Tóth Ágnes

Németek Magyarországon

1950–1970

Tóth Ágnes

Németek Magyarországon

1950–1970

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT

ARGUMENTUM KIADÓ

Budapest, 2020

A kötet megjelenését támogatta:

Magyarországi Németek
Országos Önkormányzata

Erzsébetvárosi Német
Nemzetiségi Önkormányzat

Társadalomtudományi
Kutatóközpont

Társadalomtudományi
Kutatóközpont
Kisebbségkutató Intézete

Baranya Megyei Német Önkormányzat
Barátúr-Magyarhertelend Német Nemzetiségi Önkormányzat
Bonyhádi Német Önkormányzat
Fekedi Német Önkormányzat
Harkányi Német Nemzetiségi Önkormányzat
Hásságy Község Német Önkormányzata
Himesháza Német Önkormányzata
Hosszúhetényi Német Klub
Hosszúhetény Község Német Nemzetiségi Önkormányzata
Kiskassai Német Önkormányzat
Magyarszéki Német Nemzetiségi Önkormányzat
Marázai Német Nemzetiségi Önkormányzat
Nagynyárádi Német Nemzetiségi Önkormányzat
Német Nemzetiségi Önkormányzat Nagykozár
Romonyai Német Nemzetiségi Önkormányzat
Szekcsői Németek Nemzetiségi Önkormányzata
Szűr Német Önkormányzata
Tormás Községi Német Nemzetiségi Önkormányzat
Újpetrei Német Önkormányzat

A könyv a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
által támogatott K 11 6209. sz. projekt keretében készült.

Nemzeti Kutatási, Fejlesztési
és Innovációs Hivatal

© Tóth Ágnes, 2020

Tartalom

Előszó 9

Bevezetés 11
Közelítések és kérdések. Vizsgálati szempontok, módszerek, források 11
Fogalmak – értelmezések 20

Kutatási előzmények és eredmények 27

Nemzetiségpolitika Magyarországon (1945–1970) 39
Régi-új nemzetiségpolitika a szovjetizálás időszakában (1945–1948/49) 39
A sztálini nemzetiségpolitika adaptációja (1950–1955) 47
Korrekció és visszarendeződés. Látszat és valóság (1956–1965) 62
A nemzetiségpolitika újragondolása (1965–1970) 72

Represszió a németekkel szemben (1948–1955) 85
Családegyesítés és/vagy visszahonosítási lehetőség (1948–1953) 85
Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok 117
Hazatérés – de hová?
Hadifogságból elengedett német nemzetiségűek internálása (1950–1953) 130
Táborból táborba: Tiszalök, Kazincbarcika (1950–1952) 130
A táborok fölszámolása 164
Diplomáciai erőfeszítések a német nemzetiségű internált hadifoglyok szabadon bocsátásáért (1951–1955) 209

A német nemzetiség szocioökonómiai jellemzői 225
Létszám és arány 225
Gazdasági, társadalmi helyzet 247

A nemzetiségi oktatás irányításának szervezete és tevékenysége (1950–1970) 269
Nemzetiségi Osztály: feladatellátás kompetenciák nélkül? 269
Szakfelügyelet: szakmai segítség vagy politikai kontroll? 298

Nemzetiségi oktatás 309
Folytonosság vagy tabula rasa? A nemzetiségi oktatás újjászervezése a háború után (1945–1950) 309
A német nemzetiségi nyelvoktatás megszervezése (1950–1952) 315
Holtpont: hiányzó döntések, tisztázatlan célok (1950–1953) 322
Nemzetiségi oktatás az „új szakaszban" (1953–1955) 325
A német anyanyelvű oktatás megszervezése 331
Törekvések és realitások (1956–1957) 347
A párt- és a szakapparátus küzdelme (1958–1960) 354
Az anyanyelvű oktatás megszüntetésének következményei (1961–1968) 364
A nemzetiségi oktatás mérlege (1950–1970) 378

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége 385
A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének megalapítása (1954–1955) 385
Szervezeti felépítés – feladat – kompetencia 390
A szövetségek helykeresése (1955–1959) 390
Az MSZMP szolgálatában (1960–1967) 398
A szervezet működésének óvatos demokratizálása (1968–1970) 406
Közösségi igények és politikai elvárások.
A Német Szövetség tevékenysége (1955–1970) 413
Kulturális tevékenység 413
Állampolgári jogegyenlőség 426
Egyéni ügyek 436
Nemzetközi kapcsolatok 442
A német–magyar államközi kapcsolatok és a Német Szövetség 451

A német kisebbségi sajtó (1954–1970) 461
Freies Leben (1954–1956) 461
Neue Zeitung (1957–1970) 470

Összegzés 493

Függelék

A Német Szövetség szervezeti felépítése, 1955–1973 507

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége Országos Választmánya Bizottságainak tagjai, 1969 510

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége III. Kongresszusán megválasztott Országos Választmány tagjai, 1969 512

Felhasznált források és szakirodalom 515
Levéltári források 515
Sajtóforrások 524
Internetes hivatkozások 524
Szakirodalom 525

Rövidítések jegyzéke 559

Személynévmutató 563

Helységnévmutató 573

Előszó

Kevés szaktudományos munka áll annak a rendelkezésére, aki a Magyarországon élő nemzetiségek második világháború utáni történetéről, a többségi társadalommal való együttéléséről, a csoportok közösségként való megszerveződéséről, társadalmi helyzetükről kíván tájékozódni. A rendszerváltozásig a folyamatok időbeli közelsége és a politikai hatalomnak a nemzetiségi kérdést (is) tabusító magatartása lehetetlenné tette, hogy a történettudomány a régióban élő nemzetiségek legújabb kori történetének kérdéseivel érdemben foglalkozzon. Az 1980-as években az óvatos politikai nyitás, a nemzetiségi kérdésnek Európában és a kelet-közép-európai országok egymás közötti kapcsolataiban való felértékelődése nyitotta meg a tudományos feldolgozás lehetőségét. Az elmúlt évtizedekben több nagy projekt szerveződött a határon túl élő magyar kisebbségi közösségek legújabb kori helyzetének föltárására, s e kutatások eredményeként kronológiák, dokumentumkötetek, monográfiák egész sora jelent meg, részben pótolva a magyar történetírás ebbéli hiányosságait.

Ugyanez a fokozott érdeklődés azonban nem figyelhető meg a magyarországi nemzetiségek kapcsán. A hazai kisebbségi közösségek legújabb kori történetéhez kapcsolódó témák leértékelődéséhez hozzájárult az a szemlélet is, amely szerint Magyarország 1920 után nemzetállammá vált, a kisebbségek aránya a legjobb esetben is csak 5% körül mozgott, s a kényszermigrációs folyamatok (németek kitelepítése, szlovák–magyar lakosságcsere, szomszéd országokból érkezett magyar nemzetiségű menekültek elhelyezése) lezárásával a nemzetiségi kérdés mind kül-, mind belpolitikai okok miatt a korábbiakhoz képest sokkal kisebb súllyal esett latba.

Véleményem szerint azonban egyetlen téma sem ítélhető meg csupán az össztársadalmi arányok alapján, főként akkor nem, amikor annak az együttélés-, illetve megéléstörténet az egyik fontos eleme. A statisztikai adatok szerint 1955-ben Magyarország 3257 településének 10%-át olyan városok és községek alkották, ahol a lakosság több mint 20%-a nem magyar anyanyelvű volt. E települések kétharmadában a németek, 16%-ában a délszlávok, 11%-ában a szlovákok aránya haladta meg a 20%-ot. A 222 német nemzetiségű községből 180-ban a németek aránya az összlakossághoz viszonyítva 20–50% közötti volt. Az Alföldön és a Dél-Dunántúlon elhelyezkedő megyék közül Tolna megye településeinek 40%-a, Baranya megye településeinek 36%-a, Pest megye településeinek 19%-a, Bács-Kiskun és Békés

megye településeinek 16-17%-a tartozott azon települések közé, ahol a nemzetiségiek aránya az összlakossághoz viszonyítva 20% feletti volt. Az elmúlt évtizedekben a magyarországi nemzetiségek területi elhelyezkedése szórványosodott, ami az együttélés kontaktzónáit s azok nagyságát tovább növelte. Nyilvánvaló tehát, hogy egy-egy kisebbségi csoport története, a velük kapcsolatos államhatalmi eljárási mód vagy egy többségi és kisebbségi csoport együttélése vizsgálatának a jelentőségét nem a csoport számossága adja. A közösség, a többségi társadalom és a politikai hatalom interakcióit, egymáshoz való viszonyát, viszonyulásait vizsgálva ugyanis a politikai hatalom működési módjai egy speciális területen válnak láthatóvá, ami a politikai struktúra és a társadalom egészének működésére vonatkozó tudásunkat gyarapítja. Nem lehet kérdéses tehát, hogy a magyarországi németek, s a többi itt élő nemzetiség története, a velük kapcsolatban alkalmazott államhatalmi eljárási módok, valamit a többségi társadalom és a kisebbség egymáshoz való viszonya a magyar nemzeti önismeretnek is a részét képezi, illetve kell hogy képezze. Enélkül csak ország van, de nincs közös haza. Reményeim szerint munkámmal ez utóbbi megteremtéséhez járulok hozzá.

Kutatásaimat a Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD) három hónapos ösztöndíja (2013), a magyar állam Klebelsberg Kuno ösztöndíja (2014, 2016), a Bundesinstitut für Kultur und Medien (2016–2017), valamint az Országos Kutatási Alap (OTKA K 116209, 2015-2020) pénzügyi támogatása tette lehetővé. Köszönet érte. A kötet megjelenését a Társadalomtudományi Kutatóközpont, a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, valamint az Erzsébetvárosi Német Nemzetiségi Önkormányzat támogatta.

A munka során más módon is sokan és sokféleképpen segítettek. Hálás vagyok családom és kollégáim ösztönzéséért és biztatásáért. Köszönettel tartozom a levéltárosoknak, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont könyvtárosainak, akiknek a forrásismerete és szaktudása nélkül a dokumentumoknak csak egy kisebb körét értem volna el. A kézirat első változatának olvasásakor megfogalmazott észrevételeiért, konkrét kritikai megjegyzéseiért és javaslataiért külön köszönettel tartozom A. Sajti Enikőnek, Dobos Balázsnak, Egry Gábornak, Eiler Ferencnek, Földes Györgynek, Gyarmati Györgynek, Márkus Beátának, Valuch Tibornak és Vitári Zsoltnak. Az általuk megfogalmazott észrevételek egyrészt rávilágítottak az egyes kérdésekben köztünk megmutatkozó szemléleti, értelmezési különbségekre, ami a saját nézőpontom ismételt végiggondolására késztetett, másrészt lehetőséget nyújtott számomra, hogy figyelembe vegyem őket a szöveg végső formába öntésekor.

Budapest, 2020. június

Bevezetés

Közelítések és kérdések. Vizsgálati szempontok, módszerek, források

A második világháború után a politikai hatalom birtokosai valamennyi kelet-közép-európai országban felelőssé tették a német kisebbségeket is Németország háborús törekvéseiért. A politikai elitek a német kisebbség tagjait „Adolf Hitler szálláscsinálójaként", „ötödik hadoszlopaként" láttatták, a korábbi évtizedekben kifejtett törekvéseiket pedig olyan tényezőnek minősítették, ami az adott ország szuverenitását veszélyeztette. Emellett a társadalom németekkel szembeni ellenérzésének fönntartása érdekében számos morális, etikai és történelempolitikai érvet is igénybe vettek. Ezekre hivatkozva a német kisebbségeket démonizálták. és velük szemben a kollektív büntetés – a közösség kriminalizálása, politikai jogaiktól való megfosztása, vagyonuk konfiskálása – legváltozatosabb formáit alkalmazták. Az eljárási mód már önmagában is jelzi, hogy a számon kérőket nem az egyéni felelősség(ek) megállapításának igénye vezette. Hiszen meg sem kísérelték a német kisebbségek két világháború közötti törekvéseit a befogadó állam–kisebbség–anyanemzet viszonyrendszerében szemlélni, s nem vetődött föl az adott országok korábbi politikai vezetőinek felelőssége sem. A kollektív büntetés alkalmazása közvetlen és nyers politikai célokat szolgált: az egyes pártok a hatalomért folytatott küzdelemben a német kisebbségek vagyonát használták fel szavazóbázisuk kiszélesítésére, megerősítésére, a menekültek elhelyezésére. Bár a kelet-közép-európai országok német kisebbségeinek létszáma, gazdasági, politikai szervezettsége, a többségi társadalomhoz való viszonya nagyon különböző volt, az állami represszió hatására mindenhol minimálisra korlátozódott társadalmi csoportként való konstituálódása.

A magyarországi németek legújabb-kori történelmében is cezúrának tekinthetjük a második világháború után a kollektív bűnösség elve alapján elszenvedett jogfosztások sorozatát, majd kitelepítésüket. Következményei máig hatóak. A kollektív büntetés közvetlen hatásaként a német kisebbség – kitelepítettek és szülőföldjükön maradók egyaránt – elvesztette egzisztenciális léte alapjait. Emellett a közösség tagjainak szembe kellett nézni a családok, a korábban jól működő helyi közösségek szétszakítottságával is. Magyarországon elsődlegesen és konzekvensen azokat űzték el, akik számottevő, elosztásra alkalmas vagyonnal

rendelkeztek. A németek tulajdonában lévő gazdasági eszközök újraosztása volt a motorja a belső migrációnak, a földreformnak, s erre támaszkodtak a szomszéd országokból érkezett magyar menekültek elhelyezésénél is. Magyarország szovjetizálása, az ennek keretében végrehajtott gyökeres és erőszakos politikai, gazdasági változások sorozata a társadalom egészét érintette. A struktúraváltás azonban a kisebbségeknél negatívabb és mélyrehatóbb következményekkel járt. Egyrészt létszámuk, illetve az adott település összlakosságában képviselt arányuk, szórvány jellegű településszerkezetük miatt önvédelmi mechanizmusaik szükségszerűen gyengébbek voltak, mint a többségi társadalomé, ezért gazdasági-társadalmi státuszuk eróziója gyorsabban következett be. Másrészt a kikényszerített átalakulási folyamat negatívan érintette nemzeti(ségi) önazonosságuk megtartását is.

Amikor a politikai hatalomnak és a többségi társadalomnak a kisebbségekkel, ezen belül elsősorban a németekkel kapcsolatos – tudatosan nem a 'vele szemben' szóösszetételt használom – bánásmódját, a kisebbségi, többségi és hatalmi interakciókat vizsgálom, ahhoz mindenekelőtt *elvi kérdésként* közelítek. Kiindulópontként az érdekelt, hogy a politikai hatalom milyen elvek mentén kívánta a társadalom speciális helyzetű nemzeti kisebbségi csoportjainak az integrációját biztosítani, törekedett-e a kisebbségi léthelyzetből fakadó hátrányok megszüntetésére, a kisebbségi igények kielégítésére. Ezért helyeztem olyan nagy hangsúlyt a korszakban keletkezett elvi deklarációk már-már túlzottan is részletező elemzésének. A kisebbségi kérdés elvi jellegének jelentőségét tovább növeli az a körülmény, hogy míg Magyarország területén Trianont követően nem túl nagy létszámú nemzetiségi közösségek maradtak, addig a szomszédos országokba milliós nagyságrendű magyar kisebbségi közösségek kerültek. A hozzájuk való viszony kialakítása megkerülhetetlen lett mind a kormányzat, mind a magyar társadalom számára. Míg azonban a Magyarország területén élő nemzetiségekkel kapcsolatos eljárási módot 1920-tól egészen az 1980-as évekig, tehát politikai rendszerektől függetlenül az államnemzeti logikán alapuló, különböző mértékű elhanyagoló, illetve asszimilációs nemzetiségpolitika határozta meg, addig a budapesti kormányzatok a két világháború közötti időszakban síkra szálltak a kulturális nemzetkoncepció alapján a külhoni magyar közösségek kisebbségi jogainak elismertetéséért. Jelentős változás figyelhető meg azonban e tekintetben a 2. világháború után. Amikor a nagyhatalmak föladták a kisebbségek nemzetközi érdekvédelmére vonatkozó korábbi elveiket, a kérdés kezelését a nemzetállami kompetenciák közé sorolták. Másrészt a kelet-közép-európai térség új koordináta-rendszerét a Szovjetunió határozta meg, s ennek következtében 1944-től az 1980-as évek végéig megszűnt Magyarországnak a határon túli magyar közösségek fölötti védőszerepe.

A magyarországi németek történetének kutatása, mint ahogyan minden kisebbségé, létszámától függetlenül is fontos, mert *közösségként való megmaradásának* egyik elengedhetetlen feltétele. Renan szavaival élve az „emlékek gazdag örökségének közös birtoklása", valamint a jelenbeli megegyezés az osztatlanul ka-

pott örökség további kamatoztatására egyként feltétele egy csoport nemzeti közösségként való megmaradása/konstituálódása szempontjából.[1]

Ugyanakkor, egy kisebbség története önmagában soha nem értelmezhető, azt minden esetben *egy – akár többsíkú – viszonyrendszerben kell elhelyezni*. Amikor tehát az államszocialista rendszer működését egy részterületen vizsgálom, az a politikai struktúra egészére vonatkozó ismereteinket bővíti. Hiszen a többség-kisebbség kontaktzónáiban a társadalom speciális, ám az etnikai törésvonalak által az egészre is kiható jelenségei vizsgálhatók. Ebben az értelemben tehát a német kisebbség történetén keresztül lényegében a magyar társadalom sajátos mikrotörténeti megközelítésére teszek kísérletet.

Az adott időszakon belül egyfelől azt vizsgálom tehát, hogy a kitelepítések lezárulása után a politikai hatalom hogyan viszonyult a Magyarország területén maradt mintegy 220 ezer német nemzetiségű személyhez. Milyen stratégiát fogalmazott meg velük kapcsolatban, s ez miben és mennyiben különbözött a többi kisebbséggel szembeni eljárási módtól. Ehhez kapcsolódóan vizsgáltam a nemzetiségpolitika elméleti kereteit, fogalomhasználatát, tartalmi elemeit, az elfedett tényleges célokat, amire leginkább a deklarált elvek és a gyakorlat között tátongó szakadék világít rá. Érdekelt az is, hogy az a kommunista vezetés, amelynek hatalma ideológiai fundamentumát a sztálinizmussá derivált, szimplifikált marxizmus adta, miként tekintett a nemzeti identitásra. Azaz használta-e és hogyan a nemzeti identitást mint társadalomszervező erőt, amikor a kisebbségekhez való viszonyulását – legalábbis bevallottan – az osztályhelyzet primátusára és a proletár internacionalizmusra építette. Megítélésem szerint különösen érdekes ez a szempont, ha a kérdéshez a magyar, valamint a kisebbségi nacionalizmusok és a hatalom arra adott válaszai felől közelítünk. Az elméleti kereteken túl vizsgáltam a konkrét lépések, események, az ebben szerepet játszó aktorok motivációit és céljait, a döntések megvalósítását, a kisebbségek mozgásterét. Másfelől érdekelt az is, hogy a német kisebbség, illetve tagjai hogyan viszonyultak a politikai hatalom intézkedéseihez. Ezen belül az állam és állampolgára közötti viszonyra, a közös, illetve személyes reakciókra, a közösség belső törésvonalaira fordítottam a figyelmemet.

Míg tehát a politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos céljait és azok operacionalizálását elsősorban a struktúrák felől szemléltem, addig a német kisebbség kapcsán az eseményeket elszenvedők mikrovilágaira helyeztem a hangsúlyt. E kettős szemléletmód nehézségeit az adja, hogy a struktúrák nemcsak személytelenek, de hatásukat is hosszabb távon fejtik ki, ezért változásukat nehezebb nyomon követni. S bár a konkrét események megragadása látszólag könnyebb, az idősíkok különbözősége miatt azok szerkezeti változásokra gyakorolt hatásának kimutatása gondot okoz. Ennek ellenére törekedtem a strukturális szinten bekövetkezett változások és azok kisebbségre gyakorolt hatásának együttes vizsgálatá-

[1] Renan, Ernest: Mi a nemzet? In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* (Szerk. Bretter Zoltán–Deák Ágnes). Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 185–186.

ra, a kisemberi életvilágok, illetve a korábbi tapasztalatoknak a jelenbeli reakciókban való öntudatlan megjelenésének megragadására, s ezáltal a hatalmon lévők és az „uraltak" kölcsönös függőségének bemutatására.[2]

Az általam vizsgált téma sajátosságai, valamint a fenti és lenti nézőpont párhuzamos alkalmazása miatt munkám nem illeszthető be egyetlen elméleti keretbe sem. Az adott résztéma sajátosságainak megfelelően, munkámban egyszerre használtam a politikatörténeti, a társadalomtörténeti, a kulturális antropológiai vagy a kisebbségszociológiai megközelítéseket, amit az adott fejezeteknél jelzek.

A szovjetizált rendszerekben a politikai vezetés uralmi törekvése, hogy új társadalmat, új embert, új morált alakítson az „egyetlen tudományos ideológia", a marxizmus-leninizmus alapján. E cél elérése érdekében a hatalom birtokosai egy fölülről szervezett és totálisan ellenőrzött társadalmat akartak létrehozni, ezért egyetlen társadalmi csoport esetében sem tűrték el az önszerveződést, illetve csak az általuk megengedett keretek között és tartalommal. A totális ellenőrzést azonban egyetlen politikai diktatúra sem tudja megvalósítani, a politikai hatalom ezen törekvése lépten-nyomon nyílt vagy rejtett társadalmi ellenállásba ütközik. Ehhez kapcsolódóan különösen jól hasznosíthatónak bizonyultak számomra az Alltagsgeschichte történetírói által az utóbbi két évtizedben kimunkált elméleti keretek és fogalmak.[3] Ehhez kapcsolódóan ki kell emelni a weberi *hatalom (Macht)* és *uralom (Herrschaft)* kategóriáknak a mindennapok történetírásába való átemelését, és egyúttal e fogalmak közötti pontos különbségtételt is. Eszerint amíg a *hatalom* a központi akarat feltétlen érvényesítését jelenti mindennel és mindenkivel szemben, addig az *uralom* egyfajta mérlegelést is jelent, a határok felmérését, a körülményekhez való igazodást – mind a hatalmat gyakorlók, mind az alávetettek részéről. Mint ahogyan Alf Lüdtke megközelítésében részletesen kifejti, az *uralom* egy aszimmetrikus, hierarchikus, intézményesült, ideológialag legitimált viszonyt jelent, amit a hatalmon lévők és az uraltak közötti kölcsönös függőségi viszony jellemez. Ezt azonban nemcsak formális struktúrák határozzák meg, de az azon belül kialakuló informális kapcsolatok és interakciók is alakítják. Azaz az uralom *társadalmi gyakorlat,* amelyben két fél áll egymással szemben, és viselkedésükkel, reakcióikkal mindketten alakítják a kettőjük között kialakuló „párbeszédet". Az Alltagsgeschichte a totalitárius rendszerek uraltak és alávetettek közötti folytonosan változó viszonyrendszerének megragadására, a személyes cselekvés mozgatórugóinak a meghatározására az Eigensinn/Eigen-Sinn (saját akarat, önfejűség) fogalmat adaptálta, s azt Alf Lüdtke írásainak hatására a min-

[2] „A tapasztalat nem más, mint jelen lévő múlt, melynek eseményeit magunkba kebeleztük és felidézhetjük. A tapasztalatban a múlt racionális feldolgozásai tudattalan viselkedésmódokkal ötvöződnek, amelyek nem feltétlenül vannak már jelen a tudatban. Kinek-kinek a saját tapasztalata megőriz továbbá idegen tapasztalatokat is, amelyeket nemzedékek és intézmények közvetítenek." –Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Budapest, Atlantisz Kiadó, 2003. 407. Idézi Huszár Ákos: Reinhart Koselleck fogalomtörténete. *Korall,* 2004. május. 89–116.

[3] Lüdtke, Alf: Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis. In: *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien.* (Hrsg. Alf Lüdtke). Göttingen, 1991. 9–63.

dennapok történetének leírására alkalmas kategóriává tette.[4] Az elmélet egyrészt rokon vonásokat mutat a mikro-történetírás azon törekvésével, amely az egyének cselekvési terét és formáit vizsgálja a történeti folyamatokban, másrészt a diktatúrák ilyetén való felfogásából automatikusan adódott az a következtetés, hogy az alul lévők nemcsak elviselték az uralom különböző formáit, de cselekvési mozgásterük is volt. „Az Eigensinn a politikai rendszernek való behódolástól kezdve a rendszerrel való teljes szembefordulásig bármilyen formában megnyilvánulhatott. Egyaránt jelenthetett konformista vagy nonkonformista cselekedeteket, válaszreakciót, vagy spontán megmozdulást, és épp úgy megmutatkozhatott egyéni, mint kollektív cselekedetekben".[5] Munkám során a német kisebbségi közösség tagjaira én sem passzív, tehetetlen, a döntéseket csupán elszenvedő tárgyra tekintettem, hanem saját érdekeit érvényesítő, cselekvő, a körülményeit maga is alakító szubjektumra.

Munkám műfaját tekintve politikai társadalomtörténet, középpontjában a magyarországi németek 1950–1970 közötti története, a politikai döntések, s azoknak a német kisebbségre gyakorolt hatása, a változások értelmezése, végső soron a politikai hatalom és a német kisebbség interakcióinak elemzése áll.

A feldolgozás időhatárát azért 1950–1970 között határoztam meg, mert e korszak kezdetére a kényszermigrációs folyamatok már de facto befejeződtek, kiépült és megszilárdult Magyarországon az egypártrendszer annak minden intézményes hátterével. A következő cezúrát a '60-as évek vége, a '70-es évek eleje jelentette, mert különböző bel- és külpolitikai okok miatt számos területen óvatos nyitás kezdődött. E folyamat részeként született meg az 1968-as nemzetiségekre vonat-

[4] A fogalom magyarra nehezen fordítható, pontos definícióját Alf Lüdtke maga sem határozta meg, így azt a német szakirodalomban is eltérő jelentéstartalommal használják.

[5] Majtényi György: „Uraltak" vagy „önfejűek"? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall,* 2001. 5–6. 242–252. 249.

Az Eigensinn fogalom meghatározásához és a történeti szakirodalomban való használatához kapcsolódóan lásd Lindenberger, Thomas: Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In:): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. (Hrsg. Richard Bessel–Ralph Jessen). Göttingen, 1996. 298–325.; Lindenberger, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. (Hrsg. Thomas Lindenberger). Köln, 1999. 13–44. (Zeithistorische Studien 12.); Lindenberger, Thomas: Creating State Socialist Governance. The Case of the Deutsche Volkspolizei. In: *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. (Ed. Konrad H. Jarausch) New York–Oxford, 1999. 125–141.; Lindenberger, Thomas: Das Land der begrenzten Möglichkeiten. Machträume und Eigen-Sinn der DDR-Gesellschaft. – http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/ deutschlandarchiv/232099/das-land-der-begrenzten-moeglichkeitenmachtraeume- und-eigen-sinn-der-ddr-gesellschaft (Letöltés: 2020. január 20.); Lindenberger, Thomas: Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand. In: *Kultur – Geschichte – Behinderung. Band 2. Die eigensinnige Aneignung von Geschichte*. (Hrsg. Oliver Musenberg). [E-Book] Athena, 2017. 21–40.; *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. (Ed. Alf Lüdtke). New Jersey, 1995.; Lüdtke, Alf: Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte perspektíváiról. *Aetas*, 2003. 1. 149–158.; Majtényi György: „Ön-fejűség": A „másik" Németország történelme. *Aetas,* 2003. 1. 142–148.

kozó párthatározat. A nemzetiségpolitikában ezt követően az automatizmus elvét, miszerint a társadalmi átalakulás hatására megszűnnek a kisebbségi problémák, fölváltotta a nemzetiségek híd szerepének, azaz a közösségeknek a befogadó állam és az anyanemzet kapcsolatában játszott szerepének hangsúlyozása és egy erre épülő stratégia kialakítása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tárgyalt időszakot nemzetiségpolitikai szempontból egységesnek tekinthetnénk. A vizsgált két évtizedben e területen belül is több stratégiai és taktikai irányváltásra került sor, amelyek végigkövetése további alperiódusok megállapítását tette lehetővé. A kutatás időhatárának meghatározásakor tehát a politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos intézkedéseit vettem alapul, az elemzés során viszont tekintettel voltam arra, hogy az egyes területeken – oktatás, önszerveződés – milyen ettől eltérő periodizáció alakítható ki.

Tematikailag az alábbi területek részletes vizsgálatát tartottam meghatározónak. Kiindulópontom a magyarországi német kisebbség társadalmi helyzete a kitelepítések lezárulása után. Mindenekelőtt tehát azokat a konkrét intézkedéseket, jogszabályokat vettem górcső alá, amelyek a német nemzetiség létfeltételeit – szabad munkavállalás, lakhelyelhagyási tilalom feloldása, visszahagyott ingó és ingatlan vagyon telekkönyvezése – s ezzel összefüggésben állampolgári jogegyenlőségét deklarálták. Már ebben a kezdeti időszakban is megmutatkozott az a kettősség, ami a vizsgált korszakon belül nemcsak megmaradt, de valamennyi területre jellemző volt. Nevezetesen: a hatalom kommunikációja, a jogi szabályozás nyújtotta lehetőség és a gyakorlat közötti diszkrepancia. Markánsan megfigyelhető az is, hogy egy-egy eseménynek, jelen esetben a kitelepítés de facto lezárásának a struktúrára, illetve az abban érintett csoportra gyakorolt hatása még akár évtizedekig eltarthat. A családegyesítéseknek a '60-as évek végéig való elhúzódása vagy a Szovjetunióból 1950-ben hazaengedett német nemzetiségű férfiak újabb három évig tartó internálása a hatalom valódi céljait a maga nyerseségében mutatja meg.

Magyarországon a gazdasági struktúraváltás hatására a paraszti társadalmon belüli vagyoni különbségek erre az időszakra már jórészt megszűntek. Ezért a statisztikai források hiányossága miatt a még meglévő gazdasági különbségek etnikai törésvonalai alig-alig megragadhatók. Ezzel együtt is megkerülhetetlennek tartottam a német közösség szocioökonómiai jellemzőinek vizsgálatát.

A kisebbségi közösségek számára önazonosságuk megőrzése szempontjából meghatározó jelentőséggel bír az anyanyelven való tanulás lehetősége, az ahhoz való hozzáférés módja, az oktatás minősége. Akár az állam, akár a közösség által létrehozott iskolahálózatról van szó, alapvető feladata, hogy csökkentse, jó esetben megszüntesse az adott személy kisebbségi hovatartozásából fakadó hátrányait. Nyilvánvalóan a nyelv megőrzése nem öncél, csak aktív használata révén töltheti be az adott személy nemzeti identitásában játszott szerepét. Ezért az oktatás mellett vizsgáltam a kisebbségi nyelvhasználat csoporton túlmutató, a társadalmi és a hivatalos érintkezés különböző színterein meglévő lehetőségeit is.

A fentiek mellett egy kisebbségi közösség önazonosságának megőrzésében meghatározó jelentőséggel bírnak az önszerveződés különböző lehetőségei. Egy demokratikusan létrehozott saját kulturális, gazdasági, politikai intézményi struktúra lehetőséget ad arra, hogy a közösségen belül meglévő különböző elvárásokat és érdekeket összehangolja és a hatalom felé közvetítse. A vizsgált időszakban azonban nemcsak a kisebbségek, de a magyarországi társadalom többi csoportja sem élhetett az alulról építkező önszerveződés lehetőségével. Kérdés volt tehát számomra, hogy a nemzetiségi szövetségek tevékenységét, amelyeket felülről szerveztek, tagsággal nem rendelkeztek, a struktúrán belül nem hozhatták létre az alsó- és középfokú szintet, mozgástérrel gyakorlatilag nem rendelkeztek, hogyan lehet értelmezni közösségeik szempontjából. Egyértelműen haszontalannak, eredménytelennek tekinthető-e a politikai hatalom által kirakatszerepre kárhoztatott szervezetek, illetve vezetőik tevékenysége?

Az egyes témák tárgyalásánál, annak érdekében, hogy azt egy folyamat részeként lehessen értelmezni, minden esetben röviden kitértem az előzményekre is. Bár általában a második világháború utáni helyzetből indultam ki, de kezdőpontom témánként némileg eltér, a szocioökonómiai jellemzők kapcsán például egészen a ’30-as évek elejéig vissza kellett nyúlnom, hogy a töredékes statisztikai adatok által a folyamatot érzékeltetni tudjam.

A feldolgozás során témám bemutatásakor módszertanilag a tematikus és kronologikus tárgyalási mód kombinációját alkalmazom. A nagy tematikus egységeken belül kronológiai sorrendben ismertetem a döntések motivációit, gyakorlati végrehajtásukat, illetve a társadalmi reakciókat.

Bár munkám középpontjában a német kisebbség 1950–1970 közötti helyzetének vizsgálata, a politikai hatalom és e nemzetiség interakcióinak elemzése áll, az rendkívül csonka és torz képet eredményezett volna, ha a fentebb ismertetett elemzési szempontjaimat csak a németségre szűkítem, számos kérdés pedig – például, hogy a nemzetiségpolitika azonos módon tekintett-e a különböző kisebbségekre vagy diszkrimináló elemeket is tartalmazott, milyen volt a döntések nemzetiségekre gyakorolt hatása, különböztek-e az egyes kisebbségeknek a reakciói – válasz nélkül maradt volna. Tehát valamennyi olyan kérdés tárgyalásakor – nemzetiségpolitika hatása, anyanyelvű oktatás, kisebbségi önszerveződés –, ahol erre lehetőségem nyílt, alkalmaztam az összehasonlító módszertant. Az összevetés eredménye nem minden esetben azonos mélységű, amit részben a rendelkezésre álló források, részben a terjedelmi megfontolások befolyásoltak.

Dilemmát okozott, hogy a köztörténetet milyen mértékben emeljem be munkámba. Miután az volt a célom, hogy a nemzetiségekkel, illetve a németséggel történteket egy tágabb horizonton, más történések összefüggésrendszerében lehessen elhelyezni, magától értetődő módon érintenem kellett a magyarországi belpolitikai változásokat, az ország nemzetközi kapcsolatait, illetve az európai folyamatokat is. A rövid, összefoglaló jellegű kontextualizálástól az ’50-es évek eleji rabmunkáltatás és az internálótáborok működésének tárgyalásakor eltértem. Miután e témához kapcsolódóan csak kevés részkutatási eredmény állt rendel-

kezésre, indokoltnak tartottam, hogy a németséggel történteket egy részletesebb köztörténeti narratívában helyezzem el.

Munkám során széles körű forrásbázis fölhasználására törekedtem, ennek érdekében több mint száz levéltári fondban és állagban végeztem alapkutatásokat. A legfelsőbb államigazgatási szervek – belügy-, oktatási-, művelődési-, külügyminisztérium –, az MDP és MSZMP vezető testületei különböző irategyütteseinek kisebbségtörténeti vonatkozásait a történettudomány eddig nem, vagy csak részben hasznosította. Az államigazgatás központi szervei korszakomra vonatkozó iratainak terjedelme több száz iratfolyóméter, nagyobb méretű iratpusztulás eddig nem tizedelte meg, és levéltári földolgozottsága is jónak mondható. Mindez lehetővé tette, hogy egy-egy kérdés kapcsán a döntés-előkészítés fázisait, a különböző tárcák álláspontját és a közöttük lévő erőviszonyokat is végig követhessem. Fontosnak tartottam, hogy az egyes témák elemzésekor figyelmet fordítsak azokra a különbségekre, eltérésekre, amelyek azzal kapcsolatban a közigazgatás, a társadalom különböző szintjein vagy a német kisebbség lokalitásaiban tetten érhetők. Ezért nem csak az országos szervezetek – az MDP és MSZMP, valamint a különböző minisztériumok, illetve az állambiztonsági szolgálatok – iratait tártam föl, de kutatásokat folytattam a megyei levéltárak párt- és megyei tanácsi iratanyagában, sőt egy-egy kiválasztott járás, valamint település dokumentumaiban is.[6] A többi nemzetiséggel ellentétben, a Német Szövetség iratanyaga szerencsére megőrződött, ami nagy könnyebbséget jelentett a német kisebbség önszerveződésének vizsgálatakor. Így nemcsak az államigazgatás különböző szintjein keletkezett, illetve a Szövetség részéről ide eljuttatott dokumentumokat tudtam hasznosítani. A magyarországi német kisebbségnek a német–magyar kapcsolatokban játszott szerepét, a családegyesítések elhúzódó folyamatát, illetve az internáltak szabadon bocsátását tárgyaló fejezetekhez fölhasználtam a Szövetségi Levéltárban (Bundesarchiv) és a Külügyminisztérium Politikai Levéltárában (Politisches Archiv) őrzött fondok iratanyagát is. A németországi iratképzés eltérései nehezítették a munkát, az iratanyag nagy terjedelme pedig nagyon célirányos iratföltárásra ösztönzött, illetve a kutatás folytatására inspirál.

Figyelmet fordítottam a kisebbségi kérdés reprezentációjára is, ezért összegyűjtöttem a *Dunántúli Napló,* a *Szabad Nép* és a *Népszabadság* évfolyamainak témám szempontjából releváns cikkeit. A sajtóanyagot kiegészítő forrásként használtam, ezért külön tartalomelemzést nem végeztem. Bevontam viszont a tartalomelemzés körébe a *Freies Leben* és a *Neue Zeitung* megfelelő évfolyamait. Miután azonban a német kisebbség (részben) belső kommunikációjának, illetve a történések közösség felé való interpretációjának a bemutatása volt a célom, ebben az esetben is megelégedtem a lapok főbb tartalmi csomópontjainak, illetve azok

[6] A megyei levéltárak korszakra vonatkozó irategyütteseinek terjedelme és feldolgozottsága rendkívül eltérő. Ezért segítségükkel a regionális folyamatok nem minden esetben rekonstruálhatók, ugyanakkor az országos iratanyaggal való összevetésük révén alkalmasak az eltérések megállapítására.

változásainak a bemutatásával. A tapasztalattörténete(ke)t leginkább a különböző visszaemlékezések, levelek és naplórészletek segítségével mutattam meg.

A levéltári dokumentumok forrásértéke kapcsán a következőket emelném ki: Egyrészt egy dokumentum általában informatívabb, ha a diktatúra alsóbb szintjein keletkezett. A fentebb említett tapasztalat-, illetve megéléstörténet szegmensében a járási vagy települési jelentések többnyire konkrétak, s nem riadnak vissza a problémák exponálásától sem, míg az ezek alapján készített megyei összefoglaló jelentések már inkább a pártvezetés elvárásait tükrözik. Ezért számtalan fontos tény kikerül ezekből a dokumentumokból, s a problémák súlyát lényegesen csökkentik vagy elfedik. Ugyanez a tendencia figyelhető meg az államapparátus központi szervei által keletkeztetett iratok kapcsán is. Nyomon követhető, hogy a minisztériumi hierarchia alsó szintjein még szakmai szempontok figyelembevételével elkészített előterjesztések a felsőbb szinteken hogyan lúgozódnak ki, transzformálódnak át politikai elvárásokká, azaz hogyan válik a közigazgatási (szak) apparátus a politikai megrendelések teljesítőjévé. Másrészt, bár a pártdokumentumok ugyancsak egy szigorú hierarchia meglétét tükrözik vissza, itt az előkészítés fázisában általában jól nyomon követhető egy-egy személy adott kérdés kapcsán elfoglalt álláspontja, aminek végigvitelét a párton belüli erőpozíciója határozza meg. Harmadrészt állandóan szem előtt kell tartani, hogy az állambiztonsági dokumentumok használatakor a szokásosnál szigorúbb forráskritikát kell alkalmazni, s adott esemény vagy folyamat rekonstruálásakor más típusú forrásokkal való ütköztetésük megkerülhetetlen. Negyedrészt figyelemre méltó számomra az is, ahogyan a dokumentumok nyelve – bár az a vizsgált korszak egészében túlzottan ideologikus – visszatükrözi a rendszeren belüli nyitási és visszarendeződési folyamatokat. Különösen jól megfigyelhető ez az '50-es évek végén, amikor a kádári hatalom számos területen restriktív intézkedéseket vezetett be. Hatására a dokumentumok semmitmondóvá, üressé váltak, információértékük sokszor a nullával egyenlő, s kizárólag az ideológiai jelszavak, üzenetek uralták.

A fölhasznált források hivatkozásánál az alábbiak szerint jártam el. A levéltári források első előfordulásánál minden esetben megadom a levéltár és a fond teljes nevét, ezt követően azonban csak a rövidített hivatkozási módot használom. A tételszámos dokumentumoknál, ami akár százoldalnyi terjedelmű is lehet, az egyértelmű beazonosítás érdekében a tételszámon belüli iktatószámot vagy a dokumentum tárgyát és keletkezésének időpontját is megadom. Az állambiztonsági szervezet egyedi iratkezelése miatt az első előfordulásnál a fond nevét és az akta címét is közlöm, de ezt követően csak a jelzetét. Miután az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában az elmúlt évtizedek rendezési munkái során egyes dokumentumok aktán belüli lapszámozása megváltozott, itt is megadom az irat tárgyát, keltezését és az aktán belüli oldalszámot is. A kézzel írott személyes dokumentumok kivételével, ahol a betűhív formát megtartottam, a forrásidézeteket a mai helyesírás szabályai szerint közlöm. A német nyelvű idézetek általam készített magyar fordítását is megadom minden esetben. A szakirodalmi hivatkozásnál is a levéltárihoz hasonlóan járok el, azaz az első előfordulásnál a mű teljes biblio-

gráfiai adatait közlöm, majd a rövidített változatra hivatkozom. A tájékozódást elősegítendő a felhasznált forrásokat és szakirodalmat a munka végén is közlöm.

A személyek első említésénél a teljes névalakot használtam, de a közigazgatási alkalmazottaknál – különösen a német minisztériumi tisztségviselők esetében – erre nem mindig volt lehetőségem. Ekkor az adott személyt a dokumentumban előforduló névalakban említettem. Nem egységes a magyarországi német nemzetiségűek nevének használata sem. Itt is a dokumentumban használt formát vettem át.

A történet szempontjából általam fontosnak ítélt személyek legalapvetőbb biográfiai adatait – születési és halálozási év, képzettség, a vizsgált időszakban végzett tevékenysége, pozíciója – is megadom. Miután a korszakra vonatkozó archontológiák még nem állnak rendelkezésre, azt remélem, hogy az általam kiválasztottak töredékes biográfiái hozzájárulnak ahhoz, hogy egyes személyeknek a folyamatokban játszott szerepét jobban megítélhessük.

Részben munkám integráltságának megtartása, részben terjedelmi korlátok miatt több témával nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozom. A struktúraváltásnak, az elemzett történéseknek a német kisebbség identitására, a közösség önazonosságára gyakorolt hatását az adott fejezeteknél minden esetben érintem. Nem foglalkozom azonban ennek a kérdésnek az elméleti kereteivel, a historiográfiai áttekintésben is csak röviden érintem. Úgy ítélem meg, hogy e probléma elméleti hátterének kibontása, az ehhez kapcsolódó kutatási irányzatok ismertetése szétfeszítené e munka kereteit. Másrészt azt gondolom, hogy hosszabb időszakot felölelő, a rendszerváltásig terjedő, hasonló mélységű elemzést követően lehet csak összegző megállapításokat tenni. Azaz szükségszerűen torz maradt volna egy ilyen jellegű elemzés. Nem foglalkozom részletesen a jogszabályok ismertetésével, a kisebbségi jogfejlődéssel s a használt fogalmak tartalmi elemeinek változásával sem. Az utóbbi harminc évben több nemzetközi kutatás is foglalkozott a kisebbségi sajtónak a médiastruktúrában elfoglalt helyével, szerepével. Az e kutatásokhoz kapcsolódóan kidolgozott elméleti keretek – megítélésem szerint – csak egy demokratikus politikai közegben működő médiastruktúra kapcsán alkalmazhatók. Miután a vizsgált korszakban nemcsak demokráciáról nem beszélhetünk, de a kisebbségi igények figyelembevételéről sem, irrelevánsnak és erőltetettnek tartottam volna, ha a *Freies Leben*t vagy a *Neue Zeitung*ot valamiféle elméleti keretben is megpróbálom elhelyezni.

Fogalmak – értelmezések

A történeti szakirodalomban a kisebbségekkel, illetve léthelyzetükkel kapcsolatban használt fogalmak definíciói még ma is nagyon különbözőek, egységes, mindenki által elfogadott meghatározásuk nincs. Az alábbiakban magam is csak arra vállalkozom, hogy a fogalom-meghatározási kísérletek közül a legfontosab-

bakat kiemeljem. Nem követem végig, hogy a társadalomtudomány különböző aldiszciplínáiban ki és milyen értelemben használta ezeket a fogalmakat – kisebbség, identitás, asszimiláció stb. –, s milyen tartalmi változásokat lehet ezzel kapcsolatban megállapítani. Valójában csak arra vállalkozom, hogy a saját fogalomhasználatomat megindokoljam.

A 'kisebbség' fogalomnak máig nincsen sem nemzetközi jogilag kodifikált definíciója, sem egyetemesen elfogadott és használt tudományos meghatározása.[7] Az ENSZ által 1949-ben „A kisebbségek meghatározása és osztályozása" címmel elkészített dokumentum szerint a kisebbségek hét altípusba sorolhatók be: faji, nyelvi, etnikai, nemzeti, vallási, őslakos, emigráns kisebbségek. E szerint az osztályozás alapvető szempontjai egyrészt megegyeztek a legfontosabb etnikai jegyek – faji, vallási, nyelvi – szerinti csoportosítással, másrészt meghagyta az etnikai és nemzeti kisebbségek párhuzamos kategóriáit, amelyek a két világháború között a saját állammal rendelkező, illetve állam nélküli kisebbségek megkülönböztetését szolgálták. Az utóbbi évtizedekben viszont már beleértik a nemzeti kisebbség kategóriájába az állam nélküli kisebbségeket is.[8]

Az utóbbi évtizedek kisebbségdefiniálási kísérletei közül kiemelkedik Francesco Capotorti munkája, aki az ENSZ raportőreként többéves munka eredményeként 1977-ben a következő meghatározást fogalmazta meg: „A kisebbség olyan csoport, amely az állam többi népességéhez viszonyítva szám szerinti kisebbségben van, és nincs domináns helyzetben, tagjai – bár ugyanazon állam polgárai – a többségtől nyelvük, etnikai hovatartozásuk vagy vallásuk révén különböznek; a csoport saját kultúrája, hagyományai, nyelve és vallása megőrzésére és ápolására irányuló szolidaritásérzéssel rendelkezik, még ha burkolt formában is".[9]

Majd két évtizeddel később az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1201-es Ajánlása szerint: „nemzeti kisebbség alatt az embereknek egy államon

[7] A fogalom-történeti áttekintését részletesebben lásd Dobos Balázs: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988–2006).* Budapest, Argumentum Kiadó, 2011. 27–30.

A kisebbségvédelemre vonatkozóan lásd Brunner, Georg: Der völkerrechtliche Minderheitenschutz und die deutsche Volksgruppe in Ungarn. *Südosteuropa Mitteilungen,* 1988. 3. 236–250., Brunner, Georg: Der Minderheitenschutz in Ungarn. In: *Der Minderheitenschutz in Ungarn und in Rumänien.* (Hrsg. Georg Brunner – Günther Tontsch). Bonn, Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1995. 9–128., valamint Szalayné Sándor Erzsébet: *A kisebbségvédelem jogi intézményrendszere a 20. században.* Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003.

[8] Szarka László: A közép-európai kisebbségek típusairól – adatok a tipológiai besorolhatóság kérdéséhez. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* (Szerk. Kántor Zoltán–Majtényi Balázs). Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 158–170. 159–160.

Szarka László, végigkövetve a kisebbségek osztályozására vonatkozó gazdag, ám ellentmondásos szakirodalmat, maga is javaslatot tesz a tipológiai besorolás – a kisebbségek kialakulásának módja, nyelvi kritériumok, etnikai identitás mintázatai – szempontjaira. Ugyanakkor rávilágít arra is, hogy a különböző jellemzők alapján megállapított csoportok nagysága egyrészt más és más, másrészt ezek a csoportok nagymértékben átfedik egymást.

[9] Fábián Gyula–Ötvös Patrícia: *Kisebbségi jog.* Kolozsvár, KOMP-Press–Korunk Baráti Társaság, 2003. 11.

belüli olyan csoportja értendő, amelynek tagjai: *a)* ennek az államnak a területén laknak és annak állampolgárai, *b)* hosszan tartó, szilád és tartós kapcsolatot tartanak fenn ezzel az állammal, *c)* sajátos etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi jellegzetességekkel rendelkeznek, *d)* kellően reprezentatívak, bár számszerűleg kisebbségben vannak az állam vagy az állam egy régiójának lakossága körében, *e)* arra törekednek, hogy közösen megőrizzék azt, amiből közös identitásuk fakad, beleértve kultúrájukat, hagyományaikat, vallásukat, vagy nyelvüket".[10]

Látható, hogy az egyes definíciókban ugyan más-más tartalmi elemre kerül a hangsúly, a felsorolt objektív és szubjektív elemek összevetése azonban számos közös jellemzőt eredményez. Ezek: egy állam állampolgárai, amelyhez a csoport tagjait szilárd és tartós kapcsolat fűzi, az államon belül számbeli kisebbséget alkotnak és nincsenek domináns pozícióban, megkülönböztető etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi jellemzőkkel rendelkeznek s a közös identitás megőrzésének vágya hajtja őket.

Az elmúlt évtizedekben a kisebbségekre a társadalomtudományi szakirodalom számos megnevezést használ. Bár a nemzeti történetírások fogalomhasználatában továbbra is megfigyelhetünk eltéréseket, összességében megállapítható, hogy a kisebbség, nemzeti kisebbség, nemzetiség fogalmak szinonim értelmű használata általánossá vált.[11]

[10] *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai.* (Szerk. Majtényi Balázs–Vizi Balázs). Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Jogtudományi Intézet–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003. 153.

A Magyarországon 1993-ban elfogadott, majd többször módosított kisebbségi törvény az általános meghatározást társítja a kisebbségként elismert csoportok tételes felsorolásával.: „1.§ (1) E törvény értelmében nemzetiség minden olyan – Magyarország területén legalább egy évszázada honos – népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, a lakosság többi részétől saját nyelve, kultúrája és hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.

(2) A nemzetiségi jogok és kötelezettségek vonatkozásában az (1) bekezdés szerinti nemzetiséghez tartozik az a Magyarországon lakóhellyel rendelkező személy, aki magát valamely nemzetiséghez tartozónak tekinti és ezen nemzetiséghez tartozását az e törvényben meghatározott esetekben és módon kinyilvánítja. (…) „E törvény értelmében nemzetiségnek minősül: a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán." – https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100179.TV (Letöltés: 2017. július 6.)

[11] Az osztrák szakirodalomban a „népcsoport" (Volksgruppe) elnevezést szintén a nemzeti vagy etnikai kisebbségek szinonimájaként használják, holott a fogalom pontos tartalmát nem határozták meg. Georg Brunner a nemzeti kisebbség fogalom szűkebb értelmű használata mellett érvel, amikor a következőket írja: „Mivel a nemzeti kisebbség a nemzet fogalmának az állammal fennálló kapcsolata miatt az állami lét irányába tendál, kívánatos lenne olyan közösségek kapcsán használni, melyek önmagukban vagy az őket magukba foglaló állam határain kívül eső anyanemzet részeként képesek az államalkotásra. A szorosabb értelemben vett etnikai kisebbség e társadalmi-politikai lét szint alatt helyezkedik el. Az „etnikai kisebbség" vagy az „etnikum" kifejezést gyakran a nemzeti és a szorosabban vett etnikai kisebbségekre egyaránt alkalmazható gyűjtőfogalomként használják, hogy így hangsúlyozzák a vallási és nyelvi kisebbségekkel szemben fennálló különbséget." – Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 11–12.

Munkámban emellett használom a 'magyarországi német', illetve a 'német közösség' megjelölést is. Felfogásomban a Magyarországon élő német kisebbség kulturális értelemben része a német nemzetnek. Még akkor is, ha kivándorlásuk a nemzetté válást megelőzően történt, s hosszú ideig nem beszélhettünk a német kisebbség és anyanemzete között intenzív kapcsolatról sem. Kétségtelen, hogy az állami represszió és a gazdasági struktúraváltás hatására számosan véglegesen nyelvet váltottak, s elhagyták korábbi hagyományaikat, azaz asszimilálódtak. Ugyanakkor a háború utáni kollektív stigmatizáció és a közösség mintegy felének Németországba telepítése, illetve ottani integrációja hosszú távon megerősítette a magyarországi németeknek a német nemzethez tartozását. Nyilvánvaló az is, hogy az általam vizsgált időszakban a politikai hatalom tiltása miatt a német kisebbség nemzeti identitását nem vállalta/vállalhatta. Azaz országos szinten nemzeti közösségként nem definiálhatta magát. Az identitás kényszerű elrejtése azonban nem jelentette feltétlenül annak föladását, sokaknál inkább a hatalommal szembeni alkalmazkodó ellenállás részét képezte. A lokalitásokban működött a közösség, az összetartozás és a szolidaritás érzése, s amint erre lehetőségük nyílt, megindult a helyi regionális közösségek kapcsolattartása is. E folyamat katalizátorának tekinthetők a kulturális csoportok. Bár már a vizsgált időszakomon kívüli fejlemény, de az elmúlt évtizedekben az egyesült Németország gazdasági, politikai sikerei, a német nyelv presztízse a nemzeti tudat megerősödésének irányába hatott,[12] ami a kérdéskör történeti értelmezését is befolyásolja.

Megközelítésemben az egyes személyek és egy csoport önazonosságát számtalan elem határozza meg, amelyek sorában csak egy a nemzeti kötődés, amire azonban nem afféle primordiális, objektív és statikus identitáselemként, hanem szubjektív, szituatív és dinamikus kategóriaként tekintek. Szubjektív, mert az adott személy maga dönti el, hogy mely nemzethez, nemzetiséghez tartozónak érzi magát. Szituatív, mert személyes és társadalmi körülmények sokasága befolyásolja abban, hogy célszerűnek látja-e az adott közösséghez tartozásának vállalását, azaz identifikálja-e magát. Dinamikus, mert egy személy nemzeti identitásának tartalma és kifejezési módja életútja során számos ok miatt – társadalmi helyzete, a környezet reakciója vagy az állam viszonyulása következtében – válto-

---

A kisebbség, etnikum, nemzetiség fogalom meghatározásához és használatához lásd még Gáll Ernő: Nemzeti és nemzetiségi tudat. *Társadalmi Szemle,* 1990. 7. 9–27., Joó Rudolf: A kisebbségi demokrácia fogalma. *Tiszatáj,* 1985. 12. 50–56.; Kiss Gy. Csaba: *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Tanulmányok, publicisztikai írások.* Budapest, Pesti Szalon. 1993.; Kővágó László: *Kisebbség, nemzetiség.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1977.; Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1981.; *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* (Szerk. Kántor Zoltán–Majtényi Balázs.) Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005.

[12] A német közösség revitalizációját jól jelzik a rendszerváltás utáni népszámlálási adatok is. Ehhez kapcsolódóan bővebben lásd Tóth Ágnes–Vékás János: Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében. *Kisebbségkutatás,* 2014. 3. 36–72.; 72. és Tóth Ágnes–Vékás János: A magyarországi németek disszimilációjának területi jellemzői. *Demográfia,* 2016. 1. 89–119.

zik. Emellett megkerülhetetlen a kategorizálás hatásának – kit tart a környezete a közösséghez tartozónak – figyelembevétele is. Továbbá figyelembe kell venni azt is, hogy ezeknek a közösségeknek a határai ozmotikusak, ahová számtalan személyes motiváció, gazdasági, társadalmi, politikai körülmény hatására lépnek be vagy ahonnan éppen lépnek ki emberek. Az adott személy határozza meg azt is, hogy egyetlen közösséghez kötődik-e vagy többes nemzeti-etnikai kötődést alakít-e ki.

A fentiekből következik, hogy a nemzeti közösséghez tartozás alappillérének az önidentifikációt tartom, amely megnyilvánulásának sokféle terepe – népszámlálás, iskoláztatás, kulturális tevékenység, politikai mobilitás stb. – és sokféle formája lehet. Az önidentifikáción alapuló adatok közül a népszámlálások eredményeit elengedhetetlenül fontosnak tartom annak megértéséhez, ami egy társadalomban az interetnikai folyamatok értelmezése és kezelése körül folyik. Azaz: egy-egy népszámlálásnak a kisebbségi identitásra vonatkozó bevallásaiban nemcsak az elmúlt tíz év etnikai folyamatai tükröződnek vissza, hanem az a politikai-társadalmi légkör is, ami a kisebbségekkel szemben megnyilvánul. Az általam vizsgált időszak népszámlálásai nemzeti-etnikai adatainak értelmezésekor tehát a németek kitelepítése, a szlovák–magyar lakosságcsere, a korábbi történeti tapasztalat vagy a nyomasztó politikai légkör hatását is vizsgálnunk kell. Csak ebben a keretben értelmezhető az 1941. évi népszámlálás 303 ezer német nemzetiségi, illetve 471 ezer német anyanyelvi adataival szemben az 1949. évi népszámlálás 2617 német nemzetiségi, illetve 22 455 német anyanyelvi bevallása. Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy a „valós" képhez, a létszám-meghatározáshoz éppen az visz közelebb, ha sokféle, különböző módszertan alapján készült, sokszor igen eltérő nagyságrendű adatokat ütköztetünk, s figyelmünket a nemzeti-etnikai identitás szituatív és személyes megnyilvánulási formáira fordítjuk.

A nemzeti identitáshoz kapcsolódóan megkerülhetetlen az asszimiláció fogalmának meghatározása is. A történeti szakirodalom az asszimiláció értelmezésének alapvetően két típusát különbözteti meg: az egyik az ún. modernizációs felfogás, amely az asszimilációt az integráció részeként fogja fel és pozitív kategóriaként tekint rá. A másik a nemzeti-sérelmi narratíva, amely az asszimilációt negatív kategóriaként kezeli és politika-, valamint eszmetörténeti szempontból közelíti meg. Általában még azt is hozzáteszik, hogy e két narratíva sehol nem ér össze.[13] Megítélésem szerint a kényszerű, illetve önkéntes asszimiláció határa ott húzódik, amikor egy nemzeti kisebbséghez tartozó személy társadalmi integrációja, előrehaladása csak nemzeti önazonosságának feladása révén valósulhat meg. Azaz nem önkéntes döntés eredménye, hanem boldogulásának feltétele.

A fentiekhez hasonlóan munkám szempontjából fontos az integráció fogalmának operacionalizálása is. A szociológiában a társadalmi integráció fogalma alapvetően kétféle értelmezésben használatos. Egyrészt a társadalmi egészhez képest

[13] Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság,* 1993. 4. 18–28. 26.

hátrányos helyzetben lévő résztársadalmi csoportok – kisebbségek, menekültek, szegények, leszakadók – hátrányainak megszüntetését értik alatta. Másrészt a társadalmi integráció azokat a módokat és eszközöket jelenti, amelyeken keresztül a társadalom tagjai egymásra hatnak, megerősítik és elfogadják összetartozásukat egy közösségen belül. A második világháború után Magyarországon a társadalmi integráció korábbi formái és intézményei felbomlottak, kívülről és felülről megszüntették, illetve a berendezkedő államszocializmus víziói szerint formálták át azokat. A kommunista párt mindent elkövetett annak érdekében, hogy a felemás polgári társadalom struktúráját teljes mértékben lerombolja, s helyette létrehozza a marxista ideológiai elvárásoknak megfelelő szocialista társadalmat. A hangoztatott ideológiai és politikai szándékokkal ellentétben azonban szó sem volt a társadalmi egyenlőtlenségek teljes körű felszámolásáról, csupán új rétegképző és egyenlőtlenségeket teremtő tényezők – például a vagyoni helyett a politikai pozíció – léptek a régiek helyére.

Egyik napról a másikra megszakadt tehát a társadalmi kontinuitás, a megváltozott körülmények között szó sem lehetett a korábbi életmód, életszemlélet, viselkedési formák folytatásáról, módosultak a társadalmi érvényesülés feltételei. Ez azonban nem volt totális és mindenre kiterjedő, hiszen mindennek ellenére a családi háttér, az örökölhető kulturális minták meghatározó szerepet játszottak a túlélési stratégiák kialakításában. Megfigyelhető az is, hogy egy-egy személy vagy csoport közösségen, munkaszervezeten belül elfoglalt helyét, befolyásolta korábbi társadalmi pozíciója.[14]

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az általam vizsgált korszakban a magyar társadalom egésze is egyfajta dezintegrálódás/újrastrukturálódás állapotában volt, amit szem előtt kell tartanunk, amikor a német kisebbség társadalmi helyzetét vizsgáljuk.

[14] Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 94–120.

Kutatási előzmények és eredmények

Az alábbiakban a magyarországi német kisebbség legújabb kori történetével foglalkozó szakirodalom tartalmi súlypontjait – historiográfiai-bibliográfiai kutatások, átfogó, korszakokon átnyúló művek, a német kisebbség általános politikai, gazdasági-társadalmi helyzete – és módszertani megközelítéseit foglalom össze.[15] Ezen belül a munkámban érintett tematikára és időintervallumra összpontosítok, s a '80-as évek elejétől megjelent hazai és nemzetközi szakirodalom részletesebb ismertetésére szorítkozom. Az egyes témák kapcsán hivatkozott művek esetében nem a teljességre, inkább a tematikai és módszertani sokféleség áttekintésére törekszem.

Nem vontam be a historiográfiai elemzés körébe az ún. honfitársi (landsmannschaftlich) történetírás műveit és a Heimatbuchokat. Azért döntöttem így, mert ezek a művek nagyrészt település- és családtörténeti kérdéseket vetnek fel, s bár gyakran fontos, érdekes, máshol nem elérhető dokumentumokat, tényeket közölnek a mikro-történetírás számára, nem szakmunkák, színvonaluk egyenetlen, műfajuk tekintetében pedig rendkívül sokszínűek. Másrészt ezeknek a munkáknak a nagy része a kortársaknak (Erlebnisgeneration) a történésekben játszott szerepét értelmezi, korábbi tetteiket igazolja. A folyamatokat, az eseményeket a saját lokális világukat érintő hatásokon keresztül, szubjektíven szemlélik. Ezeknek a műveknek a célja sem az adott település történetének, társadalmi viszonyainak a föltárása volt, sokkal inkább a kitelepítettek retrospektív, kimerevített hazaképének őrzése.[16]

[15] A historiográfiai áttekintés keretében részletesen nem foglalkozom azokkal a munkákkal, amelyek a fogalomtörténettel és fogalomhasználattal, illetve a kisebbségi kérdés alkotmányjogi aspektusaival foglalkoznak. Ezekre vonatkozóan bővebben lásd az előző fejezet fogalomhasználatra vonatkozó részeit, illetve a következő munkákat: Fischer, Holger: Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban. *Regio,* 1997. 1. 65–81.; Fischer, Holger: Zum Zusammenleben der ethnischen Gruppen in Ungarn. Die ungarndeutsche Minderheit in der deutschen Historiographie. In: *Doświadczenia przeszłości. Niemcy w Europie Środkowo-Wschodniej w historiografii po 1945 roku. Erfahrungen der Vergangenheit. Deutsche in Ostmitteleuropa in der Historiographie nach 1945.* (Hrsg. Jerzy Kłoczowski–Witold Matwiejczyk–Eduard Mühle). Marburg–Lublin, Verlag Herder-Institut–Institut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 9.) 197–211.

[16] Erre vonatkozóan bővebben lásd Kessler, Wolfgang: *Ost- und südostdeutsche Heimatbücher und Ortsmonographien nach 1945. Eine Bibliographie zur historischen Landeskunde der Vertreibungs-*

A *historiográfiai, bibliográfiai kutatások* nyilvánvaló hozadéka, hogy egyrészt együtt láttatják az addigi eredményeket, megmutatják az adott kutatási terület állapotát, hogy milyen kérdésfeltevésre milyen módszertannal, milyen válaszok születtek. Másrészt rávilágítanak a fehér foltokra, ami által újabb kutatásokat inspirálnak. Ösztönzőleg hatott a magyarországi kisebbségtörténeti kutatásokra az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi, Közművelődési Kutató- és Dokumentációs Központja bibliográfiai munkacsoportjának a '70-es évek végén megkezdett tevékenysége, amely egyúttal a nemzetiségi alap- és szakkönyvtárak koordinációs központjává is vált. Az általuk megjelentetett *Nemzetiségek Magyarországon* című többkötetes, több ezer oldalas, több tízezer adatot magában foglaló komplex kiadvány a kutatásokat hatékonyan segítette. A Käfer István vezetésével szerkesztett kötetek 1983-tól folyamatosan jelentek meg, s a németek, a románok, a szlovákok és a délszlávok (szerbek, horvátok, szlovének) életéről szóló bibliográfiai adatokat ölelik fel az 1945–1975 közötti időszakban. Tartalmazzák a napi- és hetilapok, folyóiratok nemzetiségi vonatkozású cikkeit, tanulmányait, a megjelent önálló köteteket, valamint a témáról külföldön napvilágot látott írásokat.[17]

Lényegesen nagyobb volumenű és jelentőségű a Teleki László Alapítvány és a müncheni Südost-Institut közös projektje, amelynek keretében nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai 35 kisebbségi csoportjának 1918–1990 közötti történetéhez kapcsolódó kiadványok bibliográfiáját dolgozták fel, de a kötet első fejezetében a témához általánosabban kötődő műveket is közlik, továbbá számos térkép, statisztikai összeállítás segíti a további tájékozódást.[18] Fontos lett volna – ami a projektet vezető Dippold Péter és Gerhard Seewann[19] eredeti elképzelése volt – a bibliográfiai kézikönyv folyamatosan aktualizált és új tartalmakkal bővített adatbázisának online elérhetősége. Ezt azonban anyagi erőforrások hiányában nem sikerült megvalósítani.

---

*gebiete.*München, de Gruyter, 1979.; *Das Heimatbuch. Geschichte, Methodik, Wirkung.* (Hrsg. Mathias Beer.) Tübingen, V&R Unipress Verlag, 2010.; Oroszné Takács Katalin: Zwischen Mythos und Realität. Historische Kulminationspunkte in Heimatbüchern der ungarndeutschen Vertriebenen. In: *Migration im Gedächtnis: Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben.* (Hrsg. Fata Márta.) Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2013. 135–154. és Oroszné Takács Katalin: Heimat im Buch: Ungarndeutsche Heimatbücher als Antwort auf die Fragen der Migration. In: *Wandel durch Migration.* (Hrsg. Radek Tünde–Szilágyi–Kósa Anikó.) Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2016. 205–219.

[17] Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1993. 17. Elsőként jelent meg 1983-ban a német nemzetiség történetére vonatkozó bibliográfia. *Németek Magyarországon 1945–1975.* Bibliográfia. (Szerk. Käfer István). 1–2. kötet. Budapest, Állami Gorkij Könyvtár, 1983.

[18] *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas.* (Hrsg. Gerhard Seewann–Dippold Péter.) Band 1–2. München, R. Oldenbourg Verlag, 1997.

[19] Gerhard Seewann pályájára vonatkozóan lásd „A különböző kultúrák együtt-létezése, egymásra hatása óriási élmény volt számomra." Beszélgetés Gerhard Seewann-nal. Az interjút készítette Tóth Ágnes. *Aetas,* 2010. 1. 182–192.

A nemzetiségi problémák *átfogó, korszakokon átnyúló, regionális szintű* vizsgálatai közül kiemelkednek a *Németek és magyarok, mint nemzeti kisebbségek a Duna-medencében 1918–1980,* illetve a *Kisebbségi kérdés Dél-Európában* című nemzetközi kutatások, amelyek eredményeit tanulmánykötetekben tették közzé. Ezek jól jelzik azt a változást, ami a két projekt között eltelt évtizedben a kisebbségkutatás területén végbement. A német és magyar kisebbségek helyzetére fókuszáló vizsgálat kiindulópontja az volt, hogy a fogalmak tisztázását össze kell kötni a módszertani megújítással, a problémák leíró interpretálása helyett keresni kell a különböző értelmezési lehetőségeket és az etnikai csoportok viselkedését, szociális helyzetét az adott terület gazdasági, társadalmi folyamataiba beágyazva kell vizsgálni. Nagy hangsúlyt kapott az is, hogy adott társadalmon belüli etnikai törésvonalak megállapítása érdekében megkerülhetetlen az összehasonlító módszertan alkalmazása. Ennek megfelelően a közzétett tanulmányok a kelet-közép-európai államok modernizációjának keretében helyezték el a kisebbségi kérdés alakulását. A nemzetiségek szempontjából mindkét országban vizsgálták a nyelvpolitika jellemzőit, a nyelv etnikai csoportképző szerepét. Gerhard Seewann tanulmányaiban egyrészt a magyarországi nemzetiségpolitika tükrében mutatja be a németek 1918–1988 közötti helyzetét, másrészt kísérletet tesz a Kárpát-medencei német és magyar kisebbségek tipológiai sajátosságainak megállapítására.[20] Az egy évtizeddel később megjelent, a dél-európai kisebbségi kérdéshez kapcsolódó kötet súlypontját már a használt fogalmak – etnicitás, nép, nemzet, identitás –, illetve a különböző csoportidentitások meghatározhatósága, a strukturális átalakulásoknak a kisebbségekre gyakorolt hatásvizsgálata képezi.[21]

A tematikai és módszertani változások jól megfigyelhetők Gerhard Seewann tanulmánykötetében is, amelyben a szerző a '70-es évek közepétől a magyarországi németek történetéhez kapcsolódó munkáit gyűjtötte össze. Kutatásainak súlypontját egyrészt a 20. századi nemzetiségpolitika főbb jellemzőinek, a kisebbségi kérdésnek a bel- és külpolitikában játszott szerepe, másrészt a magyar és különösen a német kisebbségi csoportok identitáskonstrukcióit befolyásoló tényezők, illetve egyes konkrét kisebbségtörténeti események képezik.[22]

Eddig egyedül csak Gerhard Seewann vállalkozott arra, hogy a magyarországi németek történetét a középkortól a kétezres évek közepéig monografikusan feldolgozza. Kétségtelen, hogy az utóbbi években németül és magyarul is megjelent monumentális munka az eddigi legnagyobb vállalkozás.[23] A monografikus

[20] Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. és Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980. In: *Aspekte ethnischer Identität.* (Hrsg. Edgar Hösch–Gerhard Seewann). München, Oldenbourg Verlag, 1991. 299–323., 395–409.

[21] *Minderheitenfragen in Südosteuropa.* (Hrsg. Gerhard Seewann). München, Südost-Institut–Oldenbourg Verlag, 1992.

[22] Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik.* Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000.

[23] Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Band 1. *Vom Frühmittelalter bis 1860*. Band 2. *1860–2006.* Marburg, Herder Institut, 2012., illetve Gerhard Seewann: *A magyaror-*

igénnyel írott művek nagy előnye, hogy a részproblémákat a folyamat egészében, ok-okozati összefüggésükben láttatják. Ugyanakkor a szintézisek készítői a meglévő eredményekre építhetnek csak, azaz az adott munka keretében általában már nincs mód a korábbi kutatások hiátusait, egyenetlenségeit kiküszöbölni. Seewann átfogó munkájában arra törekszik, hogy a magyarországi németek csoporttörténetének narrációját a magyarokkal, illetve más kisebbségekkel fennálló interetnikus kapcsolatai szemszögéből vizsgálja. A közösségre szubjektumként, sorsának alakítójaként, szereplőjeként, s nem valamiféle tárgyként, az események elszenvedőjeként tekint. Bevallottan nagy kihívást jelentett számára, hogy a nemzetközpontú magyar történetírás hagyományaival szakítva, a mindenkori Magyarország területén élő németek történetét egy tágabb összefüggésben helyezze el. Az ország történetét az európai folyamatokkal összefüggésben tárgyalja, amelyhez fölhasználta a transznacionális történetírás eredményeit. A szerző óriási forrás- és szakirodalmi bázisra támaszkodva a magyarországi németek történetéről plasztikus és differenciált képet rajzol, elhelyezve azt a régióban lezajlott folyamatokban, helyzetüket pedig a magyarokkal, illetve más kisebbségekkel való állandó összehasonlításban vizsgálja.

Mint ahogyan más, a szintézis igényével készült munkáknál is megfigyelhető, a rendelkezésre álló kutatási eredmények egyenetlensége miatt egy-egy korszak bemutatása szükségszerűen más-más mélységű. A szerző maga is fölhívja erre a figyelmet, amikor leszögezi, hogy a magyarországi németek 18. és 20. századi történetének számos kérdése még föltáratlan. A munka legvázlatosabbra sikerült része az 1949–1989–2006 közötti időszakot tárgyaló fejezet, ami ugyancsak a kutatási hiátusokra mutat rá. A szerző a német kisebbség története szempontjából a szocialista korszakot három periódusra – 1. menekülés, elűzés, politikai diszkrimináció, társadalmi megvetés, 2. mélyreható társadalmi változások, 3. a politikai és kulturális élet 1983-ban megkezdődött tartós liberalizációja – osztja. Ezzel alapvetően egyetérthetünk, ám a korszak módszeres vizsgálata további alperiódusok feltérképezését teszi majd lehetővé. Mint ahogyan látnunk kell azt is, hogy az időbeli metszéspontokat elsősorban az határozza meg, hogy melyek a vizsgálati szempontjaink. Azaz más időhatárokat állapíthatunk meg, ha a történéseket a nemzetiségpolitikai döntések, azok kisebbségre gyakorolt hatása vagy a közösség reakciói felől szemléljük.

A korszak vizsgálatakor természetes a szerző azon kiindulási pontja, hogy miután a szocializmusban a politikai hatalom a társadalmat tárgyként értelmezte, a független csoportképződés szóba se jöhetett. Így a kisebbségek képviseletére hivatott nemzetiségi szövetségek nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben képviselték ezeket a közösségeket. Egyetértek Seewann-nal, hogy a kisebbségek a ’70-es évek elejéig a szocialista nemzetiségpolitika tárgyai és nem alanyai, s e tényező negatív hatása összeadódott a struktúraváltásnak a nemzetiségekre

szági németek története. 1. kötet: *A kora középkortól 1860-ig.* 2. kötet: *1860–2006.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2015.

gyakorolt, szintén negatív következményeivel. Ugyanakkor nem becsülném le a szűk keretek között mozgó, tervezett és ellenőrzött közösségképző szervezeteknek, kezdeményezéseknek, így a nemzetiségi szövetségeknek vagy a helyi kultúrcsoportoknak a hosszú távú folyamatokban játszott szerepét sem.

A magyarországi német kisebbség 20. századi *általános politikai, gazdasági-társadalmi helyzetéhez* kapcsolódó kutatások a '70-es évek első felében bontakoztak ki, amelyeket az időbeli linearitás jellemzett.[24]

Az ehhez kapcsolódóan megjelenő szaktanulmányok, monografikus feldolgozások a magyar külpolitikai törekvések és a nemzetiségpolitika összefüggéseit, Németország és a magyarországi német kisebbség viszonyát, a nemzetiségi kérdésnek a területi revíziókban játszott szerepét tárgyalták. Emellett nagy jelentősége volt az SS-sorozásokat és a Volksbund történetét bemutató köteteknek, amelyek a korábbiaknál árnyaltabban értékelték a német kisebbség törekvéseit. Ebben az időszakban tematizálódott először a hazai németek második világháború utáni helyzetére vonatkozó jogi keretek, szabályozások feldolgozása, értelmezése is. E szempont felvetése a németek megítélését valamelyest távolította a korábban uralkodó ideologikus megközelítéstől, teret adva immár a szaktudományos értékelésnek.[25] Az alapvetően leíró művek értelmezései természetesen nem mentesek a kor ideológiai meghatározottságaitól, az egyoldalú interpretálásoktól. Ugyanakkor a korábbiakhoz képest óriási tényanyagot sorakoztattak fel, ami már önmagában is megnyitotta az utat a több- vagy másfajta értelmezések irányába. Ezeknek a kutatásoknak az egyoldalúságát jelzi, hogy kizárólag politikatörténeti megközelítésűek, társadalom vagy gazdaságtörténeti szempontok föl sem merültek, s a kisebbségek kulturális intézményeinek működésével, az iskolák tevékenységé-

[24] Az alábbiakban támaszkodom korábbi írásomra: Tóth Ágnes: Mi hija még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehérfoltok, módszertani hiányok. In: *Jogfosztások Budaörsön 1944–1948.* (Szerk. Grósz András). Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010. 17–30.

[25] A teljesség igénye nélkül csak néhány, témájában és szemléletében, értékelésében is újat hozó szakmunkát kívánok itt ebből az időszakból megemlíteni: Komanovics József: A hazai németség volksbundista – illetve hűségmozgalmi – szervezkedése, különös tekintettel Baranya megyére. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969/1970.* (Szerk. Mándoki László). Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1970. 183–193.; Komanovics József: „Hűséggel a hazához" – a német lakosság náciellenes szervezkedése a II. világháború éveiben. *Baranyai Művelődés,* 1973. 4. 115–119.; Tilkovszky Loránt*: SS-toborzás Magyarországon.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1974.; Komanovics József: A hazai németek helyzetére vonatkozó rendelkezések a II. világháborút követő években 1945–1950. *Baranyai Művelődés,* 1976. 1. 127–133.; Tilkovszky Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség 1921–1924. *Századok,* 1978. 1. 3–48.; Tilkovszky Lorant: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport politika és Magyarország 1938–1945.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1978.; Tilkovszky Loránt: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására 1932–1933. *Századok,* 1979. 3. 421–477.; Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története.* Budapest, Magvető Kiadó, 1981.; Tilkovszky Loránt: A magyarországi német nemzetiségi kérdés a budapesti osztrák követség jelentéseinek tükrében 1918–1938. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* (Szerk. Berend T. Iván.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 111–124.

vel, a két világháború közötti nemzetiségi oktatás jogi szabályozásával és annak tartalmi elemeivel alig találkozhatunk.

A két világháború közötti időszakra vonatkozó, a magyarországi németség általános politikai, társadalmi helyzetét a politikai hatalmi törekvésekkel összefüggésben bemutató kutatások a '90-es években, illetve a rendszerváltást követően is intenzíven folytatódtak. Az idősebb, már évtizedek óta a témával foglalkozó kutatók – mindenekelőtt Tilkovszky Loránt – saját eddigi munkájuk szintetizálására, míg a fiatal történészek – Norbert Spannenberger, Vitári Zsolt – a korábbi kutatások revideálására és a tematikai fehér foltok megszüntetésére törekedtek.[26]

A második világháború utáni, a német és magyar kisebbségeket érintő kényszermigráció történetének kutatása a '80-as évek közepéig tabunak számított. Az első munkákban a németek kitelepítése az 1945 utáni magyarországi átalakulás szegmenseként, annak mellékszálaként jelent meg, s főleg külpolitikai vonatkozásai kerültek előtérbe.[27] Az első monografikus feldolgozás Fehér István tollából 1988-ban jelent meg.[28] Az addig publikált kutatások ismeretanyagára és a különböző levéltári forrásokra egyként támaszkodó mű pozitív hozadéka, hogy a korábbiaknál lényegesen nagyobb forrásbázison, részletesebben, sok helyi példával mutatta be az eseményeket. Ugyanakkor a kitelepítéseket gyakorlatilag önmagukban, a nemzetközi és a hazai folyamatokból kiragadva vizsgálta, s nem fordított kellő figyelmet a különböző jelenségek kölcsönhatásaira sem. Értelmezései, interpretációi így sok esetben politikai szempontok szerint motiváltak, egyoldalúak, sommásak. A '80-as évek második felében a kutatások középpontjába a lokalitás és a regionalitás került. A megyei levéltárak iratanyagának föltárása tette lehetővé a két világháború közötti német nemzetiségi mozgalom országos szint alatti működési mechanizmusainak, vezetői, tagjai tevékenységének a bemutatá-

[26] Ezek közül a munkák közül a következőket emelném ki: Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1989.; Tilkovszky Loránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig.* Budapest, Ikva Kiadó, 1994.; Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németség történetéből.* Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1997.; Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.; *Akten des Volksgerichtsprozess gegen Franz A. Basch Volksgruppenführer der deutschen in Ungarn. Budapest 1945–1946.* (Hrsg. Gerhard Seewann–Norbert Spannenberger). München, Oldenbourg Verlag, 1999.; Bellér Béla: *A Volksbildungsvereintól a Volksbundig.* Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2002.; Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest, Lucidus Kiadó, 2005.; Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2012.; *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944.* (Szerk. Vitári Zsolt). Pécs, Kronosz Kiadó, 2015.

[27] Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1982. E kötetnek a bővített átdolgozott kiadása a *Magyarország külpolitikája 1945–1950.* Budapest, 1988.; Balogh Sándor–Izsák Lajos: *Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–1948.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.; Korom Mihály: *Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

[28] Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

sát. Ezek a kutatások egyértelműen rávilágítottak a kitelepítések jogi szabályozása és végrehajtása közötti szakadékra, a kitelepítést végrehajtók, a helyi hivatalnokok és a helyi társadalom tagjai, valamint a kitelepítettek közötti interakciókra. Ekkor jelentek meg az első forrásközlések a németek malenkij robotra hurcolásáról is. A lokalitás felé fordulás szükségszerűen az alulnézeti és személyes perspektívát erősítették.[29]

Összességében elmondható, hogy a magyarországi németek kitelepítésének történeti kutatásait a rendszerváltásig pozitivista, leíró, eseménycentrikus megközelítési mód jellemezte. E kutatások kérdésföltevéseit alapvetően a Potsdam-legenda, illetve az ahhoz való viszony szervezte egységbe. Azaz: a magyarországi németek kitelepítését kizárólag külpolitikai kényszerként, nagyhatalmi előírásként értelmezték.[30]

A '90-es években a kutatások tematikai és módszertani horizontja kitágult. A kényszermigráció kapcsán a folyamat komplex módon való vizsgálata, a nagyhatalmak, a magyar politikai vezetés és a társadalom felelősségének együttes vizs-

[29] Az említett témák, a szemléletmód vagy a forrásbázis révén ebben az időszakban újat hozó tanulmányok, kötetek közül néhány: Szita László: A magyarországi németség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938–1944. In: *Baranyai Helytörténetírás.* (Szerk. Szita László.) Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1981. 441–556.; Bognár Tibor: Kitelepítés Szulokból, a második világháború után. In: *Somogy Megye Múltjából 16.* (Szerk. Kanyar József). Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1985. 559–564.; Bognár Tibor: A hazai németségre vonatkozó rendelkezések végrehajtása Szulokon 1945 és 1949 között. In: *Somogy Megye Múltjából 17.* (Szerk. Kanyar József). Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1986. 409–418.; Bognár Tibor: Nemzethűségi vizsgálatok a Somogy megyei németek körében. 1945–1946. In: *Somogy Megye Múltjából 19.* (Szerk. Kanyar József). Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1988. 309–28.; Bognár Tibor: A német lakosság elleni jogfosztó és korlátozó intézkedések Somogy megyében 1946–1949. In*: Somogy Megye Múltjából 20.* (Szerk. Kanyar József). Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1989. 353–362.; Zielbauer György: *Adatok és tények a magyarországi németség történetéből 1945–1949.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.; Erdmann Gyula: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban.* Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990.; Füzes Miklós: *Modern rabszolgaság. „Malenkij robot". Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban 1945–1949.* Budapest, Formatív Kft., 1990.; Füzes Miklós: A rabszolgaszerzés. In: *Magyarországi németek elhurcolása 1944/1945. A kollektív büntetés első állomása.* Dokumentumkötet. (Szerk. Zielbauer György). Budapest, Magyarországi Németek Szövetsége, 1990. 85–109.; Füzes Miklós: *Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1990.; Zielbauer György: *A magyarországi németség nehéz évtizede 1945–1955.* Szombathely-Vép, Pannon Műhely Kft., 1990.; Zielbauer György: *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung.* Budapest, Magyarországi Németek Szövetsége, 1990.; Bognár Tibor: Adatok a Somogy megyei németlakta települések 1945–1950 közötti helyzetéhez. In: *Somogy Megye Múltjából 22.* (Szerk. Szili Ferenc). Somogy Megyei levéltár. 1991. 221–238.

[30] Erre vonatkozóan lásd Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948).* Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, 2014. 185–199. és Ungváry Krisztián: A potsdami határozatok legendái a történetírásban. In: *Magyarok 1945-ben.* (Szerk. Rainer M. János). Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–1956-os Intézet Alapítvány–Gondolat Kiadó, 2015. 248–302.

gálata, az ebből fakadó regionális különbségek megállapítása, a kitelepítettek németországi integrációja, illetve az azzal megbirkózni nem tudók hazatérésének viszontagsága is előtérbe került. Az utóbbi években, örvendetes módon, különösen az újabb történészgeneráció figyelme a kitelepítések társadalomtörténeti aspektusai felé fordult.[31] Nagyobb hangsúlyt kapott a malenkij robotra való elhurcolás feltárása, amely során a túlélőkkel jelentős számú interjút is készítettek. Ezeket azonban az esetek nagy részében módszertani megalapozottság nélkül készítették, elemzésük az emlékezetkultúra szempontjából nem történt meg. Az utóbbi években kezdődött meg az az ígéretes munka, amely a németek malenkij robotra hurcolásának regionális különbségeit, illetve annak okait vizsgálja.[32]

Jelezni kell azt is, hogy a '90-es évek elejétől a németországi történetírásban is nagyobb hangsúlyt kapott a kitelepített magyarországi németek integrációja. Míg korábban az események, az integráció fölülnézeti bemutatása, sikerességének hangsúlyozása állt a középpontban, addig az utóbbi években figyelmet kapott a folyamatnak az egyes közösségek, személyek szempontjából való bemutatása is.[33]

Ezzel a historiográfiai áttekintésben elérkeztem munkám időbeli kiindulópontjához. Az általam vizsgált két évtized kérdései közül három területhez – *nemzetiségpolitika, kisebbségek gazdasági-társadalmi helyzete, anyanyelvi oktatás* – kapcsolódóan támaszkodhattam számottevő korábbi kutatási előzményekre. Több

[31] Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1993.; Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése.* Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004.; Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest, Gondolat Kiadó. 2008.; Gonda Gábor: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-Dunántúli településeken 1944–1948.* Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2014.; Marchut, 2014.

[32] Márkus Beáta: „Malenkij robot" Baranya vármegyében. Döntési folyamatok: hogyan választották ki a civil lakosok közül azokat, akiket a Szovjetunióban végzendő jóvátételi munkára mozgósítottak 1944/1945-ben? *Múltunk,* 2014. 3. 62–104.; *„Itt volt a végállomás": Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949.* (Szerk. Bognár Zalán–Márkus Beáta). Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015.; Márkus Beáta: A magyarországi németek Szovjetunióba deportálása a „Sváb Törökországból" az egodokumentumok tükrében. In: *Mindennapok a Gulágon.* (Szerk. Miklós Péter). Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, 2017. 49–62. (Emlékpont Könyvek; 4.)

[33] Füzes Miklós: *Valami Magyarországon maradt.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1999., Mayer János: „Most menekültnek hívnak…". Pécs, 2001. PhD-disszertáció.; Kossert, Andreas: *Kalte Heimat. Die Geschichte der Deutschen Vertriebenen nach 1945.* München, Siedler, 2008.; Beer, Mathias: *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen.* München, C. H. Beck, 2011.; Mayer János: „Ennek az idegen földnek kell hazánknak lennie…" Az elűzött észak-bácskai németek beilleszkedési problémái Nyugat-Németországban. *Forrás,* 2015. 7–8. 18–43.; Prosser-Schell, Michael: Az elűzött magyarországi németek megérkezésének és integrációjának néhány aspektusa Észak-Badenben és Délnyugat-Németországban 1945–1946 után. *Pro Minoritate,* 2016. Nyár, 5–18.; Schell Csilla: „…aber wenn man sich Deutsch bekennt darf man nicht mehr nachhause wenn es einmal soweit kommt/ …de ha az ember németnek vallja magát, akkor nem mehet majd haza, ha arra kerül sor". Adatok egy Württembergbe kiűzött budaörsi család integrációjához magánleveleik tükrében. *Pro Minoritate,* 2016. Nyár, 19–46.

dokumentumkötet és elemzés foglalkozik a politikai hatalom nemzetiségekkel kapcsolatos elvi állásfoglalásaival, a magyarországi kisebbségek, s ezen belül a németség általános politikai, állampolgári helyzetével.[34] A korszakban a nemzetiségpolitikára és a fogalomhasználatra vonatkozóan megjelent munkák egy része direkt ideológiai meghatározottságú, de a hatalom kisebbségekkel kapcsolatos változó álláspontja szempontjából nem megkerülhetők.[35] Az első összefoglaló művet erre a korszakra vonatkozóan is Fehér István tette közzé.[36] A szerző címválasztása – *Utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990* – jelzi, úgy ítélte meg, hogy a szocialista nemzetiségpolitika hatására a kisebbségek a beolvadás, asszimilálódás küszöbére érkeztek. A kötet jelentős forrásbázisra támaszkodva marxista szemléletű, elsősorban eseménycentrikus, a politikai hatalom intézkedéseit tekinti vezérfonalnak, s kifejezetten leíró jellegű. Nem vizsgálja a döntések motivációit, hatásmechanizmusait, s nem fordít figyelmet a közösségek belső tagoltságára sem. A föltárt dokumentumok köre – elsősorban az MDP és az MSZMP különböző testületeinek iratai – konzekvensebb forráskritika alkalmazásával strukturáltabb tárgyalási módot tett volna lehetővé. A kötet ennek ellenére a kisebbségek szocialista időszakban való vizsgálata során már csak tényanyaga miatt is megkerülhetetlen.

A *kisebbségek gazdasági-társadalmi helyzetére* vonatkozó kutatások a lokalitásokban szemlélik a változásokat. Ez a perspektíva több szempontból is indokolt. Egyrészt, nyilván nem függetlenül a társadalmat egyneműnek látni és láttatni akaró politikai törekvéstől, csak nagyon töredékes statisztikai adatok állnak rendelkezésre a társadalom nemzeti-etnikai szempontú – képzettség, foglalkozási struktúra – törésvonalainak elemzéséhez. Másrészt a fölülnézeti perspektíva nem alkalmas arra, hogy a politikai-gazdasági struktúraváltás személyes és közösségi aspektusait is megmutassa.

[34] Seewann, Gerhard: A magyar nemzetiségi politika mérlege az '50-es évektől napjainkig. In: Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik.* Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000. 69–74.; Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség?* Budapest, Ister Kiadó, 2000.; *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993.* (Főszerk. Balogh Sándor, szerk. Sipos Levente). Budapest, Napvilág Kiadó, 2002.; *Pártállam és nemzetiségek 1950–1973.* (Összeáll., jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Ágnes). Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003.; Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára.* Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet–Gondolat Kiadói Kör, 2003.; Dobos Balázs: Nyitás vagy visszarendeződés? Az 1968-as párthatározat és következményei. *Kisebbségkutatás,* 2008. 3. 385–405. és Dobos, 2011.

[35] *Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika.* (Szerk. Csatári Dániel). Budapest, Kossuth Kiadó, 1968.

[36] Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1993. 157.

Tilkovszky Lorántnak a magyarországi nemzetiségpolitika 20. századi jellemzőivel foglalkozó műveit a korábbiakban már említettem.

Wolfgang Aschauer az 1980-as évek második felében három településen – Somberek, Görcsönydoboka és Véménd – a második világháború utáni eseményeknek, a politikai hatalom kisebbségekkel szembeni intézkedéseinek a németségre gyakorolt hatását, illetve a közösség arra adott válaszait vizsgálta.[37] Aschauer az országban végrehajtott struktúraváltást modernizációként értelmezi, s kvantitatív és kvalitatív módszerekkel is arra kereste a választ, hogy mely társadalmi csoportokat és mennyiben lehet e folyamat veszteseinek tekinteni, s a vállalt etnikai önidentifikáció befolyásolta-e az adott személy életlehetőségeit. Arra a megállapításra jutott, hogy a struktúraváltás nemcsak a korábbi vagyoni különbségeket nivellálta, de megszüntette a nemzetiségi hovatartozás korábbi társadalmi csoportképző szerepét is. Erre a helyzetre a németség kétféle módon reagált. Egy részük az állami represszió dacára megtartotta a nemzetiségi jellemzőket (nyelv, viselet, szokások), és sajátos társadalmi csoportként határozta meg magát. Mások viszont a korábbi csoportjegyeket nem őrizték meg, pontosabban nyíltan nem vállalták föl, ami azonban nem jelentette annak föladását. Aschauer azt találta, hogy ez utóbbi csoport a '70-es évek elejétől, a korábbi etnikai jellemzőket fölhasználva, új identitáselemeket alkotva, ismét németként definiálta magát. A hazai kutatások közül ehhez a témához kapcsolódóan Eiler Ferenc Hartáról írt munkáját emelném még ki, aki a helyi német közösség szempontjából követi végig a nemzetiségpolitikai döntések következményeit, a település lakóinak reakcióit. A munka élesen rávilágít arra, hogy más időperspektívával kell számolnunk a struktúrák és a lokális életvilágok elemzése során.[38]

A *nemzetiségi anyanyelvi oktatás* kapcsán főként Föglein Gizella munkáira támaszkodhattam, aki elsősorban annak jogi szabályozásával foglalkozott.

A szakirodalom áttekintése néhány általános következtetés megfogalmazását is lehetővé teszi: Egyrészt a nemzetiségek legújabb-kori történetére vonatkozó kutatások a '70-es években, Magyarország második világháború utáni történelmének számos ideológiai megkötéssel megkezdett tudományos igényű földolgozásával párhuzamosan indultak meg. Itt is megfigyelhető, hogy a többi nemzetiséghez viszonyítva a német kisebbség 20. századi történelmére vonatkozó kérdések vizsgálata csak némi késéssel kezdődhetett meg. Másrészt megállapítható az is, hogy

[37] Aschauer, Wolfgang: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarndeutschen.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1992.

[38] Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta 1920–1989.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2011. 153.

E témához kapcsolódóan lásd még Szenyéri Zoltán: *Német sorsok a Dél-Dunántúlon (1700–2001).* Dombóvár, Dombóvári Német Kisebbségi Önkormányzat, 2004.; Szarka László: A magyarországi német kisebbség újjászerveződése 1948–1956 között. In: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák.* (Szerk. Szarka László). Budapest, Lucidus Kiadó, 2004. 85–95.; Márkusné Vörös Hajnalka: *Nagyesztergár társadalom-néprajza.* Nagyesztergár, Nagyesztergári Német kisebbségi Önkormányzat, 2005.; Schleicher Vera: Ungarndeutsche hausgeschichte als heimatgeschichte. Die Hauslebensstrategie einer vertriebenen Familie. In: *Hausgeschichten. studien zur ungarndeutschen Kultur in Transdanubien.* (Hrsg. Radek Tünde–Szilágyi Anikó). Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2006.

a kelet-közép-európai országok német kisebbségei legújabb kori történetéhez kapcsolódó kutatások középpontjában gyakorlatilag napjainkig a két világháború közötti évtizedek, illetve a kényszermigráció összefüggései állnak. Csak a legutóbbi években kezdődtek meg azok a kutatások, amelyek azt vizsgálják, hogy a németek kollektív megbélyegzésének megszüntetésére hol és milyen módon került sor, illetve hogyan történt a kisebbségeknek, így a németeknek a szocialista struktúrába való betagozódása. Harmadrészt megfigyelhető az is, hogy a '80-as évek második feléig nemcsak a hazai, de a nemzetközi kisebbségtörténeti kutatások súlypontja is politikatörténeti, s csak ezt követően kerülnek előtérbe a társadalomtörténeti megközelítések. Ezzel összefüggésben a történeti szakirodalomban élénk diskurzus alakult ki a kutatás tárgyának meghatározásáról, azaz hogyan, milyen jellemzők segítségével definiálhatók az egyes kisebbségek. Vélhetően ezzel a szemléletváltással áll összefüggésben a kisebbségkutatás módszertani megújításának igénye, amely különösen a német munkákban szintén nagy hangsúlyt kapott. A többdimenziós kérdésfölvetés sokoldalú és árnyaltabb megközelítési módot követelt, s megkerülhetetlenné tette az összehasonlító módszertan alkalmazását. Mindez magával hozta a magyar és főleg német kutatók intenzívebb eszmecseréit is. Negyedrészt a szocialista időszakra vonatkozó kisebbségtörténeti kutatásokból szinte teljességgel hiányzik az alulnézeti perspektíva, a folyamatoknak a közösség szempontjából való értelmezése, a politikai hatalom és a közösség interakcióinak elemzése.

S végül az ebben a munkában tárgyalt kérdésekhez konkrétan kapcsolódó szakirodalomról általánosságban megállapítható, hogy mind mennyiségében, mind minőségében igen eltérő. A nemzetiségpolitikai kérdésekhez kapcsolódó, a '70-es évek közepéig megjelent szakirodalom nagy része túlzottan ideologikus, illetve tisztán politikai szöveg, s nem tudományos munka. Feladata sem a vizsgált korszak nemzetiségpolitikájának objektív megítélése, hanem annak tudományos látszatú legitimálása volt. Bizonyos témák – a kitelepítések utóhatásai, a családegyesítések kérdése, az internált német férfiak szabadon bocsátására tett diplomáciai erőfeszítések, a Német Szövetség tevékenysége, a kisebbségi sajtó működése vagy a magyarországi németeknek a keletnémet–magyar kapcsolatokban játszott szerepe – pedig teljességgel föltáratlanok.

Nemzetiségpolitika Magyarországon (1945–1970)

Régi-új nemzetiségpolitika a szovjetizálás időszakában (1945–1948/49)

A 2. világháború végére kialakult katonapolitikai helyzet, valamint a győztes nagyhatalmak érdekkonfliktusait feloldani hivatott kompromisszumok eredményeként Magyarország – északi, keleti és déli szomszédaival együtt – a szovjet érdekszféra részévé vált. A politikai pártok 1944/1945 fordulóján, az ország újjáépítése, az új hatalmi struktúra kialakítása során jórészt háttérbe szorították a rendi-autoriter tradíciókat is magába olvasztó korábbi polgári intézményrendszert, új népképviseleti fórumokat hoztak létre, de az egész államszervezetnek a kor követelményei szerinti modernizációját és demokratikus átalakítását nem hajtották végre.[39]

Ezt a felemás demokratizálást kezdettől torzította, hogy a Magyar Kommunista Párt a politikai hatalom mielőbbi kizárólagos megszerzése érdekében mind a központi hatalmi szervezetekben – Ideiglenes Nemzetgyűlés, Ideiglenes Nemzeti Kormány, Politikai Bizottság, Nemzeti Főtanács –, mind a tradicionális keretekben újjászervezett megyei és helyi közigazgatásban társadalmi támogatottságát messze meghaladó mértékben képviseltette magát, illetve érvényesítette befolyását. Már 1945 tavaszán–nyarán kulcspozíciókat szereztek a Belügyminisztériumban, a rendőrség, az államvédelmi hatóság apparátusában, a népbíróságokon, az igazolóbizottságokban, a földosztást végrehajtó országos, megyei és helyi szervezetekben. A kommunista párt hatalomért folytatott harcát hatékonyan támogatta, illetve jogköre révén az ország szuverenitását nagymértékben korlátozta az 1945. január 20-i fegyverszüneti szerződés értelmében megalakított, a békeszerződés ratifikálásáig (1947. szeptember 15.) fungáló, szovjet vezetésű Szövetséges Ellenőrző Bizottság.

[39] A történeti szakirodalomban mind a mai napig különböző álláspontok ütköznek Magyarország második világháború utáni mozgástere, a demokratikus átalakítás lehetősége kapcsán. Erre vonatkozóan bővebben lásd A fordulat évei, 1947–1949. (Szerk. Standeisky Éva et al.). Budapest, 1956-os Intézet, 1998.; Berend T. Iván: *Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990.* Budapest, Vince Kiadó. 1999. 23–64.; *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949.* (Szerk. Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor). Budapest, Napvilág Kiadó. 2000.

Az 1945. november 4-i első szabad parlamenti választásokon abszolút többséget (57%) szerzett Független Kisgazdapárt a nagyhatalmi elvárásoknak megfelelően nagykoalíciós kormányt alakított, amelyben Vorosilov marsall nyomására a belügyminisztériumot és a rendőrséget is kommunista politikus irányította. A szovjet támogatás és az új hatalmi struktúrában a kulcspozíciók elfoglalása révén a kommunisták offenzív politikája 1946–1947-ben sikeresen folytatódott: létrehozták a Baloldali Blokkot, a Kisgazdapárt jobboldalának, majd az egész pártnak a hatalomból való kiszorítására törekedtek. E cél elérése érdekében Kovács Bélát letartóztatták és a Szovjetunióba hurcolták, az ún. köztársaság-ellenes összeesküvés vádjával lemondásra, emigrálásra kényszerítették Nagy Ferencet és a párt több vezetőjét, elérték a civil szervezetek jelentős részének feloszlatását, amivel megszüntették a társadalom önszerveződésének lehetőségét. Mindezek, valamint a választásból adminisztratív eszközökkel kizárt százezrek és a mintegy 60 ezer hamis szavazócédula ellenére a Kommunista Pártnak, illetve a Baloldali Blokk (45%) pártjainak az 1947. augusztus 31-én megtartott parlamenti választásokon sem sikerült áttörést elérnie. A pluralizmus díszletei között immár egy fenntartás nélkül parírozó kisgazda politikus, Dinnyés Lajos alakíthatott kormányt. A szovjet–amerikai viszony kiéleződése miatt azonban – néhány héttel a választások után – Sztálin a szovjetizálás gyorsítására szólította fel magyarországi helytartóit. A kommunisták alig másfél év alatt, 1949 közepéig politikai riválisaikat ellehetetlenítették, az agrárszférán kívüli magántulajdont szinte teljesen államosították, társadalmi téren totális elitváltást hajtottak végre, a szellemi életben a marxizmus ideológiáját kizárólagossá tették. A folyamat betetőzéseként 1949. augusztus 18-án új alkotmányt fogadtak el. Bár Magyarország történelmében az 1950–1990 közötti négy évtizeden belül gazdasági, politikai szempontok alapján több alperiódus különböztethető meg, a korszak két alapvető jellemvonása azonban – a hatalomgyakorlás diktatórikus módja, valamint a szovjet politikától való közvetlen függés, az ország szuverenitásának korlátozott volta – a rendszerváltásig megmaradt.[40]

Ebben az időszakban nem tekinthető homogénnek a nemzetiségpolitika sem, amelynek változásait érdemes egy szélesebb horizonton szemlélni.

Az első világháború után kidolgozott kisebbségvédelmi rendszer kudarca a '30-as évek végére nyilvánvalóvá vált. A második világháború után a nagyhatalmak a kisebbségvédelem területén gyakorlatilag teljes tabula rasát teremtettek, elvetették a kisebbségi jogok nemzetközi védelmét. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1945. június 26-án elfogadott alapokmánya a kisebbségekhez tartozók jogait egyéni, állampolgári jogként deklarálta. Az egyes országokkal kötött békeszerződések-

[40] A folyamatra bővebben lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 269–331. és Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, ÁBTL-Rubicon, 2011. 12–111.

ben a nemzetiségi kérdést de facto belügyként ismerték el.[41] A nagyhatalmak, bár explicit módon nem mondták ki, de elfogadták azt az elvet, hogy a nemzetiségi konfliktusok tartós rendezése az etnikai homogenizálással érhető el. Ezért a háborút követően a nyugati nagyhatalmak hallgatólagosan maguk is elfogadták a kollektív bűnösség elvének alkalmazását, amivel az egyes kisebbségi közösségeket a kelet-közép-európai országokban kiszolgáltatták a politikai hatalom és a többségi társadalmak nemzetállami törekvéseinek. Ennek következtében az egyes nemzetiségek a kollektív büntetés széles skáláját – állampolgári, nemzeti-kulturális jogoktól való megfosztás, vagyonelkobzás, kitelepítés, elűzés vagy a legsúlyosabb esetekben fizikai megsemmisítés – szenvedték el.

A magyar kormányok nemzetiségpolitikáját Trianont követően kettősség jellemezte. Egyrészt a szomszéd országok magyar közösségei érdekében támogatták a kisebbségvédelem nemzetközi szabályozását, ugyanakkor az ország területén élő nemzetiségek helyzetét belügynek tekintették. A magyar kormány a második világháború után a szlovákiai magyarok üldözése miatt szintén több nemzetközi fórumon szót emelt. Föllépése azonban egyrészt a nagyhatalmaknak a kisebbségek nemzetközi jogvédelme kapcsán megváltozott álláspontja, másrészt a németekkel szemben általuk alkalmazott kollektív büntetés elve miatt sem lehetett eredményes. Ennek az időszaknak a legfontosabb nemzetiségpolitikai jellemzőit a pártok programjai, elvi állásfoglalásai, a jogi szabályozás és az önszerveződés lehetőségei alapján tekintem át.

Egyrészt megállapítható, hogy az egyes pártok a háború utáni Magyarország újjáépítése és politikai berendezkedése kapcsán megfogalmazott elvi állásfoglalásaikban, programjaikban rögzítették a nemzetiségek helyzetének jogi rendezésére vonatkozó elképzeléseiket. Másrészt a kisebbségi kérdésnek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget. Bár mindegyikük egyenjogúságot, szabad fejlődést ígért a Magyarországon élő nemzetiségeknek, a gyakorlat azt mutatja, hogy sem a pártok, sem a kormány nem törekedett az ország valamennyi kisebbségére érvényes elvi állásfoglalás megfogalmazására, illetve egy ezen alapuló valóságos cselekvési program kidolgozására. Sokkal inkább ad hoc jellegű, rövid távú kül- és belpolitikai érdekeket szolgáló reagálásokat figyelhetünk meg.[42] Míg a hazai délszlávok[43]

[41] Az 1945–1950 közötti nemzetközi kisebbségvédelem elveire vonatkozóan bővebben lásd Vastagh Pál: Nemzetiségi jogok hazánkban. *Tiszatáj,* 1979. 12. 53–54., Kertész István: *Magyar béke-illúziók, 1945–1947.* Budapest, Európa Kiadó, 1995.; Föglein Gizella: Az ENSZ és a nemzeti kisebbségek – 1945. In: Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993.* Budapest, Ister Kiadó, 2000. 11–16.; A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai, 2003. 9–37., valamint Dobos, 2011. 56–57.

[42] A háború utáni nemzetiségpolitikára vonatkozóan lásd még Kővágó László–Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon 1945 után.* Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1986.; Tilkovszky, 1994. 143–150.; Tilkovszky, 1998. 142–147.

[43] Magyarországon a szerb, horvát, bunyevác, sokác, szlovén, vend közösség együttes megnevezésére egészen az 1980-as évek végéig alkalmazták a 'délszláv' megnevezést. A különböző létszámú és társadalmi helyzetű csoportok egyetlen közösségként való láttatása nyilvánvalóan a politikai instrumentalizáció eszköze volt, mint ahogyan az is, hogy az egyes népszámlálásoknál mely cso-

Jugoszlávia által is ösztönzött erőteljes politikai szerepvállalását, helyenként túlzó hatalmi, gazdasági, kulturális követeléseit elnéző jóindulattal kezelték, addig a németséget kollektíven bűnösnek bélyegezték, egy részüket kitelepítették, az itt maradókat pedig jogi és gazdasági szankciókkal sújtották.[44] A hazai szlovákok felé tett gesztusok pedig inkább a Csehszlovákiában folyamatos jogsérelmet szenvedő és sok helyütt fizikai létében is veszélyeztetett kisebbségi magyarság helyzetének javítását célozták, semmint az itt élők igényeinek figyelembevételét jelezték.

A pártok közül először egy demokratikus, elvi nemzetiségpolitika alapelemei az MKP programjavaslatában fogalmazódtak meg, amelyet még a háború alatt, 1944. október 2-án Kállai Gyula és Rajk László készített el. Egyenjogúságot, szabad fejlődést ígért a hazai nemzetiségek számára, valamint síkra szállt a nemzetiségi jogok részletes kidolgozása mellett.[45] Ez azonban az MKP első országos értekezletének határozataiból – amelyet 1945. május 20–21-én tartottak – már kimaradt. Mindössze a szomszédos népekkel való jó kapcsolat kiépítését hangsúlyozták.[46]

Néhány hónappal később azonban, némileg meglepő módon, a Magyar Kommunista Párt már maga szorgalmazta egy nemzetiségi törvény megalkotását. Ezt a szembetűnő váltást a szlovákiai magyarok jogfosztott helyzete és az őszi országgyűlési választások is motiválhatták. Annyi bizonyos, hogy Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára és Rajk László az MKP Budapesti Bizottságának titkára 1945 nyarán belgrádi és prágai látogatáson vett részt. Sajnos nem ismeretes, hogy ott miről tárgyaltak. A pártvezetők hazaérkezését követően azonban az MKP Politikai Bizottsága 1945. augusztus 2-án megbízta Farkas Mihály belügyi államtitkárt, hogy egy héten belül készítsen törvényjavaslatot a magyarországi nemzetiségek sorsának rendezéséről, s azt a legrövidebb időn belül terjessze a Minisztertanács elé.[47] A határozat előírta azt is, hogy a belügyminisztérium a nemzetiségi törvény

---

porthoz tartozás lehetőségét kínálták fel a megkérdezettnek. Munkámban azokban az esetekben, amikor megállapítható, hogy mely közösségről van szó, megnevezem azt, egyébként átvettem a dokumentumok fogalomhasználatát.

[44] A magyarországi délszlávok helyzetére, törekvésére bővebben lásd Hornyák Árpád: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vitás kérdések a magyar-jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet.* (Szerk. Hornyák Árpád–Bíró László). Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016. 315–335.; Tóth Ágnes: A „nagypolitika" erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948. In: Magyarok és szerbek, 2016. 337–372.

A magyarországi németek kitelepítésére vonatkozóan bővebben lásd Fehér, 1988.; Zielbauer, 1990a; Tóth, 1993.; Tóth, 2008a; Zinner, 2004.; Gonda, 2014.; Marchut, 2014.

[45] Izsák Lajos: *A Kereszténydemokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1985. 17–18.

[46] *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948.* (Szerk. Rákosi Sándor–Szabó Bálint). Közreadja az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Budapest, Kossuth Kiadó, 1979. 89.

[47] A törvénytervezet megalkotásának körülményeire vonatkozóan részletesen lásd Föglein Gizella: Törvénytervezet a magyarországi nemzeti kisebbségek jogi helyzetéről 1945-ben. In: Föglein

előkészítéséről tájékoztassa a sajtót. Farkas Mihály az utasításnak megfelelően a kommunista párt központi lapjában, a *Szabad Nép*ben terjedelmes nyilatkozatban számolt be a megkezdett munkáról. A cikk címe – „Kormányrendelet biztosítja a nemzetiségek teljes szabadságát" – az előkészületeket félrevezető módon, befejezett tényként tüntette föl. Farkas Mihály nyilatkozatában azt hangsúlyozta, hogy a törvénytervezet nemzetiségeken szlovákokat, románokat és délszlávokat ért. A németek kapcsán egyrészt leszögezte, hogy „Helyzetük nemzetközi rendezéséig reájuk nézve a jelenlegi jogszabályok maradnak érvényben",[48] másrészt bejelentette, hogy a sváb községekbe a demokratikus pártok által kijelölt magyar tisztviselőket és rendőröket vezényelnek.

Az elkészült törvénytervezet részletesen szabályozta a nemzeti közösségek tagjainak egyéni és kollektív jogait, bizonyos elemei pedig a kisebbségi autonómia irányába mutattak. A rendelettervezet indoklásában úgy fogalmaztak, hogy az „végleges biztosítéka lesz a Duna-völgyi államok megbékélésének és együttműködésének".[49] Nyilvánvaló tehát, hogy a kommunista párt a nemzetiségi törvény szorgalmazásával – a magyarországi nemzetiségek jogainak biztosításán túl – a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek érdekeinek képviseletéhez is hivatkozási alapot akart teremteni. Azaz nem elsősorban elvi, hanem taktikai megfontolások vezethették. Bár Csehszlovákia Potsdamban nem kapta meg a nagyhatalmak hozzájárulását a szlovákiai magyarság teljes kitelepítéséhez, a magyar félnek érdekében állt, hogy a küszöbön álló lakosságcsere-tárgyalásokon követendő példát tudjon fölmutatni a kisebbségi jogok rendezésére. A nemzetiségi törvény tervezetét azonban a Minisztertanács nem tárgyalta, s hosszú évtizedekre lekerült a törvényhozás napirendjéről is.

A többi pártnak a nemzetiségekkel és általában a nemzetiségi politikával kapcsolatos véleményét az 1945-ös őszi választási küzdelmek során nyilvánosságra hozott pártprogramjaik alapján követhetjük nyomon.

A Szociáldemokrata Párt 1945. augusztus 18–20-án tartotta XXXIV. kongresszusát. Az itt előterjesztett program külpolitikai célkitűzései között a következőket olvashatjuk:

„7. Nemzetiségi politikánk alapelve a teljes jogegyenlőség és szabadság. A nemzetiségi politika háborús bűnösei népbíróság elé állítandók.

8. A határon túl élő magyarok védelmében a szomszéd államoktól hasonló nemzetiségi politika megvalósítását várjuk el, mint amilyet a demokratikus Magyarország alkalmaz nemzetiségeivel szemben".[50]

Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993.* Budapest, Ister Kiadó, 2000. 17–25.

[48] Föglein, 2000c 18.

[49] Föglein, 2000c 18.

[50] Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PSZL) A Magyar Kommunista Párt iratai (a továbbiakban: 274. f.) Külügyi Osztály (a továbbiakban: 10. cs.) A Miniszterelnökség tájékoztató levelei a nemzetiségi kérdésről tartandó pártközi értekezletekről (30. ő. e.).

A szövetségi politikáját a nemzetiségekre is kiterjeszteni akaró magyar szociáldemokrácia programjában teljes jogegyenlőséget hirdetett a különböző hazai nemzetiségeknek, gyakorlati tevékenysége azonban már korántsem volt egységes. A dokumentum tanúsága szerint kizárólag bírói úton szorgalmazták a német kisebbség háború alatti magatartásával való szembenézést, a bűnösök megnevezését és felelősségre vonását. A „nemzetiségi politika háborús bűnösei" megfogalmazás pedig arra enged következtetni, hogy nem zárták ki azoknak az állami vezetőknek a büntetőjogi számonkérését sem, akik kiszolgáltatták a hazai németséget a hitleri expanziós törekvéseknek. Korábbi állásfoglalásaikból azonban tudjuk, hogy az 1941-es népszámlálás során nemcsak a magukat német anyanyelvűeknek, de német nemzetiségűeknek vallókat is differenciálatlanul ítélték meg, s a Hitler által meghirdetett áttelepítési program keretében nemcsak a volksbundistákat és családtagjaikat, de a német nemzetiséget vallókat is az ország elhagyására akarták kötelezni. A Szociáldemokrata Párt már a háború ideje alatt is csupán a német anyanyelvűeknek a 'hazához hű' csoportját igyekezett megvédeni a volksbundisták befolyásától, és szinte kizárólag őket akarta megnyerni – az ország többi nemzetiségével együtt – a szabadságjogokért, a demokratikus átalakulásért folytatott küzdelemnek.[51] A német anyanyelvűek melletti „kiállás" pedig természetes összefüggésben állt azzal, hogy e nagy múltú párt tagjai között a falusi földművesek mellett számos német származású szakmunkás is volt.[52]

A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt 1945-ös programjában csak a személyes szabadságjogok általános biztosításáról szól, és nem foglalkozik külön a nemzetiségiekkel. Hiányzik a nemzetiségi jogok tételes biztosításának ígérete a Nemzeti Parasztpárt programtervezetéből is.

Az egyes pártoknak az 1946–1948 közötti programjai a nemzetiségi kérdés kapcsán még az imént ismertetett, jelzésszerű megfogalmazásoknál is kevesebb utalást tartalmaznak. Igaz, ebben az időszakban a politikai hatalomért folytatott napi küzdelem már más területeken is megakadályozta a perspektivikus program alkotását.

Az MDP 1948. júniusi programnyilatkozata is megmaradt a szándékok deklarálásánál. „Az országban élő nemzetiségek (délszláv, románok, szlovákok, stb.) számára a párt teljes állampolgári egyenjogúság biztosítása mellett, haladó nemzeti kultúrájuk szabad fejlesztéséért, anyanyelvükön történő oktatásáért, demokratikus, kulturális, társadalmi és politikai szerveződésük teljes szabadságáért,

[51] Tilkovszky Loránt: A nemzetiségi kérdés és a magyarországi szociáldemokrácia 1918–1948. *Politikatudomány,* 1987. 3. 90–106. 102.

[52] Az SZDP 1945. április elején a Központi Titkárság keretében Külpolitikai és Nemzetiségügyi Osztályt hozott létre. Az osztály a párt kül- és nemzetiségpolitikai tevékenységének „háttérintézményeként" működött. Az információgyűjtésen, a kapcsolattartáson túl önálló tevékenységet is kifejtett, főként a hadifoglyok, a szlovákiai magyarok és a hazai svábok ügyében. – PSZL A Magyarországi Szociáldemokrata Párt iratai (a továbbiakban: 283. f.) A Főtitkárság Külpolitikai és Nemzetiségügyi Osztálya (a továbbiakban: 12. cs.) A Külpolitikai Osztály jelentései a főtitkárságnak az Osztály megalakulásáról és feladatairól (1. ő. e.).

a szomszéd országokban élő anyanemzeteikkel való kultúrcsere és érintkezés szabadságáért száll síkra".[53]

A legmagasabb szintű jogszabály, az 1949. évi alkotmánytörvény kimondta, hogy a magyar állampolgárok a törvény előtt egyenlő jogokat élveznek, s bármilyen hátrányos megkülönböztetésüket „nemek, felekezetek, vagy nemzetiségek szerint" a törvény szigorúan bünteti. Az alkotmány ezenkívül azt is deklarálta, hogy „a Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét".[54]

A két dokumentumban megfogalmazottakat összehasonlítva több dolog is figyelemre méltó. A programnyilatkozat tételesen felsorolja, hogy az MDP kiket ért nemzetiség alatt, míg az alkotmány nem nevesíti ezeket a csoportokat. A kitelepítések lezárulásával gyakorlatilag egy időben kiadott programnyilatkozat az országban élő legnagyobb létszámú, mintegy 220 ezer fős németséget nem említi, ami egyszerre több dolgot jelenthet. Egyrészt azt erősíti, hogy a kommunista párt velük szemben továbbra is diszkriminációs politika fenntartásával számolt, másrészt azt jelzi, hogy még a párton belül sem született döntés a németkérdés rendezésének mikéntjéről. Mindkét dokumentum az állampolgári jogegyenlőségből, tehát az egyes személyhez kötött jogalanyiságból indul ki, ugyanakkor az anyanyelven való oktatáshoz, a kultúra ápolásához való jogot a nemzetiséghez, mint csoporthoz tartozásból eredő kollektív jogként említik. Fontos különbség, hogy míg a programnyilatkozat elismerte a nemzetiségek politikai szerveződésének szabadságát, ez a kitétel az alkotmányból már kimaradt. Egyik dokumentum sem tartalmaz azonban konkrét kötelezettségvállalást, így az azokban megfogalmazottak megmaradtak ígéretnek.[55]

A fentiek alapján az 1945–1948/49 közötti magyarországi nemzetiségpolitika legfőbb jellemzőit a következőképpen határozhatjuk meg. Alapjait továbbra is az első világháború után kialakított szemléleti kettősség jellemezte. Azaz a magyar kormány és a pártok a szomszéd országok területén élő magyar kisebbségi közösségek számára a kulturális nemzet koncepciójából kiindulva kisebbségi jogokat és hatékony nemzetközi védelmet követeltek, ugyanakkor a trianoni Magyarország

[53] *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999.* (Szerk. Romsics Ignác.) 1. kötet. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 514.

A nemzetiségi kérdés másik aspektusára, a kisebbségi sorban élő magyarság helyzetére vonatkozó általános megállapításokat a programnyilatkozat külpolitikai irányelvei között találhatunk. Eszerint: „Szoros együttműködés és barátság a népi demokráciákkal, Jugoszláviával, Romániával, Lengyelországgal, Bulgáriával. Megegyezés, együttműködés és barátság a népi demokratikus Csehszlovákiával a szlovákiai magyarság helyzetének a lenini-sztálini nemzetiségpolitika elveinek megfelelő rendezése alapján". – Magyar történeti szöveggyűjtemény, 2000a 514.

[54] A magyar állam és a nemzetiségek, 2002. 20.

Az 1945–1950 közötti időszak nemzetiségi oktatására vonatkozó jogi szabályozást az oktatási fejezetnél ismertetem.

[55] A dokumentumok értelmezésére vonatkozóan lásd még Kővágó, 1981. 65–69.

területén maradt nemzetiségek kapcsán alapvetően az államnemzeti koncepciót képviselték. Tehát ügyeik kezelését szuverén belügynek tekintették. A nemzetiségpolitika alapelveit rövid távú politikai megfontolások határozták meg. Az egyes nemzetiségekre nem ugyanazok a jogok vonatkoztak. Míg a németekkel szemben a kollektív büntetést alkalmazták, a vizsgált időszakban őket semmilyen kisebbségi jog nem illette meg, addig a délszlávokat és szlovákokat pozitív módon diszkriminálták. További jellemzőnek tekinthető, hogy a nemzetiségpolitikát és a kisebbségi jogokat a kultúra és az oktatás területére korlátozták, de a differenciált bánásmód az egyes nemzetiségekkel szemben ezeken a területeken is érvényesült.

A nemzeti kisebbségek tényleges, alulról építkező önszerveződését már közvetlenül a háború után sem biztosították. A németek esetében ez szóba sem jöhetett. A többi – szlovák, délszláv, román – nemzetiség megalakította ugyan a háború után országos szervezetét, de ezek működésébe a politikai hatalom beleavatkozott, tevékenységét korlátozta. Az 1940-es évek végétől már a párt- és állami szervek által irányított és totálisan ellenőrzött szervezetekként működtek.

Az anyaország – kisebbségi közösség – befogadó állam kapcsolatrendszerét az érintett államok hatalmi törekvései határozták meg. A kisebbségi közösségek az államok közötti viszonyrendszerben jobbára csupán eszközként jelentek meg, holott éppen az önmeghatározás és önmegvalósítás a közösség fennmaradásának egyik legfontosabb tényezője. Jó példa erre a magyar–jugoszláv viszony. Bár a kapcsolatok rendezése mindkét ország érdeke volt, eltérő helyzetük miatt erre egyenlőtlen feltételek mentén került sor. Magyarország – Tito feltételét elfogadva – lemondott a magyar kisebbséget ért atrocitások tematizálásáról. Jugoszlávia a SZEB jugoszláv missziója, majd a diplomáciai kapcsolatok fölvétele után a követségen keresztül is folyamatosan tiltakozott a délszláv közösség elnyomása ellen. Kéréseit, követeléseit nem a közösség tényleges igényéből kiindulva fogalmazta meg. A problémákat fölnagyította, az oktatási, kulturális jogok érvényesülését bizonyítékok nélkül megkérdőjelezte.[56]

Megállapítható tehát, hogy a második világháború után valamennyi magyarországi politikai párt – dacára a korábbi történelmi tapasztalatoknak – elmulasztotta egy elvi és koherens nemzetiségpolitika megalkotását. A Magyarországon élő nemzetiségek helyzetének rendezése egyrészt az anyanemzeteikkel való kétoldalú kapcsolatok függvényévé és tárgyává vált, tehát jórészt külpolitikai érdekek határozták meg, másrészt alárendelődött a belpolitikai hatalmi törekvéseknek és a gazdasági-társadalmi átalakítás céljainak. Mindez azt eredményezte, hogy a politikai hatalom 1945–1948/49 között az egyes nemzetiségekkel szemben differenciált nemzetiségpolitikát alkalmazott, amely a nyílt diszkriminációtól az integráció feltételeinek megteremtéséig terjedt.

[56] Sajti Enikő, A.: Külpolitika, magyarság, 1944–1947., Bűntudat és győztes fölény: a magyar-jugoszláv kapcsolatok 1944–1947., Az új kisebbségstratégia lehetőségei és korlátai, 1944–1947. In: Sajti Enikő, A.: *Bűntudat és győztes fölény.* Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modern kori Program, 2010. 117–155.

A sztálini nemzetiségpolitika adaptációja (1950–1955)

Nem tárgya munkámnak sem annak vizsgálata, hogy a marxista-leninista ideológiában mikor, milyen súllyal és milyen tartalommal jelenik meg a nemzetiségi kérdés, s nem volt szándékom a lenini-sztálini nemzetiségpolitika elveinek és gyakorlatainak részletes ismertetése sem. A meglévő szakirodalom alapján összefoglalva elsősorban arra koncentráltam, hogy Magyarországon a vizsgált időszakban milyen tartalommal töltődött meg a politikai hatalmat gyakorlók által oly sokat hivatkozott, ám soha pontosan meg nem határozott lenini-sztálini nemzetiségpolitikaként emlegetett fogalom, s mit is jelentett ez a gyakorlatban. Az alapvető kérdés a lenini-sztálini nemzetiségpolitikai elvek és azok gyakorlati megvalósítása kapcsán is az, hogy az mennyiben szolgálta a nagyszámú nemzeti közösségek helyzetének rendezését egy soknemzetiségű államban, a Szovjetunióban. Azaz mennyiben törekedett a hosszú távú, harmonikus együttélés feltételeinek biztosítására, s mennyiben volt a hatalom megszerzésének és megtartásának eszköze.

A kommunista hatalomátvételt követően a magyarországi nemzetiségpolitikát is – a szovjet blokk többi országához hasonlóan – a Lenin által kidolgozott, majd az utódok által többször módosított elvek, illetve azok gyakorlati tapasztalata határozta meg.[57] Lenin a marxizmus elveiből és hatalmi, politikai megfontolásokból kiindulva azt hangsúlyozta, hogy egy adott személy vagy társadalmi csoport identitását alapvetően az osztályharc során kivívott státusza határozza meg. A hatalom megszerzését a szocialista egység megteremtése révén, a demokratikus centralizmus alkalmazásával látta biztosítottnak. Mindebből az is következett, hogy hosszú távon tagadta a nemzeti identitás társadalomszervező erejét, jelentőségét. Ugyanakkor Lenin, s később Sztálin is számolt azzal, hogy a többség, illetve a hegemóniára törekvő etnikai csoport hatalma megszilárdítása érdekében hosszabb-rövidebb időre kénytelen lehet a területén élő nemzetiségek önrendelkezésének, autonómiájának biztosítására. Ezeknek a jogoknak a megadását azonban szigorúan átmenetinek s olyan eszköznek tekintették, ami a történelmi együttélés

[57] A lenini-sztálini nemzetiségpolitika legalapvetőbb jellemzőit a következő művek alapján ismertetem: Simon, Gerhard: *Nationalismus und Nationalitätenpolitik der Sowjetunion: Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft.* Baden-Baden, Nomos, 1986.; Sitzler, Kathrin: Ungarische Nationalitätenpolitik. Grundsätze, Institutionen und Funktion. *Südosteuropa,* 1985. 23–32., Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 88–92., Seewann, 2016b. 372–377.

Nem tárgya a dolgozatomnak sem annak vizsgálata, hogy a marxista-leninista ideológiában mikor, milyen súllyal és milyen tartalommal jelenik meg a nemzetiségi kérdés, s nem volt szándékom a lenini-sztálini nemzetiségpolitika elveinek és gyakorlatainak részletes ismertetése sem. A meglévő szakirodalom alapján összefoglalva elsősorban arra koncentráltam, hogy Magyarországon a vizsgált időszakban milyen tartalommal töltődött meg a politikai hatalmat gyakorlók által oly sokat hivatkozott, ám soha pontosan meg nem határozott lenini-sztálini nemzetiségpolitikaként emlegetett fogalom, s mit is jelentett ez a gyakorlatban.

során keletkezett konfliktusokat feloldja, s ezzel elhárítja a kisebbségek későbbi önkéntes asszimilációjának gátját.

Az 1917-es forradalom győzelme után a bolsevikok kénytelenek voltak azzal szembesülni, hogy az etnikai ellentéteket a kommunizmus sem képes automatikusan megszüntetni. Éppen ezért az SZKP 1922-ben a Szovjetunió föderatív állammá válásakor autonóm köztársaságokat, tartományokat hozott létre, s célul tűzte ki a *korenyizacija* megvalósítását, a nemzetiségek tagjainak a hatalomba való bevonását. Aktívan támogatták az egyes népcsoportok kulturális önazonosságának megőrzését. Bár továbbra is elvetették az ausztromarxisták által felvázolt kulturálisautonómia-koncepciókat, a kommunista internacionalizmus tételeivel ellentétben széles nyelvhasználati joggal ruházták fel a nemzetiségeket, s a helyi párt- és közigazgatási apparátusban létszámarányos képviseletük biztosítására törekedtek. Sztálin a „nagyorosz sovinizmust" bíráló, integratív nemzetiségpolitikájának köszönhetően a Szovjetunió az 1930-as évek elejéig élhető társbérletet biztosított az ott élő nemzetiségeknek. Moszkva csak Sztálin gyökeres kultúrpolitikai váltását követően került összetűzésbe a nyelvi-kulturális jogaikat féltő nem orosz elitekkel, a '30-as évek második felében pedig a kisebbségi kérdést „vagonkérdéssé" degradálta.[58] Azaz az ország egyes területeinek etnikai homogenizációját az ott élő kisebbségek országon belüli áttelepítésével, intézményeik megszüntetésével, erőszakos asszimilációjukkal, fizikai megsemmisítésükkel biztosította.

Valójában azonban a szovjet pártvezetés nemzetiségpolitikáját már a '20-as, '30-as években is kizárólag a politikai haszonszerzés motiválta. Egyrészt a széles körű nyelvi-kulturális jogok biztosítása révén a függetlenedő ázsiai és afrikai országok előtt magát a nemzeti önrendelkezés élharcosaként állíthatta be. Másrészt a kommunista pártvezetők a nemzeti egyenjogúság mítoszának hangoztatásával épp azt a tényt fedték el, hogy az etnikai csoportok kívánságainak rövid távú és sok esetben látszólagos teljesítésére mint a hatalom megszerzésének és megtartásának egyik eszközére tekintettek. A nemzeti, nyelvi, etnikai kötődést nem tartották többé önálló identitásképző elemnek. Helyébe a szocialista hazafiság eszményét állították, ami, tegyük hozzá, egyet jelentett a kommunista párt változó ideológiai elvárásaihoz való alkalmazkodással.

„Az az általános emberi kultúra, amely felé a szocializmus halad, tartalmát tekintve proletár kultúra, formáját tekintve nemzeti kultúra. A proletár kultúra nem szünteti meg a nemzeti kultúrát, hanem tartalmat ad neki. És megfordítva, a nemzeti kultúra nem szünteti meg a proletár kultúrát, hanem formát ad neki".[59] – fogalmazott Sztálin 1925-ben, hosszú időre meghatározva a szocialista kisebbségpolitika irányelveit.

A nemzeti kötődés jelentőségének tagadásából és a proletár internacionalizmus primátusából következett az az értelmezés, hogy a szocializmusban nemcsak a nemzeti/ségi konfliktusok szűnnek meg, de egy átmeneti időszakot követően

[58] Bottoni, 2015. 89.

[59] Seewann, 2016b 375.

a kisebbségek teljes asszimilációja is bekövetkezik. Az ún. automatizmus koncepció szerint „a nemzeti törekvéseket alá kell rendelni az általános emberi haladás ügyének, mely az egyes nemzeteknek is legfőbb érdeke".[60]

A kommunista hatalomátvételt követően, 1949/50 fordulóján kezdődött meg Magyarországon a lenini-sztálini nemzetiségpolitika adaptációja. E téren is minden lépést, elképzelést a párt állásfoglalásai határoztak meg. Megszűnt vagy minimálisra korlátozódott a különböző állami szervezetek mozgástere, a nemzetiségi szövetségek, illetve helyi közösségek kezdeményezőkészsége. A sztálini „nemzeti forma, szocialista tartalom" vágyott ideálja valójában teljes anacionalitást kívánt meg a nemzetiségi és a többségi társadalom valamennyi tagjától. A nemzeti hagyományokból csupán a kommunista párt által engedélyezett – jórészt a plebejus szabadságharcossághoz kapcsolódó – elemeket emelték be. Minden olyan megnyilvánulást, amely nem a kommunista múltértelmezéssel korrelált, nacionalizmusnak és sovinizmusnak minősítettek. Ugyanakkor sok esetben maga a hatalom szította a többségi társadalom és a kisebbségi közösségek közötti ellentéteket.[61]

Az 1940-es évek végén az MDP-nek mindenekelőtt a háború után félbemaradt kitelepítés következményeire kellett reagálnia. Meg kellett oldania a Magyarország területén maradt mintegy 220-230 ezer német nemzetiségű személy társadalmi integrációját. E folyamat részeként 1949 őszétől lehetővé tették számukra is a szabad költözést és munkavállalást, a visszahagyott ingatlanok telekkönyvezése révén stabilizálták a tulajdonviszonyaikat. 1950-ben deklarálták állampolgári jogegyenlőségüket, ami azonban 1953-ig, a választójog biztosításáig nem volt teljes körű. A német anyanyelvi oktatás megszervezése az '50-es évek elején kezdődhetett meg, és rendkívül vontatottan haladt, sok tekintetben pedig formálisnak bizonyult. Az évtized közepén *Freies Leben* (1954) néven lapot indíthattak, majd megalakulhatott a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége (1955).[62] A többi kisebbséghez viszonyítva tehát a német nemzetiség intézményi struktúrájának kialakítását majd egy évtizeddel később engedélyezték.

Az 1949–1955 közötti időszakban az államhatalom megteremtette a német és délszláv kisebbség társadalmi integrációjának jogi feltételeit, de nem szüntette meg stigmatizációját. Az '50-es évek első felében a német vagy délszláv kisebbséghez tartozás önmagában is egyet jelentett az adott személy politikai megbízhatatlanságával. A hatalom a németek esetében a Volksbund-tagságot, mint politikailag diszkreditáló tényezőt gyakorlatilag nem egy-egy személyre, hanem az egész közösségre vonatkoztatta. A kitelepített családtagokkal való kapcsolattartást nem természetes emberi reakciónak, hanem a szocializmus ellenségeivel való együttműködésnek tartotta. A helyi közösségen belüli, különösen a telepesekkel szem-

[60] Andics Erzsébet: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika.* Budapest, Szikra Kiadó, 1946. 12.

[61] Az MDP-nek tágabb értelemben a nemzeti kérdéshez való viszonyulására vonatkozóan lásd Gyarmati, 2011a 235–247.

[62] A német nemzetiségi oktatás történetét és a szövetség tevékenységét külön fejezetben dolgozom fel.

beni elzárkózó magatartásukat sem marginalizált, megfélemlített helyzetüknek, hanem a közösség múltbeli szervezettsége és egysége továbbélésének tulajdonította.

Minden tény, helyzet értelmezése a bűnös státusz fenntartását szolgálta. Míg a háború után a kollektív bűnösségüket politikai aktivitásukkal indokolták, az '50-es években apolitikusságukat, a kommunista párttól való elzárkózásukat tekintették az állampolgári illojalitás jegyének. Az érintettek számára a nemzeti egyenjogúság hangoztatásánál többet nyomott azonban a latba a személyes tapasztalatuk. Helyi szinten nem voltak ritkák a nyílt németellenes föllépések sem. „Lánycsókon a német szülők kérték a német nyelvtanítás bevezetését. A lánycsóki függetlenített községi titkár (erdélyi telepes) a német nyelvű iskolai oktatásról beszélve kifejtette: nem értene egyet azzal, hogy az iskolában újra tanítsák a német nyelvet, »mert az ismét lovat adna a németek alá«. A párttitkárnak ezzel a megállapításával teljesen egyetértett az ugyancsak jelenlévő tsz-párttitkár is. (Ugyancsak erdélyi telepes.) A velük való beszélgetésből nagyon élesen rajzolódott ki: politikai munkájukat, minden lépésüket az irányítja, nehogy valami olyasmit tegyenek, olyan lépéshez járuljanak hozzá, ami a németeknek jogukba való visszahelyezését jelentené. Mi és ők – ez a kifejezés határozza meg Lánycsókon a magyar és a német lakosság viszonyát, és ez a megállapítás […] többé-kevésbé érvényes a megye német lakta vidékeire. […] Nem egyedül a lánycsóki párttitkár véli úgy, hogy a németeknek egyedül a munkához van joguk".[63]

A bizonytalanság fenntartása érdekében újra és újra előkerült az át-, illetve kitelepítéssel való fenyegetőzés, ami a déli és nyugati határsáv létrehozásakor részben valósággá vált.

„A délszlávok között viszont a reakció délszláv sovinizmussal dolgozik, és ennek következménye, hogy a sokacok között meglehetősen rossz a hangulat. Több olyan kijelentés hallható, hogy néhány délszláv kulák eltávolításában nemzetiségi sérelmeket látnak, mások arról beszélnek, hogy nemsokára elviszik az összes délszlávokat. A svábok körében nagy idegesség észlelhető, és attól tartanak, hogy ismét ki lesznek telepítve. Beremenden voltak olyan sváb munkások, akik nem mentek dolgozni, hanem otthon csomagoltak, és várták, hogy mikor jönnek értük. Hasonló idegesség nyilvánult meg az állami gazdaságokban dolgozó svábok között is."[64]

[63] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Magyar Dolgozók Pártja és Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M Szekció. Magyar Dolgozók Pártja. MDP Központi szervei. (a továbbiakban: M-KS 276. f.) Agitációs és Propaganda Osztály, 1950–1956. (a továbbiakban: 89. cs.) 16. ő. e. A dokumentum közölve Pártállam, 2003. 57–60.

Lásd még a Baranya Megyei Pártbizottság 1952. december 16-i értekezletének jegyzőkönyvét. MNL Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: BML) Magyar Dolgozók Pártja, Magyar Szocialista Munkáspárt iratai 1948–1990. MDP Baranya Megyei Bizottsága iratai 1948–1956. (a továbbiakban: XXXV. 36.) XXXV. 36. 1. cs. 40. ő. e.

[64] BML XXXV. 36. Az ÁVH megyei osztályának hangulat- és helyzetjelentései (a továbbiakban: 1. cs.) Hangulatjelentés, d. n. (1951.) „Villányi járás: A járás németajkú lakosai között az a hír terjedt

A kitelepítés által szétzilált helyi német közösségek valóban befelé fordultak, és elsősorban a még közöttük meglévő kapcsolati hálóra s a közös szocializációs tapasztalatra támaszkodtak. Hacsak tehették, kizárólag német tagokkal külön termelőszövetkezetet alakítottak, a gazdasági szervezeteken belül önálló német brigádokban dolgoztak. A politikai hatalom azonban már ezt a törekvésüket, illetve az összetartás, összetartozás legelemibb jeleinek kimutatását, a saját kultúrájuk preferálását is sovinizmusnak bélyegezte.

A Komárom-Esztergom megyei pártvezetés értékelése szerint a „sovinizmus nyílt formában ezekben a német községekben úgy mutatkozik meg, hogy amikor a községben cigányzenével bált rendeznek, távol tartják magukat. Ezzel szemben ha rezes zenekar játszik, az egész németajkú [sic!] elmegy a bálba, még akkor is, ha 35 Forint belépődíjat kell fizetni, mint az elmúlt hetekben Vértessomlón".[65]

További kapaszkodót jelentett számukra hitük, aktív vallásgyakorlásuk. Bár erre vonatkozóan semmilyen fölmérés nem készült, a pártapparátus a nemzetiségek vallásosságát, „klerikális reakciós" voltát a többségi társadaloménál erősebbnek tartotta, amit természetesen a fennálló renddel szembeni aktív ellenállásként értelmeztek. Különösen nehezményezték a miséken a német nyelv használatát.[66] A megfélemlítés hatására az anyanyelv használata a nyílt terekből – különböző intézmények, bolt, piac – az '50-es évek első felében teljesen kiszorult, s csak családi körben vagy az egymás közötti érintkezésben használták.

---

el, hogy mint megbízhatatlanok rövid időn belül beljebb telepíti őket az állam az ország területére". – MNL BML XXXV. 36. 1. cs. 117. ő. e., Hangulatjelentés, 1950. január 26.

[65] MNL OL M-KS 276. f. Tudományos és Kulturális Osztály 1953–1956. (a továbbiakban: 91. cs.) 83. ő. e. Tájékoztató a Komárom-Esztergom megyei nemzetiségi községekben folyó politikai munka szervezeti és tartalmi kérdéseiről, d. n.

„A megvizsgált községekben a németajkú dolgozók általában véve a klerikális reakciónak a behatása alatt állnak. Különösen a nők. […] annak ellenére, hogy a német anyanyelvű dolgozók jól helytállnak a termelő munkában, náluk még a sovinizmus maradványai megmutatkoznak. Pl. Püspöklakon a Vörös csillag tszcs-ben van 5-6 család, akik németajkúak és többször kivonják magukat a közösségi munkából, vagy hátráltatják azt, a jól dolgozó német anyanyelvű dolgozók mégsem lépnek fel ellenük határozottan". – MNL BML XXXV. 36. Nemzetiségi ügyekben levelezések, feljegyzések (a továbbiakban: 2. cs.) 73/4. ő. e. Jelentés a német anyanyelvű dolgozók között végzett pártpolitikai munka kiértékeléséről, 1952. december 2.

[66] „A nemzetiségi területeken nem fektetünk kellő súlyt a klerikális reakciónak a leleplezésére. Pl. az evangélikus papság az, aki nagymértékben szervezi a bibliaórákat, imaesteket. Az evangélikus egyháznak szlovák nyelven ezelőtt sohasem voltak esti litániái, mostan Komlóson és más helyeken mindig csinálnak, de azontúl szlovákul minden héten kétszer is tartanak különböző házaknál imaestéket". – MNL Békés Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BéML) Magyar Dolgozók Pártja megyebizottsági ülés jegyzőkönyvei (a továbbiakban: XXXV. 27. 1. f.) 1951. december 23-i ülés jegyzőkönyve, 240.

„A nemzetiségi területen az a tapasztalatunk, hogy a klérusnak a befolyása jobban érvényesül. Pl. Eleken különösen a németek részéről igen nagy a templomba járás. Vagy Méhkeréken, ahol esténként házaknál imaesteket tartanak, ez igen nagy mértékben megvan Szarvason az „Ezüstszőllő" nevezetű tanyarészen, ahol különböző szekták működnek". – MNL BéML XXXV. 27. 1. f. 16. ő. e. 1951. december 21-i ülés jegyzőkönyve, 253.

Azt a különböző szintű párt- és tanácsi szervek is elismerték, hogy a németek szorgalmasak, beszolgáltatási és adófizetési kötelezettségüknek időben és maradéktalanul eleget tesznek, az ipari üzemekben kiemelkedő teljesítményt nyújtanak. Ahogy az ÁVH Baranya megyei osztályának munkatársa egy jelentésében fogalmazott: fölismerték az „államfegyelem jelentőségét".[67]

A felsőbb vezetés azt várta a helyi párt- és tanácsi apparátus tagjaitól, hogy a korábbi évtizedben felgyűlt gazdasági, szociális feszültségeket szüntesse meg, a „nemzeti forma, szocialista tartalom" sztálini kívánalmai szerint érje el a németeknek a párt- és tömegszervezetekbe való belépését, s ezáltal politikai integrációjukat.

Ez azonban nemcsak a helyi apparátus személyi összetétele – alulképzettsége, ellenérdekeltsége –, de a németek ellenállása miatt sem valósulhatott meg. A többséget a legcsekélyebb politikai szerepvállalástól is visszatartotta a Volksbund szervezet tevékenysége miatt elszenvedett kollektív büntetése, vagyonától való megfosztása.

1953 júniusában az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának munkatársa összefoglaló jelentésében némi önkritikával – alapvetően azonban a helyi apparátust téve felelőssé – a következőket állapította meg: „A párt és tömegszervezetek politikai munkája a németajkú lakosság körében, jelenlegi formájában, módszerében nem megfelelő, nem alkalmas arra, hogy a németajkú lakosság tömegeit politikailag befolyásolva, kivonja a klérus befolyása alól, hogy megbontsa sovinizmuson alapuló nemzeti egységüket, a munkásosztályhoz, a dolgozó parasztsághoz tartozó németeket leválassza a kulákoktól, más osztályidegen elemektől és szembefordítsa velük. […] különösen azokban a községekben, ahol telepesek laknak, szektáns politikát folytatnak a németajkú lakossággal szemben. […] A német kérdés, egyáltalán a nemzetiségek között folytatott politikai munka olyan hiányosságokat mutat, amely szükségessé tenné az átfogóbb, nagyobb területre kiterjedő, alaposabb felmérést, melynek eredményét esetleg PB elé vihetnénk".[68]

A Tájékoztató Iroda 1948. június 28-i határozatát követően a normalizálódó magyar–jugoszláv viszony, illetve a hazai délszláv kisebbség helyzete is gyökeresen megváltozott. Az addig a kommunista párt által is támogatott kisebbség vezetőit nyilvános önkritikára és Jugoszlávia elítélésére szólították fel. A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége 1948. augusztus 10-én, Budapesten megtartott rendkívüli kongresszusán a Jugoszláv Kommunista Párt politikáját elítélő

[67] „A három megvizsgált községben a német anyanyelvű dolgozók a termelési munkában általában jól megállják helyüket, ami onnan bizonyosodik be, mint pl. Püspöklakon a termelőszövetkezeti tagoknak legtöbb munkaegységük van, Ófalun a dolgozó parasztok a munkálatokat határidőre végzik el és a nehezen művelhető területet, annak minden talpalatnyi részét megművelik. […] Ezen községek német anyanyelvű dolgozói beadásukat 100%-ra teljesítik, adófizetés hátralékban nincsenek. Itt különösképpen kiemelkedik Ófalu község német ajkú dolgozóinak a kötelességtudata, mivel a begyűjtési vándorzászlót Ófalu kapta meg." – MNL BML XXXV. 36. 2. cs. 73/4. ő. e. Jelentés a német anyanyelvű dolgozók között végzett pártpolitikai munka kiértékeléséről, 1952. december 2.

[68] MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 16. ő. e., valamint Pártállam, 2003. 59.

nyilatkozatot fogadtak el, és leváltották az időközben Jugoszláviába szökött Antun Rob főtitkárt.[69] A MDDSZ új vezetője Hován András lett, akitől a kommunista párt a szövetség átszervezését és ellenséges elemektől való megtisztítását várta el. Az új vezetés teljesítményével azonban az MDP nem volt megelégedve, ezért 1952 augusztusában Matécz Jánost nevezték ki főtitkárnak.[70]

A délszlávok a velük szemben alkalmazott retorziók hatására az '50-es évek első felében – hasonlóan a németekhez – elzárkóztak gyerekeik nemzetiségi iskolában történő taníttatásától. A titóistának bélyegzett személyeknek a déli és nyugati határsávból történt kitelepítése megfélemlítette a közösség többi tagját is.[71]

Mint ahogyan fentebb már utaltam rá, a Rákosi-korszakban a német és délszláv kisebbséghez tartozás önmagában is politikai megbízhatatlansággal párosult. Az így „ellenségnek nyilvánított személyek bűnösségét aztán más stigmákkal – klerikális reakciós, jobboldali érzelmű, fasiszta szervezetnek, pártnak tagja volt, Nyugaton élő rokonai vannak, vagy éppen Jugoszláviában élőkkel tart kapcsolatot – is alátámasztották. Ez az eljárási mód egyrészt a nemzeti elfogultság elfedésére szolgált, másrészt a bűnösség súlyának fokozására, harmadrészt, hogy megszüntesse az adott közösség nemzeti szempontú kohézióját. A megbélyegzés, a diszkriminálás érvrendszerét folyamatosan változtatták, a különböző szempontokat összemosták vagy éppen szétválasztották. Így az érintett személy számára áttekinthetetlenné vált, hogy éppen mikor, mivel vádolják. Ennek megfelelően védekezni sem tudott".[72]

[69] Sajti Enikő, A.: *Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. – Egyén és közösség.* (Szerk. Bárdi Nándor–Tóth Ágnes.) Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 277–289.

[70] „Az elért eredmények ellenére Hován András főtitkár működésének idejében (1948–1952) az ellenséges elemek még mindig nagy befolyással voltak a szövetségre. A *Naše Novine* szerkesztőségét titóisták vezették, és mind a központ, mind a vidéki szervek vezetőségében nacionálsoviniszták foglaltak helyet. Szórták a pénzt, dáridókat rendeztek, az újságot ingyen küldték, pénzeltek egyes elemeket stb. A bíróság Hován Andrást ezekért a bűncselekményekért elítélte és nevezett csak az 1953. évi amnesztiarendelet alapján szabadult". – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e., valamint Pártállam, 2003. 69–76. Ehhez kapcsolódóan lásd még Vukman Péter: *„Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen". Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980).* Budapest–Pécs, Kronosz Kiadó, 2017.

[71] „A délszláv és német ajkú dolgozók az állammal szembeni kötelezettségük teljesítésében és a tszcs-hez való viszonyukban nem maradnak el a többi dolgozó paraszttól. Egyre inkább látják, hogy a Tító-rendszer tönkreteszi a népet és örülnek, hogy itt élnek, de többségük, félve Tító megtorlásától, nem mer nyíltan kiállni. Erős bennük a bizalom, hogy népi demokráciánk egyenjogúságot és felemelkedést biztosít számukra, de ezt igen károsan visszavetette a délszlávok felelőtlen összeírása." – MNL BML XXXV. 36. 1. cs. 1. ő. e. 1950. június 17–18-i értekezlet jegyzőkönyve.

Erre vonatkozóan lásd még Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: *Bács-Kiskun megye múltjából 17.* (Szerk. Tóth Ágnes). Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2001. 253–298. és Orgoványi István: Határvédelem Magyarország déli határán 1948 és 1953 között. In: *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből.* (Szerk. Gyarmati György–Palasik Mária). Budapest, ÁBTL–L'Harmattan, 2012. 153–169.

[72] Tóth Ágnes: Megfigyelési szempontok és megfigyeltek egy több nemzetiségű községben (Vaskút, 1950–1957). *Történelmi Szemle,* 2014. 2. 251–268., itt: 268.

Annak érdekében, hogy a párt teljes ellenőrzését a nemzetiségi szövetségek felett is biztosítsák, 1950–51-ben megszüntették a szervezetek maradék autonómiáját, átalakították belső struktúráját, a vidéki alapszervezeteket fölszámolták. A szövetségek az átalakítás következtében egyszerre váltak tömegszervezetekké és a népművelési minisztériumhoz tartozó állami hivatalokká. Tevékenységük kulturális területre, azon belül is a hagyományőrző csoportok szervezésére, a nemzeti kisebbségek működvelő tevékenységének – kórusok, tánccsoportok, zenekarok – koordinálására, ismeretterjesztő előadások tartására korlátozódott.[73]

Sztálin halálát követően a Szovjetunióban elkezdődő nyitási folyamat következményeként, illetve a szovjet pártvezetés direkt utasításainak megfelelően a magyar kommunista párton belül is hatalmi átrendeződésre került sor. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1953. június 27–28-án megtartott ülésén tárgyalta meg a korábbi években a Párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákat.[74] Az ülésen elfogadott határozatok – amelyeket titkosnak minősítettek, így annak tartalmát a párttagok is csak szóbeli tájékoztatókon ismerhették meg – leszögezték, hogy „a párt vezetése, élén Rákosi Mátyás elvtárssal, politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában komoly hibákat követett el. E hibák kedvezőtlenül hatottak ki a lakosság, s nem utolsósorban a munkásosztály életszínvonalára, […] megrontották általában a párt, az állam és a dolgozó tömegek viszonyát, és súlyos nehézségeket okoztak a népgazdaságban".[75]

A nemzetiségi kérdés rendezése – érthető módon – nem tartozott a Nagy Imre által meghirdetett „új szakasz" meghatározó feladatai közé. Nyilvánvaló azonban, hogy a politikai diktatúra enyhülése, illetve a gazdaságpolitikai hangsúlyok megváltoztatása a nemzetiségi lakosságot is pozitívan érintette. A minisztertanács által 1953. július 24-én a közkegyelem (amnesztia) gyakorlásáról elfogadott 11. számú törvényerejű rendelet, illetve a 1034/1953. számú minisztertanácsi határozat a rendőrhatósági őrizet alá helyezés (internálás) intézményének megszüntetéséről, valamint a kitiltások részleges feloldásáról különösen a német és délszláv lakosságot érintette pozitívan.[76] Az elmúlt években a tsz-ekbe való belépést megtagadó, visszahagyott néhány holdjukon is az egyéni gazdálkodás mellett döntő német, és kisebb részben délszláv, szlovák, román nemzetiségűek gazdasági ellehetetlenítése és politikai megbélyegzése folyamatos volt. Bár a hatalomnak a mezőgazdaság

---

Lásd még Gajdos-Frank Katalin: *Megfigyelve. Az Állambiztonsági Szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között.* Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény Heimatmuseum, 2016.

[73] Dobos Balázs: Kisebbségpolitika és kisebbségpolitikai intézményrendszer Magyarországon 1948–1993 között. *Regio,* 18. 2007. 147–172.

[74] Az 1953. június – 1955. március közötti magyarországi „új szakaszra" vonatkozóan bővebben lásd Romsics, 1999. 374–382. és Gyarmati, 2011a. 345–357.

[75] MDP KV 1953. június 27–28-i határozata. In: *A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai 1948–1956.* (Főszerk. Izsák Lajos). Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 188–206.

[76] *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1953.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1953. 14–15. és 193.

kollektív átszervezését, a falusi társadalom autonómiájának megszüntetését célul kitűző politikája a vidéki társadalom egészét érintette, megfigyelhető az is, hogy az állami elvárásoknak nem megfelelő személyek közül a nemzetiségekhez tartozók sokszor súlyosabb büntetést kaptak, mint a hasonló ellenszegülést tanúsító magyar társaik. Ezekben az esetekben az adott személynek a rendszer ellenségeként való megbélyegzését, nemcsak a beszolgáltatási kötelezettségeinek nem teljesítése, az árurejtegetés, netán a „kupeckedés" vádja támasztotta alá, súlyosbító körülményként esett latba nemzeti(ségi) hovatartozása. Hasonló tendenciákat mutat, hogy a déli és nyugati határsáv kialakításakor a vegyes lakosságú községekből a kitelepítések nagyobb számban sújtották a német és délszláv kisebbséget, mint a magyar lakosságot. A Szovjetunióból 1950 végén hazaengedett német nemzetiségű hadifoglyok kétharmad részének további internálását is alapvetően nemzeti hovatartozásával indokolták.

Nagy Imre kormányra kerülésére a nemzetiségi falvakban pozitív várakozással tekintettek. Egyrészt támogatták a rosszul működő termelőszövetkezetek feloszlatásának lehetőségét, a nehézipari beruházások háttérbe szorítását, másrészt bíztak a nemzetiségiekkel szembeni diszkrimináció fölszámolásában, a tulajdoni viszonyok stabilizálásában. A németség körében egykori házaik pusztulása, illetve megoldatlan lakhatási problémáik különösen neuralgikus pontnak számítottak.[77]

Ami azonban a vegyes lakosságú községekben a nemzetiségek körében reményt keltett, a másik oldalon, az elmúlt évek újraosztásának haszonélvezőiben riadalmat, bizonytalanságot okozott.

„A megye területén lévő telepesek körében egyes helyeken bizonytalanság tapasztalható a további sorsukat illetően. A bizonytalanságokat fokozza az, hogy a német ajkú lakosság részéről, akik korábban ki lettek telepítve vagyonukból, az tapasztalható, hogy bíznak abban, hogy az amnesztiarendelet szerint visszakerülnek birtokukba. Valamint a németországi kitelepítettek is vissza fognak jönni. Előfordult olyan eset, hogy pl. Rith Ferenc német származású himesházai lakos, ki a felszabadulás után vagyonából ki lett telepítve, felkereste Simon Károly himesházai lakost, telepest, aki az ő házában lakik, és megkérdezte tőle, hogy mikor fog a házából kiköltözni. […] Pécsdevecser községben, Márok községben, Villány községben, Szakorca községben, Himesháza községben levő TSZCS-tagok között tapasztalható olyan megnyilvánulás, hogy a TSZCS-ből ki akarnak lépni. A máraki és villányi TSZCS dolgozói közül már többen a kocsit és lovat is kiválasztották, amelyet magukkal akarnak vinni. A szaporcai TSZCS-tagok többsége arra kérte az elnököt, hogy taggyűlést hívjanak össze 15 napon belül, és ott jegyzőkönyv-

[77] „Lapáncsa községben Havasi József azt mondta, hogy őneki nem kell a tszcs-ből a föld, csináljanak vele amit akarnak és drasztikus kifejezéseket használt, és megjegyezte, hogy ő mindenesetre otthagyja a tszcs-t. […] Schmidt Henrik azt terjeszti a községben (Illocska), hogy most már vissza fognak jönni a volksbundosok, a kulákok, a nyilasok, a kitelepített svábok, és visszakapják mindenüket, ami volt, és aki jelenleg házukban lakik, azokat onnan ki fogják zavarni". – MNL BML XXXV. 36. 1. cs. 124. ő. e. ÁVH jelentése, 1953. július 9.

ben rögzítsék azt, hogy ősszel a TSZCS-ből kilépnek, valamint a TSZCS-t feloszlatják".[78]

Az MDP Központi Agitációs és Propaganda Osztályán már 1953 második felében fölvetődött, hogy a Politikai Bizottság tárgyaljon a nemzetiségek helyzetéről, s ennek érdekében a nemzetiségpolitika érvényesülésének módszeres föltárását javasolták. Erre azonban csak két évvel később, immár Nagy Imrének a hatalomból való eltávolítását követően, a visszarendeződés időszakában került sor.

Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya által koordinált, 1955 őszén végrehajtott fölmérés valódi célja azonban – ahogyan erre az adatgyűjtés szempontjai, s még inkább az elkövetkező évek eseményei rávilágítanak – nem az volt, hogy a nemzetiségek identitásőrzésének jogi és intézményes lehetőségeit megerősítsék. A kommunista párt mindenekelőtt a szocialista struktúraváltásnak, valamint a részben elhanyagoló, részben diszkrimináló nemzetiségpolitikának az egyes közösségekre gyakorolt asszimilációs hatását akarta tudni.

Ezért az adatgyűjtés során a párt nemzetiségek közötti befolyására, a kisebbségek párthoz való viszonyára, politikai megbízhatóságára, a különböző testületekben létszámarányos képviseletükre fókuszáltak. A jelentésekben nagy hangsúlyt kapott a többségi társadalom és a nemzetiségek között meglévő konfliktusok, a nacionalizmus, illetve a sovinizmus jelenségeinek elemzése. A rövid, néhány hetes határidővel végrehajtott fölmérés Szolnok megye kivételével, ahol nem éltek nagyobb számban nemzetiségek, valamennyi megyét, illetve járást érintette. A jelentések középpontjában még azokban a megyékben is a németek és a délszlávok helyzetének taglalása állt, ahol nagyobb létszámú szlovák vagy román kisebbség is élt.[79]

A nemzetiségek *gazdasági helyzete* alapvetően nem különbözött a falusi társadalom egészétől. A háború után a németektől a vagyonelkobzás, a délszlávok, románok, szlovákok esetében pedig a nekik juttatott 5-10 hold föld, illetve a mezőgazdaság kollektivizálása nivellálta a korábban meglévő vagyoni különbségeket. A falusi lakosság többségéhez hasonlóan termelőszövetkezetekben vagy birtokaik maradékán önállóként gazdálkodtak. A németek a háború után elszenvedett anyagi megrázkódtatásuk ellenére az '50-es évek közepére – kiemelkedő szorgalmukkal, egyes családtagoknak ipari üzemekbe való ingázásával – visszaküzdötték magukat a paraszti társadalom középrétegébe.

„Általában a termelőszövetkezetekben dolgozó nemzetiségiek anyagi helyzete kielégítőnek mondható, de az egyénileg dolgozók között is folyik a közép-

[78] MNL BML XXXV. 36. 1. cs. 124. ő. e. Feljegyzés, 1953. július 11.

[79] Az alábbiakban a járási és megyei jelentések legfőbb megállapításait foglalom össze. A jelentések megtalálhatók MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és 84. ő. e. Megfigyelhető, hogy az alsóbb szintű jelentések nemcsak részletesebbek, de a problémákat határozottabban exponálják. A megyei pártbizottságok összefoglalóinak tartalma és stílusa jobban igazodik a felsőbb pártszervek elvárásaihoz. A járási jelentésekben megfogalmazott problémákat nem, vagy nem a súlyuknak megfelelően említik – például Vas, vagy Tolna megye –, másrészt nyelvileg a konkrétumok nélküli ideológiai lózungok uralják.

parasztosodási folyamat, amely jellemző egész megyénkre. Nemzetiségi dolgozóink között is vannak gyengén gazdálkodók, kevés eredményt felmutató gazdák és családok, de ezek száma kevés és nem jellemző a megyében"[80] – jellemezték a Baranya megyei helyzetet.

A nemzetiségeknél *állampolgári kötelezettségük* – adózás, beszolgáltatás – teljesítése, munkahelyeiken tanúsított magatartásuk, munkamoráljuk tekintetében sem lehetett kivetnivalót találni. A németek kiemelkedő munkateljesítményét, megbízhatóságát, szorgalmát, állampolgári kötelezettségeik maradéktalan teljesítését egyaránt motiválta államhűségük bizonyításának kényszere és gazdasági integrációra való törekvésük.[81]

A jelentések szerint az egyes nemzetiségek *anyanyelvhasználatában*, kultúrájához való ragaszkodásában azonban már jelentős területi különbségek tapasztalhatók. Általános jellemzőként megállapították, hogy az asszimiláció minden nemzetiség esetében előrehaladott, a nyelvhasználat a személyes, egymás közötti érintkezésekre korlátozódik. Ezen egyáltalán nem lehetett csodálkozni, hiszen a helyi apparátus egyes településeken a németeknek egyszerűen megtiltotta, hogy anyanyelvüket használják. De a „beszéljen magyarul, ha magyar kenyeret eszik" elvárása más nemzetiségek felé is megnyilvánult. Korábban a vegyes lakosságú községekben, ahol magyarok, németek, délszlávok éltek együtt, az emberek egymás közötti érintkezésben szituációtól függően természetes módon váltogatták a nyelveket. Az '50-es évek közepére ez a jelenség teljesen visszaszorult. A közösségi anyanyelvhasználat egyedüli tere a templom maradt. Ugyanakkor a jelentések szerint az idős generációk, és a kisgyerekek iskolakezdés előtt alig-alig tudtak magyarul. A megállapítás rávilágít a nemzetiségi iskolák képzésének a nyelvhasználatra gyakorolt negatív hatására. Természetesen a magyar nyelv használatának kizárólagosságát erősítette az a tapasztalat is, amivel a drávasztáraiak érveltek, hogy „akárhová is fordulnak a járási szervekhez, kereskedésekben csak a magyar nyelvvel boldogulnak".[82]

[80] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. Az MDP Baranya Megyei VB feljegyzése, 1955. november 18. és Pártállam, 2003. 186–195.

[81] „Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a megye délszláv lakossága általában becsületesen, szorgalmasan veszi ki részét a termelőmunkából, készségesen tesz eleget állampolgári kötelezettségeinek, jóindulatúan támogatja politikai célkitűzéseinket, párt, állami, karhatalmi szerveink bátran támaszkodhatnak rájuk. Ezt mutatja többek között az is, hogy a délszláv területeken hat tsz működik, de ugyanerre az eredményre jutunk, ha az őszi vetést, a kukoricabeadást, vagy az adótervek teljesítését vizsgáljuk." – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az MDP Zala Megyei VB feljegyzése, 1955. október 27.

[82] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Nedusics Dragutity jelentése a nemzetiségi községekről, 1955. október 2.

A helyi apparátus azokon a helyeken is tagadta a nemzetiségi igények meglétét, amelynek jeleit maga is fölsorolta. „Igen erősen él a község lakosságában a népviselet fenntartása. […] Olyanfajta igény, hogy szlovák állandó tanítás legyen, vagy bármilyen más formában nemzetiségi igény nem jelentkezik. A szlovák szövetségnek az a törekvése, hogy kiépítse bázisát, megítélésem szerint csak azért van, hogy a létjogosultságát tudja bizonyítani. Bár az idősebbek még szlovákul, illetve tótul

Nem segítette elő a nyelvhasználatot és a nyelv megőrzését az sem, hogy a községekben a dobolás, azaz a helyi hírek közlésének nyelve nagyrészt a magyar lett. A kisebbségi média hatása sem volt jelentős. A pécsi délszláv körzeti stúdió adását a Kossuth adó nem sugározta. A nemzetiségi hetilapok kevés példányszámban jutottak el a falvakba, az előfizetők száma igen csekély volt. Az érdektelenség okai között említhetjük, hogy az irodalmi nyelven íródott lapokat a helyi, regionális nyelvjárást beszélők nehezen értették, illetve az egyes cikkek nem a nemzetiségieket érintő problémákkal foglalkoztak, hanem a párt direkt politikai üzeneteinek közvetítését szolgálták.

A nemzetiségek *hagyományát, kultúráját* a megyei apparátus általában alacsonyabb rendűnek tartotta, mint a többségi társadalomét. A kisebbségeknek az anyanyelvhez, népi hagyományokhoz való ragaszkodását túlzottnak, illetve nacionalizmusnak bélyegezte. Ezzel összhangban a folklorisztikai kutatásoknak sem az anyagi, sem a személyi feltételeit nem biztosították.

Bár kultúrcsoportokat – tánc, színjátszó, zenekar – formálisan sok településen létrehoztak, működési feltételeiket nem biztosították. A helyi apparátus a nemzetiségi szövetségek kultúrcsoportok menedzselésére irányuló tevékenységét s a csoportok szereplését nem támogatta. Jó példa erre a véméndi német nemzetiségű kultúrcsoport 1953. augusztusi Bács-Kiskun megyei szereplésének kudarca. Az eredeti terv szerint tíz nemzetiségi faluba tervezett műsort csak hat településen sikerült megtartani. A 28 tagú együttes érkezéséről több helyen a helyi tanács vezetői vagy nem tudtak, vagy nem szervezték meg étkeztetését, elhelyezését. Ezért például Bácsalmáson 11 személy kénytelen volt az autóbuszban éjszakázni. A kultúrcsoport föllépésének időpontjára szervezett párhuzamos rendezvények a potenciális érdeklődők egy részét automatikusan elvonták. A csoport több településen csak az iskolában tudta megtartani előadását, mert a kultúrház nagytermét éppen gabona tárolására használták.[83]

A *párt nemzetiségek között végzett tevékenységével* kapcsolatban – amellyel a jelentések nagy terjedelemben foglalkoztak – a megyei pártbizottságok némi önkritikával ismerték el, hogy e téren nem végeztek rendszeres és tervszerű munkát.

---

beszélnek, de egyetlen embert találni nem lehet, aki nem magyarnak vallaná magát. Meg is sértődnek, ha a nemzeti kérdést forszírozzák" – írta jelentésében Lakatos Imre vb-titkár. – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. és Pártállam, 2003. 105–106.

[83] „Az a tapasztalatom, hogy Bács-Kiskun megye a német nemzetiségi kultúrmunkának nem sok jelentőséget tulajdonít. Ez abból is kitűnt, hogy a megyei osztály csak hat községre akarta a német csoport vendégszereplését beütemezni, hivatkozva arra, hogy több község nincs, ahol német nemzetiségiek laknak. A megyei osztály a járási előadókra bízta az egész ügyet. […] A járási előadók nem szívesen foglalkoznak a nemzetiségi kultúrmunkával, többletmunkának és tehernek veszik. Az osztály ugyan adminisztratíve megadta a járási előadók felé az utasítást, de a végrehajtást már nem ellenőrizték" – írta Popucza György, a művelődési minisztérium munkatársa tapasztalatairól. – MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban: BKML) A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB (önálló) Népművelési Osztályának iratai 1950–1956. (a továbbiakban: XXIII. 12. 8795/1953.

Arra hivatkoztak, hogy információk, felsőbb utasítás híján maguk is tanácstalanok voltak.

„Általános tapasztalat, hogy a nemzetiségek között végzett politikai munka jelentőségét lebecsültük úgy járási, mint megyei szinten. Pedig a Villányi járás lakosságának majdnem fele nemzetiségi, főleg német ajkúak. Véleményünk szerint komoly szerepük van a járási politikai és gazdasági élet kialakításában a mezőgazdaság szocialista átszervezésében."[84]

Valamennyi megyei jelentést az a szemléleti kettősség jellemez, amely legmarkánsabban a Nógrád megyei pártvezetés összefoglalójában figyelhető meg. Egyrészt károsnak tartották a nemzetiségpolitikának a kultúra területére való leszűkítését, másrészt veszélyesnek ítélték a nemzetiségi lakosság öntudatának erősítését. A „nemzetiségi kérdés megyénkben eléggé az oktatás és a népművelés vonalára tolódott el, bár még ott is van tennivaló. Feltétlen többet kell ezekkel törődni. Vigyázni kell azonban majd a határozat végrehajtásánál, mert igen érzékeny kérdés. Van bizonyos félelem (még szégyenérzet is, hogy »ők« csak tótok!), és tanácstalanság is (van-e értelme, hogy erősebben törődjenek vele, mi a perspektíva?). Már most is, mivel több szerv vizsgálja a kérdést, sokan nem mertek nyilatkozni, nem tudják, miért törődünk most ezzel."[85]

A jelentésekben a kisebbségek politikai integrációját mindenekelőtt a párt- és tömegszervezetekben, a választott tanácstestületekben meglévő létszámarányos képviseletükkel támasztották alá, ezért részletesen felsorolták, hogy a helyi és járási testületekben hány nemzetiségi személy van. Nem ismertették azonban a település vagy régió nemzetiségi arányait, és nem tudjuk meg azt sem, hogy az említett testületeknek összesen hány tagja van. Így ezek az adatok alkalmatlanok az összehasonlításra és elemzésre. Ami a fölsorolásokból megállapítható, hogy a nemzetiségek – különösen a németek – inkább a gazdasági szervezetekben és a tanácsokban vállaltak funkciót.[86]

Elismerték ugyanakkor a *pártépítés eredménytelenségét* a nemzetiségi lakosság körében. A sikertelenséget legfőképpen azzal indokolták, hogy nem anyanyelvükön folyik közöttük az agitáció. Utalás is alig történt azonban a németeket és

[84] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az MDP Villányi járása Végrehajtó Bizottságának jelentése, 1955. október 20.

[85] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. és Pártállam, 2003. 178–185.

[86] „A délszláv községekben a tanácstagok 90%-ban délszlávok. Azokban a községekben ahol németajkúak élnek, a számaránynak megfelelően vesznek részt a tanácstagságban". – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 165–171.

„Járásunkban 38 nemzetiségi tanácstag van, ebből 7 szerb, 31 német nemzetiségű: 2 személy van tanácselnöki tisztségben. Még számos nemzetiségi tsz. elnökünk van, így pld. Villánykövesd, Pécsdevecser, Pócsa és ezek a tsz-ek a legjobbak közé tartoznak". – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. MDP Villányi járás VB jelentése, 1955. október 20.

Egyedül a Pest megyei pártvezetés jelezte önkritikusan, hogy „céltudatos erőfeszítés nem történt annak érdekében, hogy az említett nemzetiségi községekben a nemzetiségek számarányának megfelelő hely jusson a Párt, tanács és egyéb szervek vezetésébe, irányításába". – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. és Pártállam, 2003. 107–109.

a délszlávokat az elmúlt években ért diszkrimináció – kitelepítés, vagyonelkobzás – hatására, ami döntően befolyásolta a párttal szembeni ellenállásukat. A Komárom-Esztergom megyei községekben a németek, arra hivatkozva, hogy „ők már megégették a kezüket, többször már nem akarják", még a pártrendezvényeken sem jelentek meg.[87]

A pártvezetésnek a nemzetiségek MDP-n belüli arányos képviseletére vonatkozó elvárásának teljesíthetetlenségére a Zala megyei pártvezetés nyíltan rámutatott. „A délszláv nemzetiségű lakosság között végzett pártépítési munkára szintén nagymértékben rányomta bélyegét a Tito-ügy. Az a helyzet ugyanis, hogy alig van olyan délszláv családunk, amelyiknek ne lenne közeli rokonsága Jugoszláviában. Ezeket az elmúlt 6-7 évben eléggé fenntartással kezeltük. Szinte alapelv volt az, hogy ilyeneket még akkor sem veszünk fel a pártba, ha egyébként becsületesen dolgoztak, alkalmasak lettek volna. Ezért bizony elég kevés délszláv párttagunk van, mindössze 243 párttag és 16 tagjelölt él ezekben a községekben, egy részük, kb. 30% magyar anyanyelvű. […] A Jugoszláviával kapcsolatos fordulat óta bizonyos mértékig javult a helyzet, most már bátrabban mernek dönteni a vitás tagjelölt-felvételi ügyekben pártbizottságaink, de még mindig a várakozó álláspont jellemzi munkájukat, felsőbb határozatra várnak."[88]

A fölmérés során kiemelt figyelmet fordítottak a többségi és kisebbségi nacionalizmusok megnyilvánulásaira. Bár a nemzeti ellentétek hátterében sok esetben tisztán gazdasági érdekellentétek húzódtak meg, az sem lehetett kétséges, hogy a proletár internacionalizmus eszméje nem tette anacionálissá sem a többségi, sem a kisebbségi társadalmat. A kisebbségi nacionalizmus példájaként említik, hogy a funkcióba került nemzetiségiek az osztályharc terén nem teljesítik az állami elvárásokat. Azaz: nem hajlandók a saját nemzetiségéhez tartozó, kuláknak minősített parasztgazdánál rekvirálni, adót behajtani vagy nyíltan elítélni. A németek körében sorsközösséget teremtett az is, hogy a háború utáni vagyonelkobzás nemcsak a 25 hold fölötti birtokkal rendelkezőket, hanem a közép- és szegényparasztokat is érintette. Így az '50-es évek elején a kuláksággal szemben történtekben a német kisparasztság inkább saját sorsát látta előre, semmint az osztályharc megnyilvánulását. A hatóságok a németség nemzeti elfogultságát látták abban is, hogy a termelőszövetkezeteken belül saját brigádokat hoztak létre. Amit értelmezésük

[87] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Feljegyzés a nemzetiségi lakosság között végzett politikai munka tapasztalatairól, 1955. október 28.

„A délszláv községekben a pártépítési munka jobban megy és eredményesebb, mint a német lakta községekben. Tótújfaluban pl. 36 tagja van a két pártszervezetnek, ezek valamennyien délszlávok. Szentmihályhegyen 16 párttagból egy magyar származású, a többi délszláv. Azokban a községekben, ahol a község lakosságának legalább 50%-a német, a pártszervezetekben kevés a német. Így pl. Mágocson 58 párttag közül 6 német származású. Miklósiban a 29 párttag közül mindössze 2 német származású párttag van." – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. és Pártállam, 2003. 165–171.

[88] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az MDP Zala megyei VB feljegyzése, 1955. október 27.

szerint azért tettek, mert a többiekhez mérve magukat szorgalmasabbnak és nagyobb teljesítményre képesnek tartják.[89]

A magyar nacionalizmus megnyilvánulásai intézményes támogatást is kaptak. A helyi társadalom pontosan érzékelte, hogy az állami és pártszervezetek az egész német és délszláv közösséggel szemben bizalmatlanok, múltbeli magatartásukra hivatkozva elítélőek. A német anyanyelvűeket egyként háborús bűnösnek, a délszlávokat titóistának tekintették. A különböző hatóságok – ha direkt módon nem táplálták is, de – elnézőek voltak a nemzetiségellenes megnyilatkozásokkal.

Himesházán a magyarok azért nem akartak hozzájárulni a községfejlesztési alaphoz, mert a tanács vezetői a német soron akartak járdát építeni. Kifogásolták azt is, hogy a földműves-szövetkezet nem kizárólag magyarokat, hanem németeket is alkalmaz.[90]

A Villányi járáshoz tartozó Pécsdevecseren a magyar telepesek megakadályozták, hogy a termelőszövetkezeti csoportot évek óta sikeresen vezető Hoffmann János üresen álló házát visszakaphassa. Azzal érveltek, hogy precedenst teremtene, ha egy sváb a házába visszaköltözhetne. Bár a kérés teljesítését eredetileg a járási pártbizottság is támogatta, végül meghátrált a szintén kommunista telepesek követelése előtt. Lippón „a bennünket, magyarokat ez a 10% délszláv" ne vezessen felszólítással a felvidéki magyarok akarták a délszláv tanácselnök eltávolítását elérni.[91]

A délszlávok által lakott megyékben tovább bonyolította a helyzetet, hogy a helyi pártvezetés maga is elbizonytalanodott volt. A magyar–jugoszláv viszony fordulatait valamelyest követni tudták ugyan, de a bekövetkezett változásból rájuk háruló feladatok operacionalizálását központi utasítás hiányában már nem tudták végrehajtani.

A Zala megyei pártvezetés kiemelte, hogy a Tito-ügy után a helyi szervek tevékenységét nyíltan nacionalista szemlélet jellemezte. „Egyesek a Jugoszláviában kialakult helyzetből olyan következtetéseket vontak le, hogy újra szabad »piszkos kravótozni«, nem tettek különbséget a délszláv anyanyelvű kulákok és dolgozó parasztok között, a bizalmatlanság, nemzeti gyűlölködés nézeteit terjesztették. […] Most, hogy a jugoszlávkérdésben fordulat állt be, igyekszünk megfelelő megvilágításba helyezni funkcionáriusaink előtt a délszláv lakossággal kapcsolatos problémákat, de a rendelkezésünkre álló tények, adatok, kommentárok hiányában maga a megyei vezetés sem mer elég bátran hozzányúlni a kérdéshez. A délszláv dolgozók pl. már hónapok óta kérik, hogy tartsunk nekik ilyen irányú előadásokat, de a mi hibánkból erre még nem került sor. […] Tehát a megye területén élő délszláv dolgozók között folyó politikai munkánk eredményessé tétele érdekében a Jugoszláviával kapcsolatos új helyzetnek megfelelően bizonyos fokú módosítást kell eszközölnünk, új módszerekre van szükségünk, ezek kialakítását azonban

[89] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az MDP Sellyei járás VB jelentése, 1955. október 18.
[90] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az MDP Mohácsi járás VB jelentése, 1955. október 27.
[91] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az MDP Villányi járás VB jelentése, 1955. október 20.

még gátolja a helyzet hiányos ismerete. Ezért főként ehhez kérünk a Központi Vezetőségtől mielőbbi útmutatást és segítséget."[92]

Korrekció és visszarendeződés. Látszat és valóság (1956–1965)

Az 1955 második felében megkezdett előkészítő munka eredményeként, az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya által készített előterjesztést az MDP Politikai Bizottsága 1956. május 4-i ülésén tárgyalta.[93] A Politikai Bizottság a dokumentum megállapításait alapvetően jóváhagyta, a hozzászólók néhány kisebb módosítást javasoltak.[94]

A testületek ülésein fölvetődött a készülő dokumentum közzététele is, de a korra jellemző módon az MDP KV 1956. május 21-i, a magyarországi kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról szóló határozata nem vált publikussá. Így a „szigorúan titkos" minősítésű dokumentumot sem az érintettek, sem a megyei és járási tanácsi apparátus nem ismerhette meg. A teljes szöveget csak egy szűk pártvezetői kör és a Minisztertanács tagjai kapták meg. Legfontosabb megállapításait pártaggyűléseken ismertették.[95]

A Központi Vezetőség a határozatban a korra jellemző módon, mint ahogyan más kérdések esetében, így a nemzetiségpolitika kapcsán is megállapította, hogy egyrészt „helyes irányba folyik, megfelel a marxizmus-leninizmus tanításainak", másrészt „a megvalósításban vannak még hibák és hiányosságok". Célként fogal-

[92] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az MDP Zala megyei VB jelentése, 1955. október 27.

[93] Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya 1956. január 26-i keltezéssel előterjesztés-tervezetet, majd ezt követően március 9-i dátummal előterjesztést készített. Ezeket a dokumentumokat lásd MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. és Pártállam, 2003. 222–235., valamint MNL OL Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának iratai 1948–2956. (a továbbiakban: M-KS 276. f. 53. cs.) 284. ő. e.

Az MDP KV 1956. január 9-i előterjesztés-tervezetét a minisztérium nemzetiségi osztálya is véleményezte. Különösen az asszimilációra vonatkozó sommás megállapítások finomítását, az egyházak szerepének árnyaltabb megítélését, a nemzetiségi oktatás terén az egyes nemzetiségek között meglévő különbségek kidomborítását, konkrétabb intézkedéseket javasoltak. – MNL OL Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztály iratai (1943) 1957–1973. (a továbbiakban: XIX-I-4-g) 11. tétel. Feljegyzések a magyarországi kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról készült előterjesztés- tervezethez, 1956. január 21.

[94] Eszerint: a 'nemzetiség' helyett a 'nemzeti kisebbség' fogalmát kell használni, „az egyes nemzeti kisebbségek kérdésével jelentőségüknek és nagyságuknak megfelelő sorrendben kell foglalkozni, és a jelenleginél jobban ki kell emelni a németajkúak és jugoszlávok kérdését", a nemzetiségek szövetségeit egységesen demokratikus szövetségeknek kell nevezni, és az országgyűlési választásokkor az MDP jelöltjei közé létszámarányuknak megfelelően a nemzetiségek tagjait is föl kell venni. – MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 284. ő. e. és Pártállam, 2003. 243–245.

A PB ülés határozata megjelent: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956., 1998. 409–416.

[95] A magyar állam és a nemzetiségek, 2002. 680–688., valamint Pártállam, 2003. 242.

mazta meg a kisebbségeknek a szocializmus építésébe való hatékonyabb bevonását, az anyanyelven történő művelődésük biztosítását, a nemzetiségi ellentétek megszüntetését, a kölcsönös bizalom megteremtését. A pártvezetés a határozatban elismerte ugyan a kisebbségek anyanyelvi oktatásának problémáit, az állami apparátusban való létszámarányos képviseletük hiányosságait vagy a németeket és délszlávokat ért diszkriminációt, ezek orvoslására azonban semmilyen konkrét javaslatot nem fogalmazott meg. Sőt az egyes minisztériumokat sem utasította, hogy a jelzett problémák megoldására konkrét intézkedéseket tegyenek. Elismerte az asszimilációs folyamat intenzitását is, de azt a két világháború közötti nemzetiségpolitika hatásának tulajdonította. A határozatnak a fentiekben ismertetett okok s a néhány hónap múlva bekövetkezett forradalmi események miatt semmilyen hatása nem volt, nem lehetett a nemzetiségek helyzetére.[96]

Az 1956-os forradalomban a kisebbségi kérdés nem, vagy alig argumentálódott. A külhoni magyar közösségekkel ellentétben a magyarországi nemzetiségek sajátos nemzetiségi követeléseket alapvetően nem fogalmaztak meg. A forradalom helyi eseményeiben részt vettek, követeléseik összhangban voltak a többségi társadalomnak a polgári szabadságjogok biztosítását, a függetlenség kivívását célul kitűző törekvéseivel. A nemzetiségeknek az eseményekben való részvételét jelzi az is, hogy a forradalmi szervekben – nemzeti bizottságok, munkástanácsok – szerepet vállaltak. A németek és a délszlávok a kollektív bűnösség stigmájának eltörlését, a korábbi vagyonjogi, állampolgári hátrányos megkülönböztetés megszüntetését is el akarták érni.[97]

A forradalom után a politikai hatalom néhány hónappal később maga is jelezte, hogy a kisebbségekkel szemben nem a konfliktusok elmélyítésére, hanem azok megoldására törekszik. A kormány részére 1957 júniusában készült előterjesztésben leszögezték, hogy a „nemzetiségek az ellenforradalom idején általában hűek maradtak a néphatalomhoz, többségükben felismerték a nacionalizmusban rejlő veszélyt. Elvétve akadtak csak, akik egyéni sérelmeik orvoslására igyekeztek az eseményeket kihasználni".[98]

[96] Az 1956. május 21-i KV határozat értékelésére vonatkozóan lásd még Dobos, 2011. 81–82.

[97] „Az ellenforradalom idején minden anyanyelvű hőbörgött, de főleg olyanok, akik vagyoni helyzetükből kifolyólag nem értenek egyet ezzel a rendszerrel. Pl. a forradalmi munkástanács elnöke is egy sváb ember volt, viszont az üzemekben a sztrájkra való mozgósításban részt vettek magyarok is, szlovákok is, svábok is." – MNL BéML MSZMP Békés Megyei Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztály iratai 1957–1990. (a továbbiakban: XXXV. 1. 10. f.) Jelentések, vizsgálati anyagok a Békés megyei nemzetiségek helyzetéről. (a továbbiakban: 49. ő. e.) 1958. d. n. 55.

A tágabb összefüggésekre vonatkozóan lásd Cseresnyés Ferenc: Die Ungarndeutschen und die Revolution von 1956. In: *Deutsche in Budapest.* (Hrsg. Wendelin, Hambuch.) Budapest, Deutsche Kulturverein, 1999. 154–161.; Szesztay Ádám: Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban. *Regio,* 1994. 2. 106–126. és Szesztay, 2003a.

[98] Szesztay, 2003a 58.

Az előterjesztést Kállai Gyula művelődési miniszter jegyezte, de a Minisztertanács végül nem tűzte napirendre.

Wild Frigyes, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének elnöke Kállai Gyula miniszterhez 1957. július 15-én írott levelében kitért ugyan a németek forradalom alatti magatartására, de nagyrészt megoldatlan problémáikat sorolta. „Az ellenforradalmi események a német nyelvű magyar állampolgárok között is éreztették a maguk romboló hatását. Súlyosabb kilengések ugyan nem fordultak elő, de az ellenforradalmi elemek itt is megkísérelték a zavarkeltést, az eddig még elintézetlen problémáknak a maguk módja szerint való megoldását, így pl. az elkobzott német lakóházak visszafoglalását, a német lakosság és a telepesek közötti viták szítását, ami egyébként kölcsönös ellenforradalmi törekvés volt. […] Az MSZMP Intézőbizottsága és a Minisztertanács minél előbb foglalkozzék a hazai német ajkú dolgozók részünkről már előterjesztett problémáival, és tegye meg a szükséges intézkedéseket a kiküszöbölhető sérelmek orvoslására."[99]

Az új politikai vezetés pozíciójának stabilitása és legitimitása érdekében a megtorlásokkal párhuzamosan nekifogott a különböző társadalmi csoportok pacifikálásának is. E folyamat részének tekinthető, hogy 1957 második felétől a legfelsőbb állami és pártszervezetek különböző testületei ismét foglalkoztak a nemzetiségek helyzetével. Az előkészítő anyagok tanúsága szerint eredetileg nem párt-, hanem kormányhatározat kiadását tervezték. A Művelődésügyi Minisztérium előterjesztését – természetesen szigorúan titkos minősítéssel – 1957. október elején a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felkérésére készítette el. A dokumentum első felében részletes diagnózist vázoltak fel a Magyarországon élő nemzetiségek helyzetéről, a második részében konkrét megoldási javaslatokat fogalmaztak meg. A korábbiakhoz viszonyítva az előterjesztés-tervezetből teljesen hiányzott a vázolt nemzetiségpolitikai irányelveknek a marxista-leninista ideológia frazeológiájával való indoklása. A problémák kapcsán pedig meglepően nyíltan fogalmaztak.

A kiindulópont a nemzetiségek állampolgári egyenjogúságának biztosítása volt. A kisebbségek státuszának rendezését azzal indokolták, hogy a „nemzetiségek jogait eddig átfogóan nem szabályoztuk, ezért szükség van olyan rendelet kiadására, amely részletesen és összefoglalóan tartalmazza a nemzetiségek jogait".[100]

A jogtalanul elítélt délszláv személyek rehabilitációját, illetve a déli és nyugati határsáv kialakításakor tőlük elkobzott vagyon miatt kárpótlásukat javasolták. Elismerték, hogy a „németekkel szemben a kitelepítések során számos túlkapás, igazságtalan ház- és vagyonelkobzás történt. Ezek orvoslása a lehetőség határain belül – figyelemmel a telepesek érdekeire – még előttünk álló sürgős feladat".[101] A németek vagyoni kárpótlása kapcsán házaik visszaadását vagy visszavásárlásának állami támogatását, valamint a még mindig megoldatlan nagyszámú családegyesítés eseteit emelték ki. Nem támogatta az előterjesztés viszont, hogy

[99] A levelet Kovács Péter, a nemzetiségi osztály vezetője is aláírta. – MNL OL Oktatásügyi Minisztérium Általános iratok 1954–1957. (a továbbiakban: XIX-I-2-f) 859-sz. n. (113)/1957. Az egyes szövetségek vezetőinek elképzeléseire vonatkozóan részletesen lásd Szesztay, 2003a 136–137.

[100] MNL OL Belügyminisztérium Közrendészeti Főosztály (a továbbiakban: XIX-B-1-j) 236/6-1498/1957.

[101] MNL OL XIX-B-1-j 236/6-1498/1957.

a nemzetiségi szövetségek újra tömegszervezetekké alakuljanak át, s a háború utáni időszakhoz hasonlóan, ismét saját tagságuk legyen, és belső vertikális struktúrát alakítsanak ki. Az új politikai hatalom nagyobb mértékben akart támaszkodni a szövetségeknek, illetve vezetőiknek a közösségeiken belül végzett politikai agitációjára. Ezért az oktatással, kulturális tevékenységükkel összefüggő munkájukat továbbra is a művelődési minisztérium, míg politikai tevékenységüket a Hazafias Népfront (HNF) irányította.[102]

Az előterjesztés-tervezet egy év alatt jelentős változáson ment keresztül, amit az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. október 7-én elfogadott, a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról szóló határozatként tettek közzé. Megalkotását azzal indokolták, hogy az 1956. május 21-i párthatározat, amely bár „helyes volt, megfelelően alkalmazta a marxizmus-leninizmus tanítását hazai viszonyok között", nem vált eléggé ismertté, végrehajtását „az ellenforradalom és az azt megelőző események meggátolták". Ezért szükséges a határozat felújítása és az „ellenforradalom leverése utáni tapasztalatokkal való kiegészítése".[103]

Ha a szövegről lehántjuk a marxista-leninista frazeológia tipikus nyelvi fordulatait – mint például a „Központi Bizottság szigorúan őrködik a nemzetiségiek jogainak betartása, érvényesítése felett" típusúakat –, kevés tartalmi elem marad.

Bár a határozat érintette a háború után a németeket és a délszlávokat ért állami diszkriminatív politikát, ezt egyoldalúan és az általánosságok szintjén tette, s nem tartalmazott konkrét megoldási javaslatokat sem. Elítélően nyilatkozott az egyházaknak a nemzetiségek identitása megőrzésében játszott szerepéről, a papság tevékenységét ellenséges propagandának s burkolt nacionalizmusnak minősítette. Mind a magyar többségi társadalom, mind a nemzetiségi közösségek kapcsán a nacionalizmus elleni harcra helyezte a hangsúlyt. A nacionalista megnyilvánulások konkrét okaira nem fordított figyelmet, azt alapvetően „a régi rendszer nemzetiségi kisebbségeket lebecsülő politikájára" vezette vissza, illetve a háború utáni kényszermigráció hatásaként értékelte. A nemzetiségek helyzetét az állampolgári jogegyenlőséggel megoldottnak tekintette. Megítélésük egyetlen kritériumának azt tekintette, „hogyan teljesítik az ország szocialista építéséből reájuk háruló feladatokat. Hogyan teljesítik állampolgári kötelességeiket".[104] Föl sem vetődött a nemzetiségek közösségi szintű igényeinek elismerése. A nemzetiségi szövetségeknek előírta, hogy a „szocialista tartalmú politikai és kulturális felvilágosító munkát" állítsák tevékenységük középpontjába. A félreértések elkerülése végett azonnal azt is nyilvánvalóvá tette, hogy mit ért ez alatt: „Használják fel a nemzetiségi tömegek közötti munka bevált módszereit, tartsanak rendszeresen kultúr-

[102] MNL OL XIX-B-1-j 236/6-1498/1957.

[103] „A határozat az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos és Kulturális Osztályának, valamint a Művelődésügyi Minisztériumnak szeptember 12-i, „Előterjesztés a Titkársághoz a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról" című közös dokumentum alapján készült". Lásd A magyar állam és a nemzetiségek, 2002. 689–693., valamint Pártállam, 2003. 282–296.

[104] Pártállam, 2003. 285

műsorral egybekötött anyanyelvű politikai gyűléseket, előadásokat, nemzetiségi napokat. Tegyék szorosabbá a kapcsolatot a területi párt- és tömegszervezetekkel és mint a Hazafias Népfront csatlakozó szervei, használják fel munkájukban a népfront nyújtotta lehetőségeket".[105]

A konkrét kérdések – a nemzetiségek által jelentős számban lakott településeken a kétnyelvű feliratok, táblák kihelyezése, a különböző területeken a nemzetiségi szakemberek (orvosok, mérnökök) létszámarányos alkalmazása – kapcsán tett ígéretek teljesítését nem kötötték határidőhöz. Mindez az 1956. évi határozat szelleménél zártabb, keményvonalasabb nemzetiségpolitikát vetített előre, amit a hangoztatott elvek, illetve a megfogalmazás nyelvezete csak ideig-óráig fedett el.[106]

A PB-határozatot követően a megyei pártbizottságok ismét megtárgyalták a régióban élő nemzetiségek helyzetét, a határozat hatását. Az 1959 első felében készült jelentések politikai értelemben a korábbiaknál lényegesen ortodoxabban fogalmaztak. A meghatározott feladatok – nacionalizmus elleni harc, a termelőszövetkezetek megszilárdítása – pedig jelzik, hogy valójában nem a nemzetiségekről, hanem az új politikai vezetés hatalma megszilárdításának egy újabb lépéséről volt szó.

„A politikai tömegmunkát a politikai rendezvények, pártnapok stb. rendszeres tartásával és az egyéni agitáció megjavításával fokozni kell. A politikai tömegmunkában a főcsapást a nacionalizmus[ra] és a vallásos ideológiára kell mérni, mert ez előrehaladásunk fő célja."[107] A nacionalizmus elleni küzdelem jegyében szorgalmazták egységes, azaz több nemzetiséget tömörítő kultúrcsoportok létrehozását. A nemzetiségi szövetségeket pedig arra szólították föl, hogy a vegyes lakosságú községekben ne csak saját nemzetiségeik felé politizáljanak, mert „ez is a meglévő ellentétek felszámolásának módszere".[108]

[105] Pártállam, 2003. 286.

[106] Az 1958. október 7-i MSZMP PB határozat értékelésére vonatkozóan lásd még Vastagh, 1979. 55., Fehér, 1993. 191–183., Föglein Gizella: Nemzetiségpolitika a Kádár-korszakban. Az MSZMP PB 1958. és 1968. évi nemzetiségpolitikai határozatai. In: Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség?* Budapest, Ister Kiadó. 2000. 79–84., Szesztay, 2003a 193–195. és Dobos, 2011. 82–83.

[107] MNL OL XIX-I-4-g Jelentés a Baranya megyei nemzetiségek helyzetéről és a közöttük folyó politikai és kulturális munkáról, 1959. június 3.; A Baranya megyei pártbizottságnak a PB-határozat végrehajtásával kapcsolatos tevékenységére vonatkozóan lásd még MNL BML Magyar Dolgozók Pártja, Magyar Szocialista Munkáspárt iratai 1948–1990. MSZMP Baranya Megyei Bizottsága iratai 1956–1989. (a továbbiakban: XXXV. 1.) PB és VB ülések jegyzőkönyvei, 1958–1959. 1. ő. e. és 4. ő. e.

A jelentések összecsengenek az MSZMP-nek az ezekben a hónapokban kiadott állásfoglalásával, amely a szocializmus építésére leselkedő egyik legfőbb veszélynek a nacionalizmust jelölte meg. – *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999.* (Szerk. Romsics Ignác). 2. kötet. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 223–227.

[108] MNL OL XIX-I-4-g Jelentés a Baranya megyei nemzetiségek helyzetéről és a közöttük folyó politikai és kulturális munkáról, 1959. június 3.

A megyei pártbizottságok a mezőgazdaság kollektivizálása kapcsán hangsúlyozták, hogy a nemzetiségek lakta községekben nagyobbak a nehézségek, ezért azt kérték, hogy a tanácsok munkájuk során ezt vegyék figyelembe. – MNL OL Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004.

A megyei tanácsok a PB-határozat értelmében – a kétnyelvű feliratok és hirdetések elhelyezését előkészítendő – fölmérték a többségében nemzetiségek által lakott településeket. Figyelemre méltó, hogy az utasítás a helyi apparátusra bízta a nemzetiségek számarányának megállapítását, s mindenféle külső eljárást, összeírást vagy a népszámlálási adatok fölhasználását megtiltotta. A községi jelentésekben ki kellett térni arra is, hogy a magyar nemzetiségű lakosságon belül mekkora a telepesek aránya, illetve az érintett település politikai és gazdasági viszonyait is jellemezni kellett.[109]

A nemzetiségi szövetségek vezetői, komolyan véve a pártvezetés azon biztatását, hogy mint a „Hazafias Népfront csatlakozó szervei használják fel munkájukban a népfront nyújtotta lehetőségeket", több megyében a népfrontszervezeten belül nemzetiségi bizottságokat alakítottak. A Hazafias Népfront vezetői ezeket a kezdeményezéseket azonnal megtiltották.[110]

Ehelyett a HNF Titkársága 1958. február 18-án a nemzetiségi szövetségek vezetőivel tartott együttes ülésén ígéretet tett arra, hogy a helyi népfrontbizottságokba nemzetiségieket is kooptálnak, erre azonban nem került sor. A PB-határozat nyilvánosságra kerülését követően a nemzetiségi szövetségek ismét szorgalmazták, hogy biztosítsák a helyi népfrontbizottságokban a képviseletüket. A HNF országos vezetése azonban húzta-halasztotta a kérés teljesítését, és úgy foglalt állást, hogy csak „a következő kongresszuskor, a bizottságok újjáválasztása idején kell a nemzetiségiek megfelelő bevonásáról gondoskodni".[111]

A '60-as évek első felében az állam- és pártirányítás különböző szerveinek továbbra is rendszeresen be kellett számolni az 1958. évi PB-határozatnak a nemze-

(a továbbiakban: 288. f.) Tudományos és Kulturális Osztály 1957–1963. (a továbbiakban: 33. cs) 25. ő. e. Jelentés a Békés megyei nemzetiségek között végzett politikai, művelődési munkáról, 1959. d. n.

[109] „A számbavétel során mindenféle külső eljárást, összeírást stb. mellőzni kell. A felmérést az apparátus rendelkezésére álló adatok alapján saját ismereteik szerint becsléssel kell végezni. Minden egyes többségében nemzetiségűek által lakott községnél fel kell tüntetni %-ban a magyar anyanyelvűek arányát, és amennyiben a községben többféle nemzetiség lakik, úgy külön-külön az egyes nemzetiségek külön százalékarányát. Ha a magyar nemzetiségű lakosság részben vagy egészben telepesekből áll, akkor ezt külön meg kell jelölni, feltüntetve, hogy az összlakosság hány százaléka telepes. […] rövid politikai és gazdasági jelentést is kell adni." – MNL Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: PML) Budai Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága Titkárságának iratai 1950–1971. (a továbbiakban: XXIII. 288.) 051/1958.

[110] „Békés megyében megalakult a nemzetiségi bizottság. Ezt a fajta szervezést le kell állítani, más megyékben se szervezzék." – MNL OL Hazafias Népfront iratai 1954–1990. (a továbbiakban: XXVIII-M-4) 1957. december 17-i titkársági ülés határozata.

[111] MNL OL XXVIII-M-4 1959. január 9-i titkársági ülés határozata.

A HNF Országos Titkársága másfél évvel később tárgyalta a Baranya és Bács megyei nemzetiségek körében végzett munka tapasztalatait. Ortutay Gyula elnök elégedetlen volt a végzett munkával, mert a helyi kultúrpolitikába nem vitték be a „szocialista építő tendenciákat", helyette „a nemzetiségi sajátosságokat" hangsúlyozták. – MNL OL XXVIII-M-4 1960. augusztus 30-i titkársági ülés jegyzőkönyve.

tiségek helyzetére gyakorolt hatásáról, a végrehajtás tapasztalatairól.[112] A párt- és állami vezetés kimondatlan, de egyértelmű elvárása az asszimiláció intenzitásának növelése volt, amit a mezőgazdaság '50-es évek végén végigvitt erőszakos kollektivizálása is elősegített. Következményeként ugyanis a paraszti társadalom végleg felbomlott, gazdasági autonómiájának utolsó csírája is megszűnt. A falusi lakosság egy jelentős része városokba költözött, és különböző ipari üzemekben vállalt munkát. Hatványozottan hátrányosan érintette ez a folyamat a túlnyomórészt falun élő, mezőgazdasággal foglalkozó nemzetiségi lakosságot. A városokba költözéssel elvesztették azokat a helyi közösségeiket, amelyek nemzeti identitásuk megőrzésében fontos szerepet játszottak.

Az állami és pártszervek az elvárásoknak megfelelően, egymást túllicitálva ecsetelték a PB-határozatnak a nemzetiségek helyzetére gyakorolt „pozitív" hatását. Általánosságban a nacionalizmus elleni harc eredményességét hangsúlyozták, de a kisebbségi nyelvhasználattal szemben megmutatkozó türelmetlenséget több jelentésben is érintették: „A nacionalista és soviniszta szemlélettel, ilyen megnyilatkozásokkal főleg olyan munkahelyeken lehet találkozni, ahol nemzetiségi és magyar anyanyelvűek dolgoznak együtt. Ugyanis az a tapasztalat, hogy amikor a nemzetiségi dolgozók anyanyelvükön beszélnek az ilyen közös munka során, ez a körülmény a magyar anyanyelvű dolgozókban bizalmatlanságot kelt, úgy vélekednek, hogy talán róluk beszélnek. Ugyanilyen jelenség tapasztalható a vonaton történő utazás alkalmával is."[113]

A jelentések mindenekelőtt a kollektivizálás előnyeit emelték ki, azt állítva, hogy az gazdasági gyarapodással járt, és föloldotta a nemzetiségek közötti elzárkózást.[114]

Ennél is tovább ment az MSZMP Bács-Kiskun megyei bizottsága, amely 1961. június 27-i ülésén kimondta, hogy a „nemzetiségi kérdés helyesen van kezelve

[112] Lásd MNL OL M-KS MSZMP Központi szervei 1945–2004. (a továbbiakban: 288. f.) Kulturális Osztály 1964–1966. (a továbbiakban: 35. cs.) 9. ő. e. Feljegyzés Köpeczi Bélának, 1961. július 10., XIX-I-4-g 12. tétel. Zsulyevics János jelentése a nacionalizmussal kapcsolatos tapasztalatokról, 1962. szeptember 28., XIX-I-4-g 4. tétel. Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya számára a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1963. április 23., XIX-I-4-g 4. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1964. július 3., M-KS 288. f. 35. cs. 11. ő. e. Az MSZMP Nógrád Megyei Bizottságának jelentése, 1964. április 3., M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e. Az MSZMP Békés Megyei Bizottságának jelentése, 1965. április, M-KS 288. 35. cs. 9. ő. e Feljegyzés Köpeczi Bélának, 1965. július 26.

[113] MNL BéML Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai 1950–1990. (a továbbiakban: XXIII. 8.) A megyében lévő nemzetiségi területek oktatási, népművelési helyzetének értékelése, 132/1961. vb-határozat. 28. kötet. 9.

[114] „A termelőszövetkezetekben végzett közös munka új szocialista közösségeket alakít ki, amelyekben nem lehet talaja a nemzetiségi ellentéteknek. […] a nemzetiségi dolgozók problematikája azonos a magyar dolgozókéval" – MNL OL XIX-I-4-g 4. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1964. július 3.

megyénkben, pontosabban nem érezzük azt, hogy itt többféle nemzetiségiek vannak. Nem is jó túlságosan előtérbe állítani, vagy problémát csinálni olyan kérdésből, ami lenn a területen nem probléma. […] első és legfőbb kérdésnek azt kell tekinteni, hogy a tsz-ek megszilárduljanak, és ez maga után vonja a nemzetiségi problémák megoldását is".[115] Bár a járási pártszervezetek által beküldött jelentések bőséges példát tartalmaztak a helyi nemzetiségi társadalmak problémáira, ezeket a határozat megfogalmazásakor nem vették figyelembe.

Az MSZMP KB Titkárságára továbbított megyei jelentésből kimaradt a kisebbségi igények, sérelmek bemutatása. Ugyanakkor negatív jelenségként nagy hangsúlyt kapott az egyházak nemzetiségiek között végzett tevékenysége, a kisebbségek vallásossága. „A nemzetiségi fiatalok fejlődésére, különösen a leányokéra, igen komoly hatást gyakorolnak az egyházak. Nemesnádudvaron ma is fennáll a máriás lányok aktív csoportja, túlnyomó többségük német. Mindkét nemzetiségű nőkre, asszonyokra erősen kiterjed a klérus hatása. Ezek az asszonyok – bár tevékenyen részt vesznek a termelő munkában – szorgalmas templomba járók, erősen vallásosak, és politikai, társadalmi tevékenységbe alig kapcsolódnak be. Elsőáldozás, bérmálás, hittanbeíratás előtt igen aktív és eredményes az egyház tevékenysége a nemzetiségiek között. Míg a bajai járás összes iskoláiban a hittanra iratkozás 48%-os volt, addig a garai német iskolában 75%-os, a hercegszántói délszláv iskolában 88%-os, a túlnyomóan nemzetiségi tanulók által látogatott Nemesnádudvaron 80,2%-os. De a felnőttek között is erősen érezhető az egyház hatása, pl. Bácsbokodon, de a többi nemzetiségi községben is, az egyházközségi tagok többsége nemzetiségi. A bácsbokodi templomban évenként váltják egymást a »Nemzetiségi évek«. Ez azt jelenti, hogy a fontosabb egyházi ünnepeken a nagymisét évente felváltva német, délszláv, illetve magyar nyelven tartják."[116]

A'60-as évek elején „a szélesebb társadalmi alapokon nyugvó munka lehetősége érdekében" a szövetségek mellett létrehozták a Társadalmi Bizottságokat, a nemzetiségi lapok szerkesztőségei mellett pedig a Társadalmi Szerkesztőbizottságokat. A felülről létrehozott tanácsadó testületeknek nevezett bizottságok valódi feladata a szövetségek, illetve nemzetiségi lapok szerkesztőségeinek ellenőrzése, politikai megnyilvánulásaik minősítése. Sokkal inkább az ellenőrzést, mintsem a nemzetiségi igényeknek a Hazafias Népfront munkájába való becsatornázását szolgálta, hogy a szövetségek főtitkárai tagjai lettek a HNF Országos Tanácsának.

A szövetségeknek minimális volt az önálló mozgástere. A minisztérium határozta meg éves munkatervük irányelveit, a főtitkároknak és helyetteseiknek fél-, illetve negyedévenként munkaértekezleteket tartottak, ami gyakorlatilag

[115] MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban: BKML) MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának iratai 1956–1990. (a továbbiakban: XXXV. 1.) 3. cs. 128. ő. e.

[116] MNL BKML XXXV. 1. 3. cs. 128. ő. e.

A megyei egyházügyi hivatal is kiemelt figyelmet fordított a nemzetiségi, illetve a nemzetiségi községekben szolgáló papok tevékenységére. Erre vonatkozóan lásd MNL BML Megyei PB Propaganda és Művelődési Osztálya (a továbbiakban: XXXV. 1. 4. cs.) 25. ő. e./1963. és 21. ő. e./1969.

beszámoltatásukat jelentette, s területi tevékenységüket is rendszeresen ellenőrizték.

Különösen a nemzetiségi lapok munkáját érte sok kritika. A kis létszámú szerkesztőségeket nem tartották ideológiailag eléggé felkészültnek, hiányolták az elvi cikkeket és a rugalmasságot. Nacionalista túlkapásnak minősítették, hogy a *Neue Zeitung* cikkeiben a helységneveket csak németül adta meg. Kritika érte a szövetségek és szerkesztőségek együttműködését is. Fölrótták a szövetségek vezetőinek, hogy nem kísérik kellő figyelemmel a lapok munkáját, azaz kiengedik kezükből azok politikai irányítását.

A jelentések között kivételt képez a Nógrád megyei jelentés. Kiindulópontja szintén a kollektivizálás pozitív hatásának s a nemzetiségek állampolgári jogegyenlőségének kiemelése. Ezen túl azonban leplezetlenül szólnak a PB-határozat hatásáról. Bár Szendehelyen csaknem a teljes lakosság, Berkenyén majd fele német nemzetiségű, Bánkon pedig a szlovák anyanyelvűek aránya magas, hivatalos fórumokon mégis magyar anyanyelvűnek vallják magukat. A nemzetiségek félelmét ébren tartja, hogy a községek vezetői a magyarosodási folyamatot nemcsak természetesnek, de kívánatosnak is tartják és gyorsítani szeretnék.

„A két német ajkú községben van igény a német nyelvű oktatás bevezetésére. Azonban e községekben elsősorban a tanács vezetői ellenzik ennek megvalósítását. […] A járás vezető szerveiben a nemzetiségi községek nem képviseltetik magukat megfelelő számban. A járási pártbizottságnak a nemzetiségi községekből mindössze 6 tagja van, a két németajkú község a pártbizottságban nincs képviselve. Valamivel jobb a helyzet a járási tanácsnál, melynek a nemzetiségi községekből összesen 10 tagja és a német ajkú községekből 1 tagja van."[117]

Összefoglalóan megállapítható, hogy a kommunista párt legfelsőbb vezető testületei az 1950-es évek második felében több alkalommal is foglalkoztak a magyarországi nemzetiségek helyzetével. Ez a tény, egyes vélemények szerint, a kisebbségpolitika, illetve a kisebbségek átmeneti felértékelődését jelentette.[118]

Megítélésem szerint azonban a magyarországi kisebbségek helyzete az '50-es évek második felében a korábbiakhoz viszonyítva lényegében nem változott. Bár az MDP és MSZMP különböző testületeinek határozatai a nemzetiségek és az

[117] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 11. ő. e. Az MSZMP Nógrád Megyei Bizottságának jelentése, 1964. április 3.

[118] „Az 1958-as határozat után a nemzetiségi oktatásügyben, kulturális életben, a Hazafias Népfront keretében zajló nemzetiségpolitikai életben föllendülés következett be. Ez azonban fokozatosan elhalt. Ennek oka lényegében az volt, hogy az automatizmus szemlélete alapján olyan megalapozatlan és történelmietlen nézetek kezdtek hatni, amelyek szerint a nemzetiségek maguk sem igénylik az anyanyelvi oktatást, kulturális tevékenységet, hogy 10-15 éven belül befejeződik hazánkban a nemzetiségek asszimilálódása és megszűnik a nemzetiségi kérdés." – Kővágó László: *Nemzetiségeink jelene.* Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1976.

Szesztay Ádám a magyarországi kisebbségpolitika '50-es évek végi változásait egyenesen „gyökeres fordulatként" jellemezte. – Szesztay, 2003a190–191.

állam valamint a párt közötti viszonyára, a kisebbségi közösségek önazonossága megőrzésére vonatkozó elvei többségében pozitívak voltak, de gyakorlati relevanciával nem bírtak. Ezt támasztják alá a délszláv és német közösséggel kapcsolatos megnyilvánulások is. A dokumentumokban egyrészt elismerték, hogy a délszláv és német kisebbség tagjai korábban jogtalan sérelmeket szenvedtek el, ugyanakkor az érintettek állami kárpótlásra, erkölcsi és anyagi jóvátételre vonatkozó igényeit mereven elutasították. A kontinuitást jelzi, hogy a nemzetiségpolitika meghatározó eleme továbbra is az automatizmus elve maradt.

Az 1959 végén ülésező MSZMP VII. kongresszusának határozatai közül a „Társadalmi rendünk további erősítése és fejlesztése" címet viselő fejezet érintette a nemzetiségekkel kialakítandó viszonyt is. Egyrészt leszögezte, hogy a hazai nemzetiségpolitikában a marxizmus-leninizmus általános elvei érvényesülnek. Másrészt a németeket a 2. világháború után ért diszkriminációt mint a demokrácia megszilárdításának eszközét említette. A dokumentumban a délszlávok üldöztetéséről nem tettek említést. Velük kapcsolatban azt emelték ki, hogy az állampolgári hűségük megingatására tett kísérletek nem jártak sikerrel. A határozatban kiemelték, hogy az állam „ezután is gondoskodni fog róla, hogy nemzetiségeink ápolják anyanyelvi kultúrájukat […]; gyermekeik az általános és középiskolában is saját nyelvükön tanulhassanak, a nemzetiségek tagjai társadalmi és állami életünkben a magyarokkal egyenlően vegyenek részt".[119] A nemzetiségpolitikai határozattal ellentétben kilátásba helyezte tehát a tannyelvű oktatás és kultúrintézmények fenntartását, amiért cserébe az állam iránti politikai lojalitás aktív kifejezését várta el. Az 1962. november 20–24-e között tanácskozó VIII. kongresszus határozataiba a pártnak a nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontja már az említés szintjén sem került be.

A kádári külpolitika ezekben az években a szovjet–magyar viszony rendezésére, a nemzetközi elszigeteltség megszüntetésére összpontosított. E folyamat részeként Magyarországnak újra kellett építeni kapcsolatait a szomszédos országokkal is. E tárgyalások középpontjában Nagy Imréék további sorsának, a szocialista blokkon belül meglévő ideológiai különbségeknek, a gazdasági kapcsolatok stabilizációjának a kérdései álltak. A magyar kisebbségi közösségek helyzete a szomszéd országokkal folytatott tárgyalásokon nem tematizálódott. Pontosabban Kádár János nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar kisebbségek helyzetét az adott ország belügyének tekinti, s a fölmerült problémákat az érintett kommunista pártok és a kisebbségi közösségek vezetőinek kell megoldania. Ez a szemlélet nyilvánult meg az '50-es évek végén a magyarországi kisebbségekkel kapcsolatban is. A hatalom magatartását alapvetően a doktriner föllépés jellemezte, amelyet azonban

[119] A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának határozata a szocializmus építésében elért eredményekről és a párt előtt álló feladatokról. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Kongresszusainak határozatai.* (Összeáll. Vass Henrik.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1975. 89.
A VIII. kongresszus határozatait lásd A Magyar Szocialista Munkáspárt, 1975. 97–155.

a korábbiaknál nyitottabb kommunikációval és látszatengedményekkel – például a kisebbségek parlamenti képviseletének formális biztosítása – fedett el.

A nemzetiségpolitika újragondolása (1965–1970)

A nemzetiségpolitikában a sztálini „nemzeti forma, szocialista tartalom" korrekciójára a '60-as évek második felétől fokozatosan került sor, amit alapvetően az ország bel- és külpolitikai helyzetének változása, valamint az európai enyhülési folyamat tett lehetővé, illetve kényszerített ki.

Belpolitikai szempontból meghatározó jelentőséggel bírt, hogy a forradalom után hatalomra kerülők a '60-as évek elejére az intézményi restauráció, a megtorlások, illetve a társadalom egyes csoportjainak megnyerését szolgáló intézkedések, valamint a mezőgazdaság kollektivizálása révén megerősítették pozíciójukat. Az ellenforradalmi hatalom az évtized fordulójára ugyanilyen egyoldalúan „normalizálta" kapcsolatait a passzív ellenállást folytató egyházakkal és híveikkel, valamint a szellemi élet meghatározó képviselőivel. A kommunista akaratnak immár egy évtizede ellenálló parasztságot pedig 1958–1961 között kényszerítették térdre. A mezőgazdaság szocialista átalakítása közvetlenül érintette a többségében falun élő magyarországi kisebbségeket is. Egyrészt a kollektivizálás hatására, különösen a fiatalok, tömegesen hagyták el a falvakat. Az országon belüli migráció tovább gyöngítette a közösségeket. Másrészt a pártvezetésnek szembe kellett néznie azzal, hogy az elvárásokra rácáfolva az elmúlt másfél évtizedben a magyarországi nemzetiségek asszimilációja nem következett be. Azaz: e csoportok társadalmi integrációja nemzeti identitásuk negligálásával nem valósítható meg. Emellett a pártvezetést a nemzetiségpolitika újragondolására ösztönözte a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek helyzetének a romlása. A hatalom e téren megmutatkozó passzivitása különösen értelmiségi körökben, de a társadalom más rétegeiben is elégedetlenséget váltott ki. A kádári pártvezetés a magyar kisebbségi közösségek vezetőinek és a magyar társadalom elvárásának a nyomása alá került.[120]

Ezzel párhuzamosan jelentős változások zajlottak le *külpolitikai vonatkozásban* is. Az '50-es évek közepén megkezdődött a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok végletes szembenállására épülő bipoláris világrend lassú átalakulása. A szemben álló felek hidegháborús egymásnak feszülését fokozatosan fölváltotta annak belátása, hogy egyik nagyhatalom sem képes akaratát a másikra rákényszeríteni. Így az "egymás mellett élés" és a kooperáció elfogadására kényszerültek.

[120] Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Pozsony, Kalligram Kiadó, 2004. 91–94., Dobos, 2011. 84–85. és Egry Gábor: *Otthonosság és idegenség. Identitáspolitika és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2010. 38–39.

Ez a szemléletváltás először az 1955. július 18–23-án Genfben megtartott csúcstalálkozón mutatkozott meg. Jóllehet a nyugati nagyhatalmak 1954 októberében a párizsi szerződésekben még kiálltak Németország újraegyesítésének ügye mellett, Genfben már engedtek a szovjet fél hajthatatlanságának. Azaz elfogadták, hogy a Szovjetunió a Németországi Szövetségi Köztársaság (NSZK) kizárólagos nyugat-európai orientációja, NATO-tagsága és felfegyverzése miatt nem hajlandó a német újraegyesítés kérdéséről tárgyalni. Helyette inkább az összeurópai biztonság rendszerének kiépítését hangsúlyozták.[121]

Eredeti elképzelése feladására kényszerült az 1955. szeptember 9–13. között Moszkvában tárgyaló Konrad Adenauer is. Azt akarta elérni, hogy tárgyalópartnere a diplomáciai kapcsolatok fölvételéért cserében ismerje el Németország újraegyesítését, és engedje el a még a Szovjetunióban fogva tartott több mint kilencezer német állampolgárt. A szovjet fél mindkét követelést visszautasította. Adenauer végül kénytelen volt a diplomáciai kapcsolatok fölvételébe úgy beleegyezni, hogy a szovjet pártvezetésnek a német állampolgárok hazaengedésére vonatkozó ígéretét csak informálisan bírta. Ugyanakkor ezzel a lépésével maga erősítette meg a szovjet fél „két államiság" elméletét, hisz az a másik Németországot is elismerte. E kényszerű engedmény negatív hatásának csökkentésére fogalmazódott meg a Hallstein-doktrína. Eszerint az NSZK továbbra is a német nép egyedüli törvényes képviselője, Nyugat-Berlin pedig annak része. Kimondták azt is, hogy az NSZK nem létesít diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismeri az NDK-t.[122]

Az európai enyhülési folyamat hatására a '60-as évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a két tömb országai között a gazdasági kooperáció mellett a politikai párbeszéd sem megkerülhető. Ezzel párhuzamosan a szovjet blokkon belül is egyértelműbbé váltak a törésvonalak, valamennyi ország nemzeti érdekei hatékonyabb érvényesítésére törekedett.

Mindkét elem felerősödött Magyarország külpolitikájában is. Egyrészt a kormány kinyilvánította, hogy kész együttműködni a nyugati országokkal, ha az nem irányul harmadik fél ellen. Ezt a nyitást elősegítette, hogy 1966 végén az NSZK-ban nagykoalíció jött létre, s az addigi külpolitika alapját képező Hallstein-doktrínát a szocialista külügyminiszter, Willy Brandt gyakorlatilag érvénytelenítette, másrészt a magyar pártvezetés határozottabban lépett fel a blokkon belül. Következetesebben képviselte az ország gazdasági érdekeit a KGST–tárgyalásokon, s enge-

[121] Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1945–1989.* Budapest, Ikva Kiadó, 1992. 152–169.; Görtemaker, Manfred: *A Német Szövetségi Köztársaság története. Az alapítástól napjainkig.* Budapest, Korona Kiadó, 2003. 324–328. és Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzében, 1945–1990.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2004. 136–141.

[122] A Hallstein-doktrínára hivatkozva szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK 1957-ben Jugoszláviával, majd 1963-ban Kubával, mert követeket küldtek Kelet-Berlinbe. A Hallstein-doktrína a harmadik világ országai számára azonban visszatartó erővel bírt, hiszen az NSZK-val kialakított gazdasági kapcsolatok megtartása érdekében nem létesítettek diplomáciai kapcsolatot az NDK-val. – Görtemaker, 2003. 328–332.

dett Kádár a külső-belső nyomásnak a magyar–román viszonyt leginkább terhelő nemzetiségi kérdés kapcsán is. A magyar kisebbséget ért sérelmeket, a Maros-Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését, az anyanyelvi oktatás és a magyar intézményrendszer hiányosságait nemcsak a román, de a szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalásain is többször szóba hozta. Ugyanakkor a kisebbségi magyarok sorsáért leginkább szót emelő és nyomást kifejtő értelmiségiek felé azt hangoztatta, hogy nacionalizmusra nem lehet nacionalizmussal válaszolni, mert az csak az indulatok felszítását eredményezné. Egyrészt azzal érvelt, hogy nincs nemzetközi jogi alapja egy keményebb magyar föllépésnek, másrészt annak bumeránghatását emelte ki. Azaz egy ilyen föllépés csak rontaná a határon túli magyarság helyzetét. Harmadrészt azt hangsúlyozta, hogy ha Magyarországon jól alakul a szocialista fejlődés ügye, az a nemzetiségekre, illetve a határon túli magyarság helyzetére is pozitív hatással lesz.[123]

A magyarországi nemzetiségpolitikában a ’60-as évek második felében bekövetkezett változások tehát a fentiekben vázolt folyamat részeként, azokkal kölcsönhatásban értelmezhetők. Kialakításában a korábbiaknál lényegesen nagyobb szerepet játszottak a külpolitikai megfontolások: a magyar kisebbségi közösségek helyzete, illetve a megosztott Németországhoz való viszonyulás. Az ’50-es–’60-as évek fordulóján a kelet-közép-európai országoknak a német kisebbségeikkel szembeni politikája az európai németkérdés részeként argumentálódott.

Az 1960-as évek közepére a szovjet blokk országainak eltérő fejlettségi szintjéből adódóan elmélyültek a KGST-n belüli gazdasági érdekellentétek. Az ideológiai és stratégiai kérdésekben megmutatkozó különbségek hatására más-más okok miatt Románia és Jugoszlávia távolodott Moszkvától és a szovjet blokk többi országától. A kapcsolatokban újra tematizálódtak olyan, az elmúlt két évtizedben jegelt konfliktusok, mint a kisebbségek helyzete.

A magyar politikai vezetés 1956 után több szempontból is sajátos helyzetben volt. Egyrészt a forradalom függetlenségi célkitűzéseit nacionalistának bélyegezte, azaz magát automatikusan antinacionalistaként határozta meg. Másrészt a legitimációját adó többi szocialista ország támogatása miatt sem választhatta, hogy sajátos nemzeti kommunizmus építésébe kezd. Ennek megfelelően a szomszédsági kapcsolatokban többször kinyilvánította, hogy a nemzetiségek ügyét belügynek tekinti. Elfogadta tehát, hogy a kisebbségi magyar közösségekkel kapcsolatos nemzetiségi politikát is az internacionalizmus és az automatizmus elvének alkalmazása határozza meg. Az 1960-as évek közepén a magyar pártvezetést a fentiekben ismertetett folyamatok nemzetpolitikájának, nemzetiségpolitikájának újragondolására késztették.[124]

[123] A ’60-as évek magyar külpolitikájára vonatkozóan részletesen lásd Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988*. I. Budapest, Napvilág Kiadó, 2016. 77–98.

[124] Az MSZMP KB Kulturális Bizottsága 1966. március 25-én javasolta az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az 1958. évi határozat módosítását. – MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e. és Pártállam, 382–384.

Az indoklás szerint az eltelt tíz évben végbement gazdasági, társadalmi folyamatok szükségessé teszik az 1958. évi, a nemzetiségi lakosság helyzetével és a közöttük folyó politikai munka feladataival foglalkozó PB-határozat felülvizsgálatát, egyes vonatkozásaiban módosítását, illetve új feladatokkal való kiegészítését. Az új állásfoglalás előkészítését a Művelődésügyi Minisztérium végezte, a munkába azonban nemcsak az érintett megyék tanácsi és pártapparátusait, de a különböző minisztériumokat, a nemzetiségi szövetségeket, és a kérdéssel foglalkozó szakembereket – Kővágó László, Arató Endre, Kemény G. Gábor – is be kellett vonnia.[125]

A döntést a korábbiakhoz viszonyítva tudományos igényességgel készítették elő. Kővágó László felkérésre írta meg „A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban" című tanulmányát, amely kapcsán az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében 1967. július–december között vitasorozatot tartottak. A tanulmány az intézetben a szocialista hazafiság és a szocialista internacionalizmus témakörében folyó kutatás melléktermékeként készült el. A vita során azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi nemzetiségekre való fókuszálás lehetővé teszi egy sor kérdés – asszimiláció, kétnyelvűség, intézményi ellátottság – elvi szinten történő végiggondolását, ami a kisebbségi magyar közösségekkel kapcsolatos politikában is használható.[126]

Valamennyi, a vitában részt vevő személy azt hangsúlyozta, hogy az új nemzetiségpolitikai irányelvek kidolgozásánál figyelembe kell venni a kérdés külpolitikai vonatkozásait. A Külügyminisztérium állásfoglalásában leszögezte, hogy a magyarországi nemzetiségpolitika nyilvánvalóan befolyásolja a szomszéd országokban élő magyarság helyzetét, ahol a kormányok sokszor mércének tekintik a mi nemzetiségi politikánkat, és igyekeznek a paritás elvét követni a jogok és lehetőségek tekintetében. Egy nagyvonalú nemzetiségpolitika – érveltek a külügy munkatársai – a szomszéd országokra közvetett ösztönzésként hatna a magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikájukban. Károsnak tartották azt a különösen alsóbb közigazgatási szinten tapasztalható érvelést, hogy Magyarországon a nemzetiségi kérdésnek az előrehaladott asszimiláció miatt már nincs jelentősége. Az új nemzetiségpolitika kialakításához szükségesnek látták annak tudományos igényű föltárását, hogy érvényesülnek-e és hogyan az állampolgársági jogegyenlőség mellett a nemzetiségek sajátos etnikai érdekei a politikai, gazdasági és kul-

[125] MNL OL M-KS Magyar Szocialista Munkáspárt Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának iratai 1967–1988. (a továbbiakban: 288. f. 36. cs.) 12. ő. e. 1967. október 30. és Pártállam, 2003. 392–396. A jelentést 1968. június 30-ig kellett elkészíteni.; Már az ezt megelőző években is több előkészítő anyag született az 1958. évi párthatározat felülvizsgálatára. Erre vonatkozóan lásd Az MSZMP KB Kulturális Osztálya Népművelési Alosztálya feljegyzése a nemzetiségpolitika aktuális kérdéseiről, 1965. július 26. – MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e. és Pártállam, 2003. 375–381.; Az 1968. évi párthatározat előkészítésére vonatkozóan lásd még Dobos, 2008. 390–400.

[126] A vita összefoglalását lásd Nemzetiségi kérdés, 1968.; Ehhez kapcsolódóan lásd még Kósa László: Nemzetiségek Magyarországon. *Valóság,* 1969. 4. 12–22., Kővágó, 1976. 28–29., Kővágó 1981. 73–76. és Niederhauser Emil: Nemzetiségi politika Magyarországon a felszabadulás óta. *Társadalmi Szemle,* 1987. 11. 62–69.

turális életben. Javasolták még a nemzetiségi szövetségek és a budapesti külképviseletek közötti kapcsolattartás szabályozását, az anyanyelvű tanárok biztosítása érdekében olyan ösztöndíjas politika kialakítását, amely a szomszéd országok felsőoktatási intézményeiben való továbbtanulást is lehetővé tenné.

Annak érdekében, hogy a szomszédos népek nyelvét minél többen elsajátítsák, támogatták, hogy a nemzetiségi iskolákban magyar nemzetiségű, az adott nyelv iránt érdeklődő gyerekek is tanulhassanak. Külön kitértek a német kisebbségre. Létszámuk és a káros nyugati behatás és fellazítás veszélye miatt az NDK képviseletének intenzívebb bevonását kérték.[127]

A fentieknek ellentmond a Külügyminisztérium jogi osztályának 1968. január végi állásfoglalása, amelyben nem tartotta célszerűnek, hogy a kormány a magyar–román barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötéséről szóló tárgyalásokon a romániai magyar kisebbség helyzetét fölvesse. Azzal érveltek, hogy a két állam alkotmánya és az ENSZ 1966-ban elfogadott „Polgári és politikai jogok egységokmánya" a kisebbséghez tartozók jogegyenlőségének kimondása mellett a kisebbségek kollektív jogait is biztosítja, bár elismerték, hogy az egységokmány még nem hatályos.[128]

Ezekben a hónapokban a külügyminisztérium több szomszédos ország véleményét is szondázta a készülő nemzetiségpolitikai határozatokkal kapcsolatban. Zágor György 1968. június 13-án folytatott több mint háromórás megbeszélést Tikvicki Géza jugoszláv nagykövettel. A beszélgetésre a magyar fél kezdeményezésére került sor. A nagykövet kifejtette, hogy ő személy szerint „nagyon csodálkozott, hogy mi magyarok, habár népünk egyharmada a határon kívül, a szomszéd országokban él, teljes közömbösséget mutattunk a külföldön élő magyarság iránt. Nagyra becsüli az MSZMP mély internacionalizmusát, de ennek nem kell hogy velejárója legyen az ilyenfajta érdektelenség. […] nagyon helyeselte az Írószövetségben e vonatkozásban nem régen elhangzottakat. Nekünk magyaroknak ez fontosabb téma, mint a románoknak vagy szlovákoknak. […] Ennek a legjobb módja az volna, ha saját magunknál, Magyarországon minél nagyvonalúbb módon oldanánk meg a nemzetiségi kérdést, és ezzel olyan helyzetet teremtenénk, hogy szomszédaink politikailag és erkölcsileg hasonló eljárásra kényszerüljenek" – írta

[127] MNL OL Külügyminisztérium Német Demokratikus Köztársaság TÜK iratok 1945–1964. (a továbbiakban: XIX-J-1-j-NDK) II-725-004370/1967.

Az anyag kiegészítéseként a külügyminisztérium megküldte azon kétoldalú és nemzetközi szerződések listáját, amelyeket Magyarország 1920 után kötött, és amelyeknek a kisebbségeket érintő vonatkozásai is voltak. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK II-27-00981/1968.

Ugyanakkor a külügyminisztérium nehezményezte, hogy a Társadalomtudományi Intézettől hiába kérték, nem kapták meg Kővágó László tanulmányát, sőt a vitasorozatra sem kaptak meghívót. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK II-27-00981-2/1968.

[128] „Azokban az államokban, amelyekben etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek vannak, az e kisebbségekhez tartozó személyektől tilos megtagadni azt a jogot, hogy a csoport többi tagjaival együtt saját kultúrájukat élvezzék, hogy vallják és gyakorolják saját vallásukat és használják nyelvüket." – MNL OL XIX-J-1-j-NDK II-27-00981-1/1968.

Zágor György feljegyzésében.[129] Tikvicki Jugoszláviával kapcsolatban kifejtette, hogy ott a helyes nemzetiségpolitika az ország létének egyik feltétele. Önkritikus megjegyzéseket tett a centralizmusra, s dicsérte az önigazgatási modellt. A magyarországi nemzetiségpolitika elveit általában jónak minősítette, ami azonban „lent eltorzul". A hazai délszlávok panaszai közül különösen a kulturális területen tapasztalhatókat – kevés a könyv, nincs lehetőség a jugoszláviai kulturális termékek behozatalára, a pécsi rádió naponta csak félórás műsort ad – sorolta. Nem tartotta helyesnek, hogy a nemzetiségi szövetségeket, mint politikai szervezeteket hozzák létre, „mert ezek könnyen elcsúszhatnak azon hajlamuknál fogva, hogy az anyaországhoz igazodjanak, hogy az anyaországot védelmezőjüknek tartsák. Ez a veszély annál nagyobb, minél jobb, szorosabb az illető két szocialista ország viszonya".[130] Ezért a szövetségek tevékenységének kizárólag kulturális területre történő korlátozását javasolta. Tikvicki állásfoglalása azért figyelemreméltó, mert ellentmond annak a folyamatnak, ami Jugoszláviában éppen ezekben a hónapokban zajlott. A háború után először lehetővé vált, hogy a kisebbségek alulról szerveződő, vertikális struktúrával rendelkező szervezeteket hozzanak létre.

Ilku Pál művelődésügyi miniszter a minisztérium által összeállított részletes jelentést a nemzetiségek helyzetéről és az MSZMP PB 1958. évi határozatának végrehajtásáról 1968. június 6-án küldte meg a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának. A jelentés a korábbiakhoz viszonyítva szakszerűbben, az állításokat adatokkal és nem üres politikai formulákkal alátámasztva tett konkrét javaslatokat a nemzetiségpolitikai feladatok kapcsán.[131]

A Politikai Bizottság 1968. szeptember 17-i határozata a magyarországi nemzetiségek helyzetéről számos ponton doktrinerebb álláspontot foglalt el, mint a jelentés.[132]

[129] MNL OL XIX-J-1-j-NDK II-27-00981-4/1968.

[130] MNL OL XIX-J-1-j-NDK II-27-00981-4/1968.

[131] MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 14. ő. e/1968.

Ezzel párhuzamosan a *Népszabadság*ban is tematizálták a nemzetiségi kérdést. A lapban 1965–1970 között több mint félszáz cikk jelent meg a magyarországi nemzetiségek és a szomszédos országokban élő magyarok helyzetéről. Ezek közül itt most csak néhányat emelek ki: Tóth Pál: A „berényi gátak" helyén., Országos értekezlet Szabadkán a nemzetiségi oktatásról. *Népszabadság,* 1965. április 8. 6., november 17. 2.; Vértes Imre: Soknemzetiségű állam – nemzeti kisebbség nélkül. *Népszabadság,* 1966. március 13. 2.; Csehszlovákia népeinek és nemzetiségeinek fejlődése a társadalmi egység erősítésének fő tényezője. *Népszabadság,* 1966. június 30. 1.; Faragó Jenő: Három nyelven egy akarattal. *Népszabadság,* 1966. november 5. 5.; Gazdag programmal rendezik meg az idei délszláv kulturális napokat. *Népszabadság,* 1967. január 22. 5.; Rózsa László: Mit ér az ember ha sokac? *Népszabadság,* 1968. július 21. 5.; Medveczky László: A háromnyelvű rádió. *Népszabadság,* 1968. november 16. 7.; Sadovsky a nemzetiségek helyzetéről. *Népszabadság,* 1969. január 10. 2.; Szerb-horvát nyelvű felszólalás a nemzetiségek jogairól. *Népszabadság,* 1970. március 6. 2.

[132] MNL OL MSZMP KB PM Titkárság (IB SZB) nyomtatott határozatai 1957–1989. (a továbbiakban: M-KS 288. f. 20. cs.) 548. ő. e./1968.

Az alábbiakban a jelentés és a határozat közötti legszembetűnőbb különbségeket ismertetem. A jelentés és a határozat különbségeire vonatkozóan lásd még Föglein, 2000d 79–84.

A legszembetűnőbb, hogy míg a minisztériumi jelentés új nemzetiségpolitikai irányelvek kidolgozását tartotta szükségesnek, addig a Politikai Bizottság a folytonosságra helyezte a hangsúlyt. A nemzetiségi kérdés kezelésének változatlanságát jelzi az is, hogy a határozat ismét 'szigorúan bizalmas' minősítéssel jelent meg, azaz a kiválasztottaknak csak egy szűk köre ismerhette meg. Kimondták, hogy az 1958. évi határozatok elvei helyesek, ezért új elvi állásfoglalásra nincs szükség. Csupán a gyakorlati végrehajtás során mutatkozó hiányosságok megszüntetését s a gazdasági, társadalmi változások következtében felmerülő új igények kielégítését hangsúlyozták. A határozat megalkotásának indokai között nem szerepel – ami szintén számottevő különbség – a nemzetiségi kérdés növekvő nemzetközi jelentőségére való hivatkozás. A határozatból kimaradt a jelentés néhány önkritikus – így az alsóbb párt- és állami szerveknek az 1958. évi határozat végrehajtását akadályozó magatartására vagy a nemzetiségi osztály szétverésére tett – megállapítása is. Nem emelték át a határozatba a nemzetiségek gazdasági, társadalmi helyzetére vonatkozó tudományos elemzés elkészítését és a szövetségek igényét jogi státuszuk újragondolására sem, holott ezek az elemek egy új nemzetiségpolitika alapfeltételeiként fogalmazódtak meg.

Lényegesen árnyaltabban és strukturáltabban foglalkozik a jelentés mind az elméleti, mind a gyakorlati kérdésekkel. Utóbbiak közül mindkét dokumentumban a nemzetiségi oktatás áll a középpontban. Ami egyúttal azt is jelzi, hogy a nemzetiségpolitikát nem akarták más területek – például az önszerveződés – felé megnyitni. A jelentésben számtalan problémát fogalmaztak meg a nemzetiségi lapok és rádióadások, a kétnyelvű feliratok, a nemzetiségi utónevek anyakönyvezése, a könyvtárak fejlesztése kapcsán. Ezekre a határozatban csak általános feladatmeghatározásokkal reagáltak. Egyúttal előírták, hogy a megyei pártbizottságok és tanácsok közös üléseken vitassák meg az adott megye területén élő nemzetiségek helyzetét, és gondoskodjanak az egyes települések szintjéig lemenően a konkrét tennivalók meghatározásáról. Az elhatározott intézkedések anyagi fedezetét elvben a Pénzügyminisztériumnak kellett biztosítani.[133]

Az elvi kérdések közül mindkét dokumentumban az asszimiláció és a nacionalizmus jelenségei kaptak kitüntetett figyelmet.

Az asszimiláció kapcsán a PB-határozat a következőket hangsúlyozta: „Nemzetiségpolitikánk egyértelműen és határozottan elveti a nemzetiségek asszimilációja siettetésének koncepcióját. Egyesek azonban vétenek e helyes elv ellen. Előfordult, hogy kétnyelvű iskolákban „magyarosító" szándékkal léptek fel; sokszor túlságosan könnyen tudomásul veszik a nemzetiségi szülők az esetenként és he-

[133] MNL BKML A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB. Titkárságának iratai. Bizalmas és titkos ügykezelésű /TÜK/ iratok 1950–1989. (a továbbiakban: XXIII. 2. a). 001/1968. Fehér Lajosnak, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettesének bizalmas utasítása a megyei tanácsoknak., 1968. november 5.

lyenként – főleg egzisztenciális meggondolásokból adódóan – jelentkező közömbösséget gyermekeik nemzetiségi nyelven való oktatása iránt".[134]

A PB-határozat tehát a magyarországi nemzetiségek asszimilációja okaként kizárólag egyes személyeknek a nemzetiségi oktatás helyi szintjén megnyilvánuló „siettető" magatartását és a szülők közömbösségét nevezi meg. Ezzel egyrészt megkerülte a bonyolult folyamat sokoldalú értelmezését, másrészt a szembenézést azzal, hogy az asszimiláció fölgyorsulása az automatizmus elve alkalmazásának és a részben elhanyagoló, részben diszkrimináló nemzetiségpolitikának köszönhető. A végbement folyamatot természetesnek, kizárólag a gazdasági, társadalmi átalakulás következményeként értékelték. S nem merült föl az asszimiláció mérséklése vagy fékezése. Ez az értelmezés köszönt vissza a legtöbb megye értékelő jelentéseiből is.[135]

Pozsgay Imre az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Végrehajtó Bizottsága és a megyei tanács közös ülésén a következőképpen fogalmazott: „ki-ki szabadon választhassa azt, hogy milyen nemzetiséghez sorolja magát. […] alkotmányba és törvénybe ütköző cselekmény, ha valakit erőszakos úton asszimilációra kényszerítenek, de nem szabad ezt a folyamatot társadalmi rossznak és ellenszenvesnek tekinteni, mert alapvető, lényegbe vágó strukturális változások mentek végbe Magyarországon, és ezt a folyamatot nem lehet erővel visszatartani".[136]

Pozsgay Imre, aki ekkor az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője volt, azt hangsúlyozta, hogy csak egy elvi megalapozottságú nemzetiségpolitika lehet hatással a határon túli magyarság helyzetére. „A nemzetiségeket és különböző népcsoportokat nem valamiféle elválasztó falnak, hanem ellenkezőleg, hídnak kell tekinteni, akik összekötnek bennünket. Közép- és Kelet-Európa történelmében sajnos ez ritkán volt így, és nekünk marxista módon kell minden állampolgár igényét kielégítő nemzetiségi politikát folytatni.

[134] MNL OL M-KS 288. f. 20. cs. 548. ő. e/1968.

[135] Az alábbiakban a megyékben 1968 ősze és 1969 nyara között megtartott megyei, járási párt- és tanácsi közös vb-ülések jegyzőkönyvei, határozatai alapján foglalom össze a PB-határozattal kapcsolatban megfogalmazott különböző véleményeket. Lásd MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 11. ő. e., 12. ő. e., 14. ő. e., MNL BKML XXXV. 1. 3. cs. 336. ő.e., MNL BML XXXV. 1. 1. cs. 4. ő. e., MNL BéML Magyar Szocialista Munkáspárt Békés Megyei Bizottsága iratai 1957–1990. (a továbbiakban: XXXV. 1. 3. f.) 16. ő. e./1969., MNL Tolna Megyei Levéltára (a továbbiakban: TML) MSZMP Tolna Megyei Bizottsága iratai 1957–1989. Végrehajtó Bizottság ülés jegyzőkönyvei (a továbbiakban: XXXV. 1. a 3. cs. 326. ő. e. és Pártállam, 485–492.

A megyei sajtó nem közvetlenül, de reagált a határozatokra. 1969-ben és 1970-ben több cikk jelent meg az adott megyékben élő nemzetiségek helyzetéről. Erre vonatkozóan lásd Halványuló hagyományok – négy falu szövetsége. *Dunántúli Napló,* 1969. március 5. 3.; A hazai délszlávok (részletek egy készülő tanulmányból). *Dunántúli Napló,* 1969. április 20. 5.; Hazai németségünk. *Dunántúli Napló,* 1969. április 27. 6.; Mikor lesz német múzeum. *Dunántúli Napló,* 1970. január 12. 3.; A nemzetiségek helyzete a siklósi járásban. *Dunántúli Napló,* 1970. június 4. 3.

[136] MNL BKML XXXV. 1. 3. cs. 336. ő. e.

A határon kívül lévő magyar sajtót figyelve megállapítható, hogy rendkívül kritikusan figyelik a Magyarországon folyó nemzetiségi politikát."[137]

Általánosan fogalmazott a határozat a nemzetiségi igények kapcsán is, azok normatív meghatározása nem történt meg. Ezzel ismét megyei, helyi szintre szorította le a konkrét igényekkel összefüggésben kibontakozó konfliktusokat. Területi szinten a „ne hajtsuk túl a dolgot" álláspontot hangsúlyozták. Az intézményi ellátottságot az oktatásra és esetleg a könyvtárakra vonatkoztatták. A kétnyelvű táblák kihelyezését minden megyében fölöslegesnek, túlzásnak tartották. Elősegítette ezt az értelmezést a határozat e kérdésben is általános, számos részletet nyitva hagyó megfogalmazása. Eszerint a „nemzetiségek által nagyobb csoportban lakott településeken, különösen a határ menti területeken – a helyi igényektől függően – meg kell oldani a kétnyelvű feliratok, hirdetmények kérdését".[138] Fehér Lajosnak, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettesének a párthatározat egyes pontjai végrehajtását szabályozó utasítása értelmében a nemzetiségek csak azokban a községekben kérhették a kétnyelvű táblák kihelyezését, ahol arányuk az 50%-ot elérte. Ettől a főszabálytól csak indokolt esetben, elsősorban a határ menti települések kapcsán lehetett eltérni. A kétnyelvű táblák kihelyezésére vonatkozó kéréseket mind a járási vagy városi, mind a megyei párt- és tanácsi vezetésnek is jóvá kellett hagynia.[139]

Több megyében a kölcsönösség elvére – miszerint a szomszéd országokban a magyar kisebbségi közösségeknek sincs biztosítva – hivatkozva utasították vissza a nemzetiségek kéréseit. Kővágó László, aki a Bács-Kiskun megyei testület ülésén vett részt, ez ellen érvelt. Kifejtette, hogy a nemzetiségi igényeket nem szabad a kölcsönösség alapján elbírálni, hiszen minden ország nemzetiségi viszonyai mások. Sőt egy-egy országon belül is különböző helyzetű kisebbségi közösségek élnek. Azt hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi kérdést nem önmagában kell szemlélni, mert a kisebbségek integrációja a magyar gazdasági, társadalmi fejlődésnek a feltétele is.[140]

Hangsúlyosan jelent meg a határozatokban a nacionalizmus kérdése is. A korábbiaktól eltérően azonban a dokumentum nem foglalkozik a magyarországi társadalomban meglévő nacionalista jelenségekkel. Kizárólag annak külpolitikai aspektusait, különösen a szocialista országokban tapasztalható erősödését emelte ki. Konkrét példaként említi az NSZK-nak a hazai németek körében folytatott ellenséges propagandáját, a szlovák lapokban 1968-ban megjelent nacionalista hangvételű cikkeket, illetve a szomszéd országok egyes szervezetei részéről az utóbbi években megnyilvánuló érdeklődést a magyarországi nemzetiségek helyzete iránt. Ugyanakkor nehezményezi, hogy „azok a magyar kezdeményezések, hogy a kulturális egyezményekbe – a kölcsönösség alapján – a nemzetiségek kul-

[137] MNL BKML XXXV. 1. 3. cs. 336. ő. e.
[138] MNL OL M-KS 288. f. 20. cs. 548. ő. e/1968.
[139] MNL BKML XXIII. 2. a 001/1969.
[140] MNL OL M-KS 288. f. 20. cs. 548. ő. e/1968.

turális fejlődését segítő pontokat vegyünk, visszautasításra találtak. Különösen nagy az elzárkózás Románia részéről".[141]

Az NSZK-nak a magyarországi németek között végzett bomlasztó, befolyásoló tevékenységeként említi az egykori SS-katonák özvegyeinek fizetett nyugdíjat, figyelmen kívül hagyva, hogy a magyar állam 1964-ben hozzájárult ahhoz, hogy az érintettek élhessenek ezzel a lehetőséggel.[142]

A helyi társadalomban korábban tapasztalt nacionalista jelenségek – a megyei jelentések szerint – megszűntek vagy meggyengültek. A Tolna megyei jelentésben ugyanakkor kihangsúlyozták, hogy a németeknek a kitelepítettekkel való kapcsolattartása természetes emberi igény, ezért annak nacionalista vagy soviniszta jelenségként való megbélyegzése káros. „Ugyanakkor megemlíteném azt is, hogy beszéltem Romániában, Erdélyben élő magyar elvtársakkal, és az a meglátásom, hogy az ottani magyarok is legalább annyira ápolják a magyar nacionalizmust"[143] – írták.

Kővágó László az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya számára készített összefoglalójában[144] megállapította, hogy a megyei jelentések alátámasztják a PB-határozat megállapításait. Azaz 1958–1968 között a megyei apparátusok gyakorlatilag nem foglalkoztak a nemzetiségek problémáival. Alig történt valami a könyvtárak nemzetiségi könyvekkel való ellátása terén, s csak néhány településen alkalmaztak kétnyelvű feliratokat. Elvétve lehetett példát találni arra is, hogy utcákat, intézményeket nemzetiségi származású személyről neveztek el. Az oktatás terén többé-kevésbé általános problémaként jelentkezett, hogy nemzetiségi óvónők hiányában a szülők kérése ellenére sem tudtak nemzetiségi óvodai csoportokat indítani. A körzetesítés hatására nagy számban szűntek meg nemzetiségi iskolák, hiányoztak a nyelvtudással rendelkező pedagógusok, s nem volt megfelelő színvonalú a pedagógusok képzése, továbbképzése sem. A megyei és járási tanácsi apparátus pedig nem volt alkalmas arra, hogy szakszerűen foglalkozzon a nemzetiségi oktatás kérdéseivel.

Kővágó László kiemelte a jelentések egyenetlenségét, nehezményezte, hogy többségük csupán a ténymegállapításokra szorítkozik, és meg sem kísérli a folyamatok értelmezését, a negatív jelenségek magyarázatát. Hiányolta a gyakorlati

[141] MNL OL M-KS 288. f. 20. cs. 548. ő. e/1968.

[142] A határozat szerint egy év alatt a nyugdíjban részesítettek száma 100-ról 1000-re nőtt.

A nyugdíjfizetés legális voltáról nem vettek tudomást a megyék sem. „Az eltűnőben lévő nemzetiségi ellentétek felszín alatti lappangását szítja – különösen a vegyes lakosságú községekben –, hogy a második világháborúban elesett SS-ek Magyarországon lakó hozzátartozói részére az NSZK nyugdíjat folyósít. A Pénzintézeti Központ 1969. évi adatai alapján Baranya megyében 1897 fő havi 578.789 Ft összegben kap nyugdíjat". – MNL BML XXXV. 1. 1. cs. 4. ő. e.

[143] MNL TML XXXV. 1. a 3. cs. 326. ő. e.

[144] Összefoglaló jelentés a megyei párt és tanácsi vb-üléseken 1969-ben tárgyalt nemzetiségi előterjesztésekről, 1970. május 22. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 12. ő. e. és Pártállam, 485–492.

A jelentés legfőbb megállapításait az alábbiakban foglalom össze. Minden megállapítást külön nem jegyzetelek.

intézkedéseket. Csupán Vas megye szombathelyi és körmendi járásában hoztak létre tanácsadási jogkörrel rendelkező nemzetiségi bizottságot, s itt néhány településen kétnyelvű feliratokat is kihelyeztek.

Több megyében a nemzetiségi kérdést a szomszédos országokban élő magyarság problémáival azonosították, s általános volt az a nézet, hogy „nálunk nincs nemzetiségi probléma, ne mi magunk csináljunk azzal, hogy sokat feszegetjük".[145] Kővágó épp e szemlélet miatt hangsúlyozta, hogy „kívánatos lenne néhány alapelv egyöntetű értelmezésének és gyakorlati alkalmazásának kialakítása".[146]

Mint ahogyan azt fentebb vázoltam, a '60-as évek második felében az európai enyhülési folyamat, a szovjet blokk országai között megváltozott viszony és a gazdasági, társadalmi átalakulás hatására született meg a magyarországi nemzetiségek helyzetével foglalkozó 1968. évi PB-határozat, amelyben egy új, de legalábbis lényeges elemeiben módosított nemzetiségpolitika irányelvei fogalmazódtak meg.

A határozat a folytonosságra helyezte a hangsúlyt, ezért a tíz évvel korábbi, 1958. évi PB-határozat elveinek helyességét hangsúlyozta. A pártvezetés nem vállalta tehát az érdemi váltást, és azt a látszatot keltette, hogy csupán az elvek hatékonyabb gyakorlati érvényesülését kell elősegíteni. Ha azonban ettől a kommunikációtól eltekintünk, s a szöveg tartalmát, valamint a határozatoknak a mindennapokban kifejtett hatását vizsgáljuk, több fontos kérdésben is megállapítható a szemlélet módosulása.

A korábbiakhoz viszonyítva lényeges változást jelentett az *asszimiláció* folyamatának megítélése. A politikai hatalom immár elvetette az automatizmus elvét, azaz a kisebbségi közösségekkel szemben nem fogalmazta meg elvárásként a magyar társadalomba való beolvadásukat. Ezzel expressis verbis elismerték, hogy a nemzetiségek társadalmi integrációja nem valósítható meg nemzeti identitásuk megőrzése nélkül. Ugyanakkor az államnak a kisebbségek fölgyorsult asszimilációjában játszott szerepét, felelősségét elhárították. Bár az előkészítés során íródott elemzések rámutattak az asszimilációs trendek és a 2. világháború utáni államhatalmi represszió – németek kitelepítése, szlovák–magyar lakosságcsere, délszlávokkal szembeni retorziók – közvetlen összefüggéseire, ezeket a magyarázatokat a határozatba nem emelték be. A fölgyorsult asszimilációt a két világháború közötti nemzetiségpolitika és a 2. világháború után végbement gazdasági, társadalmi változások természetes hatásával magyarázták. A dilemma azonban többé nem úgy vetődött föl, hogy az államnak az asszimiláció lassítása vagy gyorsítása-e a feladata, s ezt milyen eszközökkel teheti. Sokkal inkább előtérbe került, hogy milyen körülményekre, intézményekre van ahhoz szükség, hogy egy adott személy nemzeti identitását megőrizhesse, s azt szabadon vállalhassa.

[145] Összefoglaló jelentés a megyei párt- és tanácsi vb-üléseken 1969-ben tárgyalt nemzetiségi előterjesztésekről, 1970. május 22. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 12. ő. e. és Pártállam, 485–492.

[146] Összefoglaló jelentés a megyei párt és tanácsi vb-üléseken 1969-ben tárgyalt nemzetiségi előterjesztésekről, 1970. május 22. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 12. ő. e. és Pártállam, 485–492.

Másik fontos eleme volt a határozatnak, hogy az egyes kisebbségek állami megítélésében meglévő *különbségtétel* megszűnt. Az államhatalom az '50-es évektől kezdődően ugyan azt hangoztatta, hogy a nemzetiségek megítélésének egyetlen kritériuma, hogy „tagjai hogyan teljesítik a szocialista építésből rájuk háruló feladatokat", ez azonban nem vonatkozott a német és délszláv közösséghez tartozókra. A velük szembeni diszkriminatív bánásmódot, politikai megbélyegzettségüket az állampolgári jogegyenlőség formális biztosítása ellenére, egészen a '60-as évek közepéig fönntartották, s csak ezt követően került sor e kollektív bűnösség feloldására. Ennek egyik első és fontos lépése volt a német és délszláv nemzetiség tagjai tevékenységének differenciált megítélése. A közösség bűnösség-stigmája a Volksbund-vezetők, az SS-katonák vagy a titóista különutas politikát támogató délszláv vezetőkre helyeződött át. Bár ez a kommunikáció sem nélkülözte a kollektivitást, de a közösségek tagjai számára nyilvánvalóvá tette, hogy az államhatalom immár nem ab ovo tekinti őket bűnösnek és ellenségnek.

A harmadik fontos eleme a határozatnak a *külpolitikai szempontok*, a szomszéd országokban élő magyarság helyzetének a korábbiaknál lényegesen nagyobb mértékben történő figyelembevétele. Kétségtelen, hogy a trianoni békeszerződést követő évtizedekben a magyar kormányok nemzetiségpolitikáját és a szomszéd országokkal való kapcsolatát, különböző módon és mértékben, de befolyásolta a határon túl élő magyarság helyzete. Fontos azonban e kölcsönhatás mértékét és módját minden esetben vizsgálni.

Közvetlenül a 2. világháború után a magyar kisebbségi közösségek helyzete minimális szerepet játszott Magyarország és a szomszéd országok kapcsolatában, illetve a hazai nemzetiségekkel szemben kialakított nemzetiségpolitikában. A magyar pártvezetés számára bel- és külpolitikai vonatkozásai miatt csak a '60-as évek derekától értékelődött föl ismét a kisebbségi sorban élő magyarság helyzete. Kétségtelen, hogy a nemzetiségpolitika elveinek újragondolásában szerepet játszott a határon túl élő magyarság romló helyzetére való reagálás. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az sem, hogy a különböző nemzetközi szervezetekben, az európai tudományos és közgondolkodásban a nemzeti, nemzetiségi kérdés rendezésével egyre többet foglalkoztak, Azaz a nemzeti kérdés különböző aspektusai ismét a fókuszba kerültek. A politikai hatalomnak mindenekelőtt a magyarországi kisebbségek megoldatlan problémáira kellett választ találni, ami szükségszerűen együtt járt a világháború utáni nemzetiségpolitika korrekciójával.

A szemléleti váltást jelzi a tudományos kutatók bevonása a döntés-előkészítésbe, a különböző állami és pártszervezetek közötti nyíltabb és konkrétabb párbeszéd.

Ugyanakkor az 1968. évi PB-határozat negatívuma megkésettsége és sok tekintetben felemás volta, azaz egyszerre tartalmaz liberalizációt és dogmatizmust, a változások tagadását. Ez utóbbit jelzi, hogy szövegszerűen sem az új szemléletet, hanem a folytonosságot hangsúlyozták. A kérdés kezelésének változatlanságát jelzi a határozat titkos minősítése is. A határozatok nyilvánosságra hozatala, ismertetése – megyei, járási, helyi apparátusok számára – formális volt.

Egyenetlenné teszi a határozatot, hogy az elméleti fejtegetések és a gyakorlati feladatmeghatározások keverednek benne.

Figyelemreméltó az a tanácstalanság és zavarodottság, amely a megyei tanácsi és pártapparátus ülésein megmutatkozott. Egyrészt érzékelték a nemzetiségekkel szembeni nyitottabb politikát, másrészt, a kérdésnek az elmúlt másfél évtizedben történt lefojtottsága után, nem tudtak az új elvárásokkal mit kezdeni. Ezért részint negligálták a határozatból rájuk háruló feladatokat, részint fölsőbb utasításra vártak.

Az érdemi szemléletváltást a gyakorlat igazolta vissza. A '70-es évek első felében megkezdődött a szövetségek működésének óvatos demokratizálása. A munkaértekezletek résztvevőinek egyharmadát a közösség tagjai választhatták, a nemzetiségi lapok szerkesztőségeinek mozgástere megnőtt, személyi összetételének kialakításakor már nemcsak a politikai megbízhatóságot, de a szakmai kompetenciákat is figyelembe vették. A különböző szintű állami és pártszervezetek gyakrabban foglalkoztak mind a határon túli magyar közösségek, mind a magyarországi nemzetiségek helyzetével. A Hazafias Népfront területi szervein belül megalakulhattak a nemzetiségi bizottságok. A döntés-előkészítés tudományos megalapozottsága érdekében egyrészt létrehozták a nemzetiségekkel foglalkozó kutatócsoportokat, másrészt a nemzetiségi intézményekre vonatkozó alapdokumentációt.[147]

[147] Az 1968. évi párthatározatok értékelésére vonatkozóan lásd még Kővágó, 1981. 78., Dobos, 2011. 87–90.; Seewann, 2016b 392.

Represszió a németekkel szemben (1948–1955)

Családegyesítés és/vagy visszahonosítási lehetőség (1948–1953)

A magyar kormány a kollektív bűnösség elve alapján 1946. január 19. és 1948. június 30. között mintegy 200-220 ezer német nemzetiségű személyt telepített ki Németországba.[148]

A magyarországi németek egy része szembeszegült az állami akarattal. A kitelepítést elkerülendő több ezer személy „kivonta magát a kitelepítés alól", azaz a végrehajtást megelőzően elhagyta eredeti lakóhelyét, s a szomszéd falvakban rokonoknál, illetve távolabbi majorságokban húzódott meg, közeli városokban vállalt munkát, vagy kórházakban keresett átmeneti menedéket. Egy-egy község kitelepítése néhány nap alatt lezajlott. Sokszor elég volt ezt az időszakot máshol átvészelni, s a karhatalom távozásával az érintettek visszatér(het)tek a községbe. „G. J. hartai lakost 1948. április 6-án állította elő az államrendőrség dunavecsei kapitánysága. »Gyanúsítást megértettem, bűnösnek nem érzem magam. Előadom, hogy 1941. évben a népszámlálás alkalmával magyar nemzetiségűnek és német anyanyelvűnek vallottam magam. 1947 nyarán szerepeltem a kitelepítési listán, és hogy a kitelepítés alól kivonjam magam, feleségemmel együtt bementünk az érseki Szentkereszt kórházba, ahonnan csak a kitelepítés után tértünk haza. Beismerem, hogy az 1947. évi augusztus havában bekövetkezett kitelepítés alól kivontuk magunkat, bár a kitelepítési listán fel voltunk véve, s azóta a szökött listán szerepeltünk. 1948 januárjában bekövetkezett kitelepítés alkalmával már nem szerepeltünk a listán, mert úgy szerepeltünk, mint akiket már kitelepítettek«."[149]

Több tízezer kitelepített pedig azonnal különböző visszatérési stratégiákkal élt. Egy részük – az 1946–1949 (1950) közötti időszakban 10–15 ezer személy – illegálisan tért vagy szökött vissza Magyarországra.[150] Mások a hazatérés legális útját-módját keresték. A németországi megszálló katonai hatóságok és a Haza-

[148] Tóth, 1993. 190–194.

[149] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) Kitiltással, kitelepítéssel kapcsolatos iratok (a továbbiakban: 2.5.6) IX.6/1/1948.

[150] A kitelepítéssel párhuzamosan visszatértek történetére vonatkozóan lásd Tóth, 2008. Német kiadása: Tóth Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener.* München, Oldenbourg Verlag. 2012.

hozatali Kormánybiztosság előtt is eltitkolva német származásukat jutottak fel a háború alatt elmenekült vagy fogságból elengedett magyarokat hazatelepítő vonatszerelvényekre. Visszatérésüket azzal legalizálták, hogy magyarnak vallották magukat. A különböző hatóságok nem számoltak a kitelepítettek ilyen módon való tömeges visszatérésével, ezért a hazatérők szigorú ellenőrzésére csak fáziskéséssel került sor.[151] Mások a rájuk vonatkozó kitelepítési határozat visszavonása, azaz a mentesítésük kimondása révén, engedéllyel akartak visszatérni Magyarországra. Az érintettek a berlini magyar külképviselethez, valamint a Hazahozatali Kormánybiztosság kiküldöttjeihez benyújtott nagyszámú egyéni kérvényükben mindenekelőtt kitelepítésük jogszerűtlen voltára, magyar nemzetiségükre, illetve magyar állampolgárságukra hivatkoztak, s hangsúlyozták a magyar állammal szemben tanúsított lojalitásukat is. Banner János 1949. január 3-án, a szászországi munkaügyi és szociális minisztérium javaslatára, fordult a magyar kormányképviselethez: „1947. szeptember 1-jén vagonírozták be Bikácson egy vasúti kocsiba, és tiltakozásom ellenére Németországba vittek. Szászországban a Drezda melletti Pirnában raktak ki minket. Szükséglakásban helyeztek el, és ellátást is kaptunk. Miután én a családommal együtt magyar állampolgár vagyok, amit a csatolt dokumentumok is bizonyítanak, az állampolgárságtól való megfosztásomat nem tartom igazságosnak”[152] – írta.

A kérvényeket a Külügyminisztérium felterjesztése után a Belügyminisztérium bírálta el. Gyakorlatilag valamennyi esetben azonos érveléssel utasították el őket. Eszerint a kitelepítés jogszerű volt, sőt úgy fogalmaztak, hogy a kérelmezők „jogszerűen települtek át Németországba”, a magyar állampolgárságukat elvesztették, „így visszatérésüknek engedélyezésére lehetőség nincs”.[153] Kádár János belügyminiszter 1948. szeptember 23-án Rajk László külügyminiszternek írt levelében azt kérte, hogy a berlini kormányképviselet „áttelepített sváboktól hasonló kérelme-

[151] Erre vonatkozóan bővebben lásd Tóth, 2008. 32–33.

A kitelepítésből visszatértek lokális földolgozására vonatkozóan lásd Bodrogi László–Szále László: *Visszaszököttek*. Budapest, Noran Libro, 2006.

[152] „Am 1. September wurde ich meiner Familie in Bikács in einen Eisenbahnzug verladen und trotz meiner Protestes nach Deutschland gebracht. Hier landeten wir in Pirna bei Dresden in Sachsen. Wir wurden in Notwohnungen untergebracht und auch verpflegt. Da ich mit meiner Familie ungarische Staatsangehörigkeit besitzen, wie die anliegenden Papiere beweisen, halte ich meine zwangsweise Ausbürgerung für nicht gerechtigkeit”. – MNL OL Külügyminisztérium Berlini Nagykövetség. Adminisztratív iratok 1944–1961. (a továbbiakban: XIX-J-34-b.) 16. f. tétel 37/1949. Betűhív közlés.

A kérelmező a kérvényben arra is kitért, hogy annak megírásához tolmács segítségét kellett igénybe vennie, mert nem beszéli a német nyelvet.

[153] MNL OL Külügyminisztérium Berlini Nagykövetség TÜK iratok 1948–1960. (a továbbiakban: XIX-J-34-a) 10/res/1948.

ket ne fogadjon el, mert az az osztályomnak csak felesleges munkát ad".[154] Hasonló konfliktus alakult ki a Belügyminisztérium és a Hazahozatali Kormánybiztosság[155] között is. Millok Sándor[156] kormánybiztos azt panaszolta, hogy „még egyetlen esetben sem kaptam… választ azokra az átirataimra, amelyekkel egy vagy több személy adatait küldtem meg annak megállapítására, vajon az illetők kitelepítés alá esőknek tekinthetők-e".[157]

A kitelepítettek hazatérésükhöz a német hatóságok támogatását is igyekeztek megszerezni. A szász tartományi kormány és a Pirnában székelő áttelepítési hivatal azonban elzárkózott ez elől, a jelenséggel kapcsolatban mindenekelőtt a magyar kormány elvi álláspontját akarta tisztázni. Ezért 1948. június 22-én a szovjet katonai parancsnokságon keresztül a Magyar Vöröskereszt berlini missziójához fordultak. Jelezték, hogy a Magyarországról kitelepítettek között nagyobb számban vannak olyan személyek, akik a kitelepítést arra hivatkozva, hogy születésüktől fogva nemcsak magyar állampolgárok, de a magyar nemzethez tartozónak is érzik magukat, igazságtalannak tartják. Egyedül Colditz városából néhány nap alatt 29 kitelepített jelezte visszatérési szándékát. „Ezek a magyarok, akik nem németnek, hanem magyarnak érzik magukat, természetesen haza vágyakoznak, reménykednek abban, hogy hazájukba visszatérhetnek, mert nem tudnak itt megszokni. Ezért ezeknek a személyeknek a gazdasági életbe való integrálása nehézséget jelent."[158]

[154] MNL OL XIX-J-34-a 10/res/1948.

Miután a hazatérők kérelmeit a külképviselet egyöntetűen továbbra sem utasította vissza, a belügyminiszter 1949. január 10-én a hozzá felterjesztett kérelmeket érdemi elbírálás nélkül küldte vissza a külügyminisztériumba. – MNL OL XIX-J-34-b 16. f. 37/1949.

[155] Erdős Kristóf: A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947). In: *Súlypontáthelyezés a diplomáciában. A NEB külügyi munkacsoportjának tanulmányai* 1. (Szerk. Soós Viktor Attila.) Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2015. 171–196.

[156] Millok Sándor (1887–1959): Újságíró, szociáldemokrata politikus. A Déli vasútnál volt munkás, majd tisztviselő, 1914-től a szociáldemokrata párt tagja. 1919-ben a vasutasok szakszervezetének egyik vezetője. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált. 1924 végén jött haza. A *Villamos* c. lap szerkesztője, majd 1941-től a *Népszava* felelős szerkesztője. 1944-ben a németek elfogták és a mauthauseni koncentrációs táborba vitték. 1945 májusában tért haza. Ezután miniszterelnökségi államtitkár, hazahozatali kormánybiztos, majd a Budapest Székesfőváros Közlekedési Rt. (Beszkárt) elnöke lett. 1948-ban visszavonult a politikától. – http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09732/10582.htm (Letöltés: 2015. április 7.)

[157] MNL OL Belügyminisztérium Elnöki iratok 1945–1950 (a továbbiakban: XIX-B-1-r 1563/1947.)

A Nyugaton hadifogságba esett német származásúakkal kapcsolatban is az az álláspont született, hogy „az országba való visszatérésük nem kívánatos", tekintet nélkül arra, hogy hozzátartozóikat már kitelepítették-e vagy sem. – MOL XIX-B-1-r 970/1947.

[158] „Diese Ungarn, die sich nicht als Deutsche, sondern als Ungarn fühlen, haben natürlich den sehnlichsten Wunsch und die Hoffnung, in ihre Heimat zurückkehren zu dürfen und können sich hier nicht einleben. Ihre Einordnung in das Wirtschaftsleben bereitet daher Schwierigkeiten". – MNL OL XIX-J-34-a 102/bizalmas/1949. (21. d)

Hasonló, csoportos kérelmek később is érkeztek a keletnémet külügyminisztériumba. Anton Weller 14 Colditz körzetébe telepített család nevében fordult 1949. november 11-én az NDK külügyminiszteréhez. Levelében azt kérte, hogy járjon közben a magyar hatóságoknál hazatérésük

Miután a magyar kormánytól nem érkezett válasz, Max Seydewitz[159] 1949. január 17-én a szovjet katonai hatóság vezetőjének segítségét kérte. Levelében ismételten rámutatott, hogy amennyiben a magyar kormány kész a magyar nemzetiségüket bizonyítók számára a visszatérést lehetővé tenni, úgy a német hatóságok nem gördítenek akadályt ez elé. Sőt ha a magyar kormány a visszatéréshez az elvi hozzájárulását megadja, a német hatóságok a kérelmek elbírálását elősegítendő az adott személyekről – név, foglalkozás, születési hely és idő, jelenlegi és egykori lakcím feltüntetésével – összeállítanának egy listát. A magyar kormány támogató álláspontja nélkül azonban egy ilyen lista összeállítását nem tartotta célszerűnek, mert „a számba jöhető magyar áttelepülőknél reményt kelthetne, ami esetleg később nem teljesülne. Az ezáltal előidézett csalódás viszont az itteni (szászországi) körülmények közé való beilleszkedésüket csak megnehezítené".[160]

Sz. Szosznovszkij a Németországi Szovjet Katonai Igazgatás Konzuli Hivatalának vezetője, 1949. április 6-án Horváth Imréhez, a berlini Magyar Kereskedelmi Képviselet vezetőjéhez írott levelében ismételten sürgette a magyar kormány álláspontjának közlését, mert a visszatérésüket kérők „állításuk szerint magyarok, nem németek, és Németországba áttelepítésük tévesen történt. Ennélfogva nem akarnak letelepedni Németország szovjet övezetében, és mindenféle úton igye-

érdekében. Mint írta, 1948 júniusában telepítették ki őket, annak dacára, hogy magyar nemzetiségűek és magyar állampolgárok. A Volksbundnak, fasiszta pártnak, vagy más német szervezetnek soha nem voltak a tagjai. Sőt 1935-től – nem indokolja, hogy hogyan és milyen szervezetben – a fasizmus ellen harcoltak. A kitelepítésüket azért is nagy igazságtalanságnak tartják, mert akik valóban nácik voltak, azok még most is otthon vannak. Nehezményezte azt is, hogy olyan személyek döntöttek a kitelepítésükről, akik a településre csak a kitelepítést megelőzően érkeztek, s annak viszonyait egyáltalán nem ismerték. A német külügyminisztérium a berlini magyar misszióra hivatkozva a következőket közölte: a kérelemben megnevezett személyeket jogszerűen telepítették ki, s ezzel elvesztették magyar állampolgárságukat, így visszatérésükre nincs lehetőség. – Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes [Német Külügyi Levéltár] (a továbbiakban: PA AA) Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten [A Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának iratai] (a továbbiakban: MfAA) A 7872 Repatriierung und Familienzusammenführung aus Ungarn in die DDR 1950–1951. [Repatriálás és családegyesítés Magyarországról az NDK-ba] Anton Weller és a német külügyminisztérium levélváltása, 1949. november 11. és 1950. február 17. 140–141.

Az egykori NDK külügyminisztériumának anyaga egyetlen fond, amely téma szerint rendezett. Egy-egy tematikus dosszié, kötet akár több száz oldalas, s több év különböző típusú dokumentumait is tartalmazza. A dosszién belül a dokumentumokat folyamatos számozással látták el. Ezért az adott dossziéra történő első hivatkozásnál megadom annak tárgyát és évkörét, ezt követően viszont csak a dosszié rövid jelzetét használom. Természetesen a feldolgozott, vagy hivatkozott dokumentum dosszién belüli oldalszámát is közlöm.

[159] Max Seydewitz (1892–1987): 1947–1952 között Szászország miniszterelnöke. – http://www.deutsche-biographie.de/ppn11861360X.html (Letöltés: 2014. április 20.)

[160] „…bei den in Betracht kommenden ungarischen Umsiedlern Hoffnungen erwecken könnten, die sich später möglicherweise nicht erfüllen. Die dadurch herbeigeführte Enttäuschung würde ihre Einordnung in die hiesigen Verhältnisse nur erschweren". – MNL OL XIX-J-34-a 102/bizalmas/1949.

keznek visszatérni Magyarországra".[161] Bár a Külügyminisztérium 1949. május 14-én arról értesítette Horváth Imrét, hogy a belügyminiszter állásfoglalását kikérték, s amint megküldi, arról haladéktalanul értesítik, a berlini képviselet 1949 őszéig további utasítást nem kapott.

A magyar kormány nyilvánvalóan nem kívánt foglalkozni a kitelepített, ám hazatérni szándékozó német nemzetiségűek kérelmeivel. Az érdemi elbírálás során az esetek egy részében szembe kellett volna néznie a kitelepítési eljárás során elkövetett jogtalanságokkal, visszaélésekkel, az esetleges hazatérés engedélyezése pedig egzisztenciális, kártérítési kérdéseket is fölvethetett volna.

Éppen elég gondot okozott számára a kitelepítési lehetőségek 1948. júniusi lezárulását követően az ország területén maradt mintegy 200-220 ezer német nemzetiségű személy társadalmi integrációja. Ezeknek a személyeknek a nagy részét 1947-ben kitelepítésre már kijelölték, tehát házától, földjétől megfosztották, más családokkal összeköltöztették, megvonták állampolgárságát, szabadon nem választhatta meg lakóhelyét és munkát sem vállalhatott. 1949 tavaszától a társadalom egésze szempontjából is sürgetővé vált a Magyarországon maradt németek helyzetének megoldása. „Rendezni kellett a félbemaradt telepítési folyamat miatt fölgyülemlett szociális és gazdasági feszültségeket, biztosítani kellett a németek megélhetésének egzisztenciális alapjait, fölül kellett vizsgálni a korábbi jogkorlátozások fönntartásának lehetőségét és szükségességét, politikai értelemben pedig – legalább részben – vissza kellett vonni, illetve át kellett alakítani a kollektív bűnösség stigmáját. A hatalom számára ez utóbbi látszott a legnehezebben megoldhatónak. Nem tehette meg ugyanis, hogy egyik napról a másikra az évekig fönntartott érvelését – amely alapját képezte a németekkel szembeni jog- és vagyonkorlátozó intézkedéseknek – visszavonja, illetve megváltoztassa. A bűnbakképzés folyamatában máshová tette a hangsúlyokat. A megbízhatóság, az állammal szembeni lojalitás kritériumai közül a nemzeti elemet háttérbe szorította – bár látens módon a korszakban mindvégig jelen volt –, helyébe a tulajdonhoz való viszonyulás, valamint a hatalommal szembeni feltétlen engedelmesség lépett."[162]

A Magyarországon maradt német nemzetiségű személyek társadalmi integrációja egyik első lépésének megtételére 1949 októberében, néhány nappal a Német Demokratikus Köztársaság kikiáltása és alkotmányának elfogadása után került sor. A 4274/1949. MT számú rendelet azon személyek esetében, akiket Németországba áttelepülésre köteleztek, de áttelepítésükre nem került sor, kimondta, hogy „a lakóhely (tartózkodóhely) megválasztása és a munkavállalás… szempontjából

[161] MNL OL Külügyminisztérium Általános iratok 1945–1992. Német Demokratikus Köztársaság 1945–1964 (a továbbiakban: XIX-J-1-k-NDK) 16. d 0908/1950.

[162] Tóth, 2008. 50.

A Magyarországon maradt németek társadalmi integrációjának első lépéseire vonatkozóan lásd Tóth, 2008. 50–55. Itt csak a jelen tanulmány témája szempontjából fontos mozzanatokat emelem ki.

a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá esnek".[163] Az ugyanazon a napon megjelenő, a végrehajtást szabályozó belügyminiszteri rendelet „meghatározott kedvezmények"-ként említi a korábbi kollektív hátrányok elvi feloldását. Az érintetteknek 15 napon belül kellett jelentkezniük a tartózkodási helyükhöz legközelebbi rendőrőrsön, ahol kötelesek voltak lakóhelyük bejelentésére is. A jelentkezést elmulasztók a „kedvezményekben" nem részesülhettek. Ennél is nagyobb jelentőségű volt az 1949. december 16-án megjelent 4364/1949. MT számú rendelet, amely a földreform és a telepítés befejezésének egyes szabályairól rendelkezett.[164] A jogszabály a ki nem telepített személyek számára visszahagyott ingó és ingatlan vagyon telekkönyvezésének kötelezővé tételével végre stabilizálta a fél évtizede állandóan változásban lévő tulajdoni viszonyokat.[165]

A *Die Welt* és *Nachtexpress* című német lapok Köves Andrástól, a berlini Magyar Kereskedelmi Képviselet vezetőjétől kapott információra hivatkozva, a rendelet megjelenését a Német Demokratikus Köztársaság megalakulásával hozták összefüggésbe. Az időbeli egybeesés kétségtelen, de direkt összefüggés nem állapítható meg.[166] A Külügyminisztérium elmarasztalta Kövest a kijelentés miatt, s közlemény kiadására kérte. Leszögezték azt is, hogy nincs szó a teljes állampolgári jogok visszaállításáról, csupán a Magyarországon tartózkodó – tehát a korábban illegálisan visszatérőkre is vonatkozott a rendelet! – német nemzetiségűek munkavállalási és lakhelyelhagyási tilalmának feloldásáról.[167]

A magyarországi német nemzetiségű lakosság áttelepítésével kapcsolatban kiadott korlátozó rendelkezések hatálytalanításáról a 84/1950. MT számú rendelet intézkedett, amely kimondta: „Az áttelepítés hatálya alá eső mindazok a személyek, akik nem telepíttettek át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak…, magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden te-

[163] *Magyar Közlöny,* 1949. október 11. 486.
A minisztertanácsi rendelet végrehajtását a 245.900/1949. BM sz. rendelet szabályozta.

[164] *Magyar Közlöny,* 1949. december 31. 562–563.

[165] A magyar kormány intézkedéseiről több nyugati lap is beszámolt. A Bécsben megjelenő *Landpost* „Rákosi Mátyás megtartotta szavát" címmel közölt cikket, amelyben a lakhelyelhagyási tilalmat feloldó és a szabad munkavállalást lehetővé tevő rendeletet úgy interpretálta, mint ami az illegálisan Magyarországon tartózkodó svábok teljes állampolgársági jogegyenlőségét is lehetővé teszi. – *Landpost,* 1949. október 22. 10.; A magyar külügyminisztérium szóbeli jegyzékben tiltakozott az értelmezés ellen és hivatalos helyreigazításra kérte az osztrák kormányt. Hangsúlyozva, hogy a cikk „nem kívánatos határátszökéseket és illegális visszaszivárgást idézhet elő" – MNL OL Külügyminisztérium Bécsi Nagykövetség TÜK iratok 1946–1960. (a továbbiakban: XIX-J-36-a) 515/Bizalmas/1949.

[166] Az NDK ideiglenes kormánya 1949. október 8-án alakult meg, amit Magyarország október 18-án elismert. A diplomáciai kapcsolatok fölvételére a két fővárosban létesített missziók formájában került sor. – PA AA MfAA Beziehungsberichte der Botschaft Budapest 1960–1961. 135. [A Budapesti Nagykövetség jelentései a két ország kapcsolatáról 1960–1961] (a továbbiakban: A 9246)

[167] A közlemény kiadására végül nem került sor. – MNL OL XIX-J-34-a 368/Bizalmas/1949. és 340/Bizalmas/1949.

kintetben egyenlő jogú polgárai."[168] Bár az áttelepítéssel kapcsolatban kibocsátott korlátozó intézkedéseket nem lehetett többé alkalmazni, a rendelet megjelenése előtt már végrehajtott hatósági intézkedések hatályukat megtartották, „és ezekből kifolyólag kártérítési, vagy egyéb igényt nem lehet érvényesíteni".[169] A múlt feloldására tehát annak meg nem történtté nyilvánításával került sor.

Az 1950. március 25-én megjelent rendelet lehetővé tette, hogy a belügyminiszter azoknak a kitelepített németeknek is megadja a magyar állampolgárságot, akik „erre érdemesnek mutatkoznak". Az erre irányuló kérelmet a rendelet hatálybalépését követő hat hónapon belül kellett a törvényhatóság első tisztviselője vagy a magyar külképviseleti hatóságok útján előterjeszteni. Törvényesen deklarált formai követelményei a visszaköltözésnek nem voltak. A magyar állam a jelentkezők arra érdemes voltát eseti mérlegelés alapján döntötte el.

A kitelepített németek egy része – mind a nyugati-, mind a keleti megszállási övezetbe telepítettek – évekig hitt a hazatérés lehetőségében. Az állami represszió enyhülését, a Magyarországon maradottak jogi helyzetének rendezését is sokan a korábbi eljárás felülvizsgálataként és a hazatérés lehetőségeként értelmezték. Az 1949-ben megalakított Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége)[170] vezetői az alaptalan reményeket pontos információk közlésével igyekeztek fékezni. Az *Unsere Post* a közösség németországi beilleszkedéséhez kapcsolódó információkon, riportokon, tudósításokon túl rendszeresen közölt cikkeket a magyarországi politikai, gazdasági helyzetről és természetesen a németekkel kapcsolatos állami intézkedésekről is.

Miután a 84/1950. MT számú rendelet megjelenését követően a német sajtóban is különböző értelmezések láttak napvilágot, a berlini magyar misszióhoz és a Szövetséges Főbiztossághoz (Alliierte Hohe Kommission) fordultak. Mindkét válasz egyértelmű volt. Hajdú József[171] levelében kifejtette, hogy „a Magyarország-

[168] *Törvények, törvényerejű rendeletek 1950.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1951. 271–272. – A rendeletet a korabeli politikai szóhasználat erőteljes túlzással „sváb amnesztiarendeletnek" nevezte.

[169] Törvények, törvényerejű rendeletek, 1951. 272.

[170] A történetére és tevékenységére vonatkozó alapvető információkat lásd http://www.ldu-online.de (Letöltés: 2016. június 30), valamint Schmidt-Schweizer, Andreas: Das Verhältnis zwischen dem kommunistischen ungarischen Staat und der bundesdeutschen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (1951–1989/90). In: *Minderheiten und Mehrheiten im Donau-Karpatenraum.* (Hrsg. Meinolf Arens–Klaus Rettel). Berlin, Deutsch-Ungarische Gesellschaft e. V., 2012. (Veröffentlichungen des Forum Hungaricum; 1.) 468–483. Magyar közlés: A Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége (1951–1989). *Történelmi Szemle,* 2018. 4. 595–610.

[171] Hajdú József (1898–1966): Vasesztergályos, diplomata. A Tanácsköztársaság idején vöröskatona. Pozsonyban és Bécsben élt (1919–1921), majd Jugoszláviába költözött (1921–1941). Részt vett a munkásmozgalomban. A második világháború után a Ganz Hajógyár Üzemi Bizottságának alelnöke, elnöke (1945–1948). Rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, 1949-ben a bécsi követség vezetője ügyvivői minőségben, majd a berlini követség vezetője (1950–1953). A következő években is diplomáciai feladatokat látott el. A forradalom alatti magatartása miatt pártfegyelmit kapott, és elbocsátották a Külügyminisztériumból. Az MSZMP Párttörténeti Intézet Archívumának társadalmi munkatársa. – *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990.* (Szerk. Baráth Mag-

ról kitelepített német anyanyelvű személyek visszatelepítésével kapcsolatos hírek nem felelnek meg a valóságnak. […] Mindazok, kik a kitelepítés során hagyták el Magyarország területét, magyar állampolgárságukat elvesztették, s így visszatérésük nem lehetséges".[172] A Szövetséges Főbiztosság pedig lakonikusan csak annyit közölt: „Az egész csak kommunista propaganda, és minden komoly alapot nélkülöz".[173]

A visszatérés motivációja általában nem szűkíthető le egyetlen okra, a döntés sokoldalú alátámasztásával az adott személy önmaga előtt is indokolta, erősítette annak helyességét. Kétségtelen azonban, hogy ezek között az okok között meghatározó helyet foglalt el a családegyesítés, a nagyobb család helyreállításának igénye, belső parancsa.[174]

Az egyéni kérelmezőknél lényegesen nagyobb problémát jelentett a magyar kormánynak, hogy a Szovjetunió 1949 őszétől 1950. december végéig több ezer német nemzetiségű, magyar állampolgárságú hadifoglyot – többségében egykori SS-katonát – és malenkij robotra elhurcolt személyt engedett haza. Annak ellenére, hogy időközben a ki nem telepített németek társadalmi integrációja első lépéseinek jogi kereteit megteremtették, ezen személyek kapcsán a magyarországi családegyesítés lehetősége föl sem merült.

A Szovjetunióból 1949 őszén hazatérők közül azok, akikneklegközelebbi családtagjait – például feleségét, gyerekét – kitelepítették ugyan, de szülei, testvérei vagy más rokonai maradtak még Magyarországon, ezekhez a családrészekhez mehettek. Az elkövetkező hónapokban egyénileg tájékozódtak szeretteik hollétéről, helyzetéről, a családegyesítés lehetőségéről. Azoknak, akiknek már nem élt közvetlen hozzátartozója Magyarországon, a Népjóléti Minisztérium Debrecenben átmeneti otthont állított fel, ahol biztosították ideiglenes ellátásukat.

A magyar kormány számára ezek az emberek nemcsak ellátási problémát, hanem politikai kockázatot is jelentettek, ezért a mintegy 500 főt mielőbb át akar-

---

dolna–Gecsényi Lajos). Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 182.

[172] Über Rückkehrmöglichkeiten. Dichtung und Wahrheit [A hazatérési lehetőségekről. Híresztelések és valóság.] *Unsere Post,* 1950. április 1. 2.

[173] „Die ganze ist nur eine kommunistische Propaganda und entbehrt jeder ernsten Grundlage". *Unsere Post,* 1950. április 1. 2.

Óvatosságra intett a híresztelésekkel kapcsolatban a Budakeziről kitelepítettek által kiadott *Értesítő* is. Ehhez kapcsolódóan lásd Dr. G.: Rendelet az egyenjogúsításról. *Értesítő,* 1949. október 15. 1.; Az egyik badeni napilap téves hírt közölt a magyarországi kiutasítottak hazatérési lehetősége felől. – *Értesítő,* 1950. február 1. 4.; Dr. G.: Semmi nyoma sincs. *Értesítő,* 1950. március 15. 1.; Dr. G.: Még egyszer a visszatérési lehetőségről. *Értesítő,* 1950. április 15. 1–2.

Figyelemreméltó, hogy a hazatérésre vonatkozó hírek már hónapokkal a 84/1950. MT számú rendelet közzétételét megelőzően elterjedtek a kitelepítettek körében, mint ahogyan a német sajtóban megjelent cikkek egy része is korábban jelent meg.

[174] A hazatérés okaira, illetve a személyes döntések indoklására vonatkozóan bővebben lásd Tóth, 2008.

ta adni Németországnak.[175] A két német állam megalakulásának következtében azonban a megvalósítás során számos politikai és jogi nehézséggel kellett szembenéznie. A magyar kormány először az NDK kormányával kezdeményezett tárgyalásokat.

Hajdú József, a berlini magyar misszió vezetője 1950. január 23-án adta át Georg Dertinger[176] külügyminiszternek azon személyek listáját, akik az NDK-ban élő családtagjaikhoz akartak kivándorolni. A magyar fél az érintett személyek mielőbbi átvételét kérte. Bár Dertinger a kérés teljesítésére ígéretet tett, egyedi eseteket sorolva annak a véleményének adott hangot, hogy a családegyesítéseknél nem lehet kizárólagosan egyetlen általános szabály alapján eljárni, tekintettel kell lenni az érintettek kívánságaira is. Nemcsak elfogadhatónak tartotta, de szorgalmazta is azt, hogy a családegyesítésekre mindkét országban sor kerülhessen. Például magától értetődőnek tartotta, hogy ha egy család tagjainak többsége Magyarországon maradt, kérésükre az NDK-ba kitelepített család-részek költözhessenek vissza. A berlini magyar misszió vezetője Dertinger fölvetését a kitelepítés revíziójaként értelmezte, amivel a „magyar hatóságok jelenleg nem foglalkoznak […], így semmiféle ígéretet nem tehetek, de kívánságát természetesen tolmácsolni fogom kormányom felé"[177] – írta. Bár február hónapban is több alkalommal szerepelt a magyar és német diplomácia munkatársainak megbeszélésein a szovjet hadifogságból elengedett német nemzetiségűek repatriálása, illetve tágabb értelemben a családegyesítés problémája, érdemi előrelépés nem történt.[178] A magyar fél elzárkózott attól, hogy a családegyesítéseket individuális esetekként (is) tekintse, az érintettek NDK-nak történő csoportos átadását szorgalmazta. Végül Farkas Mihályné, a Külügyminisztérium tanácsosa 1950. március 1-jén arra kérte Hajdú József berlini misszióvezetőt, hogy közölje Anton Ackermann[179] államtitkárral: a magyar fél nem zárkózik el az elől, hogy olyan svábok kérelmeit, „akiknek házas-

[175] MNL OL XIX-J-1-k-NDK 16. d 024247/1950. Feljegyzés a Szovjetunióból repatriált svábok Németországba kiutazásáról, 1950. július 21.

[176] Dertinger, Georg (1902–1968): Jogi és gazdasági tanulmányokat folytatott. A két világháború között Magdeburgban és Berlinben újságíróként dolgozott. 1945-ben másokkal együtt megalakította a CDU-t. Az NDK első külügyminisztere, 1953. január 15-én kémkedés vádjával letartóztatják, és egy koncepciós perben 15 évi fegyházra ítélik. 1964-ben részesült amnesztiában. – http://www.uni-magdeburg.de/mbl/Biografien/0014.htm (Letöltés: 2015. április 17.)

[177] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d 00200/1950. A Szovjetunióból 1949 folyamán hazatért svábok kivándorlása, 1950. február 4.

[178] PA AA MfAA Aussenpolitische Beziehungen zur VR Ungarn, Tätigkeit der Mission in Ungarn 1950–1951. [Külpolitikai kapcsolatok a Magyar Népköztársasággal, a budapesti misszió tevékenysége] (a továbbiakban: A 10043). Az NDK budapesti diplomáciai képviseletének jelentése Ackermann államtitkárnak, 1950. február 8. és PA AA MfAA Berichte, Vermerke, Briefe 1951. [Jelentések, feljegyzések, levelek] (a továbbiakban: A 15 614) 140–142.

[179] Ackermann, Anton (1905–1973): Kommunista politikus. 1949–1953 között, a Németország Szocialista Egységpártjában (SED) betöltött különböző fontos párttisztségek mellett a külügyminisztérium államtitkára. 1954-ben kizárták a pártból, 1956-ban rehabilitálták. – http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3B-1424.html?ID=6 (Letöltés: 2015. április 17.)

társa, vagy egyenes ágú felmenő vagy lemenő rokona Németországban vagy Magyarországon tartózkodik és kívánságuk az, hogy családjukkal élhessenek", egyedi döntés alapján bírálja el. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy „tömeges visszatérésről nem lehet szó, csak egyes esetekről, ha ez ellen politikailag nincs kifogás. A másik oldalon viszont a német hatóságoktól kedvező döntést várok a Szovjetunióból hazatért polgári személyek beutazási engedélyére vonatkozóan" – írta.[180]

Ugyanakkor Hajdú József követet arra is utasította, hogy a jövőben a különböző kérdéseket ne a CDU-tag Dertinger külügyminiszterrel, hanem elsősorban a kommunista Ackermann államtitkárral beszélje meg. Hajdú József következő jelentésében némi mentegetőzéssel hangsúlyozta, hogy eddig is valamennyi fontos ügyet előzetesen Ackermann-nal tárgyalt meg, aki azonban kifejezetten kérte, hogy „igyekezzek Dertinger külügyminiszterrel baráti kapcsolatot tartani, és minden külügyminisztériumra tartozó ügyben forduljak, illetve tárgyaljak Dertingerrel, mivel a CDU fontos vezetőségi tagja, akinek a SED-el legjobb a kapcsolata, s akivel az itteni blokkban legjobban lehet együttműködni. Éppen ezért óvakodni kell attól, hogy Dertingerben gyanút ébresszünk azáltal, hogy hivatalos ügyeket először vele beszélek meg. Ackermann kijelentette, hogy ez nem csak az ő kívánsága, de a SED Politikai Bizottságának is".[181]

A volt hadifoglyok átvételével kapcsolatos konkrét tárgyalásokra 1950. április 8-án Berlinben került sor. A magyar delegációt Bendek Jenő,[182] a Népjóléti Minisztérium munkatársa vezette, s részt vett rajta még a misszió első titkára. A német felet a kül- és a belügyminisztérium munkatársai képviselték. A magyar fél átadta a kitelepítendők pontos névjegyzékét, valamint azoknak az ingóságoknak a kimutatását, amelyeket az egyes személyek magukkal vihettek. A felek a következőkben állapodtak meg: a csoport zárt szerelvényben Csehszlovákián keresztül Bad Schandau határállomáson lép német területre, a személyeket rövid ideig az

[180] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 003121/1950.

[181] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00468/1950. Hajdú József követ jelentése, 1950. március 27. A Dertingert többször vacsorán vendégül látó Hajdú egyébként a német külügyminisztert maga is úgy jellemezte, mint aki a „CDU fontosabb vezetői közül a legközelebb áll hozzánk, illetve a demokráciához". – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00468/1950. Hajdú József követ jelentése, 1950. március 27. A Külügyminisztériumban felettesei nem elégedtek meg a válasszal, s 1950. április 3-án ismét arra utasítják, hogy a jövőben is először Ackermann-nal tárgyaljon. „Ez viszont nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egyes különös jelentőséggel nem bíró kérdéseket Követ Úr Dertinger külügyminiszterrel beszéljen meg. […] a beszélgetés folyamán népi demokráciánk fejlődése alapján szerzett tapasztalatát vele közölje és így erősítse benne azt a meggyőződést, hogy csak a Szovjetunió oldalán, a kommunisták útmutatásával és a velük együttes harccal érhető el Németország demokratikus alapokon lévő egysége". – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00468/1950. Farkas Mihályné utasítása, 1950. április 3.

[182] Benedek Jenő (1908–1966): Jogász. 1928-tól 1932-ig tagja az SZDP-nek. Debrecenben bekapcsolódott az Ideiglenes Nemzeti Kormány munkájába, részt vett a kiadott törvények – igazolási eljárásról szóló rendelet, népbírósági rendelet, lakásrendelet – és rendeletek kidolgozásában. 1957-ig a Népjóléti, illetve 1951-től az Egészségügyi Minisztériumban dolgozott. – http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ (Letöltés: 2015. április 7.)

Ölsnitzben felállított átmeneti táborban helyezik el. A német fél kérte, hogy valamennyi személy rendelkezzen az azonosításához szükséges okmányokkal, ugyanakkor nem tartotta szükségesnek külön beutazási vízum biztosítását.[183]

Az NDK belügyminisztériuma 1950. április 21-én továbbította a külügyminisztérium konzuli osztályának azt a 180 személyt tartalmazó listát, amely azon egykori hadifoglyok adatait – név, születési idő, legutolsó magyarországi lakcím, NDK-ban élő hozzátartozó neve és lakcíme, a rokoni kapcsolat megnevezése – tartalmazta, akiket a magyar kormány családegyesítés jogcímén az NDK-ba kívánt áttelepíteni. A csoportot 115 nő és 65 férfi alkotta. Figyelemre méltó a nők magas száma, ami azt is jelzi, hogy a malenkij robotra elhurcolt nők egy jelentős részét a Szovjetunió csak 1949 őszén engedte haza. A listán szereplő személyek túlnyomó többsége, 146 személy 30 év alatti – 58 fő 21–25 éves, 78 fő 26–30 éves –, 23 személy a 31–35 éves korcsoporthoz, 9 személy a 36–40 éves korcsoporthoz tartozott. Mindössze 8 személy volt 40 év feletti. Ugyanakkor 4 csecsemőkorú személy adatait is föltüntették. Hárman közülük 1949-ben a Szovjetunióban, egy kislány pedig 1950 márciusában a debreceni táborban született. A csoport tagjai közül 101 személy szüleihez, 62 személy mennyasszonyához, vőlegényéhez, a többi 17 személy más közeli hozzátartozójához – fia, lánya, apósa, nagyszülei, bátyja, sógora – kívánt kiutazni.[184]

A csoport 1950. május 4-én hagyta el Magyarországot.[185] Május 6-án érkezett Bad Schandauba, fogadásán jelen voltak a berlini magyar diplomáciai misszió, a budapesti Külügyminisztérium, valamint a német kül- és belügyminisztérium munkatársai. A csoport végül 178 személyből állt, akiket a határállomáson a helyi szovjet katonai parancsnokság vett át. Kiesewetter, a német belügyminisztérium munkatársa beszédében a csoport „hazatérését" a magyar és szovjet békevágy megtestesülésének nevezte.[186]

Az 1950. április 8-i tárgyalásokon a német fél további két kérdést is felvetett, ami a magyar tárgyaló delegációt meglepte.

Bár a 84/1950. MT számú rendelet megjelenése óta még csak rövid idő telt el, hatása már egyértelműen megmutatkozott, azaz a kitelepítettek nagy számban kérelmezték magyar állampolgárságukat, illetve hazatelepülésüket. A német fél

[183] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00468/1950. Benedek Jenő feljegyzése a Berlinben tartott tárgyalásokról, 1950. április 9. A német delegációt a belügyminisztérium munkatársa, Büttner vezette, a külügyminisztériumot Florin és Freund képviselte. A tárgyalásokra vonatkozóan lásd még Bundesarchiv (a továbbiakban: BA) Ministerium des Innern (MdI) 1945–1990. [Az NDK Belügyminisztériumának iratai] (a továbbiakban: DO1) Verhandlung über die Frage der Familienzusammenführung von in Ungarn befindlichen Deutschen, [Tárgyalások a Magyarországon tartózkodó németek családegyesítésének kérdéseiről] (a továbbiakban: 15 802). 1950. április 8.

[184] PA AA MfAA A 7872 Feljegyzés, 1950. április 21. 214–222.

Egy másik jelentés a csoport nemek szerinti összetételét a következőképpen adja meg: 54 férfi, 120 nő és 4 gyermek. – BA DO 1 15 802 Bericht über den Transport aus Ungarn am 6. Mai 1950. [Jelentés a Magyarországról 1950. május 6-án érkezett transzportról].

[185] MNL OL XIX-J-1-k-NDK 16. d tétel 024247/1950.

[186] PA AA MfAA A 15 614. Feljegyzés, 1950. május 11. 145.; 148.

a kérdést politikai szempontból rendkívül fontosnak nevezte. Nehezményezte, hogy a magyar kormány a rendelettel kapcsolatban a német sajtóban a német kormány előzetes tájékoztatása nélkül közleményeket jelentetett meg. Határozottan kérték, hogy a magyar kormány közölje a német féllel a Németországban tartózkodó és hazatérni szándékozó németekkel kapcsolatos álláspontját. A vitás kérdések rendezésére, illetve a követendő eljárási mód kidolgozására vegyes bizottság fölállítását szorgalmazták, de csak a magyar kormány álláspontjának megismerését követően.

„Német részről közölték, hogy 1947–1948-ban összesen 49.298 azoknak a visszatelepített németeknek a száma, akik jelenleg a Demokratikus Német Köztársaság területén tartózkodnak. Elhangzott olyan vélemény is, hogy két-három százalékra tehető azoknak a száma, akik a kormányrendelet alapján vissza szándékoznak térni Magyarországra”[187] – írta beszámolójában Benedek Jenő. A magyar tárgyalódelegáció fölhatalmazás híján csak a kérés továbbítására tehetett ígéretet.

A másik fölvetés annak a mintegy 70 magyarországi német nemzetiségű személynek a helyzetére vonatkozott, akiket a Szovjetunió közvetlenül Németországba engedett el, de családtagjaik még Magyarországon éltek. A német fél kérte ezen családtagok kitelepülésének az engedélyezését, s megerősítette, hogy a maga részéről a beutazást támogatja. A magyar delegáció azt javasolta, hogy ezeknek a családoknak az ügyét ne csoportos, hanem egyéni kérelmezőkként bírálják majd el. Ezt a német fél elfogadta.[188]

A német külügyminisztérium megfedte a budapesti misszió munkatársait is, mert nem ismerték fel a magyar kormány német nemzetiségűeket érintő rendeletének politikai jelentőségét, s a döntésről és a sajtótájékoztatóról sem tájékoztatták Berlint. Eric Kops,[189] a budapesti német külképviselet vezetője, aki a rendelet kihirdetésekor éppen nem tartózkodott Magyarországon, felettesei számonkéré-

[187] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00468/1950. Benedek Jenő feljegyzése a Berlinben tartott tárgyalásokról, 1950. április 9.

[188] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00468/1950. Benedek Jenő feljegyzése a Berlinben tartott tárgyalásokról, 1950. április 9.

1950. április 14-én a külügyminisztérium arról értesítette Hajdú Józsefet, a berlini misszió vezetőjét, hogy a magyar kormány is hozzájárul annak a 70 személynek Magyarországra való beutazásához, akiket a hadifogságból Németországba engedtek el. A követet arra utasította, hogy az érintettek személyi adatait (név, szül. hely, kitelepítés oka és ideje, lakcíme, hozzátartozói felsorolása, pontos lakcíme) a német belügyminisztériumtól kérje ki.

Ugyanakkor Hajdút feddésben részesítették mert a berlini tárgyalásokon személyesen nem vett részt, és Benedek Jenőt sem látta el információkkal. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00526/1950. Levél Hajdú Józsefnek, 1950. április 14.

A német külügyminisztérium viszont az NDK-ban történő családegyesítést preferálta, de többszöri magyar kérésre sem adta át a Magyarországról kitelepülni szándékozók listáját. Megvárta a május 4-i transzport listáját, hogy az esetleges átfedéseket kiszűrjék. – PA AA MfAA Familienzusammenführungen zwischen der DDR und Ungarn 1950–1952. [Családegyesítések NDK és Magyarország között]. (a továbbiakban: A 15 411) 1950. április 4-i jelentés, 19.

[189] Kops, Eric (1905–1961): Lakatos, kommunista politikus. 1923-tól a kommunista párt tagja, ahol különböző pozíciókat töltött be. 1950. január-november között az NDK budapesti missziójának

sére 1950. április 19-i jelentésében mentegetőzve hangsúlyozta, hogy csak utólag, a német újságokból értesült a magyar kormány döntéséről. Hangsúlyozta, hogy a misszió nem kapott meghívót arra a sajtótájékoztatóra, amelyen Boldizsár Iván a rendeletet bejelentette és értelmezte. A misszió utólag magyarázatot és információt kért a magyar Külügyminisztériumtól, de érdemi választ nem kapott. Kops jelezte azt is, hogy a missziónál is jelentkeztek német nemzetiségűek, de a fentiek miatt nem tudott felvilágosítást adni számukra.[190]

A német külügyminisztérium egyrészt nehezményezte magának a döntésnek egyeztetés nélkül való nyilvánosságra hozatalát, másrészt a döntés interpretációját. Azzal érveltek, hogy a sajtótájékoztatón elhangzottak a kitelepítettekben azt a hamis reményt kelthették, hogy nagy számban visszatérhetnek Magyarországra. Tartottak attól is, hogy a magyar kormány lépése hasonló reményeket ébreszt a lengyel területekről és a Szudéta-vidékről kitelepítettekben, holott Csehszlovákia és Lengyelország semmilyen körülmények között nem támogatja visszatérésüket. Rámutattak arra is, hogy a magyar kormány lépése megnehezíti a kitelepített németek integrációját, elbizonytalanítja őket, a nyugati ellenséges országok pedig kihasználhatják a döntést, és precedens értékűnek állíthatják be a többi országgal szemben.[191]

Az elkövetkező hetekben a 84/1950. MT számú rendelet nem egyeztetett módon való közzététele, illetve a kitelepítettek repatriálásának lehetősége miatti ellentét tovább mélyült a magyar és a német kormány között. A Német Demokratikus Köztársaság kormánya a tavasz folyamán több ízben tiltakozott amiatt, hogy a magyar állam Németországban élő német állampolgárokat arra ösztönöz, hogy magyar állampolgárságért folyamodjanak. Megítélésük szerint a potsdami határozatok értelmében a kitelepítettek német állampolgárságot szereztek. Ezt az álláspontot a magyar fél vitatta, mert a Német Demokratikus Köztársaság a békeszerződés megkötéséig nem adhatott ki állampolgárságot szabályozó törvényt. Elismerte ugyanakkor, hogy mind Kelet-, mind Nyugat-Németország „német igazolvánnyal" látta el a kitelepítetteket, és választójogot biztosított számukra. A magyar kormány azt hangsúlyozta, hogy nincs olyan nemzetközi kötelezettsége, ami korlátozná számára, hogy az áttelepített németek egy részét magyar állampolgárrá

---

vezetője. – http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3B-1424.html?ID=4623 (Letöltés: 2015. április 17.)

[190] PA AA MfAA A 10 043 58–62.

Kops ismételten jelezte azt is, hogy a misszió személyi és anyagi feltételei nem alkalmasak arra, hogy hatékony munkát végezzenek. Gyakorlatilag két diplomata látja el a feladatokat, több hónapja nem engedélyezték új munkatárs felvételét. Nincs tolmácsuk, alkalmanként külsősökkel fordíttatnak. – PA AA MfAA Familienzusammenführungen und Rückführungen zwischen der DDR und Ungarn 1951. [Családegyesítések és visszahonosítások NDK és Magyarország között 1951.] (a továbbiakban: A 9003) Eric Kops levele, 1950. április 19. 35–36.

[191] PA AA MfAA Staatssekretär. Berichte über die politische und wirtschaftliche Entwicklung in der UVR [Államtitkár. Jelentések a politikai és gazdasági fejlődésről a Magyar Népköztársaságban]. (a továbbiakban: A 15 604) 94–96.

visszafogadja. Hivatkozott arra is, hogy csupán a magyar állampolgársági törvény visszahonosítási szabályait alkalmazza. Az NDK külügyminisztériuma nehezményezte azt is, hogy a magyar fél előzetes megállapodás és egyeztetés nélkül akarta ezt a kérdést rendezni. A német fél ugyanakkor megismételte, hogy elfogadja az áttelepítés folytán szétszakított német családok egyesítését, ami mind Németországban, mind Magyarországon történhet.[192]

Az NDK kormánya nyilvánvalóan tartott attól, hogy a visszatelepülés precedensként szolgálhat más országokból származó német nemzetiségűek számára is, s ennek következtében nagyszámú állampolgárt és munkavállalót veszíthet el. Ezért a német külügyminisztérium a hasonló kezdeményezéseket megakadályozandó 1950. április 18-án tájékoztatta a lengyel, csehszlovák és román diplomáciai missziók vezetőit a magyar kormány döntését ellenző álláspontjáról.[193]

Emellett a kitelepítettek integrációja érdekében tett erőfeszítéseit mindenféle módon – sajtókampánnyal, brosúrák kiadásával – demonstrálta. 1950. április végén 24 Nyugat-Németországba kitelepített személyt hívott meg, hogy az áttelepítettek helyzetét bemutassák. A delegáció tagjai nemzetközi sajtótájékoztatón számoltak be benyomásaikról és tapasztalataikról. Figyelembe véve az éles ideológiai szembenállást, valamint a politikai célokat, nem meglepő, hogy a delegáció tagjai az NDK területén élő áttelepítettek helyzetét az élet minden területén jobbnak ítélték a nyugati megszállási övezetben élőkénél.[194] Azt az álláspontot képviselték, hogy az áttelepítettek politikai egyenjogúsága és legalapvetőbb egzisztenciális körülményeinek biztosítása révén, megszűnt az országban az „Umsiedler" probléma.[195]

A német nemzetiségűekre vonatkozó amnesztiarendelet kapcsán aggodalmát fejezte ki Magyarország berlini követének a nyugatnémet kommunista párt képviselője is. Mint mondotta, meg vannak győződve arról, hogy a magyar kormányt nem a tömeges visszatelepítés gondolata vezette, de a kitelepítettek úgy értelmezik. Nehezményezte, hogy ezzel ötévi munkájuk került veszélybe, mert „a svábok szemükbe nevetve mondják, lám, a magyarok megszegték a potsdami egyezményt".[196]

[192] MNL OL Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Magyar Dolgozók Pártja. MDP központi szervei. Titkárság iratai 1948–1956. (a továbbiakban: M-KS 276. f. 54. cs.) 98. ő. e. Feljegyzés egyes áttelepített németek visszahonosításáról szóló rendelet végrehajtásáról Németország területén, 1950. április 25. és XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00663/1950. Feljegyzés, 1950. május 5.

[193] PA AA MfAA A 15 614 Följegyzés, 1950. május 11. 145.

[194] MNL OL Külügyminisztérium Németországi Szövetségi Köztársaság TÜK iratok 1945–1964. (a továbbiakban: XIX-J-1-j-NSZK) 77. tétel 00715/1950.

A sajtótájékoztatóra vonatkozóan lásd „Wir werden die Wahrheit erzählen". Westdeutsche Umsiedler berichten über ihre Erlebnisse in der DDR.[Az igazságot fogjuk elmesélni. Nyugatnémet áttelepülők NDK-beli élményeiről]. *Tägliche Rundschau,* 1950. május 3. 5.

[195] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00600/1950. Feljegyzés, 1950. április 22.

[196] MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel 00715/1950. és 00713/1951.

A hazatérésre vonatkozó híresztelések nyugtalanságot okoztak a német társadalomban is, és feszültséget keltettek az „őslakosok és az újonnan érkezettek" között. A hír hallatán számos német ház- és lakás tulajdonos, akik még kitelepített családokkal éltek egy fedél alatt, maguk is hazatérésre ösztönözték az érintetteket. Több helyütt a helyi közigazgatás vezetői is a hazatérést szorgalmazták.[197]

Az NDK-val körvonalazódó megállapodás nem érintette az Ausztriában hasonló módon megkezdett akciót. Itt a becslések szerint ekkor mintegy 20 ezer magyarországi német élt, akiknek 60–70%-a vissza akart térni. Az osztrák kormány nem emelt kifogást a magyar kormánynak körükben végzett, a hazatérést propagáló tevékenysége ellen. Ebben a viszonylatban nem merült föl az állampolgárság kérdése sem, mert a mintegy 360 ezer német származású áttelepített, illetve menekült közül az évek folyamán csak 30-35 ezer személy kapott állampolgárságot, de ők sem törvény, hanem pártközi megállapodás alapján.[198]

A német nemzetiségűekre vonatkozó amnesztiarendelettel egy napon hirdették ki az 1950. évi 9. számú törvényerejű rendeletet, amely a felszabadulás ötödik évfordulója alkalmából meghirdetett közkegyelem gyakorlásáról rendelkezett.[199] A rendelet értelmében büntetlenül hazatérhettek azok az 1945. április 4-e előtt Nyugatra távozott magyar állampolgárok, akik „nem tartoztak a fasiszta rendszer irányító szereplői közé, és nem követtek el főbenjáró háborús vagy népellenes bűntettet".[200] Jogi értelemben e rendelet szabályait is lehetett alkalmazni azokra a német nemzetiségűekre, akik nem a kitelepítés, hanem a front előli menekülés révén hagyták el Magyarországot. A két rendelet személyi hatályában meglévő átfedések, illetve mindkét szabályozás végrehajtásának végiggondolatlansága újabb zavart keltett mind az érintettekben, mind a német–magyar tárgyalásokon.

Hajdú József a rendelet német fordítását 1950. április 21-én személyesen adta át Ackermann államtitkárnak, és hangsúlyozta, hogy a „magyar kormány számára fontos a fasiszta propaganda által megtévesztett magyarok Németországból, különösen a nyugati övezetekből való visszatérése".[201] Hangsúlyozta azonban, hogy ez a rendelet nem vonatkozik a német nemzetiségűekre, az ő hazatérési le-

[197] Licht und Klarheit in der Rückfragen. Eindeutige Feststellungen und Tatsache. [Világosság és bizonyosság a visszatérés kérdésében. Egyértelmű megállapítások és tények]. *Unsere Post,* 1950. április 15. 1.; Gerüchte und ihre Folge. Die Meinung unserer Landsleute. [Szóbeszéd és következményei. Honfitársaink véleménye]. *Unsere Post,* 1950. május 1. 1. és Az egyenjogúsítás. Jogos aggodalom. *Értesítő,* 1950. május 1. 2.

[198] MNL OL XIX-J-1-k-NDK 16. f tétel 00604/1950.

Berei Andor külügyminisztériumi államtitkár 1950. május 16-án arról tájékoztatta a budapesti német misszió munkatársát, hogy Ausztriából eddig 600 kérelem érkezett, többen az NSZK-ból jelentkeztek. – PA AA MfAA A 9003 Feljegyzés, 1950. május 16. 28–29.

[199] Törvények, törvényerejű rendeletek, 1951. 51–53.

[200] Törvények, törvényerejű rendeletek, 1951. 51.

[201] „Die Regierung der Ungarischen Volksrepublik legt großen Wert auf die Rückführung der durch faschistische Propaganda irrgeführten Ungarn aus Deutschland, besonders aus den Westzonen". – BA Ministerrat der DDR 1949–1990. [Az NDK minisztertanácsának iratai]. (A továbbiakban: DC 20) 12 086. 2.

hetőségeiket a kétoldalú tárgyalásokon kell rendezni. Ismételten leszögezte, hogy a német nemzetiségűekre vonatkozó amnesztia rendelettel a magyar kormány nem akarja a kitelepítettek tömeges visszatérését támogatni. Semmiképp nincs szándékában az elkobzott földek visszaadása, vagy a kárpótlás bármely más módja, csupán a családegyesítés lehetőségét kívánja biztosítani. Kiemelte azt is, hogy a rendelet kiadására azért volt szükség, mert „az elmúlt években a kitelepítés során technikai hibák fordultak elő".[202]

A közkegyelem gyakorlására vonatkozó rendelet kapcsán Hajdú József végül 1950. május 3-ra hívta össze a sajtótájékoztatót, amelyen 18 újságíró jelent meg, közülük 6 személy különböző nyugati lapokat tudósított.[203]

„Amint azt előre láttam, minden kérdező csak a sváb visszatelepítés iránt érdeklődött. Érvekkel jöttek, hivatkoztak a nyugatnémet sajtónak az osztrák sajtóból és a budapesti rádióból átvett híreire, melyekben a visszatelepítésre vonatkozó rendelet egyes szakaszait idézték. Érdeklődtek az anyagi jóvátétel, foglalkozásba visszahelyezés, állampolgári jogok felől. Vitába velük nem szálltam, de elkerülhetetlen volt néhány konkrétan feltett kérdésre való válaszolás. (Pl. 4 ha föld visszaadása.) Öt alkalommal is kijelentettem, hogy ez a konferencia a nyugatos magyarokra vonatkozik, és a sváb kérdésre vonatkozólag később fogok a sajtóban visszatérni. Végül is nagy erőfeszítéssel sikerült a nyugatos magyarok kérdésére terelni a figyelmet"[204]– írta a misszió vezetője beszámolójában.

[202] „im Verlauf der Aussiedlung im vergangenen Jahre technische Fehler vorkommen sind". – BA DC 20 12 086. 2.

A közkegyelem gyakorlásával összefüggésben kiadott 9/1950. évi tvr. rendelet ismertetésére április 28-ára sajtókonferenciát terveztek. Ackermann ígéretet tett megszervezésére, majd egy nappal korábban arra hivatkozva, hogy a sajtó a közelgő május 1-jei ünnepségekkel foglalkozik, annak elhalasztását kérte. Hajdú elfogadta ezt, annál is inkább, mert a magyar Külügyminisztériumtól nem kapott utasítást arra vonatkozóan, hogy a német kitelepítettek kérdésében milyen álláspontot foglaljon el. Új helyzetet teremtett ugyanis, hogy a német – különösen a nyugatnémet – sajtó a magyarországi németek anyagi kárpótlását tényként kezelte. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00603/1950. Hajdú József levele Berei Andor államtitkárnak a kitelepített németekre vonatkozó rendelet kapcsán, 1950. április 22.

[203] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00718/1950. Hajdú József levele Kállai Gyula miniszternek az amnesztiarendelettel kapcsolatos tájékoztató munkáról, 1950. május 4.

A német fél sértettségét jelzi, hogy Ackermann közvetlenül a sajtótájékoztató előtt találkozót kért Hajdútól, és közölte: most jött a Német Szocialista Egységpárt (SED) Politikai Bizottságának üléséről, s az a határozott kérésük, hogy a sajtótájékoztatón ne érintse a kitelepített németek ügyét

[204] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00718/1950. Hajdú József levele Kállai Gyula miniszternek az amnesztiarendelettel kapcsolatos tájékoztató munkáról, 1950. május 4.

A sajtótájékoztatóról hasonló tartalmú összefoglalót készítettek a német külügyminisztérium munkatársai is. Figyelemreméltó azonban, hogy a Hajdú által fölolvasott tájékoztatót a német külügy által jóváhagyott szövegnek minősítették. – PA AA MfAA A 15 614 Feljegyzés, 1950. május 9. 146.

Nem tárgya ennek a munkának az országot illegálisan elhagyó magyar állampolgárokra vonatkozó amnesztiarendelet végrehajtásának ismertetése. Közös vonása azonban a német nemzetiségűekre vonatkozóval, hogy a kihirdetése előtt számtalan kérdést nem tisztáztak. Például a személyes jelentkezés Németország nyugati zónájában diplomáciai kapcsolat nélkül nem volt lehetséges, a je-

A berlini magyar misszió a rendelet megjelenését követően – amely az elveket sem rögzítette egyértelműen, a végrehajtás valamennyi kérdését pedig teljességgel nyitva hagyta – ezerszám kapta a tájékoztatást kérő leveleket. Hajdú beszámolójához csatolta a Möckmühlben lakó Hoffmann Gabriella levelét, úgy is mint a megválaszolásra váró legfontosabb kérdések fölsorolását. „Miután az itteni Napilapok azt a hírt közölték ápr. 3-án, hogy a kitelepítettek visszatérhetnek Magyarországra, kérem, hogy ha tényleg igaz a hír, akkor méltóztassék velem közölni, hogy milyen feltételek mellett térhetünk haza. Hogy a saját költségünkön, vagy transporttal úgy ahogy jöttünk? Hogy a butort amit itt szereztünk és egyéb holminkat is magunkal vihetjük e és hogyan? Mert saját költségünkön nem mehetünk. Azután kap e minden család megfelelő lakást úgy mint annak idején az igénylők, vagy pedig internáló táborba raknak minket mint bűnbakokat? Dolgozhatom e, a nekem megfelelő munkahelyen és olyan munkadíjban részesülnék e mint az otthon maradottak".[205] A misszió a leveleket egyértelmű utasítás híján megválaszolatlanul hagyta.

Továbbra sem volt ugyanis egyértelmű, hogy pontosan kire vonatkozik a rendelet, mint ahogyan az sem, hogy az NDK kormányának tiltakozása ellenére az oda kitelepített magyarországi németek közvetlenül a berlini magyar misszióhoz is benyújthatják-e kérelmeiket. Hajdú közlése szerint 1950. június közepéig mintegy 3000 levél érkezett a misszióhoz, de attól tartott, hogy egy ilyen értelmű sajtóközlemény a kérelmek újabb áradatát indítaná el mind a misszió, mind a német külügyminisztérium felé. Türelmetlenül sürgette tehát felettesei egyértelmű döntését, és iránymutatást várt arra vonatkozóan is, hogy a sajtóközleményt egyeztetnie kell-e a német külügyminisztériummal.[206]

Végül az egységes eljárásra vonatkozó szabályozás a Német Demokratikus Köztársasággal történt szóbeli megegyezést követően 1950. június végére szü-

---

lentkezetteket hazaszállításukig átmeneti táborokban helyezték el, de anyagi támogatás nélkül ott sokáig nem maradhattak. Kérdés volt az érintett személyek és az általuk időközben megszerzett ingóságok hazaszállításának módja, illetve az is, hogy a szállítás költségeit kinek kell vállalnia. De a rendelet nem adott támpontot arra vonatkozóan sem, hogy a külföldön megházasodottak férje vagy felesége milyen feltételekkel települhet Magyarországra. A Németországban jelentkezett 500-600 ember hazatérésére vonatkozóan bővebben lásd MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 020838/1950., PA AA MfAA A 15 614 Feljegyzés, 1950. május 9. és május 11. 146–148., valamint BA DO 1 15 802 Feljegyzés, 1950. június 7.

[205] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00714/1950. Hajdú József levele Kállai Gyula miniszternek a kitelepített svábok ügyében, 1950. május 8. (A levelet kézzel írták, az eredeti helyesírást meghagyva idéztük.)

[206] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00911/1950. Hajdú József levele Kállai Gyula miniszternek a kitelepített svábokra vonatkozó amnesztiarendelettel kapcsolatban, 1950. június 9.

A 83/1950. MT számú és a 84/1950. MT számú rendelet kommunikációjának és személyi hatályának átfedésére, valamint a külügy- és belügyminisztérium nem egységes álláspontjára hívja fel a figyelmet a Külügyminisztérium politikai főosztálya által Berei Andor politikai államtitkárnak készített feljegyzés is. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00811/1950. Feljegyzés Berei Andor külügyminisztériumi államtitkárnak, 1950. június 13.

letett meg. Eszerint: a visszahonosítási kérelmet a magyar állam csak kivételes esetben teljesíti, és azt az érintett személy Magyarországon lakó hozzátartozója a Belügyminisztérium állampolgársági osztályára nyújthatta be. A kérelemben szerepelnie kellett, hogy milyen fokú hozzátartozóról van szó. Fel kellett tüntetni a kérelmező és a kérelmet benyújtó foglalkozását, valamint azokat a méltányossági indokokat is, ami alapján a visszahonosítást kérték. A Belügyminisztérium által összegyűjtött kérelmeket az Államvédelmi Hatóság vizsgálta felül, aki az általa jóváhagyott kéréseket továbbította a Külügyminisztériumnak. Az így jóváhagyott kérelmeket Magyarország berlini missziója továbbította a német külügyminisztériumnak. Az ő jóváhagyásukat követően került sor az érintett személy személyes meghallgatására, s az útlevélhez szükséges fénykép és adatok bekérésére. Az ily módon kiegészített kérelmeket a magyar Külügyminisztérium a Belügyminisztériumon keresztül visszaküldte az ÁVH-hoz, ahol „az amnesztia alá tartozó többi üggyel azonos módon" történt az ügyek további elbírálása. A kérelmek benyújtására 1950. szeptember 25-ig volt lehetőség. Amennyiben az NDK-ba kitelepített személy valamely közvetlen hozzátartozója – feleség, gyerek – kívánt kitelepülni, a magyar hatóságok indokolt esetben a kiutazás engedélyezésétől nem zárkóztak el, de ezt a lehetőséget a sajtóközleményben nem hozták nyilvánosságra. A berlini magyar misszió német nemzetiségűektől csak az NDK területén kívülről érkező kérelmeket fogadhatott be.[207]

Az eljárási szabályokban tehát a magyar kormány figyelembe vette a német fél kérését. Az NDK területén egyáltalán nem propagálta a hazatérés lehetőségét, a kitelepítettek közvetlenül nem kérelmezhették visszahonosításukat, s gyakorlatilag a Magyarországra való visszatérést csak a családegyesítések kapcsán támogatták. Ugyanakkor elvben nem zárkóztak el attól sem, hogy a családegyesítésre az NDK-ban kerüljön sor, de ennek lehetőségét nem hozták nyilvánosságra.[208]

A Külügyminisztérium 1950. június 29-én értesítette Hajdú Józsefet a megállapodásról. Megtiltotta számára, hogy a visszatérés lehetőségéről a kitelepített svábokat bármilyen nyilvános módon – sajtótájékoztató, közlemény – tájékoztassa.

[207] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 001028/1950. Feljegyzés a Németországba áttelepített svábok visszahonosításáról szóló rendeletnek Németország területén történő végrehajtásáról, 1950. június 29. Az eljárási szabályok kidolgozásában a Belügyminisztérium részéről Beér János, a Külügyminisztérium részéről Berei Andor, az ÁVH részéről Sándor Imre vett részt. Az amnesztiarendelet értelmében hazatérni kívánó magyar állampolgárok kérvényeit a külképviseletek átvehették. „1950. június 1-én lejárt az a határidő, amely alatt a Németországban élő magyar állampolgárok jelentkezni voltak kötelesek, hogy részükre új állampolgársági igazolást (úti okmányt) állítsunk ki. Ebből az anyagból egy rész a külügy útján már megérkezett a Belügyminisztériumba (kb. 500 személyre vonatkozóan)". – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 001028/1950. Feljegyzés a Németországba áttelepített svábok visszahonosításáról szóló rendeletnek Németország területén történő végrehajtásáról, 1950. június 29.

[208] A német külügyminisztérium a megállapodásról és az NDK-ban megvalósuló családegyesítés lehetőségéről értesítette a Belügyminisztériumot. Hangsúlyozva, hogy egy Magyarországra való általános visszatérésre nincs lehetőség. – BA DO 1 15 802. A német külügyminisztérium konzuli osztályának levele a belügyminisztériumnak, 1950. június 30.

A korábban beérkezett írásbeli kérelmekre, levelekre pedig azonos tartalmú értesítésre utasította: „Magyarországra való telepítése ügyében hozzám intézett levelére értesítem, hogy a rendelet csak azokra vonatkozik, akiknek közvetlen hozzátartozói (lemenőjük, felmenőjük, házastársuk, kiskorú testvérük) többségükben Magyarországon maradtak. […] A kérelemben elő kell adni a kérvényt beadó nevét, lakását, foglalkozását, elő kell adni továbbá azt, hogy kinek a részére kérik a kedvezmény megadását, mi a rokoni kapcsolatuk, mi a kitelepített foglalkozása, volt lakhelye és mi a jelenlegi pontos lakhelye. Ha a fenti feltételek az Ön esetében fennállnak, kérje közvetlenül – és nem a misszión keresztül – magyarországi hozzátartozóit, hogy kérelmükkel az illetékes magyar hatósághoz forduljanak".[209]

Bár a 84/1950. MT számú rendelet – méltányos esetben a belügyminiszter a kitelepítettek közül, az arra érdemes személyeknek adhatta meg a magyar állampolgárságot – csupán az elvi lehetőségét teremtette meg a kitelepítettek legális visszatérésének, az NDK és Magyarország között megkötött szóbeli megállapodás ezt is korlátozta. Egyrészt meghatározta a méltányosság eseteit – azaz csak olyan személyek nyújthattak be kérelmet, akik hozzátartozóinak többsége Magyarországon maradt –, s így mindenki mást kizárt a kérelmezők köréből, másrészt nem pontosította, hogy milyen feltételek mellett válhat valaki arra „érdemes"-sé, de mint kritériumot megtartotta. Így a kérelmezőt mind a magyar, mind a német állam indoklás nélkül elutasíthatta. Harmadrészt a megállapodásból következő eljárási szabályok is nehezítették a kérelmezők dolgát. A két ország közötti megállapodás három hónapot vett igénybe, ugyanakkor a benyújtási határidőt nem módosították. Így a kérelmezőknek az eredeti fél évvel szemben csak 3 hónap állt rendelkezésükre. További nehézséget jelentett, hogy csak magyarországi hozzátartozó nyújthatta be a kérelmet, ami nyilvánvalóan további szervezést, egyeztetést igényelt. Jogi értelemben elfogadhatatlan, hogy a két állam közötti megállapodás egy korábban kiadott magyarországi rendelet tartalmát érintette, de a módosítások jogszabályban való megjelentetésére nem került sor. A megállapodásról csupán sajtóközlemény jelent meg, az érintettek azonban ezt is csak esetlegesen, ismerőseik, rokonaik tájékoztatása révén ismerhették meg.[210]

[209] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 001021/1950. Farkas Mihályné osztályvezető levele Hajdú Józsefnek, 1950. június 29.

[210] A kitelepített németekre vonatkozó amnesztiarendelet szóba került Csehszlovákia budapesti nagykövete és Erich Kops 1950. augusztus 8-i megbeszélésén is. A csehszlovák követ egyrészt az NDK állásfoglalását firtatta az amnesztiarendelettel kapcsolatban, másrészt arról tájékoztatta kollégáját, hogy Kállai külügyminiszter tájékoztatása szerint több ezer német tér haza Magyarországra. Kops mindenekelőtt a Magyarország és NDK között a rendelet kapcsán kialakult feszültségről adott tájékoztatást, a többezres létszámot erősen eltúlzottnak nevezte. Az NDK-ból csupán néhány száz fő hazatelepülését vélelmezte. Az NSZK-ból és Ausztriából azonban lehetségesnek tartotta több ezer német nemzetiségű személy hazatelepítését. – PA AA MfAA Diplomatische Mission Budapest 1950–1953. Vermerken über Visiten und Unterredungen. [Az NDK budapesti diplomáciai misszió-jának iratai. Följegyzések látogatásokról és tárgyalásokról] (a továbbiakban: A 15 332) 1–2.

A magyar kormány számára fontos volt, hogy a kitelepített németek visszahonosításának kérdését keletnémet tárgyalópartnere megelégedésére oldja meg. A Szovjetunióból 1949 novemberében hazaengedettek túlnyomó többségének családja ugyanis nem a keleti, hanem Németország nyugati megszállási övezetébe került kitelepítésre. A Szövetséges Főbiztosság[211] (Office Central de Permis Voyage) Budapestre akkreditált munkatársa és a magyar kormány 1950. január elejétől egyeztetett a több mint 300 személy kiengedésének módjáról. A magyar kormány a probléma megoldásában számított az NDK közvetítésére is.

Jean Paillet kapitány, az Office Central megbízottja 1950. január 3-án bemutatkozó látogatást tett Berei Andor[212] külügyminisztériumi államtitkárnál. Látogatásának fő célja a Németország nyugati megszállási övezetébe távozni akaró svábok ügye volt. A magyar kormány a nyugati hatalmaktól már korábban megkérte az érintettek számára a beutazási engedélyeket. Paillet arról tájékoztatta Bereit, hogy a beutazási kérelmek elbírálása fölgyorsítható, ha nem az érintett országok budapesti követségein, hanem a Szövetséges Főbiztosságon keresztül intézik azokat. Jelezte azonban, hogy a beutazási kérelmek elbírálásához neki ezekkel az emberekkel személyesen kell találkoznia, a kormány által benyújtott névsor azonban lakcímet nem tartalmaz. Kérte az érintettek elérhetőségének közlését. Paillet nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy az érintettek nagy részét a debreceni táborban őrzik. Ily módon akart az ottani körülményekről információkhoz jutni. Közölte azt is, hogy mintegy 200 egyéni kérelem hozzá is befutott, akiknek ő a beutazási engedélyt ('titre de voyage'-t) meg kívánja adni, de kiutazásukhoz a magyar hatóságok által kiállított kiutazási vízum is szükséges. Azt javasolta, hogy a két ügyet kapcsolják össze, azaz: a magyar hatóságok által kért nyugati beutazási vízumokat, illetve az egyéni kérelmezők magyar kiutazási vízumát együtt kezeljék, és egységes eljárást alkalmazzanak. Berei ezt támogatta, s egyben megkérte az egyéni kérelmezők adatait, hogy a kiutazási vízumok ügyében intézkedhessen.[213]

[211] 1948. április 7-e óta működött a Németországi Szövetséges Főbiztosság Budapesti Irodája, amely az NSZK önállóságának kimondása után a Francia Követség-Németországi Utazási Iroda nevet viselte. Az Iroda vezetője francia diplomata volt, akinek felettes hatósága a bonni belügyminisztérium volt. A németországi beutazási engedélyeket is a Főbiztosság Office Central de Permis Militaire, majd Office Central de Permis de Voyage hivatala adta ki. A Főbiztosság hatásköre Németország mindhárom nyugati megszállási övezetére kiterjedt. – MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel sz. n., Feljegyzés, 1950. január 3., valamint Lázár György: Magyarország és Nyugat-Németország kapcsolatai 1945 és 1958 között. *Archivnet,* 2005. 2. 1–10. A kitelepítetteket a Magyarországon maradt hozzátartozóik kiutazásának módjáról az *Unsere Post* is tájékoztatta. Erre vonatkozóan lásd Wie können unsere Angehörigen aus Ungarn herauskommen? [Hogyan lehetséges hozzátartozóink Magyarországról való kiutazása?] *Unsere Post,* 1949. március 4. 3.

[212] Berei Andor (1900–1979): Közgazdász, kommunista politikus. 1948 végétől a Külügyminisztérium politikai államtitkára, majd 1951. január 27-étől a külügyminiszter első helyettese. 1954. október 30-ától 1956. október 27-ig az Országos Tervhivatal elnöke s egyúttal a Minisztertanács tagja volt. – http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3524&catid=43%3Ab&Itemid=67&lang=hu (Letöltés: 2016. július 30.)

[213] MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel, sz. n. Berei Andor feljegyzése, 1950. január 3.

Paillet két hét múlva átadta Bereinek azon 88 egyéni kérelmező listáját, akik számára a Németország nyugati megszállási övezetébe szóló beutazási engedélyeket már továbbította. Berei a Debrecenben kiengedésükre várók beutazási engedélyeinek kiadása kapcsán pedig a következőket kérte: „helyes lenne, ha ő (Paillet) összeállítaná mindazokat a kérdéseket, amelyekre ezeknek válaszolniuk kell, megmondaná, hogy hány fénykép stb. szükséges, ezeket az adatokat az illetékesek a táborban összegyűjtik, neki átadjuk, ezek alapján ő kiállíthatja az úti okmányokat és ha óhajtja, lemehet Debrecenbe, ahol alkalma lesz az úti okmányokat az érdekeltekkel személyesen aláíratni".[214] Bár a Népjóléti Minisztérium hozzájárult Paillet-nek a debreceni táborba való beengedéséhez, a Külügy- és a Belügyminisztérium úgy döntött, hogy a németeket kell a városházára bevinni, ahol Paillet „megfelelő megbízottak jelenlétében" aláírathatja az okmányokat.[215]

A megegyezés ellenére fél évig érdemi elmozdulás nem történt, amiért mindkét fél a másikat hibáztatta. A magyar kormány azt hangsúlyozta, hogy ő az egyéni kérelmezőknek a kiutazási engedélyt megadta, a Szövetséges Főbiztosság beutazási engedélyei azonban nem, vagy csak nagyon lassan érkeztek. Paillet ígérete ellenére nem tudta valamennyi nyugati megszállási övezetbe kiutazó beutazási engedélyét intézni. Az amerikai katonai hatóságok ragaszkodtak ahhoz, hogy budapesti képviseletükön keresztül intézzék a kérelmeket, ahonnan a magyar Külügyminisztérium rendre nem kapott választ. Nehézséget okozott az is, hogy a csoport eredeti terv szerinti Ausztrián keresztül való utazásához osztrák vízumot is be kellett szerezni. Ez azonban nemcsak újabb időveszteséget, de tetemes szállítási és vízumköltséget is jelentett.[216] A bonni Kancellári Hivatal is érzékelhette a Szövetséges Főbiztosság késedelmességét, ezért 1950. szeptember 4-i levelében megerősítette, hogy a német kormány kész a listán szereplők hazatelepítésére, ezért arra kérte a Főbiztosságot, hogy az általa képviselt kormányok nevében adja ki a beutazási engedélyeket a mintegy 400, szovjet fogságból visszatért vagy Magyarországon maradt német számára, akiknek Németországban élő családtagjai kérvényezték a család újraegyesítését. Emellett azt is hangsúlyozta azonban, hogy a Németországba való kiutazást a magyar hatóságok olyan esetekben is meghiúsítják, amikor megvannak a szükséges német és szövetséges engedélyek.[217]

[214] MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel, sz. n. Berei Andor feljegyzése, 1950. január 19.

[215] MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 77. tétel, sz. n. Berei Andor feljegyzése, 1950. január 19.
Berei külön kérte a tábor vezetőségét az adatok pontos összeállítására, hogy Paillet-nek ne legyen oka az időhúzásra.

[216] PA AA MfAA A 7872 Feljegyzés, 1950. június 22.

[217] PA AA Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland [A Németországi Szövetségi Köztársaság Külügyminisztériumának iratai] (a továbbiakban: B) Politische Abteilung [Politikai Osztály iratai] (a továbbiakban: 10) Rückführung der Kriegsgefangenen – Ungarn. Band 1. 1950–1953. [Hadifoglyok repatriálása – Magyarország] (a továbbiakban: 2055). 514-01-77. II/7163/50.
A Kancellári Hivatal és a Szövetséges Főbiztosság levélváltása, 1950. augusztus 2. és szeptember 4.

A 84/1950. MT számú rendelet megjelenését követően a Nyugat-Németországba kiutazók esetében is fölmerült, hogy a családegyesítésre Magyarországon kerüljön sor, de ezt a lehetőséget a Külügyminisztérium végül elvetette.[218]

A magyar Külügyminisztérium 1950. június 22-én azzal a kéréssel fordult keletnémet partneréhez, hogy segítse elő 292 német nemzetiségű személy NDK-n keresztüli Nyugat-Németországba utazását. Dertinger külügyminiszter arra hivatkozva, hogy kötelessége az egész német nép érdekeit képviselni, hozzájárult a magyar kérés teljesítéséhez. A budapesti német missziót arra utasította, hogy a magyar kormánnyal való tárgyalásnál alapvetően az előző, május eleji transzportnál alkalmazott feltételeket érvényesítse. Ugyanakkor azt is kérte, hogy a magyar fél engedélyezze ezzel a transzporttal annak a mintegy 50 egyéni kérelmezőnek a kiutazását, akiknek családegyesítésre vonatkozó kéréseit már a tavaszi tárgyalásokon jelezték.[219]

A magyar Külügyminisztérium és a budapesti német misszió között 1950. július eleje és szeptember eleje között folytatott meglehetősen intenzív tárgyalások elsősorban a technikai részletekre fókuszáltak: hány vagonban, mikor, milyen útvonalon szállítják ki az érintetteket. Tisztázni kellett azt is, hogy az NSZK-ba tovább utazók milyen okmánnyal léphettek be az NDK területére. A meglehetősen aprólékos és bürokratikus tárgyalások másik fő kérdése az érintettek körének megállapítása volt. Bár a magyar fél eredetileg 292 személy NSZK-ba való kiutazásának lehetőségét kérte, az NDK hozzájárulásában már 311 személy szerepelt, a bonni Kancellári Hivatal pedig 394 személy esetét közölte a Szövetséges Főbiztosság (Alliierte Hohe Kommission) képviselőjével.[220] De növekedett – 50-ről 70-re – azok száma is, akik az NDK-ban élő családtagjaikhoz kívántak kiutazni. A listák állandóan változó tartalma több okkal is magyarázható. A kérelmek egyrészt folyamatosan érkeztek a különböző hatóságokhoz, másrészt az egyéni kérelmezők, illetve családtagjaik sok esetben több hatóságnál, illetve mindhárom országban – Magyarországon és az NDK-ban vagy az NSZK-ban – benyújtották a kérelmet, így az egyes listákon átfedések keletkeztek. Gondot okozott az is, hogy a kiutazásokat követően a különböző hivatalok által összeállított névjegyzékeket nem, vagy csak jóval később aktualizálták. Harmadrészt az egyéni kérelmezők között mindig voltak olyan személyek, akik a kijelölt transzporttal különböző okok

[218] „Tekintettel azonban arra, hogy a debreceni táborban lévő visszamaradt németek határozottan ragaszkodtak kiutazásukhoz és miután az amnesztiarendelet megjelenésekor a kiutazási engedélyek ügye már igen előrehaladott állapotban volt, s végül, mivel az amnesztiarendelet a svábokra vonatkozóan a hazatérést méltányossági szempontoktól is függővé teszi, célszerűbbnek látszott a javában folyó akció folytatása." – MNL OL XIX-J-1-k-NDK 16. d tétel 024247/1950. Szovjetunióból repatriált svábok kiutazása Németországba, 1950. július 21.

[219] PA AA MfAA A 7872 A keletnémet külügyminisztérium tájékoztatása, 1950. július 11. 152–153.

[220] PA AA B 10 2055 Band 1. 1950–1953. 514-01-77. II/7163/50. A Kancellári Hivatal és a Szövetséges Főbiztosság levélváltása, 1950. augusztus 2. és szeptember 4., valamint PA AA MfAA A 7872 Az NDK budapesti missziójának tájékoztatója, 1950. július 15.

– betegség, megfelelő igazolások hiánya, vagy mert az indulás időpontjáról szóló értesítés későn, illetve egyáltalán nem érte el – miatt nem tudtak elutazni.

Végül hosszas egyeztetés után a 371 személy kiutazására szeptember első napjaiban került sor. A csoportot kiutazása előtt néhány napra a Vöröskereszt Benczúr utcai épületében helyezték el, ott kellett jelentkezniük az egyéni kérelmezőknek is. A csoport tagjait a Pénzügyőrség és az Államvédelmi Hatóság munkatársai is átvizsgálták. A szerelvény 1950. szeptember 5-én 16.20-kor indult el Budapestről, és szeptember 7-én reggel 8 órakor érkezett meg Bad Schandau állomásra. Csehszlovákia területén az ottani államvédelmi hatóság munkatársai is a szerelvényen tartózkodtak. Miután a magyar hatóságok a német fél többszöri kérése ellenére sem kértek a csoport számára szovjet beutazási vízumot, az orosz városparancsnok nem engedélyezte továbbutazásukat. Erre csak Hajdú József követnek és Ackermann államtitkárnak a berlini orosz parancsnoksággal való tárgyalása után, 12 órai várakozást követően kerülhetett sor. A csoport túlnyomó többsége, 308 személy az NSZK-ba utazott volna tovább, de ők is csak részben rendelkeztek a nyugati hatalmak beutazási vízumaival, ezért az egész csoportot az ölsnitzi táborban helyezték el.[221]

A csoporton belül nagyon rossz hangulat és elégedetlenség uralkodott. A „repatriálók dühösek voltak, mert a csoport összeállításakor Budapesten minden textíliát (ágyneműt, abroszt, anyagokat, harisnyákat), élelmiszert, dohányárut, szeszesitalt – még az általuk felbontott üvegeket is –, valamint a legutolsó munkaviszonyukból származó forintbevételüket ellenszolgáltatás nélkül elvették. Az említett tárgyak kizárólag személyes használatúak, amelyeket az érintettek a Szovjetunióban internálásuk idején vettek/szereztek, s engedélyezték, hogy azokat Magyarországra magukkal vigyék".[222]

[221] MNL OL XIX-J-1-k-NDK 16. d tétel 02764/1950. László Istvánné és Farkas Éva jelentése, 1950. szeptember 20.

A kitelepítettekért felelős miniszter a Kancellári Hivatalnak szeptember 11-i tájékoztató levelében 306 személyt említ, akik szeptember 9-én érkeztek meg Németországba. Közülük 136 olyan személy volt, akik szerepeltek az augusztus elején összeállított 394 személy adatait tartalmazó listán. Ismételten kérte a Kancellári Hivatalt, hogy a Szövetséges Főbiztosságnál járjon közben a nyilvántartott további 258 személy kiutazásának érdekében. Néhány nap múlva tisztázódott azonban, hogy 121 személy korábban már közülük is megérkezett. – PA AA B 10 2055 Band 1. 1950–1953. 514-01-77. II/10720/50. Levélváltás a Szövetséges Főbiztosság, a Kancellári Hivatal és a Kitelepítettekért Felelős Minisztérium között, 1950. szeptember 4., november 7–8.

[222] „Die Repatrienten verärgert waren, weil ihnen bei der Zusammenstellung des Transportes in Budapest Textilien aller Art (Bett- und Tischwäsche, Stoffe, Strümpfe usw.) Lebensmittel, Rauchwaren, Spirituosen – zur Zeit angebrauchte Flaschen-, und die aus ihren letzten Arbeitsverhältnissen stammenden Forintbeträge ohne Gegenwert abgenommen wurden. Bei den angeführten Gegenständen des persöhnliches Bedarfs handelt es sich durchweg um Artikel, die Betreffenden während in der Internierung in der UdSSR käuflich erworben hatten und deren Mitnahme nach Ungarn ihnen gestattet war". – BA DO1 15 802 Verhandlung über die Frage der Familienzusammenführung von in Ungarn befindlichen Deutschen [Tárgyalások a Magyarországon tartózkodó németek családegyesítésének kérdéseiről]. Warnke államtitkár levele Ackermann külügyminisztériumi államtitkárnak, 1950. szeptember 8.

A német fél magyarázatot kért, hiszen korábban már megegyeztek arról, hogy az iparosok vihetik magukkal szerszámaikat, és a 35 kg-os csomagméretet megnövelik. A Külügyminisztérium részéről a csoportot kísérő-vezető László Istvánné visszautasította a számonkérést. Leszögezte, hogy az utazás előtt mindenkit értesítettek, hogy 35 kg-os csomagot hozhatnak magukkal, de ennek ellenére sokan ennél nehezebb, akár 100 kg-os csomagot is magukkal akartak vinni. Olyan tárgyakat vettek el, amelyek az új vámelőírások szerint nem hozhatók ki Magyarországról. Hozzátette azt is, hogy a kiutazók, különösen az NSZK-ba utazók között sok a reakciós, magyarellenes személy, amit azzal támasztott alá, hogy a csoport budapesti szállásán több telefonvezeték is elszakadt.[223]

Az újabb csoportos kiutazás hírére megnövekedett az egyéni érdeklődők száma. Az NDK budapesti követsége november 14-i beszámolójában jelezte, hogy miután a svábok tudomást szereztek a csoport kiutazásáról, naponta 10-15 tolnai, baranyai személy érdeklődött a missziónál, s újabb 70 személy jelentkezett. Így a családegyesítést kérők száma 170-re emelkedett, míg a magyar hatóságoknál 158 személy jelezte ezt a szándékát.[224] A kérelmezők túlnyomó többsége az egyéni kiutazás lehetőségét kérte, mert 35 kg-nál nagyobb súlyú csomagot szeretett volna magával vinni, de a két külügyminisztérium a csoportos kiutazás megszervezése mellett döntött. Bár a kérelmezők száma folyamatosan emelkedett – a budapesti német missziónál november közepén már 193 személyt regisztráltak –, újabb transzport kiutazására nem került sor.

A felek még a következő év tavaszán–nyarán is az érintett személyek kiengedésének időpontjáról, illetve az előkészületekről vitatkoztak. Az NDK budapesti diplomáciai missziójának vezetője 1951. április 6-i megbeszélésén Berei Andornál, aki ekkor már a külügyminiszter első helyettese is volt, ismét sürgette, hogy közöljék végre a csoport kiutazásának időpontját. S egyben arra kérte, hogy tájé-

---

A kiengedettek viszontagságairól beszámolt a sajtó is: „Indulás előtt gyülekezik a szállítmány közel 370 boldog utasa. Fejenként mindenki vihet 35 kg poggyászt magával. Ennél több földi vagyonnal úgysem rendelkezik közülük senki. A sanyarú évek megfeszített munkájával egyik is, másik is vett magának öltönyt, fehérneműt, némi élelmiszert. […] És kezdetét veszi a csomagvizsgálat. Minden újnak, minden alig használtnak látszó vagy jobb minőségű ruhadarabot és anyagot elvesznek, minden élelmiszert lefoglalnak. Általában minden, ami a vizsgálóknak tetszik, kikerül a csomagból". – Egy az újonnan érkezettek közül. *Értesítő,* 1950. október 1. 1–2.

[223] PA AA MfAA A 15 604 Feljegyzés, 1950. szeptember 8. 97–98. Az útról készült jelentésében Lászlóné nem említette a német fél rosszallását, ugyanakkor elégedetlenségének adott hangot amiatt, mert a berlini követség nem gondoskodott számukra szállásról, s a visszautazási engedélyt, illetve útleveleiket csak röviddel a vonat indulása előtt kapták meg. Hajdú követ is úgy nyilatkozott, hogy „a Külügyminisztérium vele, illetve a misszióval nem tárgyalta le a csoport kiutazását. Ő is csak egy telefonértesítést kapott, hogy a csoport érkezik". – MNL OL XIX-J-1-k-NDK 16. d tétel 02764/1950. László Istvánné és Farkas Éva jelentése, 1950. szeptember 20.

A német fél visszautasította Hajdú számonkérését az értesítésre vonatkozóan, s azt hangsúlyozták, hogy a kitelepülőket német állampolgárnak tekintik, a magyar misszió pedig nem illetékes német állampolgárok ügyében. – PA AA MfAA A 7872 A német külügyminisztérium tájékoztatása a budapesti missziónak, 1950. október 14. 63.

[224] PA AA MfAA A 15 604 Az NDK budapesti missziójának jelentése, 1950. november 14. 102–103.

koztassa a budapesti szovjet konzulátust: Berlin ezeknek a személyeknek csoportos beutazási vízumot fog adni.

Az NDK 1951. július 27-én szóbeli jegyzékben nyomatékosította kérését. Ekkor összesen 172 fő repatriálását kérte: 80 férfi, 92 nő, zömében 18–35 évesek, de 37 személy 50 éven felüli és 4 kiskorú is volt közöttük.[225] A 187 főből álló csoport végül 1951. november 11-én érkezett meg Bad Schandau állomásra, ahonnan a bischofswerdai táborba kerültek, s mintegy 14 napi karantén után utazhattak családjaikhoz.[226]

Ideiglenesnek bizonyult a két országnak a 84/1950. MT számú rendelet kapcsán 1950 nyarán kialakított konszenzusa is. Bár a keletnémet kormány feltételezését, hogy a magyar kormány e rendelet alapján nagyszámú kitelepítettet akar visszahonosítani, a tények a későbbiekben sem támasztották alá, az NDK félelmi reakciói azonban tovább működtek. A viták a „sváb amnesztiarendeletről" 1951 tavaszán lángoltak föl újra, amikor az első néhány tízfős repatriáló csoport Magyarországra településének technikai feltételeit egyeztették.

Az MDP Titkársága 1951. február 7-i ülésén tekintette át a rendelet hatását. A beadási határidőig, 1950. október 4-ig összesen 9553 személy nyújtotta be kérelmét, közülük 1184 személy Ausztriában, 8369 személy Magyarországon, hozzátartozója révén. Az Államvédelmi Hatóság öt hónap alatt 2000 kérelmező anyagát vizsgálta meg, de egyetlen engedélyt sem adott ki. A Belügyminisztérium a kérelmezők összetételére vonatkozóan – a kérelmek 20%-ának elemzése után, feltételezve, hogy a még meg nem vizsgált kérelmezők statisztikája is hasonló képet mutat – a következő megállapításokat tette: A kérelmezők túlnyomó többségét, mintegy 90%-át kitelepítették, 10%-a pedig a háborús események következtében – hadifogság, menekülés – hagyta el Magyarországot. A kérelmezők 70%-a Ausztriából, vagy az NDK-ból, 30%-uk, mintegy 2800 személy az NSZK-ból akart hazatérni. A kérelmezők 80%-ának közeli hozzátartozója élt Magyarországon, azaz a visszahonosítást családegyesítés motiválta. A kérelmezőknek csak kis hányada (10%) volt ipari foglalkozású – gyári munkás, bányász, önálló kisiparos –, túlnyomó többsége (90%) a mezőgazdaságban dolgozott, s mintegy 50%-uknak korábban önálló parasztgazdasága volt Magyarországon. A kérelmezők többsége az idősebb korosztályból került ki, 60%-uk 50 év feletti volt. A fiatal felnőtt korúak aránya nem érte el a kérelmezők egyharmadát, 10%-uk pedig 10 éven aluli gyermek volt. Az idősebbek tehát nagyobb számban akartak élni a visszahono-

[225] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 161. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1951. szeptember 19-i üléséről. 169., 196.

A Titkárság a kérés teljesítését támogatta.

[226] PA AA MfAA A 15 411 Jelentés, dátum nélkül. 43–44.

A csoport nagy késéssel hajnali 3 órakor érkezett meg a német határra. Útközben meghalt Ignatz Mehr, aki feleségével fiához utazott Zittauba. A halottat koporsóba tették, és Bad Schandauban temették el. A magyar személyzet egy orvosból, nővérből és szakácsból állt. A kiutazók általános hangulata jó volt. Az útlevél átvizsgálása gyorsan megtörtént, vámvizsgálatot nem tartottak szükségesnek. A kiutazók pénzét a vámosok átváltották.

sítási lehetőséggel, amiben közrejátszhatott az is, hogy az 50 év felettiek koruk és egzisztenciális helyzetük miatt – földjüket, termelőeszközeiket elvesztették, leértékelődött szaktudásuk – Németországban korábbi társadalmi státuszuknál lényegesen rosszabb integrációra számíthattak.[227]

Az MDP Titkársága a „sváb amnesztiarendelet" végrehajtásának megkezdése mellett döntött. A határozat értelmében az ÁVH-nak egy hónapon belül 50 személy hazatérését, majd ezt követően kéthetente 25–30 fős csoportok folyamatos beutazását kellett volna biztosítani. „A hazatérési propagandát főként Nyugat-Németországban és Ausztriában kell folytatni, súllyal onnan kell hazaengedni."[228]

A Titkárság határozatának értelmében minden egyes személy kérelmét meg kellett vizsgálni. Az elfogadott kérelmezőkkel együtt engedélyezni kellett közvetlen hozzátartozóik hazatérését is. Ugyanakkor elsősorban a fiatalok hazatelepülését szorgalmazták. Olyan személyekét, akik saját maguk és családjuk ellátásáról gondoskodni tudtak. Éppen ezért, tekintettel az ország munkaerő-szükségletére, valamint a fölmerülő vagyonjogi, kártérítési kérdésekre, a visszatelepülésnél prioritást élvezett az, aki 50 év alatti munkás vagy bányász volt. A mezőgazdasági foglalkozásúak közül pedig azok a 40 év alattiak, akiknek korábban nem volt saját háza és földje. A hazatelepülésre csak csoportosan kerülhetett sor, de az érintettek itthon szabadon választhattak lakó- és munkahelyet. A hazatérőket ingyenes vonatjeggyel, 1-2 napi ellátás biztosításával és 50-100 Ft segéllyel segítették. A Titkárság utasította a Külügyminisztériumot az érintett országokkal a tárgyalás megkezdésére, a hazatérés megszervezésére és lebonyolítására. Fontosnak tartotta, hogy megállapodás jöjjön létre a hazatérők ingóságainak – legalább ruhájuk és használati tárgyaik – egyidejű Magyarországra szállításáról s e költségek megosztásáról. A magyar kormány a hazatéréseket mind bel-, mind külpolitikai szempontból ki akarta használni. Ezért a kormány nagyvonalú, még a bűnösök felé is méltányosságot gyakorló imázsa építésének részeként előírták, hogy a sajtó egy-egy hazatérő csoportról nagy terjedelemben számoljon be, az érintettekkel készüljenek interjúk. Ugyanakkor arról is döntöttek, hogy az általános amnesztiarendelettel összhangban, amely az országot önként elhagyók büntetlen visszatérésére vonatkozott, a „svábrendelet határidejét is meg kell hosszabbítani egy évvel".[229] Hozzáfűzték azonban azt is, hogy ezt nem kell nyilvánosságra hozni.

A kitelepített németek visszahonosításának ügyében a politikai hatalom kettős beszéde és farizeus magatartása figyelhető meg. Amíg a politikai deklarációk

[227] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e. 1951. február 7-i ülés jegyzőkönyve, 10–11.

[228] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e. 1951. február 7-i ülés jegyzőkönyve, 11.

Az eredeti határozati javaslatban egy-egy hazatérő csoport nagyságát 500 főben állapították meg. Másként rangsorolták az érintett régiókat is: „Az ausztriai szovjet zónából és a Demokratikus Német Köztársaságból a javasoltnál többet hazahozni, Nyugat-Németország és Ausztria más övezete terhére". – MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e. 1951. február 7-i ülés jegyzőkönyve, 2.

Az eredeti elképzelés mögött az a koncepció húzódott meg, hogy a szovjet zónából, illetve a szocialista NDK-ból hazatérőket politikailag megbízhatóbbaknak tartották.

[229] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 130. ő. e. 1951. február 7-i ülés jegyzőkönyve, 11–12.

egy tényleges visszahonosítás lehetőségét közvetítik az érintettek és a többségi társadalom felé, addig a jogi szabályozás a visszatérést nem egzakt feltételektől, kizárólag méltányossági szempontoktól tette függővé. E szempontokat, valamint az eljárás módját – mint láthattuk – az érintettek azonban nem, vagy csak esetlegesen ismerhették meg. Az 1950. október elejéig hazatelepülési kérelmet benyújtók száma a kitelepítettek mintegy 4,3%-a volt. Amennyiben a kérelmezők nagy részének engedélyezték volna a hazatérést, az a Titkárság által javasolt ütemben 10-12 évig tartott volna.

A politikai döntés megszületése után azonnal megkezdődtek a tárgyalások az NDK-val az első csoport hazahozatalának feltételeiről. A magyar Külügyminisztérium munkatársa 1951. február 16-án adta át a budapesti német misszió vezetőjének azt a 30 személyt tartalmazó listát, akiknek a visszatéréséhez a „sváb amnesztiarendelet" keretében a kormány hozzájárult. Egyúttal azt kérték, hogy az NDK mielőbb tegye lehetővé az érintettek kiutazását.[230]

Ezekben a napokban Hajdú követet arra utasították, hogy járjon el a 24 NDK-ból hazatérő személy érdekében. Az NSZK-ban élőket postán kellett értesítenie arról, hogy hazatérő igazolványaikat – tehát számukra mint magyar állampolgárok számára állítottak ki dokumentumokat – a követségen átvehetik. Megtiltották viszont a követ számára, hogy az értesítő levélhez a követség hivatalos levélpapírját és borítékját használja. Konkrét utasítást kapott az eseménynek a médiában való megjelenítésére is. „Kívánatos, hogy ennek a csoportnak a hazaindulása Nyugat-Németországban a kitelepített svábok között minél nagyobb visszhangot keltsen. Lássák ezek is, hogy számukra is megvan annak a reménye, hogy egyszer még visszatérhetnek Magyarországra. Ennek érdekében helyes lenne pl. filmfelvételt csináltatni a hazainduló csoportokról, a baráti sajtóban riportot jelentetni meg ezzel kapcsolatban, rádióban közölni stb. (Természetesen csak az NDK illetékes szerveinek hozzájárulásával.) Ha másként nem oldható meg, akkor a misszió egyik tagja csináljon fényképfelvételt".[231]

Simonyi András ideiglenes ügyvivő válaszában kifogásolta, hogy a listán olyan személyek is szerepelnek, akik 1944 őszén a visszavonuló német csapatokkal együtt, önként hagyták el Magyarországot. Az ilyen esetek – érvelt az ügyvivő – nehezen védhetők azok előtt, akiket 1947–1948-ban kényszerrel telepítettek ki, s visszatérésre nincs lehetőségük.[232]

Hajdú követ 1951 márciusában több megbeszélést is folytatott a hazatelepülők utazásának időpontjáról a keletnémet külügyminisztérium munkatársaival. Peter Florin, a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetője jelezte,

[230] PA AA MfAA A 15 332 Feljegyzés, 1951. február 16. 17–18.

Heymann viszont azt kérte, hogy a magyar fél biztosítsa végre annak a hosszabb ideje húzódó, 158 fős szállítmánynak a kiutazását, amiről már hónapokkal korábban megállapodtak.

[231] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 002573/1951. Vermes Sándor osztályvezető-helyettes „Szigorúan bizalmas" minősítésű levele a berlini magyar követnek, 1951. február 19.

[232] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00164/1951. Simonyi András „Szigorúan bizalmas" minősítésű levele Kállai Gyula külügyminiszternek, 1951. március 2.

hogy bár nem tőle függ, de megítélése szerint az érintettek kiutazásának nem lesz akadálya. Egyértelműen visszautasította viszont a magyar kormánynak a hazatérés kapcsán tervezett olyan értelmű sajtókampányát, hogy a „Magyar Népköztársaság megbocsát a kitelepített sváboknak". Florin azzal érvelt, hogy az NDK egyik legsúlyosabb problémája a mintegy 4,5 millió, többségében Lengyelországból kitelepített németnek az integrációja. Az NDK évek óta arra törekedett – a lengyel–német barátság helyreállítása, valamint annak érdekében, hogy a nyugati imperialista hatalmak ne tudják befolyásolni őket –, hogy ezeket a személyeket egyenlő állampolgárként kezelje. Egyértelműen leszögezte, hogy egy ilyen magyar propaganda veszélyeztetné az e területen elért eddigi eredményeiket. Hajdú érvelését, miszerint éppen „ezzel (mármint a repatriálás/hazatérés reményével) megbonthatnánk az amerikai és nyugatnémet propaganda hatására […] kialakult sváb egységet, hogy esetleges újabb háború esetén az ellenséggel együtt ők is behatolhatnak volt hazájukba, és ismét birtokba vehetik régi javaikat",[233] Florin visszautasította. Ismételten kifejtette az NDK-nak a kérdéssel kapcsolatos, már az előző évben is képviselt álláspontját. Eszerint: „a kitelepítettekben a hazatérés reményét felébreszteni bármilyen formában is igen veszélyes játék, mert […] adott esetben nem nehéz átváltoztatni erőszakos úton való hazatérés szándékára. Mindezek alapján azt a politikát tartja helyesnek, amely a hazatérés gondolatát gyökeresen elvágja".[234] Kijelentette, hogy a magyar kormány által tervezett akciót nem támogatják, s nyomatékosan kérte, hogy a hazatelepülést a szétszakított családok egyesítéseként kezeljék.[235]

A német külügyminisztériumnak átadott lista összesen 24 NDK-ból és 9 NSZK-ból hazatérni szándékozó személy kérelmét tartalmazta. A német külügyminisztérium 1951. május 17-én közölte a berlini magyar misszióval, hogy engedélyezi a megnevezett személyek kiutazását, de visszatérésüket propagandisztikus célokra nem használhatják fel.[236]

Az újabb konfliktus hatására a keletnémet partner az elkövetkező két év, 1951–1952 tárgyalásain a korábbiaknál is merevebb álláspontot képviselt. A visszahonosítás lehetőségét, s magát a fogalom használatát is immár teljesen eluta-

[233] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00274/1951. Hajdú József „Szigorúan bizalmas" minősítésű jelentése, 1951. március 12.

[234] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00274/1951. Hajdú József „Szigorúan bizalmas" minősítésű jelentése, 1951. március 12.

[235] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00274/1951. Hajdú József „Szigorúan bizalmas" minősítésű jelentése, 1951. március 12. – A megbeszélést azonos módon interpretálta Peter Florin is. Erre vonatkozóan lásd PA AA MfAA A 9003 Feljegyzés Florin és Hajdú megbeszéléséről, 1951. március 15. 121–123.

[236] PA AA MfAA Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeiter des MfAA der DDR und Mitarbeiter der ungarischen Mission über aussen- und kulturpolitische sowie konsularische Fragen und Probleme 1951–1952. [Feljegyzések a Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának és a magyar misszió munkatársainak kül-, kultúrpolitikai, valamint konzuli kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről] (a továbbiakban: A 9000) Feljegyzés, 1951. május 17. 24. A kiutazás közelebbi időpontjára vonatkozóan nincs adatunk.

sította. Ezzel a folyamatot teljesen ellenőrzése alá vonta, hiszen megszüntette azt a gyakorlatot, hogy a visszatérni szándékozók a magyar hatóságoknál kérelmezhessék hazatérésüket. A Magyarországra való visszaköltözést családegyesítés címén is csak kivételes esetekben engedélyezte. A jogosultság alapjának az elsőfokú rokonsági fok meglétét tekintette, amivel jelentősen leszűkítette a jogosultak körét. 1953 elejétől már ezen a körön belül is csak kiskorúak szüleikhez, keresőképtelen személyek ellátásukról gondoskodó rokonaikhoz, házastársak egymáshoz költözését támogatta. Egész családok kitelepülését nem engedélyezte. Lényeges szigorítást javasolt a családegyesítés eljárási szabályainál is. Megszüntette a párhuzamos kérvényezés gyakorlatát. Eszerint az NDK-ból Magyarországra visszatérőnek ott kellett kérelmet benyújtania, amit nem a Külügyminisztériumon, hanem a rendőrségen keresztül, a kivándorlási szabályok szerint kellett intézni. A magyarországi hozzátartozót csak a kérelem pozitív elbírálása után értesítették. Ezzel egyirányúvá vált a családegyesítés, hiszen minimálisra csökkent a Magyarországon megvalósíthatók esélye. Azoknak a személyeknek, akik az NDK-ba kitelepített családtagjaihoz akartak költözni, kérvényeiket Magyarországon kellett benyújtaniuk. Az NDK-ból kiutazóknak maguknak kellett fizetni költségeiket, a Magyarországról kiköltözőkét a német állam átvállalta. Az álláspontok megmerevedése, illetve a kölcsönös betartás valójában az érintettek helyzetét nehezítette. A kérelmezők számára végképp átláthatatlanná vált, hogy mit kell tenniük, s az eljárási huzavona idején természetesen szünetelt a kiutazás is.[237]

A magyar Külügyminisztérium végül föladta a visszahonosítás lehetőségét, az NDK-ból hazatérők kérelmeit a családegyesítési eljárás szabályai szerint bírálták el. Hallgatólagosan elérte viszont, hogy a kérelmezők az NDK hatóságaival párhuzamosan a berlini magyar missziónál is benyújthassák kérelmeiket, így gyorsítva föl legalább az elbírálás folyamatát.[238]

[237] Az 1951 második fele és 1952 vége közötti tárgyalásokra vonatkozóan lásd PA AA MfAA A 9000 50–51., 75., 86. A 9003 85., 87. és BA DO1 15 802.

1952 februárjáig újabb 200 családegyesítési kérelem gyűlt össze a magyar Külügyminisztériumba, a kérelmezők közül 15 felnőtt és 5 gyerek az NSZK-ba akart távozni. Az új eljárási szabályokra hivatkozva a kérvényeket ismételten felülvizsgálták. – PA AA MfAA A 9000 Az NDK budapesti misszijának jelentése, 1952. február 19. 79. Arra vonatkozóan, hogy 1952-ben ennek a csoportnak a kiutazása megtörtént-e, nem találtunk adatokat.

Az NDK külügyminisztériuma egy évvel később további szigorításokat javasolt. Azt kérte, hogy a magyar hatóság csak házaspárok, kiskorú gyermekek szüleikkel, illetve keresőképtelen családtagok családegyesítését tegyék lehetővé. – MNL OL XIX-J-1-k-NDK 05807/2/titk. A/II/c 1953.

[238] „Figyelembe véve, azt a körülményt, hogy a kitelepítettek mindinkább a misszión keresztül kérik visszatelepítésük engedélyezését, továbbá, hogy a Német KÜM is a misszióhoz továbbítja az ilyen irányú kérelmeket, állásfoglalásunk az, hogy a Misszió fogadja el az ilyen irányú kérelmeket, és terjessze fel rendes hazatérési űrlapon az Igazgatási Főosztályra, azonban a kérelmen magán vagy a kísérő jelentésen szíveskedjék feltüntetni, hogy kitelepítettnek az ügye." – MNL OL XIX-J-1-k-NDK 04762/1953. Utasítás, 1953. április 21.

1953. június 18-án egy transzporttal újabb 255 személy érkezett meg Bischofswerdába. Közülük 9 személynek néhány nap múlva engedélyezték NSZK-ba való továbbutazását.[239]

A kitelepítés és háborús események következtében 1948 végén a magyarországi német közösség tagjainak jogi helyzete rendkívül különböző volt. A Magyarországon maradottak helyzete a teljes jogfosztottságtól a diszkriminált állampolgársági létig terjedt, míg a Németország különböző megszállási övezetébe telepítettek az új hazába beilleszkedés nehézségeivel és bizonytalanságaival küzdöttek.

A magyar kormány 1949 ősze és 1950 tavasza között részben politikai megfontolások, részben a gazdasági kényszerek hatására fokozatosan megteremtette a német nemzetiségűek alapvető jogegyenlőségét, de a hatalom a kollektív bűnösség stigmáját velük szemben látens módon továbbra is alkalmazta.

A szétszakított magyarországi német nemzetiségű családok ismételt együttélésének rendezése az egyik legfontosabb eleme volt e szétzilált közösség mind magyarországi, mind németországi integrációjának. A családegyesítések gyakorlati lépéseinek meghatározása azonban nem függetleníthető az állam és polgárainak egymáshoz való viszonya, az állampolgárság meghatározásától. A magyarországi németek családegyesítése kapcsán folytatott hosszadalmas és meddő, sok esetben süketek párbeszédére emlékeztető tárgyalások éppen arra világítanak rá, hogy az érintett felek a kérdés kapcsán nem elvszerű álláspontot képviseltek. Sokkal inkább napi politikai érdekeiket, presztízsszempontokat követtek, amit az alapfogalmak – 'állampolgárság', 'visszahonosítás', 'repatriálás' – állandó újraértelmezésével próbáltak leplezni.

E tekintetben az egyes személyek álláspontja mindvégig egyértelmű volt. A Magyarországra szovjet hadifogságból visszatért német nemzetiségű személyek – akiknek a családtagjait időközben kitelepítették, így otthonaikat, életlehetőségeiket elvesztették –, illetve kitelepített családtagjaik magyar állampolgárságuk mellett érveltek.

A szovjet katonai parancsnokság és az NDK kormánya az oda érkező menekültek, kiutasítottak és kitelepítettek minél gyorsabb társadalmi integrációjára – mindenekelőtt a választójog és munkalehetőség biztosítása révén –, beolvasztásukra törekedtek. Ezért – a nyugati megszállási övezetekkel ellentétben – nem engedélyezték a különböző országokból érkezettek önszerveződését, nem támogatták kulturális sajátosságaik megőrzését. A sajtóban megjelent cikkek az „új állampolgárok" problémamentes beilleszkedését, sikeres társadalmi integrációját hangsúlyozták.[240] Bár jogi értelemben a kitelepítettek állampolgárságot a két né-

[239] BA DO1 15 802 Feljegyzés, 1953. június 23.

Több dokumentum is 2. transzportként említi a csoportot, utalva arra, hogy 1953-ban már ezt megelőzően is érkezett egy csoport Magyarországról az NDK-ba. A kiutazás időpontjára vonatkozó más adatot azonban nem találtunk.

[240] Erre vonatkozóan bővebben lásd Neubürger sind seßhaft geworden. *Tägliche Rundschau,* 1947. április 24.; Jeder Umsiedler in seinem Beruf. *Tägliche Rundschau,* 1949. október19.; 85% aller Umsiedler im Arbeitsprozess. *Tägliche Rundschau,* 1950. január 11.; 37 000 Umsiedler besuchen die

met állam közötti békeszerződés megkötéséig pro forma nem kaptak, de német igazolvánnyal látták el őket, és mindkét német állam német állampolgárnak tekintette őket.

Az NSZK 1949. május 23-án kihirdetett alaptörvényének preambuluma a német nép egységét és a német állam állandóságát hangsúlyozta. Az NDK ugyanebben az évben elfogadott alaptörvénye még szintén csak egyetlen német állampolgárságról beszélt.[241] Ennek ellentmond, hogy 1948 második fele és 1950 márciusa között a keletnémet hatóságok támogatták a Magyarországról kitelepített vagy elmenekült németek azon törekvését, hogy a magyar állam legalább vizsgálja felül visszahonosítási kérelmeiket, és ab ovo ne utasítsa vissza e kéréseket.

Megítélésem szerint ezekben az esetekben a jogi szempontokat egyrészt a humanitárius megfontolások fölülírták, másrészt tükrözik a német fél nem konzekvens álláspontját is. Az NDK kormányának álláspontja 1950 tavaszán, a 84/1950. MT számú rendelet megjelenését követően gyökeresen megváltozott. A heves, elutasító reakciót több dolog is motiválhatta: egyrészt meglephette a németeket, hogy a magyar kormány korábbi, teljesen elutasító álláspontját megváltoztatta a kitelepítettek visszahonosításának ügyében. Közvetlenül a 84/1950. MT számú rendelet megjelenése után megítélhetetlen volt, hogy az érintettek mekkora köre akar majd élni ezzel a lehetőséggel, mint ahogyan az is, hogy a magyar állam milyen nagyságrendű visszatelepülést támogatna. Egy újabb migrációs folyamat zavart kelthetett az érintettek ottani integrációjában, munkaerőveszteséget jelentett, de arra is alkalmas volt, hogy hasonló törekvéseket generáljon a más országokból érkezett német közösségek körében is. Ezért az NDK a tárgyalásokon a visszatelepülők körének minimalizálására törekedett. Ezt szolgálta egyrészt annak megvétózása, hogy Magyarország német lapokban a lehetőségről és az eljárás módjára vonatkozóan információkat tegyen közzé. Másrészt a visszahonosítást kizárólag családegyesítés jogcímén támogatta, s ez esetben is az NDK területén történőt szorgalmazta. Megítélésem szerint a német kormány reakciója, a visszahonosítás valamennyi, az NDK-t negatívan érintő következménye ellenére – különösen a magyar kormány tényleges intézkedései ismeretében – eltúlzott volt.

A visszahonosítás lehetőségének biztosítása nem illeszkedett a magyar kormány koncepciójába sem. A kitelepítést szabályozó 12 330/1945. ME számú rendelet nem érintette az állampolgárság kérdését, azaz a kitelepítettek nem vesztették el magyar állampolgárságukat. Rajk László belügyminiszter a Minisztertanács 1946. július 12-i ülésére készített előterjesztésében úgy fogalmazott, hogy ennek a mulasztásnak „beláthatatlan következményei lehetnek". A Minisztertanács elfogadta, majd a néhány nappal később megjelent 7970/1946. ME sz. rendelet meg is

---

Universitäten. *Neues Deutschland,* 1950. január 13.; Werker, Paul: Sie haben ihre Heimat gefunden. *Neues Deutschland,* 1950. február 2. – MfAA A 9003 Feljegyzés, 1950. április 14. 49–54.

[241] Kisteleki Károly: *Az állampolgárság fogalmának és jogi szabályozásának fejlődése. Koncepciók és alapmodellek Európában és Magyarországon.* Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2011. 121–122.

Az állampolgárság belső jogi és nemzetközi szabályozására vonatkozóan bővebben lásd Ganczer Mónika: *Állampolgárság és államutódlás.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2013. 55–85.

erősítette a belügyminiszteri javaslatot. Eszerint a Németországba áttelepítettek magyar állampolgárságukat az ország elhagyásának napján elveszítették. A rendelet hatálya kiterjedt a már korábban kitelepítettekre is. Majd az 1947. augusztus 31-én kiadott 10 515/1947. számú kormányrendelet értelmében immár az a személy is elvesztette magyar állampolgárságát, akit az áttelepítendők névjegyzékére felvettek, s az is, aki lakóhelyét rendőrhatósági engedély nélkül elhagyta. Ez a törekvés folytatódott 1948–1950 között is, amikor a visszatelepülni szándékozók egyéni kérelmeit elbírálás nélkül, egyöntetűen elutasították.

A magyar kormány 1949 decemberében arra kérte az NDK külügyminisztériumát, hogy a területén élő egykori magyar állampolgárok állampolgárságának rendezéséig ne tekintse az érintett személyeket hontalannak. A megfogalmazás azonban egyértelműen jelzi, hogy nemcsak egykori magyar állampolgárok, de kizárólag magyar nemzetiségű személyek állampolgárságának rendezése a szándéka.[242]

A fenti összefüggéseket figyelembe véve a magyar kormánynak a visszahonosítást lehetővé tévő rendeletét elsősorban pozitív imázst építő megfontolásokkal magyarázhatjuk, s nem mellékesen gazdasági érdekekkel. Hiszen elsősorban a szakmával rendelkező fiatalok számára tették lehetővé a Magyarországra való visszatérést. Emellett a visszahonosítás lehetőségének deklarálása – megítélésem szerint – jól illeszkedik a magyar kormánynak a németekkel szemben tanúsított korábbi eljárásába. Ennek alapvető jellemzője volt, hogy valódi szándékát – a németek minél nagyobb számú, ha lehet, teljes kitelepítését – nem vállalta, a kollektív bűnösség elvének elfogadását a nyílt kommunikációban elhárította, a tényleges eljárási módokban viszont alkalmazta. Mindezek az érvek azonban csak részben magyarázzák a magyar kormánynak a visszahonosítás lehetőségét deklaráló lépését.

Annál is inkább, mert a politikai vezetés valódi szándékait az eljárás nem nyilvános, nem áttekinthető volta, a különböző magyar hatóságok, hivatalok ügyintézésének eltérő módja jobban kifejezik. Az MDP Központi Vezetősége 1952. november–decemberben a magyar állampolgárokat érintő amnesztia hatását értékelve érintette a németek hazatérésének kérdését is. Mintegy „8000 sváb kitelepített hazautazási kérelme érkezett be itteni hozzátartozóiktól 1952. április 4-ig. A sváb kitelepítettek számára az ÁVH igen ritka esetekben ad hazatérési engedélyt, éppen ezért a hozzátartozók állandóan sürgetik a BM Állampolgársági Osztályát felvilágosításért, illetve kérelmük elintézéséért. Az ÁVH Útlevél Osztálya szerint

[242] PA MfAA A 7872 A berlini magyar misszió levele az NDK külügyminisztériumának, 1949. december 20. 206.

A német fél válaszában leszögezte, hogy az NDK-ban külföldi állampolgár állampolgárságát csak akkor ismerik el, ha az illetőnek van érvényes hazai útlevele. Ha lejár, anélkül hogy meghosszabbítanák, az illetőt hontalannak tekintik. Ezért a berlini magyar diplomáciai misszió felhívást tett közzé, hogy mindazok a személyek, akiknek nincs érvényes magyar útlevele, 1950. március 28-ig jelentkezzenek a missziónál útlevelek meghosszabbítása érdekében. – PA MfAA A 15 411 A berlini magyar misszió levele az NDK külügyminisztériumának, 1950. január 20. 4. és PA MfAA A 9003 Válasz szóbeli jegyzékre, 1950. január 15. 75.

ezeket a kérelmeket még 1950-ben adták be, elbírálásukra azóta sem került sor és a Hatóság szerint ezeket jelenleg tárgyalás alá venni nem célszerű".[243] Ebből az is következik, hogy az NDK kormányával fölvállalt konfliktus nem elvi, hanem presztízsokokkal magyarázható. A tárgyalások bürokratikus, időt húzó jellege pedig azt is jelzi, hogy a felek – a magyar és NDK külügyminisztérium valamint a Szövetséges Főbiztosság munkatársai – a politikai és hatalmi megfontolásokat a hatékony, operatív megoldások elé helyezték.

Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok

A háborúk következményei, hatásai közül az egyedi, a személyes életviszonyokat, kapcsolatokat érintő veszteségek a legsúlyosabbak. A második világháború alatt több millió ember került hadifogságba, s voltak, akik csak a háború befejezése után egy évtizeddel térhettek vissza szeretteikhez. A családegyesítés problémája valamennyi, a háborúban részt vett ország társadalmát érintette. A második világháború végi és azt követő kényszermigráció még inkább megnehezítette a kelet-közép-európai német családok ismételt egymásra találását.

A magyarországi német családok év(tized)ekig tartó kálváriájába nyújt bepillantást a családegyesítési eljárások módja.[244] Minden egyes szétszakított család története természetesen egyedi. A kérelmezők élettörténete, családtagjaik megtalálásáért folytatott küzdelme azonban általános tanulságokkal is szolgál. Sok esetben előfordult, hogy az idős szülőket nem, de a már önálló családot alapított gyerekeiket kitelepítették, vagy éppen fordítva. Így a szülőknek – Magyarországon vagy Németországban – nem maradt eltartója. Más esetekben a malenkij robotra elhurcolt anyát vagy a hadifogságba került apát a Szovjetunióból közvetlenül Németországba engedték ki, míg gyerekeik a nagyszülőkkel Magyarországon maradtak, akik éppen a távol lévő családtagokra való hivatkozással kerülték el a kitelepítést. Számos alkalommal történt ennek a fordítottja: az SS-katonaként hadifogságba esett férfiak, malenkij robotra elhurcolt nők egy részét a Szovjetunió csak 1949–1950-ben adta át a magyar kormánynak. Időközben azonban

[243] MNL OL Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Magyar Dolgozók Pártja. MDP központi szervei. Adminisztratív Osztály 1950–1956. (a továbbiakban: M-KS 276. f. 96. cs.) 68. ő. e. Belügyminisztérium Igazgatási Főosztályának tájékoztató levele Bíró György számára, 1952. december 10.

[244] A Német Demokratikus Köztársaság külügyi anyagában több mint 120 magyarországi német nemzetiségű személy családegyesítési kérelmét leltem föl. Az érintettek száma azonban ennek a többszöröse lehetett.

Figyelemreméltó, hogy csak két Magyarországon beadott családegyesítési vagy visszahonosítási kérelmet találtam, holott egy 1950. október 4-i jelentés 8369 Magyarországon tartózkodó hozzátartozó által beadott kérelmet említ. A Magyarországon beadott családegyesítési kérelmeket lásd MNL OL Miniszterelnökség. Dobi István iratai, évkör nélkül (a továbbiakban: XIX-A-1-p) 511/1950. és 229/1950. A nyugati megszállási övezetbe telepített családegyesítést kérőkre vonatkozóan szintén nincsenek adataink.

a családjaikat már kitelepítették, így Magyarországon ideiglenesen sem volt hová hazatérniük.

Bár voltak néhányan, akik a német hatóságoknál kitelepítésük jogtalan voltára hivatkozva már 1949-ben is Magyarországra való visszatérésüket kérvényezték, nem ez volt jellemző.[245] A kérelmezők száma 1950 első hónapjaiban szaporodott meg, amikor a Szovjetunióból 1949 őszén Magyarországra hazaengedett civil internáltak, illetve a kitelepített családtagok egymás hollétéről tudomást szereztek. Mindenképpen meglepő, hogy a kommunikáció rendszerkorlátozottsága és esetlegessége közepette milyen gyors és hatékony volt az érintettek információszerzése. Sokaknak a korábbi ritka levélváltások révén volt, lehetett információja családja többi tagjáról, sőt a falubelijeiről is. Ezekben a levelekben ugyanis nemcsak a szűk család tagjai, de a tágabb rokoni, baráti, ismeretségi kör sorsáról is hírt adtak egymásnak. A korábbi lakóhelyükre rokonaikhoz vagy ki nem telepített családjukhoz hazatérők szabadabban tudtak tájékozódni, akik aztán ezt a tudást megosztották a debreceni átmeneti táborban lévő ismerőseikkel. A kitelepítettek híreket kaptak a Szovjetunióból közvetlenül az NDK-ba hazaengedettektől is, közülük azonban mintegy 70 személynek a Magyarországon maradt családrészekről való információszerzés okozott gondot.

Figyelemreméltó ezeknek a hivatali ügyintézésben járatlan, attól ódzkodó parasztembereknek a kreativitása és kitartása – akiket az NDK-ban még a korábbi évtizedek tapasztalata sem segítette, s további nehézséget jelenthetett a közigazgatási struktúra különbözősége is –, amivel a családegyesítésért küzdöttek. A kezdeti időszakban teljesen szabályozatlan volt e dokumentumok beadási rendje. Az NDK-ban élők sokszor több hivatalnál – helyi, körzeti belügyi szervek, illetve a Külügyminisztérium – is beadták kérvényüket. A kérelmek nem egységesek: levelek, hivatalos kérvények, amelyekhez más bizonyító erejű dokumentumokat – önéletrajzot, családi élettörténeteket vagy a helyi közigazgatási, rendőri szervek engedélyét – is csatoltak. Formailag a kérelmek többségét gépelve, irodalmi német nyelven nyújtották be, amelyek megfogalmazására, megírására bizonyosan segítséget vettek igénybe. Ezt támasztják alá a kézzel írt kérelmek nyelvi jellemzői is, amelyeket tintával vagy ceruzával, különböző méretű kockás, vonalas vagy éppen sima füzetlapokra, tájnyelvi fordulatokkal és sok nyelvtani hibával, fonetikusan írták meg.

[245] Johann Keidl, 1949. október 25-én a német külügyminiszternek írott levelében viszonylag kevés ellenőrizhető adat szerepel. 1947-ben telepítették ki feleségével együtt, leveléből nem derül ki, hogy mely településről. Ő 69, felesége 68 éves. Kitelepítésüket teljesen érthetetlennek tartja, hiszen ősei 400 éve éltek Magyarországon, ő maga 20 évig polgármesterként irányította a települést. Semmilyen pártnak nem volt tagja, magyar nemzetiségű és magyar anyanyelvű. Ezen okok, valamint idős koruk – 68–69 évesek – miatt kéri, hogy tegyék lehetővé visszatérésüket. A német külügyminisztérium 1950. február 17-i válasza tömören elutasító: kitelepítésükkel magyar állampolgárságukat elvesztették, ezért nem térhetnek vissza. – PA AA MfAA Repatriierung und Familienzusammenführung aus Ungarn in die DDR 1950–1951. [Visszahonosítás és családegyesítés Magyarországról NDK-ba] (a továbbiakban: A 7871) 149–151.

A kérelmezők természetesen a legközvetlenebb családtagok – szülők gyerekeikkel, vagy fordítva, gyerekek szülőkkel, házastársak – ismételt együttélését akarták elérni. Sokszor előfordult, hogy még össze nem házasodott jegyesek szerettek volna egymáshoz utazni. Ritkábban nagyszülő unokáinak vagy testvér testvérének utazását szorgalmazza. Ez utóbbi esetekben a közvetlen családtagok már nem éltek, vagy eltűntek a háborúban.

A dokumentumok mind a kérelmező helyzetére vonatkozó legfontosabb információkat – hány éves, mivel foglalkozik, hogyan és mikor került az NDK-ba, melyik településen lakik, milyenek a lakhatási körülményei –, a kiutazó személyes adatait, a család különélésének okait, valamint jelenlegi tartózkodási helyét tartalmazzák. Azok a kérelmezők, akik önéletrajzot, vagy élettörténeti összefoglalót is csatoltak a kérvényükhöz, hosszabban kitértek korábbi magyarországi viszonyaikra, illetve azokra a retorziókra – kitelepítés, a család szétesését okozó malenkij robotra hurcolás, internálás, hosszú időtartamú hadifogság –, amelyeket németségükért kellett elszenvedniük.

A kérelmekben tárgyszerűen fogalmaznak. Arra vonatkozóan, hogy hogyan kerültek az NDK-ba, szinonimaként használják az 'ausweisen/kiutasítani', 'vertreiben/kiűzni', 'umsiedeln/áttelepülni', 'umziehen/átköltözni', 'kommen/jönni' kifejezéseket. Csak egyetlen kérelmező használja a 'Heimkehr/hazatérés' kifejezést, ő is azonban a 'szüleihez való hazatérés' értelmében. Ugyancsak egyetlen kérelmező, Susanne Weisz nevezi új hazájának az NDK-t, amikor unokája hozzá való kiengedését kérte: „wo ich meine neue Heimat gefunden habe".[246]

Jakob Lickel, akit Egyházaskozárról feleségével együtt telepítették ki, s ekkor a Nester családnál albérletben laktak, 1950. február 20-án a német külügyminiszternek írott levelében a következőket írta: „Akkor elvesztettük vagyonunkat és a legkedvesebbet, a »hazát«. A lányom, Katharina Lickel 1925. január 25-én született Egyházaskozáron, női szabó, akit évekkel ezelőtt Oroszországba vittek. 1949. november 26-án tért vissza Oroszországból. Debrecenben (Magyarország) egy kaszárnyába vitték. Itt kb. 200 személy van, akiket egymás után engednek el az általuk megnevezett településekre. A lányomnak van ugyan szabad költözési joga, de az csak Magyarország területére terjed ki. Kérem, segítsen és bizonyítsa be segítőkészségét! Rettenetes dolog, hogy kiűztek a vagyonunkból, elrabolták a hazánkat, megakadályozták a hazánkba való visszatérésünket, és a saját családtagjainkról is le kell mondanunk".[247]

[246] PA AA MfAA A 7871 126.

[247] „Wir haben nun Haus und Hof, und das Liebste, »die Heimat« verloren. Meine Tochter, Katharina Lickel, geboren am 25. Januar 1925 in Egyhazaskozar, die Damenschneiderin ist, wurde von Jahren nach Russland geschaft. Am 26. November 1949. kehrte sie aus Russland zurück. Sie wurde nach Debrecen (Ungarn) in eine Kaserne gebracht. In dieser befinden sich ca 200 Personen, die nach und nach in die von ihnen angegebenen Orte entlassen werden. Meine Tochter genießt dort zwar Freizügigkeit, die sich aber nur auf das ungarische Territorium erstreckt. […] Helfen Sie bitte und erweisen Sie sich bitte gefällig! Es ist furchtbar von Haus und Hof vertrieben zu sein, der Heimat beraubt, des Zuzuges in die Heimat verwehrt (megakadályoz) und den eigenen Angehörigen

A német külügyminisztérium néhány nappal később egy udvarias, de konkrétumokat nem tartalmazó levélben arról értesítette a kérelmezőt, hogy a két ország között már folynak a családegyesítési tárgyalások, amelynek eredményéről és a követendő eljárási módról a közeljövőben a sajtóban tájékoztatást adnak. Hamarosan megoldódik tehát a család problémája, s lányuk kiköltözhet a szülőkhöz. A kérelmezők a magyar–német családegyesítési egyezmény megkötéséig – 1950. június végéig – gyakorlatilag azonos tartalmú levelet kaptak.

Fia Magyarországról való kiengedése után érdeklődött Annemarie Neumann 1950 tavaszán, aki a következőképpen fogalmazott: „Egyetlen gyermekem, Neumann János-Johannt 1945. február 7-én hurcolták el Oroszországba orosz munkára. Mivel fiamat 1949. november 27-én elengedték és december 5-én megérkezett Magyarországra, Debrecenbe, ő és sok társa Németországba akar jönni, sőt a fiam hozzám, az orosz zónába. […] Igen tisztelt köztársaság és minisztérium, felvilágosítást kérek, hogy jönnek-e".[248]

A Zschopauban lakó Peter Fein testvére, a Felsőnánán 1921. szeptember 12-én született Elisabeth Mülbert (szül.: Fein) érdekében emelt szót. Lánytestvérét – mint ahogyan írta – sok más nővel együtt 1945-ben hurcolták el a Szovjetunióba, ahonnan 1949 októberében engedték haza. Azóta 500 másik nővel együtt Debrecenben a Pavilon laktanyában van. Elisabeth Fein férje 1943-ban eltűnt. A háború után minden családtagját – szüleit, kisfiát, testvérét, anyósáékat – kitelepítették. Peter Fein bányában dolgozott, testvére kiengedését fia és az egész család érdekében kérte.[249]

Voltak olyan kérelmezők is, akik közvetlenül a debreceni táborból fordultak az NDK külügyminisztériumához. Hahn Margit 1950. január 24-én, magyar nyelvű levélben kérte kiutazásának engedélyezését: „Tisztelettel kérem szíveskedjék lehetővé tenni számomra, hogy hozzátartozóimhoz Németországba hazatérhessek a debreceni átmeneti hadifogoly otthonból. Orosz hadifogságból ma tértem haza Magyarországra, Debrecenbe, azonban hozzátartozóim: szüleim időközben Németországba költöztek".[250]

A Zwickauba kitelepített Jakob Halbrücker felesége Magyarországról való kiengedése érdekében 1950. január 27-én Dertinger külügyminiszterhez írt kérvé-

---

entsagen zu müssen". – PA AA MfAA A 7871 27–28. A kérelmező levelének utolsó soraiban azt is fontosnak tartja közölni, hogy az általa mondottak valóságtartalmát a flöhai kerületi tanács kész megerősíteni.

[248] „Mein Einziges Kind Neumann János-Johann am 7 Januar 1945 auf Russland auf Russise Arbeit forslept wurde. Dá und mein Sohn Johann fon Russlant am 27 November 1949 entlassen wurde, und am 5 Dezember 1949 in Ungarn – in Debrecen an kam. und er und noch fiele fon seinen Mlittgenossen sich an Mlelden – das sie heraus nach Teutschland wollen und zwar mein Sohn auch zu mir will in die russische Zone. […] Szo bitte ich die geehrte Republik und Ministerium um Auskunft obb Sie kommen". – PA AA MfAA A 7872 36–39. (Betűhív közlés.)

[249] PA AA MfAA A 7871 29–33. – Peter Fein a kérvényt 1950. április 4-én írta.

[250] PA AA MfAA A 7871 20. – Hahn Margit (Véménd, 1924. 06. 26.) szüleihez, a Friedersdorfban élő Hahn Menyhérthez és Gungl Máriához kérte kiutazását.

nye egyszerre enged bepillantást a hivatali eljárás módjába, illetve a családtagok kapcsolattartásának lehetőségébe. „Nagyrabecsült Miniszter Úr! Magyarországi áttelepülő vagyok. Amikor 1948 májusában Németországba jöttem, a feleségemnek vissza kellett maradnia. 1950. január 19-én írt Debrecenből, hogy 500 honfitársával együtt németországi beutazási engedélyre vár. A magyar útlevelet már megkapta. A kiutazás – úgy tájékoztatott – most már csak a német vízumtól függ, ami körül vélhetően nehézség van. A feleségemet már 6 éve nem láttam, Ön el tudja képzelni, hogy ilyen körülmények között nehéz még hosszú ideig türelmesnek lenni. Azzal a kéréssel fordulok ma Önhöz, hogy a vízum kiadásának meggyorsításáért mindent tegyen meg és támogassa/karolja fel ügyemet, illetőleg kérésemet az állandó képviselethez továbbítsa. Előre is köszönöm Önnek, a legjobbakat (kívánom) fáradozásáért".[251]

A kérelmezők eltérő – 200–500 fő – létszámúnak említik a debreceni átmeneti tábort. Valószínűleg voltak időszakok, hetek, hónapok, amikor nagyságrendileg minden kérelmező által említett számadat megfelelt a valóságnak. Hiszen 1949 októberétől a Szovjetunióból több transzport is érkezett, de akiknek Magyarországon még volt hozzátartozója, az elhagyhatta a tábort.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy az érintettek a lehető legrövidebb időn belül igyekeztek családtagjaikat tájékoztatni tartózkodási helyük, helyzetük változásáról. Ezt ebben az időszakban a magyar hatóságok sem akadályozták, segítették, sőt szorgalmazták a kapcsolattartást. Mint láthattuk, nemcsak a magyarországi családtagokhoz elengedettek, hanem a táborban lakók esetében is. Az NDK-ba kitelepítetteket az ottani sajtó – mint ahogyan erre több kérelmező utalt – tájékoztatta arról, hogy hozzátartozóik Magyarországra érkeztek.[252] A kapcsolattartás kialakítása és intenzívebbé tétele megfelelt a magyar állam érdekeinek. Ezzel kapcsolatban nem ismerte az NDK álláspontját, így viszont az 1950 tavaszán megkezdett német–magyar tárgyalásokon már az érintettek kéréseivel is alátámaszthatta törekvését. A kérelmek magas száma ugyanakkor azt is jelzi, hogy az érintettek a magyar hatóságoknak a kiengedésükre vonatkozó tájékoztatását nem hitték el, de legalábbis bizalmatlanul fogadták. Ezért fordultak ők maguk, vagy NDK-ban élő hozzátartozóik közvetlenül a német külügyminisztériumhoz.

[251] „Sehr geehrter Herr Minister! Ich bin Umsiedler aus Ungarn. Als ich Mai 1948 nach Deutschland kam, musste meine Frau zurückbleiben. Am 19.1.1950 schreibt sie mir aus Debrecen, daß sie mit 500 Landsleuten dort auf die Einreisegenehmigung nach Deutschland wartet. AuslandsPA ß hat sie bereits von Ungarn erhalten. Es hängt jetzt nur noch, wie sie mich berichtet, an deutschen Visum, bei dessen Erlangung es angeblich Schwierigkeit gibt. Ich habe meine Frau fast 6 Jahre nicht mehr gesehen, und Sie können sich vorstellen, daß es unter diesem Umständen schwer fällt, noch lange Geduld zu haben. Ich wende mich heute an Sie mit der Bitte, doch alles zu tun um die Erstattung des Visums beschleunigen und sich dieser Angelegenheit anzunehmen, bzw. meine Bitte der zuständigen Stellen zuzuleiten. Ich danke ihnen im voraus, bestens für Ihre Bemühungen!" – PA AA MfAA A 7871 123–124.

[252] Erre vonatkozóan lásd PA AA MfAA A 7871 Susanne Weisz 125. és Katharina Weisz 139. kérvényét.

A kiengedés–befogadás eljárási rendje azt is bizonyítja, hogy a magyar állam ekkor még a Szovjetunióból hazaengedett német nemzetiségű személyek magyar állampolgárságát nem vonta kétségbe. Azaz a kiutazókat magyar útlevéllel látta el, a német fél pedig beutazási vízumot adott számukra, s majd megérkezésüket követően honosították őket.

A kérelmek közül 13-at 1950. január 24. és április 20. között nyújtottak be. Ezekben az esetekben joggal lehet/ne feltételezni, hogy az érintett személyek bekerültek az első, 1950. május 8-án kiutazó transzportba. Meglepő módon azonban csak öt személy neve szerepel a transzportlistán. Nincsenek a kiutazók között olyan személyek sem, akik családtagjait a német külügyminisztérium úgy tájékoztatta, hogy „az Ön családtagja az áttelepülők listájára már föl lett véve, úgyhogy Ön számolhat belátható időn belüli megérkezésével".[253]

Az esetlegesség több okkal magyarázható. Egyrészt a magyar kormánynak érdekében állt, hogy a Debrecenben elhelyezettek kiutazását elérje. A tábor léte önmagában is társadalmi feszültséget generált, a több száz ember napi ellátása pedig anyagi terhet jelentett a hatóságok számára. Politikai értelemben azok a személyek, akik elhagyták a tábort, mert hozzátartozóik éltek még Magyarországon, kevéssé jelentettek kockázatot. Napi ellátásukról maguk vagy családtagjaik gondoskodtak, s nem egy tömbben, hanem az ország területén szétszórva éltek. Másrészt a magyar és a német külügyi adminisztráció rendkívül lassú, bürokratikus eljárási módja és folyamatos egymás hibáztatása sok gyakorlati malőrt, „félrekezelést" eredményezett. Mind a listákon, mind a kérvényekben, hivatali engedélyekben az adott személyek nevei sokféle variációban előfordultak. Sok esetben hetekig tartó egyeztetés folyt a hatóságok között egy-egy személy azonosítása kapcsán. Külön nehézséget okozott, hogy a rokonaikhoz távozott személyek tartózkodási helyét sem a magyar hatóságok, sem a német külügy nem ismerte, így a kiutazás időpontjáról az érintett személyt nem, vagy késve értesítették. Az erre vonatkozó panaszok kapcsán a két külügyminisztérium minden esetben a másikra hárította a felelősséget.[254]

Nem került be az első, NDK-ba kiutazó csoportba Lehning Henrikné (szül.: Elisabeth Richter) sem, akinek a Lipcse melletti Groitzschba telepített családja már 1950. február 15-én a német külügyminisztériumhoz fordult.

„A bornai kerület hivatalos lapjában 1950. február 11-én megjelent rendelkezés értelmében, azoknak a családtagoknak a visszahonosítási/hazatelepítési kérelmét, akik a Német Demokratikus Köztársaság határain kívül tartózkodnak, a kül-

[253] „Ihre Angehörige ist bereits in die Liste der Umsiedelnden aufgenommen worden, sodass Sie in absehbarer Zeit mit ihrer Ankunft rechnen können". – PA AA MfAA A 7871 Johann Fath 1950. január 26-án beadott kérvényére a német külügyminisztérium 1950. február 4-én adott válasza. 121.

[254] Az 1950. szeptember 7-én NDK-ba kiengedett 63 személyre vonatkozó transzportlista nem áll rendelkezésemre, ezért egy fentiekhez hasonló összevetést nem tudtunk megtenni. A dokumentumok utalásaiból úgy véljük, hogy az NSZK-ba kiengedettek a kiutazásig a debreceni táborban voltak elhelyezve, az NDK-ba kerülők pedig a kiutazást megelőzően nem a táborban, hanem rokonoknál éltek.

ügyminisztériumban, Berlinben kell intézni. Kérem ezért lányom, Elisa Lehning (szül.: Richter), aki 1922. szeptember 29-én született, jelenleg Kétyen lakik (Tolna megye, Magyarország), hozzám és a fiához, Heinrich Lehninghez Groitzschba (település rész Großpriesligk 24. Borna kerülete) telepítését.

Mi 1948. március 13-án jöttünk Magyarországról Groitzschba a feleségemmel és az unokánkkal, Elisa lányom gyermekével, mialatt a lányomat a Szovjetunióban munkára kötelezték. Ezt a munkaviszonyt már föladta és a lányom ismét Magyarországra, eredeti hazájába visszatért. Mivel ő ott egyedül él és a családjától szét van választva, arra kérem a Német Demokratikus Köztársaság kormányát, hogy érje el a Magyar Népköztársaságnál, lányunknak a gyermekéhez és szüleihez Németországba való visszatérését.[255]

Miután lányuk nem érkezett meg a májusi transzporttal, s időközben nyilvánosságra került a két ország által megkötött családegyesítési eljárás is, a család újabb eljárást kezdeményezett. Az apa ekkor már arra törekedett, hogy azt bizonyítsa, minden gyakorlati feltétele megvan lánya fogadásához. A kerületi lakáshivatalnál bejelentette, hogy további lakásra vagy szobákra nem tart igényt, egyúttal lánya számára beköltözési engedélyt kért.[256]

Csaknem ezzel egy időben – Kéty, 1950. július 9. – keletkezett Elisabeth Lehning (szül.: Richter) kérvénye is. „1922. szeptember 29-én Kétyen, Tolna megyében, Magyarországon születtem. Apám parasztember, kis földjén gazdálkodott. A születési helyemen jártam általános iskolába, 6 osztályt végeztem. Azután szüleimnek segítettem a háztartásban és a földeken. 1944. december 20-án munkaszolgálatra hívtak be és a Szovjetunióba szállítottak. Rosztov környékén 2 évig

[255] „Aus einer im Verfügungsblatt des Kreisrats in Borna vom 11.02.1950 veröffentlichten Verfügung geht hervor, daß Gesuche wegen Rückführung von Angehörigen, die sich außerhalb der Grenzen der Deutschen Demokratischen Republik im Auslande befinden, an das Ministerium für auswärtige Angelegenheiten der DDR in Berlin zu richten sind. Ich bitte daher um Rückführung meiner Tochter Elisa Lehning (geb. Richter), geboren 29.9.1922 wohnhaft zur Zeit in Kéty/ Kreis Tolnau in Ungarn zu mir und ihrem Sohn Heinrich Lehning nach Groitzsch, Ortsteil Großprieligk Nr.24., Kreis Borna.

Wir sind am 13.03.1948 zusammen mit unserem Enkelkind, Kind meiner Tochter Elisa von Ungarn nach Groitzsch gekommen, während meiner Tochter zur Arbeitsleistung in die Sowjetunion verpflichtet wurde. Dieses Arbeitsverhältnis ist nun aufgehoben und meine Tochter ist wieder nach Ungarn in die ursprüngliche Heimat zurückgekehrt. Da sie ist dort allein steht und sie von ihrer Familie getrennt ist, bitte ich die Regierung der Deutschen Demokratischen Republik bei der Volksrepublik Ungarn zu erwirken, daß unsere Tochter zu ihrem Kind und ihren Eltern nach Deutschland zurückkehren kann". – PA AA MfAA A 7871 24.

A német külügyminisztérium 1950. február 23-ai válaszában a két ország közötti tárgyalások megkezdődéséről és kérésének rövid időn belüli kedvező megoldásáról tájékoztatta. – PA AA MfAA A 7871 25.

[256] A lakáshivatal Elisabeth Lehning (szül.: Richter) számára a Groitzschba költözési engedélyt 1950. június 30-án kiadta, s jelezte azt is, hogy jelentkezését követően azonnal kiállítják számára a személyigazolványt is. Ugyanezen a napon kelt a rendőrség igazolása is, amellyel megerősítik, hogy a szülők be vannak jelentkezve a településre, s kijelentik, hogy lányuk beköltözésének nincs akadálya. – PA AA MfAA A 7871 21–22.

bányában dolgoztam, 3 évig föld feletti munkára osztottak be. A Szovjetunióból 1949. október 20-án tértem haza. A kinti tartózkodásom alatt szüleimet és gyermekemet áttelepítették Németországba. […] Eddig rokonoknál tartózkodtam, most, hogy erre lehetőség lesz, 6 évi szétszakítás után szeretnék kisgyerekemhez és szüleimhez Németország orosz zónájába menni/kitelepülni".[257]

Elisabeth Lehning a címzettet nem tüntette fel, ezért nem lehet megállapítani, hogy ő külön, a budapesti német misszióhoz nyújtotta-e be, vagy apjáéknak juttatta el, akik csatolták a berlini külügyminisztériumba beadott kérvényükhöz. Az érintettek részéről mindkét stratégiára volt példa, attól függően, hogy ki-ki melyik módozatot ítélte hatékonyabbnak.

Szép számmal volt példa ebben a kezdeti időszakban arra is, hogy a kitelepítettek családegyesítésre hivatkozva kérték Magyarországra való visszatelepülésüket.

A Hetzdorfba kitelepített Tuchardt házaspár Otto Grotewohl[258] miniszterelnöknek írt levelet 1949. december utolsó napjaiban. Magyarországra való visszatérésük engedélyezését azzal indokolták, hogy nem voltak hitleristák, ezért kitelepítésüket igazságtalannak tartják. S bár tetszik nekik az NDK, de nagy a honvágyuk, hiszen szüleik, lányaik, unokáik Magyarországon maradtak. Fiuk, aki egy termelőszövetkezetben dolgozott, egy újságcikk nyomán arról értesítette őket, hogy a keleti zónába kitelepítettek visszatérhetnek. Valójában azt tudakolták, hogy milyen gyakorlati lépéseket kell tenniük hazatérésük érdekében. A német külügyminisztérium 1950. február 17-i válaszában a berlini magyar misszióra hivatkozva azt közölte, hogy miután a kérelmezőket jogszerűen telepítették ki, s ezzel elvesztették magyar állampolgárságukat, így visszatérésükre nincs lehetőség.[259]

Azonos napon, 1950. február 8-án adta be kérelmét két, Hartáról Wallhausenbe kitelepített család. Míg Katharina Müllert 1948 áprilisában lányaival telepítették

[257] „Ich gebore im Jahre am 29 Sept. 1922 in Kéty, Komitat Tolna in Ungarn. Mein Vater war ein Bauer und wirtschaftete auf seinem kleinen Vermögen. Ich besuchte die 6 Klassen der Volksschule in meinem Geburtort, dann half ich meinen Eltern im Haus und auf dem Felde mit.

Im Jahre 1944 am 20. Dez. hat man mich auf Arbeitsdienst einberufen und wurde nach Russland geliefert. Dort arbeitetet ich in der Umgebung von Rostov 2 jahrelang in Kohlengrube, 3 jahrelang bekam ich oberirdische Einteilung.

Am 20. Okt. 1949 kehrte ich aus der Sowjetunion heim. Während meines Aufenthalts in der Sowjetunion wurde meine Eltern und mein Kind nach Deutschland umgesiedelt […]

Bis daher hielt ich mich bei meinen Verwandten auf und das es jetzt möglich wird nach 6 jähriger Trennung möchte zu meinem kleinen Kind und den Eltern nach Deutschland in die russische Zone zurückkehren". – PA AA MfAA A 7871 19.

[258] Grotewohl, Otto (1894–1964): Eredeti foglalkozása nyomdász, 1945-ben a Német Szociáldemokrata Párt Központi Vezetőségének elnökévé választották. Jelentős szerepe volt a két munkáspárt egyesülésében. 1946-ban az egyesített Német Szocialista Egységpárt társelnöke, a pb és a titkárság tagja lett. 1949-től a Népi Kamara képviselője. Az NDK 1949-es megalakításától az ország miniszterelnöke, majd 1960-tól haláláig az államtanács elnökhelyettese. – https://www.hdg.de/lemo/biografie/otto-grotewohl.html (Letöltés: 2016. június 30.)

[259] PA AA MfAA A 7871 142–143.

ki, férje ekkor még a Szovjetunióban volt, addig Peter Barthot feleségével és fiával. Nekik a lányaik voltak a Szovjetunióban. Időközben családtagjaik hazatértek Hartára, mindegyiküknek volt munkája, ezért nyilatkozatban erősítették meg, hogy a visszatelepülők eltartását vállalják, illetve lakást biztosítanak számukra. Kérelmükhöz csatolták Harta község elöljáróságának hozzájárulását is. Mindkét család azonos tartalmú választ kapott a német külügyminisztériumtól. Eszerint: „A Magyarországra való beutazási- és tartózkodási engedély megadása kizárólag a magyar hatóságok joga, a német külügyminisztérium az Ön ügyében nem tehet lépéseket".[260] Arra szólították fel őket, hogy kérésükkel forduljanak a berlini magyar misszióhoz, egyúttal a csatolt dokumentumokat, annak érdekében, hogy ismételten föl tudják használni, visszaküldték számukra.

Az NDK-ból Magyarországra visszatérni akaró családok esetei, illetve a kéréseikkel kapcsolatos eljárási mód megerősíti, hogy a németek ismerték a problémát. 1950 első negyedévében ügyükben a magyar hatóságok illetékességét hangsúlyozták, nem érveltek ezen személyek német állampolgárságával sem. Véleményem szerint a 84/1950. MT rendelet részben a magyar kormánynak erre a helyzetre, a kérelmezők magas számára adott reakciója. A német fél 1950 tavaszán álláspontját – megítélésem szerint – azért változtatta meg, mert tartott a hazatelepülések tömegességétől, illetve ennek más kitelepített német közösségekre gyakorolt hatásától. Holott a magyar kormány jogi értelemben is szűkre szabta ezt a lehetőséget, az eljárási móddal pedig gyakorlatilag ellehetetlenítette.

A *Berliner Zeitung*ban április 2-án a 84/1950. MT rendelettel kapcsolatban megjelent közlemény hatására nagyszámú kérelmező fordult a berlini magyar misszióhoz is. Naponta „30–40 levél és majdnem annyi kitelepített jelenik meg a missziónál és mindannyian kérik a rendelet értelmében hazavitelüket. Vannak olyan családok, ahol az asszony a gyermekekkel kitelepített, a férj időközben mint hadifogoly hazatért, és Magyarországon van. Vannak hadifoglyok, akiket a Szovjetunióból egyenesen hoztak Németországba, és családjuk odahaza van. Vannak, akik itt találkoztak családjukkal, és mindannyian haza akarnak menni. Akadnak olyanok is, akik bár kitelepítési névjegyzéken nem voltak, felmenőikkel megélhetésük biztosítása céljából jöttek ki, időközben férjük megérkezett Magyarországra a hadifogságból. Általában közeli (lemenő-felmenő) rokona mindegyiknek van, vannak azonban olyanok is, akiknek bár senkijük nincs otthon, vissza akarnak térni. Általában földművelők vagy kisiparosok, és számosan rendelkeztek Magyarországon meglehetős vagyonnal. Mindannyian érdeklődnek afelől, vajon visszakapják-e otthon hagyott ingatlanaikat és ingóságaikat".[261]

[260] „Da die Frage eine Einreise- und Aufenthaltsgenehmigung in Ungarn ausschliesslich Angelegenheit ungarischer Stellen ist, sieht sich dieses Ministerium ausserstande, in Ihrer Angelegenheit irgendwelche Schritte zu unternehmen". – PA AA MfAA A 7871 144–153.

[261] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 00468/1950. Benedek Jenő feljegyzése a Berlinben tartott tárgyalásokról, 1950. április 9.

A nagyszámú jelentkező fölkészületlenül érte a missziót. Nehezményezték, hogy a Külügyminisztériumtól sem a magyar kormány álláspontjára, sem a benyújtott kérelmek eljárásrendjére vonatkozóan nem kaptak tájékoztatást. Ezért a kérelmezőket egyelőre elutasították.

A kérelmezők az NDK külügyminisztériumában is igyekeztek tájékozódni. 1950. április 20-án 30, Grimma városában élő család képviseletében jelent meg egy személy a külügyminisztériumban, s a hazatérés részleteiről és feltételeiről érdeklődött. A tisztviselő arra való hivatkozással, hogy a tárgyalások még folynak, elhárította az érdeklődőt, s azt kérte, hogy valamennyi személy írásban forduljon a minisztériumhoz.[262]

Bár az 1950 júniusában megkötött megállapodásban rögzítették a családegyesítések eljárási módját is, azt – különösen a magyar fél – nem, vagy csak részben tartották be. Így a kérelmezők számára továbbra is áttekinthetetlen maradt, hogy mikor, ki, miről dönt vagy kellene döntenie.

A berlini magyar misszióhoz beadott kérelmeket a tárgyalások utolsó szakaszában átadták a német külügymisztériumnak. Barbara Dorn a berlini magyar diplomáciai missziótól 1950. június közepén kérte férje kiutazásának engedélyezését. A német külügyminisztérium június 30-án arról tájékoztatta, hogy kérelmét oda továbbították, de a tárgyalások még nem fejeződtek be, figyelje a sajtóban hamarosan megjelenő tájékoztatást.[263]

A tájékoztatás szerint a családegyesítést a kitelepített személy a német külügyminisztériumban, a Magyarországon tartózkodó családtag pedig a budapesti német misszión is kérelmezhette. Ezt követően a német külügyminisztérium – attól függően, hogy a kérelmet hol adták be – beszerezte a másik országban élő családtag belegyező nyilatkozatát. Az adott személyeknek a magyar és német hatóságoknál személyesen kellett eljárniuk. Magyarországon a kitelepülőnek életrajzot, születési anyakönyvi kivonatot, útlevelet s a Belügyminisztérium Állampolgársági Hivatalának engedélyét kellett megszereznie, s csatolnia kérvényéhez.[264] Az NDK-ban lakó hozzátartozónak a lakáshiány miatt mindenekelőtt azt kellett igazolnia, hogy be tudja fogadni kiutazó családtagját, s emiatt nem tart igényt nagyobb lakásra. A település/kerület lakásügyi osztályán tett nyilatkozat után adta ki a rendőrség a kiutazó számára a településre való beköltözési engedélyt. A dokumentumok beszerzését követően, a német belügyminisztérium és külügyminisztérium átvizsgálta és az esetek túlnyomó többségében jóváhagyta a kérelmeket. Ezt kö-

[262] PA AA MfAA A 15 614 144.

[263] PA AA MfAA Repatriierung von deutschen Bürgern in die DDR bzw. BRD aus Ungarn 1950. [Német polgárok visszahonosítása az NDK-ba és az NSZK-ba] (a továbbiakban: A 7869). 35–41.

[264] A magyar hatósági eljárásra vonatkozóan nem sikerült dokumentumokat föllelni. Így egyetlen ügy elintézésének módját – mennyi időt vett igénybe, elutasítások oka, állampolgársági hivatal engedélyének tartalma stb. – sem tudjuk végig követni. Erre vonatkozóan is a német külügyi anyagban megtalálható töredékes magyar nyelvű források alapján alkothatunk némi áttekintést.

A kitelepülés eljárási rendjét a PA AA MfAA A 7871, A 7872, A 7869 jelzetű dokumentumok alapján foglaljuk össze.

vetően átadta a kérelmeket a magyar külügyminisztériumnak. Magyar részről a belügyminisztérium állampolgársági hivatala vizsgálta felül és hagyta jóvá a kérelmeket. Ezután az érintetteket értesítették a döntésről, s megkapták a budapesti német misszió által kiállított Heimkehrerscheint/Hazatérési igazolványt.[265] Egy-egy engedély kiadása optimális esetben háromnegyed-egy évet vett igénybe. Csak ezután kezdődhetett meg a kiutazás szervezése. A tényleges kiutazásra – ami végképp kiszámíthatatlan volt – hosszú hónapok, vagy egy-másfél év elteltével került sor. Azok a családok, akiknek tagjai 4–6 éve nem látták egymást, és sokszor távol lévő családtagjaik effektív fizikai, anyagi segítségére is rászorultak volna, okkal nehezményezték a túl bürokratikus és lassú ügyintézést.

Az érintett személyek többféle úton-módon igyekeztek meggyorsítani a döntést. Néhányan politikai támogatókat szereztek, az üzemi pártszervezetek vagy annak ifjúsági szervezetei közbenjárását kérték. Otto Nuschke[266], a CDU prominens politikusa 1950 őszén Dertinger külügyminiszter személyi titkárát Ludwig Pfister meghallgatására és személyes kérelmének mielőbbi elintézésre kérte. Rövid levelében jelezte, hogy olyan magyarországi németekről van szó, akiknek hozzátartozói Szászországban elszórva lettek letelepítve, családtagjaik viszont a Szovjetunióban voltak. A családok egyesítését sürgető politikai feladatnak nevezte.[267]

Néhányan a budapesti amerikai nagykövetséghez fordultak, attól várva segítséget, de ez a lépés inkább hátránynak számított és az illetővel kapcsolatban azonnal fölvetette a politikai megbízhatatlanság gyanúját.[268]

[265] Az egyoldalas Heimkehrerschein/Hazatérési igazolvány az adott személyre vonatkozóan a következő adatokat tartalmazta: egy fénykép, név – nőknél a születési név is –, születési hely és idő, foglalkozás. A kiutazó személyleírását: haja és szeme színe, testalkat, arcforma, különleges ismertetőjegy. Továbbá tartalmazott egy záradékot, amely a dokumentum érvényességét határozta meg. Eszerint az utazási igazolványt csak a Magyarországról való kiutazásra és Csehszlovákián való átutazásra lehetett fölhasználni. Érvényességét elvesztette az NDK-ba való belépéssel. – PA AA MfAA A 7871 170.

[266] Otto Nuschke (1883–1957): Eredeti foglalkozása nyomdász, 1948–1957 között a Kelet-Németországi CDU elnöke, 1949 októberétől haláláig miniszterelnök-helyettes. – http://www.kas.de/wf/de/37.8271/. Letöltés: 2016. június 29.

[267] PA AA MfAA A 15 411 32.

[268] Az NDK budapesti missziója 1951. január 16-án két ilyen esetről tájékoztatja a magyar Külügyminisztériumot, s a magyarországi családtagok ellenőrzésére kéri. – MN OL XIX-J-j-NDK 16. d tétel 002353/1951.

Rudolf Bitter Geresden lakó idős szülei Magyarországról történő kiengedésében kérte a Budapesti Amerikai Nagykövetség közbenjárását. Esetében további nehézséget okozott, hogy Németország amerikai megszállási övezetében a Dietenheim/Illerben lakott. Miután a német hatóságok illetékesség hiányára hivatkozva megtagadták ügyében az eljárást, „esküt helyettesítő nyilatkozatot" tett, amely segítségével szülei eljárhattak a budapesti amerikai képviselet utazási engedélyügyi (permit) tisztjénél mint a külföldön élő németek érdekeinek képviselőjénél. „Magyarországról származó népi német vagyok, illetékességi és lakóhelyem Geresd község volt. Szüleim e községben mint önálló mezőgazdák működtek, én voltam egyetlen fiuk és a birtok örököse. A magyar–német államszerződés alapján 1942. május 1-én német katona lettem. Amikor 1946 augusztusában az amerikai hadi-

A többség azonban egy idő után saját, illetve ismerőseinek a hivatali eljárás során szerzett tapasztalatait használta föl, hogy ügye intézését gyorsabbá és hatékonyabbá tegye. Nevezetesen: az érintett családtagok párhuzamosan mindkét országban beadták kérvényeiket. Ezzel megspórolták azt az időt, amit a külügyminisztérium a kiutazó megkeresésére és nyilatkoztatására fordított.

Hermann Mandl fia kiutazását 1950. szeptember végén kérte a német külügyminisztériumban. A hásságyi születésű, 21 éves Anton Mandl, aki ekkor a pécsi Sophiane Gépgyárban dolgozott, két hónappal később, november végén kapta meg az NDK budapesti missziójának értesítését a családegyesítés kezdeményezéséről. A Misszióhoz eljuttatott nyilatkozatában, amelyhez csatolta önéletrajzát is, megerősítette kiutazási szándékát.[269] Egy idő után a német külügyminisztérium is a paralel kérvényezést szorgalmazta, sőt 1951 második felében több NDK-beli kérelmezőt azzal utasítottak el, hogy amíg a Magyarországon élő családtagja kérelmet nem ad be, ügyükkel nem foglalkoznak.[270]

Különösen nehéz volt a segítség nélkül maradt idős szülők, a gyerekeket egyedül eltartó anyák, a gyerekeiktől elszakítva élő nők, illetve a fiatal, egyedülálló lányok helyzete.

A gyönki özv. Elisabeth Eich (szül.: Usinger, 1914. 03. 26.) férje 1943-ban elesett a fronton. Két gyerekétől akkor kellett elszakadnia, amikor malenkij robotra hurcolták a Szovjetunióba. A Dombasz környéki bányákban dolgozott, ahonnan 1948. július 22-én térhetett vissza Magyarországra. A gyerekeit s az azok ellátásáról is gondoskodó szüleit már nem találta Gyönkön. 1948 áprilisában kitelepítették őket Roßweinba. Szüleivel még a Szovjetunióból tudatta, hogy hamarosan hazaengedik, ezért apja már 1949 április–májusában megszerezte a német hatóságoknak a beutazáshoz szükséges engedélyeit. 1950 őszéig azonban Elisabeth Eich a magyar hatóságoktól nem kapott engedélyt a kiutazásra. Ezért 1950. szeptember 7-én ismételt kérelemmel fordult az NDK Budapesti Missziójához. Újabb fél év elteltével apja kétségbeesésében Wilhelm Pieck államfőhöz fordult: „Nagyrabecsült Elnök Úr, a német nép barátjaként és segítőjeként szükséghelyze-

---

fogságból elbocsátottak, az ulm-kienlesbergi állami menekülttáboron keresztül Dietenheim-Illerbe utaltak, ahol ma is lakom. Ebben a községben van lakhatási és illetékességi jogom, saját lakásom van, és mint asztalos, állandó munkaviszonyban állok. […] Nyomatékosan kijelentem, hogy szüleim elhelyezése a lakás tekintetében nálam lehetséges. Kiegészítő lakótér nem szükséges. Mint mezőgazdasági szakmunkások szüleim itt mindenkor találhatnak munkát és elhelyezést. Mint egyetlen fiuk kötelességemnek tartom, hogy szüleimmel törődjek" – írta nyilatkozatában. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 1945–1964. 30. d tétel 0075447/7/1955.

[269] „Von der Deutschen Misson der Deutschen Demokratischen Republik bei der Volksrepublik Ungarn habe ich an 16. November 1950. einen Brief bekommen, in welchem geben Sie mir zur Kenntnis, daß mein Vater einen Antrag auf meine Reise in die Deutsche Demokratische Republik gestellt hat. Ich habe selbst auch den Wunsch zur meine Familie reisen, so in der Sinne des obenen Briefes gebe ich meinen Lebenslauf in folgenden". – PA AA MfAA A 7869 92. – Kiutazásának időpontját nem ismerjük.

[270] Lásd például Maria Böhm és Elisabeth Kessler kérelmét. – PA AA MfAA A 7869 49–51. és 181–184.

tünkben felbecsülhetetlen értékű segítségét kérjük. A következő esetről van szó. A lányom most még Gyönkön, gyerekeitől külön él. A férje elesett a háborúban. A két gyerek a nagyszülőkkel itt a Sachsen tartománybeli Roßwein körzetében tartózkodik. A berlini magyar diplomáciai missziónál minden igyekezetünk kudarcba fulladt. Hasonló módon a lányom, Eichné sem járt eredménnyel az NDK budapesti diplomáciai missziójánál.

Ezért arra kérjük, nagyrabecsült Államelnök Úr, mutasson nekünk utat, ami számunkra lehetővé teszi, hogy lányom hamarosan két gyermekéhez jöhessen"[271] – írta 1951. április 16-i levelében. Az elnöki hivataltól a Külügyminisztériumba átkerült levélre ceruzával a következő megjegyzést írták: „május 9-i transzporttal megérkezett".[272]

Egy 10 éves kislány hasonlóan kétségbeesett helyzete miatt fordult az államelnökhöz. Erika Groll Magyarországon nagyszüleivel lakott Szalatnakon, mert szülei a kb. 25-30 km-re lévő Vaskapu-Szava pusztán gazdálkodtak, ahol azonban nem volt iskola. A kislányt nagyszüleivel kitelepítették, a szülők másik lányukkal Magyarországon maradtak. Időközben meghalt a nagyapa, aki az NDK-ban a családfenntartó volt, nagyanyja betegeskedett, kórházi ápolásának idejére a kislányt már többször idegeneknek kellett magukhoz vennie. Ennek ellenére a szülők 1951 nyaráig nem kaptak kiutazási engedélyt.[273]

Hasonló Reich Mária és unokájának esete is, aki viszont Magyarországra akart visszatérni. A Lengyel községben élő Reich Máriát lányunokájával együtt 1948. március 23-án telepítettek ki Görlitzbe. Fia és annak családja Magyarországon maradt. Férjét már 1936-ban elvesztette. Az 59 éves asszony, aki korábban kis birtokukon gazdálkodott, az NDK-ban szociális segélyből élt. Kérelmét 1949-ben benyújtotta, az engedélyt azonban többszöri ismételt próbálkozás után 1953. december 17-én kapták meg.[274]

Az elhúzódó és az érintettek által követhetetlen ügyintézést jelzi, hogy a kérelmezők sok esetben ismételten a Külügyminisztériumhoz fordultak. Valójában ügyük állásáról akartak információhoz jutni, amikor azt firtatták, hogy vajon

[271] „Hierdurch bitten wir Sie, hochverehrter Herr Präsident, als Freund und Helfer des deutschen Volkes um Ihre geschätzte Mithilfe in unserer Notlage. Es handelt sich dabei um folgenden Fall. Meine Tochter (…) ist zur Zeit noch in Gyönk und lebt von ihren Kindern getrennt. Ihr Ehemann ist im Krieg gefallen. Die beiden Kindern befinden sich in der Obhut der Großeltern, hier in Roßwein/Sachsen. Alle Bemühungen unsererseits auch an die Diplomatische Mission der Ungarischen Volksrepublik, Berlin schlugen fehl. In gleicher Weise haben auch die Bemühungen unserer Tochter, Frau Eich, an die Diplomatische Mission der DDR bei der Volksrepublik Ungarn in Budapest, leider keinen Erfolg gezeigt.

Nun bitten wir Sie, hochverehrter Herr Präsident, uns irgendwie einen Weg zu zeigen, der uns einen Bahn öffnet, daß meine Tochter recht bald zu ihren zwei Kindern kommt. – PA AA MfAA A 7869 28–31.

[272] PA AA MfAA A 7869 27.

[273] PA AA MfAA A 7869 299–306.

[274] MNL OL XIX-J-34-b 16. d tétel 5003/1953.

a hónapokkal korábban beadott dokumentumok elégségesek, megfelelőek-e.[275] Különösen nehezen teltek azok a hetek-hónapok, amikor az érintettek immár minden engedély birtokában a kiutazásukat várták. Mind a német, mind a magyar fél a csoportos kiutazást preferálta, de a transzportok összeállítása, illetve elindítása érthetetlenül hosszú időbe tellett.

A nagyvejkei származású Hirt család érdekében a nő német munkáltatója fordult 1951. február 12-én a külügyminisztériumhoz. Férje, Johann Hirt 1949 őszén tért haza a Szovjetunióból. A feleségét, Regina Hirtet és a gyerekeket kitelepítették az NDK-ba. 1950-ben megkérték az engedélyt a családegyesítésre. A szükséges németországi engedélyeket megkapták, de a magyar hatóságok a férj útlevélkérelmét elutasították, ezért illegálisan akart utánuk szökni, de elfogták, és 4 hónapra letartóztatták. Ezt követően Komlón kőművesként helyezkedett el. A német külügy azt jelezte, hogy Johann Hirt a következő, valószínűleg 1951 áprilisában induló szállítmánnyal elhagyhatja Magyarországot.[276]

A szűkszavú, nyelvileg szikár, jelzők nélküli, tények közlésére szorítkozó önéletrajzok, kérvények néhány sorba sűrítik bele egy-egy személy, család élettörténetét. Érzelmeikbe, szenvedéseikbe nem, vagy alig engednek bepillantást a sorsuk felől döntő bürokratáknak. A szikár tények, életük fundamentumai, a többi – hogyan lehet helyreállítani 4–6 év különélés után egy család tagjainak nemcsak egzisztenciális, de érzelmi egységét, közösségét – úgyis magánügy.

Hazatérés – de hová? Hadifogságból elengedett német nemzetiségűek internálása (1950–1953)

Táborból táborba: Tiszalök, Kazincbarcika (1950–1952)[277]

A második világháború befejezése után Magyarországon száznál is több internálótábor működött. „Ezeket egyfelől a háborúból békébe való átmenet szükségletei

[275] Erre vonatkozóan lásd például a Heidecker család kérelmét. – PA AA MfAA A 7869 248–259.

[276] PA AA MfAA A 7869 231–233.

A transzportot több dokumentumban is említik, de elindítására vonatkozóan nem találtam adatokat.

[277] A fejezetben alapvetően a hadifogságból hazaengedett és internált személyekkel – ezen belül is elsősorban a német nemzetiségűekkel – szembeni eljárási módokat vizsgálom. Csak az összefüggések megértéséhez szükséges részletességgel foglalkozom az egyes táborok történetével, mindennapi életével, a személyzet viselkedésével. Ez utóbbiak bemutatásakor írott források híján elsősorban az egykor fogva tartott személyek visszaemlékezéseire támaszkodom.

hozták létre, másfelől a kezdetektől gyökeres, teljes körű (gazdasági, társadalmi és politikai) rendszerváltás ambíciója".[278]

A politikai hatalom az internálás intézményével – amely csak egyike volt a háború utáni politikai magatartást felülvizsgáló intézkedéseknek – tömegesen diszkvalifikálta belső ellenfeleit vagy a társadalom annak tartott tagjait.

Az internálási eljárásokat 1945 júniusáig a Horthy-korszak háborús és különleges helyzetekre vonatkozó rendeletei, továbbá az 1945 februárjában a német állampolgárok internálását elrendelő (302/1945. ME számú), valamint a népbíróságok létrehozását és működést szabályozó (81/1945. ME számú) rendeletek alapján hajtották végre. Az internálás legrövidebb időtartama hat hónap lehetett, de az érintett személy csak abban az esetben szabadulhatott, ha fogva tartása alatt példás magatartást tanúsított. Az internálótábor felügyelő hatósága ellenkező esetben további hat hónappal, összesen 24 hónap időtartamig meghosszabbíthatta az adott személy internálását. 1945 májusában mindkét rendelet személyi hatályát kiterjesztették, fogalmi meghatározásait pontosították, a népbírósági eljárások büntetési tételeit szigorították, ugyanakkor a népbírósági büntetések közül kikerült az internálás.

Ezzel az internálásoknak nemcsak a végrehajtása, de államigazgatási kényszerintézkedésként való kezdeményezése is egyértelműen rendőrségi hatáskörbe került. Nyilvánvalóan összefüggésben állt ez azzal, hogy a Magyar Kommunista Párt vezetői nem voltak megelégedve az antifasiszta számonkérés addigi eredményeivel, s már a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. március 28-i ülésén fölmerült, „hogy oly esetben, ahol nincs elég ok a népbíróság elé utalásra, de az illető fasiszta, nyilas, munkatáborba utalható legyen".[279]

Gyakorlatilag ezt a szempontot érvényesítette az az Erdei Ferenc által 1945. június 21-én kiadott 138.000/1945. számú, nyilvánosságra nem hozott belügyminiszteri rendelet, amely szabályozta az internálásnál, rendőrségi felügyelet alá helyezésnél követendő eljárási szabályokat. A rendelet kimondja: „Azokat az egyéneket, akik a 81/1945. ME sz. és 1440. ME sz. rendeletben meghatározott bűntettek, vagy vétségek elkövetésével a rendelkezésre álló adatok szerint nem gyanúsíthatók ugyan, de korábbi, vagy jelenlegi fasiszta, népellenes magatartásuk miatt veszélyesek, vagy általában az ország demokratikus szellemben való újjáépítését gátolni igyekszenek, közigazgatási eljárás alá kell vonni. A velük szemben alkalmazandó közigazgatási rendszabály, amely tehát nem megtorló, hanem csupán megelőző intézkedés, a 8130/1939. ME sz. és a 760/ 1939. sz. rendelet

[278] Bank Barbara–Őze Sándor: *A „német ügy" 1945–1953: A Volksbundtól Tiszalökig.* Budapest–München–Backnang, A Magyarországi Németek Országos Szövetsége, 2005. 25–33.; Bank Barbara–Gyarmati György–Palasik Mária: *„Állami titok". Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó, 2012. 19., valamint Bank Barbara: Buda-déltől Recskig. Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953. *Rubicon,* 2015. 10. 4–13.

[279] Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). *Társadalmi Szemle,* 1997. 7. 87–94. 87.

alapján kétféle: rendőrhatósági őrizet alá helyezés (internálás) és rendőrhatósági felügyelet alá helyezés."[280]

Erdei a rendelet szükségességét a nem egységes rendőrhatósági eljárásokkal indokolta, ugyanakkor elismerte, hogy a rendeletben szabályozott eljárásra, amikor is a felek meghallgatása nélkül hozott „ítéletek" alapján kerül sor őrizetbe vételükre, lakóhelyükről való kitiltásukra, olyan intézkedések, „amelyekre csak rendkívüli körülmények között kerülhet sor, olyankor, amikor ezt magasabb állami érdekek indokolják". A belügyminiszteri rendelet azzal, hogy lehetővé tette a bírósági ítélet nélküli internálást, lényegesen bővítette a rendőrség és azon belül is a politikai ügyosztályok hatáskörét. Az internálást az illetékes politikai osztály vezetőjének javaslatára a főkapitány rendelte el.[281]

Ha az internálási eljárásokat a magyarországi németek szempontjából vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy 1945 májusáig csupán a népbírósági eljárások következtében volt jogi lehetőség rendőrhatósági őrizetbe vételükre. Ezeket az eljárásokat azonban 1945. február és május között nem tudták olyan nagy számban lefolytatni, hogy a németek tömeges internálására sor kerülhetett volna. Esetükben bonyolította és súlyosbította a helyzetet, hogy a földreformrendeletre, a nemzethűségi igazolóbizottságok határozataira, illetve, az SS-be önként belépettek esetében, német állampolgárságukra hivatkozva is elrendelhették internálásukat.[282]

A jogbizonytalanságot tovább erősítette a végrehajtásban részfeladatokat ellátó egyes állami szervek – rendőrség, helyi közigazgatási apparátus, Népgondozó Hivatal – között állandósult hatásköri viták, az elégtelen és szakszerűtlen együttműködés, továbbá a végrehajtás ellenőrizetlen volta. Egy-egy személy ellen sok esetben párhuzamosan több eljárás is folyt azonos okokra, de különböző jogszabályokra való hivatkozásokkal, ami nemcsak az adott személy, de az eljáró hivatalok számára is átláthatatlanná tette az eljárást.

A jogi lehetőségek és tényleges eljárások között meglévő szakadékot a belügyminiszteri körlevelek és rendeletek fogalmi pontosításai, egységes eljárási szabályai nem tudták és vélhetően nem is akarták megszüntetni. Erre utal a magyar államrendőrség vidéki kapitányságának 1945 végén kiadott, szigorúan bizalmas utasítása is, amely előbb részletesen ismerteti ugyan a németek internálásával kapcsolatos jogi lehetőségeket, ezt követően azonban azzal vádolja meg a rendőrség helyi szervezeteit, hogy azok a fasiszta németek javára részrehajlóak, mert a telepesekkel szemben, akik „többnyire vagyontalanok és anyagi javakban szűkölködnek", a németek érdekeit védik. Pedig az „államhatalom közegeinek – szögezi

[280] A rendelet teljes szövegét közli Palasik, 1997. 90–94.

[281] Palasik, 1997. 89.

[282] A németek internálására vonatkozóan bővebben lásd Tóth Ágnes: „A népeket kihajcsák a legelőre és ök azt viszik getoba akit akkarnak." Internálótábor Lengyel községben. *Kisebbségkutatás,* 2006. 4. 621–641. és Tóth Ágnes: A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* (Szerk. Szederjesi Cecília). Salgótarján–Budapest, Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, 2008. 37–52.

le az utasítás – mindenkor inkább a gyengébb fél segítésére kell állaniok". Éppen ezért a németséggel szemben pozitív részrehajlással vádolható rendőrök ellen szigorú büntetést helyezett kilátásba.[283]

A Magyar Kommunista Párt javaslatára 1946 második felében átszervezték az internálótáborok rendszerét. Az internáló- és szűrőtáborok számát – a fenntartás költségeinek racionalizálása és a fogvatartottak munkaerejének hatékonyabb kihasználása érdekében – csökkentették, és néhány településen nagyobb, centralizált táborokat hoztak létre. Az '50-es évek elején pedig a korábbiaktól részben eltérő funkciójú táborokat – kényszerlakhely-kijelölés, kényszermunkatábor – is alapítottak. Kényszerlakhelyet a déli és nyugati határsávból kitelepítettek és a Budapestről deportált középosztálybeliek számára jelöltek ki. Előbbieket a Hortobágyon és a Közép-Tisza vidékén létrehozott zárt táborokban, míg utóbbiakat többnyire kulákcsaládoknál helyezték el.[284]

A hároméves, majd az első ötéves tervben megfogalmazott „vas és acél országának" megteremtése, a nehézipar voluntarista fejlesztése óriási munkaerőszükségletet generált, amit a különböző kampányokkal, a nők tömeges munkába állításával sem tudtak biztosítani. E hiányt a tömeges rabmunkáltatással, a kényszermunkatáborok létrehozásával szüntették meg. Az 1950-es évek elején több nagy ipari beruházást is kifejezetten a kényszermunkatáborokba politikai okokból internáltak és a Szovjetunióból hazatért, ám családjaikhoz haza nem engedett hadifoglyok foglalkoztatására alapoztak. Ezeket a táborokat a hatalom a külvilágtól szinte hermetikusan elzárt területeken hozta létre, az itt fogva tartott személyek legelemibb jogait is semmibe vették. Megszüntették például – s csak 1952 júliusában rendelték el ismét – az internáltak rendőrhatósági őrizetének addig előírt, hathavonkénti felülvizsgálatát. A fogvatartottaknak a hatalom gyakorlóival szembeni teljes kiszolgáltatottságát fejezte ki a velük szemben alkalmazott önkényeskedő, szadista bánásmód, embertelen lakhatási és életkörülményeik, valamint munkafeltételeik is. Az internáltakra többé nem személyként tekintettek – nevüket nem, csupán azonosító számukat használták –, hanem olyan végsőkig kizsigerelhető munkaerőként, akinek a helyére bármelyik pillanatban a társadalom egy másik tagja állítható. Hiszen a politikai ellenségképzés tárháza határtalan.

A kényszermunkatáborokat az Államvédelmi Hatóság üzemeltette, illetve felügyelte. Az első időszakban a Hivatal Jogi és Börtönügyi Főosztálya, majd átszervezése után a Vizsgálati Főosztályon belül létrehozott Börtönügyi Osztály volt a felelős a börtönök – amelyeket korábban az Igazságügyi Minisztérium működtetett –, a régi és új internáló- és kényszermunkatáborok működtetéséért, irá-

[283] MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: BAZML) A Magyar Államrendőrség Zemplén Megyei Főkapitányságának iratai 1945–1946. (a továbbiakban: XXIV. 12.) 869/1946.

[284] Bank–Gyarmati–Palasik, 2012. 21., 49.
Számos tábor felszámolásának időpontja, módja nem tisztázott még.

nyításáért, ellenőrzéséért. A Börtönügyi Osztály vezetője először Princz Gyula[285] államvédelmi őrnagy, majd 1951 januárjától Lőke Gyula[286] államvédelmi alezredes lett. Ideiglenesen, Lőke Gyula pártfőiskolai tanulmányainak – 1952. augusztus – 1953. március – idejére Várkonyi Ferenc államvédelmi őrnagy állt az osztály élén.[287]

A rabmunkáltatásnak 1951 elejétől a korábbiaknál professzionálisabb kiépítésére Rákosi Mátyás azt követően adott utasítást, hogy hazatért Moszkvából a „népi demokráciák" kommunista pártjainak főtitkárai és honvédelmi miniszterei Sztálinnal folytatott találkozójáról. Ott szembesült azzal, hogy a hidegháború éleződése, a harmadik világháborúra való készülés jegyében a Szovjetunió a többi szocialista országoktól is azt várja, hogy kettőzzék meg költségvetésükben a honvédelemre fordított összeget.

A kényszermunka hazai rendszerének bevezetése rohamtempóban folyt, a rabmunkások száma 1951 májusában már 22-23 ezer főre rúgott. Az így foglalkoztatottak az érvényesen járó bérek 20 százalékkal csökkentett összegét kapták.[288] A Népgazdasági Tanács 1951. december 1-jei hatállyal létrehozta a Közérdekű Munkák Igazgatóságát (KÖMI), mert a „népgazdasági érdek egyrészt és a büntetés-végrehajtási szempont másrészt megkívánják, hogy a letartóztatottak termelőmunkában való foglalkoztatása egységesen és önálló vállalat, valamint önelszámoló egységek keretében történjék. A vállalatokat az építőipar, gyáripar, kőbányászat és mezőgazdaság keretében kell megszervezni".[289] Élére Garasin Ru-

[285] Princz Gyula (1905–1969): Betűszedőnek tanult, 1945-től a Politikai Rendészeti Osztály munkatársa. 1950-től a BM ÁVH Vizsgálati Főosztályán belül alakult börtönügyi osztály vezetője volt. 1954. január 15-én a Péter Gábor és társai perében nyolc év börtönbüntetésre ítélték, amit 1957-ben a perújítást követően is helybenhagytak. – http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/princz.htm (Letöltés: 2016. június 30.)

[286] Lőke Gyula (1914–?): Négy polgárit végzett. 1945-ben került a Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályára. 1951 elején államvédelmi alezredessé léptették elő, a VI. Jogi és Börtönügyi Főosztály Börtönügyi Osztályának vezetője lett. 1953 júliusában a BM XI. Államtitokvédelmi Osztály vezetője lett. E minőségében ő ellenőrizte a foglyoknak a recski, a tiszalöki, a kazincbarcikai és a kistarcsai internálótáborokból való kiengedését. – *Trójai faló a belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956.* (Szerk. Gyarmati György–Palasik Mária). Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó, 2013. 326–327.

[287] Bank–Gyarmati–Palasik, 2012. 22.

[288] Az MDP KV Titkársága 1951. május 23-i határozata azt is kimondta, hogy „a rabmunka kifejezés helyett a letartóztatottak termelőmunkában való foglalkoztatása kifejezést kell használni". – T. Varga György: Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001.* (Szerk. Gyarmati György.) Budapest, Történeti Hivatal, 2002. 159–175., 168. –A rabmunkáltatásra vonatkozóan lásd még Pelle János: A magyar gulágon. Osváth György története. – http://www.magyarszemle.hu/volume/2013_2 (Letöltés: 2015. augusztus 8.)

[289] T. Varga, 2002. 161–162.

A KÖMI vállalatainál dolgozók a rövidítést szellemesen a következőképpen oldották föl: Kerülhet Ön Még Ide. – Búza Péter: Ötvenhatban szabadultak. – http://www.budapestfolyoirat.hu/archivum/2006/10/147-otvenhatban -szabadultak (Letöltés: 2015. augusztus 8.)

dolfot[290] nevezték ki, akit a KÖMI vezetőjeként büntetés-végrehajtási ezredessé léptettek elő.

A KÖMI két hónapig az Igazságügyi Minisztérium közvetlen felügyelete alatt működött, majd az 1952. március 29-én megjelent 2003/10/1952. számú MT határozat értelmében a KÖMI a letartóztató intézetek őrtestületeivel együtt a belügyminiszter felügyelete alá került.[291]

A Szovjetunió 1950. november végén és december első napjaiban 3548 magyar, illetve egykor magyar állampolgárságú hadifoglyot adott át Magyarországnak.[292]

A 'terhelő adatok' rovatban a névjegyzékben szereplők 51%-ánál, 1835 személynél korábbi Waffen-SS-szolgálatukat tüntették fel. Nem tettek azonban különbséget az SS-be önként belépők és oda 1944 áprilisát követően kényszerrel besorozottak között. A megadott információk a fogságba esés helyére, körülményeire, illetve a katonai szolgálatra vonatkoztak: „Adolf Lipót: 1945. május 10-én amerikai fogságba esett Ausztriában, majd átadták a szovjet katonai hatóságnak.

[290] Garasin Rudolf (1895–1969): Nyomdásznak tanult. Az I. világháború idején az orosz fronton fogságba esett, s évtizedekig a Szovjetunióban élt. 1945. elején egy partizáncsoporttal érkezett Magyarországra. 1952-től a BM Büntetés-végrehajtási Főosztályát vezette. 1953 júliusában a Börtönügyi Osztály vezetője lett. – *Trójai faló,* 2013. 221–222.

[291] 1953 első negyedében az internálótáborokban, bányákban, külmunkahelyeken és a börtönök üzemeiben foglalkoztatottak száma összesen 27–28 ezer fő között mozgott. – Bank Barbara: Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban. In: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003.* (Szerk. Gyarmati György.) Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 108–130., 122.

A KÖMI-t jogilag csak 1960-ban szüntették meg, beolvadt a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának szervezetébe.

[292] ÁBTL Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910) – 1945–1990 (1995) (a továbbiakban: 4.1.) A 469 Szovjetunióból 1950-ben hazatért hadifoglyok névjegyzéke 1. kötet. 1950. A névjegyzék orosz ABC-ben, az O-5631/1. sz. dosszié fordítása., A 470 2. kötet. Az O-5632/a sz. dosszié fordítása., A 471. 3. kötet. AZ O-5633/a sz. dosszié fordítása., A 472. 4. kötet. Az O-5634/a sz. dosszié fordítása., A 472. 1. kötet. Névjegyzék azokról a magyar hadifoglyokról, akik hírszerző és kémelhárító szerveknél, csendőrségnél, rendőrségnél, SS-alakulatoknál szolgáltak 1950. Az O-5634/1. sz. dosszié fordítása

Az 1–4 kötetes folyamatos sorszámozású átadási névjegyzék adatai a következők: sorszám, név, anyja neve, születési név, születési idő, foglalkozás, terhelő adatok, megjegyzés. A névjegyzék adatainak áttekintését követően a következő alapvető megállapításokat tehetjük: Az egyes rovatok kitöltése nem teljes körű vagy nem következetes. Hiányos az 'anyja neve' és 'foglalkozás' rovat kitöltése, a 'születési idő' rovatban pedig sok esetben megadják a születés helyét is. A 'foglalkozás' rovatban keveredik az illető személy katonai rendfokozatának, illetve tényleges foglalkozásának megjelölése. A személyek egy részénél vagy csak az egyiket – például: szakaszvezető, főhadnagy, illetve segédmunkás, kőfaragó –, vagy mindkettőt föltüntetik. Az adott személy neve alatt szerepel állampolgárságának és nemzetiségének megjelölése is. Valamennyi, az 1938–1944 közötti Magyarország területéről besorozott vagy ott hadifogságba esett személyt magyar nemzetiségű magyar állampolgárként tüntették föl. Így az SS-be önként belépetteket is, akik a belépéssel elvesztették magyar állampolgárságukat. Kivételt képeznek viszont a jugoszláviai területről származók, akiknél a 'jugoszláv' megjelölést alkalmazták. A 'terhelő adatok' rovatban röviden azokat az információkat adták meg, amivel az illető személy Szovjetunióban való visszatartását – csendőr, rendőr, fogolytábor őrzője, nyilas párt tagja, tisztviselője, a hadifogolytáborban demokráciaellenes kijelentéseket tett – indokolták.

1945. február 25-től fogságba jutásáig közkatonaként szolgált a német hadsereg 2. utász és a 37. SS munkászászlóaljnál", „Albert Rudolf: 1945. április 29-én Naidorf faluban, Németország esett fogságba. 1944 áprilisától az SS 501. lövészhadosztálynál teljesített szolgálatot", „Albrecht István: 1945. május 9-én Branauban ejtették fogságba. 1944. szeptembertől a 31. SS gyalogos hadosztálynál szolgált".[293]

A magyar kormány a hazatértek túlnyomó többségét nem hadifogságból elengedett személyként, hanem bűnösként kezelte. Ezt bizonyítja a velük szemben alkalmazott eljárási mód.[294] A hazaengedett személyek egy kisebb részét az ÁVH Nyíregyháza-Sóstón vette át a szovjet kísérőktől, s egy-két napi tartózkodás után szállították őket Budapestre, míg a hazatérők nagyobb része egyenesen a fővárosba érkezett. Ideiglenesen a Mosonyi utcai Toloncházban helyezték el őket, ahol 1950. december első felében mindenkiről egy kérdőívet töltöttek ki. Ez az adott személy azonosításához szükséges legfontosabb adatokat tartalmazza, valamint röviden érinti a megkérdezett háború alatti tevékenységének és fogságba esésének körülményeit. Ezzel egy időben gyanúsított jegyzőkönyvet is felvettek. Ez utóbbi az érintett személyes viszonyaira vonatkozóan már részletesebb – szociális és vagyoni helyzet, pártállás, tömegszervezeti tagság, előző büntetései – adatokat tartalmazott. Másrészt a kihallgatottnak részletes önvallomásban kellett beszámolnia családi hátteréről, eddigi életútjáról, háború alatti magatartásáról. Az ÁVH formailag ezekkel az önvallomásokkal teremtette meg a jogalapját a további fogva tartásnak. A német nemzetiségű személyek bűnösségét bizonyítottnak tekintették, ha az illető beismerte, hogy az 1941. évi népszámláláskor német nemzetiségűnek (is) vallotta magát, valamint Volksbund-, illetve SS-tagság esetén. Az a tény pedig, hogy családját kitelepítették Magyarországról, az érintett fasiszta elkötelezettségének minősült. A politikai hatalom eleve eldöntött ítéletét az érintettek

[293] ÁBTL A 469.

A névjegyzék jelzete ÁBTL A 469, A 470, A 471 és A 472. A névjegyzék orosz abc-ben készült, az O-5634. fordítása, dátuma 1950. november 21.

[294] Az eljárási módot az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában föllelhető, Tiszalökre internált személyek vizsgálati dossziéiban (a továbbiakban 3.1.9.) található dokumentumok alapján rekonstruáltam. Minden egyes megállapítást külön nem jegyzetelek. Lásd erre vonatkozóan a 3.1.9. V 67 810; V 67 903; V 68 016; V 68 051; V 68 134; V 68 190; V 68 229; V 68 234; V 68 591; V 68 718; V 68 726; V 68 783; V 69 099; V 69 203; V 69 394; V 69 682, V69 737, V 70 040; V 70 214; V 70 311, V 107 383; V 107 384; V 108 168 dokumentumokat. Bár a levéltárba került vizsgálati dossziék száma töredéke az internáltak számának, a dossziékban, illetve közigazgatási dokumentumok utalásai alapján föltételezhető, hogy valamennyi internált személyről vizsgálati dossziét nyitottak. E helyütt fontos kiemelnem azt is, hogy bár az állambiztonsági források egyrészt megkerülhetetlenek, másrészt sok esetben csak igen korlátozott módon használhatók. Elég csak keletkezésük körülményeire gondolni, aminél a megrendelő önigazolása érdekében az erőszakot folyamatosan alkalmazta. Különösen nehéz az emberi viselkedésre vonatkozó dehonesztáló dokumentumok információértékének megítélése, hiszen az alapvető törekvés épp a stigmatizáció volt. A fenti körülmény miatt az átlagosnál jobban törekedtem arra, hogy ahol erre lehetőségem nyílt, ott az állambiztonsági iratok tartalmát más forrásokkal is összevessem, ellenőrizzem. Másrészt a különböző állambiztonsági források aprólékos szövegelemzése révén próbáltam kiszűrni az információkban meglévő inkoherenciát. Sokszor ezt követően sem állapítható meg, hogy mi és hogyan történt.

tárgyszerű érvelése – például a kényszer SS-sorozásra való hivatkozás – nem írhatta felül. Voltak néhányan, akik a fogva tartók érvelését átvéve érveltek. Nevezetesen: ha az SS-be belépéssel elvesztették magyar állampolgárságukat, akkor német állampolgárok, s külföldi állampolgárként való visszatartásuk végképp jogszerűtlen. „A kérdésre, hogy [a jegyzőkönyvet] miért nem írtam alá, azt feleltem, hogy én nem vagyok magyar állampolgár. Az ellenkérdés úgy hangzott: miért lennék én német? A válaszom: Mert engem a magyar hadsereg átadott a németbe és ettől a naptól fogva német állampolgár vagyok".[295]

A két-három éves fogságot megalapozó egy-két szavas „ítélet"-et a kihallgatók a kérdőív végére, lapalji jegyzetként, kézírással írták. Legtöbbször csak a következő két szó szerepel: „Javaslat: internálás."

Beck István (Kunbaja, 1927.) 1950. december 1-jén a következőket nyilatkozta: „Előadom, hogy 1944. IX. 17-én behívóval behívtak Zomborra a 31-es SS hegyi ezredhez, onnan Ókérre mentünk, ahol kiképzésben (rádiós) részesültem. 1944. október 14-én Dunántúlra, Villányba mentünk. Szintén rádiós kiképzésben részesültem. Onnan Nagymákfára mentünk át. 1945. I. 3-án Ausztriába mentünk. III. 28-ig rádió kiképzést folytatunk, majd Sziléziába mint rádiós kerültem bevetésre. 1945. V. 9. estem fogságba Königgrätznél".[296] Kihallgatója megjegyzése: „Szülei Nyugat-Németországban vannak, és ezért nem lehet szabadlábra helyezni".[297]

Beck József (Kisvaszar, 1911.) 1944 szeptemberében vonult be az SS-be. 1945. április 29-én Drezda környékén esett szovjet fogságba. Szüleit 1948-ban Lipcse környékére telepítették ki. „Kétszínű, hazudozó. Családját, mint Volksbundistákat, Németországba telepítették. Ő is utánuk akar menni. Javaslat: internálás" – szólt kihallgatójának ítélete.[298]

Schäffer Mihály (Soroksár, 1922.) az 1950. december 11-én fölvett jegyzőkönyv értelmében elismerte, hogy 1943-ban önként jelentkezett az SS-alakulathoz, ahol őrvezetői rendfokozatot ért el. Németországban öt hónapot harcolt a szovjet csapatok ellen. Az ÁVH munkatársának megjegyzése: „A kihallgatás alatt cinikusan viselkedett. Internálás".[299]

Richter György (Nemesnádudvar, 1926.) a vele 1950. december 1-jén fölvett jegyzőkönyv szerint a következőket mondta: „Apám Nemesnádudvaron gazdálkodott 50 kat. hold földön. Tagja volt a Volksbundnak. Jelenleg Németországba van kitelepítve. 1944. szept. 18-án vonultam be német SS-alakulathoz katonának

[295] „Auf die Frage, warum ich nicht unterschrieben hätte, antwortete ich, dass ich keine ungarische Staatsangehörigkeit habe. Die Gegenfrage lautete, warum ich Deutscher sei? Meine Antwort: Weil mich die ungarische Wehrmacht an die deutsche übergeben hat und ich von diesem Tag an deutscher Statsbürger war". – Feinrich, Hans: *Gefangen, Geschunden, Verschwiegen. Erlebnisberichte und Analysen ungarndeutscher Spätheimkehrer aus russischer und ungarischer Kriegsgefangenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg.* Stuttgart, Unsere Post Verlag, 1981. 78.

[296] ÁBTL 3.1.9. V 70 311 7.

[297] ÁBTL 3.1.9. V 70 311 5.

[298] ÁBTL 3.1.9. V 69 737 2–5.

[299] ÁBTL 3.1.9. V 68 234 5–8.

és teljesítettem mint egészségügyis szolgálatot előbb a sváb-hegyi szanatóriumban, majd Mészáros utca 5. szám alatt és a Park Szállóban. 1945. február 12-én a Várban estem szovjet fogságba. Tabajd községben kaptam SS-kiképzést és tetoválást".[300] Kihallgatója megjegyzése: „Sváb-kulák származású, SS, lehet igazat vallott. Javaslat: Más táborban való elhelyezését javaslom".[301]

Schmidt József (1926. Meződ) apjával együtt mint német származású vonult be 1944. január 2-án SS-katonának, 1945. május 8-án Ausztriában esett orosz fogságba. Apjával együtt került haza. Kihallgatója ítélete: „Fasiszta érzelmű, svábok, kulákok [sic!], megbízhatatlan".[302]

E rövid indoklások is alátámasztják, hogy a magyar belügyi szervek ezekkel a személyekkel szemben a kollektív bűnösség elve alapján jártak el. A kihallgatóknak az internált személyiségére vonatkozó elítélő megjegyzései nyomatékosító megbélyegzést jelentettek, akiknek a viselkedését, tevékenységét az internálótáborok őrei, az ÁVH operatív csoportjának munkatársai a későbbiekben kitüntetett figyelemben részesítették.

A toloncházbeli elhelyezés – az érintettek egybehangzó visszaemlékezése alapján – nagyon zsúfolt volt, a koszt kevés és rossz minőségű, az őrök pedig nagyon durván viselkedtek. A Toloncház túlzsúfoltságát enyhítendő az átvilágítás után az egykori hadifoglyok egy részét ideiglenesen – néhány hétre vagy egy-két hónapra – különböző helyeken szállásolták el. Így a kőbányai állatvásár istállóiban, a budafoki sörgyár épületeiben vagy Vácott, az egykori bőrgyár padlásán. A volt hadifoglyok egy kisebb hányadát, mintegy 700 személyt, a csoport 20%-át – nagyrészt a magyar nemzetiségűeket – hazaengedték.[303] A hazaengedettekre vonatkozóan

[300] ÁBTL 3.1.9. V 67 810 7.

[301] ÁBTL 3.1.9. V 67 810 5. Richter György néhány hónapnyi kecskeméti tartózkodás után Kazincbarcikára került, s csak 1953 tavaszán szállították át Tiszalökre.

Az ÁVH munkatársának megjegyzése arra is utal, hogy kihallgatásuk időpontjában nemcsak az egykori hadifoglyok tábori elhelyezése, azaz további fogva tartása volt eldöntött tény, hanem az is, hogy többségüket mely internálótáborba szállítják.

[302] ÁBTL 3.1.9. V 67 903 5–7.

Hasonlóan fogalmazott Huber Ferenc (1925. Szálka) és Gulyás István kihallgatója is: „alattomos, sunyi, hazudozó. Internálását!" és „Nem őszinte, hazudozó. Internálni!". – ÁBTL 3.1.9. V 68 016 5. és ÁBTL 3.1.9. V 68 591 5.

Egyetlen esetben találtam pozitív bejegyzést a kihallgatott személyére vonatkozóan, de ez a javaslat lényegét nem érintette: Gerger Ede (1925. Nemesmedves) „őszinte, csendes természetű, szülei telepítve Németországba, internálás". – ÁBTL 3.1.9. V 68 134 5.

[303] A hazaengedettek számára egy későbbi jelentés adataiból következtethetünk. Juhász László ÁVH-ezredes 1952. március 28-i jelentésében 2848 volt hadifogoly internálásának meghosszabbítását rendelte el. Ekkor tehát az 1950. december elején hazaengedett 3548 személy 80%-a volt internálva. Nincsenek adatok arra vonatkozóan, hogy a közbeeső időben egykori hadifoglyok internálását nagyobb számban megszüntették volna. – ÁBTL Az Államvédelmi Hatóság kimutatása az internálásra szánt volt hadifoglyokról (1952) (a továbbiakban: A 482). A mintegy 700 személynek a hazatérés utáni hetekben történt elengedését támasztja alá az NDK külügyminisztériumának egy feljegyzése is, amelyben azt említik, hogy 1951. február 11-én azokat a volt hadifoglyokat elengedték, akiknek hozzátartozója élt Magyarországon. – PA AA MfAA A 7872 344. A megállapítás korlá-

más információ – név, hazaengedés oka, módja – nem áll rendelkezésünkre. Mint ahogyan a dokumentumok arra vonatkozóan sem tartalmaznak információt, hogy ki döntött és mi alapján az egyes személyeknek a Toloncházból való elszállításáról.

Az első hetekre az érintettek a következőképpen emlékeztek: „Nyíregyháza-Sóstón csak 4-5 transzportot fogadtak. A későbbieket egyenesen Budapestre irányították. Én a bátyámmal együtt a 3. voronyezsi csoporttal még a Sóstóra kerültem. A fogadást mindig úgy intézték, hogy sötétedés után érkezzenek a szállítmányok. Az állomástól az üdülőig – itt lajstromozták a hadifoglyokat – teherautók világították meg az utat, mikor megláttuk a sötét háttérben a géppisztolyos őröket, azonnal éreztük, hogy ez az út nem a szabadságba vezet. Azt hiszem nem kell hangsúlyoznom, hogy a vacsora – a szép magyar kenyérrel – már nem igazán ízlett. A mi csoportunk másnap a budafoki sörgyárba került. Másokat a Mosonyi úti Toloncházba vagy a kőbányai állatvásár istállóiba vittek. Később a mi csoportunk is ide került. A bátyámat elszakították tőlem. Őt a Toloncházba vitték, majd onnan Tiszalökre. Míg az oroszok igyekeztek segíteni, hogy a testvérek együtt legyenek, addig itt szándékosan szétszakították őket".[304]

„Budapesten erős rendőri és katonai kordon között a Mosonyi utcába tereltek, és a valamikori Toloncház pincéiben helyeztek el bennünket, a földre szórt szalmán, teljesen túlzsúfolva. Itt várakoztunk 8-10 napig, olyan hitvány koszton, ami még nekünk is meglepő volt, s az őrszemélyzet leplezetlen rosszindulattal bánt velünk. […] 1951. január első napjaiban a Toloncházból kikerültünk a kőbányai tenyészállat-kiállító istállóiba. Szintén földre szórt szalmára, ugyanolyan zsúfoltan, silány és kevés élelmezéssel".[305]

A Szovjetunióból elengedett hadifoglyok közül a német nemzetiségűek legnagyobb hányadát a különböző budapesti helyszínekről 1951. február közepétől a tavasz végéig a tiszalöki internálótáborba szállították. A magyarországi német nemzetiségű volt hadifoglyok egy kisebb hányada először a kecskemét-korhánközi táborba került, ahol a szovjet alakulatoknak építettek laktanyát, majd a kazincbarcikai tábor megnyitását – 1951. október 6. – követően a szovjet lágereket megjárt volt csendőr- és katonatisztekkel együtt a Tiszai Vegyi Kombinát építésén dolgoztak. Az egyes táborok létszáma nem volt állandó. Az internáltak táborok közötti mozgatását alapvetően az adott építkezés munkaerő szükséglete határozta meg, de befolyásolta a tábor befogadóképessége is. Több tábort 1951–1952-ben

---

tozottan igaz: az elengedésnek szükséges, de nem elégséges feltétele volt a magyarországi hozzátartozó megléte. A hazaengedési eljárás módjára vonatkozó dokumentumokat – határozat, engedély, névjegyzék – nem sikerült föllelni.

[304] Görbedi Miklós: *1020 nap az őrtornyok árnyékában. A tiszalöki hadifogolytábor története.* Tiszalök, Tiszalöki Költségvetési Üzem, 1989. 83.

[305] Görbedi, 1989.19–20. Majd egy évtizeddel korábban jelent meg az NSZK-ba került egykori internáltak visszaemlékezéseit tartalmazó kötet, lásd Feinrich, 1981. 78. –A visszaemlékezések összegyűjtésének nagy jelentősége van. Egyrészt az érintettek korát figyelembe véve erre a '80-as évek második felében, a '90-es évek elején volt még lehetőség, másrészt a rendelkezésre álló források töredékessége miatt számos kérdés tisztázása csak e visszaemlékezések révén válik lehetővé.

kibővítettek.[306] Az áthelyezések több célt is szolgáltak. Egyrészt valamilyen vétség büntetéseként, másrészt az egyes táborokban kialakuló kisebb-nagyobb közösségek kohéziójának szétverésére alkalmazták. Minden olyan személy ugyanis, akik bírták társaik bizalmát, hallgattak véleményére, a tábor vezetése számára veszélyt jelentett. Ezeknek a személyeknek az indoklás nélküli kiemelésével, időszakosan más táborba szállításával a fogvatartottak kiszolgáltatottságérzését is erősítették. Ellehetetlenítésüket, erkölcsi integritásuk szétverését szolgálták a beszervezésükre tett kísérletek, illetve a besúgóhálózat kiépítése során ezekre a személyekre és környezetükre kiemelt figyelmet fordítottak.

A táborok szervezeti felépítése, a működtetés elve azonos volt, ugyanakkor elhelyezési körülményeik, illetve a tábor vezetésének és az őrszemélyzetnek a viselkedése, a fogvatartottakkal szembeni bánásmódja jelentős különbségeket mutat. Ezt visszaemlékezéseikben a több tábort megjárt internáltak is kiemelik. Így például a német nemzetiségűek által megjárt táborok közül a legrövidebb ideig üzemelő kecskemét-korhánköziben volt a legrosszabb az elhelyezés. Kazincbarcikán a lakhatási körülmények és az ellátás is jobb volt a tiszalökinél, ugyanakkor a tábor vezetését szigorúbbnak, az őrszemélyzet bánásmódját kegyetlenkedőbbnek jellemzik az egykori lakók.[307]

A tiszalöki kényszermunkatábort az első ötéves tervben törvénybe iktatott vízerőmű megépítésére hozták létre. Már évtizedekkel korábban megfogalmazódott – az Alföld vízgazdálkodási problémáit enyhítendő – egy vízerőmű megépítésének terve, de a konkrét tervezési és kivitelezési munkák, csak 1945 után kezdődtek meg. A falutól 5 km-re nyugatra fekvő, a 2,4 km hosszúságú rázompusztai kanyar átvágásában létesült erőmű építése 1950 őszén kezdődött meg. A munkát ugyan civil szakemberek irányították, de a tényleges építőmunkát – tereprendezést, a rázomi major fölszámolását, a földmunkákat –, olyanok végezték, akiket beszolgáltatási kötelezettség nem teljesítése, rémhírterjesztés vagy kuláknak bélyegzettségükkel összefüggő vétségek miatt ítéltek el. Ezek a rabok építették meg

[306] A recski tábor létszáma a teljes feltöltés után 1760 fő, a tiszalöki legmagasabb létszám 1400–1500 fő, a kecskemét-korhánközi táboré 200–300 fő, a kazincbarcikai táboré 1200–1300 fő volt. – Bank–Gyarmati–Palasik, 2012. 30, 44., 46–47.

Még 1953 elején is az építkezés munkaerő-szükséglete motiválhatta 172 személy Tiszalökre szállítását. A névjegyzéken az adott személy nevét, születési évét, szakképzettségét, és munkaképességét tüntették föl. Figyelemre méltó, hogy a transzportból szinte valamennyien rendelkeztek valamely építőipari – kőműves, ács, gépmunkás, festő, lakatos, motorszerelő, esztergályos stb. – szakképzettséggel, másrészt tagjainak nagyobb része az idősebb korosztályból került ki. Az átszállítottak 38%-a (65 személy) 54 éves vagy annál idősebb korosztályhoz tartozott, 17%-a (29 személy) pedig 43–53 éves volt. A tábor orvosa a csoport tagjai közül 10 személyt munkaképtelennek, 15 személyt pedig csak könnyű munkára tartott alkalmasnak. – ÁBTL 4.1. Tiszalöki internálótáborra vonatkozó anyagok, 1951–1953. (a továbbiakban: A 1249) Kimutatás az 1953. január 31-én érkezettek szakképzettségéről. 55–59.

[307] Erre vonatkozóan bővebben lásd Görbedi, 1989. és Görbedi Miklós: *Szögesdrótok mögött a Sajó völgyében. Szovjet hadifogságból a barcikai kényszermunkatáborba, 1951. október 6. – 1953. szeptember 16.* Eger, Magyar Ciszterci Diákok Szövetségének Egri Osztálya, 1992.

a Proletár-dűlőnek a közút felőli végén egy körülbelül 100 × 150 méteres területen a nyolc barakkból álló tábort, amit szögesdróttal kerítettek körbe, a négy szélére pedig őrtornyot állítottak.[308]

„A barakktábor a mai erőmű mellett épült fel, csak a Tiszalök–Tiszadad felé vezető makadámút választotta el attól. Maga a tábor mintegy 200 × 200 méteres, négyzet alakú szántóföld volt, kettős szögesdrót kerítéssel körülvéve, mind a négy sarkán őrtoronnyal, fényszóróval és géppisztolyos őrséggel. A táborban nyolc szögvas vázas épület állt, egysoros deszkatetővel, rajta kátránypapír. A falakon a nádpalló vakolása még olyan nyers volt, hogy az ujjunkat át tudtuk nyomni rajta. A barakkokban emeletes fapriccsek, középen pléhkályha és két, három méter hosszú deszkaasztal, néhány paddal. A barakkok padozata föld volt. Barakkokként kb. 120 ember lett elhelyezve. Mindenki kapott pokrócot, szalmazsákot. A következő napokban ismertették a táborrendet, amihez tartanunk kellett magunkat. Minden személyes holminkat, ruhánkkal együtt, össze kellett csomagolni és leadni. Régi magyar katonaruhát osztottak, a zubbony hátán és a nadrágon függőleges fekete csíkkal."[309]

A tábor egészségügyi ellátásáért felelős Sinka Miklós ÁVH-s őrmester 1951 tavaszi jelentései arra világítanak rá, hogy a tábor megnyitásáig a több mint ezer ember mindennapi életének legalapvetőbb technikai körülményeit is csak részben alakították ki. A betegek s a munkában megsérültek ellátását szolgáló gyengélkedő barakk is padlás nélküli, földes, szimpla ablakokkal beépített, függöny nélküli épület volt, ezért a munkáját felügyelő ÁVH-s orvos őrnagy arra kötelezte, hogy ezeket a hiányosságokat – padlásoltatás, az aljzat betonoztatása, illetve padlóztatása, dupla üvegek és roletták fölszereltetése – pótolja, és a legalapvetőbb berendezési tárgyakat (asztal, székek, ágy) szerezze be.[310]

De nem voltak biztosítva a több mint ezer ember együttélésének legalapvetőbb higiéniai körülményei sem. Járvány kitörésével fenyegetett, hogy a tábor szennyvizét egyszerűen a szabadba engedték, ezért meg kellett oldani legalább a Tiszába vezetését. A szalmazsákok magukba szívták a barakk oldalfalainak nedvességét, és penészedtek. Különösen neuralgikus pontnak számított a WC-k tisztántartása, ami a jelentésekben állandósult problémaként szerepelt.[311]

[308] Görbedi, 1989. 18–19.

[309] Görbedi, 1989. 20.

[310] ÁBTL 4.1 A 1249. 8. Sinka Miklós jelentése, 1951. március 14.

A barakkok műszaki állapotát jól tükrözi, hogy „az orvost a lámpaernyő érintése folytán a villanyáram annyira megütötte, hogy kb. 2 percig eszméletét vesztette. A balesetek további elkerülése érdekében javaslom, hogy a vezetékeket vizsgáltassák szakemberekkel felül". – ÁBTL 4.1. A 1249 7. Sinka Miklós jelentése, 1951. március 13., valamint Bank–Őze, 2005. 246.

[311] „A WC-ék rendetlen szagosak. Kérem a klórmész rendszeres használatát rendszeresíteni. Az ülőkék átalakítását javaslom a tisztántartás szempontjából". – ÁBTL 4.1. A 1249 8. Sinka Miklós jelentése, 1951. március 14., valamint Bank–Őze, 2005. 247.; A „tisztaságot még az eddiginél fokozottabban tartsák szem előtt. Különösen nagy gondot fordítsanak a WC-mosdók tisztántartására, naponta klórmeszezzék be". – ÁBTL 4.1. A 1249 10. Sinka Miklós jelentése, 1951. március 27.

A tábor parancsnoka Kiss Kálmán[312] államvédelmi főhadnagy, az operatív csoport vezetője Nagy László[313] államvédelmi főhadnagy volt. Az egykori foglyok különösen az utóbbit, de általában a tábor többi ÁVH-s őrszemélyzetét is, önkényeskedő, durva, kegyetlen emberekként jellemzik. A táborok külső őrsége az ÁVH-ba sorozott katonákból, míg a belső őrség és az operatív csoport az önként jelentkezett hivatásos állományból állt.

„Emellett a táborban embertelen bánásmód volt. Különösen rettegtünk a kihallgatásoktól, mert azt verés nélkül nemigen úszta meg senki. Vannak olyanok, akiknek a kezén a bilincs nyomai ma is láthatók. Nagyon féltünk az általunk »Hosszú«-nak nevezett ÁVO-s hadnagytól, aki úgy járt-kelt, mintha az övé lett volna a világ. Korlátlan úr volt élők és holtak felett. Ő volt a fegyelmi csoport vezetője, s három alhadnagy segítette a munkáját: »Veres«, »Boxer« és »Vipponos«."[314]

Kialakították a tábor vertikális struktúráját is, azaz a foglyok közül is kijelöltek táborparancsnokot, a hálóhelyek rendjét, tisztaságát felügyelő barakkparancsnokokat, illetve a munkateljesítményekért felelős brigád- és csoportvezetőket.[315]

Az építkezésen a civil alkalmazottak és foglyok együtt dolgoztak. Bár tilos volt a kapcsolattartás közöttük, sok civil mégis segítette – levelek, üzenetek továbbításával, élelmiszer, cigaretta táborba juttatásával vagy csak néhány jó szóval – az internáltakat. „A táborban sok megaláztatásban volt részem. A munkánál is nehezebb volt elviselni, hogy nem vettek bennünket emberszámba. Civilekkel nagyon korlátozott lehetőség volt érintkezésre. Nekem személy szerint sokszor segített élelemmel, cigarettával, üzenetközvetítéssel Fazekas János tiszalöki lakos"[316] – emlékezett S. István egykori táborlakó.

„Egy civil mérnök Tiszalökről járt ki ellenőrizni. Mikor Nagy Imre lett a kormányfő, ő hozott ki újságokat. Délben az őr már kezdett »mosakodni«, hogy ő nem bántott senkit. Én meg csak odamondtam neki, hogy mi sem bántottunk

[312] Személyére vonatkozó más adatot nem sikerült föllelni.

[313] Nagy László (1929–): Technikumot végzett, először vasesztergályosként helyezkedett el. 1949 januárjától az ÁVH Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezetének operatív munkatársa. 1951-től az ÁVH VI. Jogi és Börtönügyi Főosztály Börtönügyi osztályának csoportvezetője. 1957–1989 között „SZT" tisztként működött az idegenforgalom területén. – http://szigoruantitkos.hu/sztisztek/nagy-laszlo-dr-411.html (Letöltés: 2016. június 30.)

[314] Görbedi, 1989. 91.

Hasonló értelemben nyilatkoztak más fogvatartottak is: „A szemünkben a parancsnokság legsötétebb figurája bizonyos Nagy László ÁVH-s hadnagy volt. Mint politikai tiszt és az ún. fegyelmi csoport főnöke, állandó fenyegető árnyékként tornyosult a táborlakók fölé, és a legnagyobb veszélyt jelentette számukra". – Görbedi, 1989. 21.

A fogvatartottak az őrszemélyzet nevét nem tudhatták, maguk között az általuk adott, beszélő neveken emlegették őket.

[315] Az internáltak közül a következő személyek töltötték be a táborparancsnoki tisztséget: Greifenstein Gyula, Soós László, Szabó György, Finn Ferenc. – Görbedi, 1989. 26.

[316] Görbedi, 1989. 42.

senkit, mégis itt vagyunk."[317] „Mind a két táborban tilos volt a levelezés. Néhányunknak azért sikerült a civilek segítségével levelet kicsempészni."[318]

Az internáltak brigádokba osztva, három műszakban dolgoztak. A legfőbb munkaterületek az építkezés egy-egy részterületét fedték le. A legmegterhelőbb munkát az átvágáson, a csillemunkán és kőszállításon dolgozók végezték. A visszaemlékezők a különböző műhelyekbe – kovács, asztalos, gépjavító – vagy a raktárba beosztottak munkafeltételeit általában valamivel könnyebbnek ítélték.

„A munkateljesítmény kiszámolását a magyar normakönyvek szerint végezték, s azt a civil munkavezető aláírásával igazolta. A munkateljesítményt a sihtakönyvekkel együtt a táborban levő bérelszámoló irodába kellett leadni. Itt számolták ki, hogy mennyi kereset esik egy fogolyra. Ezután a bruttó keresetet névvel és törzsszámmal átvitték egy kétpéldányos rovatos ívre. A rovatokba beírták a levonásokat: 20% őrzési díj, 15 Ft naponta az élelmezésért, ruházatért és lakbérért, 1% gyermektelenségi adó. A nettó keresetet jóváírták, s csak spejzolásra lehetett használni."[319]

A nehéz fizikai munkát végzők élelmezése – a visszaemlékezők szerint különösen az első évben – gyenge, rossz minőségű és mennyiségileg is kevés volt. Nagy szükség lett volna tehát az élelmiszer pótlására, de erre a keresetek visszatartása, illetve a tábor boltjának minimális választéka alig-alig adott lehetőséget.

A kényszermunkatáborokban foglalkoztatottak nem tarthattak kapcsolatot hozzátartozóikkal – nem írhattak és nem kaphattak levelet, csomagot –, az országban, világban zajló eseményekre vonatkozó információkhoz is csak esetlegesen, a civil alkalmazottak révén jutottak.[320] Ennek ellenére egyesek – az 1951 elején a Mosonyi utcai felülvizsgálat után elengedett személyek, vagy a táborokból titokban kijuttatott üzenetek révén – értesítették családtagjaikat Magyarországra érkezésükről. A türelmetlen várakozás hetei, hónapjai után a hozzátartozók megpróbálták a lehetetlent: a fogvatartott kiszabadítását.

Folkmann Ferenc (Csávoly, 1903.) felesége 1951. április 23-án fordult kérelemmel az Igazságügyi Minisztériumhoz férje kiszabadítása érdekében. Férje az 1941. évi népszámlálás során német nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallotta magát, de a Volksbundnak nem volt tagja, s 1944. szeptember 24-én kényszerrel sorozták be az SS-be. Még tartott a kiképzése Bajmokon, amikor a szovjet csapatok áttör-

[317] Görbedi, 1989. 75.

[318] Görbedi, 1989. 87.

[319] Görbedi, 1989. 86–87.

[320] Az 1952 nyarán lefolytatott felülvizsgálatok során az internáltak kiemelik, hogy családjuktól az utolsó levelet hadifogolyként kapták: „Szüleimet 1946-ban Ny. Németországba Wicker-Vordenbe telepítették. 1950. novemberben kaptam utoljára tőlük levelet. Azóta semmilyen formában nem tartok velük kapcsolatot". – ÁBTL 3.1.9. V 68 016 Gyanúsítotti jegyzőkönyv, 1952. augusztus 12. 26.

„Szüleim, testvéreim és családom 1946-ban Kelet-Németországba, Leipzig városba lettek kitelepítve, fasiszta magatartásuk miatt. Jelenleg helyzetükről nincs tudomásom, mivel 1950-ben kaptam tőlük levelet utoljára". – ÁBTL 3.1.9 V 69 737 Szabó 2. Sándor áv. alhadnagy jelentése, 1952. augusztus 4. 11.

tek a Tiszán. Ekkor több társával együtt nem tett eleget annak a parancsnak, hogy a Dunántúlra visszavonulva folytassák a kiképzést, s hazaszökött családjához. A harcokban tehát nem vett részt, bevetésre nem került. Az orosz csapatok bevonulása után előbb helyi közmunkákban vett részt, majd 1945. január 24-én mint SS-katona került hadifogságba. Egy hónap múlva, február 22-én szállították ki a Szovjetunióba, ahol különböző lágerekben dolgozott. 1950. december 15-én tért vissza Magyarországra, s felülvizsgálata után került Tiszalökre. Felesége önként jelent meg a csávolyi tanácsházán másik 16 helyi lakossal együtt, akik ártatlanságára vonatkozó nyilatkozatot tettek: „állandóan ismertük Folkmann Ferencet, aki a német fasiszta SS elől a bevonuláskor megszökött és kb. 3 hétig bujdosott az erdőben, amíg a felszabadító hadsereg fel nem szabadította községünket, […] azonnal jelentkezett a Szovjet Hadseregnél mint munkás, ahol az elviteléig dolgozott".[321]

A kérelmezőket a minisztérium válaszra sem méltatta, ezért a feleség 1952 nyarán azonos tartalmú kérelmet nyújtott be a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségéhez, illetve közvetlenül Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyetteshez. Eszerint: „szíveskedjen férjem szabadon bocsátása iránt eljárni, aki még 1945 januárjában véletlen folytán a Szovjetunióba került, onnét jó munkája jutalmául még 1951 kora tavasszal hazaszállították, azonban a mai napig, 7 évi távollét után sem érkezett családjához".[322] Férje SS-katonaként való letartóztatását, majd hadifogságba hurcolását más 37 személlyel együtt Orgoványi János egykori vörösőr parancsnoknak tulajdonította, aki a nagygazdákat értesítette a várható intézkedésről, s így az orosz katonák az otthon maradt német származásúak közül szedték össze a kívánt hadifogolylétszámot. „Jómagam egy idegroncs, összetört feleség [vagyok], valamint férjem édesapja, édesannya [sic!], akik szintén öreg munkaképtelenek, akiknek eltartásáról nekem kell gondoskodni, nagy nehézségekbe ütközik. Egyetlen fiam már 21 hónapot teljesít szolgálatot a Néphadseregben, mint tizedes"[323] – írta, s kérelmét a „demokratikus tisztelettel" záróformulával nyomatékosította.

A kérelmező kitartása annyiban meghozta eredményét, hogy az Államvédelmi Hatóság 1952 júliusában környezettanulmányt készíttetett Folkmann Ferencről. Csávolyon az érintett ismeretségi körében végzett tájékozódás megerősítette a korábbi kérelmek tartalmát. Terhelő adatként egyedül azt említik, hogy apja tagja volt a Volksbundnak, akitől azonban 1949-ban már elvették minden földjét, s politikai tevékenységet sem folytat. Kiemelték azt is, hogy „felesége a beszolgáltatásnak eleget tesz, megnyilvánulásaiban többször használ férje miatt elégedetlen szavakat".[324]

[321] ÁBTL 3.1.9. V 68783 Jegyzőkönyv, 1951. április 23. 1. Az aláírók között – a nevek alapján – magyar, német és bunyevác személyek is voltak.

[322] ÁBTL 3.1.9. V 68 783 4.

[323] ÁBTL 3.1.9. V 68 783 Kérelem, 1952. június 1. és július 22. 3–4.

[324] ÁBTL 3.1.9. V 68 738 Dojcsák László áv. alhadnagy jelentése, 1952. július 28. 5.

Bár néhány nappal később Galovits Ferenc ÁVH főhadnagy Folkmann Ferenc szabadlábra helyezését javasolta, erre 1953. április 9-ig – a Tiszalökről való első szabadításokig – még várnia kellett.[325]

Az 1950-ben Magyarországnak átadott hadifoglyok között nagy számban voltak olyan, az SS-be magyar állampolgárként besorozott, vagy önként belépett személyek, akiknek az állampolgársága a határoknak a háború utáni ismételt átrajzolása következtében megváltozott. Ezeknek az embereknek a családja és lakóhelye immár Romániában, Csehszlovákiában vagy a „titóista" Jugoszláviában volt. Állampolgárságuk és helyzetük tisztázásáig a magyar hatóságok őket is automatikusan internálták. Különösen nehéz helyzetben voltak a jugoszláv állampolgárok, akiket a magyar hatóságok részéről kétfajta megbélyegzés is sújtott. Egyrészt bűnösnek tekintették őket német származásuk, illetve SS-ben való szolgálatuk miatt, másrészt jugoszláv állampolgárságuk illeszkedett a „Tito, a láncos kutya" ellenségképbe is. Ezt támasztja alá az is, hogy az átadási jegyzékeken valamennyi a trianoni országhatáron túl született személyt magyar állampolgárként tüntették föl, az ekkor már Jugoszláviához tartozó településeken születetteknél viszont a 'jugoszláv' megjelölést alkalmazták. De nem várta őket tárt karokkal új hazájuk, Jugoszlávia sem. Ismeretes, hogy a háború után Jugoszláviából nem volt kitelepítés, ugyanakkor a németeket vagyonuktól, állampolgárságuktól megfosztották, gyűjtőtáborokba zárták és munkára kötelezték. A minimális létfeltételek hiánya – élelem, lakhatás, gyógyszer –, valamint a kegyetlen bánásmód miatt a táborok lakói közül sokan meghaltak. Ezért a jugoszláv állampolgárságú internáltak, félve az újabb megtorlástól, sok esetben maguk sem akartak szülőhelyükre visszatérni, s az internálótáborok felszámolása után Magyarországon vagy Nyugat-Németországban való letelepedésüket kérték.[326]

Mint ahogyan korábban már utaltam rá, az ÁVH-s őrszemélyzet általános gyakorlata volt a fogvatartottak önkényes fizikai fenyítése – verés, fogdába zárás – és megalázása. Emellett időről időre előfordult az is, hogy egy-egy személyt vagy csoportot különböző koholt vádak alapján bíróság elé állítottak. Több célja és funkciója is volt ezeknek a pereknek. Egyrészt az adott személy megbüntetése, eltávolítása társai köréből. Általában ugyanis olyan személyeket választottak

[325] ÁBTL 3.1.9. V 68 738 Galovits Ferenc áv. főhadnagy jelentése, 1952. július 31. és Nyilatkozat, 1953. április 9. 9–10.

[326] A jugoszláviai németek háború utáni helyzetére vonatkozóan lásd Janjetović, Zoran: *Between Hitler and Tito: The Disappearance of the Vojvodína Germans.* Belgrad, Selbsverlag, 2005.; Portmann, Michael: *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur.* Wien, Verlag der Österreichischer Akademie der Wissenschaften, 2008. és Sajti Enikő, A.: A délvidéki hadifoglyok hazatérése, 1947–1949. In: Sajti Enikő, A.: *Bűntudat és győztes fölény.* Szeged, SZTE Történettudományi Doktori iskola Modern kori Program, 2010. 301–322.

A szovjet hadifogságból 1950-ben Magyarországnak átadott idegen – román, csehszlovák, jugoszláv, görög, olasz, albán, belga – állampolgárok internálásának és kiengedésének a részletes feldolgozása külön tanulmány tárgya lehet. Itt csak a német nemzetiségűek internálásához közvetlenül kapcsolódó összefüggéseket tárgyaljuk.

ki, akiknek tekintélye volt a többiek előtt. Ezen személyek erkölcsi integritásának szétverését más eszközökkel is – például beszervezési kísérletekkel – megpróbálták elérni. Másrészt egy-egy perbe fogott és elítélt személy esete megfélemlítő hatású volt. Harmadrészt ezekkel a perekkel legalizálni akarták az internálásuk, a büntetésük megalapozott voltát. Hiszen azt demonstrálták, hogy a fogva tartott személyek veszélyes bűnözők, akik még fogságukban is az államrend ellen törnek.

„1951-ben egy májusi napon a tiszalöki táborban tizedmagammal összeszedtek, és fogdába kísértek. Napokon keresztül ütöttek és kínoztak bennünket pár nap múlva tudtam meg, hogy gyilkosságra való szervezkedés miatt koholt vádat emeltek ellenünk, amiből semmi nem volt igaz. Meg sem hallgattak, kényszerítettek, hogy írjam alá a jegyzőkönyvet.

Így kerültem Budapestre a katonai bíróság elé, ahol az ügyész felolvasta a vádat, mely ellen tiltakoztam, de meghallgatást nem kaptam. Az akkori bíróság életfogytiglani szabadságvesztésre ítélt. Társaim közül Fajt Józsefet halálra, a többieket 2–10 évre ítélték" – írta Brecska Jenő évtizedekkel később egykori rabtársának.[327]

Brecska Jenőt és kilenc társát 1951. június elején azzal vádolták, hogy szökési kísérletet készítettek elő. A vád szerint megbízható internáltakból fegyveres csoportot akartak szervezni, a szökés után Jugoszláviába mentek volna. A fegyverekhez az őrök lefegyverzése, illetve likvidálása révén jutottak volna.[328]

Az érintettek által aláírt gyanúsítotti jegyzőkönyveket Tiszalökön 1951. június 9–10-én vették föl. A megvádoltak a fizikai bántalmazás hatására aláírták az ellenük felhozott vádakat: szökési kísérlet, fegyveres kitörés, illetve gyilkosság előkészítése. A tíz perbe fogott személy közül 5 szabadkai születésű volt. A per kreálói, az egyes személyek likvidálásán túl, a jugoszláv állampolgárságú internáltakat mint csoportot is kriminalizálni akarták. Ezt szolgálták a kihallgatottak szájába adott alábbi megfogalmazások is: „A szökési tervünk gyakorlati kivitelezéséhez igyekeztünk megbízható és általunk jól ismert jugoszláv személyeket beszervezni, mert ezekben bíztunk a legjobban".[329] Vagy: „Amikor a fenti terv sikerül, akkor értesíteni fogja a megbízható jugoszláv barátait, akiknek létszámát nem jelölte meg, azokkal együtt meg fogunk szökni".[330] Ugyancsak minden áron bizonyítani akarták az érintettek egy részének háborús bűnösségét, ezzel összefüggésben SS katonai szolgálatukkal érveltek.

[327] Brecska Jenő levele Tasnádi Frigyesnek, 1990. február 26. – Görbedi Miklós: *Az árnyékok hosszúra nyúlnak. Kiegészítés Kecskemét – Tiszalök – Kazincbarcika kényszermunkatáborainak történetéhez.* Tiszalök, „Október 4" Baráti Társaság Tiszalöki Tagozata, 2008. 52–53.

[328] Az esetet összefoglalóan, nem minden részletére kiterjedően ismertetem.

[329] ÁBTL V 35 983 6.

[330] ÁBTL V 35 983 35.

Az őrizeteseket és a kihallgatási jegyzőkönyveket 1951. június 21-én adták át a Budapesti Katonai Törvényszéknek.[331]

A Budapesti Katonai Törvényszék Bajor László vezette tanácsa 1951. augusztus 17-én kihirdetett ítéletében Brecska Jenőt, Fajt Józsefet, Miskolci Bélát és Kovács Ferencet bűnösnek mondta ki gyilkossági kísérlet büntettében. Továbbá Fajt József, Torma Vince, Otoltics Vidor, Korbert Károly, dr. Kozsa József, Kolter József és Kozó Ferenc esetében megalapozottnak találta a gyilkosságra való szövetkezés bűntettét. Fajt Józsefet, Otoltics Vidort, Korbert Károlyt és Kozó Ferencet pedig ezenkívül még háborús bűntettben is bűnösnek mondták ki, mert nevezettek annak ellenére, hogy magyar állampolgárok voltak, a német hadsereg kötelékébe léptek".[332]

A vádlottak – Miskolci Béla III. rendű vádlott kivételével – a tiszalöki táborban tett vallomásaikat a tárgyalás során visszavonták, bűnösségüket nem ismerték el. Azzal érveltek, hogy vallomásaikat erőszak hatása alatt tették. Ezt az érvelést a bíróság nem fogadta el, sőt megállapította, hogy „a vádlottak az Államvédelmi Hatóság előtt tett vallomásukat rosszhiszeműen vonták vissza".[333]

A vádlottak alapvetően azzal védekeztek, hogy a szökés időpontját pontosan nem tűzték ki, nem hajtották végre, tehát cselekményüket csupán előkészületként lehet értelmezni. A vádlottak közül többen bűnösségüket feljelentés kötelezettségének elmulasztásában elismerték.

A bíróság ezt az érvelést szintén nem fogadta el. „Igaz ugyan, hogy I–IV. rendű vádlottak cselekményei csak a kísérletig jutott el, ez azonban mit sem változtat a bűncselekmény fokozott veszélyességén. Az említett internálótáborban ugyanis politikailag megbízhatatlan személyeket őriznek, akik készek hazaárulásra és más ellenforradalmi cselekmény elkövetésére. Nem szorul bővebb indoklásra, hogy mit jelentett volna az, ha vádlottak tervüket valóra váltják. A bíróság ilyen megfontolás alapján ítélte II. rendű vádlottat mint kezdeményezőt és vezetőt a törvényben meghatározott legsúlyosabb büntetésre, mert az ő személyében azáltal, hogy SS-katona is volt, különös veszélyességet látott."[334]

[331] ÁBTL V 35 983. 38.

Potecz Sándor ÁVH-s százados, alosztályvezető az 1951. június 22-i szolgálati jegyen, mely a vádlottak neveit, adatait tartalmazta, megjegyezte, hogy az „internáltakat Juhász ezredes bajtárs utasítására vettem őrizetbe". – ÁBTL V 35 983 39.

Egy a tiszalöki táborba internáltak neveit tartalmazó, 1952. június 20-a után készült jegyzéken az 1951. június 20-i dátumot jelölték meg a vádlottak Budapestre szállítása időpontjaként. – ÁBTL A 1249 69.

[332] ÁBTL V 35 983 41–42., 44. A Budapesti Katonai Törvényszék Kb.I.0200/1951.szám/26/. számú „Szigorúan Titkos" ítélete Brecska Jenő és társai ügyében.

[333] Miskolci Béla és Kovács Ferenc bíróság előtt tett kijelentésére hivatkoztak. – ÁBTL V 35 983 41–45. A Budapesti Katonai Törvényszék Kb.I.0200/1951.szám/26/. számú „Szigorúan Titkos" ítélete Brecska Jenő és társai ügyében. 44.

[334] ÁBTL V 35 983 41–45. A Budapesti Katonai Törvényszék Kb.I.0200/1951.szám/26/. számú „Szigorúan Titkos" ítélete Brecska Jenő és társai ügyében. 44–45.

A vádlottak az ítélet ellen fellebbeztek. A Katonai Felsőbíróság 1952. május 28-ai II.0250/Kfb-1952. számú ítéletében az első fokú bíróságnak a cselekmény minősítését – gyilkosság kísérletének bűntette, gyilkosságra való szövetkezés bűntette, háborús bűntett – elfogadta, a büntetési tételeket azonban csökkentette.

1. TÁBLÁZAT: *Brecska Jenő és társai büntetési tételei*[335]

Név	Elítélés oka	1951		1952	
		Fő-büntetés	Mellék-büntetés	Fő-büntetés	Mellék-büntetés
Brecska Jenő[336] I. r.	gyilkosság kísérletének bűntette	élet-fogytiglan	10 év közügyektől eltiltás	12 év börtön	10 év közügyektől eltiltás
Fajt József II. r	gyilkosság kísérletének bűntette; háborús bűntett	halál		15 év börtön	10 év közügyektől eltiltás
Miskolci Béla III. r.	gyilkosság kísérletének bűntette	10 év börtön	10 év közügyektől eltiltás	8 év börtön	10 év közügyektől eltiltás
Kovács Ferenc[337] IV. r.	gyilkosság kísérletének bűntette	12 év börtön	10 év közügyektől eltiltás	10 év börtön	10 év közügyektől eltiltás
Torma Vince V. r.	gyilkosságra való szövetkezés bűntette, háborús bűntett	2 év börtön	5 év közügyektől eltiltás	2 év börtön	5 év közügyektől eltiltás

[335] ÁBTL V 35 983 41–45. A Budapesti Katonai Törvényszék Kb.I.0200/1951.szám/26/. számú „Szigorúan Titkos" ítélete Brecska Jenő és társai ügyében. 41–45. és Görbedi, 2008. 42–43.

[336] Brecska Jenő 1962. május 30-án az Elnöki Tanács Elnökéhez fordult, hogy az '50-es évek eleji ítélet hátrányos jogkövetkezményei alól kegyelemből mentesítsék. Kérelmét elutasították. Brecska Jenő 1989 után ismét kérte rehabilitálását. A Budapesti Katonai Bíróság 1990. június 29-i végzésében megtagadta a semmisségi igazolás kiadását, mert az általa a jogerős ítéletben elkövetett cselekmény nem tartozott az 1990. évi XXVI. törvény 1. §-ának rendelkezései körébe. Fellebbezését a Legfelsőbb Bíróság is elutasította. Végül az érintettek kérelmei és a rendelkezésre álló bűnügyi iratok alapján a Budapesti Katonai Ügyészség perújítási nyomozást rendelt el, amely során megállapították, hogy „az elítéltekkel szemben a büntető eljárás során annak nyomozati szakában kényszert, fenyegetést alkalmaztak a hatóság eljáró tagjai, amely hatással volt az elítélteknek a bírósági eljárásban tett nyilatkozataira is". A per újratárgyalására a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Bíróságot jelölték ki. A megyei bíróság 1992. január 7-én tartott perújítási tárgyalásán bűncselekmény hiányában megsemmisítette a gyilkosságra való szervezkedés és gyilkossági kísérlet tárgyában hozott ítéletet, de a háborús bűntett miatt is elítélteknél ez utóbbi ítéletet fenntartotta. – Görbedi, 2008. 31–53.

[337] Kovács Ferenc 1956 nyarán kérte büntetésének felülvizsgálatát. A felülvizsgáló bizottság – Major Miklós csoportvezető ügyész, Primus Károly államvédelmi százados, Kocsis László igazságügyi minisztériumi előadó – büntetésének félbeszakítása mellett egyéni kegyelemben való részesítését javasolta. A bizottság indoklásában kifejtette, hogy álláspontjuk szerint Kovács Ferenc Szovjetunióból való hazatérése utáni visszatartása is törvénysértő volt, a perben terhére rótt bűncselekményt pedig nem követte el. „Álláspontunk szerint a bűncselekmény csak előkészületi stádi-

Név	Elítélés oka	1951		1952	
		Fő-büntetés	Mellék-büntetés	Fő-büntetés	Mellék-büntetés
Otoltics Vidor VI. r.	gyilkosságra való szövetkezés bűntette, háborús bűntett	4 év börtön	5 év közügyektől eltiltás	4 év börtön	5 év közügyektől eltiltás
Korbert Károly VII. r.	gyilkosságra való szövetkezés bűntette, háborús bűntett	4 év börtön	5 év közügyektől eltiltás	4 év börtön	5 év közügyektől eltiltás
Dr. Kozsa József VIII. r.	gyilkosságra való szövetkezés bűntette	2 év börtön	5 év közügyektől eltiltás	2 év börtön	5 év közügyektől eltiltás
Kolter József IX. r.	gyilkosságra való szövetkezés bűntette	4 év börtön	5 év közügyektől eltiltás	2 év börtön	5 év közügyektől eltiltás
Kozó Ferenc X. r.	gyilkosságra való szövetkezés bűntette, háborús bűntett	4 év börtön	5 év közügyektől eltiltás	4 év börtön	5 év közügyektől eltiltás

Néhány hónappal később Tiszalökön újabb csoportot vádoltak meg szökési kísérlet előkészítésével. Újvári Józsefet és társait 1951. október 29–30-án vették őrizetbe. A vád szerint a csoport tagjai civil ruhát szerezve, az őröket lefegyverezve november közepén akartak kijutni a táborból, majd Jugoszláviába menekültek volna. Kontinuitást is teremtettek a Brecska-féle szökési kísérlet és e között. Müller Antalt már májusban is kihallgatták, mint a szökési kísérletben résztvevőt, akit azonban végül nem fogtak perbe, de hosszabb ideig fogdába zárták. A vádlók szerint Müller szerepe az Újvári-féle csoportban éppen az lett volna, hogy korábbi „tapasztalataival" – például az őrök lefegyverzéséhez kés, illetve gömbvasakból támadó eszközök készítése, igazolványok beszerzése – segítse a csoport tagjait.

umban volt, s nem érkezett el a kísérletig, hiszen a bűncselekménynek egyetlen tényálladék elemét sem valósították meg, mert a kitűzött határidő előtt 11 nappal letartóztatásba kerültek. Az enyhébb minősítés mellett pedig lényegesen enyhébb büntetést kellett volna kiszabni. Sőt a kísérleti minősítés mellett is túl súlyosnak tartjuk a büntetést – bár ez a törvényben előírt minimum –, figyelemmel arra, hogy 1944 óta meg van fosztva szabadságától. A munkahelyparancsnok véleménye szerint elítélt csendes, fegyelmezett, a rábízott feladatot becsületesen elvégzi, átlagteljesítménye 117%" – szólt az érvelés.

Bár Kovács Ferencet az Elnöki Tanács 1956. szeptember 27-én kegyelemben részesítette, még évtizedekig szerepelt az állambiztonsági szolgálatok operatív nyilvántartásában. A Bács-Kiskun Megyei Rendőrkapitányság III/III. alosztálya 1964. szeptember 2-án fölülvizsgálta Kovács Ferenc anyagát, s továbbra is javasolta megfigyelését. Az elnöki tanácsi kegyelem és a körzeti megbízotti, valamint „Halasi" és „Búsuló" ügynökök jelentései ellenére is – akik igazolták, hogy Kovács Ferenc „lojális magatartást tanúsít, a tsz-ben munkáját jól végzi. Nem politizál, rendes családi életet él. Baráti köre tsz-tagokból kerül ki" – kiemelten veszélyesnek ítélték, s ezért az alapnyilvántartásban való meghagyását javasolták. – ÁBTL V 35 983 Vélemény, 1956. július 9. 46–47. és Javaslat, 1964. szeptember 2. 48–49.

Nemcsak súlyosbító körülményként, hanem vádpontként fogalmazódott meg, hogy a vádlottak 1942–1944 között különböző időpontokban, önként léptek be az SS-be.[338] A csoport szellemi irányítójaként és vezetőjeként Újvári Józsefet nevezték meg, aki tagadta a vádakat, és sem a nyomozati sem a bírósági szakaszban nem tett vallomást. Egyedül azt ismerte el, hogy az SS-be önként lépett be. A Tiszalökön kikényszerített vallomásokat az ügyészi kihallgatások során a többi vádlott sem erősítette meg, mert megtagadta a vallomástételt. A tárgyalási szakaszban azonban csak Müller Antal és Markos Károly tartott ki emellett. Bűnösségüket azonban a bíróság a többiek, illetve saját nyomozati szakaszban tett vallomásaikra alapozva bizonyítottnak vette.

Az 1951. december 15-én megtartott nem nyilvános tárgyalást Andó Ferenc vezette. A bíróság a kiszabott súlyos büntetéseket a következőkkel indokolta: „A bíróság a vádlottak személyével kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy valamennyien züllött és mindenre elszánt kalandor fasiszták, akiken több mint öt évig tartó hadifogság sem javított és változtatott semmit. Az a tény, hogy gyilkosságok árán az imperialistákhoz való szökésre szövetkeztek, azt bizonyítja, hogy ma is a legnagyobb mértékig veszélyesek a dolgozó nép társadalmára. Magatartásukkal önmaguk juttatták kifejezésre, hogy rövid időn belül az átnevelésükre nincs remény, ezért mindegyik vádlottat olyan hosszabb tartalmú börtönbüntetéssel kellett sújtani, amely elvetemült egyéniségükkel szemben a társadalom számára megfelelő védelmet biztosít".[339] Az ítélet ellen fellebbezésre nem került sor, így jogerőre emelkedett.

1954 januárjában a katonai főügyész azzal az indoklással, hogy a kiszabott büntetések túl szigorúak, perorvoslattal élt a jogerős ítélettel szemben. A Katonai Felsőbb Bíróság enyhítette a korábbi ítéletet.

[338] Az ügy, pontosabban a kihallgatások állásáról Nagy László áv. hadnagy 1951. október 29-én és november 14-én is készített egy összefoglaló jelentést. A két jelentés között lényeges ténybeli különbségeket figyelhetünk meg. Jól érzékelhető, hogy október végén még nem tudták pontosan, hogy milyen forgatókönyvet tudnak megvalósítani. Az októberi jelentés értelmében Klement András – „aki Habuda bajtárs alkalmi informátora volt" – jelentése alapján kezdték fölgöngyölíteni a szervezkedést. Ekkor még jelentős szerepet játszott az ügyben Suskó András civil alkalmazott is, aki élelmiszert adott el Klementnek ruhaneműért. Őt végül nem fogták perbe. Újvárit az október 29-i jelentés ügynökként említi, aki „nem jól dolgozott. Többször hivatkozott arra, hogy nincs alkalma beszélni a célpontszeméllyel [sic!]. Az »X« ügyben jelentős adatokat nem hozott. Kihasználta a velünk lévő kapcsolatot és ennek leple alatt szervezkedett". – ÁBTL 3.1.9. V 85 119 Jelentés, 1951. október 29. 7., valamint Bank–Őze, 2005. 250–251. Klement András és Újvári József informátorságát megerősítő egyéb adatot nem találtam.

[339] ÁBTL 3.1.9. V 85 119 Kb.IX./0366/1951. Ítélet Újvári József és társai ügyében, 1951. december 15. 10. és Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Budapesti Katonai Törvényszék (a továbbiakban: Kb. IX.0366/1951.)

2. TÁBLÁZAT: *Újvári József és társai büntetési tételei*[340]

Név	Elítélés oka	1951		1954	
		Főbüntetés	**Mellékbüntetés**	**Főbüntetés**	**Mellékbüntetés**
Újvári József I. r.	háborús bűntett, gyilkosságra való szövetkezés bűntette	10 év börtön	10 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás	6 év börtön	10 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás
Franyó Ferenc II. r	háborús bűntett, gyilkosságra való szövetkezés bűntette	8 év börtön	10 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás	5 év börtön	5 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás
Klement András III. r.	háborús bűntett, gyilkosságra való szövetkezés bűntette	7 év börtön	10 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás	4 év börtön	5 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás
Gotthard János IV. r.	háborús bűntett, gyilkosságra való szövetkezés bűntette	7 év börtön	10 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás	4 év 6 hónap börtön	5 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás
Morovik János V. r.	háborús bűntett, gyilkosságra való szövetkezés bűntette	6 év börtön	10 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás	4 év börtön	5 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás
Markos Károly VI. r.	háborús bűntett, gyilkosságra való szövetkezés bűntette	5 év börtön	10 év közügyektől eltiltás, teljes vagyonelkobzás	3 év 6 hónap börtön	5 év közügyektől eltiltás

Bár a Katonai Felsőbb Bíróság is egyetértett azzal, hogy a „vádlottak züllött, és mindenre elszánt kalandor fasiszták", ugyanakkor nem tartotta indokoltnak a hadbíróság súlyos ítéletét.

Egyrészt úgy ítélte meg, hogy a hat hónaptól két évig terjedő szabadságvesztéssel sújtható szökési kísérlet súlyosságát a 7 évvel korábbi háborús bűntettel indokolatlanul támasztotta alá. Az önkéntes SS-szolgálatért mint háborús bűntettért kirótható büntetést az internálásban eltöltött idővel kitöltöttnek is vehette volna. Másrészt nem vette figyelembe, hogy a szökési kísérletre valószínűleg nem került

[340] ÁBTL 3.1.9. V 85 119 Kb.IX./0366/1951. Ítélet Újvári József és társai ügyében, 1951. december 15. 6–11. és Görbedi, 2008. 73–76.

volna sor, ha az érintett személyeknek lett volna információjuk internálásuk időtartamáról. „Vádlottak egész fiatal korukban léptek a német SS szolgálatába. Nem sok idővel ezután fogságba estek. Szabadságuktól immár kilenc esztendeje vannak megfosztva, ez a körülmény is indokolttá teszi büntetésük mértékének csökkentését"[341] – érvelt a felsőbb bíróság.

A vádemeléssel és bírósági ítélettel záruló eljárások azonban csak a jéghegy csúcsát jelentették. Az ÁVH-nak érdeke volt annak demonstrálása, hogy az internáltak veszélyes bűnözők. Ezért egyrészt minden barakkban, munkahelyen kiépítette besúgóhálózatát, másrészt a hangadónak tartott személyeket folyamatosan megfigyelte/tte. A kitüntetett figyelemben részesített személyekről sok esetben korábbi lakhelyükön is tájékozódtak, és ún. környezettanulmányokat készíttettek. Ezek célja az illető múltjának még teljesebb föltárása, illetve esetleges sebezhetőségének kiderítése, amit a táborban ellene fölhasználhattak. Az informátorok, illetve a korábbi lakhelyről, ismerősöktől beszerzett információk alapján készítették el az ÁVH munkatársai az adott személyre vonatkozó, ciklikusan megismételt jelentéseiket. Ha az adott személyre vonatkozóan újabb terhelő adatot nem sikerült föltárni, a jelentésekben rendre megismételték a korábban is már megfogalmazott információkat. Mindezzel a belügyi szervek munkatársainak éberségét, másrészt intenzív munkavégzését bizonyították. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy különböző időpontban készült jelentésekben ugyanazon tények hol szigorúbb, hol enyhébb értelmezést kapnak. Ez indirekt módon jelzi az ÁVH-n belüli elvárások változását is. Ez az eljárási mód jellemezte természetesen az egyes szervezeti egységeken belüli munkamódszereket is. A tiszalöki operatív csoport tagjainak a munkáját Nagy László ÁVH-s hadnagy, a csoport vezetője irányította és ellenőrizte. Általában az ő javaslatára választották ki megfigyelésre, büntetésre az egyes személyeket. Beosztottainak mindenekelőtt az ő elvárásainak kellett megfelelniük, jelentéseiket a „Láttam" szignóval és aláírásával nyugtázta.[342]

A vizsgálati dossziék alapján megállapítható, hogy egyes személyek kezdettől az ÁVH célkeresztjében álltak. Tekintélyük miatt kriminalizálásukra, erkölcsi ellehetetlenítésükre törekedtek, vagy időről időre kísérletet tettek bíróság elé állításukra.

Richter Mihályt (Nemesnádudvar, 1896.) is hálózati úton figyelték. Őt először a magyar hadseregbe sorozták be, volt a Donnál, majd 1944. szeptember 18-án kényszerrel sorozták be az SS-be. Ezeket az információkat csak a hazatérése után készített jegyzőkönyv tartalmazza, a későbbi jelentések csak kulákszármazását – 90 hold földje és 10 hold szőlője volt –, Volksbund-tagságát és SS-katonai szolgálatát emelték ki.[343]

[341] Görbedi, 2008.76.

[342] Az egyes személyekre vonatkozó jelentésekre, jellemzésekre vonatkozóan lásd ÁBTL 3.1.9. V 68 584, V 69 099, V 70 311, valamint V 68 229.

[343] ÁBTL 3.1.9 V 68 190. Baranya Sándor áv. őrmester jelentése, 1952. január 31. 5.

Az SS-katonai szolgálaton kívül alapvetően nem találtak terhelő adatokat Huber Ferencre (Szálka, 1925.) sem, aki 1944. július és október között volt SS-katona. Horthy proklamációját követően hazaszökött szüleihez. A szovjet csapatok bevonulását követően 1945. március 21-én Bonyhádon kihallgatták, majd a Szovjetunióba hurcolták. Katonai szolgálata előtt önálló vagyonnal nem rendelkezett, szülei gazdaságában dolgozott. Szüleit kitelepítették Nyugat-Németországba.[344]

Jogi értelemben az egykori hadifoglyok internálásának legalizálására 1952. február utolsó napjaiban – több mint egy évvel tényleges fogva tartásuk után – került sor. Bár a vizsgálati dossziékban több, január–februárban készült jelentést, környezettanulmányt is találhatunk, – megítélésünk szerint ezek nincsenek összefüggésben az internálási határozatokkal. Ezeken az előre nyomtatott szövegű formanyomtatványokon – amelyen csak az adott személy személyes adatait és a dátumot kellett kitölteni – rendelték el az érintett internálását. Az indoklás a következő volt: „Nevezett a német hadsereg tagjaként háborús bűncselekményeket követett el, ennek alapján internálása államvédelmi szempontból indokolt. E véghatározatot az 1929. évi XXX. tc. 56. §/b. pontja alapján végre kell hajtani, fellebbezésre való tekintet nélkül".[345] A véghatározatok keltezése 1952. február 30. [sic!], s azokat Juhász László ÁVH-s ezredes, főosztályvezető írta alá. A határozat kiállítását nem előzte meg az érintett meghallgatása vagy a terhére rótt cselekmény elkövetésének bizonyítása.

Vélhetően e munka eredményét tartalmazza az az 1952. március 28-i keltezésű kimutatás, amely 2848 olyan volt hadifogoly nevét és személyes adatait tartalmaz-

[344] ÁBTL 3.1.9. V 68 016. Darin Antal áv. hadnagy jelentése, 1952. február 15. 1.

Az informátor azt is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a táborban Dobler András és Wenczler János internáltakkal barátkozik, akik földijei. „A kavicsrostálóknál mint brigadéros dolgozik. Igen nagy étkű ember, és már többször lehetett látni őt a cementraktár és a konyha között leskelődni, hogy mikor dobnak ki egy kis ételhulladékot, az ott dolgozó női személyzet. Ha van ilyen, akkor ő azt elviszi". – ÁBTL 3.1.9. V 68 016. Darin Antal áv. hadnagy jelentése, 1952. február 15. 1.

[345] ÁBTL 3.1.9. V 69 737 9.

Az 1929. évi XXX. tc. a közigazgatás rendezéséről szól. Az 56. § kimondja, hogy „(1) Azt a közigazgatási határozatot, amely ellen fellebbezéssel vagy közigazgatási bírósági panasszal lehet élni, jogerőre emelkedése előtt nem lehet végrehajtani, kivéve: *a)* ha a végrehajtást valamely jogszabály kifejezetten megengedi; *b*) ha a haladéktalan végrehajtás fontos közérdekből, avagy közveszély vagy helyrehozhatatlan kár elhárítása végett szükséges. Ilyen esetben a végrehajthatóságot a határozat záradékában, vagy ha a végrehajtás szüksége később merül fel, külön határozatban kifejezetten és indokoltan ki kell mondani". – http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7794 (Letöltés: 2016. június 30.) – Vélhetően e határozatok megszületéséről az érintetteknek sem volt tudomása, mert arról visszaemlékezéseikben egyáltalán nem tettek említést.

1952 első napjaiban Kiss Kálmán táborparancsnok Rákosi Mátyás 60. születésnapja alkalmából valamennyi internálótáborban szolgálatot teljesítő alosztály számára versenyt hirdetett az őrsparancsnokok munkájában jelenleg meglévő hiányosságok felszámolására, a politikai munka emelésére. Erre vonatkozóan bővebben lásd ÁBTL 1.4. 3. doboz, 2–3. dosszié.

za, akiknek az internálását elrendelték. A névjegyzékben szereplő személyek közül 1547 főt Tiszalökön, 1301 személyt pedig más táborokban helyeztek el.[346]

1952 tavaszán Csauth József szakértelme, jó munkája miatt került az ÁVH figyelmének középpontjába. A hadseregben tüzérségi oktatóként sajátította el a mérőműszerek használatát. Tiltakozása ellenére erre hivatkozva gyakorlatilag mérnöki munkát bíztak rá: az erőmű összes kitűző munkáját vele végeztették. Mindenképpen arra akarták rávenni, hogy szabadulását követően maradjon Magyarországon, s a Szolnoki Vízműveknél helyezkedjen el. Ennek érdekében még azt is fölajánlották neki, hogy családját Németországból visszahozzák. Ezt megtagadta, ezért 1952 nyarán letartóztatták, majd háborús bűnösként elítélték. 1953 novemberében volt tiszalöki rabtársainak egy csoportjával együtt hagyta el Magyarországot.[347]

1952 májusában Soós László fogoly táborparancsnokot és 11 társát átszállították Kazincbarcikára. Soós László megbízatásával, aki közmegelégedésre végezte munkáját, eredetileg mind a tábor parancsnoksága, mind az internáltak egyetértettek. Később a tábor vezetése, miután nem volt hajlandó az együttműködésre, s a foglyok életkörülményeinek javításán – padok készíttetése az udvarra – dolgozott, büntetésből áthelyeztette.[348]

Ekkor került át Kazincbarcikára Finn Ferenc (Budakeszi, 1924.) is, akit már szintén hónapok óta megfigyeltek. A nyomdász foglalkozású Finn, akinek apja a Beszkártnál gépkocsivezetőként dolgozott, anyja pedig benzinkútkezelő volt, 1944 októberében önként lépett be ugyan az SS-be, de ezen túlmenően terhelő adatokat nem sikerült róla felderíteni. Az 1952. január 30-i jelentésben – „Lajos" ügynök értesüléseire hivatkozva – hangsúlyozzák ugyan, hogy erősen fasiszta beállítottságú, de munkájával kapcsolatban kifogás nem merült fel. Nem járt sikerrel az anyaggyűjtés előző lakóhelyén, Budakeszin sem. „A községbe úgy tudják, hogy az SS alakulathoz akkor vonult be, amikor már a németek az általános sorozást tartották és minden német anyanyelvűnek be kellett vonulni. Úgy tudják, hogy a Volksbundnak tagja nem volt. […] Baráti köre Budakeszin egyáltalán nem volt,

[346] A felsorolt személyek internálására Lőke Gyula áv. ezredes tett javaslatot, az internálásukat Juhász László áv. ezredes rendelte el. – ÁBTL 4.1. A 482 1–77.

Egy a tiszalöki táborba internáltak neveit tartalmazó, 1952. június 20-a után készült jegyzéken 36 személyt, mint 1951. december 21-én szabadultat, 39 személyt pedig mint 1952. március 3-án szabadultat tüntettek föl. – ÁBTL 4.1. A 1249 67–69.

[347] Részletes élettörténetét és perbe fogásának körülményeit lásd Görbedi Miklós: *Sorsok, életpályák a táborok után.* Tiszalök, „Október 4." Baráti Társaság Tiszalöki Tagozata, 2005. 15–17.

Egy a tiszalöki táborba internáltak neveit tartalmazó, 1952. június 20-a után készült jegyzéken 1952. június 20-án Kerner György (Máriakéménd, 1924.) és Koloszár Jenő (Ostffyasszonyfa, 1908.) internáltakat szállították el a táborból. – ÁBTL 4.1. A 1249 75.

[348] Görbedi, 1989.26.

Egy a tiszalöki táborba internáltak neveit tartalmazó, 1952. június 20-a után készült jegyzék 240 személyt sorol föl, mint akit 1952. május 24-én elszállítottak Tiszalökről. Arra vonatkozóan nincs adat, hogy valamennyien Kazincbarcikára kerültek-e, a visszaemlékezők által név szerint említettek szerepelnek a névjegyzéken. – ÁBTL 4.1. A 1249 69–75.

a községben rendes, komoly embernek ismerték, nem mondható német érzelműnek. […] Nevezettre vonatkozóan semmiféle terhelő adatokat a községben beszerezni nem tudtam."[349]

Az internált ügynökök, akik maguk is zsarolásnak, presszionak voltak kitéve – az elvárásoknak megfelelően –, vélelmezett tények alapján fogalmaztak meg állításokat, illetve viselkedését állították be negatívan. A Finn Ferencet még Budakesziről ismerő „Kőrösi Imre"[350], úgy nyilatkozott, hogy „apja nyilas zöld ingben járt (autóbuszsofőr volt). Ő, mint fiatal gyerek a Volksbund ifjúsági ruháját viselte emlékezetem szerint. 1944-ben állítólag valami német nyomdába járt dolgozni és onnan lett SS-katona".[351]

„Ödön"[352] nevű ügynök: „Állandóan destruál a barakkban. Lázít a fegyelem ellen. Megjegyzéseket tesz az ÁVH beosztottakra. A barakkparancsnokot »vén szarosnak« hívja, aki az ávósok szekerét tolja. A szolgálatban lévő ÁVH-beosztottakat »nyálas kölköknek« nevezte. Egy alkalommal megjegyezte azt, hogy »szeretnék velük más körülmények között találkozni«".[353]

Miután büntetésből helyezték át Kazincbarcikára, az ÁVH ott is figyeltette. De néhány hónappal későbbi jelentésében Szűcs Béla, az operatív csoport vezetője terhelő adatokat szintén nem tudott fölhozni ellene. „A táborban jelenleg mint csoportvezető van beosztva, a munkáját elég jól ellátja. Tiszalökön volt fenyítve ahol részt vett az éhségsztrájkban. Százaléka 110%" – írta jellemzésében.[354]

Finn Ferenc 1952. október 4-i kazincbarcikai kihallgatásakor – amelyre internálásának felülvizsgálata során került sor – ismét elismerte, hogy az SS-be önként lépett be, de tagadta, hogy Tiszalökön lázításban vett részt, illetve hogy a szolgálatot teljesítő ÁVH-beosztottakra dehonesztáló, rágalmazó megjegyzéseket tett.[355]

[349] ÁBTL 3.1.9. V 108 168 Habuda Péter áv. alhadnagy jelentése, 1952. január 30. és Kiglics László áv. alhadnagy jelentése, 1952. február 20. 1–2.

[350] Dr. Kövecs László orvos (Kiskunhalas, 1905.). Az ÁVH 1951. február 25-én azzal a váddal tartóztatta le, hogy mint Karádi Katalin korábbi kezelőorvosa elősegítette a színésznő külföldre távozását. Előbb Kistarcsára, majd Tiszalökre került. Egy jelentés szerint 1952 augusztusában szervezték be, de 6-os kartonja nem áll rendelkezésre, kézzel írt jelentéseit nem leltem föl. Csak az ÁVH-sok által készített jelentések idézik kijelentéseit, információit. Korábbi MDP-tagságát és súlyos betegségét kihasználva gyakoroltak rá nyomást. – ÁBTL 3.1.9. V 81 092

[351] ÁBTL 3.1.9. V 108 168 8.

[352] Györgyfalvy György, testnevelő tanár (Bócsa, 1925.). 1950. május 25-én Csehszlovákiába történt tiltott határátlépésért internálják. Édesanyja 1950 júliusában és októberében is kérelmet nyújt be Rákosi Mátyás titkárságához fia kiengedéséért, de eredménytelenül. 6-os kartonját csak 1965-ben, utólag állították ki. Kézzel írt jelentéseit nem leltem föl, csak az ÁVH-sok által készített jelentések idézik kijelentéseit, információit. – ÁBTL Államvédelmi hatóság iratai (a továbbiakban: 1.4.) 30 2076/1950., ÁBTL Operatív nyilvántartások (a továbbiakban: 2.2.1.) Györgyfalvy György, ÁBTL Hálózati nyilvántartások (a továbbiakban: 2.2.2.) és ÁBTL 3.1.9. V 035.

[353] ÁBTL 3.1.9. V 108 168 8.

[354] ÁBTL 3.1.9. V 108 168 Szűcs Béla áv. hadnagy jellemzése, 1952. augusztus 25. 9.

[355] ÁBTL 3.1.9. V 108 168 Kihallgatási jegyzőkönyv, 1952. október 3. 6.

Finn Ferenc különböző időpontokban végzett kihallgatásaikor az SS-ben eltöltött idejéről konzekvensen számolt be. Eszerint: 1944. október 15-én családi okok miatt jelentkezett, mert szülei

Az internálások felülvizsgálatáról az 1952. július 9-én megtartott kollégiumi ülés döntött. A határozatban az eljárás rendjére vonatkozóan megfogalmazott általános elvek egyértelművé tették, hogy a valódi cél az internáltak további fogva tartásának formális legalizálása. Az 1952. július 12. és október 1. között lefolytatott eljárásnál ugyan az összes rendelkezésre álló adatot, valamint a felülvizsgálat során fölvett tanú- és gyanúsítotti jegyzőkönyvek információit is figyelembe kellett volna venni, az adatgyűjtés gyakorlatilag az újabb terhelő adatok beszerzésére irányult. A határozat értelmében azok az egykori hadifoglyok, akik nem magyar állampolgárok, vagy akiknek a családját kitelepítették, semmiképp nem engedhetők szabadon. Azokat, akik visszatartása már nem indokolható, a KÖMI által üzemeltetett munkahelyekre irányítanák át. A kazincbarcikai és tiszalöki táborban a hadifoglyok felülvizsgálatáért Hullai Lajos áv. őrnagy volt a felelős. Az eljárás eredményéről minden egyes személyre vonatkozóan összefoglalót kellett készíteni. A dokumentumnak a személyes adatokon túl tartalmaznia kellett az internálás indokát, az eddig letöltött időt, az adott személy magatartását, valamint a további sorsára vonatkozó javaslatot. A végleges határozatokat a táborokból beérkezett összefoglalók alapján egy négytagú – Ferencsik József, Kutika Károly, Koczina Gyula, Juhász László – bizottság hozta meg, amely a szabadlábra helyezendőkről feljegyzést készített az MDP részére.[356]

Nem változott azonban sem a hatalom által veszélyesnek ítélt személyek társadalomból való kirekesztésének, izolálásának politikai, sem a megkezdett nagy beruházások munkaerő-szükségletének gazdasági célja. Így szóba se jöhetett nagyszámú internált szabadon engedése. A jogi eljárás végeredményét ismét előre meghatározták. A fogva tartóknak az internáltak bűnösségét minden áron bizonyítania kellett. Valószínűleg ezzel magyarázható az operatív csoportok tagjainak a korábbiaknál is brutálisabb föllépése. Szó szerint kiverték, vagy ki akarták verni a kihallgatottakból azt, ami az általuk felállított bűnösségi verziót erősítette. Az egykori foglyok visszaemlékezései e tekintetben egybehangzóak:

„1952-ben kezdték el az általános kihallgatásokat. A jegyzőkönyv már készen volt, hogy ki mennyi kommunistát, oroszt, zsidót lőtt agyon. A kihallgatottakkal először szépen beszéltek, még cigarettával is kínálták. Ha nem írta alá a jegyzőkönyvet, akkor szembe kellett ülni a nagy fényerejű villanyégővel, és alaposan el is verték. A kihallgatás napokig tartott, de mindig éjszaka. Az ott elhangzottakat nem volt szabad társainkkal közölni. Engem is többször összevertek, és rá akartak

megakadályozták házasságkötését. Tatabányára a 8. SS-lovashadosztályhoz vonult be, Tordas községben és Cinkotán kapott kiképzést, majd Pest és Cinkota között motoros futárszolgálatot látott el. 1944. december 16-án balesetet szenvedett, sérülései miatt 1945 áprilisáig kórházi kezelés alatt állt, illetve szabadságon volt. 1945. április végén „Wolf SS-fhd. kijelentette, hogy mindenki mehet, amerre akar, én is elindultam több társammal Prága felé, mert nem akartam szovjet fogságba esni". Május 17-én cseh partizánok fogságába került, akik május 21-én átadták a szovjet csapatoknak. – ÁBTL 3.1.9. V 108 168. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1952. október 3. 5.

[356] ÁBTL 1.4. III–VI. tétel Kollégiumi ülések, munkatervek, versenykiírások, valutaügyek. Kivonat az 1952. július 9-i kollégiumi ülés határozataiból. (3. doboz, 1. dosszié)

kényszeríteni a jegyzőkönyv aláírására. Aki aláírta, azt elvitték, s bizony hol ez tűnt el, hol az, akiről nem is tudtunk többet."[357]

„Itt 1952 augusztusában ájulásig kínoztak ártatlanul."[358]

„Sok idegen tisztet láttunk a táborban. Megkezdődtek az egyenkénti kihallgatások. Készültek a hamis jegyzőkönyvek, hogy mi háborús bűnösök vagyunk. Gyakran teljesen üres papírokat írattak velünk alá. Rettegésben akartak bennünket tartani. Hogy a kulisszák mögött mi is történt, azt mindig csak később érzékeltük."[359]

„1952 őszén sok ÁVO-s érkezett a táborba, akik megkezdték az egyenkénti kihallgatásokat. Az elsők között voltam én is. […] Már az első kihallgatás alkalmával hasra fektettek, és a talpamat úgy összeverték gumibottal, hogy nem bírtam ráállni. Ezután beraktak az egyik egyes cellába, hogy »gondolkozzak«. Időnként behívtak az irodába elbeszélgetni. Ekkor nem vertek, hanem rá akartak beszélni arra, hogy az ő érveiket fogadjam el. Ez körülbelül két hétig tartott."[360] Miután a kihallgatott többszöri próbálkozásra sem volt hajlandó aláírni a hamis jegyzőkönyvet, öten összeverték, több hétig magánzárkában tartották, ahol több napon keresztül naponta kurtavasba verték. Végül áttették egy közös zárkába, ahol 12 társával együtt hónapokat töltött.[361]

A rendelkezésre álló vizsgálati dossziék alapján a Tiszalökön július utolsó napjaiban megkezdődött, s augusztus végéig tartó felülvizsgálati eljárásra vonatkozóan a következő megállapításokat tehetjük:[362] Az internáltakkal kihallgatási jegyzőkönyvet vettek fel. A kihallgatási jegyzőkönyv nyomtatvány megegyezett a hadifogságból hazatéréskor alkalmazottal. A két jegyzőkönyvet összehasonlítva azonban figyelemreméltó, hogy a kihallgatottnak a korábbi életútjára, családi körülményeire, az általa elkövetett bűncselekményre, az SS-katonaként eltöltött időszakra – hogyan jelentkezett, hova vonult be, hol kapott kiképzést, hol vetették be, hol esett hadifogságba, mikor jött haza – vonatkozó történetét lényegesen részletesebben kellett elmondania.

[357] Görbedi, 1989. 39.

[358] Görbedi, 1989. 72.

[359] Görbedi, 1989. 74.

[360] Görbedi, 1989. 79.

[361] A táborok fölszámolásakor 1953 augusztusában több társával együtt áttették Kistarcsára, és bíróság elé állították., ahol háborús bűntett miatt 5 év börtönre, teljes vagyonelkobzásra és 4 évre a közügyektől eltiltásra ítélték. – Görbedi, 1989. 79.

[362] Az eljárási módot az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában föllelhető, Tiszalökre internált személyek vizsgálati dossziéiban található dokumentumok alapján rekonstruáltam. Minden egyes megállapítást külön nem jegyzetelek. Lásd erre vonatkozóan 3.1.9. V 67 810, V 67 903, V 68 016, V 68 051, V 68 134, V 68 190, V 68 229, V 68 234, V 68 591, V 68 718, V 68 783, V 69 099, V 69 203, V 69 394, V 69 682, V 69 737, V 70 214, V 70 311, V 107 383, V 107 384, valamint a V 108 168 dokumentumokat.

Az állambiztonsági iratok használhatóságának kérdőjeleit erősíti, hogy az iratokban semmilyen utalást nem találhatunk arra a nagyfokú brutalitásra, amellyel a visszaemlékezők az egész 1952. augusztusi felülvizsgálati eljárást jellemezték.

A korábbi tények politikai átminősítésen estek át. Így a 9–10 holddal rendelkező, középparaszt származású személy 1952-ben már a „kulákcsaládból származom" bevallásával indul. Az SS-szolgálat időszakára vonatkozóan a kihallgatottak szájába adott alaptörténet az volt, hogy az adott személy harcolt a Szovjetunió ellen, mindeközben polgári lakosságot fosztogatott, sőt gyilkosságokat követett el. Érezhetően negatív értelemben volt jelentősége annak is, ha valaki a keleti fronton, vagy a Budapest környéki településeken élte meg a harcok végét. A kihallgatás során rákérdeztek arra is, hogy az illető mit tud családja hollétéről, illetve internálása után ő hová akar menni. A kihallgatott személyeknek az esetek nagy részében volt információjuk családtagjaikról, de valamennyien fontosnak tartották megjegyezni, hogy utoljára még 1949–1950-ben a Szovjetunióban kaptak tőlük levelet. Valamennyi kihallgatási jegyzőkönyv zárómondatával alátámasztatták a kihallgatottal annak igazságtartalmát és a vallomás önkéntességét: „Mást előadni nem kívánok, vallomásomat az igazságnak megfelelően adtam meg, a jegyzőkönyv helyesen van felvéve, melyet helybenhagyólag aláírásommal igazolok".[363]

A sulykolt, kikényszerített alaptörténet és a személyes interpretáció közötti szakadékot tükrözi Dobó József (Budapest, 1921.) 1952. augusztus 8-i kihallgatási jegyzőkönyve, majd az ez alapján készült jelentés, illetve néhány nappal későbbi, kézzel írt önéletrajza.

„1943 júniusában jelentkeztem önként SS-katonának. […] Tudtam a sajtón és rádión keresztül, hogy az SS feladata a szovjet katonák elleni harcon kívül a polgári lakosság elleni kegyetlenkedések és rablások. Önként jelentkezésem alapján a 24-es rendőr SS-alakulathoz kaptam beosztást. 6 heti kiképzést Németországban, Drezdenben kaptam. A kiképzés után 1944 májusában az első tűzvonalba vittek ki a Szovjetunióba, ahol Voriszov környékén a tanyákban és a falvakban összeszedtük a polgári lakosokat, a polgári lakosok összeszedésében én is részt vettem, az összeszedett lakosságot odaadtuk az SS tábori csendőröknek, akik ezen személyeket elszállították. Ugyanebben a körzetben részt vettem én is egységemmel kb. 10 napos partizánvadászaton. Itt is több felfegyverzett polgári személyt fogtunk el, és azokat is szintén a tábori csendőrök vitték el. Több bevetésen nem voltam, mert a minszki körzetben 1944. július elején szovjet katonák fogságába estem."[364]

Csete István áv. alhadnagy, aki a kihallgatást vezette, 1952. augusztus 11-i jelentésében a fentiek alapján Dobó József bíróság elé állítását és a Letartóztató Intézet munkatelepein való foglalkoztatását javasolta, amit felettese jóváhagyott. Dobót már 1951 második felétől hálózati megfigyelés alatt tartották, ami összefügghetett bíróság elé állításának szándékával.

Dobó kézzel írt önéletrajza szerint viszont 1943 júliusában családi konfliktus miatt jelentkezett az SS-be. Amíg a behívójára várt, behívót kapott a magyar honvédségtől is. Az I. Páncélos hadtestnél kapott kiképzést, illetve rádiósként itt teljesített szolgálatot. Már nem akart az SS-be bevonulni, de több ismételt behívót

[363] ÁBTL 3.1.9. V 107 384 Kihallgatási jegyzőkönyv, 1952. augusztus 17. 3.
[364] ÁBTL 3.1.9. V 69 394 Kihallgatási jegyzőkönyv, 1952. augusztus 8. 7.

is kapott, s a magyar honvédség kiadta az SS-nek.[365] 1944. február 18-án került a németekhez, kiképzése után 1944. május elején vitték a keleti frontra, ahol először két hétig front mögötti szolgálatra osztották be, majd gyalogosként az első vonalba vezényelték. 1944. június 6-án esett fogságba.[366]

A kihallgatási jegyzőkönyvek néhány esetben – azáltal, hogy a kihallgatott tagadja valamely cselekmény elkövetését vagy adott eseményben való részvételét – jelzik, hogy a kihallgató valójában mit akart kikényszeríteni.

Schäffer Mihály (Soroksár, 1922.) például, aki ekkor Kazincbarcikán volt, tagadta, hogy a 22. SS-hadosztályban teljesített volna szolgálatot, tehát nem vett részt a Budapest környéki harcokban. Tagadta azt is, hogy a Gestapónak bárkit följelentett volna.[367]

A kihallgatási jegyzőkönyv alapján a kihallgató tiszt – általában azonos napi keltezéssel – készítette el saját jelentését, amely az internálás meghosszabbítására, vagy ritka kivételként, megszüntetésére vonatkozó javaslatát is tartalmazta. A „jelentés" általában megismételte a kihallgatási jegyzőkönyv információit, de ha az ÁVH-s kihallgató nem tartotta elég meggyőzőnek a bűnösség alaptörténetének igazolását, akkor a tényeket saját értelmezésével is megtoldotta, illetve megerősítette. Pfaff Ferenc (Dúzs, 1924.) kihallgatási jegyzőkönyvében elismerte, hogy az 1941. évi népszámláláskor német nemzetiségűnek is vallotta magát, 1943-tól a Volksbund ifjúsági szervezetének tagja volt, de azt csak a tagdíjfizetés révén támogatta, vezető tisztsége nem volt. 1944 szeptemberében mint német nemzetiségűt sorozták be az SS-be. Kiképzése után 1945 februárjától Sziléziában bevetették, ott esett fogságba május 9-én. A kihallgató tiszt, Magyar János áv. hadnagy jelentésében megismétli a jegyzőkönyv ezen kitételeit, de vélhetően nem tartotta elegendőnek a további fogva tartáshoz, ezért a következőkkel egészítette ki: „Társai előtt állandóan destruál, és részt vesz egy ellenséges csoportosulásban, valamint politikai rémhíreket terjeszt".[368]

[365] Erre vonatkozóan bővebben lásd Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon.* Budapest, Paktum Nyomdaipari Társaság, 2001. 49–74.

[366] ÁBTL 3.1.9. V 69 394 Csete István áv. alhadnagy jelentése, 1952. augusztus 11. 8. és Önéletrajz, 1952. szeptember 10. 11.

Dobó Józsefet 1951 második felétől hálózati úton folyamatosan megfigyelték. Az augusztusi felülvizsgálati határozat végrehajtásával függhet össze, hogy szeptember elején is újabb kihallgatásra, illetve önéletrajzának megíratására került sor. Bíróság elé állítása azonban valószínűleg nem következett be. Szabadítására 1953. augusztus 7-én Tiszalökön került sor. – ÁBTL 3.1.9. V 69 394 Határozat, 1953. augusztus 7. 13.

[367] ÁBTL 3.1.9. V 68 234 4.

Kazinbarcikán a felülvizsgálat néhány héttel később, 1952 szeptemberében kezdődött meg. A német nemzetiségű volt hadifoglyok közül többek között Richter György és Schmidt Gyula ekkor ebben a táborban volt. Mindkettő esetében az építkezés befejezése után javasolták a KÖMI-nél való visszatartásukat. Richter Györgyről a jelentés kiemeli még, hogy „táborbeli magatartása rossz, elégedetlen. Több esetben német nyelven beszél társaival, annak ellenére, hogy a német nyelv nincs megengedve". – ÁBTL 3.1.9. V 67 810 Bikki István áv. alhadnagy jelentése, 1952. szeptember 24. 1.

[368] ÁBTL 3.1.9. V 69 099 2.

Gerger Edét (Nemesmedves, 1925), akinek apja kőműves volt, s emellett 7 hold földön is gazdálkodtak, kispolgári származásúnak minősítették. Terhelő adatokat nehéz volt ellene fölhozni, hiszen a 37. SS-divízióhoz 1944 nyarán kényszerrel sorozták be. „Bunkerokat építettek és erdőt irtottak. Harcban, bevetésben és a polgári lakosság ellen irányuló akcióban nem vett részt. Visszavonulás közben 1945. május 10-én Frajstadt [sic!] és Linz között amerikai fogságba került, és június 2-án átküldték őket a szovjet területre, ahonnan a Szovjetunióba szállították mint hadifoglyot. […] Jelenleg az átvágásnál földmunkán dolgozik mint lóvezető. Őszinte, de a munkáját rosszul végzi, amit bizonyít az is, hogy csak 99% az átlaga."[369] A fentiek alapján természetesen internálását javasolták.

Az internálási javaslatokat Hullai Lajos áv. őrnagy minden esetben a Jelentés végén a géppel írt „Jóváhagyom" záradék aláírásával megerősítette.

A fokozottan veszélyesnek tartott és jobbára már korábban is megfigyeltetett személyekről a felülvizsgálat előtt korábbi lakóhelyükön is utánaérdeklődtek. Az ÁVH Bács-Kiskun megyei osztálya Richter Mihályról (Nemesnádudvar, 1896) készített jelentésében mindenekelőtt tények nélkül minősíti: „Nevezett múltjára vonatkozóan megállapítottam, hogy nagy németbarát, fasiszta beállítottságú volt, erősen bízott a német győzelemben, aktív agitációt folytatott lakókörnyezetében a hitlerista eszme érdekében. Volt lakókörnyezetében úgy nevezettről és családjáról, valamint hozzátartozóiról a dolgozók rossz véleménnyel vannak".[370] Az információk közül kizárólag a negatívumnak számítókat közölte, s meg sem említette például kényszer SS-sorozásának tényét. A bűnösségét megalapozó terhelő adatok: szülei, testvérei és ő maga, valamint az apósa is tagja volt a Volksbundnak. Kulákcsaládból származik, szüleinek 150 hold földje volt, ahol „állandó cselédeket, illetve idénymunkásokat is foglalkoztattak".[371] Azaz tényszerűen egy a magyar kormány által elismert, legálisan működő szervezetben való tagságra, valamint egy már 7 éve elkobzott családi földbirtokra alapozták Richter Mihály internálásának meghosszabbítását.

A szabadítottak, vagy szabadításra javasolt személyek köre teljes egészében visszatükrözte az ÁVH kollégiumának a felülvizsgálatra vonatkozó határozatát.

[369] ÁBTL 3.1.9. V 68 134 Loss András áv. hadnagy jelentése, 1952. július 30. 1.

„Hozzátartozóinkat 1946-ban Nyugat-Németország USA zónába telepítették. 1950 szeptemberében minden kapcsolat megszakadt közöttünk, egyedül bátyámmal tartok kapcsolatot, aki jelenleg szintén mint internált van a tiszalöki építkezésnél, volt SS-katona." – ÁBTL 3.1.9. V 68 134. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1952. július 31. 4.

[370] ÁBTL 3.1.9. V 68 190 Rehány Pál áv. alhadnagy jelentése, 1952. augusztus 7. 10.

[371] ÁBTL 3.1.9. V 68 190 Rehány Pál áv. alhadnagy jelentése, 1952. augusztus 7. 10.

Kihallgatótisztje a fentiek alapján Richter Mihály bíróság elé állítását, elítélése után a KÖMI munkatáboraiban való foglalkoztatását javasolta. – ÁBTL 3.1.9. V 68 190. Tarjányi Miklós áv. alhadnagy jelentése, 1952. augusztus 19. 9.

Richter Mihályt 1952. november 9-én átadták az államügyészségnek. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján perbe fogására nem került sor.

Az egykori hadifoglyok közül a felülvizsgálat során azon német nemzetiségű személyek szabadon engedését javasolták, akiknek a hozzátartozóit Németország szovjet megszállási övezetébe telepítették ki. A szabadítási javaslat alátámasztását természetesen ugyanazokkal a tényekkel alapozták meg, mint az internálást, csak most más értelmezést kaptak, illetve sor került átminősítésükre. Azaz: az SS-be besorozottaknál hangsúlyozták, hogy kényszerrel kerültek az alakulathoz, s valójában harcokban nem vettek részt, a Volksbundnak ugyan tagja volt az adott személy, de ott érdemi tevékenységet nem fejtett ki. S általában kiemelték azt is, hogy jelenlegi munkáját jól, szorgalmasan végzi, az elvártnál jobban teljesít.

Schmidt József (Meződ, 1926) „1944 júniusában sorozták be német SS-katonának. Vértesacsa községben 6 hetes gyalogsági kiképzést kapott, a kiképzés után beosztották a hadosztály kovácsműhelyébe. 1944 októberében Ausztriában volt kovácstanfolyamon, 1945 februárjában jött vissza Magyarországra, alakulata ekkor szét volt verve Győrnél, innen vonultak Pozsony felé a szovjet csapatok nyomására. […] 1945. május elején esett szovjet hadifogságba. […]jelenleg az erőmű építkezésénél mint kovács dolgozik, teljesítménye 122%".[372]

Bauer Henriket (Kismányok, 1927) 1944 szeptemberében sorozták be katonának Baján, kiképzésre Lengyelországba Krakkóba vitték, azonban a szovjet csapatok állandó előrenyomulására állandóan vissza kellett vonulniuk egészen Ausztriába Zwetlig. Itt esett fogságba 1945. március havában. „Frontvonalban nem volt. […] mint munkahelyi írnok az erőmű építésénél munkáját jól végzi."[373]

Beck Józsefet (Kisvaszar, 1911) 1944. július végén a németek besorozták katonának, és az év szeptemberében Budapestre behívták szolgálattételre az egyik SS-alakulathoz. „Kiképzésben nem vett részt. A szovjet csapatok ellen nem harcolt, 1945. április közepén a szovjet csapatok előli menekülése közben esett fogságba. Kivitték őt a Szovjetunióba, ahol hadifogolylágerekben építkezéseken dolgozott. Munkáját jól végezte, büntetve nem volt. […] jelenleg az erőmű-építkezésnél dolgozik, munkája ellen kifogás nem merült fel."[374]

A szabadítási javaslat – amelyet a felülvizsgálatot végző ÁVH-s őrnagy szintén jóváhagyott – ellenére ezeknek a személyeknek a szabadon bocsátására, illetve hozzátartozóikhoz való kiutazásukra csak egy év múlva, 1953 júniusában került sor.

A Tiszalökön fogvatartottak közül néhány olyan személy esetében, akiknek éltek hozzátartozói Magyarországon, a „KÖMI-nek való átadását és az erőmű felépítése után munkájától függően, szabadlábra helyezését" javasolták. Valójában tehát az internálás meghosszabbításáról volt szó, az illető nem nyerte vissza szabadságát.[375]

[372] ÁBTL 3.1.9. V 67 903 Varga György áv. alhadnagy jelentése, 1952. augusztus 16. 1.

[373] ÁBTL 3.1.9. V 68 718 Csete István áv. alhadnagy jelentése, 1952. augusztus 2. 1.

[374] ÁBTL 3.1.9. V 69 737 Szabó 2. Sándor jelentése, 1952. augusztus 4. 1.

[375] Föglein Márton (Mölcz, 1924) szüleihez akart hazamenni, akikről az ÁVH megállapította, hogy ellenük „politikai és erkölcsi téren kifogás nem merült fel. A mezőgazdasági munkákat rendesen elvégzik, a beadásban élen járnak". – ÁBTL 3.1.9 V 10 7384. Bikki István áv. alhadnagy jelenté-

Nem lehet pontosan meghatározni, hogy az 1952. évi felülvizsgálat során összesen hány személy nyerhette vissza a szabadságát. Egyrészt mert az egyes internálótáborok dokumentumai nagyon hiányosak, másrészt mert a szabadításra javasolt személyek tényleges szabadon engedése – mint ahogyan a tiszalöki táborban fogvatartottak esetében is láthattuk – nem mindig következett be. A jelenleg rendelkezésre álló források alapján nem lehet megállapítani ezeknek az eseteknek a számát, mint ahogyan azt sem, hogy mitől függött, s végső soron ki döntött az internálás meghosszabbításáról.[376]

Összefoglalóan megállapítható, hogy a kényszermunkatáborok létrehozása szovjet mintára, azonos elvek és struktúra alapján történt. Az egyes táborok között megfigyelhetők ugyan különbségek – életkörülmények, szállás, élelmezés vagy az őrszemélyzet bánásmódja –, de azok nem tekinthetők rendszerszintűnek. A különbségeket több okkal is magyarázhatjuk. A politikai hatalom valamennyi internáltat bűnösnek bélyegezte, de az alapján, hogy mennyire tartotta magára nézve veszélyesnek, hierarchizálta az egyes csoportokat. Bár e tekintetben hangsúlyeltolódások időről időre bekövetkeztek, a veszélyességi hierarchia csúcsán a Horthy-korszak hivatali, belügyi, katonai, értelmiségi csoportjainak tagjai, az egyházak képviselői és az egykori szociáldemokraták álltak. Hozzájuk hasonlóan kiemelten veszélyesnek tartották azokat a – többségében német nemzetiségű – férfiakat, akik az SS-ben teljesítettek szolgálatot. S bár az internálási eljárás formai értelemben egyes személyekre vonatkozott, valójában egyes társadalmi csoportok izolációját, prejudikált igazgatásrendészeti büntetését szolgálta. A politikai hatalom által létrehozott csoportképző tulajdonság – mint például az SS-ben szolgálatot teljesítők háborús bűnösségének paradigmája –, függetlenül az adott személy felelősségétől, automatikusan maga után vonta megbüntetését. Jó példa erre a Szovjetunióból 1950-ben hazaengedett, túlnyomó többségükben automatikusan internált hadifoglyok esete. A német nemzetiségű férfiak visszatartását megkönnyítette, hogy családtagjaik már nem Magyarországon éltek. Állampolgárságuk megítélését – magyar vagy német állampolgárnak tekinthetők-e – a hatalom aszerint változtatta, hogy fogva tartásuk indoklására fölhasználhassa.

Míg az 1948–1949-ben hazatérteknek hasonló, vagy azonos jellemzők alapján még lehetősége volt a családegyesítésre, 1951 elején már nem, ami a magyaror-

---

se, 1952. augusztus 17. 4. Föglein Márton internálásának megszüntetésére 1953. augusztus 11-én került sor.

Hasonló volt Gulyás István (Pusztavám, 1921) helyzete is. „Szülei és testvérei Pusztavám községben élnek. Környezettanulmányi adatok szerint testvérei közül többen bányában dolgoznak. Munkájuk és magatartásuk terén ez ideig kifogás nem merült fel. Családjuknak valamennyi tagja pártonkívüli, politikailag passzív magatartást tanúsítanak. Hozzátartozói közül felszabadulás előtt több nyugatra menekült, ahonnan 1947-ben tértek vissza". – ÁBTL 3.1.9. V 68 591 Loss András áv. hadnagy jelentése, 1952. augusztus 16. 1. Gulyás István internálását 1953. augusztus 11-én szüntették meg.

[376] ÁBTL 4.1. A 479 Megítélésem szerint az 1952. évi internálások felülvizsgálata során akkor kaphatnánk pontosabb képet, ha az adott személyek vizsgálati dossziéja is rendelkezésünkre állna.

szági politikai berendezkedés hidegháborús diktatúrává merevedését jelzi. E keretek között a politikai hatalom az időközben megkezdett ipari beruházások óriási munkaerő-szükségletének erőszakos módon való biztosítását (is) már elfogadhatónak tartotta. Ugyancsak ezt támasztja alá, hogy az 1945–1950 között működő, az internálások rendszeres, hathavonkénti felülvizsgálatát 1950–1952 között felfüggesztették. S bár 1952 nyarán–őszén a felülvizsgálatra sor került, az alapvető cél azonban megmaradt: minél nagyobb számú internált visszatartása. Ezért az eljárás során az egyes személyek bűnösségét, akár brutalitással kicsikart önvallomások révén is, ismét prezentálni kellett, hogy internálásuk meghosszabbítása legalább pro forma alátámasztható legyen. Bár viszonylag csekély számú és töredékes forrás áll rendelkezésre az 1952. évi őszi felülvizsgálatra vonatkozóan, az ezek alapján is megállapítható, hogy az internáltak számához – ami minimum 6-7 ezer fő lehetett – viszonyítva kevés számú megszüntető javaslat született. S még ennél is kevesebb, talán néhány száz fős ténylegesen végrehajtott szabadításra került sor.

A táborok közötti különbséget – létfeltételek, a táborvezetés és az őrszemélyzet bánásmódja – befolyásolta, hogy melyik táborba milyen stigmatizációjú csoportok kerültek. A hatalom szempontjából nagyobb veszélyességgel bírók kerültek a rosszabb körülményekkel bíró és szigorúbb – Recsk, Kazincbarcika, Tiszalök – táborokba. Ezeknek a táboroknak a vezetése és őrszemélyzete az egykori fogvatartottak egyöntetű visszaemlékezései alapján az átlagosnál is szadistább, önkényeskedőbb, brutálisabb volt. Azoknak, akik több tábort is megjártak, összehasonlítási alapjuk is volt. A tiszalöki tábor első vezetőjének, Kiss Kálmánnak, de főként a Recsken „tanult" operatív csoport vezetőjének, Nagy Lászlónak és segítőinek, „Veres", „Vipponos" és „Boxer" ávéhásoknak a kegyetlenkedéseiből semmit nem von le, hogy a Kazincbarcikát és Recsket megjártak még szörnyűbb kínzási módokról, büntetésekről számoltak be.[377] Az internáltak ritka kivételként említenek emberségesen viselkedő ÁVH-sokat is: „A műhelyben csak egy ÁVO-s szakaszvezető vigyázott ránk. Ez rendes ember volt, nemigen zaklatott bennünket".[378]

Egy-egy táboron belül is változtak a körülmények. Általában azt lehet mondani, hogy az első időszakban voltak a legmostohábbak. Ahol az internáltak több civil alkalmazottal dolgoztak együtt, ott a tiltás ellenére nagyobb lehetőség nyílt az együttműködésre – élelmiszer-, ruhavásárlás-csere, levelek kijuttatása –, ami

[377] „Kazincbarcikáról érkezett hozzánk pár száz ember, akik hihetetlen dolgokat meséltek a barcikai táborparancsnok kegyetlenségéről. Azok még a mi edzett képzeletünket is fölülmúlták. Érkeztek továbbá jugoszláviai internáltak Kistarcsáról, közülük egyesek Recsket is megjárták." – Görbedi, 1989. 23. Lásd még Bank–Gyarmati–Palasik, 2012. 46–47.

[378] Görbedi, 1989. 90.

„Valamennyi ÁVO-st ismertem, de a valódi nevét csak Kiss Kálmán táborparancsnoknak, Nagy Lászlónak, Koleszárnak, Bakacsinak tudtam. A zöld ÁVO-sok rendesebbek voltak, de a kék – belsős – ÁVO-sok zöme embertelen volt. Kitűntek ebben a tiszalöki belső ÁVO-sok is. Bakacsi emberségéről magam is többször meggyőződtem. Sajnos ilyen nagyon kevés volt". – Görbedi, 1989. 48.

az internáltak kiszolgáltatottságát alkalmanként kissé enyhítette.[379] Ezek a sporadikus jelenségek azonban csak még élesebben világítottak rá arra, hogy ebben a végletekig hiszterizált és kriminalizált hierarchikus struktúrában alg maradt mozgástere bármifajta „normális" emberiességnek.

A táborok fölszámolása

Az amnesztia és az internálótáborok fölszámolásának előkészítése

Sztálin halála után az új szovjet vezetők hatalomért folytatott harcának egyik legfontosabb kérdése a szovjet külpolitika újragondolása volt. Abban a két szemben álló fél, Hruscsov és Malenkov is egyetértett, hogy az 1940-es évek végétől követett hidegháborús politika nem folytatható. Szembe kellett azzal nézni, hogy az ezzel járó feszített ütemű háborús készülődés a szovjet tábortól lényegesen nagyobb áldozatokat követelt, mint a Nyugattól. A keleti blokk országaiban a politikai diktatúra kiteljesedése, a társadalom különböző rétegeinek ellenséggé transzformálása/minősítése és megbüntetése, az erőltetett nehézipari fejlesztések következményeként a fogyasztás drasztikus visszafogása, az életkörülmények jelentős romlása olyan mértékű társadalmi gyúanyagot halmozott fel, ami a kommunista rendszer működtetését – s talán fönnmaradását – veszélyeztette.[380]

A szovjet vezetőket tehát ezen belpolitikai okok a „békés egymás mellett élés" elvének elfogadására késztették, amit gyakorlati lépésekkel is alátámasztottak: 1953. június 15-én helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat Jugoszláviával, a koreai konfliktus pedig július 27-én a fegyverszünet megkötésével s az ország kettéosztásával ideiglenesen nyugvópontra került. Az új doktrína lehetővé tette a hadseregfejlesztés és a nehézipari beruházások visszafogását, a könnyűipari beruházások növelését, a mezőgazdasági termelés körülményeinek javítását, ami – közvetve-közvetlenül – az életszínvonal emelésével kecsegtetett. Politikailag a terrort nagyarányú amnesztia bevezetésével, a munkatáborok fölszámolásának megkezdésével, a koncepciós perek felülvizsgálatával enyhítették.

A Sztálin halála után két hónappal megtartott magyarországi parlamenti választások eredményeivel Rákosi Moszkva felé mindenekelőtt még azt próbálta bizonyítani, hogy a „szavazóurnához parancsolt lakosság maradéktalanul támogatja

[379] Tiszalökön Soós László fogolytábor-parancsnok padokat készíttetett az udvarra, hogy az internáltak jó időben, szabadidejüket ott tudják eltölteni, Kiss Kálmán táborparancsnok elbontatta azokat. Majd amikor 1952 második felében sok embert átszállítottak Kazincbarcikára, s több barakk is felszabadult, engedélyezték, hogy az egyikben kulturális célú összejöveteleket tartsanak. – Görbedi, 1989. 92.

[380] Az alábbiakban az 1953. évi reformkísérlet legfontosabb összefüggéseit Gyarmati, 2011a 329–344. és Romsics, 1999. 374–382. alapján ismertetem. Ezt követően csak a szó szerinti idézeteket jegyzetelem.

a rezsimet".[381] A trónutódlási harcba bonyolódott szovjet pártvezetést azonban az elsöprő választási győzelem már nem tudta meggyőzni, hiszen annak működési mechanizmusát pontosan ismerték. Másrészt a rendelkezésükre álló információk alapján azt is tudták, hogy Magyarország (is) a működőképesség határára sodródott. Az ország gazdasági helyzete katasztrofális volt, a társadalmi elégedetlenség nőtt. Szembesítették Rákosit a helyzettel, és fölszólították, hogy kövesse a módosult szovjet politikát. Bár az MDP Titkársága 1953. június 3-i ülésén megtárgyalta Rákosi moszkvai látogatásának tapasztalatait, a testület érdemi változtatásokat nem kezdeményezett. Ezért a szovjet pártvezetés az ellenálló Rákosit és egy összetételében meghatározott – Gerő Ernő, Nagy Imre, Hegedűs András, Hidas István, Szalai Béla, Földvári Rudolf, Dobi István – magyar pártdelegációt Moszkvába rendelt. Az 1953. június 13–16. közötti tárgyalásokon a szovjet vezetők mindenekelőtt Rákosit – számára szokatlanul megalázó processzus keretében – támadták, fejére olvasva mindazt, ami korábban a moszkvai gyakorlatot is jellemezte. „A kritika külön hangsúlyos eleme volt a zsidó származásúak magas aránya a vezetésben. […] Rákosi saját visszaemlékezése szerint a szovjet vezetők azt kívánták, hogy a Központi Vezetőség mondja ki, hogy a „pártban a zsidók elnyomták a nem zsidókat".[382] Ugyanakkor megengedték, hogy ő maradjon az MDP főtitkára, Nagy Imre pedig a miniszterelnök. A magyar pártvezetést arra szólították fel, hogy változtassanak a beruházás- és életszínvonal-politikán. Az erőszakkal létrehozott s állandó veszteséggel működtetett termelőszövetkezetek számára tegyék lehetővé azok feloszlását. A koncepciós pereken kívül is vizsgálják felül a társadalom különböző csoportjait sújtó, milliókat érintő büntető szankciókat.

Az MDP Központi Vezetősége 1953. június 27–28-i ülésén már mindenben a moszkvai instrukcióknak megfelelően járt el. Rákosi beszédében elismerte első számú felelősségét, s kijelentette azt is, hogy „én vezettem az Államvédelmi Hatóságot. Ezzel kapcsolatban beleavatkoztam az ügyek vitelébe, beleszóltam abba, hogy kit tartóztassanak le, kit bántalmazzanak, kit hogyan ítéljenek el".[383] A Központi Vezetőség határozata érintette az iparpolitika és a parasztsággal szembeni bánásmód módosítását, az életszínvonal emelésének tervét, az internálótáborok feloszlatását, az ártatlanul börtönbe zártak amnesztiában részesítését, a káderpolitika felülvizsgálatát. Ugyanakkor a testület tagjai úgy ítélték meg, hogy a dokumentum nyilvánosságra kerülése „a párt tekintélyét ásná alá, és az ellenség kihasználná ellenünk", ezért annak szövegét nem publikálták. Kivonatát szóbeli tájékoztatókon ismertették a párttagok kiválasztott körével.

Nagy Imre – akit a szovjet pártvezetők instrukcióinak megfelelően megválasztottak miniszterelnöknek – 1953. július 4-én elmondott programbeszédében a

[381] Gyarmati, 2011a 329.

[382] Romsics, 1999. 375.

[383] Gyarmati, 2011a 331.

A Központi Vezetőség határozatának teljes szövegét lásd A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956, 1998. 188–206.

szocialista építésben cezúrát, „egy új szakaszt" hirdetett. Nagy tisztában volt vele, hogy elképzelései megvalósításához az idő mellett több dolog szükséges. Mindenekelőtt Moszkva egyértelmű támogatása, amit azonban a következő hónapokban is az ott folyó hatalmi harc – Berija letartóztatásával Malenkov pozíciói éppen ezekben a napokban gyengültek meg – fordulatai határoztak meg. Másrészt a Minisztertanács munkájának, a törvényhozás és a végrehajtó hatalom különböző szintjeinek az MDP-től való leválasztása, az állami és pártstruktúra szétválasztása. Harmadrészt a párt vezető testületei személyi összetételének megváltoztatása, saját támogatottságának a növelése. Negyedrészt a korrekciós politikának az apparátussal való elfogadtatása, s ezáltal a végrehajtás biztosítása. Miniszterelnökségének majd két éve e feltételek megteremtéséért folytatott, nagyrészt eredménytelen küzdelméről szólt. Nagy Imre kormányfői programbeszédében valamennyi gazdaság-, társadalom- és kulturális politika terén korrekcióra szoruló meghatározó kérdést érintett. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy a változások rövid időn belül a mindennapokban is tapasztalhatók voltak.[384]

Nagy Imre korrekciós politikájának része volt az igazgatási eljárás során elkövetett kirívó törvénytelenségek – internálás, rendőrbíráskodás, kitelepítés – megszüntetése, illetve a koncepciós perekben elítéltek amnesztiában részesítése.

A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága 1953. július 15-én tárgyalta meg Czakó Kálmán[385] legfőbb ügyésznek az amnesztiáról szóló rendelettervezetét. A napirendi pont előadója Erdei Ferenc volt. A testület a javaslatot nem fogadta el, s egy héten belül újabb tervezet kidolgozását kérte.[386]

A Politikai Bizottság 1953. július 22-i ülésére átdolgozott előterjesztés szerint az országban az elítéltek és előzetes letartóztatásban lévők száma 39 547 fő volt, akik közül a kizáró intézkedések alkalmazása után 19 727 személy szabadulásával számoltak"[387]

[384] Nagy Imre korrekciós politikájára vonatkozón bővebben lásd Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz II. 1953–1958.* Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 9–37.

[385] Személyére vonatkozó adatokat nem sikerült föllelnem.

[386] Az átdolgozott előterjesztésnek tartalmaznia kellett az amnesztiában részesülő személyek szociális összetételét és a büntetések minősítését, az amnesztiában érintett intézetek – büntetés-végrehajtási intézetek, internálótáborok – körét. Az eredeti javaslat úgy fogalmazott, hogy a bíróság különböző feltételek megléte esetén – amit tételesen fölsoroltak – a vádlottat felmenti. A Politikai Bizottság ezt kifogásolta: „Jogilag helytelen, ha a bíróság a vádlottat felmenti. Abban az esetben, ha az illető ügye az amnesztiatörvény alá esik (a büntetés nem haladja meg a 2 évi szabadságvesztést, stb.) a bíróság alkalmazza vele szemben az amnesztiatörvényt". – MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 126. ő. e. 1953. július 15-i ülés jegyzőkönyve, 3.

Jelenleg nem áll rendelkezésre az ülés teljes jegyzőkönyve, pedig nagyon érdekes, és fontos lenne megtudni, hogy a napirendi pont hozzászólói – Nagy Imre, Gerő Ernő, Garasin Rudolf, Czakó Kálmán, Nyikolaj M. Rücskov, dr. Jankó Péter, dr. Molnár Erik, Rákosi Mátyás – milyen álláspontot képviseltek.

[387] A dokumentum kitért arra is, hogy ez a szám valószínűleg növekedni fog, mert nem tartalmazza azokat, akik közkegyelemben azáltal részesülnek, hogy büntetésük egy részét munkateljesítményük alapján elengedik. – MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 127. ő. e. 1953. július 22-i ülés jegyzőkönyve, 47.

Az *internáltak* túlnyomó többségét, 5005 személyt az Államvédelmi Hatóság által működtetett táborokban tartották fogva, míg 255 személyt a rendőrség, 285 prostituáltat pedig az Országos Rendőrhatósági Nevelőotthon tartott nyilván.

A dokumentumban a felülvizsgálatra vonatkozóan a következő irányelveket fogalmazták meg: A prostituáltakat, a rendőrségi, valamint fogva tartási és eljárási indok nélküli internáltakat (3111 fő) szabadon kell engedni. A politikailag súlyosan kompromittált személyek – „Demény és hozzá hasonlók, kb. 90 fő" – esetében perújrafelvételt és törvényességi perorvoslatot kell elrendelni. S azokat, akikkel szemben a vádemelés megalapozott – kb. 579 személy –, bíróság elé kell állítani. „Azokat a külföldi állampolgárokat és volt hadifoglyokat (2318 fő), akiknek hozzátartozói valamely szomszédos népi demokratikus államban, az NDK-ban, vagy burzsoá országokban élnek, át kell adni az illetékes kormánynak. A kapitalista országokba távozókat, amíg átvételük meg nem történik, a jelenlegi őrizetben kell megtartani."[388] Javaslatot tettek egy háromtagú bizottság létrehozására is, amelynek az internálások és a vitás esetek felülvizsgálatát 1953. október 31-ig kellett végrehajtani.

A Rákosi-korszakban a politikai indíttatású és közigazgatási eljárás keretében végrehajtott tömeges meghurcoltatások eszköze volt az *internálásszerű kitelepítés* is. Ezzel a büntetéssel az ország nyugati és déli határtérségéből, valamint nagyobb városokból a hatalom által osztályidegennek minősített családokat sújtottak. A politikai megbízhatatlanság mellett nem kisebb súllyal esett latba az érintettek vagyoni helyzete, az átlagosnál jobb lakáskörülményeik. Ezt a deportálási akciót lényegében a rabmunkatáborok felállításával párhuzamosan hajtották végre. A határsávból hortobágyi és Közép-Tisza vidéki zárt táborokba, míg a fővárosból kitelepítetteket kelet-magyarországi kulákcsaládokhoz szállították.[389] A kitelepítés, kitiltás és rendőri felügyelet alá helyezés majd 20 ezer személyt érintett. A hortobágyi zárt területen 7244 személy élt, akik közül 1099 fő 15 éven aluli, 2171 fő pedig 50 éven felüli volt. „Társadalmi helyzetük szerint: 2057 kulák, horthysta tisztviselő, katonatiszt és 1476 egyéb, deklasszált elem".[390] A javaslat szerint a Budapestről Békés, Hajdú-Bihar, Heves, illetve Szolnok megyei kényszerlakhelyre kitelepített 12 748 személy csak korlátozott módon választhatta meg leendő lakóhelyét. Ha a hatóságok úgy ítélték meg, hogy adott személy korábbi lakóhelyére való visszatérése fokozott veszélyt jelentene, akkor sem oda, sem az ún. kiemelt város-

Az előterjesztés mellékletét képezte az amnesztiáról szóló rendelettervezet.

[388] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 127. ő. e. 1953. július 22-i ülés jegyzőkönyve, 4.

Az előterjesztés 1225, ebbe a kategóriába tartozó személyt említ.

[389] Bank–Gyarmati–Palasik, 2012. 49.

[390] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 127. ő. e. 1953. július 22-i ülés jegyzőkönyve, 50.

A Hortobágyra kitelepítettek közül a be nem sorolt 3711 személy társadalmi státuszáról nem tesz említést a dokumentum.

okba nem térhetett vissza. Az eredeti lakóhelyükre költözők sem kaphatták vissza ingó és ingatlan vagyontárgyaikat, s kártérítési igénnyel sem élhettek.[391]

A Politikai Bizottság által kisebb módosításokkal elfogadott előterjesztés és rendelettervezetek 1953. július 24-én kerültek a kormány elé. S július 26-án már közzétették az Elnöki Tanács 11. számú törvényerejű rendeletét a közkegyelem (amnesztia) gyakorlásáról, illetve a 1034/1953. számú minisztertanácsi határozatot a rendőrhatósági őrizet alá helyezés (internálás) intézményének megszüntetéséről, valamint a kitiltások részleges feloldásáról.[392]

A törvényerejű rendelet értelmében *amnesztiában* kellett részesíteni a javítónevelő munkára s a bíróság által két évet meg nem haladó szabadságvesztésre ítélteket. Kegyelemben részesültek – a szabadságvesztés tartamától függetlenül – a fiatalkorúak, a gyermeket váró vagy 10 évnél fiatalabb gyerekkel rendelkező nők, az 50. életévüket betöltött nők, illetve a 60. évüket betöltött férfiak. A felsorolt feltételeknek meg nem felelő elítéltek büntetését egyharmadával csökkentették, az 5000 Ft-ot meg nem haladó pénzbüntetéseket elengedték. A törvényerejű rendeletet kellett alkalmazni a még csak nyomozati vagy ítélethozatal előtti szakban lévő ügyekre is. A közkegyelem nem terjedt ki azokra, akiket a bíróság háborús és népellenes bűntett, a népi demokratikus államrend vagy a népköztársaság megdöntésére irányuló bűntett, hűtlenség és tiltott határátlépés, gyilkosság és társadalmi tulajdon ellen elkövetett bűntett miatt öt évnél hosszabb időre ítélt el. Kimondta azt is, hogy az így kegyelemben részesülő, ha két éven belül újabb bűncselekményt követ el, akkor a kegyelem hatályát veszti, s az elengedett büntetést is végre kell hajtani. A rendelet hatálya kiterjedt a kihágási bíróság által elítéltekre is, valamint kimondta a folyamatban lévő ügyek megszüntetését.[393]

Az események intenzitását jelzi, hogy a rendelet kihirdetésével egy napon az illetékes miniszterek és a legfőbb ügyész kiadta annak végrehajtási utasítását is.

[391] Az előterjesztők a rendőri felügyelet és a kitiltás intézményének a fenntartása mellett érveltek. Sőt leszögezték azt is, hogy azokkal a „kitelepítettekkel szemben, akik kitelepítésük óta tanúsított magatartásuk miatt rendőri felügyelet alatt is állnak, egyéni megvizsgálás alapján kell dönteni a határozat fenntartása tekintetében". A korábbi gyakorlathoz viszonyítva csak annyi változást javasoltak, hogy kitelepítést, kiutasítást és rendőrhatósági felügyeletet csak bizottság rendelhessen el, amelynek a munkáját a Legfőbb Ügyészség megbízottja rendszeresen ellenőrizze. A kitelepítéssel, kitiltással járó joghátrányt 1953. szeptember 31-ig kellett megszüntetni. – MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 127. ő. e. 1953. július 22-i ülés jegyzőkönyve, 51.

Itt nem foglalkozom részletesen a hortobágyi táborokból és kényszerlakhelyről elengedettekre vonatkozó eljárással. Erről bővebben lásd Kiss László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykunságban, 1950–1953. In: *Telepessors.* (Szerk. Saád József.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2005. 13–50.; *Kitaszítottak*. I–III. (Szerk. Hantó Zsuzsa–Füzes Miklós). Budapest, Alterra Kiadó, 2001–2006.; *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában*. (Szerk. Saád József). Budapest, Argumentum Kiadó, 2014., valamint Orgoványi, 2001. 253–298.

[392] Törvények és rendeletek, 1953. 14–15., 193.

A közkegyelemmel kapcsolatos intézkedéseknek és eljárási módnak csak azokat a legfontosabb elemeit érintem, amelyek az egész folyamat szempontjából fontosak.

[393] Törvények és rendeletek, 1953. 14–15.

Ez azonban a rendelettel ellentétben „Szigorúan titkos" minősítésű volt, tehát nem jelent meg, a belügyi igazgatás különböző szerveinek szolgált sorvezetőül, kizárva azoknak a kontrollját, akikre az valójában vonatkozott. A végrehajtási utasítás külön-külön fejezetekben tárgyalta a közkegyelemben részesítendők egy-egy csoportjára – a jogerős ítélettel rendelkezők, a pénzbüntetésre és javító-nevelő munkára ítéltek –, a rendőrségen, ügyészségen, bíróságon még folyamatban lévő ügyekre és a kihágási eljárásokra vonatkozó intézkedéseket. A közkegyelem megadásáról 3 tagú bizottságok döntöttek, amelyek számára igen szoros végrehajtási ütemet határoztak meg. A bizottságoknak 24 órán belül kellett munkájukat megkezdeniük, 10 napon belül össze kellett állítaniuk az elítéltek nyilvántartó lapjainak felülvizsgálata, valamint személyes meghallgatása után a közkegyelemben részesítendők névjegyzékét. Az elbíráláshoz szükséges dokumentumok – ítélet hiteles kiadmánya, erkölcsi bizonyítvány, terhességet bizonyító orvosi igazolás – beszerzésére 20 nap állt rendelkezésre. A végrehajtási utasítás részletesen meghatározta a bizottságok jelentéstételi kötelezettségének időpontjait és tartalmi elemeit is.[394]

Az 1034/1953. sz. minisztertanácsi határozat az „Alkotmányban foglalt alapelvek megvalósítása, valamint a törvényesség fokozottabb érvényesítésé"-re hivatkozva mondta ki az *internálás intézményének* megszüntetését. A minisztertanács utasította a belügyminisztert, hogy legkésőbb 1953. október 31-ig az internálásokat és kitiltásokat oldja fel, az internálótáborokat szüntesse meg.

Ugyanakkor – a PB döntésével összhangban – meghagyta azt a kitételt, hogy az „egyes városokban (községekben) való letelepedés engedélyhez kötéséről szóló jogszabályok azokra is alkalmazandók, akikkel szemben a kitiltást a jelen határozat értelmében fel kell oldani".[395] A belügyi apparátus tehát az internálásból, kitelepítésből elengedett személyek életét továbbra is nagymértékben befolyásolhatta. Különösen a korábban a déli és nyugati határsávban, Budapesten, illetve a kijelölt városokban lakhellyel rendelkezők esetében éltek a kitiltás lehetőségével. Ennek lett a következménye egyfelől az, hogy a fővárosból kitelepítettek jórészt

[394] ÁBTL 4.1 Különböző internálótáborokról készült kimutatások, javaslatok, tervezetek, utasítások és határozatok – 1953. (a továbiakban: A 508) A belügyminiszter, a legfőbb ügyész, a honvédelmi miniszter, az igazságügyminiszter, a pénzügyminiszter és a bel- és külkereskedelmi miniszter 10-0121/1953. BM számú közös utasítása a közkegyelemről szóló törvényerejű rendelet végrehajtása tárgyában., 1953. július 26. 48–50. A végrehajtási utasítás értelmében még ugyan ezen a napon megalakult az a négy központi bizottság, amelyek a közkegyelem végrehajtását végző helyi bizottságok munkáját ellenőrizték. A bizottságok három tagból, az ÁVH, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága és a Legfelsőbb Ügyészég egy-egy munkatársából álltak. A bizottságok személyi összetételére, illetve területi beosztásukra vonatkozóan lásd ÁBTL 4.1. A 508 Kimutatás a közkegyelem végrehajtását ellenőrző bizottságokról, 1953. július 24. 23. A közkegyelem végrehajtására 58 szabadító bizottságot hoztak létre. Ezeknek a területi beosztására vonatkozóan lásd ÁBTL 4.1. A 508 Kimutatás a szabadító bizottságokról, 1953. július 23. 20–21. A közkegyelem folytán szabaduló egyes csoportok elbocsátásának időbeli ütemezésére vonatkozóan lásd ÁBTL 4.1. A 508 Ütemterv, 1953. július 24. 22.

[395] Törvények és rendeletek, 1953. 193.

a budapesti agglomerációban próbáltak megtelepedni, másfelől pedig az, hogy számosan a hortobágyi gazdaságokban maradtak, vagy azokon a munkahelyeken vállaltak munkát, ahol eddig is dolgoztak. Összhangban a belső utasításokkal a vállalatok munkaerő-toborzói maguk is a maradás mellett érveltek.

Bár a jelenleg rendelkezésre álló dokumentumok alapján a folyamat pontos kezdetét, illetve annak aktorait nem lehet megállapítani, annyi biztosan kijelenthető, hogy az ÁVH-n belül az internálótáborok felszámolására, az internálás intézményének megszüntetésére vonatkozó elvi és gyakorlati előkészületek már 1953 tavaszán megkezdődtek. Ezt alapvetően három dolog támasztja alá. Egyrészt az egyes internálótáborok lakóiról készített, különböző szempontú – például állampolgárság szerinti vagy lakóhely szerinti – listák, az azonos stigmával rendelkező csoportok egy táborba gyűjtése. Másrészt a nagyon lassú ütemben, de megkezdett szabadítások. Harmadrészt azok a belső egyeztetések, amelyeket a különböző minisztériumok – bel- és igazságügyi – munkatársai folytattak az internálások felülvizsgálatának elvi, koncepcionális kérdéseiről. Nagy Imre kormányra kerülése ezt a folyamatot gyorsította fel. A belügyi apparátus pedig egy kész koncepcióval és az általa korábban kialakított eljárási renddel rukkolhatott elő.

1953 tavaszán kezdődött meg a német nemzetiségű és/vagy idegen állampolgárságú személyek, illetve az egykori hadifoglyok összegyűjtése a tiszalöki táborba. Ekkor már eldöntött tény lehetett, hogy ezeknek a csoportoknak a szabadítására majd innen kerül sor. Először 1953. április 19-én érkezett Kazincbarcikáról egy 200 fős csoport, úgyis fogalmazhatnánk, hogy visszaérkezett, mert a csoport az egy évvel korábban Tiszalökről átszállítottakból állt.[396] 1953 májusában újabb 254 személyből álló csoportot szállítottak Tiszalökre, nagy részét azok a német nemzetiségűek alkották, akiket a Szovjetunióból való hazaérkezésük után néhány hónapos kecskemét-korhánközi vagy váci kitérő után 1951 tavaszán szállítottak Kazincbarcikára.[397] Ezzel párhuzamosan több kisebb létszámú fogolycsoport érkezett Kistarcsáról és Recskről is.[398]

[396] 1952. május 24-én 254 személyt – részben büntetésből – szállítottak át Tiszalökről Kazincbarcikára. Az 1953. április 19-i csoportban ezeknek a személyeknek a nagy részét – köztük Finn Ferencet, Soós Lászlót, Greifenstein Gyulát – szállították vissza. A névjegyzéken az internálás okaként valamennyi személynél SS-szolgálat szerepel. A csoportot maga a tiszalöki tábor parancsnoka, Kiss Kálmán vette át. Az átadó Hajdók Béla bv. őrnagy volt. – ÁBTL 4.1. A 1249 Kazincbarcikáról Tiszalökre szállított internáltak névsora, 1953. április 19. 1–11.

[397] ÁBTL 4.1. A 1249 Kimutatás a Kazincbarcikáról ideszállított hadifoglyokról, 1953. d. n. 137–143. – Ebben a csoportban volt 24 olyan személy is, akiket az egy évvel korábbi tiszalöki csoporttal szállítottak át Kazincbarcikára.

[398] Kistarcsáról 40 egykori hadifogoly, majd egy másik szállítmánnyal újabb 60 személy érkezett, akik többsége jugoszláv állampolgárságú volt. Recskről ebben az időben hat személyt szállítottak Tiszalökre. – ÁBTL 4.1. A 1249 Kimutatás a Kistarcsáról és Recskről ideszállított hadifoglyokról, d. n., és Kimutatás a kistarcsai táborból a tiszalöki táborba átszállított internáltakról, d. n. 144–145., 134–136.

Bár a névjegyzékek egy részét nem látták el dátummal, az időpont megállapítását más forrásokkal való összevetésük és az érintettek visszaemlékezései lehetővé tették.

Kisebb létszámú szabadítás a tiszalöki táborból – mint ahogyan arra már utaltam – 1951–1952-ben is történt. 1951. december 21-én 36 személy, 1952. március 3-án 39 személy hagyhatta el a tábort.[399] Az első csoport szabadításának körülményeiről, illetve arról, hogy miért éppen ezeket a személyeket engedték el,, és milyen indokok alapján nincs további információnk. Az 1952 tavaszán elengedettek útját azonban követni tudjuk. A csoportot olyan internáltak alkották, akiknek a családtagjait Németország szovjet megszállási övezetébe telepítették ki. A szabadítást az érintettek családtagjainak folyamatos tiltakozása és az NDK majd kétéves diplomáciai erőfeszítései előzték meg. A 44 főből álló csoport – a Tiszalökről elengedettek néhány, más táborban fogva tartott személlyel kiegészülve – 1952. március 6-án Szobnál hagyta el az országot.[400]

„A tiszalöki internálótáborból történő szabadítások lebonyolítására kijelölt 3 tagú bizottság, felsőbb utasításra" 1953. április 9–22. között 112 személyt szabadított. Több dolog miatt is figyelemre méltó a névjegyzéket összeállító ÁVH-s tisztek – Kiss Kálmán táborparancsnok, Nagy László, az operatív csoport vezetője, Zentai Ottó[401] központi megbízott – fentebbi hivatkozása. Egyrészt bizonyítja, hogy az internálások módszeres felülvizsgálata „felsőbb utasításra" már 1953 tavaszán, tehát hónapokkal Nagy Imre kormányra kerülése előtt megkezdődött. Másrészt már készen volt az eljárási rend is – bizottság s annak összetétele, szabadítások prioritása –, amit a július végi minisztertanácsi határozattal és az ekkor kiadott belső utasításokkal de jure is megerősítettek.

A Tiszalökről 1953 áprilisában szabadultak családjai Magyarországon éltek, hozzájuk térhettek haza.[402] A csoportba elsősorban olyan személyek kerültek be, akik internálásának a megszüntetését már az 1952. július–augusztusi felülvizsgálatok során javasolták, de nem hajtották végre. Ezt példázza a már korábban bemutatott Folkmann Ferenc (Csávoly, 1903) esete, aki 1953. április 9-én írta alá a szabadulókat örök hallgatásra kötelező nyilatkozatot: „Tudomásul veszem, hogy az internálótáborral és a táborban lévő személyekkel kapcsolatos minden hír, vagy adat »állami titkot« képez. Az »állami titok« megsértését a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. 21. számú törvényerejű rendelete 10 évig terjedhető börtönbüntetéssel sújtja, amennyiben a cselekmény súlyosabban nem minősül".[403]

Természetesen a tábor lakói is érzékelték a felbolydulást: „Visszajöttek Kazincbarcikáról a fogolytársaim, de jöttek olyanok is, akik Pestről egyenesen Barcikára kerültek. Május végén jött két ÁVO-s fényképész. Hoztak két civil kabátot, meg

[399] ÁBTL 4.1. A 1249 Kimutatás a Tiszalökre internáltakról, d. n. 67–69.

[400] PA AA MfAA A 7872 271.

A csoport kiutazásának körülményeit részletesen a diplomáciai erőfeszítéseket bemutató fejezetben tárgyalom.

[401] Személyére vonatkozó adatot nem sikerült föllelnem.

[402] ÁBTL 4.1. A 1249 Kimutatás a Tiszalökről április 9–22. között szabadítottakról, 1953. április 22. 60–66.

[403] ÁBTL 3.1.9. V 68 783 Nyilatkozat, 1953. április 9. 10., valamint Bank–Gyarmati–Palasik, 2012. 97.

nyakkendőt, és mindenkiről csináltak mellképet. Június 8-án elbocsátották azokat, akiknek a családja a DDR-ben lakott, és maguk is oda akartak menni. Egy hét múlva azt is hallottuk, hogy felkelés volt a DDR-ben. Mindig voltak, akik hírt tudtak szerezni a nagyvilágról".[404]

A csoportot valójában néhány nappal később, június 16-án, reggel szállították el. A transzportot ebben az esetben is kiegészítették más táborokban fogvatartottakkal. 1953. június 18-án ugyanis egy 254 főből álló csoport érkezett meg Bischofswerdába, amelyből 246 személy az NDK-ban, 9 személy pedig az NSZK-ban akart letelepedni.[405] Az NSZK-ban letelepedni szándékozók csak a német hatóságok előtt fedték fel eredeti szándékukat, magyarországi fogva tartóiknak taktikai okokból – ami ebben az esetben bevált – következetesen NDK-beli letelepedési címet adtak meg.

„A családom címét Magyarországon mindig a keleti-zónában, a freudenstadti körzetben lévő Cresbachba adtam meg. Azzal a hátsó szándékkal, hogy így korábban elengedhetnek, mint azokat a társaimat, akik nyugati címet adtak meg. A számítás be is vált, mert 1953. június 16-án elengedtek Tiszalökről. A sorakozó téren szólították a személyeket, közöttük voltam én is. A holmijainkkal együtt kellett kilépni, nem szabadott beszélni. A közelben lévő építkezésnek saját vasúti összeköttetése volt, így azonnal bevagonírozták/berakodtak és még ugyanazon a napon kitoloncoltak Csehországba".[406] Ezek az esetek rávilágítanak arra is, hogy az ÁVH nem ellenőrizte, illetve nem tudta ellenőrizni ezeket az információkat. S a magyar–német külügyi adminisztrációnak a transzportokkal kapcsolatos, minden részletre kiterjedő egyeztetésein sem akadtak fenn a rostán.

A magyar belügyi szervek a keletnémet hatóságok tájékoztatására az 1953. június 18-án kiengedett személyekről rövid magyar nyelvű jellemzéseket is összeállítottak. A néhány soros „életúttörténetekben" az adott személy német nem-

[404] Görbedi, 1989. 94.

Az NDK-ba kiengedettek – Bauer Henrik (Kismányok, 1927.), Schmidt József (Meződ, 1926.), Beck József (Kisvaszar, 1911.), Niesz Ádám (Felsőmindszent, 1925.) – esetében már az előző évi felülvizsgálatkor szabadulásukra tettek javaslatot, amit azonban csak most hajtottak végre. – ÁBTL 3.1.9 V 68 718., V 67 903., V 69 737., V 69 203.

[405] A névjegyzéket Zsidi Gyula áv. ezredes és Garasin Rudolf bv. ezredes írta alá. A személyeket június 16-án 7.30-kor egy olvashatatlan aláírású személy vette át. – ÁBTL 4.1. A 1249 Kimutatás a tiszalöki táborból elszállítandó internáltakról, 1953. június 11. 67–78. és BA DO1 15 802 A Német Demokratikus Köztársaságba hazatelepített volt hadifoglyok jellemzése, d. n. 1–10.

[406] „Als Familienadresse hatte ich in Ungarn immer Cresbach, Kreis Freudenstadt, in der Ostzone, angeben. Dabei hatte ich den Hintergedanken, dass ich dadurch früher entlassen würde als die Kameraden, die eine Westadresse angaben. Diese Rechnung ging tatsächlich auf und so wurde ich am 16. Juni 1953 aus Tiszalök entlassen. Beim Appel wurden Namen aufgerufen, darunter war auch ich. Wir mussten mit unseren Habseligkeiten antreten, dabei durfte nicht gesprochen werden. Die nahe gelegene Baustelle hatte einen eigenen Gleisanschluß, so dass wir sofort verladen und am selben Tag noch in die Tschechei abgeschoben wurden". – Feinrich, 1981. 141.

A csoport kiengedéséről és a magyarországi internálótáborokban uralkodó állapotokról részletes és pontos beszámolót küldött a Német Vöröskereszt a bonni Külügyi Hivatalnak. – PA AA B 10 2055 Band 1. 1950–1953. 514-01–77. II/20241/53.

zetiségét, SS-be bevonulásának és ottani tevékenységének, fogságba esésének körülményeit ismertették. Nem történt utalás arra, hogy az illető mikor tért vissza Magyarországra. Az elmúlt évek szenvedéseit pedig a rövid jellemzések közel azonos – de minden esetben pozitív, dicsérő – záró formulájával fedték le: „Magyarországon építkezésnél dolgozott mint rakodómunkás, munkája, magatartása ellen kifogás nem merült fel, munkateljesítménye 180% volt".[407]

Mint fentebb jeleztem, az ÁVH-n belül már hónapokkal az 1953. július 24-i minisztertanácsi ülés döntését megelőzően egy Hattagú bizottságot alakítottak az internálások egyes kérdéseinek tisztázására, illetve a felülvizsgálatok lebonyolítására, koordinálására. A bizottság tagjai Lőke Gyula áv. alezredes, Jamrich József[408] áv. alezredes, Kovács Tibor[409] áv. őrnagy, Muzslai József[410] áv. őrnagy, Póta János[411] áv. százados, Barna Péter[412] áv. százados voltak. A Hattagú bizottság 1953. július 2-án készített feljegyzésében a szabadítások megkezdése előtt néhány elvi kérdés eldöntését javasolta, amelyek kapcsán saját álláspontját is kifejtette. Eszerint: Egy titoktartási nyilatkozat aláírása után javasolták azoknak az internáltaknak a sza-

[407] BA DO1 15 802 A Német Demokratikus Köztársaságba hazatelepített volt hadifoglyok jellemzése, d. n. 5.

Alapadatként az illető személy nevét, születési helyét, évét, foglalkozását és SS-katonaságát tüntették föl.

Beck József jellemzése, akinek a vizsgálati dossziéja is rendelkezésre áll: „Beck József. Kisvaszar, 1911. földműves. SS. katona. Állítása szerint az 1938-ban megtartott népszámlálás alkalmával szüleivel együtt német nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallotta magát. 1944 szeptemberében bevonult a Budapesten állomásozó SS-alakulathoz. Kiképzés után 1945. április közepén szovjet csapatok fogságába esett. Magyarországon építkezésnél dolgozott mint tisztviselő. Munkája és magatartása ellen kifogás nem merült fel". – BA DO1 15 802 A Német Demokratikus Köztársaságba hazatelepített volt hadifoglyok jellemzése, d. n. 4.

[408] Jamrich József (1923–1995): Vasöntő, 1945 augusztusától a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályán nyomozó. 1951 szeptemberétől az ÁVH II. Katonai Elhárító Főosztályán osztályvezető, 1953. március–július között a III. Operatív főosztály vezetője, majd ismét a katonai elhárítás területén tevékenykedett. – Trójai faló, 2013. 263–264.

[409] Kovács Tibor (1924–2001): A polgári iskola elvégzése után vas- és fémesztergályosnak tanult. 1949-től a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság Politika Rendészeti osztályán nyomozóként dolgozott. 1951–1957 között a kémelhárítás különböző területein dolgozott. – Trójai faló, 2013. 300–301.

[410] Muzslai József (Kisbér, 1920): 6 elemit végzett, majd fűtésszerelőként dolgozott. 1949 januárjától 1952 tavaszáig az ÁVH különböző megyei osztályain dolgozott. 1952. március és 1953. június között a BM I/4-a Alosztály vezetője. – https://www.neb.hu/asset/phpniOPZw.pdf (Letöltés: 2016. 07. 05.)

[411] Póta János (1922–?): Lakatosnak tanult, majd a csepeli Weiss Manfréd-művekben helyezkedett el. 1945. március 1-jén került a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályára. 1947–1948-ban Pécsett az ÁVH Baranya megyei osztályán különböző beosztásokban dolgozott. 1949 elejétől a budapesti központban dolgozott. 1951 márciusától az I/2-C alosztály helyettes vezetője. Az egységesített BM megalakulás után, 1953. július végén a IV. Belsőreakció-elhárító osztály osztályvezető-helyettesévé nevezték ki. – Trójai faló, 2013. 377–378.

[412] Barna Péter (1920–1969): Jogász, 1945-től előbb a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságán, majd 1949 végétől az ÁVH különböző osztályain jogi szakértőként dolgozott. – https://www.neb.hu/asset/php6ZEmEd.pdf (Letöltés: 2016. július 5.)

badon bocsátását, akiket konspirációs okok miatt bűncselekmény elkövetése nélkül tartottak fogva. Az elengedhetők kategóriájába sorolták azokat is, akiknek a „bűncselekményei" az eddig internálásban töltött idővel arányban álltak. A külföldi állampolgároknak – „akiket imperialista országokból ellenséges aknamunkára küldtek be, büntetésüket letöltötték, szabadon bocsátásuk azonban veszélyes" – a bíróság elé állítását és az országból való kiutasítását szorgalmazták. Míg az internált „trockista frakciók" tagjainál – például Weishaus Aladár, Demény Pál – perújrafelvétel keretében az ítélet súlyosbítását, s csak kivételes esetben annak enyhítését tartották elfogadhatónak. A Nyugat-Németországba, Jugoszláviába vagy Ausztriába hazatérni szándékozó egykori volt hadifoglyok esetében az államközi megállapodások megszületéséig szabad munkavállalókként való foglalkoztatásukat javasolták.[413]

Az 1953. július első napjaiban készült tervezetben nem fogalmazódott meg az internálás intézményének és az internálótáboroknak a megszüntetése, azaz az ÁVH további fönntartásukkal számolt. Ugyanakkor az internáltak felülvizsgálatára elkészített ütemterv, illetve a lebonyolítás szervezeti, személyi feltételeinek meghatározása egy a korábbiaknál lényegesen nagyobb arányú szabadon bocsátás előkészítését jelzi. Vélelmezhető az is, hogy az ÁVH, érzékelve a változó bel- és külpolitikai helyzetet, előre menekült, föl akart készülni, hogy a később kibontakozó folyamatnak továbbra is meghatározója, befolyásolója maradhasson.

A Hattagú bizottság mindenekelőtt a felülvizsgálandókat vette számba. Az internáltak összlétszámát 5036 főben adták meg, de ezen belül külön megkülönböztették az egykori hadifoglyokat, létszámuk 2344 fő volt. Állampolgárság szerinti megoszlásuk: 1130 fő magyar, 19 fő román, 39 fő osztrák, 119 fő jugoszláv, 1037 nyugatnémet.[414]

Az internált személyek majd 50%-át (1218 fő) 1950-ben, egy negyedét (683 fő) 1951-ben, 5%-át (135 fő) 1952-ben helyezték rendőrhatósági őrizetbe. Több mint négy éve internálták a fogvatartottak 21%-át (574 fő), akik közül 3 személy 7 éve, 91 személy pedig 5 éve volt megfosztva a szabadságától.

Az alkalmazott kategóriáknál a jogi és a politikai szempontok keverednek. A csoportképzés tartalma nem tisztázott. Az internáltak tehát 14,2%-át népi demokratikus államrend elleni izgatás, 13,0%-át tiltott határátlépés és embercsempészet, 12,5%-át kémkedés vádjával, míg, 12,4%-át jobboldali szociáldemokrata múltja miatt tartották fogva. Külön figyelmet érdemel, hogy az internáltak közül

[413] ÁBTL 4.1. A 508 Feljegyzés, 1953. július 2. 25.
A jugoszláviai hadifoglyok korábbi évekbeli hazatérésére vonatkozóan lásd Sajti, A. 2010d 301–322.

[414] A felülvizsgáló bizottság júliusi jelentéseiben az internáltak itt megadott összlétszámához viszonyítva 5-8 fővel kevesebb, míg a hadifoglyok 20-26 fővel nagyobb összlétszámmal szerepelnek. Erre vonatkozóan lásd ÁBTL 4.1. 1953. évi jelentések különböző internálótáborokból. (a továbbiakban: A 505) A 505/4 Jelentés, 1953. július 13. 1–2. és A 508 Feljegyzés, 1953. július 16. 5. Az egykori hadifoglyokat sem az internálás indoka, sem a letartóztatás időpontja szerint nem sorolták be. Nyilvánvalóan azért, mert homogén csoportnak tekintették őket, közel azonos időpontban és azonos indokra, háborús bűntettre hivatkozva internálták őket.

3. TÁBLÁZAT: *Az internált személyek száma és aránya az internálás oka szerint, 1953. július 2.*[415]

Az internálás oka	Internált személy	Arány (%)
Népi demokratikus államrend elleni izgatás	385	14,2
Preventív védekezés	366	13,3
Tiltott határátlépés és embercsempészet	358	13,0
Kémkedés	342	12,5
Jobboldali szociáldemokrata	294	12,4
Egyéb bűncselekmény	212	7,8
Szervezkedés	206	7,6
Gazdasági bűncselekmény	137	5,0
Egyéb háborús bűncselekmény	131	4,8
Áruló ÁVH-ügynök	71	2,5
Besúgó	63	2,3
Pap	46	1,5
Szabotázs	30	1,1
Trockista	27	1,0
Fegyverrejtegetés	26	1,0
Összesen	2694	100,0

366 személy (13,3%) esetében okként a „preventív védekezés"-t tüntették fel. Azaz börtönbüntetésük letöltése után szabadon bocsátásukat a társadalomra nézve veszélyesnek ítélték, ezért internálták őket.

Az elképzelés szerint a Hattagú bizottság tevékenységét 1953. július első napján kezdte meg. A munka kapcsán minimális időráfordítással számoltak: a 2692 internált személy felülvizsgálatát 14 nap alatt, míg a több mint 2300 egykori hadifogoly ügyét 10 nap alatt akarták áttekinteni. A felülvizsgálat prioritásait a következőképpen határozták meg: először azon személyek ügyeit tárgyalták, akiknél az előző évi felülvizsgálat során a bizottság bíróság elé állításukról határozott. Majd a tartósan internáltak és a KÖMI-nek átadottak ügyeivel foglalkoztak. Annál is inkább, mert ez utóbbi esetben a „KÖMI tetszése szerinti időben, munkájuktól, magatartásuktól függően"[416] szabadíthatta ezeket a személyeket. A bizottság a következő minősítéseket alkalmazta: az internált bíróság elé állítása, szabadlábra helyezése, operatív felhasználása, kiegészítő vizsgálata.

[415] ÁBTL 4.1. A 508 Munkaterv, 1953. július 2. 1–2.

A fogva tartás hossza, valamint okai alkategóriáinál megadott személyek összlétszáma egyik esetben sem pontosan 2692 fő volt. Előbbi esetben 2610, utóbbi esetben 2694 személy adatait tartalmazta. Ezek az eltérések azonban az egyes kategóriák összlétszámon belüli arányait nem befolyásolják.

[416] ÁBTL 4.1. A 508 Munkaterv, 1953. július 2. 2.

A munkaterv szerint a bizottság munkáját titkárság és referensek segítették. A titkárság vezetője Barna Péter áv. százados lett. A titkárság egyrészt előkészítette a bizottság üléseit: elkészítette a tárgyalásra kerülő ügyek rövid, legépelt kivonatait. Másrészt gondoskodott a bizottság határozatainak végrehajtásáról: jelentést készített az ülések lefolyásáról, határozatairól, kezelte a felülvizsgált internáltak ÁVH-nyilvántartóban elhelyezett ügyiratait. A referenseket az I/2., I/3., és I./4. osztályról vezényelték a bizottsághoz. Az egyes ügyekről ők referáltak a bizottsági tárgyaláson. Az illetékes táborok operatív csoportját és titkárságát kötelezték a referensek munkájának segítésére.

A titkárság mellé beosztva egy operatív és két vizsgálócsoport létrehozását is tervezték. Az operatív csoport feladata a beszervezendő személyek kiválasztása, javaslatok készítése, illetve a bizottság munkájához szükséges kiegészítő nyomozati adatok beszerzése volt. Az egyik vizsgálócsoport az 1952. évi felülvizsgálat óta internált 82 személy felülvizsgálatát, az érintett személyek kihallgatását, míg a másik vizsgáló csoport a kiegészítésre visszaadott ügyekben szükséges kihallgatásokat végezte.[417]

A terv szerint a Hattagú bizottság naponta 200–250 személy ügyében hozott döntést. Ez napi 10 órás ülésezéssel számolva azt jelentette, hogy átlagban három percet fordított az ügyben tájékozódott referens meghallgatására, álláspontja kialakítására és a határozat meghozatalára. Ez a formális eljárási mód egyszerre lehet hatékony eszköze két ellentétes cél – a minél nagyobb számú internált visszatartása, illetve szabadon bocsátása – elérésének. A következő hetek történései az utóbbi felé billentették el a folyamatot, amit azonban az ÁVH mindvégig fékezni igyekezett.

A Hattagú bizottság munkatervét vélhetően az 1953. július 4-én belügyminiszter-helyettesként az ÁVH vezetésével megbízott Piros László[418] hagyta jóvá.

[417] A titkársághoz négy, a három csoporthoz összesen két adminisztratív dolgozót, valamint a titkárság részére az ÁVH központi épületében két irodahelyiséget, a vidéki utakhoz két gépkocsit és az esetleges kiadásokra 5000 Ft-ot kért a bizottság. – ÁBTL 4.1. A 508 Munkaterv, 1953. július 2. 3–4.

Az operatív csoport összetételéről nincsenek információink. A két vizsgálócsoport tagjai a következő személyek voltak. I. csoport: Csoportvezető, Gregus József áv. főhadnagy, Galambos László, áv. százados, Velyó Sándor áv. főhadnagy, Zsótér Sándor áv. főhadnagy. II. csoport: Csoportvezető: Borbély Lajos áv. főhadnagy, Szép László áv. főhadnagy, Vas János áv. főhadnagy, Kabok János áv. főhadnagy. A csoportok mellé beosztott leírók: Kiss Ferencné áv. hadnagy, Török Mihályné áv. törzsőrmester, Foky Ibolya áv. írnok. – ÁBTL 4.1. A 505 Jelentés, 1953. július 10. 79.

[418] Piros László (1917–2006): Eredeti szakmája hentes és mészáros. 1945 elejétől különböző szakszervezeti és politikai tisztségei vannak. 1950. október 24-én államvédelmi vezérőrnagyi rangban az Államvédelmi Hatóság IV. Főosztályaként szereplő Határőrség és Belső Karhatalom Főparancsnokság – 1950. decembertől Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokság – (fő)parancsnoka lett, pár nappal később az ÁVH vezetőjének első helyettesévé is kinevezték. A Nagy Imre-kormány megalakulásakor, az egységesített Belügyminisztérium létrejötte után, 1953. július 4-től Gerő Ernő belügyminiszter első helyetteseként az államvédelem vezetőjévé nevezték ki. – https://www.neb.hu/hu/piros-laszlo (Letöltés: 2016. július 5.)

A bizottság intenzíven működött, a végzett munkáról rendszeresen beszámolt. A bizottság tagjainak orientációs bizonytalanságát jelzi, hogy munkája megkezdésekor több, felsőbb döntést igénylő, elvi jellegű kérdést is fölvetettek. Aggályosnak tartották a szabadlábra helyezendő internáltak nyugati és déli határsávba, a fővárosba vagy ipari központokba való visszaengedését. Tanácstalanok voltak a tekintetben is, hogy milyen határozatot hozzanak a volt szociáldemokrata vezetőkkel, papokkal, volt horthysta közéleti személyekkel, detektívekkel kapcsolatban, akiket jobbára bírósági ítéleteik letöltése után internáltak. Úgy gondolták, hogy ezeknek a személyeknek a bíróság elé állításától nem várható ismételt elítélésük, ugyanakkor szabadon bocsátásukat veszélyesnek tartották. A bizottság a maga részéről az internált külföldi állampolgárokkal szemben is – kémkedésre és tiltott határátlépésre hivatkozva – szigorú föllépést, bíróság elé állításukat javasolta. Ugyanakkor elismerték, hogy több olyan „internált neve merült fel, akik Jugoszláviából szöktek át, a határsértés miatt büntetésüket letöltötték, magukat politikai emigránsoknak vallják, kémtevékenységükre bizonyítékaink nincsenek".[419]

A Hattagú bizottság 1953. július 16-i jelentése szerint, működésének két hete alatt már 4574 személy, az összes (5005 fő) internált 91,3%-ának ügyét tekintette át. Közülük 2728 személy (59,7%) Magyarországon való szabadlábra helyezésére tett javaslatot. Azoknak az egykori, többségében német nemzetiségű hadifoglyoknak – 1151 fő, (25,1%) – is az elengedésével számoltak, akiknek a hozzátartozói külföldön éltek. A fogadó országok beleegyezésének megszerzéséig azonban a táborokban való foglalkoztatásukat tartották kívánatosnak. Összességében tehát 3879 személy – a felülvizsgáltak 84,2%-a – szabadon bocsátását javasolták.[420] Az internáltak 15%-ánál viszont más döntést hoztak: 529 személy (11,5%) bíróság elé állítását, 50 személy (1,0%) ügyének további vizsgálatát, 26 személy (0,5%) külföldnek való átadását tartották célszerűnek. A jelentések nem tartalmaznak semmiféle indoklást arra vonatkozóan, hogy az érintett személyek bíróság elé állítását milyen okokkal támasztják alá. 90 személy (1%) ügyét a bizottság el sem bírálta, arra hivatkozva, hogy ügyükben felsőbb döntés szükséges, mert bíróság elé nem vihetők, de szabadlábra helyezésük is veszélyes. Ebbe a csoportba tartoztak – korabeli minősítés szerint – a trockisták, vezető jobboldali szociáldemokraták, volt horthysta közéleti személyiségek és a politikai detektívek".[421]

[419] A bizottság 1953. július 13-i jelentése szerint 2684 személy felülvizsgálatát fejezték be, akik közül 2194 személy (81,7%) szabadon bocsátását, 436 személy (16,2%) bíróság elé állítását, 14 személy külföldre átadását és 40 személy ügyének további vizsgálatát javasolták. – ÁBTL 4.1. A505/4 Jelentés, 1953. július 13. 2.

[420] ÁBTL 4.1. A 508 Feljegyzés, 1953. július 16. 6.

[421] ÁBTL 4.1. A 508 Feljegyzés, 1953. július 16. 7.

Ennél is figyelemreméltóbb az az abszurditás, amivel a bizottság a szabadon bocsátásra javasolt 3879 személy közül 1403-nak (36,1%) a visszatartását szorgalmazta. Az internáltak közül 450 személy (16,4%) – 158 kulák, 34 egyházi személy, 24 tőkés, földbirtokos, 150 volt horthysta tiszt és nyomozó, valamint 80 csendőr –, az egykori hadifoglyok közül 953 személy (82,7%) további fogva tartását szorgalmazták. – ÁBTL 4.1. A 508 Feljegyzés, 1953. július 16. 8.

Az internáltak felülvizsgálatát végző Hattagú bizottság munkáját július végén befejezte. A rövid, sok kérdés kapcsán csak utalásokat tartalmazó 1953. július 27-i összefoglaló jelentés szerint a bizottság a nem egészen egy hónap alatt összesen 5030 személy ügyét tekintette át. Ebből kb. 4500 ügyet az 1952. évi felülvizsgálati anyag alapján bíráltak el, s csak mintegy 500 esetet vizsgáltak meg ismételten. Különböző indokok alapján még ekkor is 1149 személy, az összes internált 22,9%-ának bizonytalan ideig való visszatartását szorgalmazták. Erre a bizottság tagjai záró beszámolójuk végén külön is felhívták a figyelmet: „A felülvizsgáló bizottság a munka során javaslatot tett a veszélyesnek elbírált személyek visszatartására. A bizottság a gyakorlati végrehajtásra vonatkozó utasítást nem kapott".[422]

A Hattagú bizottság tevékenységének, javaslatainak végigkövetése egyértelműen megmutatja, hogy az ÁVH az 1953 tavaszán az internálások felülvizsgálatára megkezdett munkát a nyár derekán, immár a küszöbön álló változások előszelét érzékelve, felgyorsította. Ez a kezdeményezés egyszerre szolgálta az ÁVH nyitásban való ellenérdekeltségének elfedését, illetve változásra való készségének és képességének a demonstrálását. Az ÁVH vezetői – nem alaptalanul – a kialakult helyzetben úgy ítélték meg, hogy az aktivitás, az előre menekülés kisebb kockázattal jár, mint a kivárás. Bár a Hattagú bizottságnak valódi célkitűzését, a status quo fönntartását nem sikerült elérni, javaslatai – a szabadon bocsátottak eredeti lakóhelyükről való kitiltása, operatív ellenőrzésük, a visszatartottak bíróság elé állítása – a következő hetek belső utasításaiban rendre fölbukkannak. Az ÁVH a felülvizsgálati folyamat aktív részesévé, sőt ellenőrzőjévé vált, és a végrehajtást több ponton hatékonyan fékezte.

A kettős, illetve többes hatalmi centrum meglétére, a belügyi szervek kormánytól független önmozgására enged következtetni Pőcze Tibor[423] országos rendőrkapitány július közepén – egy héttel a minisztertanácsnak az internálás intézményét megszüntető határozata előtt – kiadott 0045-1/1953. számú BM IV. TÜK

[422] ÁBTL 4.1. A 508 Jelentés, 1953. július 27. 3–4.

A bizottság a következő döntést hozta: szabadulásra 2721 fő, szabadulása veszélyes 333 fő, külön felterjesztve 109 fő, bíróságra 578 fő, további vizsgálatra 17 fő, internált külföldi állampolgárok 112 fő, hadifoglyok, akiknek a hozzátartozói külföldön élnek, 1159 fő. A bizottság két nappal később egy újabb jelentésben kiegészítette a fentebbi információkat: a szabadulók létszámát ebben már 3014 főben adták meg. Jelezték azt is, hogy az egyes csoportokba soroltak – szabaduló internáltak és volt hadifoglyok, államvédelmi szempontból veszélyes szabadulók, lakhelyükről kitiltással szabadulók, internált külföldi állampolgárok, felsőbb döntésre váró ügyek, áruló ügynökök – végleges névjegyzékei elkészültek. A külföldi állampolgárságú volt hadifoglyok névsorának, valamint a bíróságra javasoltak névsorának végleges összeállítását augusztus 1-ig ígérték. Az említett névjegyzékeket nem leltem föl. Az utolsó két, majd az augusztusi bizottsági jelentéseket, a többi taggal ellentétben Jamrich József nemcsak kézjegyével nem látta el, de nevét sem gépelték rá a dokumentumra. – ÁBTL A 508 Jelentés, 1953. július 29. 5.

[423] Pőcze Tibor (1919–?): Lakatosnak tanult, majd 1949 őszétől az egyéves pártiskolára került, később pedig elvégezte a jogi egyetemet is. 1951–1954 között az MDP KV tagja. 1951-től 1957 februárjáig kisebb megszakításokkal belügyminiszter-helyettes. 1953 júliusától 1956 decemberéig országos rendőrkapitány. – Trójai faló, 2013. 379–380.

utasítása.[424] Az utasítás a rendőrhatósági őrizet alá helyezés intézményének megszüntetésére, valamint a kitiltások feloldására vonatkozó minisztertanácsi határozatra mint elfogadott dokumentumra hivatkozik. Részletes instrukciókat határoz meg a követendő elvekre és a gyakorlati teendőkre vonatkozóan. Kiindulópontja: „a most szabaduló internáltak nagy száma és nem utolsósorban a nagyvárosokból kitelepített személyek mozgása veszélyt jelenthet a közbiztonságra és a köznyugalomra, ha a rendőrség az ezzel kapcsolatos feladatát nem látja el. […] a végrehajtás kapcsán szintén különösen nagy feladat hárul a bűnügyi apparátusra, valamint területfelelősökre".[425] Tájékoztatásul közölte, hogy a rendőrségi internálótáborokban lévő személyeket augusztus 15-ig, az ÁVH internálótáboraiban lévő személyeket pedig október 31-ig kell elbocsátani. Részletesen foglalkozott az utasítás a legfontosabb irányelvekkel, így a szabadon bocsátandók megfigyelésének szempontjaival, illetve a lakóhelyük megválasztásával. Előbbi kapcsán hangsúlyozták, hogy az internálótáborokból elbocsátott személyek megfigyelési szempontjai megegyeznek a börtönökből szabadultakéval, azzal a különbséggel, hogy az internáltakkal kapcsolatban „az Államvédelmi Hatóság a maga vonalán is megteszi az intézkedéseket".[426] A lakóhely megválasztásával kapcsolatban számtalan korlátozó szabályt állítottak fel. Azt a minisztertanácsi határozat is kimondta, hogy a letelepedési engedélyhez kötött helységekbe – Budapest, Sztálinváros, Komló, Várpalota, Miskolc, a déli és nyugati határsáv – a szabadon bocsátottak is csak külön engedéllyel mehetnek. Ennek a megadása azonban szóba se jöhetett, sőt a belső utasításban további korlátozó szabályokat állapítottak meg. A hortobágyi zárt táborokból elengedettek eredeti lakóhelyükre akkor sem térhettek vissza, ha az nem tartozott az engedélyköteles helységek közé. Így a hortobágyi táborokból szabadultak automatikusan megkapták a régi lakóhelyükre vonatkozó kitiltási határozatot is. A kifejezett tiltás ellenére sem zárták azonban ki, hogy az érintettek eredeti lakóhelyükre visszatérnek, ahol „a régi lakásaikban, vagy pedig a végrehajtó bizottságoknál megjelenve követeléseikkel zavart kelthetnek, különösen azokon a helyeken, ahol nagyobb számú áttelepítés történt a hortobágyi táborokba (pl. Szabolcs megye egyes községei, Hatvan)".[427] Az utasítás a gyakorlati teendők

[424] ÁBTL 4.1. A 508 Utasítás az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtására, 1953. július 17. 17–25. – A „Szigorúan Titkos" minősítésű körlevelet a budapesti és valamennyi megyei rendőrkapitányság vezetője, az Országos Bejelentő Hivatal, Nyilvántartó és Körözési Központ, valamint a BM Országos Rendőrkapitányság valamennyi osztálya és önálló csoportja vezetője, a Rendőrhatósági Intézet Parancsnoka, valamint a Rendőrhatósági Nevelőintézet Parancsnoka megkapta.

[425] ÁBTL 4.1. Utasítás az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtására, 1953. július 17. 16.

[426] ÁBTL 4.1. A 508 Utasítás az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtására, 1953. július 17. 17.

[427] ÁBTL 4.1. A 508 Utasítás az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtására, 1953. július 17. 20. Ezért ezeken a helyeken az illetékes rendőrkapitányságot arra szólították fel, hogy a zavarkeltés megelőzésére fokozottan készüljön föl,

között az adott személy további ellenőrzésének módját és az elbocsátó határozatokkal kapcsolatos teendőket taglalta.[428]

Szabadítások

A 1034/1953. sz. minisztertanácsi határozat, illetve az annak végrehajtására kiadott belügyminiszteri utasítás gyakorlatilag megerősítette a szabadon bocsátások előkészítésére tett korábbi belügyi lépéseket. A gyakorlati végrehajtást azonban számos ellentmondás jellemezte.

Gerő Ernő 1953. július 25-én, a minisztertanácsi döntés másnapján, adta ki 1. számú belügyminiszteri utasítását az internáltak szabadon bocsátása kapcsán követendő eljárásról.[429]

Az „internáltak folyamatos és zökkenőmentes szabadon bocsátása érdekében" Gerő Ernő arra utasította a belügyminisztérium illetékes szerveit, hogy a szabadításokat augusztus 3-án kezdjék meg, és azt szeptember 30-ig fejezzék be. A szabadítások lebonyolításával és ellenőrzésével is Lőke Gyula államvédelmi ezredest bízta meg. Minden táborban – Recsk, Kazincbarcika, Kistarcsa, Tiszalök – egy-egy szabadítóbizottságot állítottak fel. A bizottságok összeállításának módját a belügyminiszter határozta meg. Eszerint vezetője az adott tábor parancsnoka, tagjai egy a belügyminisztérium által kirendelt ügyész, egy rendőrtiszt, s egy a büntetés-végrehajtási osztály részéről kirendelt orvos. (4. TÁBLÁZAT)

A szabaduló internáltak névjegyzékét július 30-ig két példányban kellett elkészíteni s a belügyminiszterhez felterjeszteni. Külön kellett jelezni azokat, akik a társadalomra veszélyességüknél fogva korlátozás alá – rendőri felügyelet, letelepedési engedély – estek. A miniszteri utasítás ugyan más korlátozó tényezőt nem említ, de a bizottságok felterjesztései azokat a kategóriákat tartalmazták, amelyeket már az ÁVH Hattagú bizottsága korábban alkalmazott. A szabadítást csoportonként – augusztusban napi 50, szeptemberben napi 100 személy – kellett lebonyolítani. Megismételte a miniszteri utasítás, hogy a szabadulók az engedélyhez kötött településekre nem költözhetnek.

---

illetve ezeket a személyeket a „legnagyobb éberséggel" figyeltesse. Hasonló szabályokat fogalmaztak meg a Budapestről kitelepítettekkel kapcsolatban is.

[428] ÁBTL 4.1. A 508 Utasítás az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtására, 1953. július 17. 17–21.

[429] ÁBTL 4.1. A 508 A Magyar Népköztársaság Belügyminisztere 1. sz. Utasítása, 1953. július 25. 40–45. Figyelemreméltó, hogy az Utasítás egy nappal a minisztertanácsi határozat nyilvánosságra kerülése előtt keletkezett, arra mint törvényerejű rendeletre hivatkozik, s a korra jellemző eljárási metódusokat ismerve természetesnek mondható, hogy „Szigorúan Titkos" minősítést kapott. Az alábbiakban az utasítás legfontosabb elemeit foglalom össze, minden egyes megállapítást külön nem jelzetelek.

Az internálótáborok felszámolására vonatkozóan lásd még Bank–Gyarmati–Palasik, 2012. 53–57.

4. TÁBLÁZAT: *A szabadítóbizottságok személyi összetétele, 1953. július 28.*[430]

	Kazincbarcika	**Kistarcsa**	**Recsk**	**Tiszalök**
Elnök, táborparancsnok	Lovasi János bv. százados	Urbán Rezső áv. százados	Tóth Gyula bv. alezredes	Dornai Sándor bv. főhadnagy
Ügyész	Galovics Ferenc áv. főhadnagy	Béres Miklós áv. őrnagy	Szalai Sándor áv. százados	Csotka Mihály áv. főhadnagy
Rendőrség képviselője	Vincze József rendőr alhadnagy	Textor Ferenc rendőr hadnagy	Mészáros Sándor rendőr százados	Sinka Lajos rendőr hadnagy
Orvos	Lengyel Lajos bv. alezredes	Benedek Imre áv. százados	Radó Sándor áv. őrnagy	Dr. Ádám Gábor bv. őrnagy
Operatív csoport vezetője	Szűcs Béla áv. hadnagy	Antal Ferenc áv. hadnagy	Forján István áv. hadnagy	Nagy László áv. hadnagy

Az internáltakat a táborparancsnoknak kellett tájékoztatni a minisztertanácsi rendeletről, a rájuk vonatkozó további szabályokról. Az internáltaknak a szabadulásukat megelőző napig dolgozni kellett, ekkor kapták meg letéti tárgyaikat, addigi keresetüket. Az utolsó éjszakát társaiktól elkülönítve töltötték, hogy tőlük „semmit át ne vehessenek és nekik át ne adhassanak". Szabadítólevelük átvételekor titoktartási nyilatkozatot írattak alá velük.

„A szabadulókat tiszta állapotban, borotválva, rendes ruházatban kell elbocsátani. A táborok elhagyása előtt valamennyi szabadulót és csomagjaikat át kell motozni, nehogy tiltott tárgyakat, leveleket csempésszenek ki. A szabadulókat polgári ruhás hatósági közegek kíséretében kisebb csoportokban kell útba indítani a legközelebbi vasútállomásra, a vonat indulása előtt egy fél órával"[431]– szólt a belügyminiszteri utasítás.

Az ORFK egy héttel korábbi utasításához hasonlóan, ebben is nagy hangsúlyt kaptak az operatív teendők. Egyrészt azoknak a területeknek, ahol az internáltak letelepedtek, nemcsak a rendőrkapitányságait, de az ÁVH operatív csoportjait is értesíteni kellett, hogy „a szabadultak operatív ellenőrzését folyamatba tudják tenni".[432]

[430] Lőke Gyula a szabadítóbizottságok személyi összetételére július 28-án tett javaslatot, amit a belügyminiszter, Lőke azon kiegészítő kérésével együtt, hogy a bizottságokhoz osszák be a táborok operatív csoportjainak a vezetőit is, jóváhagyott. – ÁBTL A 508 Javaslat az internáltak szabadítását végző bizottságokra, 1953. július 28. 6. és 4.1. A 505/9 Jelentés, 1953. július 30. 6–7.

[431] ÁBTL 4.1. A 508 A Magyar Népköztársaság Belügyminisztere 1. sz. utasítása, 1953. július 25. 42. A szabadulókról kiállítandó jelentés módja megegyezett az ORFK július 17-i utasításával. – ÁBTL 4.1. A 508 A 00451-1/1953. számú BM TÜK utasítás kiegészítésére, 1953. augusztus 3. 51.

[432] ÁBTL 4.1. A 508 A Magyar Népköztársaság Belügyminisztere 1. sz. utasítása, 1953. július 25. 42. Az ÁVH területi operatív csoportjainak rendszeresen jelenteniük kellett, hogy a hazatérő internáltakkal, különösen a rendőri felügyelet alá helyezettekkel kapcsolatban milyen intézkedéseket tettek.

A szabadítások időtartama alatt a táborok külső és belső őrségét megerősítették. A belügyi szervek rendszeresen beszámoltak egyrészt a táborokban maradtak hangulatáról, másrészt a lakosság véleményéről, harmadrészt a szabadult internáltak megnyilvánulásairól. Részben ez utóbbival függött össze, hogy kiemelt figyelmet kapott a szabaduló ügynökök tovább foglalkoztatásának kérdése.[433]

Jól tükrözi az ÁVH-nak a közkegyelem gyakorlásához és az internálások megszüntetéséhez való hozzáállását Budapesti Osztályának a belügyminiszteri utasításra kiadott intézkedési terve. Eszerint az „ellenséges elemek az amnesztiarendelet útján kiszabadult személyeket meg fogják kísérelni felhasználni saját céljaik érdekében. A kiszabadult személyek között lesznek olyanok, akik szabotázscselekményekre, diverzióra, zavargásokra, provokatív rémhírterjesztésre, terrorcselekményre könnyűszerrel felbujthatók".[434] Ezért egyrészt célul tűzték ki a már meglévő operatív hálózat bővítését, amihez kérték a szabaduló ügynökök listáját, másrészt sűrítették az operatív állománynak ügynökhálózatukkal való kapcsolattartását, amire ügynökeiket speciális továbbképzéseken készítettek föl.[435]

Az ügynökök kiemelt feladatul kapták, hogy a környezetükbe visszatérőket föltérképezzék, és kiderítsék, hogy kapcsolatot vesznek-e fel antidemokratikus magatartást tanúsító személyekkel. Megerősítették a vendéglátóhelyeken, kiskereskedelmi egységekben és a szállodákban a besúgóhálózatot. A Budapesti Osztály kérte azt is, hogy a belügyminisztérium küldje meg „azoknak a névsorát és operatív anyagát, akik a táborokban és büntetőintézetekben antidemokratikus cselekményeket folytattak, vagy ilyennel gyanúsíthatók voltak. Ezeknek a személyeknek az anyagát kiadjuk a munkahelyük, vagy lakóhelyük szerint illetékes alosztálynak, és gondoskodunk arról, hogy ezekkel a személyekkel kapcsolatban fokozottabb

[433] Lőke Gyula már 1953. augusztus 1-jén, a szabadítások megkezdése előtt arra tett javaslatot, hogy a belügyminisztérium értesítse a budapesti és megyei operatív osztályokat, hogy a szabadulók közül kiválaszthassák azokat, akiket a későbbiekben (is) operatív célokra, azaz besúgóként foglalkoztatni akarnak.

A területi operatív osztályok Barna Péter századoshoz, a felülvizsgáló bizottság titkárság vezetőjéhez fordulhattak annak tisztázására, hogy a kiválasztott személy szabadul-e, majd a táborban közvetlenül fölkereshették az adott személyt. A területi operatív osztályok táborokba kiszálló munkatársainak a szabadítóbizottságok előtt nem kellett fölfedniük megbízatásukat, szolgálati jegyüket közvetlenül a tábor operatív csoportja vezetőjének kellett bemutatniuk. Belügyminiszter-helyettesi külön engedéllyel lehetőség nyílt arra is, hogy a bíróság elé állítandó személyt szervezzék be. – ÁBTL 4.1. A 508 Javaslat, 1953. augusztus 1. 26.

A tiszalöki táborban például 1953. augusztus 11-én járt lent „két elvtárs, akik operatív szempontból foglalkoztak az internáltakkal". – ÁBTL 4.1. A 505/37. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 13. 23. Szintén Tiszalökre 1953. augusztus 21-én a „II. főosztálytól egy őrnagy elvtárs és négy operatív munkás érkezett". – ÁBTL 4.1. A 505/69. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 22. 50.

[434] ÁBTL 4.1. A 508 Terv, 1953. július 28. 30.

[435] „A táborokból szabadult ügynökök névsorának és operatív anyagának kézhezvétele után folyamatosan gondoskodunk arról, hogy ezeket hírszerzési lehetőségüknek és képességeiknek megfelelően foglalkoztassuk. […] feladatul adjuk, hogy elsősorban a szabadult személyek között létesült vagy létesülő szervezkedéseket derítse fel". – ÁBTL 4.1. A 508 Terv, 1953. július 28. 30.

hálózati munkát folytassanak".[436] A táborok és börtönök kapui még ki se nyíltak, a belügyi szervek az érintettek kriminalizálására a lépéseket már megtették.

Lőke Gyula 1953. július 29-ig készítette el a szabadítások végrehajtásának Ütemtervét, amellyel Györe József[437] és Garasin Rudolf is egyetértett. A szabadítóbizottságokat a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságán július 31-én tájékoztatták, s megkapták a szükséges nyomtatványokat is. A belügyminiszter által jóváhagyott szabadulók névjegyzékét Garasin Rudolf büntetés-végrehajtási ezredes adta át a bizottságoknak. A bizottságok munkájukat augusztus 1-től folyamatosan végezték, arról napi jelentést készítettek, amit a végrehajtás koordinálásával megbízott Lőke Gyulának küldtek meg. Györe József belügyminiszter-helyettest ő tájékoztatta a végrehajtás aktuális állásáról.[438]

Figyelemreméltó, ám nem meglepő, hogy a Lőke Gyula által készített Ütemterv meghagyta a korábbi Hattagú bizottság által létrehozott vizsgáló- és operatív csoportokat is.[439]

A szabadítások végrehajtásának ellenőrzésére létrehoztak egy, a Belügyminisztérium, a Legfőbb Ügyészség és az Igazságügyi Minisztérium által delegált személyekből álló bizottságot, amelynek Kozma Károly Legfőbb Ügyész, Csapó László igazságügyi minisztériumi osztályvezető és Lőke Gyula áv. ezredes lett a tagja. Létrehozását aligha az a szándék vezette, hogy a szabadítások külső és független kontrollját megteremtsék. Hiszen Lőke maga ellenőrizte saját tevékenységét és az általa vezetett munkát. Az ellenőrző bizottság néhány esetben a helyszínen, az egyes táborokban ellenőrizte a szabadításokat, ők hagyták jóvá a vizsgálati csoportok által előkészített, bíróság elé állítandó személyek ügyeit, illetve a felmerülő tisztázatlan, vitás kérdések kapcsán javaslatokat fogalmaztak meg.[440]

Az egyes táborok szabadítóbizottságai a Hattagú bizottság által összeállított listákat kapták meg, a helyszínen azok alapján dolgoztak, illetve jobbára azokat hagyták jóvá.

[436] ÁBTL 4.1. A 508 Terv, 1953. július 28. 31.

Hasonló munkaterveket küldtek be az egyes megyék is. – ÁBTL A 505/188 Békés megye operatív ellenőrzési terve, 1953. július 27. 75–76.

[437] Györe József (1902–1985): Eredeti szakmája vasesztergályos, 1919-től az MSZDP tagja, 1934-től az illegális kommunista párt tagja. 1945-től különböző párttisztségeket töltött be. 1952 novemberétől 1953. július 4-ig belügyminiszter, majd 1955 decemberéig belügyminiszter-helyettes. – Trójai faló, 2013. 236.

[438] ÁBTL 4.1. A 508 Ütemterv a BM 1. sz. utasítás végrehajtásához, 1953. július 30. 7. és A 505/9 Jelentés, 1953. július 30. 6.

[439] „Továbbra is meg kell hagyni az internáltak ügyét felülvizsgáló bizottság mellett működött titkárságot és a vizsgálati csoportokat. Azok feladata lesz a beérkező jelentések összesítése és a bíróságra átadott személyek ügyének előkészítése" – ÁBTL 4.1. A 508 Ütemterv a BM 1. sz. utasítás végrehajtásához, 1953. július 30. 8.

[440] A bizottság 1953. július 31-én alakult meg. – ÁBTL A 505/9. Jelentés, 1953. július 30. 6.

Például a rendőrhatósági felügyelettel szabaduló esetében a szabadítóbizottság határozhatta meg az adott személy lakóhelyét. – ÁBTL 4.1. A 508 Javaslat, d. n. 29.

5. TÁBLÁZAT: *A Hattagú bizottság és a szabadítóbizottságok javaslata az internáltak felülvizsgálata után*[441]

	1953. július 27. (fő)	Az összes internált és az adott kategória aránya (%)	1953. augusztus 3. (fő)	Az összes internált és az adott kategória aránya (%)
Szabadlábra helyezés	2721	54,0	2672	53,2
Szabadulása veszélyes	333	6,7	342	6,8
Bíróság elé állítás	109	2,2	595	11,9
További vizsgálatra	578	11,5	18	0,4
Külön felterjesztve	17	0,3	108	2,1
Külföldi állampolgárok (internáltak)	112	2,2	118	2,4
Volt hadifoglyok (hozzátartozóik külföldön élnek)	1159	23,1	1170	23,2
Elmemegfigyelőbe	1	–	1	–
Mindösszesen	5030	100	5024	100

Ha a nagy kategóriákat nézzük, akkor jelentős változásra nem került sor. Azaz mindkét bizottság az internáltak – beleértve az egykori hadifoglyokat is – 77%-ának szabadon bocsátását javasolta, s különböző indokok alapján mintegy 23,0–23,6%-uk visszatartásával számoltak. Utóbbi kategórián belül azonban az egyes minősítések aránya jelentősen megváltozott. Legszembetűnőbb, hogy ez alatt a néhány nap alatt ötszörösére nőtt a bíróság elé állítandók száma, s ezzel párhuzamosan jelentősen csökkent a további vizsgálatot igénylő ügyeké. Tehát a szabadítóbizottságok a korábbiakhoz képest újabb 486 személy bíróság elé állítását tartották indokoltnak, ami az esetek túlnyomó többségében újabb, több évig tartó börtönbüntetéssel járt. Több mint hatszorosára, 17-ről 108-ra nőtt az úgynevezett külön felterjesztéses ügyek száma is. Ezeket az eseteket – egykori prominens szociáldemokrata vezetők, kommunisták, magas rangú egyházi vezetők ügye – a bizottság kompetenciáit meghaladó súlyúnak tartotta, ezért most is felsőbb politikai döntést sürgetett.[442]

Az 1953. augusztus 3-án megkezdődött szabadítások alapvetően a belügyminiszteri utasításban meghatározott irányelvek szerint zajlottak. A napi jelentések nyilvánvalóvá teszik, hogy az internáltakat nem tájékoztatták az eljárás módjára és menetére vonatkozóan. Továbbra is teljes bizonytalanságban teltek napjaik,

[441] ÁBTL 4.1. A 508 Jelentés, 1953. július 27. 3–4. és 4.1. A 505/10. Jelentés, 1953. augusztus 3. 3.

[442] A hadifoglyok állampolgárság szerinti megoszlását az alábbiak szerint adták meg: nyugatnémet: 1003 fő, jugoszláv: 105, osztrák: 57, román: 2, csehszlovák: 2, belga: 1. A bizottság ismételten jelezte azt is, hogy az egyes csoportokba soroltak végleges névjegyzékei elkészültek. Az említett névjegyzékeket nem leltem föl. – ÁBTL 4.1. A 505/10. Jelentés, 1953. augusztus 3. 3.

csak az adott táborból szabadítottak számából következtethettek a szabadítások ütemére. A táborok közötti átcsoportosítások is csak utólag nyertek értelmet. Semmilyen információjuk nem volt az adott táborból Kistarcsára elszállítottak további sorsáról, bíróság elé állításáról.

A dokumentumokban használt fogalmak tartalma jogi értelemben sokszor tisztázatlan, a statisztikákban megjelenített kategóriák egymást átfedők, de az átfedés nagysága nem, vagy nem minden esetben állapítható meg. Különösen az első időszakban tisztázatlan a 'volt hadifoglyok' és a 'külföldi állampolgárok' fogalomhasználata. A Szovjetunióból 1950-ben hazatértek csoportképző attribútuma hadifogságuk volt, ami egyet jelentett háborús bűnösségükkel. Állampolgárság szempontjából többségük magyar, illetve időközben külföldi állampolgárságúvá vált személy volt. Ez utóbbi csoporthoz tartozók a '40-es évek elő felében még magyar állampolgárként vonultak be az SS-hez, s a határok háború utáni megváltoztatása révén váltak jugoszláv, csehszlovák vagy szovjet állampolgárrá. Ebből a szempontból külön figyelmet érdemel a volt német nemzetiségű hadifoglyok állampolgárságának kérdése. Az érintett személyek jogi értelemben magyar állampolgárok voltak. Néhány kivételtől eltekintve a vizsgálati dossziék állampolgársági rovatában is következetesen a 'magyar' megnevezés áll, az összesítő jelentések 1953 elejétől viszont már német vagy nyugatnémet állampolgárként említik őket. A szabadítások megkezdésekor a külföldi állampolgársággal rendelkezők sem kaptak információt arra vonatkozóan, hogy a magyar állam tárgyal-e ügyükben a nacionáléjuk szerinti államok illetékeseivel.

A napi jelentésekben a szabadítottak száma és az esetleges elvi és gyakorlati problémák említése mellett folyamatosan nagy figyelmet kapott a külföldi állampolgárok viselkedése, reakcióik, illetve a bíróság elé állítandó személyek ügye, s ennek a többiekre gyakorolt hatása.[443]

[443] „Kistarcsa: 10 fő (5 férfi és 5 nő) szabadult. A szabaduló internáltak orvos által megvizsgálva nem lettek, mert a kijelölt orvos nem jelent meg. A szabadítással kapcsolatban probléma nem merült fel, rendben ment minden. Az internáltak hangulata bizakodó, bár vannak olyanok, akik kételkednek a szabadulásban. VKF/2. csendőr- és horthysta tisztek arról beszélnek, hogy először azok fognak szabadulni, akiknek valamilyen kapcsolatuk van az ÁVH-hoz.

Recsk: 5 fő szabadult. A bizottságba kijelölt orvos még nem jelent meg. Az internáltak lassúnak tartják a szabadítás menetét, ami rossz hatással van a munkára. […] Az internáltak igyekeznek felvenni a kapcsolatot a szabadulásra kijelölt internáltakkal, és velük üzenetet küldeni. Az üzenet tartalma: itt vannak Recsken, de rövidesen szabadulni fognak. Az eddig küldött üzenetek elfogva. Az internáltak bíznak a szabadulásban.

Tiszalök: 30 fő szabadult. A szabadítással kapcsolatban probléma nem merült fel, az utasítás szerint jártak el. Az internáltak hangulata bizakodó, szabadulásban bíznak, bár vannak olyanok, akik azt mondják, hogy lesznek, akik bíróság elé kerülnek. Többen örömmel veszik, hogy mint szabad munkavállalók az építkezéshez visszatérhetnek. 11 főt sikerült toborozni, akik egy-egy éves szerződést kötöttek a vállalat balmazújvárosi munkahelyére. A toborzottak augusztus 15-én állnak munkába. A munkahelyen a termelékenység visszaesett, mert munka közben tárgyalják meg, hogy kik fognak szabadulni. A szabadítóbizottság sürgős választ kér arra vonatkozóan, hogy a határsávba utazók (50 fő) részére illetékes rendőrkapitányság kapjon utasítást, hogy ehhez szükséges engedményeket [sic!] [engedélyeket] kiállítsa.

Az internálások végrehajtását ellenőrző bizottság 1953. augusztus 6-án a recski, kistarcsai és tiszalöki táborokban helyszíni ellenőrzést tartott. A bizottság természetesen mindent rendben lévőnek talált, s Györe József belügyminiszter-helyettesnek írt jelentésében megállapította, hogy a szabadítóbizottságok munkájukat a belügyminiszteri utasítás értelmében végzik, vagyis a szabadlábra helyezettek letéti tárgyaikat és keresetüket megkapják. Orvosi vizsgálat után egy személyt kórházba szállítottak. A három nap alatt összesen 160 személyt – 20-20 főt Recskről és Kazincbarcikáról, 120 főt Tiszalökről – engedtek szabadon. A letelepedési engedélyhez kötött településekre visszatérni szándékozók közül azok visszaköltözéséhez hozzájárultak, akiknek hozzátartozója, eltartója vagy eltartottja él a megnevezett helységben.

6. TÁBLÁZAT: *A különböző internálótáborokból Tiszalökre szállított külföldi állampolgárok, 1953. augusztus*[444]

Mikor	Honnan	Személy
Augusztus 14.	Kazincbarcika	104
	Recsk	6
Augusztus 15.	Kistarcsa	40
Augusztus 21.	Kistarcsa	60
Összesen		210

Györe József belügyminiszter-helyettes utasítására augusztus 18-ig a németeket és jugoszlávokat Tiszalökre, míg a görögöket és a környező népi demokratikus országok állampolgárait Kistarcsára szállították. A más táborokból érkezők befogadásának biztosítása érdekében az első két hétben Tiszalökről napi 30, míg a többi táborból 5-5 személyt szabadítottak. Utasította a szabadítóbizottságokat arra is, hogy tájékoztassák az érintetteket egyrészt arról, hogy országaikkal a tárgyalások megkezdődtek, másrészt ajánlják föl a Magyarországon való letelepedés lehetőségét. Ezt a regisztrációt azért is szükségesnek tartotta, hogy az országot elhagyókat pontosan meg tudják állapítani, mert korábban többször is előfordult

Kazincbarcika: jelentést nem küldött". – összegezte Lőke Gyula a szabadítás első napjára vonatkozó információkat. – ÁBTL 4.1. A 505/13. 10.

A későbbiekben is többször előfordult, hogy Kazincbarcikáról nem érkezett be jelentés, így például 1953. augusztus 10–11., augusztus 14., 18–20., vagy csak formálisan tettek eleget a kötelezettségnek. „Csak a munkahelyparancsnok küldött jelentést, az operatív csoportvezető nem, s ebből a jelentésből, ami 3 sorból áll, nem tűnik ki, hogy hány internált szabadult. A jelentés az elítéltekre vonatkozik". – ÁBTL 4.1. A 505/28.14.

[444] ÁBTL 4.1. A 505/55. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 15. 39., A 505/60. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 17. 41.

A táborból augusztus 15-ig 320 személyt szabadítottak. – ÁBTL 4.1. A 505/60. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 17. 42.

– különösen az egykori hadifoglyok esetében –, hogy állampolgárságukat a bejelentésnél megváltoztatták.[445]

A szabadítások megkezdése a külföldi állampolgárok, illetve az egykori hadifoglyok körében is reményt keltett. Semmilyen információt nem kaptak azonban arra vonatkozóan, hogy a magyar kormány a befogadó államokkal a tárgyalásokat megkezdte-e, s hogy az ő szabadon engedésük mikor várható. A bizonytalanság hatására egyre türelmetlenebbé váltak. Egyesek arra akarták társaikat rávenni, hogy ha ügyükben hamarosan érdemi döntés nem születik, akkor egyöntetűen tagadják meg a munkát.

„A nyugatnémet internáltak között egypár nagyhangú személy ellenséges hangulatot szít. Hallatszanak olyan fenyegető kijelentések, ha a magyarok mind elmennek, a külföldiek nem fognak dolgozni. Elterjedt az a hír, hogy a napokban ide fognak érkezni a külföldi állampolgárok. Most azon gondolkoznak, hogy vajon miért hozzák ide őket. […] A jugoszlávok szerint ha diplomáciai tárgyalások útján fognak ők kimenni, az hosszú időre el fog nyúlni".[446]

„A jugoszláv internáltak is bíznak abban, hogy tisztázódni fog a helyzetük. Hangoztatják, hogy igen megelégedettek lennének, ha munkára kerülnének. Többen felvetették, hogy félnek attól, hogy visszatelepítik őket Jugoszláviába. Így többen felvetették, hogy inkább meghalnának, mintsem visszamenjenek, mert ott börtön vár rájuk."[447]

Az érintettek megnyugtatására a tiszalöki táborban 1953. augusztus 17-én Garasin Rudolf ezredes, a Belügyminisztérium Börtönügyi Osztályának vezetője és Lőke Gyula áv. ezredes személyesen hirdették ki a Magyarországon való letelepedés lehetőségét. A bejelentés hatására 34 külföldi személy azonnal aláírta letelepedési kérelmét.[448]

A Magyarországon való maradás lehetőségével csak a jugoszláv állampolgárságú személyek éltek, de az ő körükben is nagy volt a tanácstalanság. A jugoszlávok alapvetően két, politikai nézetük és társadalmi helyzetük szerint jelentősen különböző alcsoportra tagolódtak. A csoport egy részét azok a Kistarcsára internáltak alkották, akik a háborút követően szöktek át Jugoszláviából, s kémkedés és tiltott határátlépés miatt kerültek fogságba. A másik részét a Tiszalökön fogva tartott egykori hadifoglyok adták, köztük német és magyar nemzetiségűek egyaránt voltak. Előbbiek összetétele is vegyes volt, de nagy számban voltak között-

[445] A gépelt dokumentumon Lőke Gyula kézírással a következő megjegyzést tette: „Végre lehet hajtani. VII/15. Lőke". – ÁBTL 4.1. A 505/31. 17.

A tiszalöki szabadítóbizottság augusztus 11-én jelezte, hogy fölkészült a külföldiek fogadására.

[446] ÁBTL 4.1. A 505/29. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 12. 15.

[447] ÁBTL 4.1. A 505/36. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 14. 24.

A szabadítóbizottságok a jugoszláv állampolgárok retorziótól való félelmét több jelentésükben is kiemelik, s egyúttal tanácstalanságuknak is hangot adtak, hiszen nekik sem volt információjuk arról, hogy a két ország közötti tárgyalások az átadásokról milyen stádiumban vannak, s mi Jugoszlávia álláspontja az érintett személyek átvételével kapcsolatban.

[448] ÁBTL 4.1. A 505/63. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 18. 44.

tük olyan hithű moszkovita kommunisták, akik 1948 júniusa után, a Tájékoztató Iroda határozatát követően szöktek át Magyarországra. S bár magyar elvtársaik internálták őket, ezt valamiféle tévedésnek tartották, s maguk is nagy ellenszenvvel viseltettek az egykori SS-katonák iránt. A jugoszláv állampolgárságú csoport tagjai között tehát több törésvonal mentén is feszültté vált a viszony. „Jelentem, hogy a tábor hangulata nagyon megváltozott amióta a tarcsai táborból áthozták a jugoszláv szökevényeket. Nagyon sok olyan történetet mondanak, ami a Jugoszláviába menőket egészen kétségbe ejtette, és ennek hatására történt az, hogy aki valamitől félt, az mindjárt átiratkozott Magyarországra"[449] – írta „Gábor"[450] ügynök augusztus 19-i hangulatjelentésében.

Az összezártság hatására az idő múlásával az ellentétek tovább éleződtek. Hozzájárult ehhez az is, hogy a Kistarcsáról átszállítottaknak nem volt pénze. Miután ott nem dolgoztak, nem rendelkeztek keresettel, így a többiekkel ellentétben a tiszalöki tábor boltjában nem tudtak cigarettát, élelmet vásárolni. A konyhán a maradék élelmet mindig maguknak követelték és elvárták azt is, hogy társaik megosszák velük dohányukat.

„Jelentem, hogy a táborban a hangulat nagyon megromlott, amióta a jugoszláv politikai szökevények itt vannak. Az emberek között valóságos aknamunkát végeznek, hogy mesélik, miként bántak el az SS-hadifoglyokkal és a civil deportáltakkal. Az emberek valósággal megrettentek a meséiktől és attól a bosszúvágytól, ami lángol bennük. A jelenlegi E. B. tag is egész faji gyűlöletet szít az emberek között úgy a jugoszláv, német és magyar anyanyelvűek között. Az emberek kijelentették, hogy ha az ÁVH nem vet véget az ilyen eseteknek, saját maguk fogják elintézni az ügyet, de akkor nemcsak az az egyén fog ráfizetni, hanem az összes jugoszláv politikai szökevények. […] Az E. B. tag a mai nap is bement a kettes barakkba, és ott a svábokat szidta, és az ott lévő jugoszlávoknak mondta, hogy miért barátkozol ezekkel a fasisztákkal. Mind le kellene önteni benzinnel és meggyújtani őket, hogy égjenek."[451]

[449] ÁBTL A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. MT-Dossziék 1945–1990 (2003). (a továbbiakban: 3.2.3) „Jenő", „Gábor" munkadossziéja (Mt-485/1.) Hangulatjelentés, 1953. augusztus 19. 1.

A Magyarországon letelepedést kérőket a hazatérni akarók kiközösítették és megvetésben részesítették, míg a maradni szándékozók attól féltek, hogy mégsem kapnak letelepedési engedélyt. „Sokan kétségbeesetten kijelentették, hogy szívesebben maradnának a táborban, mintsem visszamenjenek Jugoszláviába". – ÁBTL 4.1. A 505/67. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 21. 48.

[450] Gálffy Mihály, motorszerelő (Szabadka, 1920): 1941 októberében sorozták be az újvidéki 5-ös kerékpáros zászlóaljhoz. Többször bevetették a partizánok ellen. 1945 márciusában Esztergomnál szovjet fogságba esett. 1950 decemberében került vissza Magyarországra. A Toloncházban ügynöki feladatokra beszervezték. 1951 tavaszán Tiszalökre szállították. Hangulatjelentéseket adott. A jugoszláv hatóságok 1954 tavaszán megtagadták hazatérését. Rendőrhatósági őrizet mellett Ózdon telepedhetett le, 1955-ben legálisan az NSZK-ba távozott. – ÁBTL A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. BT-Dossziék (1902) 1945–1990 (2003). (a továbbiakban: 3.2.1.) BT-606/2. valamint 3.1.9. V 70 444.

[451] ÁBTL 3.2.3. Mt-485/1. Hangulatjelentés, 1953. szeptember 10. 6–7.

Az E.B. tag rövidítést nem tudtam feloldani.

7. TÁBLÁZAT: *Az egyes internálótáborokból való szabadítások*[452]

Időpont	Létszám	Szabadítás módja	Honnan			
			Kazincbarcika	Kistarcsa	Recsk	Tiszalök
1953. augusztus 3.			981	1 538	1 024	1 416
1953. augusztus 24-ig	Szabadítottak létszáma		646	1 233	744	573
		további korlátozás nélkül szabadított	499	896	585	412
		rendőrhatósági felügyelettel szabadított	61	148	45	56
		lakhelyéről kitiltással szabadított	38	121	49	51
		lakhelyéről kitiltással és rendőri felügyelettel szabadított	48	–	65	5
		KEOKH-ellenőrzés mellett szabadult		68		49
	Kórházból szabadult					2
	Meghalt					1
	Tiszalökre átszállított idegen állampolgár[453]		256	104	15	
	Kistarcsára átszállított, bíróság elé állítandók[454]		79	n.a.	265	30
	Kistarcsára átszállított külföldi állampolgárok (cseh, román, olasz, stb.)					13
1953. szeptember 24.	Létszám				–	1 179

[452] ÁBTL 4.1.A 507 Jegyzőkönyv a kazincbarcikai szabadításokról, 1953. szeptember 21. 42., Jegyzőkönyv a recski szabadításokról, 1953. szeptember 23., 40–41., 4.1. A 1249 Összefoglaló jelentés a tiszalöki szabadításokról, 1953. szeptember 24. és A 505/169. Jelentés a kistarcsai szabadításokról, 1953. november 3. 70.

Augusztus folyamán a különböző csoportoknak – külföldi állampolgárok, bíróság elé állítandók – a kijelölt táborokba való összegyűjtése és a felülvizsgálatok befejeződtek. Ezzel párhuzamosan folytak a szabadítások.

Az internálások megszüntetésére vonatkozó minisztertanácsi határozat, valamint a közkegyelemről szóló törvényerejű rendelet végrehajtásának eredményeit és tapasztalatait 1953. augusztus második felében több fórum is tárgyalta. Gerő Ernő az MDP Politikai Bizottság 1953. augusztus 13-ai ülésén számolt be az addig végzett munkáról. A szóbeli beszámolót a bizottság tudomásul vette, a politikai internáltak vitás ügyeinek tisztázására bizottságot hoztak létre.[455]

A Belügyminisztérium Kollégiuma 1953. augusztus 25-i ülésén a Büntetés-végrehajtási Főosztály, illetve az Államtitok-védelmi Osztály beszámolói alapján tárgyalta az amnesztiarendelet és az internálótáborok megszüntetésének hatását.[456] A testület beszámolójában – az osztályok által összeállított anyagra meszszemenően támaszkodva – a folyamat egészéről leszögezte, hogy azt a társadalom kedvezően fogadta. Ugyanakkor a közkegyelemről szóló törvényerejű rendelet kapcsán kiemelte, hogy az 1950. évihez viszonyítva fokozottabban megmutatkozott annak negatív hatása is. Ezek között említették, hogy a kiszabadult személyek közül 29-en már ismét követtek el bűncselekményt, s az internálótáborokból elengedett prostituáltak egyes nagyvárosokban feltűnő magatartásukkal megzavarták az utca nyugalmát.

A szabadultak hangulatát kielégítőnek, sőt pozitívnak értékelték. Különösen az váltott ki jó hatást, hogy vasúti jegyet, élelmet és szükség esetén ruhát is kaptak. Az amnesztiában nem részesülők egyes csoportjai – a statáriális bíróságok

---

[453] A tiszalöki jelentésben a növekedésre vonatkozó adatok némileg eltérőek. Eszerint: Kazincbarcikáról 254 főt, Kistarcsáról 100 főt, Recskről 6 főt, Vácról 15 főt, Budapestről 2 főt szállítottak a táborba, s ezenkívül 5 fő kórházban volt, akiket tiszalöki hadifoglyokként tartottak nyilván. A növedék összesen 382 fő volt. – ÁBTL A 1249 Összefoglaló jelentés a tiszalöki szabadításokról, 1953. szeptember 24. 14.

[454] A kistarcsai jelentésben a különböző intézetekből átszállítottak számát 457 főben adják meg. Így a tábor létszáma 1995 főre emelkedett. Összefoglaló adatokat közölnek a bíróságra átadottak létszámára vonatkozóan: Budapesti Megyei Bíróságra 597 fő, a Budapesti Katonai Ügyészségnek 61 fő ügyét adták át.

[455] A bizottság tagjai Nagy Imre, Farkas Mihály és Gerő Ernő voltak. – MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 132. ő. e. I. kötet 7.

[456] Az alábbiakban a Kollégium által tett legfontosabb megállapításokat foglalom össze. Részletesen lásd ÁBTL 4.1. A 508 A Kollégium 1953. augusztus 25-i határozata az amnesztiarendelet és az internálótáborok megszüntetésével kapcsolatos minisztertanácsi határozat végrehajtásáról. 9–15.

Az ülés jegyzőkönyve megjelent: *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956.* I. (Összeáll., a jegyzeteket készítette és a bevezető tanulmányt írta: Kajári Erzsébet). (Szerk. Gyarmati György–S. Varga Katalin). Budapest, Történeti Hivatal, 2001. 115–123.

A Büntetés-végrehajtási Főosztály összefoglaló jelentését, a BM XI. Államtitok-védelmi Osztályának összefoglaló jelentését, az Országos Rendőrhatósági Intézet őrizetében lévő internáltak és a hortobágyi táborokban lévők elbocsátására vonatkozó jelentéseket lásd ÁBTL 4.1. A 505 Összefoglaló jelentés, 1953. július 17. 26–33., ÁBTL 4.1. A 505/45. Jelentés, 1953. augusztus 15. 31. és ÁBTL 4.1. A 505/56 Jelentés, 1953. augusztus 17. 40.

által elítéltek s a tiltott határátlépésért elmarasztaltak – méltánytalannak tartották, hogy rájuk nem vonatkozik a rendelet. Elégedetlenséget váltott ki az is, hogy a bányákban augusztus 2-án felfüggesztették a szabadításokat, mert egyébként nem tudták volna biztosítani a folyamatos termelést. Emiatt Komlón, az Anna aknában augusztus 6-án a délutáni műszak nem akart fölszállni, s egy minisztériumi vizsgálóbizottság kiküldését követelték. Az eset kapcsán elmarasztalták a munkahely parancsnokságát is, mert a szabadítások felfüggesztésének okait és jelentőségét „nem tudatosította megfelelően az elítéltekkel, […] s néhány esetben durván és meg nem engedett módon jártak el".[457]

A Kollégium megállapította azt is, hogy a bizottságok a szabadítás ütemét betartották, augusztus 16-ig a börtönökből és az államvédelmi szervek internálótáboraiból összesen 8838 személyt szabadítottak.[458]

A hortobágyi táborokból augusztus közepéig 554 személy – 221 család – kényszerlakhelyhez kötöttségét szüntették meg. Közülük 137 személy nem tudott elköltözni, „mert vagy nincs pénze az ingóságok elszállításához, vagy ugyanabból a községből, ugyanarról a vidékről kitelepített családok szabadulását várják, hogy közösen vasúti vagonokat tudjanak bérelni, mivel így olcsóbb az ingóságok szállítása. Olyan személyek is vannak (pl. László-majorban 31 fő), akik még azért nem költöztek el, mert a határövezetben volt eredeti lakóhelyük, de oda nem térhetnek vissza és így ingadoznak, hogy leszerződjenek-e helyben, vagy más községben, gazdaságban települjenek le".[459]

A Budapestről kitelepített mintegy 12 ezer személy közül a vidéki rendőri hatóságok augusztus 16-ig 5876 személy kényszerlakhelyhez kötöttségét oldották fel, de csak 608 személy költözött el más helységbe.

A Kollégium az *internálások* felülvizsgálatával kapcsolatban a következőket állapította meg: a Belügyminisztérium Államtitok-védelmi Osztályán alakult Hattagú bizottság összesen 5025 internált és hadifogoly ügyét vizsgálta felül. A szabadságkorlátozás nélküli elbocsátásra javasolt 2337 fő közül augusztus első felében 646 személy (27,6%) hagyhatta el az internálótáborokat. A szabadon bocsátandók közül 496 veszélyesnek ítélt személy ügyét külön is felülvizsgálták, közülük 343 személy rendőri felügyelet alá helyezését javasolták. Ezenkívül 594, bíróság

[457] ÁBTL A 505 A Büntetés-végrehajtási Főosztály összefoglaló jelentése, 1953. július 17. 30.

Megállapították azt is, hogy „az elítéltek hangulata ma már általában nyugodt, mert mindnyájan tisztában vannak azzal, hogy vonatkozik-e rájuk a közkegyelem vagy sem. A közkegyelemben részesülők várják szabadításukat, a közkegyelemben nem részesülők pedig belenyugodtak helyzetükbe. Az elítélteknél tehát, akik tisztában vannak helyzetükkel, nem tapasztalható az a hangulathullámzás, mint az internáltaknál, akik szabadulásukat illetően bizonytalanok, s az utolsó percig sem bíznak teljesen szabadulásukban". – ÁBTL A 505 A Büntetés-végrehajtási Főosztály összefoglaló jelentése, 1953. július 17. 30.

[458] ÁBTL 4.1. A 508 A Kollégium 1953. augusztus 25-i határozata az amnesztiarendelet és az internálótáborok megszüntetésével kapcsolatos minisztertanácsi határozat végrehajtásáról. 9–15., valamint A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956, 2001. 115–122.

[459] ÁBTL 4.1. A 505/45. Jelentés, 1953. augusztus 15. 31.

elé állítandó személyből 104 ügyét adták már át az ügyészségre, akiknek a bírósági tárgyalása is megkezdődött. A tiszalöki internálótáborban 1299 kapitalista országokhoz tartozó külföldi állampolgárságú személyt különítettek el.

Figyelemre méltó, hogy a Kollégium a Hattagú bizottság felülvizsgálati munkájára és minősítéseire hivatkozik. Ami jelzi, hogy a minisztertanácsi határozat végrehajtását ellátó szabadítóbizottságok, vagy a Központi Ellenőrző Bizottság csak elnevezésében különbözött az ÁVH-n belül a tavasz folyamán létrehozott struktúrától. Személyi összetétele szinte teljesen megegyezett. A gyakorlati végrehajtás során a Hattagú bizottság minősítéseit vette át.

A Kollégium, áttekintve az amnesztiarendelet és az internálótáborok megszüntetésének társadalmi, politikai hatását, úgy ítélte meg, hogy új határozatra nincs szükség, a „megtett intézkedések a gyakorlati végrehajtás során helyesnek bizonyultak".[460] Néhány, a Kollégium tagjai által részletkérdésnek ítélt területen azonban változtatásokról határoztak. Szükségesnek tartották valamennyi szabadult személy operatív hálózati ellenőrzését, az ehhez szükséges feltételek megteremtését. Kimondták azt is, hogy a letelepedési engedélyhez kötött helységekben engedély nélkül tartózkodók ellen büntető eljárást kell indítani.[461]

Ezért Györe József belügyminiszter-helyettes és Pőcze Tibor országos rendőrfőkapitány szeptember első felében a Belügyminisztérium Kollégiumának határozatára, valamint az „internálótáborokból szabaduló személyek nagyfokú veszélyességére" hivatkozva utasítást adott ki az internálótáborokból szabadulókkal szemben követendő eljárásról. Az alapvető cél az internáltak minél teljesebb körű ellenőrzése volt. A gyakorlatilag változatlan összetételű belügyi apparátus nyilvánvalóan félt, hogy az érintettek elbeszélései révén az elkövetett törvénytelenségek és brutalitás nyilvánosságra kerül, ami a szervezet erózióját, illetve az egyes személyek felelősségre vonását vonja maga után. Véleményem szerint ezt a személyes és testületi szinten is megnyilvánuló szorongást akarták csökkenteni a szabadulók további ellenőrzése révén. Valamennyi szabaduló rendőrhatósági őrizetbe helyezése, illetve a lakóhely megválasztásának meghatározása tehát egyszerre fejezte ki a belügyi apparátus bizonytalanságát és erőfitogtatását.[462]

[460] ÁBTL 4.1. A 508 A Belügyminisztérium Kollégiumának 1953. augusztus 25-i ülésének jegyzőkönyve, 14.

[461] ÁBTL 4.1. A 508 A Belügyminisztérium Kollégiumának 1953. augusztus 25-i ülésének jegyzőkönyve, 15.

Az internáltaknak a rendőri felügyelet alá helyezéssel kapcsolatos reakcióit a napi jelentések is érintik: „Az elkülönített internáltak hangulata bizakodó, azonban amikor ki lett közöttük hirdetve, hogy rendőri felügyelet mellett szabadulnak, kissé lehangoltak lettek, bár többen kijelentették, hogy inkább ezt elviselik, csak ne kelljen a táborban maradni. Ugyancsak a kitiltással szabadulók is lehangoltak, bántja őket az, hogy nem lehetnek családjukhoz közel". – ÁBTL 4.1. A 505/114. Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 17. 63.

[462] A szigorított szabályok szerint a tábor parancsnoka közölte a szabadulóval rendőrhatósági felügyelet alá helyezését, akinek 48 órán belül kellett jelentkeznie a lakóhelye szerinti rendőrkapitányságon. Amennyiben az érintett személy a bejelentkezési kötelességét elmulasztotta, a kapitányságnak mind a megyei államvédelmi hatóságot, mind az Országos Rendőrkapitányság Bűnüldözési

1953 szeptemberében a már kialakított rend szerint különböző intenzitással folytak a szabadítások az egyes internáló táborokból. Szeptember 12-től Tiszalökön és Kistarcsán megkezdődött annak a 118 külföldi állampolgárságú személynek a szabadítása is, akik Magyarországon akartak letelepedni.[463] A szabadon bocsátások csökkentették a tiszalöki táboron belüli feszültséget is: „A jugoszlávok örülnek, hogy megkapják a letelepedési engedélyt. A németek is örülnek, hogy elmennek a jugoszlávok, mert az utóbbi időben komoly ellentétek voltak közöttük".[464] A kazincbarcikai és recski táborból a fogvatartottak szabadon bocsátása szeptember második felében befejeződött. 1953. szeptember 24-én napi jelentést már csak Kistarcsa és Tiszalök küldött. Előbbiben a bíróság elé állítandók ügyét, utóbbiban az egykori hadifoglyok külföldre kiengedését kellett még megoldani.[465]

Bíróság elé állítások – Kistarcsa

Az 1953 tavaszán–nyarán működő különböző nevű, ám alapvetően azonos személyi összetételű felülvizsgáló bizottságok a politikai szempontból veszélyesnek ítélt személyek további fogva tartásával számoltak. A mintegy 400–660 személy – az internáltak 12–17%-a – visszatartását bíróság általi elítélésük révén biztosították. Bár az érintettek egy részének már az internálására is úgy került sor, hogy korábban kiszabott büntetésüket letöltve, egyszerűen nem engedték őket szabadon. A bíróság elé állítandó személyeket a különböző internálótáborokból augusztus 15–20. között a kistarcsai táborba gyűjtötték össze.

Osztályát értesíteni kellett. Ez utóbbi szervezet az adott személy ellen körözést adott ki, őrizetbe vételéhez azonban be kellett szerezni az Államvédelmi Hatóság területileg illetékes osztályának engedélyét is. Lényegesen szigorították a lakóhely megválasztásával kapcsolatos szabályokat is. Az internáltak immár nemcsak akkor nem térhettek vissza régi lakóhelyükre, ha az a déli vagy nyugati határsávban, illetve engedélykötelessé vált településeken volt, de az ÁVH indoklás nélkül egyéb településeket is bevonhatott ebbe a körbe. Ezzel a lehetőséggel éltek is, és sok esetben megakadályozták azt is, hogy az internáltak a határsáv közeli városokba – Baja, Szeged, Pécs – letelepedhessenek. – ÁBTL 4.1. A 508 Az Országos Rendőrkapitányság vezetőjének 00451-15/1953. TÜK Utasítása az államvédelmi internáltak szabadon bocsátásával kapcsolatos eljárásról, 1953. szeptember 11. 34–39.

[463] Az ÁVH 54 személy – 46 jugoszláv, 3 román, 5 hontalan – szabadlábra helyezését csak KEOKH-ellenőrzés és rendőrhatósági felügyelet mellett javasolta. A többi 64 személy – 54 jugoszláv, 4 román, 3 nyugat-német, 2-2 szovjet és osztrák, 1-1 lengyel és csehszlovák állampolgár – esetében elegendőnek tartották KEOKH általi ellenőrzésüket. – ÁBTL 4.1.A 505/99 Jelentés, 1953. szeptember 10. 61–62.

[464] ÁBTL 4.1. A 505/115 Összefoglaló jelentés, 1953. szeptember 17. 64.

[465] Ekkor a kistarcsai táborban már csak mintegy 60 volt katonatiszt és csendőr várta szabadítását. – ÁBTL 4.1. A 505/128 Összefoglaló jelentés, 1953. szeptember 25. 65., valamint Bank–Őze, 2005. 253–256.

8. TÁBLÁZAT: *A különböző internálótáborokból Kistarcsára szállított személyek, 1953. augusztus*[466]

Mikor	Honnan	Személy
Augusztus 11.	Recsk	120
	Kazincbarcika	74
	Tiszalök	28
Augusztus 14.	Recsk	107
Augusztus 15.	Gyűjtőfogház	2
Összesen		331

Ezeket a személyeket a többi fogvatartottól elkülönítették. „Az elkülönített internáltak hangulata nyomott, ideges. Az összetétel úgy néz ki, mivel legtöbb kémgyanús személyekből tevődik össze, hogy nincs reményük a szabadulásra."[467]

A szabadítások végrehajtását szabályozó 1. számú belügyminiszteri utasítás értelmében a bíróság elé állítandó személyek névsorát két példányban kellett elkészíteni. Egy példányt a legfelsőbb ügyésznek, egy példányt pedig a kistarcsai internálótábor parancsnokának kellett átadni, ahol az eredeti elképzelés szerint ügyüket a budapesti törvényszék, a miskolci, nyíregyházi, egri megyei bíróság egy-egy bírói tanácsa folyamatosan tárgyalta volna. A bírósági ítélet után a Belügyminisztérium Büntetés-végrehajtási Osztályának kellett gondoskodnia az elítéltek (volt internáltak) termelőmunkában való foglalkoztatásáról. Számtalan személy így került a várpalotai, oroszlányi bányákba. Azokat, akik bűncselekményüknél fogva súlyosabb elbírálás alá estek, a Gyűjtőfogházba kellett szállítani. A további vizsgálat alá vont személyeket a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztálya vette át.[468]

Augusztus közepén a végrehajtást ellenőrző – Lőke Gyula, Csapó László, Kozma Károly összetételű – bizottság az 595 bíróság elé állítandó személy ügyével kapcsolatban azt állapította meg, hogy azok nagy része alkalmas bírósági eljárásra. Vannak azonban olyan ügyek is, amelyeknél hosszabb vizsgálat lesz szükséges,

[466] ÁBTL 4.1. A 505/38 Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 14.; A 505/54 Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 15. 38.; A 505/60 Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 17. 41.

A naponta újra és újra összeállított listák, statisztikák, névjegyzékek adatai az internáltak számára és az egyes kategóriák arányára vonatkozóan július végétől alapvetően megegyeztek, de kisebb számszerű eltérések megfigyelhetők. Egy 1953. július 29-i feljegyzés szerint Kistarcsáról 927 személy szabadulásával és 221 személy bíróság elé állításával, Recskről 767 személy szabadulásával és 232 személy bíróság elé állításával, Tiszalökről 366 személy szabadulásával és 15 személy bíróság elé állításával, Kazincbarcikáról 668 személy szabadításával és 60 személy bíróság elé állításával, Bernátkútról 288 személy szabadításával és 46 személy bíróság elé állításával számoltak. A listák a külföldi állampolgárságú egykori hadifoglyok adatait nem tartalmazzák. – ÁBTL 4.1. A 508 feljegyzés, 1953. július 29. 9.

[467] ÁBTL 4.1. A 505/29 Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 12. 15.

[468] ÁBTL 4.1. A 508 A Magyar Népköztársaság belügyminisztere 1. sz. utasítása, 1953. július 25. 43–44.

és vannak olyanok is, melyek – elévülés és bizonyítékok hiánya miatt – bírói eljárásra nem alkalmasak".[469]

A bírósági eljárások lefolytatását – a korábbi belügyminiszteri utasítást némiképp megváltoztatva – a következőképpen szabályozták: A tárgyalásra alkalmas ügyeket a Budapesti Ügyészségnek, és a Budapesti Katonai Ügyészségnek adták át, ahol 8-10 ügyész készítette elő a vádiratokat. A megbízott ügyészek között volt Alexa Miklós, Alapy Gyula, Avar Jenő, Egri László, akik a korábbi évek koncepciós pereiben már exponálták magukat. A polgári bíróság elé kerülő ügyeket a Budapesti Bíróság négy politikai tanácsa, a nagyobb jelentőségű ügyeket az Olti Vilmos és Jónás Béla előző években szintén hírhedtté vált tanácsa tárgyalta. A kötelező védelem biztosítására 6 védőt jelöltek ki a szigorúan titkos katonai ügyek tárgyalásaira összeállított védők névjegyzékéről, amiről a Budapesti Megyei Bíróságot értesítették. A tárgyalások megtartását augusztus 21–30. között tervezték. Az ellenőrző bizottság a bíróság elé állítandó személyek ügyeinek áttekintését megkezdte, s augusztus 10-ig az illetékes ügyésznek 50 ügyet már át is adott.[470]

A bíróságra állításokkal kapcsolatos érdemi előkészítő munkát – az eredetileg a Hattagú bizottság munkájának segítésére alakított, majd az internálások felülvizsgálatát végző szabadítóbizottságok mellett is meghagyott – két vizsgálati csoport végezte. A csoport alapvető feladata az volt, hogy az egyes ügyek kapcsán rendelkezésre álló dokumentumokat, információkat megvizsgálja, s ha szükségesnek ítélte, akkor kiegészítő bizonyítékokat szerezzen be. Ezt követően kerültek az ügyek a Lőke Gyula vezette ellenőrző bizottság elé, akik aztán jóváhagyásukat követően az ügyészségre továbbították azokat. Az egyes személyek életét évekre eldöntő perelőkészítéseket futószalagon, csupán a formális követelményekre ügyelve végezték.

A Seres László százados által vezetett vizsgálati csoport 1953. augusztus 15-ig az átvett 593 ügyből 260-at vizsgált át, s tanúkihallgatásokkal, nyomozati anyagokkal egészített ki. 104 személy anyagát már az ügyészségnek is átadták. A csoport az elégtelen technikai feltételek miatt csak augusztus 1-jén kezdte meg a munkát. Seres jelentésében hangsúlyozta, hogy a munkakörülmények miatt a határidőket a továbbiakban sem tudják tartani. A hátralévő ügyek nyomozásának befejezését szeptember 15-ig tartotta reálisnak. Hangsúlyozta azt is, hogy „az ügyészségi kihallgatások folyamán számításba kell venni, hogy egyes személyek visszavonják a vallomásukat, ezeknél az ügyeknél újabb nyomozást, felderítést kell végrehajtani. […] A nyomozások során mindazon ügyeket vesszük előtérbe, amelyek tiltott határátlépést, vagy hasonló egyszerűbb bűncselekményeket foglalnak magukba.

[469] ÁBTL 4.1. A 508 Javaslat, 1953. augusztus 10. 27.

[470] ÁBTL 4.1. A 508 Javaslat, 1953. augusztus 10. 27–28.

Erre vonatkozóan lásd még Bank–Gyarmati–Palasik, 2012. 56.

Az augusztus 19-i jelentés 123 ügyészségnek átadott ügyet említ. – ÁBTL 4.1. A 505/64 Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 19. 46.

Több előkészítést igényelnek a háborús és népellenes bűncselekmények és a szabotázsügyek, melyeknek nagy része most kerül nyomozásra".[471]

A bíróság elé állítandó személyeket Kistarcsára szállításuk előtt a többi táborban is elkülönítették. Tiszalökről augusztus 11-én jelentették, hogy „megtörtént a bíróság elé állítandó személyek elkülönítése, akik várják az elszállítást. Az elkülönítés rossz hangulatot keltett, mert mindjárt kitalálták az internáltak, hogy ezek bíróság elé lesznek állítva".[472]

Kistarcsán a Budapesti Megyei Bíróság Jónás Béla vezette tanácsa 1953. augusztus 21-én kezdte meg működését. Egy nap alatt összesen 26, tiltott határátlépésért bíróság elé állított személy ügyét tárgyalták le, mindannyian hosszú – 4, illetve 7 és fél év közötti – börtönbüntetést kaptak.[473] Olti Vilmos tanácselnök vezetésével augusztus 22-én tizenhárom ügyet tárgyaltak le: három személyt szervezkedésért 5–6 év, három személyt kémkedésért 4–7 év, három személyt háborús bűntettért 3–6 év börtönre ítélték, míg egy személyt, aki ellen a vád tiltott határátlépés volt, felmentettek.[474]

A visszamenőleges ítélkezés több okból is rendkívül aggályosnak tekinthető. Egyrészt az ily módon bíróság elé állítottak túlnyomó többségével szemben – mint ahogyan azt fentebb már érintettem – a rendőrség és ügyészség már korábban sem rendelkezett elég bizonyítékkal perrendtartásszerű elítéléséhez. Nehezen elképzelhető, hogy időközben tömegesen kerültek volna elő bizonyítékok, másrészt a Szovjetunióból hazatértek esetében fennállt az egy vétekért kétszeri büntetés gyakorlata. Harmadrészt ezeknek a bírósági tárgyalásoknak a jogszerűségéről a számok is sokat elárulnak, hiszen nyolcórás tárgyalási nappal számolva az egyik esetben 18 perc, a másikban 36 perc jutott egy-egy ügy tárgyalására, illetve az ítélet meghozatalára, kihirdetésére. A bírói tanácsok nem vesződtek a perrendtartás betartásával (sem).

[471] ÁBTL 4.1. A 508 Javaslat, 1953. augusztus 10. 27–28.

Seres százados az elégtelen technikai feltételek között említette, hogy a Központi nyilvántartó költözött, s nem kaptak információt, a másik csoporthoz beosztott két nyomozót visszarendelték eredeti osztályukra, egy személy kórházba került, a rendelkezésükre bocsátott gépkocsikat nem használhatták, mert lefutották az engedélyezett kilométereket.

[472] ÁBTL 4.1. A 505/37 Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 13. 23.

Egy másik jelentés a Tiszalökről bíróság elé állítandó 30 személy állampolgárságát is föltünteti. Eszerint 10 magyar, 12 nyugatnémet, 2 keletnémet, 6 jugoszláv állampolgár volt. – ÁBTL 4.1. A 1249 Összefoglaló jelentés a tiszalöki szabadításokról, 1953. szeptember 24.

[473] Hat személyt 7 év hat hónap, egy személyt 6 év hat hónap, egy személyt 6 évi, egy személyt 5 év öt hónapi, három személyt 5 évi, kilenc személyt 4 év tíz hónapi, egy személyt 4 év nyolc hónapi, egy személyt 4 év hat hónapi, három személyt 4 évi börtönbüntetésre ítélték. 17 személy ügyében jogerős ítélet született. – ÁBTL 4.1. A 505/68 Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 22. 49. Csak az adott tábor összefoglaló jelentései tartalmaznak információkat a tárgyalásokról. Magukat a peranyagokat az illetékes levéltárakban nem sikerült föllelni.

[474] ÁBTL 4.1. A 505/73 Összefoglaló jelentés, 1953. augusztus 26. 54. Tíz személy ügyében jogerős ítélet született.

„1953 augusztusában néhány társammal Kistarcsára szállítottak. Pár hét után ide Budapestről egy bírói kollektíva érkezett, akik szalagszerű tárgyalássorozatot kezdtek. Védőt rendeltek ki, de azt csak a tárgyaláson láttuk. Akár lett volna, akár nem, hiszen ő is inkább vádló volt, még a periratainkat sem ismerte. A tárgyalás alatt – ami néhány percig tartott – nem lehetett beszélni. Az ítéletet azonnal ki is hirdették. Én háborús és népellenes bűnért öt évet, teljes vagyonelkobzást és a közügyektől négy évre eltiltást kaptam. A bírósági eljárásról, az ítéletről a mai napig sem kaptam semmiféle írást. Ezért aztán sem fellebbezésre, sem perújrafelvételre még csak lehetőségem sem volt. Az ítélet után pár napra többőnket láncra fűztek és Budapestre a Markó utcába szállítottak. Itt is eltöltöttünk pár napot, majd újra láncra kötöttek bennünket, és Oroszlányba vittek. Itt a XVIII-as aknába kerültem bányásznak, ahol 1954. április 5-ig dolgoztam. A büntetésemet megharmadolták, és a hátralévő időre rendőri felügyelet alá helyeztek. Ugyanabban a ruhában szabadultam a bányából, amiben négy évvel korábban a Szovjetunióból hazajöttem."[475] A visszaemlékezés rámutat a bírósági eljárás formális voltára és az ÁVH eredeti céljára, a kiválasztott személyek mindenáron való visszatartására. A börtönbüntetés letöltésénél nem vették figyelembe az internálásban már letöltött időt.

A kistarcsai internálótáborban október végéig folytatódtak a bírósági tárgyalások. Egy-egy napon továbbra is tucatnyi ügyet tárgyaltak le, és hasonló súlyos büntetéseket szabtak ki.[476] A november eleji összefoglaló jelentés szerint a Budapesti Megyei Bíróságnak 597 személy, a Budapesti Katonai Ügyészségnek 61 személy ügyét adták át. Mintegy 100 esetben azonban az eljárást még nem fejezték be, illetve nem tudták lefolytatni, mert az adott személyekkel szemben felhozott cselekmények elévültek, vagy nem tudták bizonyítani azokat. Az így szabadulókat rendőrhatósági őrizet alá helyezték.[477]

A német nemzetiségű hadifoglyok kiengedése

A tiszalöki tábort az idegen állampolgárságú személyek gyűjtőtáborának jelölték ki. A szabadításokat két ütemben, augusztus 3–22. és szeptember 16–24. között hajtották végre. Eredményeként 480 magyar, 87 jugoszláv, 3 német, 2 osztrák és

[475] Görbedi, 1989. 79–80.

[476] 1953. szeptember 16-án 15 ügyet tárgyaltak le, kémkedésért 2 főt 4–6 év, népellenes bűntettért 8 főt 2-3 év, izgatásért 1 főt 2 év 6 hónap börtönbüntetésre ítéltek, 3 személy ügyét elnapolták. – ÁBTL 4.1. A 505/114 Összefoglaló jelentés, 1953. szeptember 17. 63.

Az október 9-i tárgyalási napon 15 személyt – három főt háborús bűncselekményért 3–10 évi, öt főt kémkedésért 5–13 évi, egy főt izgatásért 3 évi, hat főt szervezkedésért 3-4 évi börtönre – ítéltek el. – ÁBTL 4.1. A 505/137 Összefoglaló jelentés, 1953. október 9. 67.

A kistarcsai tábor 1953. október 31-ével szűnt meg. – ÁBTL 4.1. A 505 Jelentés, 1953. november 5. 47.

[477] ÁBTL 4.1. A 505/169 Jelentés a kistarcsai szabadításokról, 1953. november 3. 70.

1 hontalan személy hagyhatta el a tábort. Az 1179 továbbra is fogva tartott személy között csak 2 magyar állampolgárságú elítélt orvos maradt. A többiek olyan egykori hadifoglyok voltak, akik külföldön élő családjaikhoz akartak menni. Közülük ezret német állampolgárnak ismertek el, rajtuk kívül volt még 111 jugoszláv, 65 osztrák, és egy belga.[478]

1953. szeptember végén, miután a magyarországi internáltak utolsó csoportja is elhagyta a tábort, a teljes információhiány és a rossz élelmezés miatt a visszatartottak körében nőtt a feszültség és jelentősen csökkent a munkateljesítmény.

„A hazabocsátással kapcsolatban az emberek megörültek annak, hogy az összes magyarországiakat kiolvasták. Azt az egyet nem tudják megérteni, hogy ezeket miért nem engedik a szülőfalujukba vissza, mint a többieket. Többeknek az a véleménye, hogy a határsáviakat azért nem engedik haza, nehogy átszökjenek a határon. De miért nem engedik be a nagyobb városokba valókat. […] Azt beszélik még, hogy a külföldieket nem fogják hazaszállítani, hanem elviszik Bánkútra[479], ott van egy tízezer holdas állami birtok, ahol nagy építkezés folyik, hogy azon a területen fognak szabad mozgást adni"[480]– írta „Gábor" fedőnevű ügynök a társai körében kialakult hangulatról.

A kialakult helyzet bizonytalansággal töltötte el az ÁVH még Tiszalökön szolgálatot teljesítő munkatársait is. Az állomány egy részét az internálótáborokba eleve büntetésből vezényelték. Az elzárt táborokban, rossz körülmények között végzett munka a testületen belül sem tartozott a vágyott munkahelyek közé. Az időközben megszűnt internálótáborok ÁVH-állományának diszlokációja, más helyekre való átvezénylése megkezdődött. A Tiszalökön szolgálatot teljesítők joggal tartottak attól, hogy ők ismét csak a megmaradó, nem túl vonzó helyekre kerülhetnek.

Dornai Sándor,[481] a tábor vezetője nem vett tudomást a növekvő nyugtalanságról.[482] A munkateljesítmények radikális csökkenését – ami miatt vélhetően maga is tartott a felelőségre vonástól – elfogadhatatlannak tartotta. Ezért október 2-án Finn Ferenc (Budakeszi, 1924) fogoly „táborparancsnokot" arra utasította, hogy a munkavezetőknél érje el a termelés növelésére meghirdetendő munkaverseny tá-

[478] 4.1. A 1249 Összefoglaló jelentés a tiszalöki szabadításokról, 1953. szeptember 24.

[479] Bánkút (Békés megye), Medgyesegyházától 8 km-re fekszik. A birtok a 19. században mintabirtok volt, József főherceg kisjenői (Arad vármegye) uradalmához tartozott.

[480] ÁBTL 3.2.3. Mt-485/1. Hangulatjelentés, 1953. szeptember 23. 9.

[481] Személyére vonatkozó adatokat nem sikerült föllelnem.

[482] A Tiszalökön 1953. október 2–4. között történteket a következő források alapján foglalom össze: ÁBTL 4.1. A 507 Lőke Gyula jelentése, 1953. október 24. A dokumentumot közli *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 3. kötet. (Szerk. Horváth Ibolya–Solt Pál.) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1994. 763–771.

Valamint MNL OL Határőrség Országos Parancsnoksága 1945–2005. (a továbbiakban: XIX-B-10), III-4-200/1953., és Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Budapesti Hadbíróság I. 00152/1954. Finn Ferenc és Huber Ferenc peranyaga.

A visszaemlékezőknek a történtekre vonatkozó megállapításait foglalják össze a német Vöröskereszt jelentései. Lásd PA AA B 10 2055 514-01-77. II/21334/53

mogatását. A munkavezetők még ugyanezen a napon az esti órákban megtartott értekezletükön, amelyen 25-en vettek részt, egyöntetűen visszautasították Dornai követelését. A jelenlévők alapvetően három kérést fogalmaztak meg. Egyrészt megbízható információkat követeltek arra vonatkozóan, hogy mikor hagyhatják el a tábort. Másrészt különböző tisztálkodási szereket és a nehéz fizikai munkát végzőknek zsírpótlékot, harmadrészt egy gyűlés összehívását kérték. Ez utóbbin Dornai személyes megjelenéséhez és tájékoztatásához ragaszkodtak. A munkavezetők által megfogalmazott kéréseket, követeléseket Finn Ferenc október 3-án írásban átadta Dornai Sándornak. Ezzel párhuzamosan társaikat is tájékoztatták döntésükről, amit azok messzemenően támogattak.

Az október 4-én 10 órára összehívott gyűlést az internáltak részéről nagy várakozás előzte meg. Annál nagyobb csalódást jelentett számukra, hogy Dornai táborparancsnok csak a munkateljesítmények visszaesésének okairól, illetve a termelés fokozásáról beszélt. A korábbi fenyegető taktika azonban többé nem működött. A hozzászóló internáltak a hazatérésükre vonatkozó megbízható információkat követeltek. Dornai beismerte, hogy erről nem tud tájékoztatást adni. Ígéretet tett viszont arra, hogy a minisztériumban haladéktalanul tájékozódik. Ezt követően a tábort elhagyta.

„A barakk teljesen megtelt, sokan be se fértek, hanem az ajtóban álltak meg. Tréningruhában megérkezett az új táborparancsnok. A hangja nem volt durva, de ugyanazokat mondta, mint a többi ÁVO-s. Több és jobb munkát kért, mert csak így tud több és jobb élelmet szerezni. A jelenlevők zajongani kezdtek. Erre azt kérte, hogy egyenként beszéljenek, mert így nem ért semmit. Közben megjelent az ajtóban »Boxer«. Egy darabig csend volt, majd megszólalt R.M. »Én nem voltam katona. Az oroszok a háború befejezése után az utcáról vittek el. Elhurcoltak a Szovjetunióba. A családomat kitelepítették az NSZK-ba. Engem 1951 februárjában ide hoztak. Gondolom, jogom van tudni, hogy mi van a családommal és mi a szándékuk velem.« R.M. bátorsága szikraként hatott, és egymás után kezdték sorolni. […] A főhadnagy azt válaszolta, hogy ő ezekre a kérdésekre nem tud felelni, de továbbítani fogja. A hadifoglyok úgy érezték, hogy megingott az új táborparancsnok, és tovább záporoztak a kérdések. A főhadnagy megígérte, hogy azonnal jelenteni fogja a problémákat."[483]

A tábor vezetése a gyűlést követően készenléti szolgálatot rendelt el az őrség számára, valamint erősítést kért. A délután folyamán a gyűlésen felszólalók közül a hangadónak ítélt 9 személyt, köztük Finn Ferencet is fogdába zárták. Ez az internáltak számára csak az esti 18 órai létszámellenőrzésnél vált nyilvánvalóvá. Az elkeseredettség és fölháborodás a tetőfokára hágott, spontán módon kezdték el követelni kiengedésüket.

[483] Görbedi, 1989. 27–30., 94–95. és Feinrich, 1981. 159–160.

A táborban ekkor nem volt jelen Nagy László áv. főhadnagy, az operatív csoport vezetője. A különböző utólagos jelentések nem említik, hogy ki látta el a helyettesítését. Annyi bizonyos, hogy az operatív csoport tagjai közül az eseményekben jelentős szerepet játszott „Boxer".

Eközben Huber Ferenc a 10. számú barakkból kizavarta László Jánost (Kolozs, 1927) akiről azt tartották, hogy az ÁVH besúgója. Aktuálisan azzal vádolták, hogy köze volt Finn Ferenc fogdába zárásához. László Jánost a barakk előtt társai bántalmazták, ő elmenekült, s végül az ÁVH őrszemélyzete segítségével jutott ki a táborból.[484]

Az internáltak a tábor vezetésének fölszólítására sem tértek vissza barakkjaikba, még 21 óra körül is társaik szabadon bocsátását követelték. Ismételt jelentésére felettesei arra utasították Dornait, hogy „fegyveres beavatkozás nélkül likvidálja a hadifoglyok fenyegető magatartását".[485]

A tábort ekkor már körbezárták a délelőtti gyűlés után erősítésként megérkezett katonák is. A tömeget a kihívott nyíregyházi tűzoltóság vízsugarakkal próbálta oszlatni. Ekkor kinyitották a tábor kapuját, és néhány tűzoltó a tömlőkkel együtt kb. 10-15 méter mélységig bement a tábor udvarára. Az internáltak a vízsugár ellen a barakkokból kihordott asztalokkal védekeztek, majd minden vízcsapot megnyitottak, így a víznyomás lecsökkent, a tűzoltók tömlőiket eldobálva kihátráltak az udvarról. Ezt követően motoros fecskendők és a géppisztolyos őrszemélyzet segítségével a tűzoltók ismét megkísérelték a tömeg oszlatását. „A locsolók mind közelebb jöttek a tömeghez. Hátrálni nem tudtak, mert a tömeg hátul »ellennyomott«. Az első sor nem bírta tartani a hátulról jövő nyomást, és egy lépést előrementek. A csővezetők megijedtek (ezek tűzoltók voltak), eldobálták a csöveket, és kiszaladtak a táborból. A kapun belül ekkor hangzott el a »Boxer« által leadott pisztolylövés. Ekkor mindenfelől – a toronyból, oldalról, hátulról – lőttek."[486]

A hivatalos verzió szerint a tűzoltókat biztosító Cserháti áv. tizedest az internáltak 3-4 méterre megközelítették, aki géppisztolyából rövid sorozatot adott le. Az internáltak nem torpantak meg, ezért a főbejáratot biztosító géppuskás raj parancsnoka is tüzet nyitott a nyomsávban előretörőkre.[487]

A fegyverhasználat következtében öten meghaltak, hatan súlyos, tizenegyen könnyebb sérülést szenvedtek.[488] Ezt követően a táborparancsnokság nem in-

[484] Az 1953. október 5-i őrnapló bejegyzése szerint ekkor a tábor létszáma 1163 fő volt, közülük 8 fő volt fogdán. Más források az október 4-i gyűlés után 9 főt említenek mint akiket fogdába zártak – ÁBTL A volt zárt irattár levéltári anyaga (a továbbiakban: 2.1.) 134 Őrnapló (Tiszalök) 1953.03.16.–1953.10.13. 4.

[485] ÁBTL 4.1. A 507 Jelentés, 1953. október 24. 9. Lőke ennél a megállapításánál utal az ÁVH vezető ügyelete jelentésére, de ezt nem sikerült föllelni.

[486] Görbedi, 1989. 96.

[487] Az október 4-i őrnapló bejegyzései szerint az őröket 9, 14 és 23 órakor ellenőrző szolgálatvezetők semmilyen szabálytalanságot nem tapasztaltak. Valamint: „Jelentem, hogy a szolgálati időm alatt a hadifoglyok között lázadás történt, és a kitörési szándékot a külső őrség fegyverhasználata akadályozta meg." – ÁBTL 2.1. 134 Őrnapló (Tiszalök) 1953.03.16.–1953.10.13. 3.

[488] Meghaltak: Tangel János (1921) tüdőlövés, Gazafy György, Geiszlinger Mátyás, Mittelhefer József, valamint Schultz József, aki fejlövés következtében a kórházba szállítás után halt meg.

Súlyos sebesült: Láng Mátyás (1906) jobb lábszárlövés, Kahn Dániel (1911) jobb arclövés, Zarenbach Ferenc ágyéktáji gerinclövés, Zemmel Ferenc (1923) tüdőlövés, kulcscsonttörés, Bergner József jobb combcsonttörés, Brunner Károly tüdőlövés, arclövés. Könnyű sérültek: Mindler János

tézkedett a halottak elszállításáról, és a sebesülteket is csak az internált orvosok látták el.

1953. október 5-én kora reggel a táborba érkezett a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályának több munkatársa: Balázsi Béla[489] áv. őrnagy, az osztály vezetője, Valencsák János[490] áv. ezredes, Kristóf István[491] áv. alazredes, Virágh Miklós[492] bv. alezredes. Mindenekelőtt a halottak és sebesültek elszállításáról gondoskodtak, majd hozzáláttak a helyzet konszolidálásához. Ennek első lépéseként kihirdették, hogy a „zendülés és kitörés" kezdeményezőit felelősségre vonják. A történtek tisztázására és az ÁVH hivatalosan fölépítendő verziójának alátámasztására még aznap megkezdték a kihallgatásokat. Ugyanakkor az internáltak megnyugtatására azt is közölték, hogy a magyar állam a hazatelepítésükre tett lépéseket nem függeszti fel. A következő napon, október 6-án az internáltakat ismét „munkába állították, fegyelmezetlenség, munkamegtagadás nem történt".[493]

Az események rekonstruálása kapcsán számos kérdés tisztázásra vár még, amit azonban több körülmény is nehezít. Egyrészt kevés hivatalos forrás áll rendelkezésre. Másrészt ezeket az ÁVH valamely munkatársa írta, tehát tendenciózusságuk miatt aligha alkalmasak a „mi és hogyan történt" kérdésének a megválaszolására. A jelentésekben, kihallgatási jegyzőkönyvekben megfogalmazottakat csak az érintettek évekkel vagy évtizedekkel később keletkezett visszaemlékezése-

(1924), Strohmayer János (1922), Hunovics Georg (1923), Czink Lőrinc (1927), Reichert József (1924), Czirkelbach János, Pálinkás Ferenc, Kelemen István, Fresz József, Wittmann Ferenc, Kollár Pál (1925), Maurer Antal (1914). – ÁBTL 4.1. A 507 Feljegyzés, 1953. október 5. 12. A dokumentumban csak azoknál a személyeknél tüntették fel a születési időt és a sebesülés okát, ahol közöltük.

Az őrnapló október 5-i bejegyzése: „Fegyverhasználat során 4 fő meghalt". – ÁBTL 2.1. 134 Őrnapló (Tiszalök) 1953.03.16.–1953.10.13. 4.

[489] Balázsi Béla (1921–1975): Szerszámkészítő, 1946-tól már az ÁVH állományában dolgozott, 1950-től a Vizsgálati Főosztályon előbb csoportvezető, majd alosztályvezető. 1953. július – 1955. augusztus között a VI. Vizsgálati osztályt, majd Főosztályt vezette. – Trójai faló, 2013. 147–148.

[490] Valencsák János (1922–1979): Gyári munkás, hivatásos katona. 1953 júliusában a Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokság élére nevezték ki. – Trójai faló, 2013. 459–460.

[491] Kristóf István (1910–1967): Szobafestő, 1949-től a BM ÁVH állományában szolgált. 1953. június és 1954. január között a BM Belső Karhatalmi Hadosztály parancsnoka lett. – Trójai faló, 2013. 315–316.

[492] Személyére vonatkozó adatokat nem sikerült föllelnem.

[493] ÁBTL 4.1. A 507 Jelentés, 1953. október 24. 10.

Lőke jelentésével ellentétben az 1953. október 5-én készült feljegyzés négy halottat – Tangel János (1921) tüdőlövés, Gazafy György, Geiszlinger Mátyás, Mittelhefer József – említ, s Schultz József fejlövéssel itt még a súlyos sebesültek között szerepel. Csak ebből feltételezhető, hogy ő kórházba szállítása után halt meg. – ÁBTL 4.1. A 507 Feljegyzés, 1953. október 5. 12. A dokumentumban csak azoknál a személyeknél tüntették fel a születési időt és a sebesülés okát, ahol közöltük.

Az őrnapló október 5-i bejegyzése: „Fegyverhasználat során 4 fő meghalt". – ÁBTL 2.1. 134 Őrnapló (Tiszalök) 1953.03.16.–1953.10.13. 4.

Az október 6-i bejegyzése: „Szolgálati időm alatt 7 fő hadifoglyot a budapesti kórházba szállítottak". – ÁBTL 2.1. 134 Őrnapló (Tiszalök) 1953.03.16.–1953.10.13. 5.

ivel vethetjük össze. A személyes emlékezésben újraalkotott eseménysor viszont inkább az átéltek feldolgozottságához, mint a tényekhez visz közelebb bennünket.

A dokumentumok ténymegállapításainak ellentmondásai, a történtek minősítésének, a jelentést készítő személyek interpretációjának különbözőségei azonban rávilágítanak arra, hogy hogyan formálódott az ÁVH-n belül az események kezelésével, kommunikációjával kapcsolatos koncepció.

A történteket három jelentés ismerteti. Valencsák János és Kristóf István 1953. október 5-én, közvetlenül a történtek után küldött beszámolót Dékán István belügyminiszter-helyettesnek, Lőke Gyula néhány héttel később vetette papírra összefoglaló jelentését.

Mindhárom jelentésre jellemző, hogy az eseményeket nem ok-okozati összefüggésükben tárgyalják. Az ÁVH-tól mint testülettől a felelősséget hárítják. A legtárgyszerűbbnek Valencsák beszámolója tűnik, aki szigorúan ténymegállapításokra szorítkozik. Elmarasztaló megjegyzést sem az internáltak föllépésére, hanem a tábor őrszemélyzetére vonatkozóan tett: „teljesen helytelennek találom azt a bánásmódot, amelyben a B.V. beosztottai az internáltakat részesítik, azokba belerúgnak, valamint a kihallgatásra várókat homlokkal a falnak támasztva álltatják. Az a meggyőződésem, hogy erre a fasiszta módszerre nekik nem adott senki utasítást és ezt nem is áll jogukban csinálni".[494]

Kristóf a részletesen ismertetett tényeket már inkább koncepciójának alátámasztására használta. Véleménye szerint Dornai felelőtlen ígérete a hazaengedésre vonatkozóan, a belső őrség és az internáltak közötti liberális viszony, valamint az operatív munka hiányosságai vezettek a történtekhez. Az internáltak spontán tüntetését nem hozza összefüggésbe társaik fogdába zárásával. Föllépésüket szervezett kitörési kísérletnek láttatja. A fegyverhasználatot megelőző eseményeknél, Valencsákkal ellentétben, ő nemcsak azt rögzíti, hogy a tüntetők 3-4 méterre megközelítették a tűzoltókat biztosító ÁVH-s őrt, hanem annak széklábakkal és lécekkel való megtámadottságáról írt. Nyilván a fegyverhasználatot legalizálandó. Ki kell emelni azt is, hogy csupán Kristóf nevezte meg az első lövéseket leadó Cserháti ÁVH-s tizedest, de nem érintette a fegyverhasználat jogszerűségét. A táborban a rend helyreállítása érdekében a terheltek bíróság elé állítását, valamint a táborparancsnokság és az operatív csoport eddigi működésének felülvizsgálatát javasolta.[495]

Lőke Gyula október 24-én az ÁVH-n belül és az internáltak körében is végigvitt felelősségre vonásokat követően írta meg összefoglaló jelentését. Ez a tény interpretációja megfogalmazásakor nagymértékben befolyásolhatta. Legalizálnia kellett az alkalmazott eljárási módot. Az internáltak társaik szabadon bocsátását követelő tüntetését, alátámasztandó a meghozott súlyos ítéleteket, „fegyveres kitörési kísérlet"-nek minősítette. Ezzel a fegyverhasználatot is jogszerűnek ismerte el. Látszatra nagyobb hangsúlyt kap az ÁVH-n belüli felelősség kérdése. Valójában

[494] MNL OL XIX-B-10 III.–4-200/1953.
[495] MNL OL XIX-B-10 III.–4-200/1953.

azonban a „ki miről tudott és mit kellett volna tennie" kérdésekre adott válaszaiban a történtekért kizárólag Dornai Sándort tette felelőssé, akit felmentettek és más munkakörbe helyeztek. Lőke saját állításait, minősítéseit olyan tényként kezeli, ami nem szorul bizonyításra. Az internáltak föllépését természetesen veszélyesnek minősítette, de arra nem tért ki, hogy társaik fogdából való kiengedésének követelésén kívül miben nyilvánult meg fenyegető magatartásuk. Figyelemreméltók elhallgatásai is. A legalapvetőbb katonai szakmai kérdéseket sem tisztázta. Egyáltalán nem érinti, hogy szabályos tűzparancs kiadására sor került-e. A fegyverhasználatot nem minősíti, a fegyverhasználót nem nevezi meg. Az őrszemélyzet kapcsán a személyes felelősség kérdése fel sem merül.

Az események után néhány nappal, október 12-én Lőke Gyula és B. Szabó Gyula közösen jegyezték azt az operatív tervet, amelyet a táborban kialakult helyzet kezelésére dolgoztak ki. Nem meglepő, hogy a javasolt intézkedések jórészt arra vonatkoztak, miként negligálják az ÁVH felelősségét. Ugyanakkor azzal számoltak, hogy a történtek nem tarthatók titokban, ezért nagy hangsúlyt fektettek egy külföld felé szóló pozitív kommunikáció kidolgozására.

A javaslat fő elemei a következők voltak: a főbűnösöknek tartott személyek kiemelése, néhány napon belüli bíróság elé állítása. A súlyos ítéletekről elrettentő példaként az internáltak tájékoztatását tervezték. Sőt 2-3 előre megszervezett, társaikat elmarasztaló hozzászólást is javasoltak. Az internáltak bizonytalanságát kiengedésük előkészületeinek fölgyorsításával és nyilvánossá tételével akarták oldani. Fontosnak tartották, hogy a szabadítások folyamatosságát demonstrálják. Az első 95 fős csoport előkészületeiről film- és fényképfelvételek készítését tervezték, s a készülődőket most nem különítették el társaiktól sem.[496]

Az október 14-re tervezett bírósági tárgyalás és az első csoport kiengedésének időpontját össze akarták hangolni. A külügyminisztérium azonban nem tudta a „tervet" tartani.[497]

A tábor operatív csoportja több szálon, s azonnal megkezdte az események értelmezésének saját szája íze szerinti sulykolását.

A még le nem bukott ügynökökkel a következő hírt terjesztették: Az október 4-i események kezdeményezői provokátorok voltak, akik cselekedetükkel épp az internáltak átadásáról folyó tárgyalásokat akadályozták. A magyar kormány azonban nem alkalmaz kollektív felelősségre vonást, csak a bűnösök bíróság elé

[496] A végrehajtásáért a javaslat kidolgozói és Garasin Rudolf bv. ezredes felelt. A tervezetet véleményezték Piros László és Györe József belügyminiszter-helyettesek is. Míg előbbi október 13-án „Az utolsó pont kivételével egyetértek", az utóbbi „A terv végrehajtható" megjegyzést fűzte a dokumentumhoz. – ÁBTL 4.1. A 507 Javaslat, 1953. október 12. 5–6.

A fénykép- és filmfelvételeket nem sikerült föllelni.

[497] „A tárgyalást 1-2 nappal elhalasztjuk, mert a tervezett határidők is el fognak tolódni. E héten nem kerül sor az első csoport útba indítására. Körülbelül jövő hét közepén várható ez. Egyébként a terv többi pontjának végrehajtását meg lehet kezdeni az elfogadott határidők figyelembevételével. Balázsi őrnagy elvtárssal tartani kell a kapcsolatot. Ő ismeri a tárgyalás menetét" – írta Garasin Rudolf lapszéli jegyzetként a javaslatra. – ÁBTL 4.1. A 507 Javaslat, 1953. október 12. 4.

állítására kerül sor, a többiek ügyében folytatódnak a tárgyalások. Kérdéses persze, hogy valójában mennyire hatékony egy ilyen interpretáció azok körében, akik az elmúlt három évben a maguk bőrén tapasztalták meg, hogy a magyar állam miként kezeli az egyéni felelősség kérdését. Mindenesetre „Gábor" ügynök az elvárásokat teljesítendő, jelentésében azt erősítette meg, amit a tábor vezetői hallani akartak: „A vasárnapi események utáni hangulat nagyon megváltozott és azt mondják, hogy nem érte meg, hogy ilyen Kellemetlenséget [sic!] okoztak saját maguknak. Azokat az egyéneket sajnálják, akik meghaltak. Mindenki arra törekszik, hogy a legcsekélyebb szabálytalanság meg ne essék. Azt, hogy munkára kiengedték az embereket nagy megkönnyebbülést jelentett számukra, mert arra gondoltak, hogy az események után a Mosonyiba, vagy Tarcsára be leszünk szállítva, arra nem gondolt senki, hogy itt még egyszer dolgozni fogunk. A civileket kerülik, hogy ne érdeklődjenek, hogy vajon mi történt és hogyan. Arra pedig legkevésbé számítottak, hogy az elbocsátás ideje megérkezett, és annak ellenére, hogy mi történt, mégis elengedik az embereket".[498]

Az operatív csoport, részben a bírósági tárgyalás előkészítéseként, részben a tervezett külföldi sajtó megjelenésekre készülve, több internálttól is társaikat elmarasztaló írásos nyilatkozatot csikart ki. A nyilatkozatok tartalmi elemei három ponton megegyeznek. Egyrészt Finn Ferenc és Huber Ferenc bűnösségét, felelőtlen provokátorságát emelték ki, amiből logikusan következett, hogy őket terheli a felelősség az öt ember halálát követelő fegyverhasználatért. Másrészt azt hangsúlyozták, hogy az internáltak tisztában voltak azzal, hogy hamarosan hazaengedik őket, így ok nélkül lázadtak. Harmadrészt az egyes nyilatkozóknak azt is meg kellett erősíteniük, hogy az internáltak többsége is hasonló véleményen van. Nyilván nem véletlen, hogy az ÁVH valamennyi nyilatkozót a hazatérőknek az első, már augusztusban kijelölt csoportjából választotta ki. Az ő esetükben ez a tény nagy zsarolási potenciált jelentett. Az viszont a kiválasztottak védekezési mechanizmusára utal, hogy német állampolgárságukat hangsúlyozzák, s többen nyilatkozatukat is németül írják.[499]

[498] ÁBTL 3.2.3. Mt-485/1. Hangulatjelentés, 1953. október 6. 12. – A szövegben említett „civilek" megnevezés a tábor civil alkalmazottaira vonatkozik.

[499] Weisz Péter (Mosonszentjános, 1926.): A „tiszalöki hadifogolytáborban lezajlott zendülési eseményt a magam részéről helytelennek tartom, mivel augusztus hó közepén a táborban megjelent minisztériumi bizottság világosan tudtunkra adta, hogy a mi ügyünket kezelésbe vették, és rövidesen szabadulni fogunk mi is. Akadtak közöttünk olyan személyek, akik az eddigi becsületes munkánkat és viselkedésünket provokációs magatartásukkal össze akarták rombolni. Ezzel a viselkedésükkel rajtam kívül mindazok nem értenek egyet, akik becsületes úton akartak szabadulni otthonukba". – ÁBTL 4.1. Kimutatás a tiszalöki internálótáborban lévő hadifoglyokról 1951–1953 (a továbbiakban: A 507) Nyilatkozat, 1953. október 7. 18.

Grebhardt János (Pesthidegkút, 1925.): A „hadifogoj zendülést az én részemről nézve hejtelenü elkövetet dolog volt. Már főleg abbol a szempontbol nézve, hogy ezeknek az embereknek nem kellett volna elesni mert szükség erre nem volt. Főleg a fiatalok akik még jobban vágynak az élet után. Az ellátás és bánásmod nem volt olyan rossz hogy ennek történnie kellett volna. A tábor lakoi nagyrésze ezzel nemértet egyet a provokácios cselekedettel mer már ugyis tudatva volt, hogy rövid

A zendülés szervezésével meggyanúsított Finn Ferencet és Huber Ferencet október 5-én letartóztatták. A per előkészítését – a terhelő tanúvallomások és a vádlottak beismerő vallomásainak kicsikarása – a tiszalöki tábor operatív csoportja végezte. Az ÁVH a per során is korábbi interpretációját erősítette meg. Eszerint az internáltak munka- és lakhatási körülményei, kereseti viszonyai jók voltak, s tudták, hogy hamarosan kiengedik őket. Finn és Huber tehát ok nélkül bujtogatta ellenállásra társaikat. Az internáltak fenyegető viselkedésével szemben az őrök fegyverhasználata indokolt volt. Az ÁVH koncepcióját a fölsorakoztatott tanúk vallomásaikban maradéktalanul igazolták.[500]

Az október 17-én lefolytatott tárgyaláson a Budapesti Hadbíróság Finn Ferenc, I. rendű és Huber Ferenc, II. rendű vádlottat – akik a per során szintén részletes beismerő vallomást tettek – felbujtóként, a kitörési kísérlet megszervezéséért és irányítóiként 6, illetve 5 évi börtönbüntetésre mint főbüntetésre, valamint 5 év közügyektől eltiltásra és 50%-os vagyonelkobzásra ítélték.[501]

Ezt követően azonban a szabadítások üteme valóban fölgyorsult. 1953. október 20-án a 46 osztrák állampolgár elszállítását készítették elő, míg néhány nappal később, október 23-án a német nemzetiségűek első, 97 fős csoportja hagyhatta el a tábort. Novemberben négy csoportban – november 6-án 82 személy, november 13-án 117 személy, november 20-án 79 személy, november 25-én 203 személy – összesen 482 személy hagyhatta el a tábort, míg december 2-án 404 személy. Ekkor még mintegy 100 jugoszláv állampolgárságú személy is volt a táborban, akiket Nyíregyházára szállítottak. és a megyei börtönben helyeztek el. December második felében a csoport egyharmad részét Kelebiánál átadták a jugoszláv titkosszolgálatnak. A többiek 1954 tavaszán Ózdon és környékén vállalhattak munkát, majd később 49 személyt kiengedtek az NSZK-ba.[502]

---

idön belül hazamehetünk". – ÁBTL 4.1. A 507 Nyilatkozat, 1953. október 7. 20. Szó szerinti közlés.; A többi nyilatkozatot lásd még ÁBTL 4.1. A 507 13–20.

[500] Budapesti Hadbíróság I. 00152/1954. Finn Ferenc és Huber Ferenc peranyaga. – Finn Ferenc és Huber Ferenc „az ítélet után másfél hónapig a Pest-vidéki börtönben voltak, majd Márianosztrára kerültek. Ott együtt raboskodtak Mindszenty hercegprímás érsekkel, Eszterházy herceggel, valamint Kiss Ferenc színésszel. Két évet letöltöttek büntetésükből, és 1955 decemberében külföldre távozhattak". – Görbedi, 1989. 30.

[501] ÁBTL 3.1.9 V 68 016 A Hb.I.00355/1953. számú ítélet, 1953. október 17. 2.

Huber Ferenc 1954-ben perújítási kérelemmel élt, arra hivatkozva, hogy nem tud elég jól magyarul, s az elsőfokú eljárásban nem rendeltek ki tolmácsot. Tanúkat nevezett meg annak bizonyítására, hogy a csoportosulás megszervezésében és László János megverésében nem volt része. A Katonai Felsőbíróság 00194/1954. számú végzésében elutasította a kérelmét. – ÁBTL 3.1.9. V 68 016 Végzés, 1954. november 16. 7.

A Finn Ferenc és Huber Ferenc elleni ítéletet 1953. október 18-án ismertették a tábor lakóival. Az ÁVH ismét megszervezte és kikényszerítette azt is, hogy az elítélteket elmarasztaló hozzászólások elhangozzanak. Lőke Gyula október 24-i összefoglaló jelentésében megerősítette, hogy a hozzászólásokról hangfelvétel készült, a kiutazásukra készülő internáltak vásárlásairól, készülődéséről fénykép- és filmfelvételt is készítettek.

[502] „Jelentem, hogy 1953. XII. hó 2-án 23.30-kor a hadifoglyok teljes létszámmal el lettek szállítva". – ÁBTL 2.1. 144. Őrnapló (Tiszalök) 1953.10.13.–1953.12.03. és Görbedi, 1989. 88.,108.

„Emlékezetem szerint az utolsó fogoly 1953 decemberében ment el a táborból. A hadifoglyok távozása után a barakkokat gyorsan lebontották, eltüntették a szögesdrót kerítéseket, az enyészeté lett a diadalkapu is."[503]

Mérleg

Az ősz folyamán a belügyi apparátus több jelentést is készített az amnesztiarendelet és az internálások megszüntetését elrendelő minisztertanácsi határozat végrehajtásáról. A Gerő Ernő belügyminiszter és Czakó Kálmán legfőbb ügyész által jegyzett november eleji zárójelentés megállapítja, hogy a rendeletek végrehajtása befejeződött. Csak az államvédelmi szervek internálótáboraiból bíróság elé állított 296 személy ügyében nem hoztak még ítéletet. 180 ügyet még másodfokon is tárgyalnak, 116 személy ügyében pedig nyomozáskiegészítésre volt szükség, ezért a tárgyalásuk még el sem kezdődött. Azt ígérték, hogy a hátralévő ügyek letárgyalására, valamint a tiszalöki táborban lévő 940 külföldi állampolgár átadására novemberben sor kerül.[504]

A közkegyelmi rendelkezéseket, amelyek összesen 748 000 személyt érintettek, alapvetően pozitívnak minősítették. A folyamat negatív hatásaként említették, hogy az utolsó hónapokban, elsősorban a tulajdon elleni bűncselekmények száma nőtt. A börtönökből frissen szabadultak közül 270 személy követett el újabb bűncselekményt, de azt vélelmezték, hogy az elmúlt három hónapban az ismeretlen tettesek által elkövetett bűncselekmények nagy része is ezekhez a személyekhez köthető. Megítélésük szerint a közrend és a közbiztonság rosszabbodását eredményezte a bűnüldözés és az ítélkezés területén az elmúlt időszakban megnyilvánuló liberalizmus, illetve az a körülmény, hogy a bíróságok, az ügyészségek s a rendőrség nem volt fölkészülve a végrehajtásra. Az állam biztonságára veszélyesnek ítélték, hogy a Budapestről és a déli, illetve a nyugati határsávból kitiltottak a tiltás ellenére nagy számban eredeti lakóhelyükre igyekeztek visszatérni. A folyamatot további szigorítással akarták megakadályozni: az érintetteket még a határsáv belső szélén fekvő városokból – Baja, Szeged, Pécs, Zalaegerszeg, Nagykanizsa – is kitiltották. Elismerték ugyanakkor, hogy a szabadultak szervezkedésére vonatkozóan nincs információ. S közülük csak 2034 személy nem helyezkedett el, ami, ha figyelembe vesszük a szabadult 50 éven felüli nők és a 60 éven felüli férfiak számát, csekélynek mondható.

A börtönökből, beleértve a katonai börtönöket is, 15 761 személy – 12 963 férfi, 2798 nő –, a javító-nevelő intézetből 654 fiatalkorú szabadult. A börtönökből legnagyobb számban az árdrágítás és közellátást veszélyeztető (4408 fő), valamint a tulajdon elleni bűncselekményekért (6451 fő) elítéltek szabadultak. A most

[503] Görbedi, 1989. 45.

[504] ÁBTL 4.1. A 505 Jelentés, 1953. november, d. n. Az alábbiakban a folyamat eredményét ez alapján a dokumentum alapján foglalom össze, minden egyes megállapítást külön nem jegyzetelek.

szabadon engedettek között viszonylag magas – vádpontonként 400–500 fő – a korábban izgatás, fegyverrejtegetés, hatóság elleni erőszak miatt elítéltek száma.

A közkegyelmi rendelkezések mintegy 700 ezer olyan személyt érintettek, akiknek a pénzbüntetését a büntető és kihágási bíróságok törölték, illetve akikkel szemben a rendőri szervek, az ügyészségek és a bíróságok a folyamatban lévő ügyeket megszüntették.

A *hortobágyi zárt táborokban* lévő 2524 család – 7281 személy – kényszerlakhelyhez kötöttségét megszüntették. Közülük csak 107 család kötött szerződést az ottani állami gazdasággal.[505]

A vidéki rendőri hatóságok 13 670 *Budapestről kitelepített személy* kényszerlakhelyhez kötöttségét oldották fel. Az érintettek zöme egyelőre vidéki lakhelyén maradt, hiszen Budapestre nem térhetett vissza. Ezenkívül 1194 korábban különböző vidéki városokból kitiltott személy kitiltásának feloldására és 4570 személy rendőrhatósági felügyeletének feloldására került sor.

A rendőrség internálótáboraiból 478 személyt minden szabadságkorlátozás nélkül bocsátottak el, 15 jehovista vezetőt és azoknak az ügyét átadták a bíróságnak.

Az államvédelmi szervek *internálótáboraiban* a minisztertanácsi határozat kihirdetésekor 5075 személy volt őrizetben. Közülük 2415 személy szabadságkorlátozás nélkül, 318 rendőrhatósági őrizettel, 241 kitiltással és rendőrhatósági felügyelettel, és 142 személy kitiltással szabadult. A jelentés értelmében KEOKH-ellenőrzés mellett 118 külföldi állampolgár Magyarországon telepedett le, míg 1182 személyt átadtak befogadó államaiknak. Az internáltak közül 659 személyt vontak bírósági eljárás alá. November elejéig 529 esetben született ítélet. Közülük csupán 14 személy szabadult felmentő ítélettel vagy ügyészi megszüntető végzéssel. A bírósági eljárás alá vontak 32%-át (170 fő) kémkedés, 33%-át (173 fő) háborús és népellenes bűntett, 16%-át tiltott határátlépés, 3%-át izgatás miatt ítélték el. A bíróság 2–5 év közötti börtönbüntetést 360 esetben (68%), 5 éven felüli büntetést 169 esetben (32%) szabott ki. Kiemelte a jelentés azt is, hogy az internáló táborokból szabadon bocsátottak fokozott ellenőrzését biztosítják. Problémaként

[505] „Az F.M. a toborzás sikerének érdekében szükséges anyagi feltételek biztosítását (házak vagy barakkok építése) a szabadítások utolsó hetében kezdte meg, és ezért a táborokban lévő személyek nem látták biztosítottnak emberi életmódjukat (nagy részük pajtában és csűrökben lakott). Az F.M. ilyen munkájának következtében a társadalomra eléggé veszélyes volt hortobágyi személyek a táborokat majdnem kivétel nélkül elhagyták, és az ország különböző részein (főleg a nyugati és déli határövezet belső szélén) telepedtek le. Ez az utóbbi jelenség az állam biztonságára káros hatással van" – ÁBTL 4.1. A 505 Jelentés, 1953. november d. n. 58.

Csökkentette a szerződéskötéseket az is, hogy a Hortobágyra kitelepített személyek eredeti lakóhelyük végrehajtó bizottságaitól olyan tájékoztatást kaptak, hogy visszatérésük után megkapják a letelepedési engedélyt. Súlyos hiányosság volt az is, hogy a kitelepített személyek letéti tárgyait nem kezelték a megfelelő módon, azaz szabadulásukkor egyszerűen nem tudták visszaadni.

említette, hogy a szabadítóbizottságok több esetben lehetővé tették letelepedési engedélyhez kötött helységekbe is a visszatérést.[506]

A belügyminiszter és a legfőbb ügyész jelentése politikai szempontból a közkegyelmi rendelkezések hatását alapvetően pozitívnak ítélte meg. Bár a negatívumokat bizonyos esetekben túlzó módon hangsúlyozták, a végrehajtást sikeresnek és problémamentesnek állították be. A közölt statisztikai adatok, amelyek a különböző hátrányok alól mentesítettek számát jelzik, megmutatják a folyamatban érintett társadalmi csoportok nagyságát, s ezáltal a szabadítások jelentőségét. A jelentés tárgyszerű, informatív, nyelvezete szikár. Mindazonáltal a szabadítások, eljárásbeszüntetések háromnegyed milliós nagyságrendje látványosan igazolja a megelőző évek társadalommal szembeni alaptalan büntető, illetve kriminalizálási hübriszét.

A közkegyelmi rendelkezések végrehajtásának folyamatáról – megítélésem szerint – a közölt számadatoknál sokkal fontosabbak azok a tények, amivel a belügyet és igazságszolgáltatást irányítók önigazoló jelentése nem foglalkozik. Mindenekelőtt figyelemreméltó, hogy az egész folyamatot nem kontextualizálják, s előzmény nélküliként mutatják be. A kiindulási pont a rendeletek megjelenése, illetve a szabadítások megkezdése. Nem tartalmaz semmiféle (ön)reflexiót sem a belügyi szerveknek, sem az igazságszolgáltatásnak a törvénytelenségekben játszott szerepére. Nem utal arra sem, hogy a szabadításokat végrehajtó testületek személyi összetétele, struktúrája hogyan (nem) alakult át. A folyamat szempontjából ez a momentum az egyik legfontosabb tényező, hiszen ugyanaz az apparátus hajtotta végre a közkegyelmi rendelkezéseket, mint akik korábban a törvénytelenségeket elkövették. Pusztán ez a tény részben vagy egészben ellenérdekeltté tette ezeket a szervezeteket és személyeket. Ezt részben úgy fedték el, hogy a kibontakozó folyamat élére álltak, amivel annak egészét kontrollálni és befolyásolni is tudták. Megítélésem szerint ezt a stratégiát támasztja alá az ÁVH-n belül már 1953 tavaszán elkezdődött felülvizsgálati munka, majd a Lőke Gyula vezetésével megalakult Hattagú bizottság és tevékenysége. Kérdés, hogy az ÁVH-n belül hónapokkal korábban megkezdett „nyitás" mennyiben köszönhető a szovjet tanácsadók direkt iniciatíváinak, s mennyiben a szervezet Péter Gábor eltávolítása utáni magyar vezetői politikai előrelátásának, „preventív igazodásának". Az tény, hogy a szervezeten belül az internálás felülvizsgálatára kialakított struktúrát és e munka szempontjait Nagy Imre kormányra kerülését követően sikeresen adoptálták, illetve részben az új elvárásokhoz alakították. Ezt példázza a táborok operatív csoportvezetőinek a szabadítások folyamatába való bevonása. Azok a személyek, akik az előző években kontrollálatlan brutalitással és kegyetlenkedéssel bántak a fogvatartottakkal, szó szerint élet és halál urai voltak a táborok falain belül, aligha képzelhetők el a szabadítások lelkes híveiként. Szerepük továbbra is a folyamat ellenőrzése s annak fékezése volt. Hatalmi pozíciójuk korábban is sok tekintetben látszólagos volt, hiszen rabtartóból bármelyik pillanatban rabbá

[506] ÁBTL 4.1. A 505 Jelentés, 1953. november, d. n. 56–58.

válhattak. Az ezzel járó bizonytalanság és szorongás arra sarkallta őket, hogy az eddig nekik kiszolgáltatottakat továbbra is kontroll alatt tartsák. Ezért a hazatérők automatikusan rendőrhatósági felügyelet alá kerültek, s gondoskodtak operatív megfigyelésükről is. Tehát továbbra is gyanúsítottként álltak, illetve maradtak az Államvédelmi Hatóság célkeresztjében. E tekintetben tehát tényszerűen sem igaz, hogy lett volna joghátrány nélkül szabaduló internált. Nem szólva a – már idézett – „hallgatási fogadalmat" követelő ún. szabadulási nyilatkozatról.

Teljesen tisztázatlan, hogy milyen körülmények megléte esetén döntött a felülvizsgáló bizottság az internáltak több mint 10%-a esetében a bíróság elé állítás mellett. Erre vonatkozóan sem a zárójelentés, sem egyéb dokumentumok nem tartalmaznak információkat. Leginkább a koncepciós perekben elítéltek további felülvizsgálati-rehabilitálási gyakorlatának elemei fedezhetők fel ezekben a szabadítási ügyekben: utólagos hatalmi önigazolásként valami stigmát tetoválni a szabadon engedettek homlokára, „káderlapjára". Az 1953. második felében szabadon engedettek egy része ráadásul már korábban letöltötte többéves börtönbüntetését, és internálására is csak azért került sor, mert nem akarták szabadon engedni. A személyes visszaemlékezők elbeszéléseiből egy ad hoc jellegű eljárás bontakozik ki. Sok esetben nem tények, hanem véletlenek egész sora döntötte el, hogy az adott személyt még 4-5 évre elítélték-e vagy sem. Ismeretlen az is, hogy e tekintetben kapott-e központi utasítást a felülvizsgáló bizottság, vagy saját hatáskörben döntött. A jelentés nem foglalkozik a közkegyelmi rendelkezések végrehajtása során történt atrocitásokkal sem. Egy olyan fajsúlyú eseményről, mint ami Tiszalökön történt, még csak említést sem tesz. E tekintetben (is) igaza lett tehát az ÁVH-garnitúra azon hangadóinak, akik az internáltakban lépten-nyomon tudatosították: „magukkal nekünk nem kell elszámolni".

Diplomáciai erőfeszítések a német nemzetiségű internált hadifoglyok szabadon bocsátásáért (1951–1955)

A szovjet kormány 1950 végén nagyobb létszámú, túlnyomórészt német hadifoglyot engedett haza, amiről a nemzetközi sajtó is beszámolt. A Nemzetközi Vöröskereszt, illetve az egyes nyugati országokban működő nemzeti szervezetei a hazaérkezettektől kérdőívek, interjúk révén gyűjtötték az információkat. Ennek köszönhetően meglehetősen részletes és pontos képet kaptak arról, hogy mely táborokból hány személyt engedtek el, milyenek voltak a körülményeik, továbbá hol és hányan vannak még fogságban. A szovjetek az elbocsátás körülbelüli időpontját az érintettekkel is közölték, akik levélben tájékoztatták hozzátartozóikat.

A magyarországi német férfiak hazaengedéséről is tudtak családtagjaik. A kitelepített németek által Stuttgartban megjelentetett *Unsere Post* már 1951. febru-

ár 1-ji számában részletesen beszámolt a Magyarországra hazaengedettek létszámáról, Nyíregyháza-Sóstón a magyar hatóságok általi átvételükről. Úgy tudták, hogy a magyar hadseregben szolgálatot teljesítőket és azokat, akiknek családtagjait kitelepítették, hamarosan elengedik. Bár voltak információik a Toloncházba történt összegyűjtésükről, azt átmeneti intézkedésnek tekintették. A Magyarországon elengedettek közül két személynek 1951 februárjában sikerült kijutnia a Németországi Szövetségi Köztársaságba. Az ő elbeszéléseik nyomán, valamint a kicsempészett levelek révén vált nyilvánvalóvá, hogy a német nemzetiségű hadifoglyok többségét nem fogják elengedni.[507]

A fogvatartottak családtagjai 1951 tavaszától mind az NDK-ban, mind az NSZK-ban folyamatosan erőfeszítéseket tettek szeretteik szabadon bocsátásáért. A két csoport helyzetében meglévő különbözőségek azonban más-más föllépést tettek lehetővé. Tematizálódott a probléma a magyar–keletnémet kapcsolatokban is.

Az NDK-ba telepített magyarországi németek nyomásgyakorlásának hatékonyságát csökkentette kis létszámuk, illetve az a tény, hogy ott a különböző területekről származó kitelepített csoportoknak megtiltották az önszerveződését. Így egy saját, központi szervezet hiányában nem volt módjuk az intézményes föllépésre. Az alapvetően egyéni kérelmezők beadványaikban a keresett személy adatain túl információkat közöltek fogságba kerülésének körülményeiről, szovjetunióbeli fogva tartásának helyéről, arról, hogy honnan tudnak szabadon bocsátásáról, s milyen információkkal rendelkeznek jelenlegi tartózkodási helyéről. Minden esetben kitértek saját helyzetük tarthatatlanságára is.

Elisabeth Bach 1951. május végén fordult az NDK budapesti diplomáciai missziójához férje felkutatása érdekében. Kérelmében megírta, hogy őt és három gyermekét 1947 augusztusában telepítették ki Felsőnánáról Zittauba. Férjét 1944 szeptemberében hívták be német katonai szolgálatra. Amikor a front Felsőnána közelébe ért, alakulatától dezertált. Az év végén a községből civilként hurcolták el a Szovjetunióba. 1950 szeptemberében kapta tőle az utolsó hírt, miszerint hamarosan elengedik. Feltételezhető, hogy Magyarországra érkezésekor letartóztatták. „Nem megy tovább – írta –, hogy egy feleségnek 3 gyerekkel, 6 évvel a háború után még mindig úgy kell élnie, hogy nem tud semmit a férje sorsáról".[508]

Hasonlóan érvel egy másik nő, Anna Sziebele is, akit 1948-ban szintén Zittauba telepítettek ki. Férje, Konrad Sziebele (1912) néhány hónapnyi német katonai szolgálat után 1944 őszén hazaszökött, de december 29-én Bajáról „malenkij robotra"

[507] Erre vonatkozóan bővebben lásd a következő cikkeket: Rußlandheimkehrer nach Ungarn entlassen [Oroszországi hazatérők elengedése Magyarországra]. *Unsere Post,* 1951. február 1. 1.; Mitteilung über unsere Heimkehrer [Közlemény hazatérőinkről]. *Unsere Post,* 1951. február 15. 2.; Heimkehrer erzählen [A hazatérők mesélik]. *Unsere Post,* 1951. március 1. 4. és Unsere Heimkehrer in Ungarn [Hazatérőink Magyarországon]. *Unsere Post,* 1951. április 1. 3.

[508] „Es geht doch nicht davon, daß eine Ehefrau mit ihren Kindern, 6 Jahre noch Kriegsschluss immer noch in Ungewissheit über das Schicksal ihres Gatten leben muss". – PA AA MfAA A 7872 358–359.

hurcolták. A szovjetunióbeli 7082/1-es táborból 1950 őszén levélben tudatta, hogy hamarosan hazaengedik. A nő férje Magyarországon való fogva tartásáról azoktól a bajtársaitól tudott, akiket 1951 februárjában hazaengedtek családtagjaikhoz. Saját és gyerekei helyzete nagyon nehéz, soha semmilyen segítséget nem kaptak – írta.[509]

A vaskúti Stephan Hellerért (1924) bátyja emelt szót, aki politikai támogatottságot is igénybe vett testvére fölkutatása érdekében. Franz Heller Auerbachban bányászként és egyben munkahelyi párttitkárként tevékenykedett. A berlini külügyminisztériumba beadott kérelmét hivatali úton továbbították a budapesti misszióhoz, arra kérve annak munkatársait, hogy fokozott figyelemmel járjanak el az ügyben.[510]

Megfigyelhető, hogy az NDK-ba telepítettek kérvényeikben óvatosan fogalmaztak. Családtagjaik fogva tartását nem állítják, csupán vélelmezik. Ezért az adott személynek nem a szabadon bocsátását, hanem felkutatását kérték. A Magyarországon maradt rokonok, ismerősök védelmében ügyeltek arra, hogy a tőlük kapott információkat ne lehessen személyhez kötni. A politikai elvárásokhoz való igazodást jelzi, hogy a férfiak német katonai szolgálata kapcsán minden esetben Wehrmacht és nem SS-szolgálatról tettek említést. Az azonos településen élők föllépésük hatékonysága érdekében összehangolták kérvényeik beadását. Nehézséget okozott azonban számukra, hogy a keletnémet hivatali apparátus az első hónapokban nem hitte el a családtagok állításait. Az 1951 tavaszától az év végéig benyújtott többtucatnyi kérelem azonban nyilvánvalóvá tette, hogy nem csupán néhány személyt érintő jelenségről van szó.

Az NDK külügyminisztériuma 1951 júliusában a budapesti misszióhoz eljuttatott állásfoglalásában 9 zittaui asszony beadványát rosszindulatúnak és ellenséges hangvételűnek minősítette. Nehezményezték, hogy a nők nemcsak a külügyhöz, de a miniszterelnökhöz és az államelnökhöz is elküldték beadványaikat. Elismerték, hogy a kérelmezők NDK-állampolgárok, akiknek segíteni kell, ugyanakkor arra utasították a missziót, hogy az állítások ellenőrzéséig a magyar fél felé ne tegyen lépéseket.[511]

Néhány héttel később, augusztus 27-én viszont a berlini külügyminisztérium már maga utasította külképviseletét, hogy egy szóbeli jegyzék kíséretében juttassa el 39 személy adatait a magyar külügyminisztériumba. Azt kérték, hogy a listán szereplő személyek hollétéről a magyar fél adjon tájékoztatást, illetve engedje ki-

[509] PA AA MfAA A 7872 344.

Georg Schleier (1919) felkutatását édesanyja kérelmezte a missziótól. Kérését a következőképpen indokolta: Fiát katonai szolgálatából megszökve, civilként hurcolták malenkij robotra. Őt 1947-ben telepítették ki Zittauba, fia felesége és gyerekei Magyarországon maradtak. Sem neki, sem menyének nincs támasza. Fia 1950. októberi levelében arról értesítette őket, hogy karácsonyig elengedik. Ezt támasztja alá a szovjet hírügynökség közlése is. Azt feltételezik tehát, hogy Magyarországon kell lennie, de nem adhat hírt magáról. – PA AA MfAA A 7872 352–353.

[510] PA AA MfAA A 7872 325.; További hasonló kérelmek találhatók a PA AA MfAA A 7872 303–309., 314–323., 348–349.

[511] PA AA MfAA A 7872 345.

utazni őket családtagjaikhoz. A magyar külügyminisztérium csak többszöri sürgetésre, hónapokkal később reagált. Először tagadta, hogy a fölsorolt személyek az ország területén vannak, amit azzal támasztott alá, hogy nincs bejelentett lakcímük.[512] Stefan Heymann[513] követ 1951. november 21-én Berei Andorral folytatott megbeszélésükön megismételte a családegyesítésre vonatkozó kérést. Berei azzal érvelt, hogy az egykori hadifoglyok a náci időszak alatt bűncselekményeket követtek el, ezért a „vizsgálat lezárásáig ezek a személyek szigorú elkülönítésben maradnak".[514] Egyúttal ígéretet tett arra, hogy a döntésről, amint megszületik, haladéktalanul tájékoztatja Heymannt.

A magyar kormány csak majd fél évvel később, 1952. január 28-án járult hozzá 44 személy kiutazásához. Sőt jelezte azt is, hogy további hadifoglyoknak – kizárólag az NDK-ban élő családtagjaikhoz – a kiengedésétől sem zárkózik el. A két külügyi apparátus közötti hosszas, minden részletre kiterjedő egyeztetést követően a 44 tagú csoport 1952. március 5-én hagyta el Magyarországot, s két nappal később érkezett meg Bad Schandauba. A magyar fél ígéretet tett a kiutazók keresetének a német jegybankon keresztüli kifizetésére. Vállalta az utazás költségeinek a magyar határig való megtérítését is. Ezt azonban csak részben teljesítette.[515]

A kiengedettek beszámolóiból az érintett családok a táborokra, az ott uralkodó viszonyokra s mindenekelőtt az ott fogva tartott személyekre vonatkozóan többet tudtak meg. Továbbá a csoport kiengedése precedenst teremtett, azt erősítette, hogy a többiek elengedését is el lehet érni. A következő hónapokban újabb kétszáz NDK-ba telepített család nyújtott be kérelmet, immár hozzátartozójának nem felkutatását, hanem szabadon bocsátását követelve.

Nemcsak a Németországi Szövetségi Köztársaságba, hanem az NDK-ba telepítettek is kihasználták a nyilvánosság erejét. A stuttgarti székhelyű Caritas távirat-

[512] PA AA MfAA A 7872 313., 328., 345. és A 9003 5.

[513] Stefan Heymann (1896–1967): 1945-től a kommunista párt türingiai szervezetének vezetője, s különböző magas pozíciókat töltött be a SED-ben is. 1951–1953 között az NDK Budapesti Misszióját vezette. – http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3B-1424.html?ID=4623 (Letöltés: 2016. május 23.)

[514] PA AA MfAA A 8999 Entwicklung der Beziehungen zwischen der DDR und Ungarn auf den verschiedensten Gebieten sowie Gespräche Botschafter Heymann mit CD 1950–1951. [A kapcsolatok fejlődése különböző területeken az NDK és Magyarország között, valamint Heymann követ megbeszélései] (a továbbiakban: A 8999) 2.

[515] PA AA MfAA A 7872 260–262., 266., 271–283., 286–299.

A magyar Külügyminisztérium csak hónapokkal később és lényegesen kevesebb összeget utalt át az eredeti megállapodásnál, így a kiengedett személyek nem kapták meg keresetüket. Ezt a magyar fél azzal indokolta, hogy abból fizették ki a csoportnak a magyar határig szóló útiköltségét. A levont összeget a német fél túl soknak tartotta. Az elszámolási vita még az 1953. február 4-i megbeszélés napirendjén is szerepelt. – PA AA MfAA Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern der Diplomatischen Mission der DDR in Budapest mit Mitarbeitern der ungarischen MfAA über außen-, wirtschaft-, kulturpolitische und konsularische Fragen und Probleme 1952–1953. [Feljegyzések az NDK budapesti diplomáciai missziójának és a magyar Külügyminisztérium munkatársainak kül-, gazdaság-, kultúrpolitikai és konzuli kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről] (a továbbiakban: A 9024) 123–124.

ban követelte az 1952. október 27–30. között Kelet-Berlinben tartózkodó Rákosi Mátyástól a hadifoglyok elengedését. A táviratokat az NDK vezetőinek is megküldték. A felhíváshoz csatlakozó magánszemélyek több mint ezer sürgető jelzést küldtek a pártvezetőknek. Az akcióról, ami ugyan nem hozta meg a várt eredményt, részletesen beszámolt a nyugatnémet sajtó is. S nem mellesleg nagyobb aktivitásra ösztönözte az NDK kormányát.[516]

Stefan Heymann követ 1952. december 19-ei Berei Andor külügyminiszter-helyettessel folytatott megbeszélésén határozott hangot ütött meg. Kifejtette, hogy a tavasszal kiengedettek beszámolói nagy nyugtalanságot keltettek a magyarországi német családok körében. Kiemelte, hogy ezek a családok már beilleszkedtek, és nagyon jó munkaerők, de a bizonytalanság negatívan hat rájuk. Annál is inkább, mert Heinrich Rau[517] miniszterelnök-helyettes a közelmúltban jelentette be, hogy a Szovjetunió minden hadifoglyot hazaengedett az NDK-ba. Emlékeztetett arra, hogy a Misszió munkatársai a magyar félnek már hónapokkal korábban átadták annak a 221 személynek a névsorát, akiknek a kiengedését kérték. Nehezményezte, hogy válaszra sem méltatták őket. Arra kérte tehát Bereit, hogy a legrövidebb időn belül tájékoztassa arról, hogy kik utazhatnak ki, és kik nem. Ez utóbbi személyek esetében indoklást várt. Berei azzal érvelt, hogy a fogvatartottak háborús bűnösök. Mire Heymann leszögezte, hogy a Német Demokratikus Köztársaság minden olyan német nemzetiségű hadifoglyot átvesz, akinek hozzátartozói ott élnek.

Néhány nappal később Berei húsz olyan német származású egykori hadifogoly 1953. január első felében való kiengedését ígérte, akik már nincsenek táborokban. A többiek esetében ügyük kivizsgálásáig türelmet kért.[518] Az NDK kéréséről 1953. január 21-én tárgyalt az MDP KV Titkársága is. A testület az 1950-ben megkötött elvi megállapodás értelmében, miszerint a két állam kölcsönösen előmozdítja a kitelepítés folytán szétszakadt családok egyesülését, támogatta a kérés teljesítését.[519] Berei a német fél ismételt sürgetésére február közepén közölte Heymannal, hogy a magyar kormány hozzájárul az egykori hadifoglyok kiengedéséhez. Jelezte, hogy összegyűjtésük folyamatban van, de „ez elég nagy technikai nehézségbe ütközik, bizonyos időre van szükség a lebonyolításhoz".[520]

A következő hónapokban a két ország diplomatáinak tárgyalásain minden esetben szerepelt a német nemzetiségű hadifoglyok kiengedésének kérdése. A magyar fél minden lehetséges módon – még nem sikerült a megadott személyek beazonosítása, nem kapták meg a beutazási vízumot, a kiszállításuk tech-

[516] PA AA MfAA A 15 411) 46. és *Unsere Post,* 1952. december 7. 5.

[517] Henrich Rau (1899–1961): Lakatos, kommunista politikus. 1950–1961 között miniszterelnök-helyettes. – http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3B-1424.html?ID=2766 (Letöltés: 2016. július 31.)

[518] MNL OL XIX-J-34-a) 5/szig.biz/1953., 6/szig.biz/1953. és 11/szig.biz/1953.

Heymann jelentéseit a Bereivel folytatott megbeszélésről lásd PA AA A 15332 40–41., 46–47., 50. – A Berei által ígért személyek kiengedése nem következett be.

[519] MNL OL M-KS 276.f. 54.cs. 227.ő.e. 63. és XIX-J-34-a 42/szig.biz/1953.

[520] MNL OL XIX-J-34-a 42/szig.biz/1953.

nikai nehézségekbe ütközik – húzta az időt. Végül 1953. június 18-án érkeztek meg Bischofswerdába azok a német nemzetiségű egykori hadifoglyok, akiknek a családja az NDK-ban élt. A csoportból 9 személy továbbutazott NSZK-ban élő rokonaihoz. Az ősz folyamán, az internálótáborok fölszámolása során a keletnémet külügyminisztérium további 15 fő NDK-ba történő letelepedésének engedélyezését kérte. A magyar fél közlése szerint azonban ezek a személyek nem az NDK-ban, hanem az NSZK-ban élő hozzátartozóikhoz akartak kiutazni.[521]

Ismét hosszú ideig, az év végéig elhúzódó vita bontakozott ki a szabadon engedettek az internálás ideje alatt keletkezett jövedelmének a kifizetése körül. Az előző évhez hasonlóan a magyar kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy az egyes személyek keresetét az útiköltség levonását követőn átutalja a német jegybanknak. Ezt azonban nem, illetve több hónapi késéssel is csak részben teljesítette. A szabadon bocsátottak az NDK külügyminisztériumánál és a magyar hatóságoknál is interveniáltak jogos jussukért.

Adam Szeder 1953. október végén Grotewohl miniszterelnöknek írt levelében közbenjárását kérte, mert az elmúlt három évben Magyarországon keresett 2463 Ft-ot nem kapta meg, holott annak két héten belüli átutalását ígérték.[522]

A Szovjetunióból 1955–1956 folyamán Magyarországra hazaengedett hadifoglyok között is volt néhány német nemzetiségű személy, de közülük csak kettőnek a családja élt az NDK-ban. A csoportok átadásáról, illetve az érintettek NSZK-ba történő kiengedéséről keletnémet partnereit részletesen tájékoztatta a magyar külügyminisztérium.[523]

A Németországi Szövetségi Köztársaságba kitelepített mintegy 170 ezer magyarországi német túlnyomó többsége Baden-Württembergbe, kisebb csoportok Hessenbe és Bajorországba kerültek. A megszálló nyugati hatalmak katonai hatóságai 1948-ig csak zonális szinten engedélyezték pártok, szervezetek, mozgalmak alapítását. Nem támogatták a különböző országokból menekült, kitelepített, elűzött német közösségek származási hely szerinti önszerveződését sem. Attól tartottak, hogy ezek a szervezetek megerősítenék a menekültek gazdasági-politikai elkülönülését, s önálló politikai tényezővé válva követeléseikkel – például a szülőföldre való visszatérés napirenden tartásával – az európai status quót veszélyeztetnék. Az első években csupán egyházi segélyszervezetek alakulhattak,

[521] PA AA MfAA A 15 332 95. és ÁBTL 4.1. A 505/87. 56.

[522] Az NDK és a magyar külügyminisztérium erre vonatkozó levelezését lásd BA DO1 15 802, valamint PA AA MfAA A 9024.

[523] PA AA MfAA Informationsberichte der Diplomatische Mission der DDR in Budapest 1955. [Az NDK budapesti diplomáciai missziójának információs jelentései] (a továbbiakban: A 4564). 210–211. és Namentliche Aufstellung deutscher faschistischer Kriegsverbrecher, die während des 2. Weltkrieges in Ungarn eingesetzt waren. [Német háborús bűnösök névsora, akiket a 2. világháború alatt Magyarországon vetettek be] (a továbbiakban: A 15 284), valamint MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 72. tétel 006951/1956.

amelyek az elűzöttek legalapvetőbb életfeltételeinek biztosításában nyújtottak segítséget.[524]

Az 1940-es évek végén jöttek létre a menekültek származási területek szerinti szervezetei, a Landsmannschaftok. A Magyarországról kitelepítettek 1949-ben Landsmannschaft der Ungarndeutschen néven több tartományi szervezetet is létrehoztak, de szövetségi szintű együttműködésük jogi kereteit csak 1955-ben teremtették meg. A Landsmannschaft der Ungarndeutschen tevékenységének fő színtere Baden-Württemberg maradt.[525]

Az 1940-es évek végén megalakult Landsmannschaftok különböző intenzitással, de még évekig ébren tartották a szülőföldre való visszatérés reményét, tevékenységük középpontjában azonban a közösség integrációjával összefüggő napi feladatok álltak. A Ludwig Leber[526] vezette Landsmannschaft der Ungarndeutschen szervezetet tárgyalópartnerként elfogadták a megszálló amerikai katonai hatóság és a német közigazgatás különböző szintű hivatalai is. Leber nemcsak a közösség, de a baden-württembergi parlament képviselőjeként a pártok támogatottságát is élvezte. Mindkettőre szüksége volt abban a munkában, amit a Magyarországon fogva tartott egykori hadifoglyok kiszabadításáért folytatott.

A Landsmannschaft vezetése és a különböző német minisztériumok meglepően pontos értesülésekkel rendelkeztek a visszatartás körülményeiről. Az ÁVH által a fogvatartottaknak sulykolt dezinformáció, miszerint a magyar állam tárgyalásokat kezdeményezett érdekükben, de sem a megszálló katonai hatóságok, sem Németország nem hajlandó őket átvenni, némi zavart okozott körükben. Ezeknek a híreknek a hatására 1951 tavaszán élénk levelezés bontakozott ki a bonni Kancellári Hivatal, különböző minisztériumok, a Szövetséges Főbiztosság és Ludwig Leber között. Mindenekelőtt tisztázni kellett, hogy a magyar hatóságok vagy személyek kapcsolatba léptek-e a Szövetséges Főhatalmak budapesti Főbiztosságával, s a Permit Office valóban elutasította-e a németországi beutazási engedélyek kiadását.

J. E. Slater[527] a Szövetséges Főbiztosság főtitkára a bonni Kancellári Hivatalnak küldött 1951. május 7-i válaszában leszögezte, hogy az egykori hadifoglyok közül csak 11 személy kért németországi beutazási vízumot, akik az engedélyt megkapták, és vélhetően már elhagyták az országot. Ők azok közül kerülhettek

[524] A Magyarországról kitelepített németek integrációjának első időszakára vonatkozóan bővebben lásd Mayer, 2015., Prosser-Schell, 2016. és Schell, 2016.

[525] A Landsmannschaft der Ungarndeutschen története alapvetően földolgozatlan. A szervezet tevékenységére vonatkozóan lásd http://www.ldu-online.de. és Schmidt-Schweizer, 2012.

[526] Ludwig Leber (1903–1974): Jogász, politikus. 1946-ban alapítója az *Unsere Post*-nak, majd 1949-ben alapítója és vezetője a Landsmannschaft der Ungarndeutschen szervezetnek. 18 éven keresztül a CDU színeiben a baden-württembergi parlament képviselője. –Treszl, Anton: *Wer ist wer? Erstes ungarndeutsches Biographielexikon.* Grünstadt, Eigenverlag von Anton Treszl, 1993. 93–94.

[527] J. E. Slater (1922–2002): Közgazdász, 1949–1952 között a Németországi Szövetséges Főbiztosság főtitkára. – http://www.nytimes.com/2002/11/27/obituaries/27SLAT.html (Letöltés: 2016. július 28.)

ki, akiket Magyarországra érkezésüket követően hozzátartozóikhoz elengedtek. Kihangsúlyozta, hogy magyar állami szerv a Főbiztossággal nem kezdeményezett tárgyalást. A Mosonyi úti laktanyában fogva tartottak nem léphetnek kapcsolatba hivatalokkal. Ígéretet tett arra, hogy amennyiben a budapesti amerikai követségnek újabb információi lesznek, arról tájékoztatni fogja a Kancellári Hivatalt.[528]

Ludwig Leber is az Amerikai Főbiztossághoz fordult. 1951. március 10-én John McCloyhoz[529], a Németországi Amerikai Főbiztosság vezetőjéhez írott levelében egyrészt összefoglalta a rendelkezésükre álló információkat, másrészt azt hangsúlyozta, hogy nem ismerik ezen személyek további fogva tartásának okait. Arra kérte a főbiztost, hogy a budapesti képviselet útján járjon el az egykori hadifoglyok kiengedése ügyében. McCloy válaszában további tájékozódásáig türelmet kért.[530]

Ezzel párhuzamosan a Caritas magyarországi német menekülteket segítő osztálya közvetlenül a Permit Office budapesti vezetőjét, J. C. Paillet kapitányt kereste meg. Arra kérte, hogy a hozzátartozók közvetlenül a budapesti irodának küldhessék meg családtagjaiknak a németországi letelepedéshez szükséges engedélyeit. A Permit Office vállalta ugyan a dokumentumok befogadását, de válaszában azt is hangsúlyozta, hogy csak azoknak az ügyében tud eljárni, akik személyesen jelentkeznek az irodánál. 1951 nyaráig 96 kérelmet nyújtottak be. A hivatal azonban valamennyi kérelmezőnek a következő választ adta: „Sajnos nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az Ön kérdéseit megválaszolhassuk, mert a magyar hatóságok azt állítják, hogy a hadifoglyok azon csoportjának a tartózkodási helye, amely iránt Ön érdeklődik, nem ismert".[531]

Miután a Szövetséges Főbiztosság budapesti képviselete nem tudott eredményt elérni, Ludwig Leber a magyar kormánnyal szembeni nyomásgyakorlás újabb terepeit kereste. A magyarországi német nemzetiségű férfiak fogva tartását a német társadalmat is érzékenyen érintő hadifogolykérdés részeként interpretálta, s a nyilvánossághoz fordult támogatásért.

Leber a baden-württembergi parlamentet egy határozat meghozatalára kérte, amelyben leszögezik, hogy a kormány, a megszálló hatalmak és a német hivatalok készek arra, hogy mindent megtegyenek a Magyarországon visszatartott német

[528] PA AA B 10 2055 514-01-77. AGSEC (51) 778/Pol. J. E Slater levele, 1951. május 7.

A levelezést lásd B 10 2055 514-01-77/2069/51., 514-01-77. II/2069/51., 514-01-77. II/5322/51., 514-01-77 II/2069/51.

[529] John McCloy (1895–1989): Ügyvéd, bankár, politikus. 1949. szeptember 2.–1952. augusztus 1. között a Németországi Amerikai Főbiztosság vezetője. – http://spartacus-educational.com/USAmccloyJ.htm (Letöltés: 2016. július 28.)

[530] Hochkommission antwortet Dr. Leber. *Unsere Post,* 1951. április 15. 2.

[531] „Leider sind wir nicht in Lage, Ihre Fragen beantworten zu können, weil die ungarischen Behörden erklärt haben, daß ihnen die Anwesenheit einer Gruppe von Kriegsgefangenen in Ungarn, an welcher Sie interessiert sind, nicht bekannt ist. – Zuzugsgenehmigung für Heimkehrer [Letelepedési engedély a hazatérőknek]. *Unsere Post,* 1953. december 6. 10. és Heimkehrer Briefe aus Ungarn [Hazatérők levelei Magyarországról], valamint Antwort aus Budapest in Heimkehrerfragen [Válasz Budapestről a hazatérők kérdésében]. *Unsere Post,* 1951. június 24. 3.

férfiak kiengedésért. Leber nagy hatású beszéde 1951. június 20-án hangzott el. Elérte eredeti célját: a szélesebb nyilvánosság tájékoztatását, s megszerezte annak támogatását is.[532]

J. C. Paillet, a budapesti Permit Office vezetője 1951 őszén több alkalommal is tárgyalt a magyar külügyminisztérium munkatársaival. Átadta a családtagok által keresett egykori hadifoglyok névsorát, s kérte azok kiutazásának engedélyezését. A magyar külügyi alkalmazottak nem tagadták, hogy a megnevezett személyek 1950 végén megérkeztek Magyarországra, de a kérés teljesítésétől és konkrét információk közlésétől más-más érveléssel, de minden alkalommal elzárkóztak. Azt állították, hogy a keresett személyek már szétszóródtak az országban, hogy „a nemzetgazdasági célok megvalósításában" [sic!] részt vegyenek. Tehát beazonosításuk több hónapot vesz igénybe. Más alkalommal az egykori hadifoglyok visszatartását azzal indokolták, hogy Németország sem engedélyezi a felszabadulás 5. évfordulója alkalmából meghirdetett amnesztiarendelet hatására hazatérni szándékozó magyar állampolgárok kiutazását. Kérték azt is, hogy a Főbiztosság járuljon hozzá két magyar állampolgár Triesztbe való kiutazásához, akik a disszidált magyarok körében agitációt fejthetnének ki a hazatérésük mellett.

J. C. Paillet mind a Szövetséges Főbiztosságnak, mind a Kancellári Hivatalnak elküldött jelentéseiben hangsúlyozta, hogy sem a táborok pontos helyéről, sem az ottani körülményekről alig van információja, mert ezeket senki nem látogathatja. Azt javasolta, hogy teljesítsék a magyar hivatalnokok Triesztbe utazásának kérését. A német kormány pedig jelentse ki, hogy semmi módon nem akadályozza a területén élő magyar állampolgárok hazatelepülését, amennyiben az az érintettek szabad akaratából történik. Viszonzásul pedig a német kormány kérje, hogy egy delegáció meglátogathassa azokat a táborokat, amelyekben a német nemzetiségű férfiakat tartják fogva. Igaz, ennek teljesítésére maga J. C. Paillet sem sok esélyt látott.[533]

Az eredménytelenség hatására Ludwig Leber 1952 januárjában Konrad Adenauer kancellárhoz fordult, aki ekkor a Németországi Szövetségi Köztársaság külügyminiszteri posztját is betöltötte. Leber levelében a fogvatartottak helyzetére vonatkozó információkat és az eddigi eredménytelen erőfeszítéseket foglalta össze. A külügyminisztérium 1952. március 18-i válaszában csak azt tudta

[532] Apell an des Weltgewissen [Fellebbezés a világ nyilvánosságához] – *Unsere Post,* 1953. december 6. 10. és Abg. Dr. Leber appeliert an Weltgewissen [Ludwig Leber képviselő a világ nyilvánosságához apellált]. *Unsere Post,* 1951. július 8. 3.

A kormány nevében Ulrich belügyminiszter válaszolt. Ígéretet tett arra, hogy mind a tartományi, mind a szövetségi kormány latba veti befolyását az érintettek kiengedéséért, s anyagi segítséget ígért. – Innenminister verspricht Unterstützung [A belügyminiszter támogatást ígért] *Unsere Post,* 1953. december 6. 11.

Miután az ősz végéig sem történt előrelépés, Ludwig Leber 1951. november 24-én levélben kérte Eugen Gerstenmaiert, a Bundestag külügyi bizottságának vezetőjét, McCloyt és a nyugati hatalmak többi képviselőjét, hogy vigyék az ENSZ elé az ügyet. – PA AA B 10 2055 1223/52.

[533] PA AA B 10 2055 514-01-77. II/10686/50., 514-01-77. II/11075/51.

hangsúlyozni, hogy a szövetségi kormány a budapesti amerikai követségen keresztül mindent megtesz ezeknek az embereknek a felkutatása és kiszabadítása érdekében.[534]

Némi bizakodásra adott okot az a tény, hogy a magyar kormány 1952. március elején 44 személyt kiengedett NDK-ban élő hozzátartozóikhoz. A menekültek gondozásában a Caritas mellett meghatározó szerepet játszó Evangelische Hilfswerk munkatársai a Bischofswerdába érkezettektől újabb információkhoz jutottak. Theodor Heckel[535] püspök 1952. május 26-án részletes jelentésben tájékoztatta a Kancellári Hivatalt a még Romániában és Magyarországon fogva tartott egykori hadifoglyok helyzetéről.

„A tábori viszonyokról a következőket tudjuk: a foglyokat egy vízi erőmű építésénél dolgoztatják. Őrizetük a táborban és az építkezésen is nagyon szigorú. A külvilágtól, a legnehezebb munkakörülmények között, teljesen el vannak szigetelve. A szakmunkások a saját szakmájukban dolgoznak, a legnagyobb részük azonban segédmunkásként kőművesmunkát végez. Az ösztönző és normarendszer mint az orosz fogság első éveiben. Minden vezető posztot zsidók foglalnak el. A munkahelyre való oda- és visszaszállítást teherautón végzik. A havi bér 400–600 forint között mozog. Ebből azonban csak 60–120 forint kerül kifizetésre, a többit a tábori vezetők ellátásukra visszatartják. A pénzükből a foglyok csak cigarettát, édességeket vehetnek. Az élelmezésük elviselhető (400 g kenyér naponta, krumplileves, gyümölcs, kása, heti 2–3 alkalommal hús).

A velük való bánásmód rossz. Beszédtilalom a hálóhelyen kívül, rendszeres verés, a foglyok egyedül nem hagyhatják el a szálláshelyeket.

Ruházat: Orosz ruházatot, plusz kiegészítésként fogolyruhát viselnek, nagy piros csíkkal megjelölve.

A tábori hangulat nyomott, de az emberek reménykednek, hogy külső nyomásra szabadulhatnak."[536]

[534] PA AA B 10 2055 514-01-77. II/1558/52. és Brief an Bundeskanzler Dr. Adenauer [Levél dr. Adenauer kancellárhoz], valamint Was wird mit unseren Heimkehrern? [Mi lesz a hazatérőinkkel]. *Unsere Post,* 1952. január 20. 3.

[535] Theodor Heckel (1894–1967): Teológus, püspök. 1934–1945 között a német evangélikus egyház külügyi hivatalának vezetője. 1939-ben megalakította, majd vezette a Freien Evangelischen Hilfswerk für die Internierten und Kriegsgefangenen segélyszervezetet. – https://www.hdbg.eu/biografien/detail/dr-theodor-heckel/8511 (Letöltés: 2020. március 28.)

[536] „Die Verhältnisse in diesen weiteren Lagern wurden uns wie folgt geschildert: Die Gefangenen wurden zum Bau eines Wasserkraftwerkes herangezogen. Die Bewachung im Lager sowie auf der Baustelle ist sehr streng. Völlige Isolierung von der Außenwelt bei schwersten Arbeitsbedingungen. Die Facharbeiter sind in ihren Berufen eingesetzt, der größte Teil jedoch als Handlanger bei Maurerarbeiten beschäftigt, Antreiber–Normensystem wie in den ersten Jahren der russischen Gefangenschaft. Alle leitenden Posten von Juden besetzt. Der An- und Abtransport zur Arbeitsstelle geschiet per Lastauto. Der monatliche Verdienst liegt zwischen 400 und 600 Frt. Ausgezahlt wurden jedoch nur 60 bis 120 Frt., der Rest wird von der Lagerleitung für Verpflegung usw. einbehalten. Für den ausbezahlten Betrag können sich die Gefangen lediglich Zigaretten oder Süßigkeiten kaufen. Die Verpflegung ist erträglich. Es gibt 400 gr. Brot pro Tag, mittags Kartoffelsuppe, Hülsenfrüchte

A német állami és karitatív szervezetek azonban 1952 őszéig sem tudtak eredményt elérni. A kudarcra Leberék aktivitásuk fokozásával válaszoltak. Elsődleges céljuk nyilvánvalóan az volt, hogy az érintett családokban a reményt ébren tartsák. Másrészt újabb és újabb nyilvános akcióikkal a német társadalom és a különböző hivatalok figyelmét is felhívták a probléma megoldatlanságára. 1952. október 26-án Stuttgartban tüntetést szerveztek. A demonstráción elfogadott kiáltványukat ismételten sok szervezetnek és hivatalnak megküldték, amelyek megerősítették segítőkészségüket.[537]

Ludwig Leber ismerte annak az akciónak a részleteit is, amelynek során az NDK-ba kitelepítettek több száz levelet és táviratot küldtek a Kelet-Berlinbe látogató Rákosi Mátyásnak Magyarországon fogva tartott hozzátartozóik szabadon bocsátást követelve. Leber 1952. december 3-án maga is Rákosi Mátyáshoz fordult. Levelében a közelgő karácsonyra, a minden embert megillető béke és család ünnepére, valamint emberiességi szempontokra hivatkozva kérte a foglyok szabadon bocsátását. A levelet Otto Grotewohlnak, az NDK miniszterelnökének is megküldte. Bár az NDK külügyminisztériuma ekkor már szintén az egykori hadifoglyok kiengedését szorgalmazta, Grotewohl miniszterelnök válaszában a fogva tartottak bűnösségét hangsúlyozta. „Az Önök által szegény, bűntelen családapákként és fiúkként jellemzett személyek a Waffen-SS egykori tagjai és más háborús bűnösök, akik a Hitler bandája által megtámadott országokban embertelen kegyetlenségeket és erőszakos tetteket követtek el, elítélték őket, az érvényes törvények szerinti büntetésüket töltik".[538]

---

oder Kascha, zwei- bis dreimal wöchentlich Fleisch. Die Behandlung ist schlecht. Sprechverbot außerhalb der Schlafräume, Schläge sind an der Tagesordnung. Einzelne Gefangene dürfen die Unterkünfte nicht allein verlassen. Bekleidung: Bei Eintreffen im Lager wurde den Gefangenen die verhältnismäßig gute russische Steppbekleidung abgenommen. Als Ersatz erhielten sie Sträflingsanzüge, die mit einem großen roten Streifen gekennzeichnet sind. Die Stimmung in den Lagern ist gedrückt und niedergeschlagen. Trotzdem haben die Zurückgehaltenen Hoffnung, dass auf Druck von Außen ihre Freilassung erfolgen wird". – PA AA B 10 2055 514-01-77. II/7355/52.

A hazatérés és a táborokba szétosztás körülményeiről a következőket közölték: Az 1950. december 3-án Magyarországra érkezetteket korábban a 7062. és 7082. számú, valamint a minszki 7159., 3986., 7168. számú táborokban tartották fogva. A nyíregyháza-sóstói gyűjtőtáborból 1950. december 4-én a budapesti Mosonyi úti, Károlyi úti laktanyákba, valamint a Toloncházba szállították őket. 1951. február 22. és március 30. között elengedték azokat, akik kijelentették, hogy készek Magyarországon maradni, illetve akik nem szolgáltak a német hadseregben. Ezek folyamatos őrizet alatt állnak, de néhányuknak sikerült Nyugat-Németországba menekülniük. Néhányukat ismét elfogták és a tatabányai bányászati körzetbe vitték. 1951 áprilisában a német nemzetiségűeket Tiszalökre és Kazincbarcikára vitték. – PA AA B 10 2055 514-01-77. II/7355/52. Lásd még Nachrichten über unsere Heimkehrer [Hírek hazatérőinkről]. *Unsere Post,* 1952. április 27. 1.

[537] Annabring, Matthias: Drei Jahre. Kampf um die Freiheit unserer Kriegsgefangenen. Dokumente landsmannschaftlicher Solidarität. [Három év. Harc hadifoglyaink szabadságáért. A honfitársi szolidaritás dokumentumai.]. *Unsere Post,* 1953. december 6. 9–13. Itt: 11.

[538] „Die von Ihnen als arme, unschuldige Familienväter und Söhne bezeichneten Personen sind ehemalige Angehörige der Waffen-SS und andere Kriegsverbrecher, die für ihre in den von der Hitlerbande überfallenen Länder verübten unmenschlichen Grausamkeiten und Gewalttaten mit

A magyar kormánnyal szembeni nyomásgyakorlás újabb terepeként kínálkozott, hogy 1952 végén megindultak a kereskedelmi tárgyalások.

A Landsmannschaftok és a Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte (Menekültek, Elűzöttek és Háborús Károsultak Minisztériuma) kérte, hogy a német fél a megegyezést a német nemzetiségű egykori hadifoglyok, illetve a családegyesítést akarók kiengedésétől tegye függővé. A gazdasági minisztérium azonban elutasította ezt. Azzal érveltek, hogy a megegyezésre, miután az NSZK nem teljesítette a korábban vállalt kvótákat, így is nagyon csekély esély van, azt politikai kérdésekkel nem lehet terhelni. Határozottan visszautasították tehát, hogy a német kormánydelegáció az egykori hadifoglyok ügyét a tárgyalásokon érintse. A Ministerium für Vertiebene viszont azt hangoztatta, hogy gazdasági területen dolgozó kollégáik nincsenek tisztában az általuk fölvetett probléma súlyával. Végül, két hónapnyi győzködés után, a gazdasági minisztérium 1952. november 29-i levelében ígéretet tett arra, hogy legalább az egyéni kérelmezők családegyesítési ügyét szóba hozza a tárgyalásokon. Megítélésük szerint azonban ez a törekvés csak akkor járhat sikerrel, ha a Landsmannschaftok a probléma nyilvános tematizálásától elállnak.[539]

A német Vöröskereszt és a különböző német hivatalok nyilvántartása szerint Magyarországon ekkor 2255 német nemzetiségű személy várt arra, hogy családtagjaikhoz kiutazhasson. Közülük 115 kiskorú gyermek, akiknek szülei éltek a Németországi Szövetségi Köztársaságban. További 191 személy házastársához, míg 1949 személy segítségre szoruló szüleihez akart kiutazni, kisebb részben pedig tágabb családegyesítésről volt szó.[540]

Ludwig Leber nem tartotta be a minisztériumi tisztviselők kérését. A kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban először 1953. március 4-én írásban fordult a baden-württembergi parlamenthez, majd érveit hónapokkal később, október 26-án szóban is megismételte. Beszédében ismételten követelte, hogy a szövetségi kormány az egyezmény megkötését a hadifoglyok kiengedésétől tegye függővé. Fölhívta a figyelmet arra is, hogy Magyarországon a falvakban alig van élelem, a Németországban eladott mezőgazdasági termékek a tönkretett magyar parasztság életlehetőségeit tovább rontják. Hosszú vita után a baden-württembergi parlament végül elfogadta a Leber által javasolt határozatot. Nevezetesen: a szövetségi

---

Recht bestraft worden sind, und die ihre Strafe nach den geltenden Gesetzen abzubüßen haben". – Annabring, Matthias: Drei Jahre. Kampf um die Freiheit unserer Kriegsgefangenen. Dokumente landsmannschaftlicher Solidarität. [Három év. Harc hadifoglyaink szabadságáért. A honfitársi szolidaritás dokumentumai.] *Unsere Post,* 1953. december 6. 9–13. Itt: 13.

Leber levelének teljes szövegét lásd Ein vorweihnachtlicher Schritt im Interesse unserer Kriegsgefangenen. *Unsere Post,* 1952. december 7. 5.

[539] PA AA B 10 2055 514-01-77. II/16130/1952., 514-01-77. II/16 717/52.

[540] PA AA B 10 2055 514-01-77. II/16252/1952., 514-01-77. II/16 253/52.

A Verband der Landsmannschaften tiltakozott a kérés ellen, s azt hangsúlyozták, hogy a hazatelepített németek a kormány álláspontját nem fogadják el, mert legelemibb emberi jogaikat sem veszik figyelembe. – PA AA B 10 2055 514-01-77. 16717/52.

kormány a kereskedelmi szerződés megkötését a német nemzetiségű hadifoglyok kiengedéséhez kösse.[541]

Az 1953. júniusi magyarországi kormányváltás, a bejelentés, hogy az internálótáborokat október végéig fölszámolják, valamint az a tény, hogy Tiszalökről június 18-án újabb 254 személy érkezett meg Bischofswerdába, az NSZK-ban élő hozzátartozókban is reményt keltett. Az ígéret ellenére azonban további transzportok nem érkeztek. Ludwig Leber 1953. augusztus 20-án elérte Nagy Imrét telefonon, ami számára is meglepetést okozott. A kormányfő megerősítette, hogy az egykori hadifoglyok ügyét október végéig rendezik.[542]

A többéves erőfeszítés eredményeként – mint ahogyan azt az előző fejezetben bemutattam – a Tiszalökön fogva tartott német nemzetiségű hadifoglyok 1953. október 24. és december 4. között 6 csoportban érkeztek meg a Németországi Szövetségi Köztársaságba. Az első transzportba elsősorban a családosokat és idősebbeket válogatták be. Az egyes csoportok Hegyeshalom – Bruck an der Leitha – Bécs – Linz útvonalon érkeztek meg Pidingbe. Fogadásuk minden esetben hasonló forgatókönyv szerint zajlott. Linzben osztrák és német magas rangú állami tisztviselők, a Vöröskereszt munkatársai, egyházi karitatív szervezetek képviselői és a Landsmannschaftok vezetői köszöntötték az érkezőket. Pidingben, hivatalos fogadásukon a linzihez hasonló vagy azonos személyi körű fogadóbizottság üdvözölte őket. A hivatalos köszöntéseket, beszédeket egyházi vezetők által celebrált katolikus és evangélikus szentmise követte. Az egyes személyeket a megérkezésüket követő napon azonosították, s információt kaptak családjuk tartózkodási helyéről. Orvosi vizsgálaton estek át, ellátták őket a továbbutazásukhoz szükséges okmányokkal és némi készpénzzel is. A Vöröskereszt munkatársai minden egyes személlyel interjút készítettek, és egy kérdőívet töltettek ki velük. A szervezet ezek alapján készítette el újabb és újabb összefoglaló jelentéseit a Magyarországon történtekről, a tábori körülményekről, a még fogva tartottak helyzetéről. A jelentéseket részben nyilvánosságra hozták, részben a Kancellári Hivatalnak és a Külügyminisztériumnak küldték meg. A szabadon bocsátottak néhány napos pidingi tartózkodás után térhettek haza családjaikhoz. Sok helyütt ezeken a településeken is ünnepélyes keretek között fogadták őket.[543]

A tiszalöki tábor fölszámolásakor nem távozhattak Magyarországról azok a német nemzetiségű személyek – mintegy 15 fő –, akiket Kistarcsán bíróság elé ál-

[541] Annabring, Matthias: Drei Jahre. Kampf um die Freiheit unserer Kriegsgefangenen. Dokumente landsmannschaftlicher Solidarität. [Három év. Harc hadifoglyaink szabadságáért. A honfitársi szolidaritás dokumentumai.] *Unsere Post,* 1953. december 6. 9–13. Itt: 11.

[542] Annabring, Matthias: Drei Jahre. Kampf um die Freiheit unserer Kriegsgefangenen. Dokumente landsmannschaftlicher Solidarität. [Három év. Harc hadifoglyaink szabadságáért. A honfitársi szolidaritás dokumentumai.] *Unsere Post,* 1953. december 6. 9–13. Itt: 11.

A telefonbeszélgetés miatt Lebert és munkatársait a szervezeten belüli ellenzéke kritikával illette, és a kommunistákkal való együttműködéssel vádolta meg.

[543] Az egyes csoportok fogadásáról beszámolt a német sajtó, s minden részletre kiterjedően az *Unsere Post* is. Erre vonatkozóan lásd 1953. december 6-i teljes számát.

lítottak. Természetesen nem engedték szabadon a tiszalöki lázadás fölbujtóiként elítélt Finn Ferencet és Huber Ferencet sem. Nem utazhattak ki azok a jugoszláv állampolgárságú személyek sem, akik nem akartak Jugoszláviába hazatérni, de Magyarországon sem akartak letelepedni. Őket először a nyíregyházi fogdába gyűjtötték össze, majd Ózdon jelöltek ki számukra munka- és lakhelyet. Ez utóbbi csoportból néhány hét múlva 15 személy kiutazását mégis lehetővé tették, akik 1954. január 14-én menetrend szerinti vonattal érkeztek meg Bécsbe. Az a 12 személy, akinek hozzátartozója Ausztriában élt, ott maradhatott, míg 3 személy továbbutazott a Németországi Szövetségi Köztársaságba. Az ő beszámolóik alapján további 44 jugoszláviai állampolgárságú személyt azonosítottak, akik szintén németországi rokonaikhoz akartak utazni.[544]

A Magyarországon maradottak helyzetét mind a Vöröskereszt, mind a német külügyminisztérium egyrészt igyekezett nyomon követni, másrészt napirenden tartani. Az elkövetkező hónapokban azonban csak szórványos hírek érkeztek róluk. A tavasz folyamán az elítéltek közül öt bányában dolgozó, valamint két jugoszláv állampolgárságú személy tudott üzenetet eljuttatni hozzátartozóihoz.[545]

A jugoszláv állampolgárságúak szabadabban mozoghattak, így többségük 1954 folyamán mind a magyar hatóságoknál, mind a Permit Office-nál eljárt utazási engedélye ügyében. A kérelmezők nagy része Ózdon dolgozott, közülük 1954. október 2-án 19 személy érkezett meg Pidingbe.[546]

A Ministerium für Vertiebene továbbra is szorgalmazta, hogy a német fél a keleti blokk államaival folytatott kereskedelmi tárgyalásain tematizálja a német foglyok ügyét. Különösen jó esélyt láttak erre Magyarország vonatkozásában, ahol a foglyok száma viszonylag alacsony volt, és az utóbbi években bizonyos készséget mutattak az ügy tisztázására.[547]

A magyar kormány azoknak a német nemzetiségű hadifoglyoknak az utolsó csoportját, akiket az internálótáborok fölszámolásakor nem engedtek szabadon, 1955. november 28-án Hegyeshalomnál adta át az NSZK képviselőjének. Bár a Szövetséges Főbiztosságot a hónap elején még húsz fogoly átadásáról értesítette, végül 13 személy hagyta el Magyarországot. A csoportban volt a szabadkai

[544] PA AA B 10 Rückführung der Kriegsgefangenen – Ungarn Band 1. 1953–1957. [Hadifoglyok repatriálása – Magyarország] (a továbbiakban: 2056.) 204-514-01-77/II/55/54.

[545] PA AA B 10 2056 204.514.01.77/01837/54.

Hans Wüscht értesítése alapján az Unsere Post arról is beszámolt, hogy a jugoszláv hatóságok 1954. április 4-én Újvidéken elengedtek 23 vizsgálati fogságban lévő személyt. A korábban Tiszalökön fogva tartottakat az UDBA 1953 őszén, hazaérkezésükkor azonnal letartóztatta. – Nachricht über zurückgehaltene Tiszalöker. [Hírek a visszatartott tiszalökiekről]. *Unsere Post,* 1954. május 9. 6.

[546] Spätheimkehrer kamen aus Ózd.[Késői hazatérők Ózdról]. *Unsere Post,* 1954. október 10. 4.

Stefan Arnoldnak Jugoszláviából sikerült kijutnia, 1953. november 21-én érkezett Pidingbe. Levélben számolt be hányattatásairól. – Wieder kamen ein Spätheimkehrer. [Ismét érkezik egy késői hazatérő]. *Unsere Post,* 1954. december 19. 16.

1955. március 5-én újabb 32 Ózdon dolgozó, jugoszláv állampolgárságú személy utazhatott ki. – PA AA B 10 2056 204-514-01-77/01598/56.

[547] PA AA B 10 2056 204-514-01-77/00107/55. és 204-514-01-77/02316/55.

születésű Fajt József, akit 1951 júniusában a Brecska-féle szökési kísérletben való részvételért ítéltek halálra. A büntetését ugyan másodfokon egy évvel később enyhítették, de a börtönből nem teremthetett kapcsolatot, így társai és családja is azt hitte, hogy végrehajtották a halálos ítéletet. Most szabadult a sopronbánfalvai Mathias és Martin Holzmann, akik 15 évesen léptek be az SS-be, s 1945-ben háborús bűntett miatt 12 évre ítélték őket. A budapesti illetőségű Nagy Lajos kémkedésért kapott négy és fél éves börtönbüntetését töltötte.[548]

Összefoglalóan megállapítható, hogy a családtagok, Ludwig Leber, a Landsmannschaftok, az egyházi karitatív szervezetek, a keletnémet külügyi apparátus, a budapesti amerikai nagykövetség 1951 elejétől folyamatos erőfeszítést tettek a Magyarországon fogva tartott német nemzetiségű hadifoglyok szabadon bocsátásáért. A szórványosan érkező hírek állandó elemzése és kiegészítése révén meglepően pontos információkkal rendelkeztek az internáltak helyzetéről. A magyar kormány először egy évig tagadta, hogy a keresett személyek Magyarországon tartózkodnak. Majd időt húzó tárgyalásokat kezdett ugyan az NDK-val, de a fogvatartottak kiengedését minden eszközzel – az utazás technikai nehézségeinek hangoztatása, a munkabér kifizetése körüli viták – akadályozta. Így az első néhány személyt a baráti szocialista országba is csak 1952 tavaszán engedték ki. A többi érintett pedig csak egy-másfél évvel később hagyhatta el az országot. A fentebb felsorolt szervezetek kitartó munkájára elengedhetetlenül szükség volt, elsősorban a konkrét problémák megoldásához. A hadifoglyok szabadon bocsátását azonban nem a német-magyar kapcsolatokban meglévő alkupozíciók, hanem a nemzetközi erőtérben e kérdés kapcsán zajló folyamatok határozták meg.

A Szovjetunióra már 1946-tól nagy nemzetközi nyomás nehezedett a hadifoglyok szabadon bocsátásáért. A még fogva tartottak létszámát, helyzetét tisztázandó az ENSZ 1951-ben létrehozott egy ad hoc bizottságot, amely több évig gyűjtötte az adatokat a világ különböző részein dolgoztatott – lengyel, német, finn, román, japán, balti – kényszermunkásokra és hadifoglyokra, valamint a kelet-európai országokban végrehajtott belső deportálásokra vonatkozóan. Az ENSZ-bizottság jelentése, valamint a Sztálin halálát követő hatalmi átrendeződés, illetve a hidegháborús szembenállás enyhülésének hatására a Szovjetunióból 1950 végétől

[548] A csoport tagjai: Csauth József, 1924., Finn Ferenc, 1924., Amler Ferenc, 1900., Tóth István, 1924., Götter József, 1914., ifj. Nagy Lajos, 1929., Zserai István, 1921., Funk Péter, 1919., Turmann László, 1907., Varga Mihály, 1924., Holczmann Márton, 1928., Holczmann Mátyás, 1930., Fajt József, 1919., Huber Ferenc, 1925. – PA AA B 10 2056 204-514-01-77/16103/55., 204-514-01-77/4905/55.

A magyar külügyminisztérium a csoport átadásáról tájékoztatta az NDK Budapesti Misszióját is. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK 4. a tétel 004500/1955.

A magyar fél azoknak a személyeknek, a nyolc napon belüli kiutazását ígérte, akiket bejelentettek ugyan, de mégsem voltak a csoportban. Erre azonban a következő év tavaszáig nem került sor. – PA AA B 10 2056 204-514-01-77/02088/56.

A csoport fogadására vonatkozóan lásd Die Freiheit widergeben. 14 Spätheimkehrer aus Ungarn eingetroffen [A visszakapott szabadság. 14 késői hazatérő Magyarországról megérkezett]. *Unsere Post,* 1955. december 4. 5.

rendszeressé vált az ekkor már túlnyomórészt német hadifoglyok hazaengedése. A folyamat azonban egészen az '50-es évek második feléig eltartott.

A Németországi Szövetségi Köztársaságba több év után 1953 szeptember–októberében mintegy ötezer hadifogoly érkezett haza. Vélhetően nem függetlenül attól, hogy ezekben a napokban az ENSZ illetékes bizottsága is intenzíven foglalkozott a hadifogolykérdéssel.[549]

A még szovjet fogságban lévő, magyar állampolgárságú német nemzetiségű személyek Németországba szállításukat kérték. 1952–1955 között több alkalommal is előfordult, hogy a Friedlandba érkező hadifogolytranszportokban magyarországi németek is voltak.[550]

Más esetekben viszont Magyarországra szállították őket. A Szovjetunió Magyarországnak 1955. november közepén egy majd 400 személyből álló transzportot adott át. A csoport több mint felét előbb Jászberényben, majd a Gyűjtőfogházban tartották fogva. Közöttük volt az a mintegy 30 német nemzetiségű személy, akik közül 12 főt a magyar kormány 1956. szeptember 29-én Hegyeshalomnál adott át a német külügyminisztérium munkatársának.[551]

A Magyarországon fogva tartott német nemzetiségű hadifoglyok kiengedése tehát a nemzetközi folyamatokkal szinkronban történt.

[549] Um die Freiheit unserer Kriegsgefangenen [Hadifoglyaink szabadságáért]. *Unsere Post,* 1953. december 6. 1–2.

Walter Hallstein 1953. november 30-án tartott egy nagyhatású beszédet az ENSZ bizottságában. Kiemelte, hogy a Szovjetunióban még mindig több mint 102 ezer német hadifogoly van, bár közülük csak 18 ezer személyről tudták, hogy életben vannak. – Kriegsgefangen-Frage vor UN [A hadifogoly-kérdés az ENSZ előtt]. *Unsere Post,* 1953. december 6. 2.

[550] A Német Vöröskereszt beszámolója szerint 1954. július 7-én 9 magyarországi német menekült jutott el Friedlandba. A velük folytatott beszélgetés alapján részletes beszámolót jutattak el a külügyminisztériumba. Lásd PA AA B 10 2055 514-01-77. II/20241/53.

[551] PA AA B 10 2056 508-514-01-77/0674/56. és 508-514-01/77/6402/56.

A német nemzetiség szocioökonómiai jellemzői

Létszám és arány

A népszámlálási adatok a társadalom nemzeti-etnikai összetételének vizsgálatakor még akkor is megkerülhetetlenek, ha az összeírások adatainak „valóság-tartalma", értelmezési lehetőségei gyakorlatilag kezdettől fogva szakmai viták középpontjában álltak.[552]

Minden olyan elvárás azonban, amely a népszámlálásoknak a társadalom nemzeti-etnikai összetételére vonatkozó eredményei „valós" voltát kéri számon, éppen az identitás és ezen belül a nemzeti-etnikai identitás meghatározó jellemzőit hagyja figyelmen kívül. Az identitás, s annak nemzeti-etnikai eleme nem afféle primordiális, objektív és statikus kategória. Épp ellenkezőleg. Szubjektív, mert az adott személy maga dönti el, hogy mely nemzethez, nemzetiséghez tartozónak érzi magát. Szituatív, mert személyes és társadalmi körülmények sokasága befolyásolja abban, hogy célszerűnek látja-e az adott közösséghez tartozásának fölvállalását, azaz identifikálja-e magát. Dinamikus, mert egy személy nemzeti identitásának tartalma és kifejezési módja életútja során számos ok miatt – társadalmi helyzete, a környezet reakciója vagy az állam viszonyulása következtében – változik. Emellett megkerülhetetlen a kategorizálás hatásának – kit tart a környezete a közösséghez tartozónak – figyelembevétele is.

Tehát egy népszámlálás csak olyan értelemben lehet „valós", hogy az adatgyűjtés és feldolgozás a lehető leghűségesebben tükrözi a megkérdezett szabad akaratából tett nyilatkozatát. Azaz egy értékválasztás pillanatnyi kifejezője.

A népszámlálási adatok tehát megkerülhetetlenek annak megértéséhez, ami egy társadalomban az interetnikai folyamatok értelmezése és kezelése körül folyik. Egyrészt a nagy és reprezentatív minta által kapott eredmények kétségtelenül jelentős támpontot nyújtanak az etnikai folyamatok elemzésére, másrészt az eredmények tükrözik azt a társadalmi légkört, azt a kisebbségekkel szembeni magatartást, amely a kisebbségi identitás megvallásában nyilvánul meg, s ami kisebbsé-

[552] Lásd többek között Föglein Gizella: Nemzetiségi demográfiai dilemmák Magyarországon (1945–1980). *Kisebbségkutatás,* 2005. 3. 366–377., Föglein Gizella: *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásuk állami szabályozása 1945–1985.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2006. 35–50. és Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika. *Valóság,* 1980. 8. 87–101.

genként jelentős eltérést is mutathat. Harmadrészt a népszámlálás módszertana, lebonyolításának módja, az identitásra vonatkozó kérdések megfogalmazása és feltevése sokat elmond a politikai elit kisebbségekkel kapcsolatos magatartásáról, szándékairól is. Az így megállapítható trendek diagnózisként jól használhatók, az ok-okozati összefüggésekre azonban nem adnak kellő magyarázatot.[553]

Az alábbiakban az 1950–1970 közötti időszakra vonatkozóan a népszámlálások nemzeti-etnikai adatait tágabb kontextusban vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy az egyes tényezők – az adatfelvétel módszertana, valamint a társadalmi környezet – milyen módon és mértékben befolyásolhatták a nemzeti-etnikai identitás megvallásának hajlandóságát. Érdekelt az is, hogy tetten érhető-e az államhatalom valamiféle beavatkozási kísérlete.

Bár a fölvetett kérdésekre – a forrásanyag töredékessége, az állami akarat sokszor közvetett, rejtett módokon való megnyilvánulása miatt – csak hiányos válasz adható, mégis úgy gondolom, hogy a különböző tényezők együttes figyelembevétele közelebb visz bennünket a „valósághoz".[554]

Trianon után Magyarország etnikailag szinte teljesen homogénné vált, legalábbis a korábbi állapotokhoz, illetve a szomszédos országok etnikai arányaihoz viszonyítva. A két világháború között a kisebbségiek száma tovább csökkent, a második világháború alatt a holokauszt, azt követően a németek kitelepítése és a szlovák–magyar lakosságcsere végképp betetőzte e folyamatot. A második világháború után, a kommunista hatalomátvételt követően az ország nemcsak nemzetiségi szempontból, hanem az egyéb csoportkötődések vonatkozásában is mind egyszínűbbé vált. A határok lezárása folytán olyan csekéllyé vált a nem magyar állampolgárok száma, hogy a népszámlálások számba se vették őket. A gazdasági és politikai pluralizmus legális intézményrendszerét 1948 után teljesen felszámolták.

[553] A népszámlálások nemzeti-etnikai adatainak relevanciájára vonatkozóan lásd még Tóth Ágnes–Vékás János: A népszámlálások nemzeti-etnikai adatai mögött rejlő politikai tényezők (1949–1990). *Kisebbségkutatás,* 2008. 3. 406–432., itt: 406–407. és Tóth–Vékás, 2014. 36–72., itt: 36.

[554] Az egyes népszámlálások körülményeinek, módszertanának vizsgálatakor jó támpontot nyújtottak a KSH munkatársai által a népszámlálások történetét és jellemzőit bemutató kötetek, amelyekben egységes tematika szerint dolgozták föl az 1869–1949 közötti népszámlálások történetét. Az eredeti elképzelés szerint 1980-ig terjesztették volna ki ezt az időszakot. Miután azonban a későbbi népszámlálásokról már részletes módszertani ismertetők készültek, az eredeti terv nem valósult meg. Lásd Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői.* I. rész. (1869–1910). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1983.; II. rész. (1920–1941), 1988.; III. rész (1949), 1989. Emellett jól hasznosíthatók az egyes népszámlálások eredményeit közzétevő kötetek is, amelyek bevezetőjében az előkészítésre, szervezésre vonatkozóan bőséges információt kaphatunk. A levéltári forrásokat is áttekintettem, amelyek segítségével az állami akarat mibenlétét vizsgáltam.

A fejezet további részében az egyes népszámlálások módszertanát és az államhatalmi instrumentalizáció megnyilvánulásait Tóth–Vékás, 2008. tanulmánya alapján foglalom össze. Minden egyes megállapítást külön nem jegyzetelek.

A 2. világháború utáni etnodemográfiai folyamatok vizsgálatakor figyelembe kell vennünk az 1941. évi népszámlálás során a nemzetiségi statisztika kérdéskörében végrehajtott jelentős tartalmi változtatást, annak politikai motivációit, illetve a következő évtizedekre gyakorolt hatását.[555] A korábbi népszámlálások során az illető személy anyanyelvét, nyelvismeretét és vallását kérdezték, s ezek kombinációit a nemzetiségi statisztika ellenőrzéseként használták. Az 1941. évi népszámlálás előkészítésekor Teleki Pál kifejezett kérésére – aki ezzel a pángermán törekvéseknek a magyarországi németekre gyakorolt hatását akarta „lemérni" – került a kérdőpontok közé a 'nemzetiség' közvetlen tudakolása. A módszertani előkészítés során 1940 tavaszán statisztikusok és társadalomtudósok részvételével nagy vita bontakozott ki a kérdés kapcsán.[556] Teleki Pál 1940. május 17-én Dobrovits Sándornak, a Központi Statisztikai Hivatal elnökének írt leveléből kitetszik, hogy a szakemberek által megfogalmazott kételyek, kérdések nem ingatták meg, s álláspontját határozott módon tette egyértelművé. „Én feltétlen szükségesnek tartom a nyelvnek és nemzetiségnek paralel kérdezését. Készülj erre elő, mert így fogok rendelkezni.

…Hogy miért most, annak két oka van, amellyel magyarázható: egy személyi és egy tárgyi. A személyi az, hogy a Statisztikai Hivatal felügyeleti hatóságának élén ma olyan miniszterelnök ül, aki evvel a kérdéssel sokat foglalkozott, és így tartja helyesnek. A tárgyi ok az – és ez természetesen még fontosabb –, hogy az elveszett területek visszaszerzése megindult, és azt a különféle nemzetiségekben és nemzetiségi területekben gazdagodó országot úgy hirdetjük, hogy Szent István-i elvek szerint, azoknak modern alkalmazásával kívánjuk reorganizálni és felépíteni. Ehhez pedig a statisztikánknak ilyetén átváltoztatása kell".[557]

A számlálólap végül is a következő módon kérdezett rá – a magyarországi népszámlálások során először – a vallás és az anyanyelv mellett a nemzetiségre is. (9. TÁBLÁZAT)

Az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi adatait összevetve azt tapasztaljuk, hogy mintegy 263 ezerrel nagyobb azoknak a száma, akik anyanyelvükként valamely kisebbség nyelvét jelölték meg, azokhoz képest, akik kisebbségi nemzetiségűnek mondták magukat. Nyolcszor több horvát anyanyelvűt írtak össze, mint horvát nemzetiségűt, négy és félszer több szlovák anyanyelvűt, mint szlovák nemzetiségűt. A szlovének esetében is több mint kétszeres azoknak a száma, akik magukat anyanyelv alapján sorolták a szlovénekhez. Jelentős az eltérés az anyanyelvi és nemzetiségi bevallások között a németeknél is. (10. TÁBLÁZAT)

[555] Ehhez kapcsolódóan bővebben lásd Thirring, 1988. 64.

[556] A három – 1940. február 6., 1940. március 12. és 1940. április 5. – folytatólagosan megtartott igen érdekes vitaülés anyagát közli *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* (Összeáll. Czibulka Zoltán–Heinz Ervin–Lakatos Miklós). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2004. 13–18., 44–106.

[557] MNL OL Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. A népszámlálások ügyiratai (1857–1980). (a továbbiakban: XXXII.23.–m-B) 8. d.

9. TÁBLÁZAT: *Az 1941. évi népszámlálás nemzetiséggel összefüggő kérdéspontjai és az előnyomtatott válaszlehetőségek*[558]

Kérdés	**Felelet**
8. Állampolgársága:	magyar – külföldi, mégpedig: …
11. Vallása:	r. kat. – gör. kat., – ref., – evang., – gör. kel., – unit., – izr., – baptista – vagy: …
12. A törvényes rendelkezések szerint zsidónak tekintendő-e:	igen – nem
13. Anyanyelve: (az a nyelv, amelyet az illető saját nyelvének vall és a legjobban és legszívesebben beszél)	magyar – német – szlovák (tót) – román – rutén – horvát – szerb – bunyevác, sokác – jiddis – héber – cigány – vagy: …
14. Anyanyelvén kívül mely más nyelveken beszél még:	
15. Nemzetisége: (minden befolyástól mentes és anyanyelvére való tekintet nélkül megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a megszámlált érzi és vallja magát)	magyar – német – szlovák (tót) – román – rutén – horvát – szerb – bunyevác, sokác – zsidó – cigány – vagy: …

A legújabb kori népszámlálásokkal szemben a tudományos igények mellett egyre több gyakorlati, operatív szempontú adatgyűjtési feladat is megfogalmazódott, amit jól tükröz a népszámlálások folyamatosan bővülő kérdésköre. Különösen így volt ez a második világháborút követő első népszámlálás esetében, amikor a hagyományos demográfiai, gazdasági helyzetet jellemző adatok mellett a háborús károkra, az emberveszteség nagyságára, a különböző irányú népmozgásokra, migrációs trendekre vonatkozó állapotfelmérés igénye is fölmerült. A politikai hatalom a minél szélesebb körű adatfelvétellel az ország gyökeres gazdasági, társadalmi átalakulásáról egyrészt visszajelzést akart kapni, másrészt az első ötéves terv céljainak meghatározásánál kívánta figyelembe venni. Éppen ezen eltérő adatigényű elvárások miatt a népszámlálás tartalmának, kérdéskörének és optimális időpontjának kijelölése nehézségekbe ütközött. A fentieket figyelembe véve a korábbi gyakorlatnak megfelelően az 1950. december 31-i határnappal esedékessé váló népszámlálási időpont – különösen a gazdasági tervezés szempontjából – túl későinek tűnt, ezért a népszámlálást 1948. december 31-re tűzték ki.[559]

[558] Vékás János: Színképek. Magyarország nemzeti és etnikai kisebbségei a népszámlálások tükrében. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* (Szerk. Kántor Zoltán–Majtényi Balázs). Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 500–532., itt: 504.

A vallás rovatban a visszacsatolt területeken azt is fel kellett tüntetni, mi volt előző vallása, ha azt változtatta, illetve hogy szülei vagy nagyszülei között hány tartozik vagy tartozott az izraelita hitfelekezet tagjai közé.

[559] Az 1948. december 31. és 1949. január 1. közötti eszmei időponttal megtartott népszámlálást a kormány 10.800/1948. számú rendeletével szabályozta.

10. TÁBLÁZAT: *Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása a trianoni Magyarország területére átszámítva, 1941*[560]

Népesség	Fő		A népesség %-a	
	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség
Összesen	9 316 074	9 316 074		
Magyar	8 655 798	8 918 868	92,91	95,74
Német	475 491	302 198	5,10	3,24
Szlovák	75 877	16 677	0,81	0,18
Román	14 142	7 565	0,15	0,08
Ruszin	4 573	3 464	0,05	0,04
Horvát	21 395	2 663	0,23	0,03
Bunyevác-sokác	16 490	1 511	0,18	0,02
Szerb	5 442	3 632	0,06	0,04
Szlovén	4 816	2 058	0,05	0,02
Cigány	18 640	27 033	0,20	0,29
Zsidó	1 579	–	0,02	0,00
Egyéb	21 831	30 405	0,23	0,33
Kisebbségi együtt	660 276	397 206	7,09	4,26

A második világháború után a kelet-közép-európai országokban ismét fölerősödött a nemzetállamok megteremtésére irányuló törekvés, a ki-, be- és áttelepítéseket a nemzetiségi problémák megoldási alternatívájaként kezelték. Önmagában már az a társadalmi tapasztalat, hogy a magyarországi németek mintegy felét – 220 000 személyt – 1946–1948 között a kollektív büntetés elve alapján, az 1941. évi népszámlálás egyéni adatainak felhasználásával telepítették ki Németországba, a félelem légkörét teremtette meg. Az átélt események joggal tették bizalmatlanná az állammal szemben a megkérdezetteket, és nemcsak a telepítésekben közvetlenül érintett német közösséget. A történtek analóg példákat sejtettek, és üzenetértékkel bírtak a többi kisebbség számára is. Jól mutatja ezt az 1946 februárjában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és Jugoszlávia nyomására a délszláv kisebbség jogainak biztosítása céljából megtartott délszláv összeírás. A pozitív diszkrimináció céljával, kifejezett politikai nyomásra végrehajtott összeírás – gyakorlatilag a kitelepítések megkezdésével párhuzamosan – nem hozta meg a várt

[560] *Az 1941. évi népszámlálás. 3./a Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat–Magyar Országos Levéltár, 1983. 23–30.

A népességfogalom megegyezett a korábbiakéval, azaz a jelen lévő népesség volt a számlálás alapja, az egyéni adatok számbavétele számlálólapokon történt.

Az 1941. évi népszámlálás végrehajtásának anomáliáira vonatkozóan lásd Spannenberger, 2005. 241–253. és Tóth–Vékás, 2008.

11. TÁBLÁZAT: *Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása, 1949*[561]

Népesség	Fő		A népesség %-a		A kisebbség hányada	
	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség
Összesen	9 204 799	9 204 799	100,00	100,00		
Magyar	9 076 041	9 104 640	98,60	98,91		
Szlovák	25 988	7 808	0,28	0,08	20,18	7,80
Román	14 713	8 500	0,16	0,09	11,43	8,49
Horvát	20 423	4 106	0,22	0,04	15,86	4,10
Szerb	5 158	4 190	0,06	0,05	4,01	4,18
Szlovén	4 473	666	0,05	0,01	3,47	0,66
Német	22 455	2 617	0,24	0,03	17,44	2,61
Cigány	21 387	37 598	0,23	0,41	16,61	37,54
Egyéb	14 161	34 674	0,15	0,38	11,00	34,62
Kisebbségi együtt	128 758	100 159	1,40	1,09	100,00	100,00

eredményt. Az érintettek még esetleges előnyök érdekében sem kívánták nemzeti hovatartozásukat fölfedni.

Az 1949. évi népszámláláson a nemzeti-etnikai kötődésre vonatkozóan feltett kérdések és a népszámlálási nyomtatványok kitöltésére kiadott részletes utasítás a korábbi népszámlálások gyakorlata szerint járt el.[562] Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a számlálóbiztosok fölkészítése során fölmerült észrevételek hatására a Statisztikai Hivatal az anyanyelv, a nemzetiség és az állampolgárság meghatározása, illetve értelmezése kapcsán pótutasítást adott ki.

„Az anyanyelv tárgyi ismérv, tehát anyanyelvként csak azt a nyelvet lehet bejegyezni, amelyet a megszámlált […] legjobban és legszívesebben beszél".[563] Az utasítás értelmében olyan nyelvet, amelyet a megszámlált nem beszélt, vagy beszélt ugyan, de amelynél más nyelvet jobban és szívesebben beszélt, nem anyanyelvként, hanem nyelvismeretként kellett bejegyezni. Tekintetbe véve a magyarországi nemzetiségek nyelvi állapotát, valamint a fentiekben jelzett körülményeket, a tárgyi ismérv túlzott hangsúlyozása óhatatlanul az anyanyelvi bevallások csökkenését okozta.

[561] Vékás, 2005. 518

[562] A vegyes lakosságú községekben az adott közösség nyelvét jól tudó számlálóbiztost kellett felvenni; a némák és beszélni nem tudók esetében a hozzátartozók nyilatkoztak a megkérdezettek anyanyelvéről; ismét hangsúlyozta az utasítás, hogy az anyanyelv nem azonos szükségképpen az anya nyelvével.

[563] MNL BKML Bácsalmási járás főjegyzőjének iratai 1945–1949. (a továbbiakban: IV. 421.) 39/1949.

A nemzetiség meghatározása esetében, az anyanyelvvel szemben, annak alanyi ismérvét hangsúlyozta az utasítás, rámutatva arra, hogy a nemzetiség eltérhet az anyanyelvtől.

Problémákat vetett fel az állampolgárság kérdése is, hisz az országban nagy számban tartózkodtak a szomszéd országokból a háború következtében menekült magyarok, akik állampolgársága jogilag még nem volt rendezett. Ebben az esetben a megengedőbb fogalom használatát írták elő. Azaz: magyar állampolgárnak minősült minden olyan személy, „aki mind maga, mind felmenője Magyarországnak akár mai területén, akár 1921. évi július hó 26. napja előtt fennállott határain belül született, és állandó lakhelye 1948. január 1-jén Magyarország mai területén volt". Magyar állampolgárnak volt tekinthető az a személy is, akinek állampolgársága, honosítása folyamatban volt, és ezt igazolni tudta.

Mindhárom esetben gondot jelentett a kitelepített, de Magyarországra visszaszökött svábok, illetve a Jugoszláviába visszatérni nem tudó menekültek – nagyrészt szintén németek – összeírása. Ezeknél a személyeknél az anyanyelvi és nemzetiségi rovat kitöltését követően a „mégpedig szó után a visszaszökött sváb is bejegyzendő" – szólt az utasítás. Ugyanezt az eljárást kellett követni a Jugoszláviából átszökött vagy áttelepült személyek esetében is. Ezeknél a „Jugoszláviából átmenekült sváb" kitételt kellett alkalmazni. Ha a jugoszláv területről érkezett személyek nem német anyanyelvet és nemzetiséget vallottak, állampolgárságként a magyart is megjelölhették, állampolgárságuk még el nem ismert voltára való utalással.

A Magyarországról kitelepített, majd visszaszökött német anyanyelvű és nemzetiségű személyek kitelepítésükkor elvesztették magyar állampolgárságukat. Az a tíz-húsz ezer ember jogi értelemben hontalanként, illetve más értelmezés szerint német állampolgárként tartózkodott Magyarországon. Azonban sem az utasítás, sem a kódutasítás, sem az idézett pótutasítás nem teszi egyértelművé, hogy esetükben az állampolgárság tekintetében hogyan kell eljárni. Csak annyit jegyez meg, hogy „a válasz bejegyzésénél erre is utalni kell". Figyelemre méltó, hogy akkor, amikor a kitelepítések már fél éve befejeződtek, az utasítás a következőképpen rendelkezik: „A kitelepítési listán szereplő vagy összetelepített német anyanyelvűek anyanyelvi és nemzetiségi adatainak bejegyzésénél […] a kitelepítési listán szereplő sváb vagy az összetelepített sváb megjelölés alkalmazandó".[564]

A helyi közigazgatás képviselői rendre arról számoltak be, hogy „zavaró körülménytől mentesen folyik a népszámlálás, nemzetiségi vagy anyanyelvi megál-

[564] MNL BKML IV. 421. 39/1949. Az utasítás arra is fölhívta a számlálóbiztosok figyelmét, hogy amennyiben kétségesnek látszik az anyanyelvi és nemzetiségi adatbevallás, úgy nyomatékosan hívják fel az adatszolgáltató figyelmét a valótlan statisztikai adatok szolgáltatásával járó szigorú büntetésre.

Tudomásom szerint a fentiekben részletezett, visszaszökött svábokra, összetelepítettekre, valamint a jugoszláviai menekült svábok létszámára vonatkozó adatok földolgozása nem történt meg. Bár ez lehetőséget adna a második világháborút követő migráció nagyságának pontosabb meghatározására, csakúgy, mint a magyarországi svábokat ért különböző jogfosztások teljesebb föltárására.

lapításnál sem érezhető zavar, mindenki kisebb kivételtől eltekintve ténylegesen vallja be anyanyelvét. Egy-két esetben előfordult azonban az, hogy a népszámlált az aláírástól vonakodott afeletti aggodalmában, hogy a sok papíros között hátha pártba való belépési nyilatkozat is van, azt pedig nem írná alá".[565]

A második világháborút követő népszámlálás során a németek elűzése, a szlovák–magyar lakosságcsere, valamint a rossz történelmi tapasztalatok és a nyomasztó politikai légkör hatására a magukat kisebbségi anyanyelvűnek vagy nemzetiségűnek vallók száma minden korábbinál kisebb mértékűre zsugorodott. Mindössze 128 ezer személy vallotta magát nem magyar anyanyelvűnek, vagyis a népesség 1,4%-a. Magyarországnak ezen a területén 1941-ben még több mint 660 ezer kisebbségi anyanyelvűt írtak össze, akik a népesség több mint 7%-át képezték.

A soron következő, 1960. évi népszámlálást a Forradalmi Munkás Paraszt Kormány 1001/1958. számú határozata rendelte el[566], amelyet a Magyarországon kialakult szokással, az előző népszámlálás adatainak elavulásával, valamint az ország nemzetközi kötelezettségével – KGST tagországok határozata, ENSZ tagállamok megállapodása – indokoltak.

Az 1959. január 1-jei állapotnak megfelelően, a lakosság 1 százalékán végrehajtott próbaszámlálás tapasztalatai alapján került sor a népszámlálás végleges programjának, adatgyűjtési módszerének, formájának, valamint szervezési elveinek kialakítására.[567]

Már az előkészítés és a próbaösszeírás időszakában nagy hangsúlyt kapott az adatgyűjtés politikai előkészítése és az ezt segítő propagandamunka. „Ezt célozza a népszámlálásról szóló film, gyufacímke, többféle plakát, újságközlemények, rádióhírek. A megfelelő előkészítés azonban elképzelhetetlen a pártszervek segítsége nélkül. […] Tudatosítani kell a lakossággal a népszámlálás jelentőségét és szükségességét, valamint azt, hogy a kérdőívekbe a valóságnak megfelelően, őszintén tüntesse fel az adatokat, mivel ezek hivatali titkot képeznek, amelyeket csak a Központi Statisztikai Hivatal használhat fel."[568]

A propaganda azonban a nemzetiség megvallásával összefüggő korábbi személyes rossz tapasztalatokat nem tudta felülírni. Az ellenőrzést végző szakember a Győr-Sopron megyei Cirák községben megtartott próbaszámlálás kapcsán a következőket jegyezte meg: „A feltett kérdések közül: állampolgársága, nemzetisége

[565] MNL BKML IV. 421. 39/1949.

[566] Magyar Közlöny, 1958. január 5. 24.

[567] A Művelődésügyi Minisztérium az adatok feldolgozása kapcsán fogalmazott meg külön igényeket. Nevezetesen: kérte a 16 éven aluliak születési évenkénti (január 1. – augusztus 31., illetve szeptember 1. és december 31. közötti bontásban) adatait megyénként, külön a cigányokra vonatkozóan is, valamint a 16 éven aluli nemzetiségi népesség adatait korévenként. – MNL OL XXXII.23.–m-B 10. d.

[568] MNL OL XXXII.23.–m-B 10. d. és Tóth–Vékás, 2008. 413.

és anyanyelvére vonatkozóan az idősebb korosztályhoz tartozók, de némely esetben a fiatalok sem tudtak, vagy akartak kellő választ adni".[569]

Hasonló tapasztalatok fogalmazódtak meg az MSZMP Tolna Megyei Bizottságának a népszámlálás előkészítéséről szóló jelentésében is: „A próbaszámlálásnál tapasztaltuk, hogy a német ajkú lakosság nem a német nyelvet, nemzetiséget vallotta be, hanem azt íratta be, hogy magyar. Az okát abban látjuk, hogy a kitelepítések idején a népszámlálási adatok alapján történt a kitelepítés, és ettől félnek. Azok a polgárok, akiknek hozzátartozóik Németországban vannak, németeknek vallják magukat, a többiek zöme magyarnak. Mivel megyénkben több nemzetiség él, úgy kívánjuk az összeírást megoldani, hogy minden nemzetiséghez saját nemzetiségből való összeíróbiztost küldünk".[570]

A nemzeti-etnikai kérdőpontok tekintetében a próbaszámlálás tapasztalatai alapján változtatásokra nem került sor. Így a korábbi gyakorlatnak megfelelően az anyanyelvre, nemzetiségre, az anyanyelven kívül beszélt más nyelvre, valamint az állampolgárságra kérdeztek rá. A fogalom-meghatározások is a korábbiaknak megfelelően történtek. Kimaradt viszont a népszámlálás kérdőpontjai közül a megkérdezett vallására való rákérdezés.

S bár a Központi Statisztikai Hivatal munkatársai a népszámlálás lebonyolításának ellenőrzése során az etnikai-nemzeti bevallások kapcsán általános érvényű tapasztalatként fogalmazták meg, hogy a megkérdezettek – különösen a németek – nagy számban elzárkóznak az identifikációtól, a Hivatal az MSZMP KB részére készített összefoglalójában a következőket állapította meg: „A lakosság túlnyomó többsége a feltett kérdésekre őszintén válaszolt. Előfordult azonban, hogy a nemzetiségi – elsősorban németlakta – területeken az anyanyelv és különösen a nemzetiség bevallása nem a valóságnak megfelelően történt. Ezenkívül – különösen a városokban – volt tapasztalható, hogy a szobák számát a valóságosnál alacsonyabbnak vallották".[571]

[569] MNL OL XXXII.23.–m-B 10. d., és Tóth–Vékás, 2008. 413.

[570] MNL OL XXXII.23.–m-B 10. d.

Azt, hogy nem egyedi esetről volt szó, jelzi, hogy a KSH Népszámlálási Főosztályának a pártvezetéshez eljuttatott „Feljegyzés a népszámlálási próbafelvétel tapasztalatairól" szóló dokumentuma is hangsúlyosan foglalkozik – több más mellett – a nemzetiségi adatfelvétel problémájával. Egyes „helyeken rosszindulatú és hamis hírek kaptak szárnyra, amelyek következtében nemzetiségi vidékeken a nemzetiségre és anyanyelvre vonatkozó adatok kétes értékűek lettek, mert az érintett lakosság jó része magyar nemzetiségűnek és magyar anyanyelvűnek vallotta magát, egyes községekben letagadás történt a földtulajdonból és a lakószobák számából, mert a lakosság a próbafelvételt katonaság beszállásolásával, lakáskiutalással, adókivetéssel hozta kapcsolatba". – MNL OL Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004. Államgazdasági Osztály 1957–1966. (a továbbiakban: M-KS 288. f. 23. cs.) 1959/ 29. ő. e.

[571] MOL M-KS 288. f. 23. cs. 1959/ 29. ő. e.

Kenessey Zoltán, a KSH munkatársa a Baranya megyében tapasztaltakat a következőképpen foglalta össze: „Amennyiben ez megítélhető, a németül tudók (s azt hiszem, zömmel a többi nemzetiségi vagy esetleg annak gondolható személyek) túlnyomóan nagy többsége magyar nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallotta magát". – MNL OL XXXII.23.–m-B 10. d.

12. TÁBLÁZAT: *Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása, 1960*[572]

Népesség	Fő		A népesség %-a		A kisebbség hányada	
	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség
Összesen	9 961 044	9 961 044	100,00	100,00		
Magyar	9 786 038	9 837 275	98,24	98,76		
Szlovák	30 690	14 340	0,31	0,14	17,54	11,59
Román	15 787	12 326	0,16	0,12	9,02	9,96
Horvát	25 262	14 710	0,25	0,15	14,43	11,89
Szerb	4 583	3 888	0,05	0,04	2,62	3,14
Német	50 765	8 640	0,51	0,09	29,01	6,98
Cigány	25 633	56 121	0,26	0,56	14,65	45,34
Egyéb	22 286	13 744	0,22	0,14	12,73	11,10
Összes kisebbségi	175 006	123 769	1,76	1,24	100,00	100,00

Az 1960. évi népszámlálás során valamelyest nőtt mind az anyanyelvi, mind a nemzetiségi bevallások száma. A mintegy 175 ezer kisebbségi anyanyelvű személy a népesség 1,76%-át képezte, több mint egyharmaduk német anyanyelvű volt. Az össznépesség 1,24%-át írták össze nemzetiség szerint valamely kisebbséghez tartozóként, ezek mintegy felét tették ki a cigány nemzetiségűek. A nemzetiség szerint kisebbségként összeírtak között a németek alig 7%-kal szerepeltek. Ezzel pontosan ellentétes tendencia volt tapasztalható a cigányok esetében: a cigány nemzetiségűként összeírt 56 ezer személy a nemzetiségiek több mint 45%-át képezte, miközben a cigány anyanyelvűként összeírtak a kisebbségi anyanyelvűek körében nem egész 15%-ot képviseltek.

A következő, az Elnöki Tanács 1969/18. számú törvényerejű rendelete alapján az 1969. és 1970. fordulójának eszmei időpontjában lebonyolított népszámlálás során a teljes körű összeírás mellett a népesség és lakások 25 százaléka esetében reprezentatív adatfelvételre is sor került. A népszámlálás programjának kialakításakor messzemenően tekintettel voltak a korábbi népszámlálások tapasztalataira, az eltelt időben végbement gazdasági-társadalmi változások „mérésének" igényére, a különböző nemzetközi szervezeteknek – KGST, ENSZ – a 60-as évek második felében kiadott ajánlásaira. A jelentősen bővülő hazai és nemzetközi adatközlési igény tette szükségessé a reprezentatív mintavétel alkalmazását.[573]

[572] Vékás, 2005. 520.

[573] A módszertani újítás lényege, hogy míg a kevesebb kérdést tartalmazó alapprogram minden személyre, addig a lényegesen több kérdést tartalmazó kiegészítő vagy reprezentatív felvétel csupán a lakosság megfelelő mintavétellel kiválasztott 25 százalékára vonatkozott. A kiegészítő kérdések közé azok kerültek, amelyekből legfeljebb megyei részletezésű vagy országos eredmények összeállítása volt szükséges.

A nemzeti-etnikai kérdőpontok tekintetében – az ENSZ ajánlásától és a korábbi hazai népszámlálásoktól eltérően – több változtatásra került sor. E kérdőpontok tekintetében eltért egymástól a KGST és az ENSZ ajánlása is. Míg az anyanyelv, nemzetiség, anyanyelven kívül beszélt nyelv, vallás, állampolgárság kérdéseknek a kiegészítő programban való szerepeltetését az ENSZ fontosnak tartotta, addig a KGST ajánlása egyiket sem tartalmazta, bár mind az 1968-ban végrehajtott mikrocenzus, mind a népszámlálás végleges programjának kialakításakor fölmerült, hogy az adatok összehasonlíthatósága szempontjából aggályos a nemzetiség kérdezésének elhagyása. Végül sem a teljes körű, sem a reprezentatív adatfelvétel során nem kérdeztek rá, mint ahogyan a vallásra és az országban tartózkodó csekély számú külföldi állampolgárra való hivatkozással az állampolgárságra sem.[574] Az egyes fogalmak meghatározása változatlan maradt.

Az összeírási munkák 1970. január 14-én az egész ország területén befejeződtek. A Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálás végrehajtását értékelő jelentésében részletesen kitért az etnikai hovatartozást tükröző adatok valóságtartalmára, a felvétel során tapasztaltakra. A jelentés leszögezi, hogy az előkészítési munkák során nagy hangsúlyt fektettek arra – a népszámlálási kérdőív és utasítások felépítése, a helyi propaganda, valamint a nemzetiségi szövetségek bevonása révén –, hogy a népszámlálás során a nem magyar anyanyelvűek számát a valóságos helyzetnek megfelelően írják össze. Ennek ellenére ez a szám általában most is alacsonyabb lett, mint amennyit a nemzetiségi szövetségek – sokszor túlzottan – becsültek. Békés megyében például azt tapasztalták, hogy „az egyik szlovák tanítási nyelvű kollégium diákjainak nagy része magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Az ellenőrzés során megállapították, hogy ezek a diákok ténylegesen magyar anyanyelvűek, és csupán azért iratkoztak be a szlovák tanítási nyelvű középiskolába, mivel ide könnyebb a bejutás, és valószínűbbnek tartják az egyetemen való továbbtanulást.

Nem teljesen általánosítható vélemények szerint a német anyanyelvűek bevallása valamivel nagyobb számú volt az 1960. évinél. Különösen vonatkozik ez az idősebbekre, elsősorban Tolna, Baranya és Győr-Sopron megyékben. Fennáll azonban még ma is bizonyos félelem a német anyanyelv bevallását illetően, aminek magyarázataként egy a Statisztikai Hivatalhoz érkezett bejelentés a német nemzetiség állítólagos helyi elnyomását említi meg" – írták.[575]

Az adatok összesítése a német anyanyelvűek esetében rácáfolt az optimista előrejelzésre. Az 1960. évi népszámlálás során ugyanis 50 765, míg az 1970. évi során csupán 35 594 személy vallotta magát német anyanyelvűnek.

[574] „A mostani népszámlálás során először nem kérdezik az összeírtak nemzetiségét, mivel a tapasztalatok szerint ezek az összesítések általában nem voltak megfelelőek, mert az emberek sokszor tagadták, nem mondták a valóságot." – MNL OL XXXII.23.–m-B Tájékoztató az 1970. évi népszámlálásról. 1969. december 3. 15. d.

Az anyanyelv rovatban a következő válaszlehetőségeket tüntették fel előnyomtatva: magyar – szlovák – román – szerb, horvát, egyéb délszláv – német – cigány – egyéb, mégpedig: …

A reprezentatív kérdőív emellett az anyanyelven kívül beszélt más nyelvre is rákérdezett.

[575] MNL OL XXXII.23.–m-B Jelentés az 1970. évi népszámlálás végrehajtásáról. 1970. január 20. 15. d.

13. TÁBLÁZAT: *Magyarország népességének anyanyelvi megoszlása, 1970*[576]

Anyanyelv	Fő	A népesség %-a	A kisebbség hányada
Összesen	10 322 099	100,00	
Magyar	10 166 237	98,49	
Szlovák	21 176	0,21	13,59
Román	12 624	0,12	8,10
Német	35 594	0,34	22,84
Szerb	12 235	0,12	7,85
Horvát	17 609	0,17	11,30
Szlovén	4 205	0,04	2,70
Cigány	34 957	0,34	22,43
Egyéb	17 462	0,17	11,20
Összes kisebbségi	155 862	1,51	100,00

Az 1970. évi népszámlálás során összességében is visszaesett a nem magyar anyanyelvűként nyilatkozók száma és aránya az 1960. évi népszámláláshoz viszonyítva: a 156 ezer nem magyar anyanyelvű személy csupán a népesség 1,51%-át képezte. Az anyanyelvi bevallások száma valamennyi nemzetiség esetében csökkent, kivételt a cigányok képeztek, körükben jelentősen több személyt írtak össze cigány anyanyelvűként.

A vizsgált időszakban a politikai hatalom is osztotta azt a nézetet, hogy a népszámlálások adatai nem a társadalom tényleges nemzeti-etnikai összetételét tükrözik. A különböző állami- és pártszervezetek a bevallási hajlandóság minimális voltát a nemzetiségieket korábban ért sérelmek hatásának, illetve az asszimilálódás következményének tulajdonították. Kísérlet sem történt a folyamatnak az 1950–1970 közötti nemzetiségpolitika összefüggésrendszerében való értelmezésére. Abban azonban mind az állami szervek, mind a nemzetiségi szövetségek vezetői egyetértettek, hogy a kulturális, oktatási igények tervezéséhez ennél pontosabb adatokra lenne szükség. Ezért időről időre kísérletet tettek arra, hogy a nemzetiségek létszámát a népszámlálástól eltérő módszertannal is meghatározzák.

Az 1949. évi népszámlálás nemzetiségi adatainak tarthatatlansága mindenki előtt nyilvánvaló volt. A Központi Statisztikai Hivatal 1955 decemberében részben saját munkájának ellenőrzésére, részben Gerő Ernő kérésére viszonylag terjedelmes és részletes anyagot állított össze a rendelkezésre álló becslések és 100 településen végzett helyszíni tanulmány alapján a magyarországi nemzeti kisebbségek létszámáról, és életkörülményeiről.[577]

[576] Vékás, 2005. 520.

[577] Gerő a KSH elnökének 1955. november 2-án eljutatott levelében a következőképpen fogalmazott: „Meg tudná-e mondani a Központi Statisztikai Hivatal legalább hozzávetőlegesen, hogy

Az összeállított anyag és Gerő Ernő kérésének közvetlen összefüggését – bár erre sehol nem történik utalás, és arra sem derül fény, hogy melyek voltak Gerő konkrét motivációi – alátámasztja, hogy a korlátozott számú példányban, belső kiadványként megjelent kötet struktúrája szinte teljesen megegyezik a levélben foglaltakkal.[578]

14. TÁBLÁZAT: *Magyarország nemzetiségi megoszlása különböző szervezetek felmérései, becslései alapján, 1955–1968*[579]

	Délszláv			Német		
Év / Szervezet	1955	1958	1968	1955	1958	1968
KSH	45 000	45 000	–	220 000	220 000	–
Szövetségek	80 000	100 000–120 000	100 000–120 000	250 000	250 000–300 000	200 000–220 000

	Román			Szlovák		
Év / Szervezet	1955	1958	1968	1955	1958	1968
KSH	15 000	15 000	–	60 000	60 000	–
Szövetségek	25 000	20 000–25 000	20 000–25 000	150 000	120 000–150 000	100 000–120 000

A táblázat adatai jól tükrözik, hogy a KSH az általa 100 községben végzett fölmérés és a környezet kategorizációja alapján az egyes nemzetiségi közösségek létszámát valamennyi, a korszakban megtartott népszámlálásnál magasabban határozta meg. A délszláv és a szlovák kisebbség esetében ez az eltérés több mint kétszeres, míg a németeknél két és félszeres. A legkisebb a különbség a KSH becslése és a népszámlálási adatok között a román kisebbség esetében. Figyelembe véve a második világháború alatti és utáni kényszermigrációs folyamatok hatását, a KSH 1955. évi nemzetiségstatisztikai adatai valamennyi nemzetiség esetében

mennyi jelenleg Magyarországon a nemzeti kisebbségek területi megoszlása? Ugyancsak érdekelne, ha tudna a KSH adatokat adni a nemzeti kisebbségek ellátottságáról; iskolával, egészségügyi- és szociális intézményekkel; milyen a nemzeti kisebbségek gazdasági helyzete. […] ezeket a következő csoportosításban kellene figyelembe venni: német, délszláv, szlovák, román, cigány, egyéb. Az is jó volna, ha kapnánk valamilyen képet arról, hogy az ország általános gazdasági színvonalához képest milyen a nemzeti kisebbségek gazdasági színvonala (ipar, mezőgazdaság fejlettsége a zárt, vagy viszonylag zárt nemzeti területeken, közlekedés stb." – MNL OL XXXII.23.–m-B 6. d.

[578] Szociális és kultúrstatisztikai jelentés. A nemzeti kisebbségek száma és helyzete 1955. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1955. Készült 30 példányban., valamint Pártállam, 2003. 202–222.

Figyelemre méltó az is, hogy ebben az évben került sor a zárt cigánytelepeken élők és a vándorcigányok összeírására is. Az összeírást elsősorban szociális, egészségügyi okokkal indokolták.

[579] A táblázatot a Szociális és kultúrstatisztikai jelentés, 1955. és a MNL OL M-KS 288. f. 20. cs. 548. ő. e. dokumentumok alapján állítottam össze.

pontosabbnak tekinthetők – különösen a németség esetében – a népszámlálási bevallásoknál. A szlovákok és délszlávok megadott száma viszont némileg túlzott.

Ennél is nagyobb mértékű eltérés figyelhető meg a nemzetiségi szövetségek becsült létszámadatai és a népszámlálási bevallások között. Bár a vizsgált korszakban az egyes nemzetiségi szövetségek az általuk megadott létszámadatokat különböző mértékben, de folyamatosan lefelé módosították, ezek – a román és a német kisebbség kivételével – lényegesen magasabbak voltak nemcsak a népszámlálási bevallásoknál, de a KSH becsült adatainál is.

15. TÁBLÁZAT: *Nemzetiségi települések, 1955*[580]

Nemzetiség	Községek (városok) száma, ahol a nemzetiségi népesség az összes népességnek							Összesen
	20–30%	30–40%	40–50%	50–60%	60–70%	70–80%	80%	
Német	75	69	36	20	12	7	3	222
Délszláv	11	7	11	5	6	7	5	52
Szlovák	9	10	1	5	2	5	2	34
Román	3	1	–	1	1	–	1	7
Vegyes	5	3	–	–	–	–	–	8
Összesen	103	90	48	31	21	19	11	323

16. TÁBLÁZAT: *Nemzetiségi települések megyénként, 1955*

Terület	Települések száma	Ebből						Zárt cigány települések[581]
		Német	Délszláv	Szlovák	Román	Vegyes	Összes nemzetiségi	
		települések						
Budapest	1	–	–	–	–	–	–	–
Baranya megye	329	98	20	–	–	1	119	74
Bács-Kiskun megye	113	10	4	1	–	3	18	36
Békés megye	77	–	–	4	3	2	9	19
Borsod-A.-Z. megye	365	–	–	7	–	–	7	220
Csongrád megye	67	–	–	3	1	1	5	13
Fejér megye	106	8	–	–	–	–	8	24
Győr-Sopron megye	177	2	4	–	–	–	6	14
Hajdú-Bihar megye	82	–	–	–	3	–	3	53
Heves megye	116	–	–	1	–	–	1	70

[580] A táblázatokat a KSH fölmérése, illetve becslése alapján közöljük. Lásd Szociális és kultúrstatisztikai jelentés, 1955.

[581] 20 főnél többel rendelkező zárt cigánytelepülés.

Terület	Települések száma	Ebből						Zárt cigány települések
		Német	Délszláv	Szlovák	Román	Vegyes	Összes nemzetiségi	
		települések						
Komárom megye	75	16	–	6	–	–	22	27
Nógrád megye	138	2	–	4	–	–	6	70
Pest megye	185	12	1	8	–	1	22	67
Somogy megye	252	5	4	–	–	–	9	89
Szabolcs- Sz. megye	232	–	–	–	–	–	–	175
Szolnok megye	79	–	–	–	–	–	–	50
Tolna megye	108	44	–	–	–	–	44	51
Vas megye	231	5	13	–	–	–	18	34
Veszprém megye	264	20	–	–	–	–	20	55
Zala megye	260	–	6	–	–	–	6	60
Magyarország	3 257	222	52	34	7	8	323	1 201

Magyarország településeinek tehát 10%-át olyan községek és városok alkották, ahol a lakosság több mint 20%-a nem magyar anyanyelvű volt. E települések kétharmadában a németek, 16%-ban a délszlávok, 11%-ban a szlovákok aránya haladta meg a 20%-ot. Mindösszesen azonban csak 82 községben volt 50%-nál magasabb a nem magyar anyanyelvűek aránya, ami a kisebbségek szórvány helyzetét jelzi.

A 222 német nemzetiségű község 44%-a Baranya, 20%-a Tolna, 9%-a Veszprém megyében volt. A szlovákok egyharmada Békés megyében – Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós – lakott. A délszláv anyanyelvűek majd kétharmada Baranya, Bács-Kiskun és Vas megyében élt, ahol a megyék összlakosságának 1,6%–3%-át képezték. A román anyanyelvűek 60%-a Békés megyében élt, ahol a megye lakosságának 1,9%-át adták.

17. TÁBLÁZAT: *A népesség megoszlása anyanyelv szerint megyénként, 1955*

Terület	Összes népesség	Ebből							Nem magyar anyanyelvűek
		Magyar	Szlovák	Román	Délszláv	Német	Cigány	Egyéb	
Budapest	1 850 000	1 804 500	2 000	500	1 000	25 000	1 000	16 000	45 500
Baranya megye	393 000	323 500	–[582]	–	11 000	55 000	3 000	500	69 500
Bács-Kiskun megye	589 000	550 500	1 000	–	9 500	26 000	1 500	500	38 500

[582] 500 alatti vagy adat nélküli.

Terület	Összes népesség	Ebből							Nem magyar anyanyelvűek
		Magyar	Szlovák	Román	Délszláv	Német	Cigány	Egyéb	
Békés megye	468 000	421 500	30 000	9 000	2 000	3 000	2 000	500	46 500
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	713 000	698 000	3 000	–	–	–	10 000	2 000	15 000
Csongrád megye	424 000	417 000	2 000	1 000	500	1 000	1 500	1 000	7 000
Fejér megye	345 000	333 000	–	–	–	11 000	500	500	12 000
Győr-Sopron megye	406 000	391 000	–	–	4 000	10 000	500	500	15 000
Hajdú-Bihar megye	501 000	492 500	–	3 000	–	–	3 500	2 000	8 500
Heves megye	326 000	323 000	–	–	–	–	2 500	500	3 000
Komárom megye	247 000	224 500	6 000	–	–	16 000	500	–	22 500
Nógrád megye	237 000	228 500	4 000	–	–	1 000	3 500	–	8 500
Pest megye	685 000	646 000	10 000	–	2 000	24 000	2 000	1 000	39 000
Somogy megye	364 000	354 000	–	–	2 000	4 000	3 500	500	10 000
Szabolcs-Szatmár megye	548 000	539 000	–	–	–	–	7 500	1 500	9 000
Szolnok megye	453 000	450 000	–	–	–	–	2 500	500	3 000
Tolna megye	278 000	247 000	–	–	–	29 000	1 500	500	31 000
Vas megye	287 000	274 500	–	–	8 500	3 500	500	–	12 500
Veszprém megye	365 000	353 000	–	–	–	10 000	1 000	1 000	12 000
Zala megye	270 000	264 500	–	–	4 000	–	1 500	–	5 500
Magyarország	9 749 000	9 335 500	60 000	15 000	45 000	220 000	50 000	30 000	420 000

Terület	Összes népesség	Ebből							Nem magyar anyanyelvűek
		Magyar	Szlovák	Román	Délszláv	Német	Cigány	Egyéb	
Ebből az adat nélküli vagy 500 alatti megyék	–	–	2 000	1 500	500	1500	–	1 000	6 500

18. TÁBLÁZAT: *A népesség megoszlása anyanyelv szerint megyénként, százalékban, 1955*

Terület	Összes népesség	Ebből							Nem magyar anyanyelvűek
		Magyar	Szlovák	Román	Délszláv	Német	Cigány	Egyéb	
Budapest	100,0	97,5	0,1	0,0	0,1	1,3	0,1	0,9	2,5
Baranya megye	100,0	82,3	–	–	2,8	14,0	0,8	0,1	17,7
Bács-Kiskun megye	100,0	93,5	0,2	–	1,6	4,4	0,2	0,1	6,5
Békés megye	100,0	90,1	6,4	1,9	0,4	0,7	0,4	0,1	9,9
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	100,0	98,0	0,3	–	–	–	1,4	0,3	2,0
Csongrád megye	100,0	98,4	0,5	0,2	0,1	0,2	0,4	0,2	1,6
Fejér megye	100,0	96,5	–	–	–	3,2	0,1	0,2	3,5
Győr-Sopron megye	100,0	96,3	–	–	1,0	2,5	0,1	0,1	3,7
Hajdú-Bihar megye	100,0	98,3	–	0,6	–	–	0,7	0,4	1,7
Heves megye	100,0	99,1	–	–	–	–	0,8	0,1	0,9
Komárom megye	100,0	90,9	2,4	–	–	6,5	0,2	–	9,1
Nógrád megye	100,0	96,4	1,7	–	–	0,4	1,5	–	3,6

Terület	Összes népesség	Ebből							Nem magyar anyanyelvűek
		Magyar	Szlovák	Román	Délszláv	Német	Cigány	Egyéb	
Pest megye	100,0	94,3	1,5	–	0,3	3,5	0,3	0,1	5,7
Somogy megye	100,0	97,3	–	–	0,5	1,1	1,0	0,1	2,7
Szabolcs-Szatmár megye	100,0	98,4	–	–	–	–	1,3	0,3	1,6
Szolnok megye	100,0	99,3	–	–	–	–	0,6	0,1	0,7
Tolna megye	100,0	88,8	–	–	–	10,4	0,6	0,2	11,2
Vas megye	100,0	95,6	–	–	3,0	1,2	0,2	–	4,4
Veszprém megye	100,0	96,7	–	–	–	2,7	0,3	0,3	3,3
Zala megye	100,0	98,0	–	–	1,5	–	0,5	–	2,0
Magyarország	100,0	95,7	0,6	0,1	0,5	2,3	0,5	0,3	4,3

A nem magyar anyanyelvű népesség becsült aránya Baranyában (18%), Tolnában (11%) és Békésben (10%) volt a legmagasabb. Az első kettőben a német, az utóbbiban a szlovák és román anyanyelvűek száma volt viszonylag magas. Budapesten 2,5%-ot, 11 megyében pedig 2–5% közötti arányt képezett a nem magyar anyanyelvű lakosság.

Az 1960-as években Hoóz István tett arra kísérletet, hogy a pécsi járás nemzetiségi összetételét, illetve az egyes nemzetiségi csoportok demográfiai jellemzőit összehasonlító módon vizsgálja. A nemzetiségek létszámának megállapításánál az 1960. évi népszámlálás adataiból indult ki, de nemzetiséginek tekintette azokat is, akik az adott kisebbség nyelvét nyelvtudásként megjelölték. A nemzetiségi lakosság létszámának megállapításánál a környezet minősítését is figyelembe vette. A kutatás alapvető célkitűzése az volt, hogy az identifikáció és kategorizáció kombinálása révén kialakított módszerrel egy kisebb közigazgatási egység nemzetiségi lakosságszámát a népszámlálásnál pontosabban meghatározza. Emellett az egyes nemzetiségi közösségek szocioökonómiai jellemzőinek különbözősége, e jelenségek okainak fölfejtése állt a középpontban. E kérdéseknek az országban lezajlott gazdasági, társadalmi változások összefüggésében való vizsgálata nagy jelentőséggel bírt.[583]

[583] A kutatás módszertanára vonatkozóan bővebben lásd Hoóz István: *Nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében.* Budapest. 1968. 13–14., 77–78. (Népességtudományi Intézet Közleményei 18.)

A népszámlálás adatai szerint a pécsi járásban 40 008 fő élt. 1487 fő német, 3512 fő délszláv anyanyelvűnek vallotta magát. A kutatás 5090 személyt német, 3927 személyt délszláv nemzetiségűnek minősített. Míg tehát a népszámlálás adatai alapján a járás lakosságának 3,7%-a volt német, 8,8%-a pedig délszláv, addig a kutatás ezt az arányt 12,7%-ra, illetve 9,8%-ra módosította.[584]

A népszámlálások nemzeti-etnikai adatai – mint fentebb már utaltam rá – egy pillanatnyi értékválasztás kifejezői, amiket különböző módon és mértékben befolyásol a társadalmi környezet és a politikai hatalom kisebbségekkel szembeni magatartása. E szempontból az 1949. évi népszámlálás tekinthető a mélypontnak, amikor a háború, a telepítések és a politikai nyomás hatására drasztikusan csökkent a kisebbségi kötődésűek száma. Emellett tovább nőtt az anyanyelvi és nemzetiségi adatok közötti különbség: az 1941. évi 18%-kal szemben 28%-kal volt nagyobb a kisebbségi anyanyelvet vallók aránya a kisebbségi nemzetiségűként nyilatkozókhoz viszonyítva. Nyolcszor annyi német, ötször annyi horvát és szlovén mondta magát anyanyelve szerint a kisebbséghez tartozónak, mint amennyit nemzeti hovatartozása szerint kisebbségiként bejegyeztek. Az 1941. évi népszámlálás személyi adatlapjainak a kitelepítésnél való fölhasználása, illetve a nemzetiségi kötődés bevallásának az állammal szembeni illojalitásként való értelmezése minimálisra (2617 fő) csökkentette a németek körében a nemzetiségi bevallásokat.

Ugyanakkor a cigányok esetében 57%-kal volt nagyobb a magukat nemzetiségi értelemben a kisebbséghez tartozónak vallók száma a cigány anyanyelvűként összeírtakhoz viszonyítva. Nemzetiségi tekintetben a kisebbségiként összeírtak 37,5%-át képezték, míg a kisebbségi anyanyelvűek körében arányuk ennek a felét sem érte el.

Az 1960. évi népszámlálás során az 1949. évihez viszonyítva valamennyi kisebbség esetében – kivéve a szerbeket – nőtt az anyanyelvi bevallások száma. Ez a tendencia azonban a következő évtizedben már nem folytatódott. Az 1970. évi népszámlálás során valamennyi kisebbség esetében csökkent az anyanyelvi bevallások száma. Sőt a németek és cigányok kivételével a többi kisebbség esetében az 1949. évi bevallásokat sem érte el, ami folyamatos asszimilációs trendet jelez. Nem emelkedtek meg az anyanyelvi bevallások annak hatására sem, hogy az 1970. évi népszámlálás során a nemzetiségi kötődésre nem kérdeztek rá. A nemzetiségi bevallások tekintetében az egyes kisebbségeknél ellenkező előjelű folyamatokat figyelhetünk meg. Az 1960. évi népszámlálás során az előzőhöz viszonyítva kevesebb szerb, román, cigány és több német, szlovák, horvát nemzetiségű személyt írtak össze.

[584] Hoóz, 1968. 16.

A módszer alkalmazása kapcsán számos kritika fogalmazódott meg, amelyek egy részét Hoóz István is elismerte. Például vegyes lakosságú községekben feltételezhető, hogy a lakosság valamilyen szinten egymás nyelvét is megtanulja. Azaz valamennyi német nyelvtudást valló személy aligha tekinthető ab ovo német nemzetiségűnek is. Nem volt alkalmazható a módszer nagyobb területi egységre sem, hiszen a kitelepítés hatása adott járáson belül is különböző mértékű volt.

19. TÁBLÁZAT: *Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása, 1941–1970*[585]

Népesség	1941		1949		1960		1970	
	Fő		Fő		Fő		Fő	
	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség
Összesen	9316074	9316074	9204799	9204799	9961044	9961044	10322099	–
Magyar	8655798	8918868	9076041	9104640	9786038	9837275	10166237	–
Német	475491	302198	22455	2617	50765	8640	35594	–
Szlovák	75877	16677	25988	7808	30690	14340	21176	–
Román	14142	7565	14713	8500	15787	12326	12624	–
Ruszin	4573	3464						–
Horvát	21395	2663	20423	4106	25262	14710	17609	–
Bunyevác-sokác	16490	1511						–
Szerb	5442	3632	5158	4190	4583	3888	4205	–
Szlovén	4816	2058	4473	666				–
Cigány	18640	27033	21387	37598	25633	56121	34957	–
Zsidó	1579	–						–
Egyéb	21831	30405	14161	34674	22286	13744	17462	–
Összes kisebbségi	660276	397206	128758	100159	175006	123769	155862	–

[585] 1941. évi népszámlálás, 1983. 23–30. és Vékás, 2005. 518., 520.

20. TÁBLÁZAT: *Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása százalékban, 1941–1970*[586]

Népesség	1941		1949		1960		1970	
	A népesség %-a		A népesség %-a		A népesség %-a		A népesség %-a	
	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	–
Magyar	92,91	95,74	98,60	98,91	98,24	98,76	98,49	–
Német	5,10	3,24	0,24	0,03	0,51	0,09	0,34	–
Szlovák	0,81	0,18	0,28	0,08	0,31	0,14	0,21	–
Román	0,15	0,08	0,16	0,09	0,16	0,12	0,12	–
Ruszin	0,05	0,04						–
Horvát	0,23	0,03	0,22	0,04	0,25	0,15	0,17	–
Bunyevác-sokác	0,18	0,02						–
Szerb	0,06	0,04	0,06	0,05	0,05	0,04	0,12	–
Szlovén	0,05	0,02	0,05	0,01			0,04	–
Cigány	0,20	0,29	0,23	0,41	0,26	0,56	0,34	–
Zsidó	0,02	0,00						–
Egyéb	0,23	0,33	0,15	0,38	0,22	0,14	0,17	–
Összes kisebbségi	7,09	4,26	1,40	1,09	1,76	1,24	1,51	–

[586] 1941. évi népszámlálás, 1983. 23–30. és Vékás, 2005. 518., 520.

21. TÁBLÁZAT: *Az egyes magyarországi kisebbségeknek a kisebbségeken belüli hányada, 1941–1970*[587]

Népesség	1941		1949		1960		1970	
	A kisebbségen belüli hányad (%)		A kisebbségen belüli hányad (%)		A kisebbségen belüli hányad (%)		A népesség %-a	
	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség
Magyar								–
Német	72,36	76,08	17,44	2,61	29,01	6,98	22,84	–
Szlovák	11,50	4,20	20,18	7,80	17,54	11,59	13,59	–
Román	2,32	1,90	11,43	8,49	9,02	9,96	8,10	–
Ruszin	0,09	0,90						–
Horvát	3,24	0,67	15,86	4,10	14,43	11,89	11,30	–
Bunyevác-sokác	2,55	0,38						–
Szerb	0,83	0,91	4,01	4,18	2,62	3,14	7,85	–
Szlovén	0,74	0,51	3,47	0,66			2,70	–
Cigány	2,82	6,80	16,61	37,54	14,65	45,34	22,43	–
Zsidó	0,24							–
Egyéb	3,31	7,65	11,00	34,62	12,73	11,10	11,20	–
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	–

[587] 1941. évi népszámlálás, 1983. 23–30. és Vékás, 2005. 518., 520.

A vizsgált időszakban a népszámlálások nemzeti-etnikai adatai lényegében visszatükrözik a politikai hatalom nemzetiségekkel szembeni törekvéseit. Az 1949. évi népszámlálásnál nemcsak a németek kitelepítése, illetve a szlovák–magyar lakosságcsere gyakorolt negatív hatást a nemzeti-etnikai bevallásokra, de az automatizmus elvéből következő asszimilációs elvárások, illetve a német és délszláv kisebbség kollektív megbélyegzése is. A kisebbségpolitikában az '50-es évek második felében a kommunikáció szintjén bekövetkezett változás az egyes személyek napi tapasztalatait nem tudta fölülírni. S bár az 1960. évi népszámlálás során az 1949. évihez viszonyítva 135%-al nőtt az anyanyelvi bevallások, s 123%-al a nemzetiségi bevallások száma, ez azonban csak a kiinduló értékekhez viszonyítva tekinthető emelkedésnek. Az állam és polgárai közötti mérhetetlen bizalomvesztésre mutatnak rá a kisebbségi közösségek nagyságát a népszámlálástól eltérő módszertannal meghatározó kutatások eredményei is.

Az 1958. évi párthatározatokban megfogalmazott elvek ellenére a nemzetiségekkel szembeni hatalmi eljárási módot a '60-as években továbbra is az asszimilációs törekvés és az anacionalitás elvárása határozta meg. Ezzel összhangban 1960-ban megszüntették az anyanyelvű oktatást, amelynek hatása az 1970. évi népszámlálás anyanyelvi adataiban is megmutatkozott. A népszámlálások lebonyolításában, illetve a kisebbségekre vonatkozó adatok feldolgozásában, közzétételében is az államnemzeti törekvés jutott érvényre.

Az 1949., 1960. és az 1970. évi népszámlálásnak a lakosság nemzetiségi és anyanyelvi megoszlására vonatkozó községsoros adatait nem tették közzé. Így a kutató jószerével csak az egyes kisebbségi közösségek létszámváltozására, a nemzetiségek egymáshoz és az összlakossághoz viszonyított arányára szorítkozhat. Adatok hiányában egyéb demográfiai jellemzőket, mint a nemzetiségek területi elhelyezkedése, illetve az abban bekövetkezett változások, vagy az országon belüli migráció trendje, nem lehet megállapítani. Nem tették közzé a kisebbségi közösségek életkori megoszlására, gazdasági aktivitására, illetve foglalkozási összetételére vonatkozó adatokat sem. Így vizsgálhatatlan, hogy a szocialista politikai-gazdasági struktúra kialakítása milyen hatással volt az egyes nemzetiségekre. Azáltal pedig, hogy az 1970. évi népszámlálásnál a nemzetiségi kötődésre rá sem kérdeztek, lehetetlenné vált a nemzeti identitás objektív (anyanyelv) és szubjektív (nemzetiség) elemeinek az egyes kisebbségeken belüli, illetve közötti viszonyrendszerének a vizsgálata és a trend megállapítása.

Gazdasági, társadalmi helyzet

A második világháború után a magyar gazdaság teljesítőképessége – a fél évtizedes hadigazdálkodás és a hatalmas háborús veszteség következtében – a '20-as évek alacsony szintjére zuhant vissza. A munkaerőhiány, az állatállomány pusztulása, a termelőeszközök, valamint az új gazdák körében a szakértelem hiánya a termésátlagok drasztikus csökkenésével járt, s élelmiszerhiányt idézett elő. A kereslet-kínálat egyensúlyának megbomlásához, a hiperinfláció kialakulásá-

hoz hozzájárult az ország magas jóvátételi kötelezettsége is. A gazdaság dezorganizáltságának mielőbbi megszüntetése, az infrastruktúra helyreállítása volt a legsürgetőbb feladat. A stabilizáció első lépéseként fölszámolták a hiperinflációt – amit a beszolgáltatások által sújtott parasztság rovására valósítottak meg –, s új pénznemet vezettek be.

Az újjáépítéssel, az élet normalizálásával párhuzamosan megkezdődött a korábbi tulajdonviszonyok radikális átalakítása is. A kommunisták törekvései között rövid távon a mezőgazdaság kollektivizálása nem szerepelt. Korábbi tapasztalataik alapján ugyanis egyértelmű volt számukra, hogy a parasztságot földosztás nélkül nem lehet megnyerni. Ezért először maguk is támogattak egy radikális földreformot, bár agrárpolitikai célkitűzésük hosszú távon kezdettől fogva a szövetkezetesítés volt. E téren az MDP radikális stratégiaváltása 1948 közepén, a Kominform határozata után következett be, amely a jugoszláv kommunistákat többek között „liberális" parasztpolitikájuk miatt ítélte el.

Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án Kecskeméten megtartott beszédében hirdette meg a szövetkezetesítést, a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi átszervezését. Az MDP szemében tehát a negyvenes évek végére fő ellenséggé a családok és a helyi közösségek gazdasági függetlenségét biztosító árutermelő parasztgazdaságok váltak. Míg korábban e gazdaságok tulajdonosainak csupán a semlegesítésére, ezt követően nyílt fölszámolásukra, a mezőgazdasági szektorból való eltávolításukra törekedtek. Bár a vidék „államosításának" következményeit a falvak lakosságának egésze nyögte, gazdasági erejük, szaktudásuk okán a kizsákmányolónak minősített kulákság megtörése volt a fő cél. Ennek elérését 1949–1950-től a korlátozó rendszabályok egész sora – progresszív adózás és begyűjtési rendszer bevezetése, hitelek megszüntetése, alkalmazottak bérének fölemelése –, valamint a büntetések széles skálája szolgálta. Bár eredetileg csak a 25 kat. holdnál nagyobb földdel rendelkezőket nyilvánították kuláknak, később az állandóan változó szabályok tág értelmezésével gyakorlatilag bárkit annak minősíthettek.[588]

Az ipari üzemek tulajdonviszonyainak radikális átalakítása 1946-ban, a bányák államosításával vette kezdetét, amit a következő években a különböző nagyságú ipari üzemek, kereskedelmi vállalkozások és a szolgáltató szektor egyes területeinek államosítása követett.

Az államosításokkal egyidejűleg kialakították a központilag irányított tervgazdálkodás intézményeit is. Az 1947. augusztus 1-jével megkezdődött első hároméves terv a ciklus végére az újjáépítés befejezését, a mezőgazdasági termelésnek

[588] A kollektivizálás folyamatát részletesen feldolgozta Kovács József, Ö.: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall Kiadó, 2012. (Korall. Társadalomtörténeti monográfiák 3.)

A paraszti társadalom megfélemlítésében a vegyes lakosságú településeken a nemzeti hovatartozás is diszkvalifikációs szempontként jelent meg. Erre vonatkozóan lásd Tóth, 2014. 251–268. valamint Varga Zsuzsanna: Ki a veszélyesebb ellenség: a „kulák" vagy a kétlaki?: Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás, 1949–1953. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* (Szerk. Horváth Sándor–Ö. Kovács József.) Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015. 51–77.

az utolsó békeév, az ipari termelésnek pedig az azt 27%-al meghaladó teljesítményét tűzte ki célul. Menet közben azonban a két nagyhatalom szembenállásának elmélyülése miatt az iparfejlesztés, ezen belül a nehéz- és hadiipari beruházások kaptak prioritást. A források elosztása a hidegháborús hadigazdálkodás követelményeinek rendelődött alá. Bár a ciklus végére az ipar teljesítménye a hároméves terv célkitűzéseit meghaladta, de jelentős szerkezeti változáson ment keresztül. A nehézipari ágazatok termelési értékének aránya az 1938-as 40–42%-ról 1949-re 60%-ra emelkedett, míg ugyanilyen mértékben csökkent a könnyűipari ágazatok termelési értéke. A mezőgazdaságra szánt 30%-os beruházási ráta 18%-ra csökkentésének következtében a főbb növényféleségek termésátlaga és termésmennyisége továbbra is jelentősen elmaradt a háború előttitől. A könnyűipari termelés volumenének visszaszorítása, illetve a mezőgazdaság termelékenységének alacsony szinten maradása az életszínvonal jelentős mértékű visszaesésével járt.

A második világháború után a gazdaság radikális átalakításának a nemzetiségek gazdasági, társadalmi helyzetére gyakorolt hatása csak nagyon korlátozott módon vizsgálható. A korabeli népszámlálásoknak az egyes nemzetiségek korösszetételére, birtokviszonyaira, foglalkozására, iskolai végzettségére, vallási megoszlására vonatkozó adatait nem tették közzé.[589] Töredékesek és ellentmondásosak a rendelkezésre álló tematikus és területi statisztikai adatok is, ami az 1945–1950 között végrehajtott közigazgatási területváltozásokból is adódhat. Nehezíti e folyamatoknak a nemzetiségekre gyakorolt hatásvizsgálatát az is, hogy gyors, intenzív, felülről irányított, kikényszerített változtatásokról volt szó. Az egyes intézkedések gyakorlati végrehajtását nem a szakszerűség jellemezte. A hatalomért folytatott harcban a gazdasági célszerűség alárendelődött a politikai haszonszerzésnek vagy a migráció, a külső körülmények diktálta kényszereknek. Egy-egy intézkedés végrehajtása még be sem fejeződött, amikor egy újabb szabályozás fölülírta az előzőt. Mindez tovább növelte a gazdaság radikális és gyors átalakításából adódó transzformációs veszteséget, és állandó káoszt, bizonytalanságot idézett elő a tulajdonviszonyokban, valamint a termelés feltételeinek kiszámíthatóságában.[590]

[589] A magyarországi németek területi elhelyezkedése és gazdasági-társadalmi jellemzői változásainak korlátozott vizsgálati lehetőségére vonatkozóan lásd még Fischer, Holger: Karten zur räumlichen Verteilung der Nationalitäten in Ungarn. Darstellungsmöglichkeiten und Grenzen ihrer Interpretation am Beispiel von ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum".* (Hrsg. Edgar Hösch–Gerhard Seewann). München, Oldenbourg Verlag, 1991. 325–393.; Fischer, Holger: A magyarországi németek 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai. *Regio,* 1992. 3. 147–165., valamint Fischer, Holger: Räumliche Aspekte des sozio-ökonomischen Wandels der ungarndeutschen Minderheit im 20. Jahrhundert. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz „The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990".* Inter Universitys Center, Dubrovnik, 8–14. April 1991. (Szerk. Gerhard Seewann.) München, Oldenbourg Verlag, 1992. 236–264.

[590] A transzformációs veszteségre vonatkozóan részletesen lásd Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz: A magyarországi „új szakaszt" megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján. *Századok,* 2011. 1. 75–116.

Az egyes nemzetiségek gazdasági helyzetében a második világháború után bekövetkezett változásokat az 1930. évi népszámlálás adataiból kibontakozó képhez viszonyítom. Kiindulópontként azért választottam ezt az időmetszetet, mert rendelkezésre állnak a megfelelő adatok, azaz az egyes nemzetiségek gazdasági helyzete társadalomstatisztikai eszközökkel vizsgálható.[591] A kisebbségek háború utáni jellemzőit hasonló módszerességgel – a fent már jelzett okok miatt – nem lehet megállapítani. A rendelkezésre álló részleges fölmérések, elemzések csak arra adnak lehetőséget, hogy a változás irányát és részben a mértékét meghatározhassam.

A két világháború között a gazdaságot a mezőgazdaság dominanciája jellemezte, ennek megfelelően 1930-ban a magyar társadalom valamivel több mint fele (51,13%) ebből élt. 32,6%-át a bányászatban, az ipar különböző területein és a kereskedelemben foglalkoztatták, míg a szabadfoglalkozásúak, napszámosok, házicselédek aránya 11%-ot tett ki. A jellemzően falvakban élő nemzetiségek a magyaroknál is nagyobb mértékben – a románok és délszlávok majd 80%-a, a szlovákok több mint 65%-a, míg a németek 57%-a – a mezőgazdaságból éltek. A foglalkozási struktúrában ez a különbség a legszámottevőbb.

A bányászatban, iparban, kereskedelemben foglalkoztatottak körében csak a németség aránya volt azonos a magyarokéval, s ezzel messze meghaladták a lakosságon belüli arányukat. Jelentős volt (22,91%) még a bányászok aránya a szlovákságon belül is. A baranyai, Buda-környéki és bakonyi német, illetve szlovák falvak, valamint az észak-magyarországi szlovák települések férfilakossága adta a közelben fekvő bányák dolgozóinak jelentős részét. A délszlávoknak és románoknak csak 12–14%-a dolgozott a bányászatban és az iparban, ez azonban így is messze meghaladta az összlakosságon belüli arányukat.

Hasonlóan jelentős különbségek figyelhetők meg a polgári és egyházi közszolgálatban, valamint a szabadfoglalkozásúként dolgozó magyarok és nemzetiségek között. Valamennyi nemzetiség a magyarokhoz viszonyítva alulreprezentált e foglalkozási ágazatban. A németek 2,68%-os aránya is csak a fele a magyarokénak.

Ugyanakkor nagyobb arányban éltek a nemzetiségiek napszámos munkából – különösen a szlovák napszámosok 3,32%-os részaránya mutat jelentős eltérést –, mint a magyarok.[592]

[591] Az 1935. évi mindmáig legteljesebb agrárfelmérés adatait itt mellőztük, mert a népszámlálási adatok koherensebbé teszik az összevethetőséget.

[592] A németek két világháború közötti szocioökonómiai jellemzőire vonatkozóan részletesen lásd Kovács Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Budapest, Hornyánszky, 1936.

Az országos adatok által elfedett területi különbségekre világítanak rá a regionális és mikroszintű kutatások eredményei. A Budapest környéki községek – Budaörs, Csobánka, Dunabogdány, Nagykovácsi, Pilisszentiván, Vecsés –, valamint a Bács-Kiskun megyei Harta nemzetiségi összetételére, kormegoszlására, iskolázottsági, foglalkozási mutatóira, valamint birtokstruktúrájára vonatkozóan lásd Marchut, 2014. 27–48., 324–325. valamint Eiler, 2011. 29–53.

22. TÁBLÁZAT: *Az egyes nemzetiségek foglalkozási összetétele és aránya foglalkozási főcsoportok szerint, 1930*[593]

Foglalkozási főcsoport	Keresők száma összesen	Magyar		Délszláv[594]		Német		Román		Szlovák		Egyéb	
		Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%
I./A Őstermelés Mezőgazdaság és kertészet	4471379	4065636	50,81	43381	78,48	271170	56,66	12805	78,94	67607	64,50	10780	33,42
I/B Őstermelés Erdészet és vadászat	24183	21467	0,27	54	0,10	1002	0,21	3	0,02	1473	1,41	184	0,57
I./C Egyéb őstermelés	3831	3530	0,04	14	0,03	251	0,05	1	0,01	20	0,02	15	0,05
I. Őstermelés összesen	4499393	4090633	51,13	43449	78,60	272423	56,92	12809	78,97	69100	65,92	10979	34,03
II./A Bányászat és kohászat	106687	91542	1,14	135	0,24	11553	2,41	54	0,33	2806	2,68	597	1,85
II./B Ipar	1900203	1754245	21,93	5131	9,28	111599	23,32	1431	8,82	16392	15,64	11405	35,35
II./C/a Kereskedelem	421156	399611	4,99	918	1,66	15739	3,29	282	1,74	2459	2,35	2147	6,66
II./C/b Hitel	45462	44093	0,55	28	0,05	1107	0,23	14	0,09	99	0,09	121	0,38
II./D Közlekedés	332724	318723	3,98	1337	2,42	9624	2,01	243	1,50	2257	2,15	540	1,67
II. Bányászat, ipar és forgalom összesen	2806232	2608214	32,60	7549	13,66	149622	31,26	2024	12,48	24013	22,91	14810	45,91
III. Polgári és egyházi közszolgálat és ún. szabad-foglalkozások	434782	417379	5,22	916	1,66	12812	2,68	270	1,66	1680	1,60	1725	5,35
IV. Véderő	72541	70466	0,88	146	0,26	1593	0,33	43	0,27	180	0,17	113	0,35
V. Napszámosok	122338	108089	1,35	942	1,70	8448	1,77	265	1,63	3477	3,32	1117	3,46
VI. Nyugdíjasok, tőkepénzesek, stb.	360901	337921	4,22	985	1,78	18056	3,77	288	1,78	2448	2,34	1203	3,73
VII. Egyéb foglakozásúak	114251	108794	1,36	246	0,45	3166	0,66	156	0,96	1057	1,01	832	2,58
VIII. Foglalkozás nélküliek és ismeretlen foglalkozásúak	80702	76771	0,96	232	0,42	2174	0,45	118	0,73	496	0,47	911	2,82
IX. Házicselédek	197179	182845	2,29	813	1,47	10336	2,16	248	1,53	2368	2,26	569	1,76
Összesen	8688319	8001112	100,00	55278	100,00	478630	100,00	16221	100,00	104819	100,00	32259	100,00

[593] A táblázatot *Az 1930. évi népszámlálás IV. rész A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. V. rész Részletes demográfiai és a lakóházak és lakások adatai.* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1936. 2–23. felhasználásával állítottam össze.

[594] Az általam itt összevont adatokat az 1930. évi népszámlálás horvát, szerb, bunyevác (sokác, dalmát, illír) bontásban tartalmazza.

23. TÁBLÁZAT: *Az őstermelésből (mezőgazdaság, kertészet) élők megoszlása az egyes nemzetiségek szerint, 1930*[595]

Földbirtoknagyság[597]	Összesen	Magyar		Délszláv[596]		Német		Román		Szlovák		Egyéb	
		Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%
1000 kat. holdon felüli	2242	2143	0,05	10	0,02	74	0,03	1	0,01	0	0,00	14	0,13
200–1000 kat. holdig	9228	8877	0,22	24	0,06	276	0,10	7	0,05	27	0,04	17	0,16
100–200 kat. holdig	13673	12611	0,31	81	0,19	842	0,31	16	0,12	116	0,17	7	0,06
50–100 kat. holdig	43661	39777	0,98	320	0,74	2918	1,08	99	0,77	520	0,77	27	0,25
20–50 kat. holdig	242620	209695	5,16	2153	4,96	25702	9,48	645	5,04	3907	5,78	518	4,81
10–20 kat. holdig	461274	399126	9,82	5760	13,28	46531	17,16	1164	9,09	7434	11,00	1259	11,68
5–10 kat holdig	604157	536270	13,19	9056	20,88	46849	17,28	1451	11,33	9381	13,88	1150	10,67
1–5 kat. holdig	1070642	980435	24,12	12252	28,24	61480	22,67	1795	14,02	13351	19,75	1329	12,33
1 kat. holdon aluli	75088	68823	1,69	553	1,27	5074	1,87	85	0,66	511	0,76	42	0,39
Részes földműves	72872	70447	1,73	204	0,47	807	0,30	85	0,66	1228	1,82	101	0,94
Tehenészet, juhászat, baromfitenyésztés	2485	2431	0,06	6	0,01	30	0,01	7	0,05	6	0,01	5	0,05
Kertészet	11365	10192	0,25	84	0,19	284	0,10	8	0,06	99	0,15	698	6,47
Gazdasági tisztviselő	11867	11489	0,28	21	0,05	292	0,11	2	0,02	23	0,03	40	0,37
Gazdasági cseléd	597474	576303	14,17	1569	3,62	12306	4,54	1844	14,40	4730	7,00	722	6,70
Gazdasági munkás	1229371	1116004	27,45	11227	25,88	67122	24,75	5584	43,61	26070	38,56	3364	31,21
Kertészeti munkás	23360	21013	0,52	61	0,14	583	0,21	12	0,09	204	0,30	1487	13,79
Őstermelés. Mezőgazdaság és kertészet összesen	4471379	4065636	100,00	43381	100,00	271170	100,00	12805	100,00	67607	100,00	10780	100,00

[595] A táblázatot az 1930. évi népszámlálás, 1936. 2–23. felhasználásával állítottam össze. A táblázatban összevontam a mezőgazdasággal és kertészettel foglalkozó birtokos és bérlő őstermelőket.

[596] Az általam itt összevont adatokat az 1930. évi népszámlálás horvát, szerb, bunyevác (sokác, dalmát, illír) bontásban tartalmazza.

[597] Az egyes kategóriák tartalmazzák az adott földterületet tulajdonosként birtoklókat és bérlőként használókat is.

Akkor is jelentős különbségeket figyelhetünk meg, ha csak a mezőgazdaságból élők csoportját vesszük górcső alá.

A nemzetiségek közül a németek birtokolták a legtöbb földet. Az 5–50 kat. hold közötti birtoknagyságon gazdálkodó németek aránya magasabb volt a magyarság és a többi nemzetiség azonos birtoknagyságon gazdálkodó arányánál. Különösen jelentős (7,34%) eltérés mutatkozott a 10–20 kat. holdas birtoknagyságnál. Az 1–5 kat. holdon gazdálkodók aránya a magyarok és német körében hasonló (24,12%; 22,67%), míg a délszlávoknál ez az arány meghaladja a 28%-ot. A mezőgazdaságból élő románság részesedése valamennyi birtokkategóriában kisebb, mint a magyaroké vagy a többi nemzetiségé, ami jelzi, hogy arányaiban kevesebb földterülettel rendelkeztek. Ezt támasztja alá, hogy körükben igen magas a gazdasági cselédek (14,40%) és gazdasági munkások (43,61%) száma. Utóbbi kategóriában hasonlóan magas a szlovákság aránya, míg a németek és délszlávok aránya nagyságrendileg megegyezik a magyarokéval. Figyelemreméltó még, hogy a gazdasági cselédek aránya mind a délszlávok, mind a németek körében csupán egyharmada a magyarokénak.

Megállapítható az is, hogy valamennyi nemzetiség esetében van egy viszonylag stabil gazdag paraszti réteg, amely 50–100 kat. holdon gazdálkodik. Az ennél nagyobb birtokokon gazdálkodó nemzetiségiek közül csak a németek aránya és száma említésre méltó.

A második világháború után a magyarországi nemzetiségek életkörülményeit, gazdasági helyzetét leginkább a mezőgazdaság tulajdonviszonyainak átstrukturálása érintette, ezért ezzel részletesebben foglalkozom.

A háború időszakára minden progresszív politikai erő egyetértett abban, hogy az agrárstruktúra megváltoztatása halaszthatatlan történelmi feladat. A tradicionális nagybirtok fennmaradása, a parasztság jelentős mérvű polarizáltsága miatt jelentkező szociális problémák, de a mezőgazdaság üzemi, termelési és piaci nehézségei is jelezték az elkerülhetetlen változtatást. A termelés beindítása, valamint az agrárnépesség részéről megnyilvánuló határozott és türelmetlen igény a mezőgazdasági tulajdonviszonyok mielőbbi gyökeres átalakítását kívánta.

Az egyes politikai pártoknak a földreform-elképzeléseit nagymértékben befolyásolta, hogy annak kidolgozásakor elsősorban gazdasági-gazdálkodási vagy pedig politikai szempontokat tartottak-e szem előtt. A gazdasági racionalitás leginkább a Független Kisgazdapárt (FKGP) tervezetében érvényesült, amely a meglévő birtokviszonyok modernizálását, a kis- és középparaszti birtokok megerősítését, gazdálkodásuk eredményesebbé tételét kívánta elérni. Ennek érdekében csak a 300–500 kat. holdon felüli birtokok igénybevételét javasolta, a végrehajtásból kizárta volna az abban érdekelteket, a túlzott birtokaprózódás megakadályozása érdekében pedig korlátozta volna a földnélküliek földhözjuttatását. A Szociáldemokrata Párt (SZDP) csak a 200 hold feletti birtokok kisajátítását támogatta – csupán az egyházi és hitbizományi birtokok esetében szorgalmazta a teljes elkobzást –, és nagy hangsúlyt helyezett a kártalanítás kérdésére is. A legradikálisabb elképzelést a Nemzeti Parasztpárt (NPP) képviselte, amit a Magyar Kommu-

nista Párt (MKP), korábbi elképzelésével is szakítva – igaz ezt a megoldást csupán átmenetinek tartva –, támogatott

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány március 17-én elfogadott 600/1945. ME sz. rendeletében – amely a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról intézkedett –, lényegében ez a radikális, a felgyülemlett szociális feszültségeket enyhítő, ám a gazdasági célszerűséget sok tekintetben mellőző, a Parasztpárt és a Kommunista Párt szavazóbázisának kialakítását, növelését szem előtt tartó elképzelés tükröződött.[598]

A rendelet értelmében teljes egészében el kellett kobozni a háborús bűnösök, a nyilas és más nemzetiszocialista vezetők és a Volksbund-tagok földjét. Megváltás ellenében igénybe kellett venni a 100 holdon felüli úri és a 200 hold feletti paraszti birtokokat. Az 1000 holdnál nagyobb birtokokat teljes egészében kisajátították. Lehetőséget adott a rendelet a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások mellett a szegényparasztoknak is birtokuk kiegészítésére.

A földreform végrehajtását nem az államigazgatási szakapparátus, hanem az érdekeltek maguk végezték. A végrehajtás lebonyolítására ún. népi szerveket – községi földigénylő bizottság (FIB), Megyei Földbirtokrendező Tanács (MFT), Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) – hoztak létre. A birtokba helyezési szakmunkákat – földkimérés, telekkönyvezés – a Megyei Földbirtokrendező Tanácsok mellett életre hívott Megyei Földhivatalok végezték.[599]

A rendelet végrehajtási utasítása értelmében minden községben a földigénylők képviselőiből földigénylő bizottságot kellett alakítani, amely jogi helyzetét tekintve köztestületnek minősült. Legfontosabb feladatai közé pedig az elkobzás alá eső földek összeírása és annak eldöntése tartozott, hogy mely területeket lehet elkobozni, valamint melyek esnek megváltás alá. Az igényjogosultak összeírását és elbírálását is ők végezték.[600]

A községi földigénylő bizottságok először a helyi földigénylők jogosultságát bírálták el, de ennek az eljárásnak a keretén belül általában az őslakosság igényein túl, az ott tartózkodó vagy immár ott lakó menekültek föld- és házjuttatásáról is gondoskodtak.

Az országon belüli egyenetlen birtokmegoszlás és a nagyszámú igénylő miatt a földbirtokreform során lehetővé vált azoknak a földigénylőknek az ország más területeire való szervezett áttelepülése, akiknek igényeit saját lakóhelyükön nem tudták teljesíteni. Ennek következtében egy meglehetősen nagyarányú népmozgás bontakozott ki az ország főként északi és tiszántúli területeiről a németek által lakott falvak és országrészek felé. A rendelkezésre álló adatok alapján a földre-

[598] *Magyar Közlöny,* 1945. március 18. 1–2.

[599] A községi földigénylő bizottságokat és a földbirtokrendező tanácsokat 1947-ben megszüntették, jogutódjaik a Megyei Földhivatalok lettek.

[600] *A magyar állam szervei 1944–1955.* (Szerk. Vörös Károly). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. I. 173.

formmal összefüggésben végbement belső migráció mintegy 136 ezer személyt érintett.[601]

Az országon belüli telepítésre jelentkezettek kiválasztása toborzás útján történt. Bár „telepítésre csak mezőgazdasági foglalkozású, föld nélkül maradt, sokgyermekes, politikai szempontból megbízható" személy jelentkezhetett, a gyakorlatban a telepítés egyedüli kritériuma a jelentkezők pártpolitikai elkötelezettsége volt. Nagy számmal jelentkeztek olyanok is, akik a földhöz nem értettek, korábban soha ilyen jellegű tevékenységet nem folytattak, és sok esetben néhány hónap elteltével, a sváb vagyonok felélése után, visszaköltöztek eredeti lakóhelyükre. Az önkéntes településre jelentkezettek a földigénylő bizottságokban túlsúlyra törekedtek. Ez főként a vegyes lakosságú községekben az „őslakosság" és a betelepülők közötti konfliktushoz vezetett.[602] Az önkormányzatok, a járások vezetői felkészületlenül álltak az önkéntes-önkényes föld- és házfoglalókkal szemben.

1945 nyarára nyilvánvalóvá vált, hogy a telepítések folytatásához a Volksbund-birtokokon túl még számottevő, feloszthatóföldbirtok szükséges, mert az országban földre várók telepítése még jószerével el sem kezdődött. További telepítéseket tehát az igénybe vehető földbirtokok körének kiszélesítése nélkül, juttatható birtokok hiányában nem lehetett végrehajtani. A földigénylő bizottságok, földbirtokrendező tanácsok munkáját ért bírálatok, a végrehajtás szakszerűtlen volta, ugyanakkor a földosztásnak az időbeni elhúzódása, a termelés visszaesése viszont a reform, és főként a végrehajtás módjának korrekcióját sürgette. 1946 elejére két álláspont polarizálódott. Az egyik szerint a megvalósult földreformot lényegében a tényleges helyzetnek megfelelően kell szentesíteni, a másik jogszabály szerinti revíziót követelt. Az elképzelések kompromisszumaként – az adott hatalmi viszonyok függvényében – a pártok a következőkben egyeztek meg: az 1946. IX. tc.-vel megerősítették a juttatottakat birtokolt földjük tulajdonjogában, általában megtiltották az 1946. január 1-je előtt kiosztott földek visszavételét, de kivételt tettek az 50 kat. hold alatt igénybe vett parasztbirtokokkal. Az ezt követő juttatásoknál a gazdasági szempontokat jobban figyelembe vették, a reform telekkönyvezési munkálatainál pedig szigorú szakmai felügyeletet ígértek.[603]

A reform során 75 500 földbirtokot sajátítottak ki, az ország 16 millió kat. holdnyi területének 35%-át vették igénybe, a juttatott birtoknagyság átlagosan 5,1 kat. hold volt. A mezőgazdasági munkások 48%-a, a cselédek 53%-a, a törpebirtokosok 56%-a, a kisbirtokosok 25%-a került a kedvezményezettek közé. A 750 000 benyújtott igényből 663 000-t ismertek el jogosnak, de csak 642 342 fő volt a jut-

[601] Tóth, 1993. 190.

[602] MNL OL Belügyminisztérium Népgondozó Hivatal iratai 1945–1948. (a továbbiakban: XIX-B-3) 693/1945.

[603] Szakács Sándor: A földreform és a kisüzemi mezőgazdaság 1945–1948. In: *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok.* (Szerk. Orosz István–Für Lajos–Romány Pál). Budapest, Mezőgazda Kiadó, 1996. 437–483., itt: 441.

tatásban részesülők száma. A 350 000 házhelyigénylő közül 150 000 fő kapott 1500–3000 négyzetméternyi területet házépítés céljára.[604]

A földreform végrehajtása a magyarországi németek minden tulajdonosi csoportját negatívan érintette. A Volksbund-tagságnak az elkobzási kritériumok közé való beemelése már önmagában is azt jelentette, hogy a vagyoni korlátozást nem az egyéni felelősség elve alapján hajtották végre. Ezt az eljárást tovább súlyosbította az a tény, hogy megbízható Volksbund-listák nem álltak rendelkezésre. Így a végrehajtás során tág tere nyílt az egyéni elbírálásnak, s a csoport nagysága a szükségletek szerint tágíthatóvá vált. Sok helyütt a helyi társadalom tagjai a földosztás során revansot vettek a korábbi vélt vagy valós nemzetiségi, politikai, egyéni sérelmek miatt. Ennek következtében a szegényparaszt vagy napszámos német földigénylők sem részesültek juttatásban, és kizárták őket a földosztó bizottságokból is. A kitelepítés alól mentesülőktől is tömegesen kobozták el földjeiket, házaikat. A különböző állami szervezetek ezt az eljárást (is) támogatták, s utólag internálási eljárások és népbírósági perek egész sorával legalizálták.

A német nemzetiségű lakosság létszáma a ki- és összetelepítésekkel összefüggésben az 1940-es évek végére mintegy a felére zsugorodott, ám ennél is nagyobb mértékű gazdasági veszteséget szenvedett el. Az 1941-ben a németség tulajdonában lévő 638 337 kat. holdnak – amely a magyarországi birtokok 5,5%-át tette ki – csak töredékét, 150 114 kat. holdat, összes birtokaik 23,5%-át tarthatták meg. Hasonló arányokat tükröz az elkobzott házingatlanok száma is. A tulajdonukban lévő 60 400 házból a jogkorlátozás időszakában 44 750-et (74,1%) koboztak el.[605] Az összesített adatok e tekintetben is jelentős regionális különbségeket fednek el. Magától értetődő, hogy a németek által nagyobb arányban lakott régiókat – például a Dél-Dunántúlon – a fentieknél is nagyobb mértékben érintette a kitelepítés, a vagyonelkobzás, ami a terület társadalomszerkezetében is jelentősebb változásokkal járt.[606]

A németek háború utáni foglalkozási összetételének megváltozásához vezetett, hogy nagyobb arányban kerültek kitelepítésre a mezőgazdaságban dolgozók, míg a bányákban foglalkoztatottak nagy része, egyrészt szaktudásuk miatt, másrészt, mert nem rendelkeztek fölöstható vagyonnal, Magyarországon maradhatott. A foglalkozásváltás menekülő útvonalat is jelenthetett a kitelepítés elől. Ezért a Budapest és Pécs környéki német falvak, valamint a bakonyi települések mezőgazdasággal, vagy állattenyésztéssel foglalkozó német nemzetiségű férfi la-

[604] Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története.* I. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 38.

[605] Tóth, 1993. 190–191.

[606] Tóth Ágnes: Elűzött svábok, betelepített bukovinai székelyek. A földreform és a társadalmi szerkezet néhány összefüggése a Dél-Dunántúlon (1945–1949). *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 2008. 1. 145–163.

A Budapest környéki németség második világháborút követő kitelepítésének a gazdasági, társadalmi hatására vonatkozóan lásd Marchut, 2014. 275–285.

kosságának egy része a bányákban helyezkedett el. A Központi Statisztikai Hivatal által 1955-ben végzett kutatás Mecseknádasd kapcsán a következőket állapítja meg: „A német anyanyelvű lakosság foglalkozásában eltolódás van. Lényegesen csökkent az egyéni gazdák és általában a földművelésből élők száma – bár ezek az adatok részben fedik a valóságot –, igen sok a bérlő, feles, harmados német család, növekedett a bányászok és üzemi munkások száma, nincs önálló kereskedő, és csökkent az iparból élők száma. […] A község német lakosságának 98%-a vagyonelkobzott, és mindössze 4-5 német család maradt meg birtokában".[607]

A földreformnak a többi nemzetiség – délszláv, szlovák, román – alapvetően a haszonélvezője volt, bár e közösségek vagyoni tagoltsága, illetve annak területi eltérései szintén megfigyelhetők. A háború előtt – mint ahogyan azt az 1930. évi népszámlálás adatai tükrözik – különösen a Zala és Somogy megyében élő délszlávok, illetve a románok körében volt magas a törpebirtokosok, illetve a földdel nem rendelkező gazdasági munkások és cselédek aránya. Bár nagy részük részesült földjuttatásban, ők azonban az 5–10 kat. holdon gazdálkodók létszámát gyarapították. A Hajdú-Bihar megyében élő románság viszont jellemzően a középparasztsághoz tartozott.

A Csehszlovákiába áttelepült szlovákok főleg a szegényebb paraszti rétegekből kerültek ki. Az országot elhagyók 31%-a napszámos, 19%-a szegényparaszt volt. Míg a szlovákok több mint fele elhagyta az országot, az általuk visszahagyott földterület nagysága mindössze 24 000 kat. holdat tett ki, a birtokukban lévő összes földterület egyötödét. A Magyarországon maradt szlovákság jellemzően a középparasztsághoz tartozott, s vagyoni helyzetük kedvezőbb volt a velük egy településen élő magyarokénál. A Pest és Komárom megyében élő szlovákság körében találhatunk nagyobb számban szakmunkásokat és bányászokat.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a földreform a korábbi birtokaránytalanságokat enyhítette ugyan, de nem párosult egy széles körű agrárreformmal, így elsősorban a szociális és politikai feszültségeket mérsékelte. A reform következtében jelentősen megváltozott a paraszti társadalom belső tagoltsága. A mezőgazdasági népességen belül az 1941-es adatokhoz viszonyítva 46%-ról 17%-ra esett a földnélküliek aránya, a törpe- és kisbirtokos rétegé 47%-ról 80%-ra emelkedett, tehát meghatározóvá vált ez a réteg. A gazdagparaszti csoport aránya 7%-ról 2,9%-ra csökkent. A földreform megerősítette a magántulajdonosi tudatot a parasztságban, perspektivikussá tette a hagyományos paraszti életpályát, ugyanakkor az újonnan földhöz juttatott gazdák jelentős csoportja megfelelő szaktudás, forgótőke, gazdasági eszközök hiányában tartósan képtelen volt az önálló gazdasági tevékenységre.[608]

[607] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e.

[608] Valuch, 2001. 190–191.

Ezt a tendenciát támasztja alá Eiler Ferenc Hartára vonatkozó mikrovizsgálata is. Lásd Eiler, 2011. 152.

A juttatott földek minősége, illetve külön, széttöredezett parcellákban állása szintén akadályozta a hatékony termelést. Részben ezen hátrányok csökkentésének igénye hívta életre a '40-es évek végén, ekkor még többnyire önkéntes alapon, a szövetkezeteket. A gazdálkodás hátrányos feltételeit azonban csupán a szervezeti forma nem tudta ellensúlyozni.

A vegyes lakosságú községekben az '50-es évek elején a termelőszövetkezetek jelentős részét a vagyonuktól nagyrészt megfosztott németek hozták létre, illetve a belépési hajlandóság az ő körükben volt a legnagyobb. Közülük kevesen tudtak megmaradni egyénileg gazdálkodó parasztgazdaként. Miután a telepesek nagy része nem rendelkezett a földműveléshez szükséges szaktudással, a juttatott földeket bérbe adták. Így a németek egy jelentős része kishaszonbérlőként művelte korábbi birtokait.

A vegyes lakosságú községekben a földosztás okozta feszültségek továbbélését, valamint a szaktudásban, munkakultúrában tradicionálisan meglévő különbségek társadalomszervező erejét jelezte, hogy az egyes nemzetiségi csoportok külön alakítottak termelőszövetkezetet. A merev elkülönülési igény különösen a németeket jellemezte, illetve a telepesekkel szemben nyilvánult meg. Mindkét reakció természetes. A telepesekre nem csupán a német, de a magyar lakosság is betolakodókként tekintett. Ezeknek a személyeknek a túlnyomó többsége meg sem kísérelt integrálódni a lokális társadalomba, minden területen igyekezett kihasználni a politikai hatalom támogatottságából fakadó privilegizált helyzetét.

Az 1945., illetve az 1948. évi rendszerváltó fordulat eredményeként a tulajdonviszonyokban és a gazdaság szerkezetében végrehajtott átalakítás negatív hatásai már az '50-es évek elején megmutatkoztak. Korrekcióra azonban nem került sor, sőt! A két szemben álló nagyhatalom konfliktusának további mélyülésére hivatkozva Sztálin utasítására és instrukciói alapján valamennyi szocialista országban újabb erőltetett nehézipari fejlesztést indítottak el. S ezzel párhuzamosan megkezdték a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását is. A földbirtokviszonyok újabb felforgatása, a mezőgazdaság beruházási szükségletének elodázása a vetésterület csökkenését, a vetésszerkezet kedvezőtlen átalakulását, a talajerő-gazdálkodás és a technikai korszerűsítés elhanyagolását eredményezte. Bár a nehézipari fejlesztés hatására 1950–1953 között az egy főre jutó nemzeti jövedelem mintegy 30%-al emelkedett, a lakosság jelentős része szegénységben élt. A kommunista párt a tartós növekedés forrását a lakosság reálbérének alacsonyan tartásával – a háború előttinek csak 66%-át érte el – és a fogyasztás leszorításával biztosította. A fentiek hatására „1952–53 fordulójára a kommunista pártegyeduralom magyarországi archetípusa majdhogynem működésképtelenné bénult".[609]

[609] Gyarmati, 2011. 461.

A kollektivizálás eredményeiről a sajtó is rendszeresen beszámolt. Lásd például Így fejlődik Kásád. *Dunántúli Napló,* 1952. február 1. 3., ahol a III. típusú tszcs alakításáról beszélnek a dolgozók, vagy Román és magyar dolgozó parasztok kollektív gazdasága. *Dunántúli Napló,* 1953. január 18. 4.

1953-ban a sztálinizmus magyar altípusának csődje és a moszkvai nyitás együttesen kényszerítették ki a korrekciós lépéseket. A Nagy Imre miniszterelnökségéhez kötődő új szakasz törekvései rövid idő alatt zátonyra futottak. Az okok között kiemelt szerepet játszott a Rákosi és Nagy között feszülő személyi és koncepcionális ellentét, az a tény, hogy csak egy szűk pártvezetői réteg ismerte el a korábbi évek anomáliáinak rendszerszintűségét, s alig volt valódi mozgástér a hadigazdálkodás során elherdált és leamortizált nemzeti vagyon működőképessé tételére. A megkezdett változtatási folyamatot fékezte a pártot uraló Rákosi állandó aknamunkája és a szervezeti-szerkezeti nehézségi erő is. A reformtörekvések megvalósítása legfőbb ellenségének azonban az idő bizonyult. Moszkvában a személyi erőviszonyokban, illetve az európai biztonságpolitikai folyamatokban bekövetkezett változások hatására 1955 elején ismét megtorpanás, visszafordulás következett be. A moszkvai vezetők Nagy Imre reformtörekvéseit túl radikálisnak ítélték, és a hibák kijavítására utasították. A kialakult helyzetet Rákosi sikeresen használta föl Nagy Imre hatalomból való eltávolítására. Ezt követően ismét resztalinizációs folyamatok indultak el: folytatódott az erőszakos kollektivizálás, felemelték a beszolgáltatási kötelezettségeket, a politikai foglyok rehabilitációját késleltették. Rákosi azonban rosszul mérte föl mind a szovjet vezetés elvárásait, mind az európai enyhülési folyamat hatását, mind az országon belül zajló folyamatokat. Nem reagált időben és megfelelően az SZKP 1956. február 14–25. között megtartott XX. kongresszusán szentesített desztalinizációs törekvésekre, a Magyarországon kialakult robbanásig feszült helyzetre. A fentiek hatására a szovjet pártvezetés 1956 júliusában hozzájárult Rákosi menesztéséhez. Ez a gesztus azonban ekkor már elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy a kommunista pártvezetés a magyar társadalomtól ismét időt kapjon egy újabb irányváltásra.

Az 1950-es évek közepére a nem magyar anyanyelvű falusi lakosság helyzete megegyezett a velük egy területen élő azonos foglalkozású magyar lakosságéval. A mezőgazdaság átalakítása jórészt nivellálta a vagyoni különbségeket, beszűkült az egyéni stratégiaalkotás mozgástere. A kollektivizálás megszüntette az 1945. évi földosztás délszlávokat és románokat pozitívan érintő hatását is.[610] Az államhatalom az '50-es évek első felében azoknak a délszláv, román, szlovák újgazdáknak egy részét is bekényszerítette a termelőszövetkezetekbe, akik csak néhány éve váltak birtokos paraszttá. Míg a '40-es évek végén a délszlávok csak egypár szövetkezetet alakítottak, addig 1953-ban már 35%-a termelőszövetkezeti tag volt. Bár az alsóbb hatóságok jelentéseikben rendre visszaigazolták a politikai hatalomnak

[610] „A földreform során a délszláv dolgozók nagy része földjuttatásban részesült, ezzel megszűnt a felszabadulás előtti földnélküliség miatti nyomoruk. Főleg Vas és Zala megyékben a délszláv dolgozók nagy része a felszabadulás előtt agrárproletár és szegényparaszt volt, s mint ilyenek a nagyúri birtokokon summás munkásként tengődtek. Jelenleg akik földjuttatásban nem részesültek, azok az iparban és az állami gazdaságokban nyertek elhelyezést, ahol sokkal jobb bér és munkaviszonyok mellett dolgoznak. A földműveléssel foglalkozó dolgozók életszínvonala is jelentősen emelkedett a felszabadulás után". – MNL OL 276. f. MDP központi szervei. Farkas Mihály titkári iratai 1948–1956. (a továbbiakban: 67. cs.) 127. ő. e, és Pártállam, 2003. 61–64.

a tsz-eket eleve jobb, hatékonyabb gazdálkodási formának tételező ideológiáját, valójában az itteni tagok egy jottányit sem voltak kedvezőbb helyzetben, mint az újra nyomorgatott parasztgazdák. A jelentésekben a megfeleléskényszer és az önigazolás hatására a németek évtizedes, emberfeletti munkával elért egzisztenciális megkapaszkodását is a szocialista gazdasági struktúraváltás eredményeként könyvelték el.

„Gazdasági helyzetükben bekövetkezett változás a délszlávokat tekintve igen előnyösnek mondható, mert a termelőszövetkezetben a dolgozók jövedelme, az egyénileg gazdálkodóké is nagyobb, mint a felszabadulás előtt, annál is inkább, mert nagyobb részük nincstelen paraszt volt. A németek gazdasági helyzeténél a vagyonelkobzást figyelembe véve azt kell megállapítani, hogy itt nem egyformán értékelhető a változás. A múltban komoly házzal, földterülettel rendelkezett és vagyonelkobzásban részesült németek egy része gazdaságilag gyengébben áll, mint a múltban. Azonban ezek nagy része ma már komoly jövedelemhez jut azáltal, hogy a család vagy termelőszövetkezetben dolgozik, vagy egyes tagjai még ezenfelül az iparba, állami gazdaságba jár dolgozni. Egyes vagyonelkobzott németek azóta már új házat építettek, és jövedelmük meghaladja a régebbi, saját vagyonukból származott jövedelmet."[611]

Ezekben az években a politikai hatalom a nehézipari beruházások munkaerőigényét a vidéki lakosság köréből elégítette ki. Az egyéni gazdálkodás ellehetetlenítését – beszolgáltatás, adók, állandó vegzálás, fenyegetettség – követően a magyar és nemzetiségi parasztgazdák is nagy számban hagyták el a falvakat. A városokban, nehézipari beruházásokon magasabb bérért munkát vállaló fiatalok általában végleg elhagyták a falut, míg a már családdal rendelkező férfiak ingáztak, a nők pedig a termelőszövetkezetekben dolgoztak.

Statisztikai adatok hiányában – mint ahogyan azt már korábban is jeleztem – nem lehet megállapítani, hogy a mezőgazdaság átstrukturálása az egyes nemzetiségeken belüli tagoltságot – vagyoni és foglalkozási – milyen mértékben változtatta meg. Annyi bizonyosan állítható, hogy a nemzetiségi parasztságon belül is csökkentek a vagyoni különbségek, s az '50-es évek elején elindult a faluról városba költözés, ami összhangban volt a társadalom egészében végigvitt átalakítással.

A németek esetében a vagyonelkobzás megszüntette a közösségen belül korábban meglévő vagyoni tagolódást, a kollektív bűnösség stigmájának közösen megélt tapasztalata, valamint a hasonló szocializáció és kulturális kötődés kohéziót és szolidaritást teremtett körükben. A megélt közös múlt, a mindennapi tapasztalatok erősebb kötőelemnek bizonyultak a hatalom által erőszakolt osztályszempontoknál. A kuláknak nyilvánított német vagy délszláv gazdával a közösség szegény-

[611] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Jelentés a pécsváradi járás nemzetiségi helyzetéről, 1955. október 27.

paraszt tagjai akkor is szolidaritást vállaltak, ha éppen tanács- vagy vb-elnökként tevékenykedtek.[612]

A politikai hatalom nem tudta fölülírni a közösségeken belül korábban kialakult presztízs-viszonyokat sem. Bár egy-egy személy közösségen belüli pozíciójának általában része volt vagyoni helyzete, emellett azonban más szempontok – szaktudás, emberi kvalitás – legalább akkorra súllyal estek latba. Ezzel magyarázható, hogy a helyi német közösségekben teljesen marginalizált, egzisztenciálisan ellehetetlenített emberek megbecsültsége, vezető szerepe megmaradt. Vegyes lakosságú községekben a nemzetiségi termelőszövetkezeteket általában kívülről hozott magyar elnök vezette, de mellette vezető pozícióba került a helyi közösség egy-egy szaktudással rendelkező elismert tagja is. Hallgatólagosan érdeke volt ez a hatalomnak, hiszen ezek a második vonalban tevékenykedő emberek biztosították a termelés folyamatosságát és megfelelő színvonalát.[613]

A megyei pártapparátusok az '50-es évek elejétől a falusi lakosság folyamatos életszínvonal emelkedéséről, illetve a termelés hatékonyságának növekedéséről számoltak be. Nyilvánvalóan nem a valóságos tapasztalataikat osztották meg feletteseikkel, hanem azt, amit tőlük hallani akartak, másrészt a pozitív interpretációval saját munkájuk hatékonyságát is alátámasztották. A Nagy Imre vezette új szakasz politikájának másfél éve alatt – a dokumentumok tanúsága szerint – némiképp nyíltabbá vált az állami és pártapparátusok különböző szintjeinek kommunikációja, ami aztán 1955 második felében visszakerült a korábbi kerékvágásba.

A közölt információknál sokszor beszédesebbek az elhallgatottak. A megyék gazdasági helyzetére vonatkozó jelentésekben alig említődnek a területi különbségek, s csak elvétve találunk adatokat arra vonatkozóan, hogy a német- és délszlávlakta régiók beruházásait és fejlesztéseit hogyan érintette e közösségek kollektív megbélyegzettsége.[614]

[612] A „délszláv lakta nemzetiségi területen a középparasztságot nem sikerült megfelelően leválasztani a kulákság oldaláról. Az osztályharc nincs olyan éles, nem olyan következetes, főleg a nemzetiségi dolgozók nem harcolnak következetesen a saját ellenségeikkel szemben, a kulákokkal szemben, mint ahogyan kellene". – MNL BML XXX. 27. 1. f. 16. ő. e. Jegyzőkönyv, 1951. december 23.

[613] Azokon a településeken, ahol a férfiak többsége bányában dolgozott, a nők dolgoztak a földeken, ők léptek be a tsz-be is. A Dunabogdányban végzett kutatás azt emelte ki, hogy miután a falu határában lévő földek nagyüzemi szántóföldi művelésre alkalmatlanok voltak, „a tsz igen gyorsan kiadta a földeket háztáji művelésre. Így a parasztok gyakorlatilag visszakapták földjeiket, s úgy érezhették, ismét önállóan gazdálkodhatnak. A tsz-ben megtanultak állatot tartani, s fejték a 220 tehenet. A visszaadott földön ismét újra kezdték a gyümölcstermesztést, és tovább robotoltak reggeltől napestig". – Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001. 150.

[614] „A nem határ menti délszláv községeket ugyanakkor meglehetősen elhanyagoltuk, így például Kökény, Pogány, Szőkéd községek, amelyek a megye közepén vannak, már csak nagyon kisméretű beruházásokat kaptak". – MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 12. ő. e.

24. TÁBLÁZAT: *A nemzetiségi községek ellátottsága (orvos, villanyvilágítás, mozi), 1955*[615]

	Országos átlag	Délszláv	Német	Román	Szlovák
Orvos	39,1%	21,2%	36,0%	n.a.	38,2%
Villanyvilágítás	71,4%	82,7%	86,0%	n.a.	70,7%
Mozi	71,0%	78,8%	82,0%	n.a.	55,2%

A KSH 1955 végi, a nemzetiségek helyzetére vonatkozó jelentése is azt hangsúlyozta a gazdasági jellemzők kapcsán, hogy a nem magyar anyanyelvűek helyzete azonos a velük egy területen élő, azonos foglalkozású magyar lakosságéval, vagy annál néha jobb. Az azonos ellátottságot bizonyítani hivatott adatok azonban országos szinten különbségeket mutatnak.

Az országos értékeket leginkább a németek által lakott települések érik el vagy haladják meg. A délszlávok által lakott települések orvossal való ellátottsága lényegesen alacsonyabb, mint az országos átlag. A szlováklakta települések pedig mindhárom kategóriában az országos átlag alatt maradtak. Figyelemreméltó az is, hogy a románlakta településekre vonatkozóan egyáltalán nem közöltek adatokat.

Nem tudjuk meg azt sem, hogy a vizsgált községek orvossal, villanyvilágítással való ellátottsága mikor valósult meg. Egyedül a szlovák települések esetében derül ki, hogy a villanyvilágítás bevezetésére majd kétharmadukban a háborút követően került sor.

Az országos átlagok jelentős területi különbségeket fedtek el. Erre utalnak a helyi példák.

„Megnehezítik nemzetiségeink között végzett kultúrmunkánkat egyes kirívó gazdasági különbségek a nemzeti és magyarlakta községek között. Több délszláv községben nincs még mindig villany, pl. Áta, Szőkéd, Pogány stb. községekben. Több nemzetiségi községünk megközelíthetetlen kövesút hiányában, nem beszélve arról, hogy ez mennyire hátrányos a megye és a járási székhely piaca ellátása szempontjából. Nincs kövesútja pl. Magyarsarlósnak, Lothárdnak, Pécsudvard, Pogány, Kökény stb. nemzetiségi községeinknek.

Eltérések vannak a szántóterület aranykorona-értékének megállapítása területén is. A legkirívóbb e szempontból az ellentét a délszlávlakta Áta és a magyarlakta Bisse község között. A község határa, szántóterülete határos. Mind a két község a volt Montenuvó hercegi birtok szétosztása útján kapta szántóterületét. Ennek ellenére az átai 1 kat. h. szántó átlag aranykorona-értéke 10.6 kat. h., ezzel szemben a Bisse határ 1 kat. h. szántó átlag aranykorona-értéke 7.3 kat. h. Ezért hangzik el az átaiak részéről az a megjegyzés: »a bisseiek aranykorona-érté-

1955 őszén Andó György, a Békés megyei pártbizottság munkatársa, annak érdekében, hogy Méhkerékről a földdel nem rendelkezőknek ne kelljen a községet elhagyni, egy gyapjúfeldolgozó üzem létesítését vetette fel, de a testület nem hozott döntést. – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e.

[615] Szociális és kultúrstatisztikai jelentés, 1955. 13., 18., 22.

ke azért alacsonyabb, mert Nagy Ferenc elszökött?« Meg kell említeni, hogy Áta 1949-ben országosan első volt a begyűjtésben. Annak idején ígéretet kaptak a villany bevezetésére és az aranykorona-érték revideálására, mindez a mai napig nem történt meg."[616]

Bár a Békés megyei apparátus jelentésében azt hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi települések a fejlesztési forrásokból általában nagyobb arányban részesültek mint a magyarlakta községek, de rámutatott a településeknek az erőforrások megszerzéséért folytatott versengésére is. A háború előtt a sarkadi járás 11 községéből csak Sarkadon volt villanyvilágítás. Az '50-es évek második felére újabb négy községben – elsőként 1952-ben Méhkeréken – biztosították az áramellátást, ami a gyulai és a szarvasi járás nemzetiségi községeiben is hasonló ütemben haladt. Az ivóvízhálózatot azonban Kondoroson és Szarvason forráshiány miatt már évek óta nem tudták kiépíteni. A kulturális intézményeknek helyet adó épületek állapota szinte mindenütt rossz, elhanyagolt volt, s minimális felszereltséggel rendelkeztek. „Kétegyháza község Elek községhez viszonyítva nem kap megfelelő támogatást. A kultúrotthonuk nagyon kicsi, és a mozijuk is keskenyfilmvetítő, az is csak 150 férőhelyes, s innen is a Moziüzemi Vállalat minden előzetes megtárgyalás nélkül mintegy 70-80 széket Gyulára átszállított, s helyébe szinte használhatetlen székeket vittek."[617]

Az utóbbi évtized kutatásai egyértelművé tették, hogy a forradalmi megmozdulások az ország számos pontján a budapestivel egyidejűleg kezdődtek, és hasonló intenzitásúak voltak. Azaz a vidék forradalma nem Budapestről vezérelve, fáziskéséssel bontakozott ki, hanem azzal egy időben és hasonló intenzitással. E megmozdulások egyenrangúságát mutatja, hogy a vidéki városokban és falvakban is napok alatt kialakult a forradalom intézményi struktúrája és vezető rétege.

A nemzetiségek aktívan részt vettek a helyi eseményekben, de külön politikai törekvéseket – mint ahogyan arra korábban már utaltam – nem fogalmaztak meg. Követeléseik egybeestek a falusi lakosságéval: az erőszakos tsz-szervezés

[616] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e./1955. és Pártállam, 2003. 158–162.

Megerősíti ezt Hunyady-Fekete Máriának, a Pécsi Rádió délszláv adása munkatársának tapasztalata, amelyet a Dráva menti községekben szerzett. A községek lakói nehezményezték, hogy a posta a vezetékes rádióba nem kapcsolja be a délszláv adást, a megyei vendéglátó vállalat nem szerződtet sokác tamburazenekart, sok faluban nincs kultúrház, ezért a fiatalok a kocsmába járnak. „Szökéd, Áta és Pogány község dolgozói azt panaszolják, hogy amíg a villanyvezeték falujuk határán megy keresztül, mindmáig községeinkben nincs villanyvilágítás, és itt háttérben érzik magukat a magyar falvakkal szemben. Monyoródon, Pogányban, Magyarsarlóson, Drávasztárán, Révfaluban, Szökéden, Átán a bekötőutat hiányolják. A 3500 lakosú, élenjáró Felsőszentmártonnak nincs autóbusz-összeköttetése, mert az országút egyik szakasza rossz, s kb. 9 kilométert kell gyalogolniuk az első vasútállomásig. Aranykorona-problémák is fölmerültek. Az átaiak panaszkodnak, hogy amíg a szomszéd magyar községben, Bissén csak 4-5 lett az aranykorona, addig Átán ugyanolyan minőségű föld mellett az aranykorona 16–22 között mozog. Hasonló panasszal vannak más délszláv községek is, s ők úgy érzik, hogy ez azért van, mert ők délszlávok" – írta. – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e.

[617] MNL BéML Termelőszövetkezeti Tanács Békés megyei Irodája iratai 1950–1956 (a továbbiakban: XXIV. 207.) A nemzetiségek által lakott területek helyzete, 1956. július 21.

megszüntetése, a feloszlatott tsz-ek újjászervezésének megakadályozása, a gazdálkodás és az életkörülmények javítása. A németek és délszlávok a korábbi politikai megbélyegzettségből fakadó, még mindig hátrányosan ható intézkedések eltörlését is el akarták érni.

A délszlávok a politikai megbélyegzettség megszüntetésétől mindenekelőtt jogi rehabilitációt vártak, aminek keretében a határsávból való kitelepítésükkor elkobzott ház-és földingatlanaik visszaszerzését, a Jugoszláviában élő rokonokkal, családtagokkal való kapcsolattartást, a szabad utazás lehetőségét, a tisztázatlan örökösödési kérdések megoldását remélték. A németek szintén a kollektív stigmatizáció megszüntetését, a kitelepítéskor elkövetett jogtalanságok részleges kártérítését, a szétszakított családok kapcsolattartásának legitimitását várták. Gazdaságilag különösen hátrányosan érintette őket az összeköltöztetések hatása. Sok településen még mindig több német család élt egy házban, holott az összeköltöztetett családoknak az Országos Földalap kezelésébe került házai részben üresen álltak. Nem értettek egyet a németség tulajdonszerzését ab ovo tiltó, akadályozó állami törekvéssel szemben a megyei apparátusok sem.

„E kérdés azért is nehéz, mert Solymár, Budakeszi, Vecsés, a megye még számos községében a telepesek, másrészt az államosított házakba beköltöztetett lakosság és az állam nem fordít megfelelő gondot a lakóházak gazdasági épületek karbantartására. A megyében évente több százezer Ft a gazdasági kár a házak rongálódása következtében. Az is újra és újra kérdéseket vet fel, hogy többen földvásárlási szándékuk megvalósítása során saját földjük visszavásárlására törekednek, melyet állami szerveink nem engedélyeznek, és nem is engedélyezhetnek."[618]

A Pest megyei jelentés készítői a végbemenő vagyonvesztés miatt a politikai megfontolásokkal szemben a gazdasági racionalitás mellett érveltek. Ezért arra tettek javaslatot, hogy az állam az összetelepített németek házépítési és vásárlási jogait mielőbb biztosítsa, az indokolatlanul vagyonelkobzást szenvedettek ház- és földvisszajuttatási panaszait vizsgálják ki, s a büntetlen kitelepítettek visszatérését esetenként engedélyezzék. Fontosnak tartották a nemzetiségiek rokonlátogatásának egyszerűbbé tételét, az örökösödési problémák jogi szabályozását is.

[618] MNL OL XIX-I-4-g 12. tétel. Jelentés a Pest megye területén élő nemzetiségi lakosság politikai és kulturális életéről, 1958. április 16.

A házvisszavásárlásokat mentális okok miatt sokszor azok az új tulajdonosok – székelyek, szlovákiai magyarok – is akadályozták, akik nem önként választották lakóhelyül más tulajdonát. „A székelyek ugyanis nem szívesen adták el házukat a korábbi tulajdonosnak. Ha már mindenképpen túl kellett adniok rajta, akkor inkább kerestek olyan székelyt, aki hajlandó volt megvásárolni. Akár kisebb pénzért is, mert az egykori német tulajdonos gyakran magasabb árat kínált, csakhogy visszaköltözhessen a magáéba. Pedig a székely gazdák szívük legmélyén általában idegenül mozognak a »máséban«, ha tehetik, új házat építenek, de a régit akkor sem adják el a korábbi tulajdonosnak. Úgy érzik, ez annak az elismerését jelentené, hogy addig csak bitorolták azt, csak átmenetileg és jogalap nélkül laktak benne, hogy a másik is igényt tarthat – talán több joggal is, mint ők – a házra". – Albert Gábor: *Emelt fővel.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983.

Az 1956-os forradalom leverését követő s Kádár János nevével fémjelzett korszak két nagy szakaszra osztható. Az első 1962–63-ig tartó időszakban Kádár János véres megtorlások és leszámolások, az intézményi struktúra restaurációja, a társadalom egyes rétegeivel való kiegyezés, átmeneti kedvezmények biztosítása és a gazdaság átstrukturálásának folytatása révén megszilárdította hatalmát.

Kádár kezdettől fogva nagyobb hangsúlyt helyezett elődjénél a kiegyensúlyozottabb növekedésre, a lakosság életszínvonalának emelésére. Ennek érdekében 30%-ról 20%-ra – csökkentették a nemzeti jövedelem beruházásokra fordított hányadát, s módosult a beruházások ágazati megoszlása is. Az ipar részesedése az 1950-es évek első harmadára jellemző 47%-ról, az 1958–1970 közötti időszakban 35–38%-ra csökkent, a mezőgazdaság 10–13%-os részesedése viszont az 1960–1965 közötti időszakban 16%-ra nőtt. Hatékonyságnövelő hatása volt a gazdaságirányítás korrekciójának, a soklépcsős irányítási hierarchia egyszerűsítésének.[619]

A forradalom napjaiban a mezőgazdaságban lejátszódott folyamatok azonban nyilvánvalóvá tették számára, hogy a parasztság önként, tömegesen sohasem fog termelőszövetkezeteket alakítani. Az 1950–1956 között jórészt erőszakkal létrehozott termelőszövetkezetek több mint fele felbomlott, a tagok közel kétharmada kilépett, a szövetkezetek földterülete pedig a felére esett vissza. Az új hatalom azonban a parasztság ellenállásának mérséklése érdekében az első években, 1957–1958-ban nem erőltette a felbomlott termelőszövetkezetek újjáalakítását. Sőt több, az egyéni gazdálkodás feltételeit javító intézkedést tett. Nem mondott le azonban eredeti elképzeléséről, a mezőgazdaság teljes kollektivizálásáról.[620]

Ebben Kádárt és párttársait a parasztsággal szemben táplált averzióján és a szocialista nagyüzemi gazdálkodás fölényébe vetett hitén túl a magyar társadalom utolsó, autonomitással rendelkező csoportjának a megtörése vezette. A mezőgazdaság kollektivizálása a gazdaság szocialista átalakításának meghatározó és egyben szimbolikus állomásává és a Kádár-rendszer újabb szakaszának a nyitányává vált. Eredményeként 1961 végén a magyar parasztságnak csak 6,5%-a dolgozott magángazdálkodóként, túlnyomó többsége, 75%-a tsz-tag, 19%-a pedig állami gazdaságok alkalmazottja lett.[621]

[619] Romsics, 1999. 423–428.

[620] Romsics, 1999. 416.

A termelőszövetkezetek működésére vonatkozó sikerpropaganda töretlenül működött: Harminc nemzetiségi termelőszövetkezet működik már a baranyai falvakban. *Dunántúli Napló,* 1953. január 25. 1.; A nemzetiségek további felemelkedését a mezőgazdaság szocialista átszervezése biztosítja. *Dunántúli Napló,* 1959. február 11. 3. és Magyar, román és délszláv dolgozó parasztok lelkes munkája a battonyai Dózsa-tsz-ben. *Szabad Nép,* 1953. április 11. 1.

[621] Romsics, 1999. 412–420.

A témához kapcsolódóan bővebben lásd még Kovács, Ö., 2012., valamint *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* (Szerk. Horváth Sándor–Ö. Kovács József.) Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015. és *Vidéki Magyarország 1945–1970: Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* (Szerk. Ö Kovács József.) Budapest, Balassi Kiadó–Korall, 2015.

Az erőszakos kollektivizálás hatására átmenetileg csökkent a termelés, 1960–62 között például jelentős mennyiségű gabonát kellett importálni. A mezőgazdaságban kialakult kaotikus állapotok Kádárt korrekciós lépésekre kényszerítették. Ennek keretében engedélyezték a háztáji gazdálkodást, folyamatosan csökkentették, majd eltörölték a családi állattartás felső korlátját, bevezették a részesművelési rendszert, rugalmasabbá tették a díjazást. A termelőszövetkezeti parasztság számára ezek az intézkedések a korábbiakhoz képest némi mozgásteret biztosítottak, s így egy részük szaktudása fölhasználásával, szorgalma, önkizsákmányolása révén megteremtette anyagi előrejutásának feltételeit.

Az 1960-as évek második felében a gépesítés, talajjavítás, új technológiák alkalmazása révén nőtt a nagyüzemi termelékenység, és átalakult a termelés szerkezete is. Az extenziv növényi kultúrákról áttevődött a hangsúly a nagyobb szaktudást igénylő kertészeti, szőlő- és gyümölcstermesztésre, bár a gabonatermesztés prioritása megmaradt. A korábbiakhoz viszonyítva viszont nőtt az állattartás súlya.

Az 1960-as évek elején végigvitt erőszakos kollektivizálás a falusi társadalom egészéhez hasonlóan a nemzetiségi közösségek dezorganizációjával is járt. Valamennyi nemzetiség, de különösen a németek körében magas volt a városba költözők s ipari üzemekben munkát vállalók aránya. Az idősebb generációk, ha tehették, eredeti lakóhelyükön maradtak, s naponta, vagy rosszabb esetben hetente ingáztak munkahelyük és családjuk között. A közép- és az idősebb generáció tagjainak a gazdálkodáshoz kapcsolódó szaktudása az új körülmények között leértékelődött, illetve használhatatlanná vált. Az ipari üzemekben csak segédmunkásként vállalhattak munkát. Tömegesen csak a fiatalabb generációk tagjai tudtak élni a különböző szakképzési lehetőségekkel.

A fiatalok egy része végleg elhagyta a falut. Nagyobbrészt eredeti lakóhelyükhöz, szüleikhez közeli városokban kerestek munkát, de magas volt a Budapestre költözők száma is. Az új lakóhelyükön nem alakítottak ki önálló kolóniákat. Az egyébként is szórványban élő magyarországi nemzetiségek szórványosodása az 1960-as, 1970-es években fokozódott. A nemzetiségek esetében a falusi lakosság tömeges városba költözése, ipari munkásként való munkavállalása a magyar lakosságra gyakorolt hatásain túl – paraszti társadalom autonómiájának megszüntetése, a mezőgazdaság tulajdonosi szerkezetének és gazdálkodási módjainak gyökeres átalakítása – asszimilációjuk fölgyorsulásával járt.[622]

A sajtó is nagy terjedelemben számolt be az eredményekről. „Eltűntek a nemzetiségi ellentétek, amelyek pedig régebben igen sok nézeteltérés és baj okozói voltak. A birtokkülönbségek mellett ez volt egyik legnagyobb ellensége a paraszti egységnek. Az egy-egy tsz-ben egyesült többnemzetiségű községek lakossága a közös érdekek talaján összekovácsolódott, barátjává, jó testvérévé vált egymásnak.".– *Dunántúli Napló,* 1962. december 2. 1.

[622] Annak megállapításához, hogy a kikényszerített modernizáció hatására bekövetkezett asszimiláció mennyire tekinthető természetesnek és mennyire nem, megoszlanak a vélemények. Megítélésem szerint a modernizációnak a szórványosodással és ennek következtében az asszimilálódás fölgyorsulásával járó hatásait lehet, lehetett volna csökkenteni. Ez azonban nem volt cél. – Erre vonatkozóan lásd még Kósa, 1969. 12–22.

A párt vezető testületei által a nemzetiségek helyzetére vonatkozó 1958. és 1968. évi párthatározatok kapcsán elkészített megyei jelentésekből több általános tapasztalat is levonható. Egyrészt a jelentésekben a nemzetiségek egyenjogúsága szinte kizárólag kulturális kérdésként – oktatás, nyelvhasználat, közművelődés, tájékoztatás – vetődik fel. Ez az értelmezés természetesen egybeesett az állami nemzetiségpolitika prioritásaival, amit a törvényi szabályozással, és a nemzetiségi szövetségek tevékenységének kulturális területre korlátozásával is alátámasztottak.[623] A nemzetiségieknek az anyanyelven való ügyintézési lehetőségeiről a legkülönfélébb megállapításokat találhatjuk a jelentésekben. Bács-Kiskun megye jelentésében egyetlen példát, Hercegszántót említi, mint ahol ügyeinek intézésekor bárki használhatja anyanyelvét. Ezzel azt sugallják, hogy nem jelent problémát az anyanyelven történő ügyintézés, s meg sem említették sem a német, sem a többi nemzetiségi települést. Ezt a taktikát választották más megyék is. A Győr-Sopron megyei jelentésben azt emelték ki, hogy Kópházán a hirdetések két nyelven jelennek meg. Nógrád megye azt hangsúlyozta, hogy a balassagyarmati járás közigazgatási dolgozóinak 25–30%-a beszél szlovákul. Borsod és Fejér megye is csak általánosságban jegyezte meg, hogy valamennyi községben ahol nemzetiségiek – németek, szlovákok – élnek, van a tanácsi apparátusban dolgozók között az adott nyelvet bíró személy.

Ez azzal a következménnyel járt, hogy a gazdasági problémákat, illetve a különböző állami szervezetekben való részvételi arányokat alig, illetve formálisan említették. A nemzetiségi tagsággal bíró termelőszövetkezetek működését töretlen fejlődésként láttató megállapításokat – mintaszerű szorgalom, hatékony termelés, emelkedő bérek – adatokkal nem támasztották alá. S ezekkel a kijelentésekkel elleplezték azt a tényt, hogy egyes nemzetiségi községek – a környéken lévő magyar településekkel együtt – az ország elmaradott térségeihez tartoztak. Egy-egy megyén belül általában a különböző nemzetiségű – magyar, német, szerb, szlovák – települések azonos fejlődési ütemét emelték ki.[624]

A politikai egyenjogúság bizonyítására a jelentések mindegyike kitért a nemzetiségeknek a tanácsi és társadalmi szervekben való képviseletére, nagyrészt azt bizonygatva, hogy megvalósul az adott nemzetiség arányos képviselete. A funkcióban lévő nemzetiségek számát azonban nem hasonlították össze a testületek

[623] A nemzetiségi oktatással és a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének működésével külön fejezetben foglalkozom. Itt csak azokat a jellemzőket említem, amelyek a nemzetiségek általános társadalmi helyzetével összefüggésben vannak.

[624] A gazdasági egyenjogúság kérdését egyáltalán nem érintette Békés, Csongrád, Fejér, Győr-Sopron, Heves, Nógrád, Pest, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Tolna, Veszprém megye jelentése. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 30. ő. e./1973. Ugyanakkor a többi megyével ellentétben Nógrád megye részletes adatokat közöl a nemzetiségi lakosú községek jövedelmi és lakásviszonyaira, kulturális ellátottságára vonatkozóan. Pártállam, 2013. 430–436.

Azonos struktúrájú és részletességű statisztikai adatok tennék lehetővé, hogy egy-egy megyén belül a nemzetiségi és magyar települések helyzetét összehasonlíthassuk, illetve az országos területi egyeenlőtlenségeket megállapíthassuk.

létszámával, illetve az adott település nemzetiségi arányaival. Így az olyanfajta kijelentések, hogy az adott település tanácsi, párt-, vagy gazdasági szervezeteiben hány német, szlovák vagy román van, a nemzetiségi képviselet valódi arányaira vonatkozóan semmit sem mond. Többféle megfogalmazást – „nemzetiségi származású", „nemzetiségi nyelven beszélő" – tartalmaznak a jelentések arra vonatkozóan is, hogy kit tekintettek nemzetiséginek.

Úgy tűnik, egyedül Bács-Kiskun megyében hoztak határozatot a nemzetiségek arányos képviseletéről. Legalábbis arról számoltak be, hogy e határozat végrehajtása során elérték, hogy az egyes funkciók nemzetiségi aránya megfelelő lett. „Dunaegyházán pl. a vb-titkár, a tsz-elnök, a párttitkár, a népfront-elnök, az iskolaigazgató, a helyettese és az orvos szlovák. A nemzetiségi képviselet a tanácsokban megfelelő, pl. Hajóson 40, Nemesnádudvaron 52, Hartán 46%. Békés megyében a jelentésben felsorolt adatok szerint a jelentősebb nemzetiségi településeken a pártvezetésben a tanácstagság soraiban és a tsz-vezetőségekben a nemzetiségi arány megfelel a lakosságon belüli aránynak"[625]– írták.

A megyei apparátusok tehát az elvárásoknak megfelelően a nemzetiségek jogi, gazdasági és kulturális egyenjogúságát deklarálták, bár ennek tartalmi meghatározása nem történt meg. Az általánosságban idillire festett képet tényekkel nem, vagy csak részben támasztották alá, illetve olyan adatokat használtak, amelyek alkalmatlanok voltak az állítások igazolására. Ennek egyik legfőbb oka az volt – mint ahogyan azt fentebb már kifejtettem –, hogy a megfelelő adatok nem álltak rendelkezésre. S bár valamennyi jelentésben visszatérően kitértek a nemzetiségek létszáma körüli anomáliákra, az okok meghatározása vagy korrekciós módszerek kidolgozása szintén nem történt meg. Enélkül azonban megállapíthatatlan volt a különböző nemzetiségi ellátásra – oktatás, művelődés, arányos részvétel – jogosultak köre. Ez azonban nem is volt cél, hiszen a participáció és a szubszidiaritás elve az egész rendszer társadalomszervező elveivel kibékíthetetlen ellentétben állt.

[625] MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 30. ő. e./1973.

A nemzetiségi oktatás irányításának szervezete és tevékenysége (1950–1970)[626]

Nemzetiségi Osztály: feladatellátás kompetenciák nélkül?

A két világháború között a magyarországi nemzetiségek és a magyar kisebbségek ügyeinek koordinálását a Miniszterelnökségen belül létrehozott Nemzetiségek és kisebbségek osztálya végezte. Közvetlenül a második világháború után a magyarországi nemzetiségek ügyeivel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak (VKM) előbb a Duna-medencei, majd később a Külföldi Kapcsolatok Osztálya foglalkozott. A minisztérium keretein belül 1949. január 1-től hozták létre az önálló Nemzetiségi Ügyosztályt. Feladata a kormány nemzetiségpolitikájának elfogadtatása, a nemzetiségi iskolák szervezése és irányítása, kulturális önszerveződésük elősegítése volt.

[626] E fejezetben elsősorban a legfelsőbb államigazgatás, a mindenkori oktatási minisztériumban a nemzetiségi oktatást irányító és ellenőrző osztály szervezeti felépítését, feladatait, kompetenciáit és ezek változásait tekintem át. Ezzel összefüggésben érintem a megyei államigazgatáson belül a nemzetiségi oktatás irányítását és ellenőrzését ellátó tanácsi szervezetek munkáját is. Az osztály szakmai tevékenységének – tankönyvkiadás, pedagógusképzés, továbbképzés – részletes ismertetésére nem vállalkozom, mert túlfeszítené e munka kereteit, elemzésük külön tanulmány tárgya lehet. Annak ellenére, hogy a nemzetiségi pedagógusképzés hiányosságai, anomáliái a nemzetiségi oktatás egyik neuralgikus pontjának tekinthetők, részletes bemutatásukat e munka keretében szintén nem vállalhattam. Itt megelégszem azzal, hogy a miniszteriális irányító szint ezzel kapcsolatos véleményét, törekvéseit és az alulnézeti perspektíva tapasztalatait ismertessem. Majd csak a korszak nemzetiségi oktatásának monografikus földolgozását követően lehet árnyaltabb, a pedagógusképzést végző intézmények tevékenységét is értékelő megállapításokat tenni. A vizsgált korszak pedagógusképzésére vonatkozóan, illetve a nyitási és visszarendeződési folyamatoknak a képzésre gyakorolt hatására vonatkozóan lásd Donáth Péter: Oktatáspolitika és tanítóképzés – az első Nagy Imre-kormány idején. *Magyar Pedagógia,* 1999. 1. 71–95.; Donáth Péter: *Oktatáspolitika és tanítóképzés 1945–1960.* Budapest, Trezor Kiadó, 2008., valamint Donáth Péter: *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958.* Budapest, Trezor Kiadó, 2008.

Részletesen bemutatom viszont a nemzetiségi iskolák szakfelügyeletét, amely az ellenőrzés és a tanácsadás révén az oktatás minőségéért felelt. Ennek kapcsán is elsősorban szervezeti változásait, feladat- és hatáskörének módosulásait tekintem át.

Az osztály létrehozását Arató Endre[627] a *Köznevelés* hasábjain jelentette be: „A magyar népi demokrácia pozitív nemzetiségi politikáját tehát a reakció minden eszközt felhasználva támadja. Ezekkel a rágalmakkal kell legelőször szembeszállnunk. Meg kell akadályoznunk az elnemzetietlenedés folyamatát. Elsősorban tehát a felvilágosító munka a feladatunk. Ebben a helyi Függetlenségi Front pártjain kívül a tömegszervezetek s a kultúrszövetségek helyi szervezetei segíthetnek. Erre a felvilágosító munkára különösen a beíratások előtt van szükség. Csak így valósíthatjuk meg alapvető célkitűzésünket: a nemzetiségi iskolahálózat kiépítését, körzeti iskolák szervezését tanulóotthonokkal, a népiskolák általános iskolákká szervezését".[628]

Egységes hatáskörrel, azaz a nemzetiségi oktatást és kulturális önszerveződést is irányító feladatokkal azonban csak néhány hónapig működött az ügyosztály. 1949 közepén ugyanis a kulturális élet különböző területeivel összefüggő feladatok a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól átkerültek az ekkor létrehozott Népművelési Minisztériumhoz. Ez utóbbi minisztérium, bár többször változó hatáskörrel, de egyértelműen kultúrairányító feladatokkal egészen 1956-ig működött.[629]

A nevében megmaradt VKM 1949 és 1951 között már csak a vallási és az oktatási ügyeket felügyelte. A nemzetiségi oktatási ügyosztály feladatát a következőképpen határozták meg: „a szlovák, román, délszláv és görög óvodák, általános iskolák, tanfolyamok szervezése, ellenőrzése és személyi ügyeinek intézése, a szlovák, román és délszláv kollégiumok, középiskolák és Pedagógiai Főiskola nemzetiségi ügyeinek intézése, nemzetiségi tankönyvek és tantervek készítésénél közreműködés".[630] A kitelepítés befejezését követően Magyarországon ekkor mintegy 220-230 ezer német nemzetiségű személy élt, őket az utasításban meg sem említették. Holott, mint ahogyan már utaltam rá, ezzel egy időben más terü-

[627] Arató Endre (1921–1977): Egyetemi tanulmányait Budapesten és Pozsonyban végezte, 1949-ben szerzett bölcsészdoktori címet. 1948–1951 között a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetője, majd 1955-ig az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. 1955-től az ELTE BTK oktatója. Főbb kutatási területei a magyar–csehszlovák kapcsolatok, a nemzetiségi kérdés, szláv kölcsönösség, Kelet-Európa népeinek története. Király Péter: Arató Endre. *Magyar Tudomány,* 1978. 3. 237–239.

[628] Arató Endre: A nemzetiségi ügyosztály munkája elé. *Köznevelés,* 1949. 3. 44. – Arató cikkében alapvetően nem az újonnan létrehozott osztály feladataival és működésével foglalkozik, hanem a nemzetiségi kérdést és a magyar kormányok nemzetiségpolitikáját tekinti át a 19. századtól, majd arra a megállapításra jut, hogy a nemzetiségi kérdést csak a szocializmus oldhatja meg, „amelyben nincs semmilyen elnyomás". A Horthy-korszak asszimilációs törekvéseinek alátámasztására idézi az 1930. és az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi, nemzetiségi adatait, de csak a délszláv, román és szlovák közösségre vonatkozóan, a németeket meg sem említve. Azt az egyébként általa is elismert jelenséget, hogy az 1949. évi népszámláláskor – a németek kitelepítése, a szlovák–magyar lakosságcsere vagy a délszlávokat ért üldöztetés hatására – sokan nem merték bevallani nemzetiséghez tartozásukat, a „múlt káros hatásának" és a „reakció mesterkedésének" tudta be.

[629] A minisztérium működésére, szervezeti felépítésére vonatkozóan bővebben lásd A magyar állam szervei, 1985. 532–533.

[630] A magyar állam szervei, 1985. 678–683.

leteken – munkavállalás, lakhely szabad megválasztása – a németekkel szemben alkalmazott korábbi jogkorlátozások feloldása megkezdődött. Ez az ellentmondás egyrészt jelzi, hogy a kormányzatnak a németek társadalmi integrációjára vonatkozóan nem volt egységes, valamennyi területre kiterjedő összehangolt stratégiája. Másrészt – s megítélésem szerint valójában erről volt szó – csak az egyes személyeknek az egzisztenciális létfenntartásához elengedhetetlenül szükséges korlátozások feloldását engedélyezte, ugyanakkor a joghátrány megszüntetését nem támogatta azokon a területeken, amelyek a közösség nemzeti közösségként való fennmaradását biztosíthatták volna. Esetükben jogi értelemben is csak 8-10 évvel később került sor az anyanyelvi oktatás és a kulturális önszerveződés biztosítására, a gyakorlatban végbement folyamat pedig egyértelműen jelzi, hogy az államhatalom ezt akkor is csak formálisnak tekintette.

A VKM feladatköréből 1951 májusában a vallási ügyek a megalakuló Állami Egyházügyi Hivatalhoz kerültek, így az 1951. évi I. törvénnyel a minisztérium elnevezését feladatellátásával összhangban Közoktatásügyi Minisztériumra változtatták.[631] A nemzetiségek oktatási ügyeivel kapcsolatos feladatokat az Iskolai Főosztály keretén belül működő Nemzetiségi Osztály látta el. Alapvetően az osztály feladatai közé tartozott a nemzetiségi intézményeket érintő valamennyi szervezési és tartalmi kérdés. A minisztérium ügykörjegyzéke szerint az osztályon belül két csoport jött létre. *Az* Oktatási és ellenőrzési csoport szervezte, irányította és ellenőrizte a nemzetiségi óvodákban, általános iskolákban, gimnáziumokban, tanítóképzőkben és szakérettségis előkészítő tanfolyamokon folyó munkát, valamint a Pedagógusképző Főosztállyal egyetértésben a pedagógiai főiskolák nemzetiségi tanszékeinek tevékenységét. Emellett feladata volt a nemzetiségi diákotthonok ügyeinek intézése, a szülői munkaközösségekkel való kapcsolattartás, illetve tevékenységük szervezése, valamint a nemzetiségi iskolákban az úttörő- és DISZ-mozgalom irányítása. A Személyzeti Főosztállyal egyetértésben felelt a nemzetiségi iskolákban alkalmazható/alkalmazandó pedagógusok felkutatásáért, nyilvántartásáért és elosztásáért. A Beruházási Főosztállyal és a Tanszeripari Osztállyal közösen kellett gondoskodnia a nemzetiségi intézmények tanszer-, nyomtatvány-, szemléltető eszköz-, sportfelszerelés-ellátásáért.

Kiemelt feladatai közé tartozott a szaktanítói és szaktanári továbbképzések megszervezése, a tanulmányi felügyelők és szakfelügyelők munkájának irányítása és ellenőrzése. Ez utóbbi hálózat hatékony működtetéséhez azért is kiemelkedő érdeke fűződött, mert a szakfelügyelők egyrészt a minisztérium meghosszabbított kezeként sokat tehettek a központi elgondolások végrehajtásáért, másrészt rajtuk keresztül a minisztérium első kézből fontos információkat kapott a helyi viszo-

[631] A Közoktatásügyi Minisztérium 1951. május 19. és 1953. július 4. között működött. Fennállásának két éve alatt jelentős változást okozott mind tevékenységében mind szervezeti felépítésében az 1952-ben felállított Felsőoktatási Minisztérium. A Közoktatásügyi Minisztérium működésére vonatkozóan bővebben lásd *A magyar állam szervei 1950–1970.* (Szerk. Boreczky Beatrix et al.). Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993. 280–284.

nyokra, problémákra vonatkozóan. Az osztály feladatai közé tartozott a külföldi kapcsolatok kiépítése, fenntartása és bővítése is. Miután nem állt rendelkezésre elegendő politikailag megbízható, képzett pedagógus, különösen az első években több gimnáziumban, tanító- és tanárképző főiskolán Csehszlovákiából és Romániából érkezett vendégtanárokat alkalmaztak. A továbbképzés szempontjából pedig a szocialista országokban megszervezett nyári tanfolyamok, tanulmányutak bírtak jelentőséggel. Az '50-es évek második feléig a hiányzó tankönyveket is a szocialista országokban használtakkal pótolták, de az iskolai könyvtárak részére sor került szépirodalmi művek, folyóiratok, újságok behozatalára is. A Tankönyv és didaktikai csoport alapvetően a nemzetiségi iskolák részére szükséges tankönyvek, tankönyvpótló jegyzetek, brosúrák, tájékoztatók, útmutatók, tantervek, óratervek és irányító tanmenetek készítését, bírálatát és kiadását intézte. Miután a feladatot annak nagysága miatt saját munkatársaival semmiképp nem tudta ellátni, didaktikai és tankönyvszerkesztő, illetve bíráló munkaközösségeket, valamint tankönyvankétokat szervezett.[632]

Kovács Péter[633] osztályvezető 1952. július 19-én készítette el az osztály szervezeti felépítését és feladatmegosztását. Mindkét csoportban egy-egy referens látta (volna) el az adott nemzetiséghez kapcsolódó feladatokat, akik ezen kívül egyéb feladatokat is kaptak. A korábbiakhoz viszonyítva jelentős változásnak tekinthető, hogy az osztály feladatai között a németek oktatásával kapcsolatos teendők is megfogalmazódtak. Figyelemreméltó ugyanakkor az is, hogy ezeket a referenciákat egyik csoportban sem töltötték be. Az egyes referenciák nagy területeket öleltek fel. Az oktatási és ellenőrzési csoporton belül adott nemzetiség referenciáját ellátni azt jelentette, hogy egy személynek kellett foglalkoznia a nyelvoktató és tannyelvű általános iskolák, középiskolák, szakérettségis tanfolyamok szervezésével, a hálózat továbbfejlesztésével, az oktatás tartalmi kérdéseivel, a pedagógusok nyilvántartásával és elhelyezésével, gyakorlatilag az adott területen felmerülő valamennyi problémával. Hasonlóan komplex feladatot jelentett az adott nemzetiség valamennyi intézménytípusában használandó tankönyvek, tantervek, óratervek és egyéb segédanyagok írásával kapcsolatos teendők koordinálása. Az elképzelés szerint valamennyi nemzetiségi óvodával, a tanító- és tanárképzés-

[632] A magyar állam szervei, 1993. 282., valamint MNL OL XIX-I-4-g 17. tétel. A Nemzetiségi Osztály szervezeti felépítése és ügykörbeosztása, 1952. július 19.

[633] Kovács Péter (1909–1993): Az ELTE-n középiskolai tanári oklevelet szerzett. Elemi és polgári iskolákban tanított, majd a Pedagógus Szakszervezet Országos Központjában a Szervezési Osztály irányítója. 1950–51-ben a Közoktatásügyi Minisztérium titkárságának tájékoztatási és dokumentációs osztályán dolgozott, majd 1952–1959 között a Nemzetiségi Osztály vezetője. Ilku Pál miniszter a fölmentését csak szóban indokolta. Kovács Péter eltávolításának alapvető oka az volt, hogy a kormányzati törekvésekkel szemben is kiállt az érdemi nemzetiségi oktatásért. 1959-től a budapesti I. László Gimnázium igazgatója, 1967–1972 között a Pedagógus Szakszervezet alelnöke. Számos cikke, tanulmánya jelent meg a szakszervezeti mozgalom, a közoktatás, az oktató-nevelő munka különböző területeiről. – http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k2.htm#Kov%C3%A1csP%C3%A9ter (Letöltés: 2017. február 27.)

sel kapcsolatos feladatok, valamint a didaktikai kérdések egy-egy önálló referenciához kerültek. Nyilvánvalóan az egyébként is nagy, komplex feladatokat felölelő referenciák ellátása önmagában is komoly kihívást jelenthetett. Az osztály engedélyezett létszámából azonban gyakorlatilag fele – 11 státuszból 5 tartósan, azaz egyáltalán nem, egy pedig ideiglenesen – nem volt betöltve. (25. TÁBLÁZAT)

Kovács Péter az osztály szervezeti felépítésével és feladatmegosztásával egy időben számba vette a nemzetiségi oktatás általa legfontosabbnak ítélt problémáit is.[634] Feljegyzésében egyértelművé tette, hogy az osztálynak munkája során az oktatás szinte valamennyi területén – tankönyvek, pedagógusellátottság, óvónőképzés, német iskolahálózat kiépítése, intézmények elhelyezése – olyan súlyos hiányosságokkal, megoldásra váró feladatokkal kell szembenéznie, amelyek évek alatt alakultak ki, és amelyek megoldására évekig semmi nem történt, így felszámolásukat sem lehet egyik napról a másikra megoldani. Valamennyi kérdés kapcsán kifejtette azonban szakmai elképzeléseit, megoldási javaslatait s a hiányosságok megszüntetésének időbeli ütemezését, amelyekhez hatékony állami támogatást kért.

A *tankönyvellátás* terén meglévő probléma nagyságát jól jelzi, hogy 155 féle általános és középiskolai nemzetiségi tankönyv hiányzott, amit a német oktatás tervezett beindítása csak fokozott. Nyilvánvalóan az oktatás biztosítása érdekében a probléma megoldására azonnali, illetve közép- és hosszú távú intézkedésekre is szükség volt. Átmenetileg tankönyvpótló jegyzetekkel, külföldről behozott tankönyvekkel biztosították az oktatást. A probléma 4-5 év alatti valódi megoldásához azonban az osztály létszámának 3 fővel való kiegészítését kérte. Egy-egy személy a román és német iskolák tankönyvügyeit – íratás, lektorálás – szervezte volna, egy munkatárs pedig a tankönyvek, illetve a tanítás didaktikai kérdéseivel foglalkozott volna. Emellett szükségesnek tartotta a Tankönyvkiadó Vállalatnál nemzetiségenként egy-egy lektor beállítását is.

A másik neuralgikus pont a képzett *pedagógusok hiánya* volt. Magyarországon ekkor még egyáltalán nem volt nemzetiségi óvónőképzés, ezért a nemzetiségi óvodákban szakképzetlen, vagy csupán néhány hónapos tanfolyamot végzett óvónők dolgoztak. Létre kellett tehát hozni vagy egy közös, mind a négy nemzetiség óvónőképzését ellátó intézményt, vagy a magyar óvónőképzők mellett egy-egy nemzetiségi tagozatot. Végül ez utóbbi elképzelés valósult meg. E területen is szükség volt azonban azonnali beavatkozásra, hiszen az újonnan alakított tagozatokról csak évekkel később kerültek ki a szakképzett óvónők. Kovács Péter a magyar nyelvű óvónőképzés mintájára javasolta, hogy 1953-ban 40-50 különböző nemzetiségű fiatal nőnek szervezzenek egyéves óvónőképző tanfolyamot.

A szakképzett pedagógusok legnagyobb számban a szlovén és horvát iskolákból hiányoztak. Bár kiemelt figyelmet fordítottak arra, hogy a szakérettségis tanfolyamokon olyan horvát vagy szlovén származású fiatalokat válasszanak ki,

[634] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Feljegyzés a nemzetiségi oktatás terén felmerült legfontosabb problémákról, 1952. július 13.

25/a. táblázat: *A Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának szervezeti felépítése és feladatbeosztása, 1952*[635]

Osztályvezető	**Oktatási és ellenőrzési csoport**					
Kovács Péter	Pelyák Zsiva főelőadó	Leányvári Lajos előadó	Virág János előadó	Szilágyi Péter előadó[636]	előadó	előadó[637]
Az osztály irányítása és ellenőrzése	Délszláv referencia	Szlovák referencia	Görög-macedón referencia	Román referencia	Óvodák szervezése, irányítása, ellenőrzése	Német referencia
		Nemzetiségi általános, közép- és szakérettség is diákotthonok irányítása, ellenőrzése és az ezzel kapcsolatos költségvetési ügyek vitele	Tanszer, szemléltető eszközök, sportfelszerelés, tankönyvsegély, bizonyítványok biztosítása	Ifjúsági könyvtárak, olvasómozgalom, szakkörök megszervezése, anyaggal való ellátása, külföldi könyvek, folyóiratok megrendelése, szétküldése	Óvónői tanfolyamok tematikájának, órarendjének elkészítése	
		Iskolai költségvetések gondozása		Külföldi kapcsolatok fenntartása	Konferenciák, vizsgák, tanulócsoportok, tapasztalatcserék szervezése	
		Szülői munkaközösségek, úttörőszervezetek, helyi DISZ felügyelete			Óvodai beiskolázás	
		Kiszállási tervek készítése			Óvodák szemléltető eszközökkel való ellátása	

[635] MNL XIX-I-4-g 1. tétel. A Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának szervezeti felépítése és feladatmegosztása, 1952. július 19.
[636] Katonai szolgálatot teljesített.
[637] Betöltetlen. A feladatokat esetenként Virág János látta el.

25/b. táblázat: *A Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának szervezeti felépítése és feladatbeosztása, 1952*[638]

Osztályvezető	**Tankönyv- és didaktikai csoport**				
Kovács Péter	Szabó Gyula előadó	előadó[639]	Gráf Rezsőné előadó	előadó[640]	előadó[641]
Az osztály irányítása és ellenőrzése	Szlovák referencia	Német referencia	Délszláv referencia	Román referencia	Az ált.iskolák, gimnáziumok, szakérettségis tanfolyamok, pedagógiai főiskolák didaktiaki feladatai

[638] MNL XIX-I-4-g 1. tétel. A Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának szervezeti felépítése és feladatmegosztása, 1952. július 19.
[639] Betöltetlen. A feladatokat esetenként Gráf Rezsőné látta el.
[640] Betöltetlen, az „ügykör intézése a jelenlegi előadókon keresztül nincs biztosítva".
[641] Betöltetlen. A feladatokat az előadók megosztva látták el.

akiket tanítóképzőbe, vagy pedagógiai főiskolára irányíthattak, ez szintén nem jelentett azonnali megoldást. Átmeneti megoldásként ezért azt javasolták, hogy 3-4 hónapos tanfolyamokon kiképzett horvát és szlovén fiatalok taníthassanak.[642]

A német iskolahálózat kiépítése a Vezetői Kollégium 1951. évi állásfoglalása értelmében teljesen új és komplex feladatként jelentkezett, ami automatikusan felvetette a német tanárképzés, a gimnáziumok, illetve a Pedagógiai Főiskolán szervezendő német tanszék kérdését is. Kovács Péter azt javasolta, hogy először azokban a községekben vezessék be a németoktatást, ahol a lakosság több mint 50%-a német nemzetiségű, ez 95 települést érintett. Ezt követően pedig azokra a községekre is kiterjesztette volna a németoktatást, ahol több mint 1000 személy a német nemzetiséghez tartozik. Az ezzel kapcsolatos feladatok ellátását azonban szinte lehetetlenné tette az a tény, s egyben rávilágított a valódi szándékokra is, hogy a minisztérium vezetői az előkészítés fázisában engedélyezett két német referensi státusz betöltéséhez előbb nem járultak hozzá, majd a státuszokat is megvonták.[643]

Az intézmények, különösen a *diákotthonok elhelyezésének* javítása is sokirányú küzdelmet kívánt meg. Bár a budapesti délszláv középiskolának és diákotthonnak a Rózsák terén való elhelyezése éppen ezekben a hónapokban oldódott meg, a budapesti szlovák tanítóképző és a hozzá kapcsolódó gyakorló általános iskola és diákotthon még az Agrártudományi Egyetem épületében működött. Hasonlóan rossz körülmények között volt a sátoraljaújhelyi szlovák általános iskola és diákotthon, s nem volt biztosítva még a Pécsett létesített délszláv általános iskola és diákotthon végleges elhelyezése sem.

Kovács Péter természetesen érzékelte, hogy a felügyeletére bízott területen fölhalmozódott problémák meghaladják a kompetenciáit, és meglehetősen eszköztelenül áll azokkal szemben. A „fenti fontosabb problémákat tájékoztatás, megvizsgálás, döntés, és amennyiben szükségesnek látszik a Vezetői Kollégium elé való terjesztés miatt vetettem föl" – fogalmazott.[644] Az elkövetkező egy évben azonban sem az osztály létszámával, sem az egyes megoldandó kérdésekkel kapcsolatos felvetéseire nem kapott visszajelzést.

1953 közepén az alig fél évig önállóan működő Felsőoktatási Minisztérium ismételt beolvasztása, valamint a Nagy Imre-kormány által a területet érintő priori-

[642] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Feljegyzés a nemzetiségi oktatás terén felmerült legfontosabb problémákról, 1952. július 13.

[643] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Feljegyzés a nemzetiségi oktatás terén felmerült legfontosabb problémákról, 1952. július 13.

[644] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Feljegyzés a nemzetiségi oktatás terén felmerült legfontosabb problémákról, 1952. július 13. – Kovács Péter a géppel írt dokumentumra 1952. szeptember 15-én kézzel a következő kiegészítést írta: „1952. szept. 12-én az MDP Országos Központja részéről Jedlicska elvtárssal, szept. 15-én a minisztériumi párszervezet vezetőségével tárgyaltuk meg a beadványt. Segítséget ígértek".

tások újrafogalmazása következtében nemcsak a minisztérium nevét változtatták Oktatásügyi Minisztériumra, de strukturális átalakításokra is sor került.[645]

A minisztérium feladata értelemszerűen a felsőoktatás, a közép- és általános iskolák, a tanító- és óvónőképzők, technikumok felső szintű irányítása lett. E munkájában a megyei, járási és városi tanács végrehajtó bizottságainak oktatási osztályai segítették. A középszintű államigazgatásban a különböző szakigazgatási feladatokat a miniszteriális struktúrának megfeleltetett osztályok látták el. Azaz 1950-től a megyéknél is külön osztályok foglalkoztak a népművelési és oktatási feladatokkal, utóbbi 1951-ig az egyházakkal kapcsolatos ügyeket is ellátta. Az oktatási és népművelési területeknek az alsóbb közigazgatási szinten való szétválasztása a minisztériumok 1956 végéig fennállott különállásáig szintén megmaradt.[646]

A Nemzetiségi Osztály 1953–1956 között gyakorlatilag változatlan feladatokkal az Oktatásügyi Minisztériumon belül az Általános Iskolai Főosztály keretében működött. A Nemzetiségi Osztály az új minisztériumi struktúrában a korábbiaknál alacsonyabb szintre került, ami nyilván a minisztérium vezetésének prioritásait is jelezte. Az új struktúrában kezdettől fogva feszültséget okozott, hogy a Nemzetiségi Osztály az óvodától a felsőoktatásig valamennyi nemzetiségi intézmény ügyeivel foglalkozott, illetve kellett hogy foglalkozzon, a főosztályhoz viszont csak az alsófokú intézmények tartoztak. A Nemzetiségi Osztály a többi – középiskolai, főiskolai – főosztállyal érintkező ügyeit nem közvetlenül és önállóan intézhette, hanem a főosztály vezetésén keresztül. E jelzésértékű lefokozás ellenére Kovács Péter a minisztérium átszervezését az osztály pozícióinak megerősítésére, de legalábbis stabilizálására igyekezett kihasználni. Ennek érdekében a minisztérium vezetéséhez 1953 nyarán és őszén több feljegyzést, beadványt juttatott el, amelyekben az osztály létszámának, feladatainak és kompetenciáinak összhangba hozatalát sürgette.[647] Nehezményezte, hogy az elmúlt egy évben nem történt meg az osztály szervezeti felépítésének, a két csoport – oktatási és ellenőrzési, valamint a tankönyv és didaktikai – működésének hivatalos jóváhagyása. Az osztály engedélyezett létszámkeretét sem lehetett betölteni, így továbbra is csak kétharmada (8 fő) volt a korábban tervezettnek. Súlyosbította a helyzetet, hogy a munkatársak létszáma nem egyenlően oszlott meg a két csoport között. Az oktatási és ellenőrzési csoportnak hat munkatársa, míg a tankönyv és didaktikai csoportnak csupán két munkatársa volt. Ez az aránytalanság egyben azt is jelzi, hogy a minisztériumi osztály munkájában a súlypont még mindig a szervezésen, s nem a tartalmi kérdéseken volt.[648]

[645] Az Oktatásügyi Minisztérium 1953. július 4. – 1956. december 31. között működött. – A magyar állam szervei, 1993. 387–394.

[646] A magyar állam szervei, 1993. 387–394.

[647] MNL OL Közoktatásügyi Minisztérium Általános iratok 1952–1953. (a továbbiakban: XIX-I-5-a) sz. n. 1953. 233. d. Kovács Péter feljegyzése az osztály szervezeti kérdéseiről, 1953. július 15., és MNL OL XIX-I-4-g 1. tétel. A Nemzetiségi Osztály szervezeti felépítése, 1953. november 9.

[648] MNL OL XIX-I-5-a sz.n. 1953. 233. d. Kovács Péter feljegyzése az osztály szervezeti kérdéseiről, 1953. július 15.

A nemzetiségi intézményhálózat koordinálását végző csoport nagyobb létszáma ugyanakkor nem jelentette azt – mint ahogyan arra Kovács Péter is rámutatott –, hogy a nemzetiségi intézményhálózat koordinálását végző csoport hiánytalanul el tudta volna látni feladatát. Az immár az óvodától a felsőoktatásig kiépült nemzetiségi intézményhálózatban ekkor húsz megyében, nyolc különböző nyelven, 325 intézmény működött. Miután azonban a német iskolahálózat kiépítése csak ekkor kezdődött meg, az intézmények számának emelkedésével kellett számolni. Az intézmények munkájának koordinálása mellett a csoport tagjai látták el a mintegy 1700 szlovák, szerbhorvát, román általános és középiskolai diákotthonos tanuló elhelyezésével kapcsolatos valamennyi ügyet, a különböző – okleveles óvónői és tanítói tanfolyamok, szaktanítói, szaktanári – továbbképzésekkel, tapasztalatcserékkel, a szakérettségis tanfolyamok szervezésével, a tanulmányi felügyelők munkájának irányításával kapcsolatos feladatokat. Az oktatási és ellenőrzési csoport foglalkozott a külföldi delegációk fogadásával, programjaik összeállításával, a magyarországi ösztöndíjasok külföldi tanulmányútjainak előkészítésével, a nemzetiségi szak- és szépirodalmi könyvek beszerzésével csakúgy, mint az egyes intézmények személyi – igazgatók kijelölése, nevelők jutalmazása, kitüntetése – ügyeivel. A csoport munkájának hatékonyabbá tétele, valamint a nemzetiségi oktatás minőségének javítása érdekében Kovács Péter arra tett javaslatot, hogy egy-egy referens külön foglalkozzon a diákotthonok ügyeivel, valamint a nemzetiségi tanárok képzésének és továbbképzésének illetve tartalmi kérdéseivel. Ezt úgy látta megvalósíthatónak, ha a csoport létszámát két fővel bővítik.

A tartalmi és didaktikai szempontból egyaránt megfelelő színvonalú tankönyvek hiányát a Nemzetiségi Osztály folyamatosan jelentőségének megfelelően tematizálta, a feladat megoldásához a minisztérium vezetésétől nem kapott támogatást. A Nemzetiségi Osztályon belül mindössze két fővel működő tankönyv és didaktikai csoport így is egy év alatt 42 különböző tankönyv kiadását valósította meg. Nyilvánvaló volt azonban, hogy ilyen körülmények között a nemzetiségi iskolák tankönyvellátása nem biztosítható. Kovács Péter ezért azt javasolta, hogy a minisztérium vezetése járuljon hozzá a tankönyv- és didaktikai csoport létszámának 8 fővel való kibővítéséhez. Szükségesnek tartott még egy gépírói státuszt is. Összesen tehát az osztály létszámának 11 fővel való emelését kérte.[649]

Az elkövetkező hónapokban azonban nem történt érdemi elmozdulás. Az osztály belső struktúrája, feladatai, munkatársainak száma nem változott.[650] Az Általános Iskolai Főosztály vezetése számos kérdés tisztázását nem segítette elő, a napi ügyek vitele a korábbiaknál nehézkesebbé vált. Ezért Kovács Péter 1954 márciusában Kiss Gyula miniszterhelyetteshez fordult, s az osztály önállóságának ismételt visszaállítását kérte. Bár feljegyzésének azt a címet adta, hogy „Érvek a Nemze-

[649] MNL OL XIX-I-5-a sz.n. 1953. 233. d. Kovács Péter feljegyzése az osztály szervezeti kérdéseiről, 1953. július 15.

[650] MNL OL XIX-I-4-g 1. tétel. A Nemzetiségi Osztály szervezeti felépítése és ügyköri beosztása, 1953. november 9., illetve 1953. december 9.

tiségi Osztály önállósága, illetve az Általános Iskolai Főosztályhoz tartozása mellett", nyilvánvalóan az előbbi mellett érvelt. A status quo fenntartása mellett csak annyit tudott fölhozni, hogy a főosztály általános iskolákat érintő rendelkezései nagy általánosságban érvényesíthetők a nemzetiségi iskoláknál is.[651] Érvelésében hivatkozott arra, hogy a Nemzetiségi Osztály korábban is önállóan működött, így irányító, ellenőrző, szervező tevékenysége célravezetőbb és határozottabb volt. Míg korábban az egyes elvi kérdések eldöntése érdekében lehetősége volt közvetlenül is az illetékes miniszterhelyetteshez fordulni, azt most csak a főosztály vezetése teheti meg, így egy-egy kérdés (pl. német iskolaszervezés, óvodaszervezés) eldöntése kb. egy-másfél évig is elhúzódik, anélkül, hogy érdemi döntés születne.[652] Rámutatott arra is, hogy a Nemzetiségi Osztály felügyelete alá tartozó intézmények számottevő része kiesik a főosztály, illetve bármelyik főosztály feladatköréből. A nemzetiségi kérdés szakmai sokoldalúságát és politikai jelentőségét az Általános Iskolai Főosztály nem képviseli, illetve érdemi segítséget az osztály működéséhez nem tud adni. A kezdeményezésre adott közvetlen választ – ha egyáltalán volt ilyen – nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy az elkövetkező hónapokban a minisztériumon belül végrehajtott racionalizálás következtében a Nemzetiségi Osztály munkájának feltételei tovább romlottak.

1954 április elején a racionalizálási bizottság az osztály létszámát 60%-al, 8 főre csökkentette. Jogi értelemben az osztály létszáma ekkor 19 fő volt, mert a nemzetiségi szakfelügyeletet ellátók (9 fő) is a minisztérium alkalmazásában álltak. Ők azonban értelemszerűen vidéken dolgoztak, többségük a szakfelügyelet mellett egy-egy iskolában tanított is. A ténylegesen a minisztériumban dolgozók létszáma 10 fő volt. A racionalizálási bizottság a nemzetiségi iskolák központi szakfelügyeletét egyszerűen megszüntette. Így e létszámnak a minisztériumi osztály létszámkeretéből való automatikus elvonását javasolta, továbbá 2 belső munkatársi státusz elvonását írta elő.

Nyilvánvaló, hogy önmagában az osztály belső munkatársi létszámának csökkentése is az érdemi munkavégzés feltételeinek további rosszabbodását jelentette. A szakfelügyelet megszüntetése viszont azzal a következménnyel járt volna, hogy egyrészt a magyar oktatási nyelvű iskoláknál többnyire gyengébb színvonalú nemzetiségi iskolák pedagógusai mindenféle gyakorlati segítség, szakmai tanácsadás és kontroll nélkül maradnak. Másrészt megszakadt, de legalábbis minimálisra csökkent volna a minisztérium kapcsolata az általa felügyelt és szakmai irányítására bízott, ekkor mintegy 350 intézménnyel. S így a Nemzetiségi Osztály az egyes iskolákra vonatkozó visszajelzések, információk nélkül légüres térbe kerül. Kovács Péter ebben a helyzetben megpróbált ismét előre menekülni, azaz alapve-

[651] XIX-I-4-g 17. tétel. Kovács Péter feljegyzése a Nemzetiségi Osztály önállósága, illetve az Általános Iskolai Főosztályhoz tartozása mellett, 1954. március 13.

[652] XIX-I-4-g 17. tétel. Kovács Péter feljegyzése a Nemzetiségi Osztály önállósága, illetve az Általános Iskolai Főosztályhoz tartozása mellett, 1954. március 13.

tően nem a státuszokért harcolt – amit vélhetően esélytelennek tartott –, hanem a feladatok ellátásának módjára tett javaslatot.[653]

A szakfelügyelet megtartásáért emelt szót. Azt javasolta, hogy decentralizálják a feladatot, azaz a minisztérium írja elő a megyei tanácsoknak, hogy azokban a megyékben, ahol a nemzetiségi oktatási intézmények száma 25-nél több, a megyei oktatási osztályokon állítsanak be egy nemzetiségi előadót, akik az iskolák ellenőrzésében és a helyi problémák megoldásában az intézmények és a minisztérium segítségére lehetnek. Ezzel „ki lehetne küszöbölni azt a hibát, amit a Racionalizálási Bizottság az eddigi jól bevált központosított nemzetiségi felügyelet megszüntetésével követett el, s egyben reálisabbá tenné az előttünk álló feladatokat" – írta.[654]

A létszámcsökkentés végképp ellehetetlenítette a Nemzetiségi Osztály didaktikai feladatokat ellátó csoportjának működését. Ehhez kapcsolódóan Kovács Péter kiemelte, hogy a minisztérium legfelsőbb vezetői az osztálynak az ezzel kapcsolatos tevékenységét nem ismerik, ezért nem a jelentőségének megfelelően ítélik meg. „Ezeket a feladatokat eddig az osztály három előadója és a Tankönyvkiadó Vállalat három szerkesztője nagyrészt gyakorló pedagógusok bevonásával látta el. A tankönyvkészítés terén annak ellenére, hogy az utóbbi két évben 80 tankönyv készítését, illetve fordítását végeztük el, még mindig nagy hiány van. A racionalizálás a maga 60%-os létszámcsökkentésével megszünteti osztályunkon a tankönyv és didaktikai csoportot. Magával a megszüntetéssel az osztály dolgozói egyetértenek, ugyanakkor azonban kérjük, hogy tegye lehetővé a minisztérium, hogy a nálunk zárolt állásokat (3 fő) a Tankönyvkiadó Vállalat kapja meg."[655]

Az osztály e területhez kapcsolódó egyetlen szakelőadója a továbbiakban csupán az anyanyelvi tantervek, óratervek, irányító tanmenetek, tankönyvkiadási tervek összeállítását végezte. Ebben az esetben is fölmerült azonban, hogy a továbbiakban a Pedagógiai Tudományos Intézet – amelynek felállítását ekkor még csak tervezték – lássa el ezeket a feladatokat.

Erdey-Grúz Tibor oktatási miniszter 1954. június 15-én Kovács Péternek írt levelében egyértelművé tette, hogy nincs mozgástere. Azaz: az osztály létszáma a Racionalizálási Bizottság által meghatározott 8 fő marad, s ez alapján készítse el az osztály személyi tervezetét. „Bár a létszám még nem végleges, a csökkenés mértéke kisebb nem lesz" – írta.[656]

[653] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Kovács Péter feljegyzése az osztály racionalizálási terveivel kapcsolatban felmerült kérdésekről, 1954. április 13.

[654] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Kovács Péter feljegyzése az osztály racionalizálási terveivel kapcsolatban felmerült kérdésekről, 1954. április 13.

A szakfelügyelet megszüntetésével, illetve átszervezésével kapcsolatos kérdések részletes ismertetését lásd a szakfelügyelet tevékenységének tárgyalásánál.

[655] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Kovács Péter feljegyzése az osztály racionalizálási terveivel kapcsolatban felmerült kérdésekről, 1954. április 13.

[656] MNL OL XIX-I-4-g 43. tétel. Erdey-Grúz Tibor levele 1954. június 15.

Az elhelyezendők névsorát 1954. június 19-ig kellett megadni, hogy a fővárosi tanács elhelyezésükről gondoskodni tudjon.

Az átszervezés és a létszámcsökkentés hatására a Nemzetiségi Osztály tevékenysége a korábbiakhoz viszonyítva még inkább szervezési, adminisztratív – a minisztérium és a párt különböző vezető testületei részére statisztikák összeállítása, jelentések, feljegyzések készítése – feladatokra korlátozódott. Tovább nehezítette az osztály működését, hogy a minisztérium nem gondoskodott a gazdátlanul maradt feladatok ellátásáról.[657]

Ezekben a hónapokban, 1954 végén kezdődött meg az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának koordinálásában a magyarországi nemzetiségek helyzetével foglalkozó, 1956 májusában elfogadott párthatározat előkészítése. A nemzetiségi oktatás helyzetét elemző dokumentumok egyrészt nem említik az oktatás irányítását végző minisztériumi osztály létszámában, szervezeti felépítésében bekövetkezett változást, másrészt a határozati javaslatok azt tükrözik, hogy, a szakfelügyelettel kapcsolatos feladatok kivételével, a csökkentett létszámmal is valamennyi korábbi feladatát ellátta. Azaz a tankönyvek kiadásával és a módszertani kérdésekkel kapcsolatosakat is.[658]

Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának 1954. november 15-i előterjesztésében megfogalmazódott némi kritika a különböző állami szervezetek munkájával kapcsolatban, és fölvetődött az is, hogy a nemzetiségek problémáival való törődést, ezen belül a nemzetiségi oktatás irányítását kiemeljék az Oktatásügyi Minisztérium hatásköréből.

„Sok visszásság adódik abból, hogy a nemzetiségi oktatás kérdésével az Oktatásügyi Minisztérium elszigetelten foglalkozik. Az Alkotmány által biztosított nemzetiségi jogok értelmezése és gyakorlati végrehajtása a különböző irányító és végrehajtó szervek részéről nem egységes. Több helyen tájékozatlanságból adódó ellenállással, több esetben teljes passzivitással találkozunk. Oka: a múltból maradt tartózkodás. Ezt az idegenkedést a nemzetiségi szövetségek egyes demagóg dol-

[657] Kovács Péter 1954. június 18-án Kiss Gyula miniszterhelyettesnek írt feljegyzésében ismét felsorolta a létszámcsökkentés során a Nemzetiségi Osztálytól elvont feladatokat, s kéri azoknak más módon történő ellátását. „A fenti javaslatokat részletesen kidolgozva 4/1954. és 13/1954. szám alatt 1954 márciusában, áprilisában megküldtem Miniszterhelyettes Elvtárs részére. A javasolt munkakörök létesítéséhez és a vele járó feladatok végrehajtásához részletes ügyköri beosztást készítünk. Kérem Miniszterhelyettes Elvtársat, szíveskedjen meghallgatni minket, amikor az oktatási osztály racionalizálására, illetve a Pedagógiai Tudományos Intézet felállítására sor kerül" – írta. – MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Kovács Péter feljegyzése az osztály racionalizálásával kapcsolatban, 1954. június 18.

[658] Erre vonatkozóan többek között bővebben lásd Az MDP Tudományos és Kulturális Osztályának tájékoztatója a német nyelvű oktatás kialakításáról, 1954. november 20. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 96–99; Az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának feljegyzése a magyarországi nemzetiségek oktatásáról, 1955. december. – MNL OL XIX-I-4-g 9. tétel és Pártállam, 2003. 195–222.; Az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának előterjesztés-tervezete a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról, 1956. január 26. és Pártállam, 2003. 222–235.; AZ MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának előterjesztése a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról, 1956. március 9. – MNL OL 276. f. 53. cs. 284. ő. e. és Pártállam, 2003. 235–243.

gozói több esetben erőszakosan próbálták letörni. A visszásságok kiküszöbölése érdekében meg kell vizsgálni és meg kell szabni hazánkban a nemzetiségi politika követendő irányelveit."[659] Nyilván ez utóbbi eldöntése, majd nyílt kommunikációja lett volna a legfontosabb, ami azonban alapvetően idegen volt a fennálló politikai hatalom természetétől. Kovács Péter a fölvetésben fölismerte a Nemzetiségi Osztály pozíciója megerősítésének lehetőségét. Az általa 1955-ben készített előterjesztésekben, elemzésekben rendszeresen kitért a szervezeti változtatás szükségességére. A nemzetiségi kérdésnek a minisztérium hatásköréből való kiemelésére nyilván semmilyen befolyása nem lehetett, de több ízben, határozottan leszögezte, hogy „tudomásunk szerint az állami főhatóságok közül csak az oktatásügyi- és népművelési minisztérium foglalkozik ilyen problémákkal, amit nem tartunk helyesnek".[660]

Határozottabban foglalt állást a Népművelési és Oktatásügyi Minisztériumban is működő nemzetiségi osztályok tevékenységének összehangolása mellett. Az 1953-ban a Népművelési Minisztériumban létrehozott Nemzetiségi Osztály a települési könyvtárak nemzetiségi vonatkozású könyvállományának fejlesztésével, és a nemzetiségi kultúrcsoportok segítésével foglalkozott. A két osztály munkájának sok tekintetben egymásra épülőnek, egymást kiegészítőnek kellett volna lennie. Együttműködésük kialakítására azonban az eltelt 3 év alatt nem került sor, amit Kovács Péter a felsőbb irányítás hiányával magyarázott. A két osztály vezetője rendszeresen egyeztetett ugyan, de tevékenységük szorosabb összehangolására csak a minisztériumok vezetői által kerülhetett volna sor.[661]

A Nemzetiségi Osztály erőfeszítéseit egy-egy mondat erejéig az állami- és pártvezetés is kénytelen volt elismerni, bár a dicséret mellé fűzött kritikai megjegy-

[659] Az MDP Tudományos és Kulturális Osztályának előterjesztése a magyarországi nemzetiségi oktatás és népművelés helyzetéről, 1954. november 15. MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 85–95.

[660] Az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának tájékoztató jelentése a nemzetiségi oktatás helyzetéről, 1955. augusztus 10. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 137–145.

[661] „Az említett két minisztériumban egy-egy nemzetiségi osztály működik. A két osztály együttműködésében vannak pozitívumok, de tevékenységükben egymástól eltérő, illetve nem összehangolt intézkedések is történnek. Pozitívum az, hogy a közül a 300 község közül, amelyben nemzetiségi oktatás folyik, mintegy 100-110 községben intenzív népművelési munka is tapasztalható. Pozitívum az is, hogy a két osztály a legfontosabb kérdéseket megbeszéli és az egymás területén szerzett tapasztalatokat kicseréli egymással. Ez a munka azonban nem tervszerű, nincs eléggé összehangolva. Több olyan községünk van, ahol intenzív nemzetiségi oktatás folyik, de nem folyik népművelési munka, vagy nagyszerűen működő nemzetiségi kultúrcsoport van, de nincs nemzetiségi oktatás. A munka összehangolásának a hiányosságára és a felső irányítás hiányára vall az, hogy megyei és járási tanácsszervek, tömegszervezetek, nem nyújtanak megfelelő segítséget a megyei és járási oktatási osztályoknak a nemzetiségi oktatás szervezéséhez, továbbfejlesztéséhez. Az ilyen irányú segítség hiánya igen megnehezíti egyes nemzetiségi csoportok irányítását, a múltból megmaradt átkos örökség és az új keletű tartózkodás felszámolását."– MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának tájékoztató jelentése a nemzetiségi oktatás helyzetéről, 1955. augusztus 10. és Pártállam, 2003. 137–145.

zéssel azt is egyértelművé tették, hogy az osztály munkájának ideológiai vonatkozásaival elégedetlenek: „Az utóbbi években emelkedett az OM irányító-ellenőrző munkájának színvonala a nemzetiségi iskolák vonatkozásában. Több útmutatást kell azonban adni a nemzetiségi iskolák egyes elvi-ideológiai jelentőségű kérdéseihez (pl. hazafias nevelés)".[662]

Áttekintve az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának az 1950-es évek közepén végzett tevékenységét, megállapítható, hogy feladatait, ellehetetlenülő körülményei ellenére is, munkatársai ügy- és szakmaszeretetének köszönhetően alapvetően elvégezte, illetve jól végezte. Munkatársai elméleti megalapozottságú elemzéseket, előterjesztéseket készítettek a minisztérium és a párt vezetése számára. Számos területen – oktatás statisztika kibővítése, beiskolázás módja, tanárok továbbképzése, tankönyvkiadás – a nemzetiségi oktatás szakszerűségét elősegítő kezdeményezéseket valósítottak meg. Az már nem az osztály munkatársainak felelőssége, hogy elemzéseikre a hatalom képviselői nem, vagy csak nagyon kevéssé támaszkodtak, s nem értékelték a szervezési, irányítási munka során tett erőfeszítéseiket sem. Erre azért sem kerülhetett sor, mert a politikai hatalom a nemzetiségek problémáit alapvetően azok gyors asszimilációjával akarta megoldani. Nem volt tehát érdeke egy olyan miniszteriális osztály fönntartása, amelynek tevékenysége e törekvéssel szemben hat. Ugyanakkor megszüntetését sem akarta vállalni. Formális megtartásával azt a látszatot keltette, hogy Magyarországon a legfelsőbb államigazgatás szintjén (is) működnek a nemzetiségek ügyeiben eljáró intézmények.

Az 1955–58 közötti időszakban az osztály különösen nagy figyelmet fordított a pedagógusképzésre és a tanítói, tanári továbbképzések különböző formáira. Rendszeressé tették a nyári továbbképző tanfolyamokat, elérték azt is, hogy a rehabilitált délszláv tanítók azonnal bekapcsolódhassanak ebbe a munkába.[663] A nyelvi továbbképzések hatékonysága érdekében elérték, hogy a szomszéd országokkal, illetve az NDK-val kötött kultúregyezmények adott évre aktualizált programjaiba kifejezetten nemzetiségi iskolákban tanító pedagógusok is bekerülhessenek. Sőt ezeknek a helyeknek egy részét automatikusan számukra biztosították. 1957 nyarán megütközést váltott ki, hogy az NDK lemondta a német nemzetiségi iskolák pedagógusainak nyári továbbképzését.

Fritz Lange oktatási miniszter a nyár közepén, közvetlenül a kiutazás időpontja előtt, indoklás nélkül, szokatlanul udvariatlan stílusban jelezte Kállai Gyula miniszternek, hogy a 12 német nemzetiségű tanárt nem fogadják. „Alapos megfontolás után arra az eredményre jutottam, hogy az Önök pedagógusa-

[662] Az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának feljegyzése a magyarországi nemzetiségek oktatásáról, 1955. december – MNL OL 276. f. 91. cs. 84. ő.e. és Pártállam, 2003. 195–202.

[663] A tanfolyamok időpontjára, tartalmára és résztvevőire vonatkozóan részletesen lásd MNL OL XIX-I-2-f 14/859-3/1956., XIX-I-2-f 14/859-3/2/1956., XIX-I-2-f 14/859-1/1957., XIX-I-2-f 14/859-20/1957., XIX-I-2-f 14/859-20/2/1957., és XIX-I-2-f 14/859-20/4/1957. jelzetű dokumentumokat.

inak az NDK-ban való tartózkodása nem járna olyan sikerrel, amilyent Ön és én kívánnánk. Ezért javaslom, hogy ebben az évben tekintsünk el a kiküldetéstől. […] Kérem továbbá, szíveskedjék közölni, helyesnek tartja-e, hogy a proletárnemzetköziség szellemében részünkről támogassuk a magyarországi német kisebbség iskoláinak munkáját. Előttünk ismeretesek a bonni kormány szándékai, vagyis hogy a szocialista országokban élő német nemzetiségű polgárokat, különösen az ifjúságot rádióadásokkal és más eszközökkel kormányaik ellen uszítják. Ezért örömmel fogadnám, ha Ön e tekintetben közölné velem kívánságait, hogy előzetes gondos megfontolás után kidolgozhassuk az 1958. évi munkatervet és azt végre is hajthassuk" – írta.[664]

A visszautasítás valódi okát nem ismerjük. Nem tartjuk elegendő magyarázatnak azt a bizalmatlanságot, amely az NDK részéről 1956 után évekig megnyilvánult Magyarországgal szemben, de azt a formális okot sem, amire a német fél hivatkozott. Nevezetesen azt nehezményezték, hogy a magyar fél 1957 elején megváltoztatta az adott évre közösen elfogadott munkatervet, éppen a 12 nemzetiségi némettanár kiküldésével.

Kállai Gyula a levelet továbbította a Nemzetiségi Osztálynak. Kovács Péter a levéllel kapcsolatos véleményét kéretlenül fogalmazta meg miniszterének. Sorai értetlenséget és fölháborodást tükröznek. Egyáltalán nem érti azt az érzéketlenséget, amit a német fél a magyarországi német kisebbség anyanyelvi oktatásával kapcsolatban tanúsít. A német oktatás elutasítását immár nemcsak a magyarországi párt- és állami szervek, de a német fél részéről is meg kellett tapasztalnia.[665] Lange kérdésére, hogy helyesnek tartja-e a magyar kormány, hogy az NDK a „proletárnemzetköziség szellemében" támogassa a magyarországi németeket, Kovács Péter azt kérte Kállai Gyula minisztertől, hogy igennel válaszoljon, s azonnal föl is sorolta, hogy mely területekre terjedjen ki ez a támogatása: a magyar iskolahálózatnak megfelelő német oktatási intézmények óraterveinek, tanterveinek, tankönyveknek, módszertani segédleteknek és szemléltető eszközöknek a megküldése, a közép- és felsőfokú iskolák számára alapkönyvtár biztosítása, a pécsi pedagógiai főiskolára lektor kinevezése, s természetesen a nemzetiségi iskolákban tanító tanárok nyári továbbképzése.[666]

Az 1956. évi 33. számú törvény értelmében 1957. január 1-től az oktatási és művelődési területet ismét egységes irányítás alá vonták, és létrehozták a Műve-

[664] MNL OL XIX-I-4-g 859. sz. n. (108)/1957.

A tavasz folyamán Kállai Gyula oktatási miniszter egyébként járt Berlinben, német kollégája azonban nem fogadta.

[665] „A német nemzetiség problémáinak megoldását és egyúttal oktatásának megszervezését éveken keresztül késleltette a nálunk uralmon volt szektás, dogmatikus politika, amely a problémák egyedi megítélése, az emberek egyéni elbírálása helyett hajlandó volt a magyarországi németeket a maga egészében, minden magyarországi németet ellenségnek tekinteni". – MNL OL XIX-I-4-g 859. sz. n. (108)/1957.

[666] MNL OL XIX-I-4-g 859. sz. n. (108)/1957.

lődésügyi Minisztériumot.[667] Az oktatási területet felügyelő Nemzetiségi Osztály továbbra is az Általános Iskolai Főosztály keretén belül végezte munkáját, míg az egykori Népművelési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya a szövetségek munkáját és a nemzetiségek kulturális csoportjainak tevékenységét felügyelte. Magától értetődő módon merült föl a két osztály összevonása. Az 1957. július 16-i miniszterhelyettesi értekezlet napirendjén szerepelt az egységes nemzetiségi osztály létrehozásának kérdése. Az értekezlet a javaslatot elfogadta. Az összevont osztály vezetője Kovács Péter lett.[668]

A Nemzetiségi Osztály 1957–1958 folyamán – az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. október 7-i határozatának előkészítő fázisában – több, részletes összefoglalót, elemzést készített a nemzetiségi oktatás helyzetére vonatkozóan. A különböző időpontokban készült dokumentumok megállapításaiban érzékelhetők ugyan hangsúlyeltolódások, de az eddigi folyamat értékelésében minden eddiginél egyértelműbben mutattak rá a politikai hatalom által hangoztatott elvek és a gyakorlat között feszülő ellentmondásokra. A felhozott érvek, statisztikai kimutatások egybehangzóan a nemzetiségi oktatás további fejlesztésének szükségességét és az oktatás tartalmi megújítását szorgalmazták.[669]

A minisztériumi döntések ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá tették a vezetés valódi célját: az osztály érdemi munkájának teljes ellehetetlenítését. A két osztály összevonását követően feladataik ismét jelentősen gyarapodtak, de ennek személyi feltételeit nem biztosították. Bár a korábbi Népművelési Minisztériumban egy 5 fős, önálló osztály végezte a szövetségekkel való kapcsolattartást, most csak egy személy alkalmazását engedélyezték. A racionalizálás következtében végrehajtott átszervezések, illetve az ellátatlan feladatok negatív hatása – a szakfelügyelet szétesése, a pedagógus-továbbképzések akadozása – ekkorra már nagyon világosan megmutatkozott. Az osztály munkatársai a problémák kapcsán ismételten kifejtették konkrét megoldási javaslataikat, s leszögezték azt is, hogy az „egységesebb irányítás, a helyesebb munkaerő-gazdálkodás érdekében, ezekben

[667] A minisztérium – bár szervezeti felépítése és feladatköre az elkövetkező évtizedekben többször változott – 1974 júniusáig működött. Erre vonatkozóan bővebben lásd A magyar állam szervei, 1993. 353–362. Ezzel párhuzamosan az oktatási és népművelési osztályok összevonásával létrehozták a művelődési osztályokat.

[668] MNL OL Művelődésügyi Minisztérium (1950) 1957–1974. (1977) Miniszterhelyettesi értekezletek iratai 1957–1966. (a továbbiakban: XIX-I-4-eee) Az 1957. július 16-i miniszterhelyettesi értekezlet jegyzőkönyve.

Mihályfi Ernő 1957. szeptember 21-én értesítette Kovács Pétert a döntésről, s egyben arra utasította, hogy a „Közművelődési Főosztályon lévő ügyeket szeptember 25-ig Bíró Vera elvtársnőtől vegye át". – MNL OL XIX-I-4-g 5. tétel. Mihályfi Ernő miniszterhelyettes levele Kovács Péternek, 1957. szeptember 21.

[669] E dokumentumok közül a legfontosabbak: Előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz a Magyarországon élő nemzetiségek néhány problémájáról, 1957. május 11. MNL OL XIX-I-2-f 859-szn.–(3)/1957., valamint a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolahálózat megszervezéséről, 1958. január 22. – MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel és Pártállam, 2003. 265–282.

a kérdésekben (nevelőképzés, továbbképzés, nevelők alkalmazása, áthelyezése, kitüntetése stb.) önállóbb hatáskört kell biztosítani a Nemzetiségi Osztálynak".[670]

E kérés teljesítésére már csak azért sem kerülhetett sor, mert ezekben a hónapokban végképp eldőlt, hogy a politikai hatalom a nemzetiségi iskolákban az anyanyelven való oktatást megszünteti. A terv kivitelezéséhez nem önálló szakmai elképzelésekkel rendelkező személyekre, hanem engedelmes végrehajtókra volt szüksége.

Kovács Péterrel Ilku Pál miniszterhelyettes 1959. május 5-én közölte felmentését. Az új osztályvezető, Vendégh Sándor[671] lett. Az átadás-átvételi jegyzőkönyv alig tartalmaz konkrétumokat. Csak utalás történik arra vonatkozóan, hogy a felmentés tényét Ilku Pál az „okok megnevezésével" tette, s az új osztályvezetőnek a bemutatásakor „megadta azokat a főbb szempontokat is, amelyeket az osztály vezetésében a jövőben érvényesíteni kell".[672] Nyilvánvaló, hogy Kovács Péter tevékenysége rendszeridegen volt. Hiszen míg a politikai hatalom a nemzetiségek rövid és középtávon történő asszimilációjával számolt, s e cél jegyében alakította ki nemzetiségpolitikáját, addig Kovács épp azért dolgozott, hogy ez ne következzék be. Eltávolításával valójában összhangba kerültek a nemzetiségpolitikai elvek, s azoknak az oktatás területén való megvalósítása.

Azt, hogy az osztály munkájában nemcsak hangsúlyeltolódásra, de gyökeres változásra kell számítani, már Vendégh Sándornak az 1960. évre vonatkozó munkaterve is jelezte. Az osztály feladatai közül az „első és legfontosabb terület a nemzetiségi dolgozók szocialista nevelését elősegítő, tömegpolitikai és kulturális munka elvi irányítása, módszereinek kidolgozása, a központi és megyei pártszervekre, a nemzetiségi szövetségekre és a Hazafias Népfrontra támaszkodva"[673] – írta. Bár az osztálynak a nemzetiségi oktatással kapcsolatos feladatait is megjelöli, de ennek kapcsán is az ideológiai vonatkozásokat hangsúlyozta.[674]

[670] MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolahálózat megszervezéséről, 1958. január 22. és Pártállam, 2003. 265–282.

[671] Vendégh Sándor: (1927–2007): Pedagógiai tanulmányait Budapesten, az Apáczai Csere János Főiskolán végezte. A Művelődési Minisztériumban az 1961-es iskolareform előkészítője és megvalósítója. Pályája során a szakképzés korszerűsítésével, különösen annak gyakorlati megvalósításával foglalkozott. – *Pedagógiai ki kicsoda 1997.* (Főszerk. Báthory Zoltán–Falus Iván.) Budapest, Keraban Kiadó, 1997. 284.

[672] „Kovács Péter lelépő és Vendégh Sándor új osztályvezető közötti személyes megbeszélés során megtárgyalták a Nemzetiségi Osztály eddig elért eredményeit, a felmerült hiányosságokat és az osztályvezetői ügykör átadásakor fennálló legfontosabb tömegpolitikai (népművelési), szervezési, irányítási-ellenőrzési, oktatási-nevelési, továbbképzési, valamint személyi feladatokat". – MNL OL XIX-I-4-g kis számos 235/1959.

[673] MNL OL XIX-I-4-g t. n.–kis számos-270/1959.

[674] „Az oktató-nevelő munka tartalmi célkitűzéseit, a tanuló ifjúság iskolai és iskolán kívüli szocialista szellemű nevelését a nemzetiségi iskoláknál is csak ideológiailag képzett pedagógusokkal és a tantestületekben fokozatosan megvalósuló eszmei, politikai és pedagógiai egység megteremtésével, a KISZ és az Úttörő-szervezet megfelelő segítségével tudjuk megvalósítani. A művelődéspolitikai irányelvek és párthatározat szellemében kidolgozzuk a nemzetiségi iskolák nevelési és oktatási célkitűzéseit (hazafias nevelés, anyanyelvoktatás)". – MNL OL XIX-I-4-g t. n.–kis számos-270/1959.

Figyelemreméltó azonban, hogy akkor, amikor a két tannyelvű oktatás bevezetésének előkészítése utolsó fázisába érkezett, még csak meg sem említi ezt a meghatározó jelentőségű átalakítást. Holott a következő év elején, 1960 februárjában az osztály hatékony közreműködésével, automatikusan két tannyelvűvé alakították át a korábban anyanyelven oktató intézményeket. A két tannyelvű oktatás negatív hatását tovább fokozta, hogy bevezetésére annak tartalmi és módszertani elemei kidolgozása nélkül került sor, ami a nyelvvesztés folyamatát fölgyorsította.

Nem meglepő azonban, hogy Vendégh Sándor 1960 májusában a Nemzetiségi Osztály belső- és területi ellenőrző munkáját értékelő és a jövő év legfontosabb feladatait meghatározó elemzésében is csak egy mondat erejéig tért ki a két tannyelvű oktatás kérdésére. Eszerint: „Figyelemmel kell kísérni a nemzetiségi szülők olyan igényeit, melyek a kétnyelvű oktatás bevezetésére vonatkoznak, és az oktatás feltételeit biztosítani kell".[675]

Magától értetődő módon állapította meg, hogy az „osztályvezetés új irányvonala" elősegítette a tartalmi munka hiányosságainak felszámolását. Az eddigi munkát hátráltató hibaként említi az osztály elvi egységének hiányát, a vezetés határozatlanságát, a nem reálisan tervezett feladatokat, az egyes nemzetiségi szövetségeknél, lapszerkesztőségeknél, a Cigány Szövetségnél a nemzetiségi kérdésben meglévő, nem marxista nézeteket. Pozitívumként emelte ki a dolgozók „vitaszellemének fellendülését"-t, a „szervezett ideológiai továbbképzésekbe való bekapcsolódásuk"-at, s az is, hogy immár „nemcsak oktatási és ezzel járó apróbb részfeladatok megoldását tekintik fő feladatuknak, hanem a tömegpolitikai, népművelési és oktatási munka együttes elvi irányítását is".[676]

Mint ahogyan arra a fentiek is rávilágítanak, az 1960-as évek elején nemcsak a Nemzetiségi Osztály tevékenysége, de az általa készített dokumentumok nyelvezete is gyökeresen megváltozott. A használt nyelvre jellemző, hogy hosszú, magyartalan, konkrétumokat alig tartalmazó körmondatokból áll, amelyekben ideológiai frázisokat ismételgetnek. A dokumentumok tartalmi értelemben sokszor üresek, a 10-15 oldalas írások tényleges információi néhány sorban összefoglalhatók, ami – megítélésem szerint – egyrészt az 1958. évi párthatározat után bekövetkezett ideológiai bemerevedést tükrözi, amikor is az intézményeknek a politikai célkitűzések mindenekfeletti végrehajtása, míg az egyes személyeknek a politikai hűség bizonyítása volt a feladata. Másrészt a Nemzetiségi Osztály új vezetése és munkatársai részéről arról is szó lehetett, hogy szakmai kompetenciájuk, tudásuk hiányosságait próbálták az ideológiai lózungok ismételgetésével elfedni. Erre utal, hogy az osztály által készített dokumentumokat az azokat jóváhagyó minisztériumi vezetés rendre átdolgoztatta vagy kiegészíttette a következő

[675] MNL OL XIX-I-4-g 31. tétel. A Nemzetiségi Osztály belső- és területi irányító-ellenőrző munkájának értékelése és a jövő évad legfontosabb feladatai, 1960. május 21.

[676] MNL OL XIX-I-4-g 31. tétel. A Nemzetiségi Osztály belső és területi irányító-ellenőrző munkájának értékelése és a jövő éved legfontosabb feladatai, 1960. május 21.

vagy hasonló megjegyzések kíséretében: „Részletesebb, tartalmasabb elemzéssel kicserélni!", „értékelni!", „Konkrétumokkal kiegészíteni".

Az osztály munkájában a következő években a két nagy terület – népművelés, kultúra, valamint nemzetiségi oktatás – közül a nemzetiségi oktatás lényegesen kevesebb hangsúlyt kapott. Az ehhez kapcsolódó tevékenységében az ideológiai megfelelés, s nem a szakmai problémák – kétnyelvű oktatás kérdése, tankönyvek hiánya, tanártovábbképzés – megoldása dominált. Az osztály értékeléseiben a valóságtól, a tényleges történésektől elszakadva a nemzetiségi oktatást jól működő, problémamentes területnek tüntette fel.

Vendégh Sándor jelentéseiben a '60-as évek elején végrehajtott átszervezést, a nemzetiségi oktatást évtizedekre más vágányra állító, két tannyelvű oktatást jószerivel csak pozitív jelzőkkel illette. Az iskolareform végrehajtását „jelentős előrehaladásnak", „társadalmi szükségszerűségnek" és a „nemzetiségi szülők kívánságának" nevezte, csupán a két tannyelvűség módszertani és tartalmi kérdései kapcsán fogalmazott meg némi (ön)kritikát, illetve megoldandó feladatként jelezte.

„A kétnyelvű oktatás lehetővé teszi az anyanyelv és a magyar nyelv tökéletes elsajátítását. A szülők állásfoglalását hűen tükrözi az a tény, hogy a tannyelvű iskolák 90%-a kétnyelvű oktatásra tért át. Az első év tapasztalatai biztatóak. A kétnyelvűség bevezetésével azonban csupán az első lépést tettük meg. Ahhoz, hogy a kétnyelvű oktatás valóságos rendszerré épüljön ki, nemzetiségi iskoláinkban néhány fontos politikai, pedagógiai, módszertani problémát kell megoldanunk. Tankönyvi, tantervi kérdések merülnek fel. A legnehezebb pedagógiai problémák egyike, hogy a maximális nevelési, oktatási célok elérése mellett a tanulók a lehető legkisebb megterheléssel mindkét nyelvet elsajátítsák. Éppen ezért komoly problémák jelentkeznek a tanítási óra módszertanában is"[677] – írta.

A már egyébként is szétzilált nemzetiségi oktatás felügyelete 1962. január 1-től a Nemzetiségi Osztály hatásköréből átkerült a Közoktatási Főosztályhoz. Az új szervezeti keretben valamennyi nemzetiségi intézmény ügyeivel egyetlen előadó, Fekete Tibor foglalkozott.[678]

A továbbra is a Művelődésügyi Minisztérium keretén belül működő Nemzetiségi Osztály feladata a nemzetiségi szövetségek és lapszerkesztőségek tömegpo-

[677] MNL OL XIX-I-4-g 10. tétel. Jelentés a Nemzetiségi Osztály oktatási és népművelési területen végzett 1960/61. évi munkájáról, 1960. május 17.

[678] A rövid ideig az osztály vezetésével megbízott Gönyei Antal éves jelentésében pedig már csak javasolhatta, hogy „az illetékes főosztályok a jövőben is támaszkodjanak a nemzetiségi osztály véleményére, javaslatára, és elvi intézkedéseiket az osztállyal történő megbeszélés után tegyék meg. Ezt annál is inkább szükségesnek tartjuk, mert, a nemzetiségi osztály dolgozói többéves tapasztalattal rendelkeznek a nemzetiségi oktatás területén". – MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségi intézmények helyzetéről és módszertani problémáiról, 1962. január 30. és Pártállam, 2003. 332–337., valamint XIX-I-4-g 10. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1964. július 3. és Pártállam, 2003. 356–369.

litikai és kulturális munkájának elvi irányítása és ellenőrzése, a nemzetiségi oktatás kérdéseivel foglalkozó szakosztályok munkájának segítése maradt, valamint szoros együttműködést kellett kialakítania a központi és területi párt-, állami és társadalmi szervezetekkel.[679] Az osztály vezetésével Mészáros Györgyöt[680] bízták meg. Bár az osztály a továbbiakban nem foglalkozott a nemzetiségi oktatás napi ügyeivel, de a minisztériumon belül nyomon követte a különböző munkatársak ezzel kapcsolatos tevékenységét. A nemzetiségi oktatás tisztázatlan kérdéseivel és gyakorlati tapasztalataival az osztály beszámolóiban továbbra is nagy terjedelemben foglalkoztak. Erre a területre vonatkozóan nyilvánvalóan a szövetségektől is sok információt kaptak, akik az osztálytól várták, hogy az adott oktatási probléma kapcsán a megoldás kimunkálásában is segítségükre legyen.

A két tannyelvű oktatás bevezetését követően fokozatosan csökkent a nemzetiségi intézményekben tanulók száma. A minisztériumnak a nemzetiségi oktatással foglalkozó egyetlen előadója jó esetben is csak követni tudta a folyamatokat, ráhatása nem lehetett. A Közoktatási Főosztály 1964 őszén a nemzetiségi oktatással foglalkozó munkatársak számának emelésére, 3 félállású előadó alkalmazására tett javaslatot. A létszámbővítést Mészáros György is támogatta, azt elengedhetetlennek és szükségesnek tartotta annál is inkább, mert még mindig nem volt nemzetiségi előadó az Országos Pedagógiai Intézetben sem.

„A nemzetiségi iskolák tartalmi ügyeivel szélesebb területen való foglalkozásra valóban szükség van, mert az új magyar Tanterv és Utasítás fokozatos életbelépésével folyamatosan készülnek az új nemzetiségi tantervek és tankönyvek is. Az 1960 szeptembere óta bevezetett úgynevezett kétnyelvű oktatás módszerének kidolgozása és az ezzel kapcsolatos szervezési, oktatási és anyagi vonatkozású ügyek intézése szintén sok évre terjedő feladat”[681] – érvelt a tervezett bővítés mellett.

Ugyanakkor nem támogatta a félállású alkalmazásokat. Legalább még egy, olyan teljes állású, két nemzetiség nyelvét jól beszélő munkatárs felvételét tartotta célravezetőnek, aki így a meglévő munkatárssal közösen négy nemzetiség ügyeit el tudná látni. A fennmaradó német nemzetiségi oktatással kapcsolatos feladatok intézésére egy félállású munkatárs alkalmazását javasolta. A Közoktatási Főosztály azonban a Nemzetiségi Osztály létszámkeretének rovására akarta a létszámbővítést végrehajtani, amivel Mészáros György természetesen nem értett egyet, „mert a másfél státusz leadása az osztály megszűnését eredményezné. Ameddig

[679] MNL OL XIX-I-4-g 4. tétel. Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya számára a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1963. április 23. és Párt-állam, 2003. 353–356.

[680] Mészáros György (1930–): Tanár, 1953 novemberétől 1967 decemberéig az Oktatásügyi Minisztérium, majd Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályán előbb főelőadóként, majd 1963 és 1967 között osztályvezetőként dolgozott.

[681] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Mészáros György feljegyzése Molnár János miniszterhelyettes elvtárs részére. Vélemény a Közoktatási Főosztálynak a nemzetiségi iskolák tartalmi ügyeinek intézésére tett javaslatával kapcsolatban, 1964. szeptember 22.

a cigánykérdés megoldásával kapcsolatos feladatok koordinálása, a nemzetiségi szövetségek és lapszerkesztőségek területi munkájának elvi irányítása és ellenőrzése a Művelődésügyi Minisztérium feladatai közé tartozik, az osztályra szükség van. E feladatok más tárca vagy szerv hatáskörébe való utalása a minisztériumi vezetés, valamint a felsőbb pártvezetés hatásköre"[682] – hangsúlyozta.

26. TÁBLÁZAT: *A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának szervezeti felépítése és feladatbeosztása, 1965*[683]

Osztályvezető: Mészáros György	**Szövetségi előadó: Krizsán Ferenc**	**Sajtóügyi előadó: Zsulyevics János**	**Cigányügyi előadók: Marosán Lajosné, Vácz Józsefné**
A párthatározatok, kormányrendeletek, miniszteri és minisztériumi utasítások alapján az osztály szakelőadói feladatainak meghatározása, az osztály munkájának elvi és gyakorlati irányítása, ellenőrzése.	A nemzetiségi szövetségek és a szövetségek mellett működő társadalmi bizottságok munkájának irányítása és ellenőrzése.	A nemzetiségi lapszerkesztőségek és a szerkesztőségek mellett működő társadalmi szerkesztőbizottságok munkájának irányítása és ellenőrzése. a társadalmi szerkesztőbizottsági üléseken való aktív részvétel.	A Társadalmi Bizottság munkatervi feladatainak meghatározása, tagjainak rendszeres tájékoztatása, szükség szerinti összehívása.
A nemzetiségi szövetségek és sajtó tömegpolitikai és népművelési feladatainak meghatározása, a feladatok végrehajtásának biztosítása.	A négy szövetség közös akcióinak megtervezése, szervezése és irányítása (nemzetiségi népművelők központi tanfolyama, országos nemzetiségi fesztivál, nemzetiségi találkozók, termelőszövetkezeti tapasztalatcserék).	A nemzetiségi oktatással kapcsolatos területi tapasztalatok összegezése és az illetékes szakosztályok tájékoztatása.	A párthatározat végrehajtásának ellenőrzése, brigádvizsgálatok szervezése, illetőleg a Pártközpont által szervezett brigádvizsgálatokban való részvétel.

[682] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Mészáros György feljegyzése Molnár János miniszterhelyettes elvtárs részére. Vélemény a Közoktatási Főosztálynak a nemzetiségi iskolák tartalmi ügyeinek intézésére tett javaslatával kapcsolatban, 1964. szeptember 22.

[683] MNL OL XIX-I-4-g 11. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának szervezeti felépítése és feladatmegosztása, 1965. május 5.

Az osztály tagja volt még egy, az adminisztrációs, gépírói feladatokat ellátó munkatárs is.

Osztályvezető: Mészáros György	**Szövetségi előadó: Krizsán Ferenc**	**Sajtóügyi előadó: Zsulyevics János**	**Cigányügyi előadók: Marosán Lajosné, Vácz Józsefné**
Az osztály munkájáról a Párközpontnak, a minisztérium vezetőségének tájékoztató jelentések készítése, javaslatok kidolgozása; esetenként a Pártközpont értekezletein való részvétel, főtitkári megbeszélések tartása előre meghatározott téma alapján.	Központi Nemzetiségi Táncegyüttes munkájának segítése.	Kapcsolattartás a nemzetiségi lapszerkesztőségekkel, a Lapkiadó Vállalattal és a Közoktatási Főosztállyal.	Rendszeres tájékozódás a megyei tanácsok végrehajtó bizottságai által kidolgozott hosszú távú tervek végrehajtásáról, az eredmények értékelése, a felmerülő nehézségek felsőbb szervek felé történő jelzése.
A cigánykérdéssel kapcsolatos feladatok végrehajtása, ellenőrzése és koordinálása, az állami és társadalmi szervek képviselőiből alakult bizottsággal javaslatok kidolgozása.	Kultúrkörutak politikai és művészeti irányítása és ellenőrzése.		A cigánykérdés napirenden tartása érdekében a sajtó figyelmének fölkeltése egyes problémák iránt.
Részvétel a szövetségekbe és lapszerkesztőségekbe alkalmazandók kiválasztásában.	A szövetségek évi költségvetésének betervezése és felhasználásának elvi ellenőrzése.		Tájékoztatók, módszertani útmutatók, irányelvek kidolgozása. Dokumentációs anyag állandó gyűjtése, rendezése.
Az osztály és a szövetségek dolgozói politikai és szakmai továbbképzésének biztosítása.	Kapcsolattartás az illetékes területi párt-, tanács- és népfrontszervekkel, a Népművelési Intézettel, a Közművelődési Főosztállyal, és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal.		
Az osztály részére költségvetési fedezet biztosítása.			

Osztályvezető: Mészáros György	Szövetségi előadó: Krizsán Ferenc	Sajtóügyi előadó: Zsulyevics János	Cigányügyi előadók: Marosán Lajosné, Vácz Józsefné
Kapcsolattartás a nemzetiségi szövetségek és lapszerkesztőségek vezetőivel, az MSZMP KB Kulturális Osztályával, a HNF OT-val, az MT Tájékoztatási Hivatalával.			

A Nemzetiségi Osztály feladatai – mint ahogyan a fentebbi szervezeti struktúra is jelzi – 1962–1965 között alapvetően nem változtak. Ezek a feladatok azonban több területen évek óta csak névlegesek voltak, velük kapcsolatban az osztály érdemi munkát nem végzett. Ilyennek tekinthető a cigánysággal kapcsolatos kormányzati tevékenységből a művelődési minisztériumra háruló feladatok koordinálása.[684] Az MSZMP PB 1958. október 7-i határozatát követően a szövetségek politikai tevékenységét, mint csatlakozó szervezetekét, sokkal inkább a Hazafias Népfront irányította és ellenőrizte, mint a Nemzetiségi Osztály. Ezzel a folyamattal a szövetségek vezetői is egyetértettek. Úgy ítélték meg, hogy így kiszélesíthetik tevékenységüket, és a közösség helyzetét érintő problémákat hatékonyabban tudják képviselni. A szövetségek főtitkárai tagjai lettek a HNF Országos Tanácsának, a HNF megyei és járási bizottságaiba a nemzeti közösségek helyi képviselői is bekerültek.

Mészáros György 1964. július 3-án kelt jelentésében maga is jelezte e tisztázatlan helyzet nehézségeit. „Bár a szövetségek a Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alatt működnek, feladataik kisebb részben művelődésügyi jellegűek, s az irányító munka politikai tekintetben sok esetben nehézséget jelent. A szövetségek területi munkájukban nem a művelődésügyi, hanem főként a párt és a Hazafias Népfront helyi apparátusára támaszkodnak"[685]– írta.

A minisztérium vezetése a Nemzetiségi Osztály szakmai feladat- és hatáskörét 1962–65 között teljes egészében kiüresítette, majd a 1965. február 19-i miniszterhelyettesi értekezlet a megszüntetése mellett foglalt állást. Molnár János miniszterhelyettes, Ilku Pál kérésére, levélben fordult Köpeczi Bélához, aki ekkor az MSZMP KB Kulturális Osztályának a vezetője volt, s arra kérte, hogy az általa vezetett osztály támogató kiegészítésével együtt a minisztérium javaslatát

[684] Erre vonatkozóan bővebben lásd Majtényi Balázs–Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945-től 2010-ig*. Budapest, Libri Kiadó, 2012.

[685] XIX-I-4-g 10. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1964. július 3. és Pártállam, 2003. 356–369.

terjessze az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága elé. A minisztériumnak az osztály megszüntetésére vonatkozó kezdeményezését azzal indokolta, hogy „a Nemzetiségi Osztály munkája kifejezetten tömegpolitikai jellegű munka. Sem szervezetileg, sem elvileg nem illeszkedik a minisztérium egészébe. Mind a nemzetiségi szövetségeknek, mind a Nemzetiségi Osztálynak közvetlen munkapartnerei a megyei pártbizottságok, a Hazafias Népfront megyei szervezetei. Munkájuk lényeges politikai tartalma nemzetiségi jellegű népgyűlések szervezésében, a szövetségek közgyűléseinek, országos értekezleteinek előkészítésében, valamint a nemzetiségi művészeti együttesek munkájának irányításában áll. […] A minisztériumban nemzetiségi oktatási problémákkal kell foglalkozni; ezzel azonban eddig se a Nemzetiségi Osztály foglalkozott, hanem a Közoktatási Főosztályon egy előadó. Ennek a munkának természetesen továbbra is a minisztériumban kell maradnia, méghozzá úgy, hogy ezt a részleget, amely jelenleg egy főből áll, még egy fővel megerősítve nemzetiségi oktatási csoporttá szervezzük".[686]

Jelezte azt is, hogy a minisztérium javaslatát a Hazafias Népfront vezetőivel – Erdei Ferenc főtitkárral és Bugár Jánosné főtitkárhelyettessel – egyeztette, akik a minisztérium elképzelését támogatták. A terv szerint az osztályt 1965. április 1-jei hatállyal szüntették volna meg.[687] A párt különböző testületeinek működési mechanizmusa lehetetlenné tette, hogy ilyen rövid idő alatt döntés szülessen a kérdésben. Addig is a minisztérium vezetése, törekvésével összhangban, a tavasz folyamán az osztály létszámát 2 főre csökkentette, így léte és tevékenysége végképp jelképessé vált.[688]

Köpeczi Béla az MSZMP KB Kulturális Osztályának vezetőjeként egy évvel a minisztérium kezdeményezését követően, 1966. március 25-én küldte meg javaslatát az Agitációs és Propaganda Bizottságnak. Megismételte a Művelődésügyi Minisztérium korábbi javaslatát és érvelését, s kérte, hogy a Bizottság az 1958. október 7-i párthatározatot ilyen értelemben módosítsa. Jelezte azt is, hogy az előterjesztéssel a minisztérium vezetése továbbra is egyetért, s azt támogatja.

Ugyanakkor az elképzelést nem támogatta Orbán László, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának vezetője. „A nemzetiségek és a cigány lakosság helyzetével kapcsolatos javaslat szervezeti részével és azzal, hogy a Hazafias Népfront hatáskörébe tartozzanak, nem értek egyet. A nemzetiségi szövetségek feladatában a leglényegesebb a kulturális és oktatási tevékenység. Ebben a Műve-

[686] MNL OL 288. f. 35. cs. 9. ő. e. Molnár János levele Köpeczi Bélának, az MSZMP KB Kulturális Osztálya vezetőjének a nemzetiségi szövetségek irányítása tárgyában, 1965. március 5. és Pártállam, 2003. 373–375.

[687] MNL OL 288. f. 35. cs. 9. ő. e. Molnár János levele Köpeczi Bélának, az MSZMP KB Kulturális Osztálya vezetőjének a nemzetiségi szövetségek irányítása tárgyában, 1965. március 5. és Pártállam, 2003. 373–375.

[688] „A nemzetiségi szövetségek felügyelet szempontjából az MM Nemzetiségi Osztályához tartoznak. Az osztály létszáma: 1 osztályvezető, 1 főelőadó. – MNL OL 288. f. 35. cs. 9. ő. e. Az MSZMP KB Kulturális Osztálya Népművelési Alosztálya feljegyzése a nemzetiségpolitika aktuális feladatairól, 1965. július 26. és Pártállam, 2003.

lődésügyi Minisztérium illetékes. Politikailag se volna célszerű állami feladatból ezt társadalmi feladattá tenni. Nem vág a Hazafias Népfront profiljába sem. Javasolom, hogy maradjon meg az eddigi helyzet. A cigánykérdéssel kapcsolatos problémák zömében oktatási, egészségügyi és munkaügyi (elhelyezkedés stb.) jellegűek. Ezekkel a tanács tud megfelelő hatáskörben foglalkozni. Ez is amellett szól, hogy a Művelődésügyi Minisztérium eddigi hatáskörét kell fenntartani, mivel itt zömében állami jellegű feladatok megoldásáról van szó"[689] – hangsúlyozta Köpeczi Bélának írt levelében. Végül az MSZMP KB Kulturális Osztályának javaslatát az Agitációs és Propaganda Bizottság 1966. április 13-i ülésén szintén elvetette.[690]

Az MSZMP PB 1968. szeptember 17-én újabb határozatot fogadott el a magyarországi nemzetiségek helyzetére vonatkozóan. Ebben leszögezték, hogy az 1958. évi határozatban lefektetett elvek továbbra is megfelelőek, ezért nincs szükség új elvi állásfoglalásra, ugyanakkor azok megvalósítása kapcsán számtalan hiba történt. A pártvezetés a nemzetiségi oktatás terén kénytelen volt szembenézni a folyamatosan csökkenő intézményi és gyereklétszámmal, a pedagógushiánnyal, az oktatás rohamosan romló színvonalával, a nemzetiségek nyelvvesztésével. Az oktatással kapcsolatos kérdések megoldására a Művelődésügyi Minisztériumnak 1969. május 1-ig kellett javaslatot tenni.[691]

Ennek a folyamatnak a részeként a Művelődésügyi Minisztériumban ismét visszaállították az egységes – azaz a kulturális és oktatási területet is – irányító és koordináló Nemzetiségi Osztályt, vezetőjének Kővágó Lászlót[692] nevezték ki.

Bár az osztály létszámát érdemben nem bővítették, feladat és hatásköreit úgy alakították ki, illetve úgy kapta vissza, hogy a nemzetiségekkel kapcsolatos valamennyi területen a szakmai kérdésekben ismét irányító, felügyelő, ellenőrző tevékenységet végzett. Egyértelműbbé váltak a döntéshozatali mechanizmusok. A párt a nemzetiségpolitika elveinek meghatározásáért, illetve területi szervezetein keresztül annak helyi szintű megjelenítésért, a Hazafias Népfront a politikai döntéseknek a társadalmasításáért felelt, míg a minisztérium Nemzetiségi Osztálya

[689] MNL OL 288. f. 35. cs. 6. ő. e. Orbán László levele Köpeczi Bélának, 1966. február 21.

[690] Döntését többek között a következő érvvel támasztotta alá: „A nemzetiségi kérdés tekintetében a Központi Bizottság határozata óta nem következett be olyan jellegű változás, amely indokolná, hogy a szövetségek irányítását kivonjuk a [Művelődésügyi] Minisztérium hatásköréből. Politikai szükségesség diktálja, hogy továbbra is állami irányító szerv foglalkozzék a nemzetiségek helyzetével". – A magyar állam és a nemzetiségek, 2002. 713.

[691] MNL OL 288. f. 20. cs. 548. ő. e. és A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a magyarországi nemzetiségek helyzetéről, 1968. szeptember 17. és Pártállam, 2003. 413–419.

[692] Kővágó László (1923–1990): Történelem–földrajz szakos tanár, történész. Jugoszláviából 1949-ben települt át Magyarországra. Először tanárként, majd 1956–1958 között a Belügyminisztériumban dolgozott. 1961–1968 között az MTA Történettudományi Intézet munkatársa, 1968–1977 között a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetője. Fő kutatási területe a hazai nemzetiségpolitika kérdései, és a magyarországi nemzetiségek története. – *Révai új lexikona*. (Szerk. Kollega Tarsoly István.) 12. kötet. Szekszárd, Babits Kiadó, 2003. 681.

a szakfeladatokat végezte. Ez a „munkamegosztás" azt is jelzi, hogy a politikai hatalom a nemzetiségekkel kapcsolatos kérdések egy részét ismét szakigazgatási feladatnak tekintette, tehát fontosnak tartotta, hogy a legfelsőbb államigazgatás keretén belül maradjon e területnek az irányító szervezete. A szakigazgatási feladatokhoz kapcsolódó különböző információk az osztályon értek össze, tevékenységének biztosításához az egyes állami és pártszervezeteket együttműködésre kötelezték. Pozitívum volt az is, hogy feladatai ellátásához külső munkatársakat, munkaközösségeket vehetett igénybe, amit az osztály minimális létszáma is indokolt.

27. TÁBLÁZAT: *A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának szervezeti felépítése és feladatbeosztása, 1969*[693]

Osztályvezető	**Főelőadó**	**2. főelőadó**	**3. főelőadó**
Szervezi, irányítja és ellenőrzi az osztály munkáját, és külön is foglalkozik a délszláv ügyekkel.	Az oktatási, nevelési, valamint a német ügyek intézője.	A népművelési, a szövetségekkel és sajtóval kapcsolatos, valamint a szlovák ügyek intézője.	A szervezési, személyi és gazdasági, valamint a román ügyek intézője.
Biztosítja az osztály és a nemzetiségi szövetségek, lapszerkesztőségek munkájának elvi, politikai egységét.	A nemzetiségi óvoda- és iskolahálózat felelőse, az oktató-nevelő munka tartalmi ügyeinek intézője.	Foglalkozik a nemzetiségi szövetségek és sajtó közös ügyeivel, ezek koordinálásával mind a minisztériumon belül, mind azon kívül.	Oktatási és népművelési téren az együttesen jelentkező szervezési, személyi és gazdasági jellegű ügyek intézője, mind a minisztériumon belül, mind azon kívül.
Kezdeményezi és előkészíti az osztály működési területét érintő elvi állásfoglalásokat, utasításokat, előterjesztéseket, döntéseket, s az osztály munkájáról tájékoztató jelentéseket készít.	Gondoskodik az óvodák és iskolák foglalkozási, óratervi és tantervi munkálatainak végzéséről.	Irányítja mindenféle nemzetiségi rendezvény tartásából az osztályra háruló feladatokat.	Gondozza a személyi ügyeket; a szövetségek és lapok költségvetési és egyéb jellegű pénzügyeivel kapcsolatos és az osztályra háruló feladatokat.
Gondoskodik az osztály működéséhez szükséges anyagi feltételekről, minősíti az osztály dolgozóit.	Irányítja a nemzetiségi tankönyvkiadást.	A Bem József Lengyel Kulturális Egyesületben a felügyeleti jogot gyakorolja	Irányítja a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó alapdokumentáció kidolgozását.

[693] MNL OL 288. f. 36. cs. 10. ő. e. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának előterjesztése a Nemzetiségi Osztály feladatáról, hatásköréről és ügyköri beosztásáról, 1969. január 2.

Az osztály tagja volt még egy az adminisztrációs és gépírói feladatokat ellátó munkatárs is, aki a könyv- és folyóirattárat is kezelte.

Osztályvezető	Főelőadó	2. főelőadó	3. főelőadó
Részt vesz a főosztályvezetői értekezleteken.	Közreműködik a kétnyelvűség és a módszertani kérdések kidolgozásában az Országos Pedagógiai Intézettel.	Kapcsolatot tart a szlovák nemzetiségi szövetséggel és lapszerkesztőséggel, részt vesz azok munkaértekezletein és társadalmi bizottsági ülésein; e területről információkat gyűjt, munkacsoportokat működtet.	Kapcsolatot tart a román nemzetiségi szövetséggel és lapszerkesztőséggel, részt vesz azok munkaértekezletein és társadalmi bizottsági ülésein; e területről információkat gyűjt, munkacsoportokat működtet.
Kapcsolatot tart a nemzetiségi szövetségekkel, lapszerkesztőségekkel, részt vesz azok munkaértekezletein, társadalmi bizottsági ülésein, esősorban a délszláv nemzetiség területén.	Irányítja a nemzetiségi pedagógusok bel- és külföldi továbbképzését és a nemzetiségi szakfelügyelői hálózatot.		
	Kapcsolatot tart a német nemzetiségi szövetséggel és lapszerkesztőséggel, részt vesz azok munkaértekezletein és társadalmi bizottsági ülésein; e területről információkat gyűjt, munkacsoportokat működtet.		

Az kétségtelen, hogy az osztály intenzíven látott feladatához. Mindenekelőtt tisztán kellett látnia. Az 1969. évi tanévkezdéskor sokféle tájékoztató adatot kértek be az egyes intézmények körülményeiről, külön figyelmet fordítottak a két tannyelvű iskolák helyzetére.[694] Az 1968 őszén a nyelvoktató általános iskolákban bevezetett nyelvkönyvek és a hozzájuk kapcsolódó tanári kézikönyvek felhaszná-

[694] Kiemelten kértek tájékoztatást és indoklást, ha az elmúlt évben az iskola típusában – két tannyelvűből nyelvoktatóvá – változásra került sor, a tantárgyi felosztásokról, az iskolai könyvtárak magyar és nemzetiségi nyelvű állományáról. „Nagyon kérjük az adatok pontos beírását. […] Az a lényeges, hogy a Nemzetiségi Osztály nagyon pontos, hűséges és a körülményeket is megmutató képet kapjon a tannyelvű általános iskolák tanulóinak és pedagógusainak legújabb helyzetéről" – szólt a kibővített adatközlés indoklása. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel. 1969. Általános iratok 99130/1969.

lásának tapasztalatairól a szerzők, a szakfelügyelők és a pedagógusok bevonásával több konzultációt szerveztek, hogy a kiadandó második kötetnél ezeket a tapasztalatokat már hasznosítani tudják.[695]

1969 elején elkészítették a „Tervezet a nemzetiségi iskolák óratervének módosítására és az ezzel kapcsolatos elvi problémák tisztázására" című dokumentumot. Ebben a nyelvoktató iskolákban az anyanyelvi órák számának 4-re emelését, az általános iskolák történelem és földrajz tantárgyait az adott nemzetiség anyaországára vonatkozó ismeretanyaggal való bővítését, a világnézet tantárgy bevezetését, az élővilág munkafüzet két nyelven való használatát javasolták. A „Tervezet"-et a minisztérium Közoktatási Főosztálya, az Országos Pedagógiai Intézet valamint a budapesti szlovák, valamint szerbhorvát tanítási nyelvű gimnázium és általános iskola tanári kara is véleményezte. A kezdeményezést a véleményezők alapvetően támogatták.[696]

Az osztály ismételten támaszkodni kívánt az intézményekben dolgozó pedagógusok tapasztalatára, szaktudására is, ezért 1969 nyarán pályázatot írt ki a nemzetiségi anyanyelvi oktatás fejlesztésének segítésére. A pályázaton bárki részt vehetett, de alapvetően olyan nyelvoktatással foglalkozó gyakorló szakemberek jelentkezését várták, akik pályamunkáikban arra keresik a választ, hogy hogyan lehetne érdekesebbé, vonzóbbá és eredményesebbé tenni a német, román, szerb, szlovák vagy szlovén anyanyelvi oktatást. Miután az osztály konkrét javaslatokat várt, orientáló kérdéseket is megfogalmazott. Ezek közül a legfontosabbak a következő területeket érintette: Milyen nyelvi anyaggal lehet leginkább felkelteni és ébren tartani a tanulók anyanyelvi érdeklődését, ennek milyen mértékben felelnek meg a tankönyvek, milyen korszerű módszertani eljárásokkal, technikai és egyéb eszközökkel fokozható az eredményesség, hogyan köthető össze az anyanyelvi oktatás a tanulók otthoni, egyéni nyelvhasználatával.[697]

Az azonban, hogy a 1968. évi párthatározat generálta szervezeti átalakítás a Nemzetiségi Osztály tevékenységére miben és mennyiben gyakorolt pozitív hatást, csak a következő évtizedben vált nyilvánvalóvá.

[695] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel. 1969. Általános iratok 99067/1969.

[696] A gyakorló pedagógusok alapvetően egy dolgot szorgalmaztak, hogy a tervezett bővítések – amelyek mindegyikével egyetértettek – ne a tanulók további automatikus terhelését jelentsék. Ezért Jakab Róbertné, a szlovák gimnázium és általános iskola igazgatója az anyanyelvi nyelvoktatás óraszámának emelését az orosz és/vagy magyar órák számának csökkentésével együtt javasolta. Hasonló megoldást szorgalmazott a földrajz és történelem tárgyaknak Csehszlovákiára vonatkozó információkkal való kibővítése kapcsán is. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 1969. Általános iratok 99022/1969.

[697] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 1969. Általános iratok 99059/1969.

Szakfelügyelet: szakmai segítség vagy politikai kontroll?

A háború után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az iskolákban tanító pedagógusok szakmai munkájának ellenőrzésére ismét megszervezte a szakfelügyeletet. Ennek keretében a román iskolákat már az 1947/48. tanévtől, míg a szlovák és délszláv iskolákat az 1948/49. tanévtől ellenőrizte egy-egy szakfelügyelő. A Nemzetiségi Ügyosztály vezetői a szlovák és délszláv szakfelügyelők munkájával alapvetően meg voltak elégedve, bár kifogásolták, hogy kevés iskolalátogatást végeznek, és akkor is elsősorban szervezési kérdésekkel foglalkoznak. A tanév elején viszont a román szakfelügyelőt leváltották, amit azzal indokoltak, hogy „klerikális kapcsolatai vannak, nacionalista és a munkáját sem végzi megfelelően".[698]

Arató Endre az általa vezetett Nemzetiségi Ügyosztály első évi munkájának mérlegét megvonva keserűen állapította meg, hogy nagy nehézséget jelent számukra a minisztériumi rendeletek, utasítások végrehajtatása, elképzeléseik elfogadtatása a helyi tanácsi- és pártvezetéssel. Ezt megerősítette a VKM Vezetői Kollégiumának 1950. június 3-i értekezlete is, ahol a következőket állapították meg: a megyei tanügy-igazgatási szervezetek általában nem foglalkoznak a nemzetiségi oktatással, sőt több helyen határozottan szembeszállnak a minisztérium által vitt nemzetiségpolitikával. A román, szlovák, délszláv iskolákkal kapcsolatot tartó egy-egy iskolafelügyelő munkáját, amely gyakorlatilag szervezési feladatokra korlátozódott, a Nemzetiségi Ügyosztály közvetlenül irányította. Emellett azonban más feladatokat is elláttak: a szlovák és a délszláv iskolafelügyelő a nemzetiségi szövetségek munkatársa volt, míg a román a gyulai gimnázium igazgatója. Egyedül Békés megyében volt egy szlovák szakfelügyelő, aki azonban szintén a tanítás mellett látta el ezt a feladatot. A Vezetői Kollégium amellett foglalt állást, hogy a minisztériumnak közvetlen kapcsolatot kell kialakítania a nemzetiségi intézményekkel, s ennek egyik formáját a szakfelügyelet megerősítésében látta. Azokban a megyékben tehát, ahol nagyobb számban éltek nemzetiségek – így Komárom-Esztergom, Nógrád és Pest megyékben egy-egy szlovák, Baranya és Bács-Kiskun megyében pedig egy-egy délszláv –, szakfelügyelő kinevezését tervezték. Az elképzelés szerint az adott megye valamely nemzetiségi iskolájában tanító gyakorló pedagógus látta volna el a szakfelügyelői teendőket. A nemzetiségi oktatás irányításában a VKM szerepének kizárólagossá tételét szolgálta a délszláv iskolafelügyelőnek a minisztérium épületén belüli elhelyezése is. „Nevezett ugyanis azzal, hogy a Délszláv Szövetségben tartózkodik, azt a hiedelmet kelti a délszláv lakosság körében, hogy a Délszláv Szövetség hivatott a délszláv iskolakérdések

[698] MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Oktatási Ügyosztályának jelentése a nemzetiségi oktatás eredményeiről és a további feladatokról, 1950. március 21. és Pártállam, 2003. 23–34.

megoldására"[699]– rögzítették a jegyzőkönyvben. Ami rávilágít arra is, hogy már a '40-es évek végén megkezdődött a nemzetiségi szövetségek azon kompetenciáinak a megnyirbálása, amelyek a közösségek valóságos képviseletét lehetővé tették.

A Vezetői Kollégium 1951. március 5-i értekezletén ismételten a nemzetiségi oktatás helyzetével foglalkozott. A Nemzetiségi Ügyosztály számos területen – a délszláv nyelvoktatás kiszélesítése, továbbképzés, a délszláv gimnázium és tanítóképző Budapestre helyezése, csehszlovákiai és romániai tankönyvek és szépirodalmi művek beszerzése – eredményekről számolt be. Ugyanakkor megállapították, hogy nem sikerült még kialakítani a minisztérium közvetlen irányítása alatt dolgozó függetlenített szakfelügyeletet, s a beiskolázás terén is jobb eredményekre számítottak.[700]

A központi nemzetiségi szakfelügyelet végül 1952. szeptember 1. és 1954. szeptember 1. között működött. A 9 tanulmányi, illetve szakfelügyelő gyakorló pedagógus volt, csökkentett óraszámban tanítottak, s emellett látták el a szakfelügyelői teendőket. Munkájukat a Nemzetiségi Osztály keretén belül végezték, a minisztérium alkalmazásában álltak, ami biztosította számukra a megyei apparátustól való függetlenségüket. A délszláv, német, román, szlovák szakfelügyelők felügyeleti területének meghatározásakor figyelembe vették az iskolák megyénkénti számát is. A központi szakfelügyelet biztosította a kölcsönös tájékoztatást és tapasztalatszerzést. A minisztérium szakmai elképzeléseiről, utasításairól az érintett intézmények vezetői közvetlenül értesültek, illetve ezen a csatornán keresztül a minisztérium is tájékozódhatott az iskolák helyzetéről. Bár az egyes ügyeket a megyei tanácsok művelődési osztályain keresztül kellett intézni, s a minisztérium önálló anyagi erőforrással sem rendelkezett, az információk birtokában az esetek nagy részében a korábbiaknál hatékonyabb segítséget tudott nyújtani. A tanítás tartalmi, módszertani kérdéseiben pedig teljesen önállóan járhatott el. A központi nemzetiségi szakfelügyelet a minisztériumban 1954 tavaszán végrehajtott racionalizálásnak esett áldozatul. A Tervgazdálkodási Főosztály által biztosított hét ún. félfüggetlenített – 1 román, 2 német, 2 délszláv, 2 szlovák – szakfelügyelő, aki maga is tanított, s ehhez kapcsolódó feladatai ellátásához csupán órakedvezményt kapott, nem tudta ellátni valamennyi nemzetiségi iskola felügyeletét.[701]

A szakfelügyelet megszüntetésével a minisztérium közvetlen kapcsolata megszűnt az általa irányított nemzetiségi intézményekkel, s ezzel a lépéssel az elmúlt

[699] MNL OL XIX-I-1-r 1950. június 3-i ülés jegyzőkönyve.

Figyelemre méltó az is, ami nem került szóba a tárgyaláson: a németek számára biztosítandó anyanyelvi oktatás kérdése.

[700] „A beiskolázási keretszámokat nem minden esetben tudtuk betölteni, pld. a szlovák tanítóképzőben a meghatározott 30 helyett csak 25 tanuló van, az 1000 diákotthoni férőhelyből 35 általános iskolás hely nincs betöltve. A magyar nyelv és a nemzetiségi irodalmi nyelv megtanítása – mint súlyponti feladat – állandó folyamatos munkánk alapja". – MNL OL Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Kollégiumi értekezletek jegyzőkönyvei 1949–1951. (a továbbiakban: XIX-I-1-r). 1951. március 5-i ülés jegyzőkönyve.

[701] MNL OL XIX-I-2-f 859. sz. n. (127)/1957.

3-4 évben megkezdett munka eredményei rövid idő alatt erodálódtak. Kovács Péter ezért azt javasolta, hogy azokban a megyékben, ahol 25-nél több nemzetiségi iskola működik, a minisztérium kötelezze a megye vezetőit egy nemzetiségi oktatási felügyelő alkalmazására, aki „az iskolák ellenőrzésében, a helyi problémák megoldásában elősegítené a nemzetiségi oktatást".[702]

Az osztályvezető azonban nem számolt azzal, hogy a megyei apparátus a szűkös anyagi erőforrások miatt részben ellenérdekelt volt a nemzetiségi intézmények fönntartásában. Másrészt tagjai között alig-alig volt ezen intézmények problémáit értő és azt megfelelő szakértelemmel kezelő személy. Hiszen a tanácsi apparátusban dolgozók, még ha volt is pedagógus végzettségük, nem gyakorló pedagógusok voltak, szakmai segítséget tehát aligha tudtak nyújtani, elhelyezési, költségvetési vita esetén pedig szükségszerűen a tanács érdekeit kellett képviselniük. Harmadrészt az egyes nemzetiségek iskoláinak helyzete és problémái különbözőek voltak. S már csak a nyelvi korlátok miatt is nehezen elképzelhető, hogy egyetlen, például szlovákul tudó tanácsi alkalmazott hatékonyan tudta volna ellátni az adott megye területén működő valamennyi – román, német, vagy délszláv – iskola felügyeletét. Kovács Péter azonban mindenáron a bekövetkező kár mértékének csökkentésére törekedett. A szakfelügyelet megtartásával az elsődleges célja az volt, hogy megőrizze a minisztérium rálátását az egyes intézményekben folyó munkára.

Ez a törekvése sikerrel járt. A minisztérium előírta a megyei és járási oktatási apparátusok átszervezését, mégpedig oly módon, hogy az 1955/56. tanévtől „a nemzetiségi iskolákkal rendelkező megyékben az egyik tanulmányi felügyelőt meg kell bízni ezen iskolák ellenőrzésével is".[703]

A minisztérium Nemzetiségi Osztályának munkatársai azonban helyszíni tájékozódásaik során rendre azzal szembesültek, hogy a megyei oktatási osztályok többsége nem hajtotta végre az utasítást, s a nemzetiségi iskolák első félévi ellenőrzése teljes egészében elmaradt. Ezt azzal indokolták, hogy a megyei tanulmányi felügyelők között nincs olyan, aki valamely nemzetiség nyelvét beszélné, ezért nem tudtak kit megbízni. A minisztérium 1955. január 28-án Szolnok és Heves megye kivételével valamennyi megyéhez ismét eljuttatta előző évi utasítását, úgy módosítva, hogy amennyiben a megyei, járási tanulmányi felügyelők vagy a magyar szakfelügyelők között nincs valamely nemzetiség nyelvét beszélő személy, akkor ideiglenesen a „politikailag és szakmailag a legjobb munkát végző" nemzetiségi iskolaigazgatók, nyelvtanárok is – akik státuszukban maradva, s számukra csupán a kiszállási díjat fizetve – megbízhatók a szakfelügyelettel.[704]

Ezzel egy teljesen kevert, tisztázatlan szervezeti felépítésű szakfelügyelet jött létre, amelyben együtt dolgoztak a minisztérium által kinevezett félfüggetlenített,

[702] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Kovács Péter feljegyzése a racionalizálással kapcsolatban, 1954. április 13.

[703] MNL OL XIX-I-2-f 859-2/1955.

[704] A minisztérium 1955. február 21-ig kérte a megbízottak nevét, hogy megküldhessék részükre a munkájukhoz szükséges – felügyeleti szempontokat, nemzetiségi tanmeneteket, nyelvi útmutatókat, óratervet, új helyesírási szabályzatot – dokumentumokat. – MNL OL XIX-I-2-f 859-2/1955.

illetve a megyei tanácsok által megbízott, feladatukat gyakorlatilag társadalmi munkaként végző pedagógusok, és hivatalnokok.

A megyei válaszok nyilvánvalóvá tették, hogy a decentralizált nemzetiségi szakfelügyelet a korábbinál lényegesen költségesebb és kevésbé hatékony, s hogy az ezzel járó személyi és költségvetési problémák jórészét megoldani nem tudják. Hajdú-Bihar megyében, ahol ekkor három román nyelven tanító (Bedő, Körösszegapáti, Körösszakál) és öt nyelvoktató (Mezőpeterd, Pocsaj, Darvas, Vekerd, Zsáka) iskola működött, szintén nem volt olyan tanulmányi felügyelő, aki beszélte volna a román nyelvet, ezért a megye ideiglenesen Barabás Ferencet, a bedői általános iskola igazgatóját javasolta.[705]

A Pest Megyei Tanács Oktatási Osztálya 1955. február 21-én írt válaszában valamennyi problémát érintette: A „nemzetiségi iskolák szakfelügyeletét a megyei általános tanulmányi felügyelőkkel megoldani nem tudjuk. Megyénkben háromféle nemzetiségi nyelv oktatása folyik: szlovák, szerbhorvát és német, ezért a Békés megyei mintát nem tudjuk követni már csak azért sem, mert a nemzetiségi nyelven, illetve nyelvet oktató iskoláink a megye területén meglehetősen elszórtan vannak. A legtöbb járásban csak egy-két nemzetiségi iskola van, így járásonként beállítani felügyelőket nem lehet, annak nincs is értelme, eltekintve attól, hogy megfelelő kádert minden járásban nem találhatunk. Arra pedig, hogy az egész megyére nyelvenként beállított 1-1 felügyelőt más járásokba is utaztassuk, költségvetési fedezet hiányában nincs lehetőségünk. […] Amennyiben erre a járások megfelelő költségvetési keretet kapnának, nyelvenként 1-1 ideiglenes nemzetiségi szakfelügyelőt be tudnának állítani. Ennek megszervezésére azonban hosszabb határidőt kérünk. Nemzetiségi előadónk van".[706]

A szlovák–magyar lakosságcserét követően a szlovák iskolák a '40-es évek végétől az '50-es évek közepéig kiemelt figyelmet kaptak. Békés megyében már 1949-től alkalmaztak egy a szlovák iskolák helyzetét jól ismerő, problémáik megoldását segítő megyei szakfelügyelőt. A minisztérium, valamint a megyei és járási oktatási osztályok munkatársai 1955. május 16–21. között Békés megyében 22 nemzetiségi – 12 szlovák, 8 román és 2 délszláv – intézményt látogattak meg és ellenőriztek. Az ún. brigádlátogatás egyik napján Kiss Gyula miniszterhelyettes is részt vett, aki Gyulán és Méhkeréken román, míg Békéscsabán és Tótkomlóson szlovák általános iskolai és gimnáziumi tanórákat is meglátogatott.[707]

[705] MNL OL XIX-I-2-f 859-2/1955.

[706] MNL OL XIX-I-2-f 859-2/1955.

[707] Kovács Péter a Békés megyei látogatásról Tamás Istvánt, az MDP Központi Vezetősége tagját is tájékoztatta, jelentésében a következőképpen értékelte e tényt: „Első ízben történt ugyanis, hogy a minisztérium felső vezetősége részéről valaki órát látogatott valamelyik nemzetiségi iskolában. A látogatások után tartott megbeszéléseken sok jó tanácsot, segítséget kaptak a nemzetiségi iskolák dolgozói Kiss elvtárstól. Ezek közül külön meg kell említeni Kiss elvtársnak a méhkeréki VB-vel és párttitkárral folytatott megbeszélését, amely nagyban elősegíti a hiányzó tantermek pótlását". Beszámolójában hangsúlyozta azt is, hogy részben a megszüntetett központi szakfelügyelet megyei szintű megszervezésének elősegítése érdekében komoly mértékben megemelkedett az osztály

A központi szakfelügyelet megszüntetésének negatív hatásai Békésben már ekkor megmutatkoztak, ezért javasolták, hogy a „megyei és járási oktatási osztályok dolgozói, a megyei és a járási tanulmányi-, és szakfelügyelők ugyanúgy ellenőrizzék a nemzetiségi anyanyelvi és nyelvoktató iskolákat, mint a magyar iskolákat".[708]

A Nemzetiségi Osztály az 1955. február 21-én kiküldött „Felügyelői szempontok a nemzetiségi felügyelők részére" című dokumentumban mindenekelőtt a szakfelügyelet célját határozta meg. Eszerint: „Ellenőrizni és segíteni a nemzetiségi anyanyelvű és nyelvoktató általános iskolák oktató-nevelő munkájára is vonatkozó párt- és kormányhatározatok megvalósítását, az O. M., a megyei és járási oktatási osztályok rendelkezéseinek végrehajtását. Összegezni és elemezni a nemzetiségi oktató-nevelő munka eredményeit és hiányosságait – segíteni a legjobb munkamódszerek kialakulását, elterjedését –, ugyanakkor utasításokat, tanácsokat adni a hibák, hiányosságok kiküszöbölése érdekében a nemzetiségi nevelőknek".[709]

Ezt követően az útmutatóban részletesen ismertették a felügyelők feladatait és hatásköreit. Tevékenységük súlypontja egyértelműen a pedagógusok szakmai munkájának, társadalmi tevékenységének és politikai nézeteinek sok szempontú ellenőrzése volt. A szakfelügyelőknek ellenőrzési tervet és naplót kellett vezetni, munkájukról pedig negyedévente részletes jelentést kellett készíteniük.[710] Egyúttal a minisztérium a szakfelügyelőktől a „Felügyelői szempontok…" véleményezését is kérte. Véleményét, ismételt felszólítására is, csak Barabás Ferenc írta meg. Kifogásolta, hogy míg a dokumentum a tantárgyak és technikai kérdések kapcsán apró részletekbe menően szabályozó – a tanulók testtartása, tolltartása, a füzetben használandó sorminták –, addig olyan fontos elvi kérdésekben, mint a szülők félelmének oldása, a hazafias nevelés megvalósításának módja vagy a helyi tanácsi és pártszervekkel való kapcsolattartás mikéntjére vonatkozóan semmilyen fogódzót nem ad. Túlságosan általánosnak tartotta azt a megfogalmazást is, hogy „Munkája során minden területen támaszkodik a pártszervezet és szakszervezet támogatására".[711]

A minisztérium a visszajelzések és a tapasztalatok alapján 1956 tavaszán némileg korrigálta a korábbi útmutatót. A határidők módosítása mellett az értékelés

---

munkatársainak kiszállása. Hangsúlyozta azt is, hogy a Békés megyeihez hasonló, többnapos, valamennyi intézménytípusra kiterjedő, átfogó ellenőrzést más megyékben is – Baranya, Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén és Pest – jó lenne tartani. Ugyanakkor jelezte azt is, hogy gépkocsi és pénz hiányában már eddig is több kiszállást el kellett halasztani, illetve alkalmanként a szlovák szövetség gépkocsiját vették igénybe. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Kovács Péter tájékoztató jelentése a Nemzetiségi Osztály munkájáról, 1955. június 11.

[708] MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Jelentés a Békés megyei nemzetiségi intézményeknek az Oktatásügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztálya által szervezett ellenőrzéséről, 1955. május 26. és Pártállam, 2003.109–125.

[709] XIX-I-2-f-14/859-4-8/1955.

[710] MNL OL XIX-I-2-f 14/859-25/1955.

[711] MNL OL XIX-I-2-f 14/859-25-3/1955.

szempontjai a korábbinál kevésbé ideologikus megközelítést tükröztek, és elsősorban a lényegi kérdésekre, a gyakorlatban zajló folyamatok követését szolgálták. Könnyebbséget jelentett az is, hogy a szakfelügyelőknek az egyes pontokra vonatkozó megállapításaikat a felügyeleti területük egészére vonatkozóan, összefoglalóan kellett megtenni. Az egyes iskolákban tapasztaltakat csak az általános érvénnyel megfogalmazottak alátámasztására kellett kiemelni.[712]

A megyék azonban minden lehetséges módon hárították ezt a feladatot, a nemzetiségi szakfelügyelet megszervezésére több helyen még csak kísérletet sem tettek. Az is egyértelműen látszott, hogy a Nemzetiségi Osztály érdemben nem tudott beavatkozni a folyamatba, tisztában volt azonban azzal is, hogy ha a szakfelügyelet teljes fölszámolása bekövetkezik, újbóli megszervezésére nincs esélye. Ezért, még ha oly korlátozott módon is, de mindenképpen a fenntartását próbálta elérni.

A Nemzetiségi Osztály 1956. augusztus elején a megyei tanácsok oktatási osztályait arról tájékoztatta, hogy megvizsgálta a jelenlegi nemzetiségi szakfelügyelet rendszerét, és megállapította, hogy az nem fogja át teljes egészében a nemzetiségi iskolahálózatot, a felügyeleti területekben nagy különbségek vannak, s működése sem zökkenőmentes. A stabil és végleges megoldás kialakításával azonban meg kell várni a megyék területrendezését, ezért arra tett javaslatot, hogy a megyék az 1956/57. tanévben, az elmúlt évihez hasonló módon, ideiglenes jelleggel szervezzék meg a szakfelügyeletet. Azaz: alapvetően azokat a személyeket bízzák meg, akik a múlt tanévben is elláttak szakfelügyelői teendőket. Megbízásuk csak egy évre szólhatott, munkájukat az előző évben kiadott felügyeleti szempontok alapján kellett végezniük. A minisztérium a szakfelügyelők részére külön értekezletet nem tartott.[713]

A megyék is a status quo fenntartására törekedtek, de többen túlterheltségre, a rossz utazási körülményekre hivatkozva nem vállalták a megbízást.[714] Egyedül Tolna megyéből jelezték, hogy az előző évivel szemben most nem egy, hanem két személy látja el a német iskolák szakfelügyeletét, mert egy személy „nem tudta megnyugtatóan megoldani, részben közlekedési nehézségek, részben más irányú elfoglaltsága miatt".[715] Vas megye, ahol az előző évben három szakfelügyelő működött, gyakorlatilag visszautasította a kérést. Arra hivatkoztak, hogy a költségvetésük nem teszi lehetővé, hogy a nemzetiségi iskolák szakfelügyelőinek útiköltségét és napidíját kifizessék. Azzal érveltek, hogy a magyar iskolák szakfelügyeletének ellátására kapott összeg a minimálisra csökkent, így azon a területen is nehézséget okoz a feladat ellátása. Jelezték azonban, hogy ha a minisztérium a feladathoz biztosítja a forrást, megszervezik a nemzetiségi szakfelügyeletet.[716]

[712] MNL OL XIX-I-4-g 31. tétel. Szempontok a nemzetiségi szakfelügyelők és megyei nemzetiségi előadók félévi és év végi összesítő jelentéséhez, 1956. május 18.

[713] MNL OL XIX-I-2-f-14/859-12/1956.

[714] Lásd például a Pest vagy Komárom megyei jelentést. – MNL OL XIX-I-2-f-14/859-12/2/1956.

[715] MNL OL XIX-I-2-f-14/859-12/2/1956.

[716] MNL OL XIX-I-2-f 859-10/1957.

Az 1954–1960 közötti időszakban nemzetiségi szakfelügyeletet ellátó személyekre vonatkozó adatok csak töredékesen, illetve nem azonos adattartalommal állnak rendelkezésre.[717] Ennek ellenére megállapítható, hogy a központi felügyelet megszüntetésével, annak ellenére, hogy a feladatot ellátók között volt néhány személy, aki az állandóságot biztosította, a szakfelügyelők személyi összetétele gyakorlatilag állandóan változott. Ez önmagában is akadálya lehetett az ellenőrzött intézmények, illetve pedagógusok és a szakfelügyelő közötti érdemi párbeszéd kialakításának, hiszen a felügyelő csupán a pillanatnyi helyzetet látta, nem az egész folyamatot. Másrészt 1955 elejére a szakfelügyeletet ellátók többsége a megyei, járási tanácsi apparátusokból került ki. Gyakorló nemzetiségi pedagógusként csupán 5 személy – Sznyida György (Szarvas) és Pollák György (Vértesszőlős) szlovák, Szirom Károly (Püspöklak) német, Németh Lajos (Barcs) délszláv és Barabás Ferenc (Bedő) román – látott el szakfelügyelői feladatokat. A decentralizálás hatására a szakfelügyelet szakmaisága egyértelműen csökkent, a megyei tanulmányi felügyelők egy részének beemelése ebbe a munkába a hivatali, bürokratikus jellegű ellenőrzések felé vitte el a felügyelet tevékenységét. A képzettségre vonatkozó töredékes adatok is jelzik, hogy különösen a németeknél és szlovákoknál több olyan személyt bíztak meg szakfelügyelettel, akiknek nem volt pedagógusi képzettsége, illetve nemzetiségi nyelvi és irodalmi szakképesítése, csupán nyelvtudása. Mind a németek kitelepítése, mind a csehszlovák–magyar lakosságcsere során sok tanító és tanár távozott az országból. Ehhez járult a németek esetében, hogy a maradókat politikailag megbízhatatlannak bélyegezték, s a már a háború előtt is tanító pedagógusokat nagyrészt eltávolították az iskolákból. Megfigyelhető továbbá az is, hogy a vizsgált hat év alatt a szakfelügyelők körében nem csökkent a fluktuáció, s nem szűnt meg a képzettséggel nem rendelkezők megbízása sem. Ebben a helyzetben a Nemzetiségi Osztály az ellenőrzések szakmai szempontjainak meghatározásával csak kis mértékben tudta befolyásolni ezt a trendet.

Az 1956-os forradalom hatására a megyei apparátusok részben szétestek, átalakultak, ez érintette a nemzetiségi előadói státuszokat is. 1957 elején a Nemzetiségi Osztály a megszűnt iskolák újjászervezése, a disszidált pedagógusok pótlása, illetve a diákotthonokat elhagyó tanulók ismételt beiskolázása során azzal szembesült, hogy a megyéknél egyszerűen nincs olyan személy, aki kompetens lenne a nemzetiségek ügyeinek intézésére. Ezért arra kérte a Tanügyigazgatási Osztályt, hogy ismét írják elő a megyéknek a nemzetiségi előadói státuszok megszervezését, illetve a feladatok ellátását. Az osztály részletesen meghatározta az ellátandó feladatok körét is. Gyenge érdekérvényesítő képességét jelzi, hogy a főosztály a kérést nemcsak intézkedés, de válasz nélkül is hagyta.[718]

[717] MNL OL XIX-I-2-f 14/859-27/6/1955., 14/859-27/4/1955., 14/859-27-13/1955., XIX-I-2-f 859-2/1955., XIX-I-2-f 14/859-3/1957., és a XIX-I-4-g 3. tétel 44240/1959.

[718] Az osztály saját hatáskörében legalább a kapcsolattartást igyekezett biztosítani a területen dolgozókkal. 1957. június 6–8. között háromnapos értekezletet szervezett a nemzetiségi szakfelügyelők, az iskolák és a diákotthonok vezetőinek, valamint a megyei művelődési osztályok nemzetiségi előadóinak, ahol az aktuális problémákat beszélték meg. Ekkor Veszprém és Komárom me-

A Nemzetiségi Osztály az 1958. évi párthatározat előkészítése során a nemzetiségi oktatás helyzetéről írt elemzéseiben rendre kitért a szakfelügyelet problémájára is. Sőt az osztálynak a minisztérium vezetése által jóváhagyott 1957. évi munkatervében szerepelt a központi szakfelügyelet ismételt megszervezése. Úgy tűnt, sikerül áttörést elérni. Kovács Péter 1957. augusztus 9-i, a Tanácsigazgatási Főosztály számára készített feljegyzésében mindenekelőtt áttekintette a háború után alkalmazott különböző szakfelügyeleti formákat. Az 1954 után kialakított decentralizált formát bizonytalannak nevezte, s leszögezte, hogy csak az osztály gondoskodásának köszönhető, hogy ha hiányosan is, de működik a szakfelügyelői hálózat. Bár az 1956/57-es tanévben, oly módon, hogy egy-egy nemzetiségi nyelvet jól ismerő tanítót vagy tanulmányi felügyelőt is megbíztak a szakfelügyelettel, már 20-ra emelkedett a szakfelügyelők száma, azt nem tartotta megfelelő megoldásnak.[719]

A központi nemzetiségi szakfelügyelet mellett érvelt, amelyet szakmai és pénzügyi érvekkel is alátámasztott. A „nemzetiségi felügyelet csak úgy tudja feladatát teljes egészében ellátni, ha politikailag és szakmailag képzett felügyelőkkel rendelkezik. […] A központi felügyelők irányítása könnyebb, gazdaságilag nem jelent többletkiadást, a felügyeleti terület arányos elosztásával lehetővé válik valamennyi iskola szervezett ellenőrzése. A nemzetiségi központi felügyelet ellátásához – tekintve az iskolahálózat szétszórtságát és a 407 nemzetiségi intézményt – 3 német, 3 délszláv, 3 szlovák és 1 román, összesen 10 fő függetlenített központi tanulmányi felügyelőre van szükség" – fogalmazott.[720] A nyomaték kedvéért azt is hozzátette, hogy értesülése szerint Jóború Magda miniszterhelyettes is helyesli és támogatja az elképzelést. Az ősz végére azonban egyértelművé vált, hogy a központi szakfelügyelet megszervezésére nem kerül sor.[721]

Kovács Péter, az ismételt kudarccal szembesülve 1957. október 30-án a realitásokhoz jobban igazodó, az éppen jól-rosszul egzisztáló szakfelügyelet stabilizálását elősegítő javaslatot tett. Arra hivatkozva, hogy a jelenlegi félfüggetlenített

gyében a német, míg Hajdú-Bihar és Békés megyében a román szakfelügyelet szünetelt. – MNL OL XIX-I-2-f 14/859-5/1957.

[719] „A 20 szakfelügyelő közül mindössze 9 felügyelőnek volt nemzetiségi nyelvi és irodalmi szakképesítése. Ennek a szakfelügyeletnek nagy hiányossága volt, hogy nemzetiségi felügyeleti státuszba csak 7 fő kapott besorolást. A többi szak és tanulmányi felügyelők a nemzetiségi felügyeletet a magyar felügyelet mellett többletmunkaként, minden külön díjazás nélkül vagy mint gyakorlati tanítást végző tanító, tanár, igazgató, kiküldetési díj fejében „társadalmi munka"-ként végezte". – MNL OL XIX-I-2-f 859. sz. n. (127)/1957.

[720] MNL OL XIX-I-2-f 859. sz. n. (127)/1957.

[721] Kovács Péter mindvégig kitartott a központi szakfelügyelet ismételt felállítása mellett, osztályvezetőként a későbbiekben is többször kezdeményezte a szakfelügyelet problémáinak ily módon való rendezését. Erre vonatkozóan bővebben lásd XIX-I-4-g 35. tétel A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolahálózat megszervezéséről, 1958. január 22., valamint XIX-I-4-g t. n.–kis számos 66/1959 Előterjesztés a miniszterhelyettesi értekezlet számára a központi nemzetiségi tanulmányi felügyelet szervezése, illetve a megyei nemzetiségi előadói állások biztosítására, 1959. február 11.

szakfelügyelettel a több mint 400 nemzetiségi intézmény közül csak 191 általános iskola felügyelete van megoldva, míg 40 óvoda, 137 általános iskola, 11 diákotthon és 11 középiskola szakmai kontroll nélkül működik, 15 félfüggetlenített megyei szakfelügyelő kinevezését javasolta.[722]

Elnevezésében a félfüggetlenített jelzőt használta, de tartalmában lényegesen különbözött volna az eddigitől. Tisztázta a felemás kiválasztási módot, a szakfelügyelők, a minisztérium és a megyék kompetenciáit. Ezentúl a szakfelügyelőket a minisztérium választotta és nevezte volna ki, valamint a munkájukat is az irányította. A megyei tanácsok nemzetiségi előadói a továbbiakban szakfelügyeletet nem, csupán az iskolákkal kapcsolatos államigazgatási feladatokat végezték volna. A tervezet szerint a félfüggetlenített megyei szakfelügyelők heti 10 órában saját iskolájukban tanítottak, s munkaidejük többi részében látták el a szakfelügyeletet. A minisztérium az érintetteknek csak kiszállási díjat, míg a kieső órák más általi megtartására az iskolának túlóradíjat biztosított. A szakfelügyelők tehát továbbra is külön díjazás nélkül látták el feladatukat.[723]

A minisztérium vezetése ígéretet tett a javaslat támogatására. S bár bizonyos területeken – a kiszállások anyagi fedezetének biztosítása, a tanácsi dolgozók szakfelügyelői megbízásának visszavonása vagy valamennyi intézmény ellenőrzésére való törekvés – történt elmozdulás, a helyzet nem oldódott meg. A bizonytalanság állandósult.

Ezt a Nemzetiségi Osztály azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy a korábbiaknál is nagyobb figyelmet fordított erre a területre. A minisztérium minden évben utasításban határozta meg a nemzetiségi szakfelügyelők feladatait, általában csak kisebb módosításokra került sor. A minisztérium az adott évi ellenőrzések súlyponti kérdéseit a nemzetiségi szakfelügyelők országos évi értekezletének javaslatai, illetve az előző évi jelentések alapján határozta meg.[724]

1959. január 6-án az egységes szakmai szempontok érvényesítése érdekében ismét részletes Útmutatót adott ki a nemzetiségi szakfelügyeletet végző pedagógusok számára. Ebben a felügyelet célját, feladatait, a felügyelők működési területét, illetve intézménytípusok szerint az ellenőrzés szempontjait is részletesen meghatározták.[725] Gyakorlati alkalmazására azonban nem került sor, mert a Művelődésügyi Minisztérium Tanácsigazgatási Főosztálya az I. félévi szakfelügyelői jelentések hiányosságaira hivatkozva újabb Útmutató kiadását írta elő. Az 1959. április 3-án kiküldött dokumentumban fölsorolt szakfelügyelői feladatok már nem az adott intézmények és személyek szakmai tevékenységére vonatkoztak,

[722] MNL OL XIX-I-2-f 859. sz. n. (235)/1957.

[723] A szakfelügyelet kiadásaira a minisztérium 136 ezer Ft-ot biztosított. – MNL OL XIX-I-2-f 859. sz. n. (235)/1957.

[724] MNL XIX-I-4-g 3. tétel 54480/1958.

[725] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 032/1959.

hanem politikai szempontú ellenőrzésüket írták elő. Mindenesetre a változások irányát egyértelműen jelezték.[726]

A '60-as évek elején is megmaradt a szakfelügyelet tevékenységének politikai, ideológiai súlypontja. A minisztérium például a két tannyelvű oktatás bevezetését követően nem elsősorban annak szakmai hatásáról kért jelentéseket, hanem annak elfogadottságáról. A szakmai bírálatokat politikai szempontból ítélték meg, s nacionalista elhajlónak számított az a szülő vagy pedagógus, aki kiállt az anyanyelven való oktatásért. A minisztérium Nemzetiségi Osztályának évi jelentéseiben semmitmondó, konkrétumok nélküli értékelések jelentek meg ezzel kapcsolatban: „A magyar általános és szakfelügyelet mind gyakrabban ellenőrzi a nemzetiségi iskolák munkáját, és segítséget nyújt a nevelőtestületek eszmei-politikai és pedagógiai egységének kialakításához".[727]

A vizsgált időszakban szervezetileg, strukturálisan is fönnmaradt a tisztázatlan, kaotikus helyzet. Egyes félfüggetlenített szakfelügyelőket a minisztérium alkalmazott, másokat az egyes megyék. Évről évre meg kellett küzdeni a minisztériumon belül is a szakfelügyelet működtetésének dologi költségeiért. Az érintett megyék apparátusaiban még a '60-as évek közepén sem volt mindenütt nemzetiségi előadó, aki az egyes közösségek problémáival foglalkozott volna.[728]

Az 1954-ben kialakított ún. félfüggetlenített nemzetiségi szakfelügyelői rendszer gyakorlatilag lényeges változtatások nélkül egészen 1969-ig, az egységes Nemzetiségi Osztály visszaállításáig működött. A régi-új osztály feladat- és hatásköreinek meghatározásakor is e szakfelügyeleti forma fenntartásával számoltak.[729]

[726] A szakfelügyelőknek látogatásuk során az igazgatók és igazgatóhelyettesek munkáját is ellenőrizni kellett, fokozottabb figyelmet kellett fordítani az ifjúsági mozgalom tevékenységére, valamint a pedagógusok iskolán kívüli szerepléseire. Külön értékelést kellett adni a tanítási és az osztályfőnöki órák politikai és világnézeti tartalmáról. Feladatuk lett a tantestületek eszmei-politikai egységének megteremtése. Ezentúl kötelezően részt kellett venni a tantestületek értekezletein. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 240/1959.

1959. február 6-án a nemzetiségi szakfelügyelők felügyeleti hatáskörét az óvodákra, középiskolákra és diákotthonokra is kiterjesztették. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 079/1959.

A tavasz folyamán Tájékoztatót adtak ki a nemzetiségi intézmények beiskolázási és felvételi tennivalóiról. A dokumentumban intézménytípusokként meghatározták a felvételi eljárást, s közölték az intézmények nevét és pontos címét is. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 145/1959.

Külön dokumentum foglalkozott a délszláv és német beiskolázás nehézségeivel. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 247/1959. valamint XIX-I-4-g 3. tétel 44 125/1960.

[727] MNL OL XIX-I-4-g 31. tétel. A megyei művelődési apparátus nemzetiségi területen végzett irányító-ellenőrző munkájának értékelése és feladatai, 1960. május 14.

[728] Vendégh Sándor 1959. november 24-én Ilku Pál miniszterhelyettesnek küldött feljegyzésében a költségvetési keretnek a következő évre való biztosítását kérte, valamint újabb 3 félfüggetlenített szakfelügyelő alkalmazását. – MNL XIX-I-4-g t. n.–kis számos-310/1959.

[729] „Az iskolák felügyeletét 22 nemzetiségi szakfelügyelő végzi (német 8, román 2, szerbhorvát 6, szlovák 5 és szlovén 1 fő). Terhelésük ma még aránytalan, de a felügyeleti munka általános rendezésével a nemzetiségi szakfelügyelet is megoldódik". – MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolák helyzetéről, 1967. január.

A nemzetiségi oktatás irányítását végző szervezetek tevékenysége és története alapvetően leképezi azokat a folyamatokat, amelyek a nemzetiségpolitikai döntések hatására az oktatás területén, az egyes intézményekben végbementek. Az 1949–1954 közötti évek a Nemzetiségi Osztály életében is az építkezés, a struktúra kialakításának időszaka volt. Szervezeti és személyi felépítése – 12 belső munkatárs, 9 központi szakfelügyelő – arányban állt az általa végzett munkával, munkatársai kompetensek voltak, önálló szakmai elképzelésekkel bírtak, az általuk felügyelt intézmények helyzetét ismerték. A minisztérium vezetése szakmai kezdeményezéseiket többnyire támogatta. A közigazgatás és a párt középszintű munkatársaival való együttműködése azonban konfliktusos volt. Saját erőforrással ebben az időszakban sem rendelkezett, így szakmai elképzeléseit nem, vagy csak nagyon korlátozott módon tudta megvalósítani.

Az 1954–1959 közötti időszak már a leépítés időszaka. Az osztálynak a minisztériumi struktúrában alacsonyabb szinten történő integrálása, az osztály feladatainak elvonása, a központi szakfelügyelet megszüntetése, a létszámelvonások, a politikai hatalomnak a nemzetiségi oktatás ellehetetlenítését célzó törekvését tükrözi. Valójában tehát ez már az ’50-es évek közepén megfogalmazódott, aminek kiteljesítésére az 1958. évi párthatározatot követően került sor. A Nemzetiségi Osztály munkatársainak, különösen Kovács Péter tevékenységének köszönhető, hogy saját ellehetetlenülő körülményei ellenére is ideig-óráig fékezni tudta ezt a törekvést. Még ezekben az években sem szolgai közvetítő és végrehajtó szerepet szánt magának, hanem az aktív résztvevőét.

Az 1959–1962 közötti időszakban az inkompetens vezetés, az osztály munkatársainak további cseréje, az ideológiai keményvonalasság előtérbe kerülése fölgyorsította az eróziót, ami az 1962–1969 közötti időszakban visszafordíthatatlanná vált. A nemzetiségi oktatásnak az osztály feladatköréből való kiemelésével, a nemzetiségi szövetségek felügyeletének a Hazafias Népfronthoz való helyezésével az osztály jószerével csak formálisan létezett. Az oktatás terén bekövetkező gyors leépülés, valamint a ’60-as évek végén a politikai nyitás hatására indult meg ismét tevékenységének újragondolása, szakmai tartalommal való megtöltése.

A tervezet szerint az egységes Nemzetiségi Osztály keretében egy előadó irányította a szakfelügyelői hálózatot. – MNL OL 288. f. 36. cs. 10. ő. e.

Nemzetiségi oktatás

Folytonosság vagy tabula rasa? A nemzetiségi oktatás újjászervezése a háború után (1945–1950)

A társadalmi integráció egyik fontos területe a kisebbségi közösségek önazonosságának megőrzése érdekében kulturális önszerveződésük, anyanyelven történő oktatásuk biztosítása. A második világháborút követően Magyarországon már 1945 őszén megkezdődött a nemzetiségi oktatás újjászervezése.[730] Az 1945 októberében közzétett rendeletek azonban utalást sem tettek a korábban működő iskolahálózatra, a tanítás tartalmi elemeire, működésének értékelésére.[731] Koncepcionálisan a '20-as évek szabályozásához tértek vissza. A rendeletek szülői kérésre két iskolatípus megszervezésére adtak lehetőséget. Az A típusúra – amelyben valamennyi tantárgyat, kivéve a magyar nyelvet és irodalmat – anyanyelven oktatták, valamint a C típusúra – amelyben az anyanyelvet rendes vagy külön tantárgyként heti néhány órában tanították.[732] A két típus merőben eltérő nyelvi

[730] A fejezetben az 1945–1950 közötti időszakra vonatkozó szabályozást és annak gyakorlati megvalósítását összefoglalóan, csak a folyamat szempontjából fontos elemeit érintem. Ennek részletes ismertetését lásd Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás Magyarországon a koalíciós években (1945–1948). *Új Pedagógiai Szemle,* 2004. 4–5. 156–165., valamint Föglein, 2006. 57–88.

A korszakra vonatkozó nemzetiségi oktatás rövid összefoglalását lásd Drahos Ágoston–Kovács Péter: A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye 1945–1990. *Regio,* 1991. 2. 167–192.

[731] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 10.030/1945. ME számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. *Magyar Közlöny,* 1945. október 30. 3. Valamint a fentebbi rendelet végrehajtását szabályozó vallás- és közoktatásügyi minisztériumi 68 800/1945 rendelet. *Magyar Közlöny,* 1945. november 6. 13–16.

[732] A 110 478/1923. M.E. számú rendelet értelmében a nemzetiségi elemi népiskoláknak három különböző típusát – A, B és C – alakították ki. Az A típusú iskolában a magyar nyelvet csupán rendes, kötelező tantárgyként tanították, míg az oktatás nyelve az illető nemzetiség nyelve volt. A B típusú, kisebbségi és vegyes tanítási nyelvűben mintegy fele-fele arányban kellett tanítani a tantárgyakat az illető nemzetiség nyelvén, illetve magyarul, míg a C típusú iskolák tannyelve a magyar volt, s a nemzetiségi nyelvet csupán kötelező tantárgyként oktatták. Az A típusú iskolákat anyanyelvű vagy tannyelvű, a B típusúakat vegyes tanítási nyelvű, míg a C típusúakat nyelvoktató iskoláknak

kompetenciákat kívánt meg. E koncepció abból indult ki, hogy a kisebbségi közösségek egy része kiválóan beszéli anyanyelvét, így képes arra, hogy anyanyelvén tanuljon, míg másik része egyáltalán nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben rendelkezik nyelvi kompetenciákkal, így számukra az anyanyelv elsajátítását kell biztosítani. Figyelmen kívül hagyta tehát a kisebbségi közösségek sok szempontú nyelvi tagoltságát, nyelvhasználatát és azt a tényt, hogy általában nem az irodalmi nyelvet beszélték. Így a tannyelvű iskolákban még azoknak a gyerekeknek is, akik anyanyelvüket jól beszélték, előbb az irodalmi nyelv, s nem a szaktantárgyi információk elsajátítására kellett összpontosítaniuk. Az a tény pedig, hogy anyanyelvű gimnáziumban vagy szakiskolában való továbbtanulásra nem volt lehetőség, már az általános iskolában a nyelvtanító típus választására ösztönzött. Sok bírálat érte a szlovák és délszláv vezetők részéről a szabályozást azért is, mert nem alapvető jogként, csupán a szülők külön kérésére tette lehetővé a nemzetiségek anyanyelven történő oktatását. Ez utóbbi mozzanat nem elhanyagolható korlátozó tényező a ki- és áttelepítések időszakában, valamint a kisebbségek azon korábbi tapasztalatai alapján, amikor a magyar közigazgatás alsóbb szintjei a jogi lehetőségek ellenében, helyi konfliktusokat előidézve, eredményesen akadályozták az anyanyelven történő oktatást. Miután a rendeletek tanév közben jelentek meg, az abban foglaltak bevezetésére csak 1946 szeptemberétől kerülhetett sor. További hiányosságuknak tekinthető, hogy nem rögzítették, meddig kell a szülői szavazás eredményének érvényt szerezni. S nem volt egyértelmű az sem, hogy a szabályozás vonatkozik-e az egyházi fenntartású iskolákra is.

A SZEB jugoszláv missziója és a délszlávok tiltakozásának hatására 1946. februárjában kiadott újabb szabályozás a fent jelzett hiányosságokat orvosolta. Eszerint a „nemzetiséghez tartozó tanulókat anyanyelven folyó oktatásban kell részesíteni. Az anyanyelvi oktatást állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetőleg államsegély nyújtásával kell biztosítani".[733] A végrehajtás során a település népesedési adataiból, s nem a szülők kéréséből kellett kiindulni. Azaz a tanfelügyelő köteles volt a beíratást minden olyan településen elrendelni, ahol legalább tizenöt valamely nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló élt. Természetesen a szülők eldönthették, hogy élni kívánnak-e a beíratás lehetőségével. Elegendő számú tanuló jelentkezése esetén elrendelte a nemzetiségi tanítási nyelvű középiskolák, középfokú iskolák felállítását is.[734] A magyar tanítási nyelvű nép- vagy általános

---

nevezték. Nem konzekvens a dokumentumok fogalomhasználata az A típusú iskolák esetében, amelyet tannyelvűnek, anyanyelvinek és anyanyelvűnek is neveznek.

A fejezetben az 'anyanyelvi' fogalmat a nemzetiségi – tehát nyelvoktató és tannyelvű együttesen – intézményhálózat megnevezésére használom.

[733] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 330/1946. ME számú rendelete. *Magyar Közlöny,* 1946. január 15. 7. valamint a VKM 1200/1946. számú rendelete. *Magyar Közlöny,* 1946. február 20. 4–6.

[734] Ehhez a jelentkezők számának el kellett érnie az azonos fokozatú magyar tanítási nyelvű iskolák országos átlagának egyharmadát. A rendelet kimondta azt is, hogy ezek az iskolák nyilvános jogúak, a magyar tanítási nyelvű iskolákkal „egyenlő értékű, államérvényes bizonyítvány kiállítására jogosultak". Mellékleteként megjelent ezen iskolák óraterve, míg a tantervről az iskola fenntartójá-

iskolákban a nemzetiségi nyelv tantárgyként való oktatását akkor kellett biztosítani, ha azt osztályonként legalább tizenöt ugyanazon nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló szülei kérték. A középfokú iskolákban osztályonként tíz tanuló szüleinek kérésére heti 3-4 órában biztosították az anyanyelv oktatását. Miután a kényszermigráció – németek kitelepítése, szlovák–magyar lakosságcsere – hatására, különösen a kis létszámú falvakban, nem volt elég nemzetiségi tanuló, ezért egy újabb rendelettel eltörölték a 15 azonos nemzetiséghez tartozó tanköteles gyermek kritériumát.[735]

A nemzetiségi oktatás újjászervezését szabályozó, 1945–1948 között kiadott rendelkezések sok pozitív elemet tartalmaztak. Ugyanakkor megállapítható az is, hogy a törvényalkotókat e terület szabályozásakor nem elsősorban az elvszerű rendezés igénye, sokkal inkább a Magyarország kül- és belpolitikai helyzetéből adódó politikai célok elérése vezette. A rendeletek megalkotásakor figyelmen kívül hagyták a korábban jól-rosszul működő nemzetiségi iskolahálózattal kapcsolatos tapasztalatokat, az egyes nemzetiségek különböző helyzetét, igényeit. Továbbá diszkriminatív volt, hiszen a német nemzetiséget nem is nevesítették az egyes jogszabályok, ab ovo kizárva őket ezzel az anyanyelven történő oktatás lehetőségéből. A németekkel szemben alkalmazott jogfosztó, jogkorlátozó intézkedések, majd kitelepítésük megkezdése félelmet idézett elő a délszláv[736], szlovák és román lakosság körében is, ami nem ösztönzött a nemzeti közösséghez tartozás nyílt fölvállalására. Épp ezen okok miatt nem járt eredménnyel – a SZEB jugoszláv missziója és a délszláv vezetők által – a magyar kormánytól részben kikényszerített, 1946 februárjában végrehajtott külön délszláv összeírás sem. A közösség vezetői és a SZEB által vizionált több százezres létszám töredékét regisztrálták az összeírók.[737]

---

nak kellett gondoskodnia. Elsősorban a kisebbségek által fenntartott iskolákkal szembeni diszkrimináció megszüntetését szolgálta, hogy társulati és egyesületi iskolák is részesülhettek államsegélyben.

[735] A VKM 2100/1948. számú rendelete a 1200/1946. VKM számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában. *Magyar Közlöny,* 1948. március 13. 579–580.

[736] A dokumentumokban a szerb, horvát, szlovén közösség megnevezésére az 1950-es évek végéig a 'délszláv', majd a '60-as évek elejétől a szerbhorvát és szlovén elnevezést használták. A fogalomhasználat nyilvánvalóan a politikai instrumentalizáció eszköze volt. Azokban az esetekben amikor megállapítható, hogy mely közösségről van szó, megnevezem azt, egyébként átvettem a dokumentumok fogalomhasználatát.

[737] Erre vonatkozóan bővebben lásd Föglein Gizella: A magyarországi délszlávok érdekérvényesítő igényei és a közoktatásügyi kormányzat (1945–1946). In: *Magyar–szerb kapcsolatok a történelemben 2001-ig.* Tanulmánykötet. (Szerk. Batkó János–Majdán János). Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2011. 27–41., valamint Tóth Ágnes: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. In: *Bács-Kiskun megye múltjából 14.* (Szerk. Iványosi-Szabó Tibor–Tóth Ágnes). Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1998 [!1999]. 285–336.

A folyamat Baranya megyei jellemzőire vonatkozóan lásd *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1945–1950.* (Szerk. Füzes Miklós.) Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2002.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya 1950 első felében több összefoglaló dokumentumot is készített a nemzetiségi oktatás addig elért eredményeiről, tapasztalatairól.[738]

Az 1950. március 21-ei összefoglaló jelentés bevezető soraiban önkritikusan állapították meg a teljes eredménytelenséget. „A nemzetiségi oktatás joga a felszabadulást követő esztendőkben formális volt. Pozitív rendelkezések voltak, azonban nem történt gondoskodás e rendelkezések végrehajtásáról. A nemzetiségi oktatás területén fennálló nehézségek leküzdésére a minisztérium jóformán semmit sem tett".[739] Az eredménytelenséget egyrészt a nemzetiségek körében uralkodó félelemmel magyarázták, amelyet részben a Horthy-korszak nemzetiségpolitikája, részben a „kitelepítések kapcsán terjesztett reakciós hírverés" idézett elő, másrészt azzal, hogy „Magyarországon a nemzetiségek szigeteken, nem egységes tömbben élnek, döntő többségükben kétnyelvűek, anyanyelvük nem fejlődött, kis szókinccsel rendelkeznek, úgyhogy a nemzetiségi lakosság nagy része nem érti az irodalmi nyelvet".[740] Nem állt rendelkezésre megfelelő számú és képzettségű óvónő és tanító sem. A nemzetiségi iskolákban dolgozó magyar anyanyelvű pedagógusok nyelvi nehézségekkel küzdöttek, s „van közöttük szép számban magyar nacionalista"[741] is. A délszláv iskolákban tanító kisegítő pedagógusok politikai megbízhatatlansága (délszláv nacionalizmus) szintén szakmai alkalmatlansággal párosult. A tanítói oklevelet nyilván nem pótolhatta a nyári tanfolyamokon való részvétel, s az ennek alapján letett képesítővizsga. Nem álltak rendelkezésre a legszükségesebb tankönyvek sem, tantervvel pedig csak a román és délszláv nemzetiség rendelkezett.[742] Az intézményeket rossz épületekben, hiányos bútorzatú tantermekben helyezték el, szemléltető eszközök, tanszerek nélkül működtek. Mindezen okok következtében a nemzetiségi iskolák színvonala, szakmai teljesítménye lényegesen elmaradt a magyar iskolákétól. Érthető tehát, ha a nemzetiségi szülők gyermekeik jövőbeni boldogulását, továbbtanulási esélyeit figyelembe véve, a magyar iskolák mellett döntöttek.

A nagyobb településeken vagy vonzáskörzettel rendelkező iskolák mellett megkezdődött a kollégiumok szervezése, ahol a nemzetiségi tanulók ingyenes

[738] A minisztérium különböző testületei megtárgyalták a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztály 1950. március 21-i összefoglaló jelentését. Lásd MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. Alapvetően az abban tett megállapításokat fogadták el. A dokumentum közölve Pártállam, 2003.23–34.

Lásd még MNL OL XIX-I-1-r 1950. április 6-i értekezlet. Előterjesztés a nemzetiségi oktatás eddigi eredményeinek kiértékeléséről, a további feladatok meghatározásáról; 1950. június 3-i értekezlet. Előterjesztés a nemzetiségi oktatás továbbfejlesztéséről.

[739] MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. 1950. március 21-i összefoglaló jelentés és Pártállam, 2003. 23–34. Az alábbiakban e dokumentum megállapításait foglalom össze.

[740] MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. 1950. március 21-i összefoglaló jelentés és Pártállam, 2003. 23.

[741] MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. 1950. március 21-i összefoglaló jelentés és Pártállam, 2003. 23.

[742] A délszláv iskoláknak 3, a szlovákoknak 2, a románoknak 1 olvasókönyvük volt.

lakhatását biztosították.[743] Megállapítható ugyanakkor az is, hogy az intézményhálózat alapjának tekinthető óvodákat, illetve a csúcsának tekinthető felsőfokú oktatást a többi intézménytípushoz viszonyítva némi késéssel, az 1949/50. tanévben szervezték meg.[744]

A Nemzetiségi Osztály 1948 második felétől 250 községben a helyszínen tájékozódott az elmagyarosodás mértékéről és a nemzetiségi igényekről. Ezzel párhuzamosan a félelem leküzdésére a nemzetiségi szövetségekkel közösen „felvilágosító" munkát végeztek.

Az iskolák működéséről a nemzetiségi sajtó mellett a megyei napilapok és a *Szabad Nép* is közölt cikkeket. Az iskolai oktatást a lenini-sztálini nemzetiségpolitika dicséretének, az osztályharc szempontjainak, illetve az aktuális külpolitikai céloknak az összefüggésében mutatták be. Az Olaszon 1951 őszén megindult délszláv anyanyelvű oktatást nem fogadta egyöntetű öröm. Az okkal bizalmatlankodó szülőket osztályellenségnek nyilvánították. „A kulákok […] arról kezdtek suttogni, hogy a délszláv iskola csak csalétek, hogy aki beíratja gyermekét, az úgy jár, mint a volksbundisták".[745] Az anyanyelvű oktatást azonban tanítóhiány miatt néhány hónap múlva ideiglenesen megszüntették, de az interpretáció szerint az „olaszi délszláv gyermekek nem maradnak vissza a tanulásban".[746] A felsőszentmártoni délszláv iskolában Polyák Anna egyedül tanította az 1–8. osztályt. A szülők kérésére a humán tárgyakat délszlávul, a reálokat pedig magyarul tanította. „Hadd tanuljon egy évig a gyerek mind a két nyelven – vélték a szülők –, jövőre azután már elég, ha anyanyelvükön tanulnak."[747]

Bár a minisztérium tisztában volt azzal, hogy a nemzetiségi iskolákban oktató pedagógusok képzése meghatározó jelentőségű, a pedagógiai főiskolák nemzetiségi tanszékeit csak az 1949/1950. tanévben hozták létre, s a minőségi tanárképzés követelményeinek egyáltalán nem tudtak eleget tenni. Egyrészt ezek a tanszékek kis létszámúak voltak, a tanszékvezető mellett egy vagy két tanársegéd, demonstrátor működött. Másrészt a tanszékek munkatársainak kiválasztásakor a szakmai szempontok helyett a politikai megbízhatóság sokszor nagyobb hangsúllyal esett latba. Az első években a tanszékek munkatársai állandóan változtak.

[743] Békéscsabán és Szarvason előfordult azonban az is, hogy a helyi szlovákság nem íratta be a tannyelvű iskolába gyerekeit.

[744] Az 1948/49. tanévben csak a délszlávoknál működtek óvodák, 10 intézmény 200 gyerekkel. A következő tanévben mind a románoknál, mind a szlovákoknál megkezdődött működésük. Az 1951/52. tanévre az intézmények száma 6-ról 31-re, a gyerekek létszáma pedig 250-ről 1700-ra nőtt. – MNL OL XIX-J-4-g 35. tétel. 1950. március 21-i összefoglaló jelentés és Pártállam, 2003. 23–34.

[745] Miért szünetel az olaszi délszláv iskolában a tanítás? *Dunántúli Napló,* 1951. november 16. 4.

[746] Miért szünetel az olaszi délszláv iskolában a tanítás? *Dunántúli Napló,* 1951. november 16. 4.

[747] A délszláv iskolában. *Dunántúli Napló,* 1951. december 16. 5.

Erre az időszakra vonatkozóan lásd még: A délszlávok szép élete Alsószentmárton szocialista faluban. *Dunántúli Napló,* 1952. január 3. 4.; Tanuljatok tovább, délszláv dolgozó parasztfiatalok! *Dunántúli Napló,* 1952. január 24. 4.; A sztálini nemzetiségpolitika útján. *Dunántúli Napló,* 1952. február 26. 3. és Képek délszláv dolgozóink boldog életéről. *Dunántúli Napló,* 1952. március 1. 4.

Ezt jelzi, hogy a minisztérium néhány hónap után a Budapesten működő délszláv tanszék vezetőjének leváltását kezdeményezte, míg a román és szlovák tanszék vezetőjének „ideológiai fejlődését" sürgette. Ez utóbbiak esetében a munkatársakat Csehszlovákiából és Romániából kért oktatókkal cserélte le.[748] Nehezítette a nemzetiségi tanárképzés helyzetét az is, hogy a román és szlovák tanszék hallgatói többségükben szegényparaszt családból származtak, és még népiskolai végzettségük sem volt. Oktatásukat érettségizett társaiktól elkülönített csoportokban, az általános iskolai anyag tanításával kellett kezdeni. Így a pedagógiai főiskola elvégzése az érettségivel nem rendelkező hallgatóknak nem három, hanem négy évig tartott.[749]

A korábban nagyszámú nemzetiségi népiskolát fenntartó egyházakkal több helyütt konfliktusok alakultak ki az épületek államosítása, az iskolák tannyelvének megváltoztatása vagy az istentiszteletek nyelve kapcsán. Ezt a minisztérium azzal magyarázta, hogy az egyházak nemzetiségi sérelemnek tüntetik fel a „klerikális reakció elleni harcot. […] A budakalászi szerb iskola épületének államosításakor a múlt hónapban vonult fel a helybeli pap vezetésével egy küldöttség az államosítási bizottság munkájának megakadályozására, amely az épületnek az állam tulajdonába vételét szerb nemzetiségi sérelemnek tüntette fel. […] A katolikus egyház részéről tapasztalható, hogy bár a közelmúltig magyarosítottak, most horvát községekben horvátul prédikálnak, felismerve azt, hogy a nemzetiségi lakosság anyanyelvén jobban ért. Az evangélikus szlovákságnál pedig általánosságban az tapasztalható, hogy a templomban használja anyanyelvét, míg az iskolában a magyar nyelvhez ragaszkodik, azonban gyakori a szlovák hittanóra is".[750]

Bár a nemzetiségi iskolák számára a tankönyvek készítése 1949-ben megkezdődött, egy év alatt csak 8 jelent meg, a nyelvoktatásra pedig 3 tankönyvpótlót adtak ki. A kis létszámú gimnáziumokban és tanítói tanfolyamokon jegyzetekből tanultak. A természettudományi tárgyak tanításához a szomszéd országokból tervezték a tankönyvek beszerzését. Mindenekelőtt tehát az olvasókönyvek, a történelem- és a földrajzkönyvek kiadásáról kellett gondoskodni.[751] Valamelyest javították a tárgyi feltételeket is: az iskolai könyvtárak számára nemzetiségi és politikai irodalmat küldtek szét, kémiai és fizikai kislaboratóriumokat, térképeket, sportfelszereléseket vásároltak.[752]

[748] MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. 1950. október 16-i jelentés.

[749] MNL OL XIX-J-4-g 35. tétel. 1950. március 21-i összefoglaló jelentés. és Pártállam, 2003. 25.

[750] MNL OL XIX-J-4-g 35. tétel. 1950. március 21-i összefoglaló jelentés és Pártállam, 2003. 26–27.

[751] A nemzetiségi iskolákban 1950–51-ben használt tankönyvek kimutatása megtalálható *Dokumentumok a magyar oktatáspolitika történetéből* II. (Összeáll. és a bevezetőket írta: Kardos József–Kornidesz Mihály.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1990. 173.

[752] „A nemzetiségi gimnáziumok felszerelése minimális. Mindhárom iskola kapott ugyan a múlt év decemberében 1-1 kémiai kislaboratóriumot, s a közeljövőben készül számukra 1-1 fizikai kislaboratórium, mindez azonban csak az általános iskolai oktatási színvonalat elégíti ki. Kettőnek már

Összességében megállapítható, hogy a második világháborút követő négy-öt évben a minisztériumnak a nemzetiségi oktatás területén végzett munkája gyakorlatilag a szervezésre korlátozódott. Ebben az időszakban az iskolákban folyó munka érdemi feltételeit nem, vagy minimális mértékben biztosították.

A német nemzetiségi nyelvoktatás megszervezése (1950–1952)

Bár a nemzetiségi oktatásra vonatkozó jogszabályok nem tettek különbséget az egyes kisebbségek között, 1945–1950 között a gyakorlatban fel sem merült, hogy az anyanyelvi oktatást a németek számára is biztosítsák. A kitelepítési lehetőségek megszűnése után az országban maradt mintegy 220–230 ezer német nemzetiségű személy állampolgári jogegyenlőségét 1949 októberétől több lépésben – lakhelyelhagyási tilalom feloldása, szabad munkavállalás biztosítása, visszahagyott tulajdon (föld, ház) telekkönyvezése – biztosították. Mint már utaltam rá, a magyarországi német nemzetiségű lakosság áttelepítésével kapcsolatban kiadott valamennyi korlátozó intézkedés hatálytalanításáról a 84/1950. MT sz. rendelet intézkedett.[753]

A német iskolák újjászervezésének lehetősége és szükségszerűsége először 1950 őszén merült fel. A kor hatalmi mechanizmusának megfelelően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának 1950. augusztus 3-i határozatai alapján kezdte meg tájékozódását. Mindenekelőtt a belügyminisztériumot a németlakta községek listájának közlésére kérte.[754] A belügyminiszter által megküldött lista megyénként és járásonként valamennyi olyan községet föltüntetett, amelyekben az összlakossághoz viszonyítva a német lakosság aránya elérte az egy százalékot. Minden egyes község esetében föltüntették a kitelepítettek számát, az összlakossághoz viszonyított arányát, a településen maradt német nemzetiségűek számát és összlakossághoz viszonyított arányát is. Az adatközlés bizonyítja, hogy a belügyminisztérium elkészítette a kitelepítés személyi mérlegét, és saját kimutatással rendelkezett az országban maradt német nemzetiségűekre vonatkozóan. Bizonyosan 'saját' listáról van szó, hisz az 1950-ben a településen élők adatai nem egyeznek meg az 1949. évi

van biológiai alapfelszerelése is." – MNL OL XIX-J-4-g 35. tétel. 1950. március 21-i összefoglaló jelentés és Pártállam, 2003. 26.

[753] Törvények, törvényerejű rendeletek, 1951. 271–272.

Bár a minisztertanácsi rendelet a teljes állampolgári jogegyenlőséget deklarálta, a német nemzetiségűek szavazati jogukat csak 1953-ban kapták vissza. A többi nemzetiséghez viszonyítva jó évtizedes késéssel kerülhetett sor országos szövetségük létrehozására s az anyanyelven történő oktatás bevezetésére is.

[754] A korra jellemző, hogy a levélváltásra szigorúan titkos minősítéssel került sor. – MNL OL Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium TÜK iratok 1949–1951. (a továbbiakban: XIX-I-1-o) 0076/ Szigorúan bizalmas/ 1950.

népszámlálás adataival.[755] A lista összesen 474 község adatait tartalmazza. A fenti kritériumnak megfelelő település egyáltalán nem volt Hajdú-Bihar, Heves, Szolnok és Zala megyében, ahol egy-egy településen csupán néhány német nemzetiségű személy élt.[756] Bár Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében voltak még olyan települések, ahol a németség aránya elérte vagy meghaladta az össznépesség egy százalékát, de ezekben a megyékben a szórványosodást a kitelepítés fölerősítette.

A nemzetiségi oktatási és kulturális igények biztosításánál nyilvánvalóan figyelembe kell venni az egyes településeken az adott kisebbség összlakossághoz viszonyított arányát és azt is, hogy az adott településeken a kisebbség mekkora hányada él. Az '50-es években a lokális német közösségek esetében tekintettel kellett lenni arra is, hogy a települést érintette-e a kitelepítés, s milyen mértékben. Fontos az is, hogy a településen a nem német lakosság összetétele hogyan változott. Évszázados együttélésről volt-e szó, vagy a szomszéd országokból menekültként érkező magyarok, bukovinai székelyek, magyarországi telepesek kerültek-e a kitelepítettek helyére.

A VKM Kollégiumi[757] értekezlete 1951. március 5-én ismét foglalkozott a nemzetiségi oktatás helyzetével. A Nemzetiségi Osztály által készített jelentés a délszláv, román, szlovák kisebbség kapcsán az egy évvel korábbi tervek megvalósulását tekintette át. Az Arató Endre által jegyzett jelentés először foglalkozik a német nemzetiség iskoláinak kérdésével is. Mint megállapítja, a Magyarországon élő német lakosság száma mintegy 200 ezer fő, 130 olyan település van, ahol számarányuk eléri a 40–60%-ot. Az előkészítő munka során 1949 őszén csak hét községet látogattak meg. A kiválasztásnál szerepet játszott, hogy olyan településeket is meglátogassanak, ahonnan volt és ahonnan nem volt kitelepítés, figyelembe vették az asszimiláció fokát, a település nagyságát és nemzetiségi összetételét. A helyszíni tapasztalatokat a jelentés meglehetősen eklektikusan foglalta össze: „A Bács megyei vegyes-lakosságú községekben a németek szívesen beszélik nyelvüket, de félelemből nem vallják magukat németnek. A templomban rendszere-

[755] A dokumentum azáltal, hogy a fentebb jelzett adatokat, illetve azt is föltünteti, hogy mely településeket nem érintette a kitelepítés, további elemzési lehetőséget kínál a németek területi elhelyezkedésre, települési struktúrájára vonatkozóan. – MNL OL XIX-I-1-o 0076/1/Szig. biz./ 1950.

[756] Hajdú-Bihar megyében 42 településen 461, Heves megyében 49 településen 278, Szolnok megyében 41 településen 339, míg Zala megyében 102 településen 1440 német nemzetiségű személyt regisztráltak. – MNL OL XIX-I-1-o 0076/1/Szig. biz./ 1950.

[757] A Kollégiumok a kommunista párt elvi útmutatásainak érvényesülését biztosították a minisztériumokban. Az egyes minisztériumok struktúrájába való beépítéséről az MDP 1949 februárjában döntött, s különböző formában 1983-ig működtek. Elsősorban elvi kérdésekben foglaltak állást, de közvetlen gyakorlati feladatokról is határoztak. Az oktatási és kulturális területet irányító minisztériumokon belüli Kollégiumok tevékenységére vonatkozóan bővebben lásd *Az oktatást és művelődést irányító minisztériumok vezetőtestületeinek napirendi jegyzékei.* I. *Kollégiumi értekezletek 1949–1983.* (Szerk. Keresztes Csaba.) Budapest, Magyar Országos Levéltár. 2009. (Magyar Országos Levéltár Segédletei 27.)

sen van német nyelvű mise. A községekben a németek tökéletesen értik az irodalmi nyelvet, német újságokat olvastak és német iskola is volt a felszabadulás előtt.

A Pest környéki munkásközségekben már más a helyzet. Itt a természetes asszimiláció éppen a gyárakban való munka miatt erős volt. Itt nem élt és nem is él a német nemzeti hovatartozás a németségben – hasonlóan a szlovák, román vagy egyes délszláv községekhez. […] Ezekben a községekben az irodalmi nyelvtől eltérő, magyarral kevert német nyelvet beszélnek, iskola a felszabadulás előtt sem volt. Ezekben a munkás községekben nem volt kitelepítés. Passzivitás sem tapasztalható ezekben a községekben. Egy alkalommal merült fel (Pilisvörösvár, Pilisszentiván) nemzetiségi igény. Egyébként jellemző, hogy a német filmek alkalmából – a többi filmektől eltérően – mindig telt ház van a moziban.

A vértesi kis községekben (Agostyán, Vértestolna, Baj) is nagyfokú passzivitás tapasztalható, és a németség erősen a klérus befolyása alatt áll".[758]

Arató Endre a német nemzetiségi oktatás újraindítására a következőket javasolta: az 1951/52. tanévben mintegy 50, németek által többségben lakott községben felülről irányítottan kezdődjön meg a német nyelv tanítása, míg a vegyes lakosságú községekben csak a szülők külön kérésére. Mindehhez a megyei tanácsoknak a megadott szempontok alapján részletes fölmérést kellett készíteniük. Javasolta továbbá 1951 szeptemberétől a budapesti pedagógiai főiskolán a német tanszék felállítását is.[759]

A helyszíni tapasztalatok jelentőségét fölismerve, Pálinkás Tibor, a Nemzetiségi Osztály munkatársa 1951 májusában további olyan német községekben tájékozódott, ahol „a német nyelv bevezetése, illetve a kultúrmunka elindítása" célszerű lenne. A négy megye – Komárom-Esztergom, Békés, Bács-Kiskun, Nógrád – 16 települését fölkereső, elsősorban a helyi párt- és tanácsi tisztségviselőktől tájékozódó Pálinkás Tibor mindenütt a németek passzivitását, bizalmatlanságát, zárkózottságát tapasztalta. Sem a Magyar Dolgozók Pártja helyi szervezeteiben, sem a bánya-üzemekben megszerveződött szakszervezeti mozgalomban nem vettek részt. A tsz-ekből igyekeztek kimaradni. A községek túlnyomó többségében a háború előtt volt németoktatás. A német nyelvoktatás bevezetését a minisztérium gyakorlatilag mindenütt támogatta, sőt a többi nemzetiséggel szembeni hátrányos megkülönböztetésüket is nyíltan megfogalmazták. A telepesek, akik soraiból többnyire a községek új vezetői kikerültek, nehezményezték a német nyelvoktatás bevezetését.[760] Pálinkás Tibor – a kollégiumi értekezlettel ellentétben – az 1951/52. tanévben a német nyelvoktatás bevezetését sem rendeleti úton, sem önkéntes jelentkezés alapján nem javasolta. Véleménye szerint azokban a községekben, ahol a németek aránya eléri az összlakosság 50–80%-át először kultúrcsoportokat kellene szervezni, hogy „őket zárkózottságukból kiemeljük". Kitért

[758] MNL OL XIX-I-1-r 1951. március 5-i ülés anyaga és Föglein, 2006. 90–91.

[759] Erre akkor nem került sor.

[760] MNL OL XIX-I-1-o 0076/4/Szig. biz./ 1950.

a magyar lakosság körében végzendő felvilágosító munkára is, hogy a „nacionalista kilengéseket megszüntessük".[761]

Indirekt módon ugyan, de a német iskolahálózat kiépítésének megkezdését erősítette az 1951. május 27-én a tankötelezettségről és az általános iskoláról megjelent törvényerejű rendelet is. Az Alkotmány 49. §-ára hivatkozva kimondta, hogy minden olyan nemzetiség lakta településen, ahol legalább 15, ugyanazon nemzetiséghez tartozó tanköteles gyermek szülője kéri, biztosítani kell az anyanyelven való oktatást (A típus) vagy pedig az anyanyelvnek kötelező tárgyként való oktatását (C típus). Az első esetben a magyar nyelvet és irodalmat kötelező tantárgyként kellett tanítani.[762]

A Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya közvetlenül a tanév kezdete előtt, 1951. augusztus 2-án értesítette a Baranya, Bács-Kiskun, Komárom-Esztergom, Tolna és Veszprém megyei tanácsok oktatási és művelődési osztályait, hogy a korábbi jelentéseik alapján, az egyes megyékben mely községekben hagyta jóvá a német nyelv oktatásának bevezetését. A levélben hangsúlyozták, szükséges, hogy „az itt élő német nemzetiségi lakosságot magyar hazafiakká, öntudatos, szocialista dolgozókká neveljük át, és Pártunk iránymutatása szerint bekapcsoljuk őket a proletár nemzetköziség gondolatába. […]

Osztályvezető kartárs korábban beküldött felméréseiből látható, hogy a német lakosság passzivitása nagy, sőt fél is. Ez érthető, hiszen a hitleri fasizmus terror alatt tartotta őket, még azokat is, akik szimpatizáltak a fasizmussal".[763]

A második világháború után a németekkel szemben a kollektív felelősség elve alapján eljáró magyar állam felelősségére, illetve az ehhez való viszonyulásra utalás sem történt. A német közösség tagjaiban a bizalmatlanságot és a félelmet éppen ez a tisztázatlan viszony erősítette. Az állampolgári jogegyenlőség kimondása formálisan ugyan szükséges, de nem elégséges feltétele volt a tényleges egyenjogúságnak. Nem történt meg sem az állam, sem a közösség tagjainak a korábbi évtizedek történéseiben játszott szerepének és felelősségének a megállapítása. Erre nem kerülhetett sor az 1948 után gyors ütemben kiépülő szovjet típusú diktatúrában, amely látszólagos stabilitását az erőszakszervezetek révén biztosította. A társadalom különböző csoportjainak ellenséggé nyilvánítása, marginalizálása vagy ellehetetlenítése a hatalomgyakorlás bevett eszközévé vált. A magyarországi társadalom különböző nemzetiségű tagjaival szemben – a vagyoni, osztályszempontok, politikai megbízhatóság mellett – az állam az adott személy nemzetiségi hovatartozását is stigmatizációs elemként használta. Az anyanyelv tanításának

[761] MNL OL XIX-I-1-o 0076/4/Szig. biz./ 1950.

[762] A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 15. számú törvényerejű rendelete a tankötelezettségről és az általános iskoláról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951.* I. *Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1952. 82. és Föglein, 2006. 88–89.

[763] MNL OL XIX-J-1-o 0076/5/szig.biz.1950.

A dokumentum ellentmond Fehér István megállapításának, aki a minisztérium szervező munkájának megkezdését csak 1952 elejére teszi. – Fehér, 1993. 157.

bevezetésétől e félelem oldódását várták, de leszögezték azt is, hogy ezt nem lehet rendeleti úton erőltetni. Elvárható tehát – írták a levélben –, hogy a német nemzetiségi szülők maguk kezdeményezzék az anyanyelv oktatásának bevezetését, s a közigazgatás alsóbb szintjein dolgozók különösen a már asszimilálódott német lakosságot ne beszéljék rá.

A megyék korábbi javaslatát alapul véve Baranyában 34, Bács-Kiskunban 9, Komáromban 7, Veszprémben 2, Tolnában 4 településen engedélyezték a német nyelv oktatásának megkezdését. A dokumentumban nem indokolták, hogy miért éppen ezekre a megyékre és miért éppen ezekre a községekre esett a választás.[764] A községekk – a belügyminisztérium által előző évben megadott – adatait elemezve az a benyomásunk, hogy a szakminisztérium legfőbb kiválasztási szempontja éppen az volt, hogy az első évben nagyon különböző településeken kerüljön kipróbálásra a német nyelv tanításának bevezetése.

Bács-Kiskun megyében a kiválasztott településeken[765] a németek összlakossághoz viszonyított aránya mindenütt meghaladta a 30%-ot, és az adott településeken ezer fő feletti volt a létszámuk. Ugyanakkor nem került be Csávoly, ahol ekkor 1162 német élt, a lakosság 36%-a. S bár Bácsalmáson az arányuk 16% volt csupán, de ez 2116 személyt jelentett, mint ahogyan kimaradt Katymár is, ahol a lakosság 23%-a volt német nemzetiségű, 1086 személy.

Baranya megyében kisebb és nagyobb lélekszámú települések is bekerültek a listába. A kiválasztás elsődleges szempontja valószínűleg nem az adott település német lakóinak száma, hanem az aránya volt. A kiválasztott településeken a németek aránya 70–99% közötti volt, ami viszont 153 (Korpád) és 2311 (Mecseknádasd) fő közötti szóródást jelentett. A legkisebb arányt Dunaszekcsőn képviseltek (24%) 1479 fővel.

A Komárom-Esztergom megyében kiválasztott valamennyi község – Agostyán, Baj, Dunaszentmiklós, Kecskéd, Várgesztes, Vértessomló, Vértestolna – a tatai járáshoz tartozott. Kitelepítés egyik községben sem volt. Alapvetően kis lélekszámú, de magas – 74–94% közötti – arányban németek lakta községekről van szó. Ugyanakkor ezer főn felüli német élt Csolnokon (2795 fő), Dorogon (1706 fő), Tarjánban (1819 fő) és Tatabányán (3366 fő).

Tolna megyében két bonyhádi járási településen – Nagymányokon 1387, Bonyhádon 1983 német lakos élt –, valamint a gyönki járáshoz tartozó Hőgyészen (1375 fő) és a paksi járáshoz tartozó Németkéren (1718 fő) tervezték a német nyelv oktatásának bevezetését. Dél-Dunántúlon a régió földrajzi adottsága miatt az Alföldhöz viszonyítva kisebb lélekszámú és egymáshoz közelebb fekvő települések jöttek létre. A háború előtt a németek arányszáma Baranya és Tolna

[764] Nem találtunk utalást arra vonatkozóan, hogy Békés, Győr-Moson-Sopron, Fejér, Somogy és Vas megyék egyes községeiben is megtörtént-e a fölmérés.

[765] Bácsbokod, Császártöltés, Csátalja, Gara, Hajós, Harta, Kunbaja, Nemesnádudvar, Vaskút. A kitelepítés Hartát egyáltalán nem, Hajóst és Császártöltést csak kis mértékben érintette.

megyében volt a legmagasabb. A háború utáni kitelepítés különböző mértékben, de gyakorlatilag valamennyi települést érintette.

Veszprém megyében Bánd (506 fő) és Úrkút (1176 fő) községeket választották ki, mindkét helyen 70% fölötti arányt képviseltek a németek, utóbbiból egyáltalán nem volt kitelepítés. A megyében több olyan község volt, ahol a németek aránya meghaladta a 30%-ot, de számuk csak Herenden érte el az ezer főt (1072).

Az utasítás további része azonban más egyéb feltételekhez is kötötte a német oktatás bevezetését. A fenti iskolák közül csak azok jöhettek szóba, amelyekben legalább négy pedagógus dolgozott. Mert az „egy-, két- és három tanerős iskolák óraterve nehezen bírná el egy másik nyelv óraszámait, ha hozzávesszük, hogy ezekben az iskolákban feltétlenül biztosítanunk kell az orosz nyelv oktatását rendes, vagy választható tárgyként. […]

Döntő kérdés a nyelv bevezetésénél a nyelvet tanító nevelő kiválasztása. Alaposan vizsgálja meg a kiszemelt vezetőt, hogy nem tanított-e Volksbund iskolában, nem klerikális beállítódottságú-e, tisztában van-e a sztálini-lenini nemzetiségpolitika kérdéseivel. Csak tiszta múltú és minden szempontból megbízható nevelőre tegyen javaslatot".[766] Az utasításban nevesített iskolákat a fenti szempontok szerint felül kellett vizsgálni, s a minisztérium ennek eredményétől tette függővé engedélyét, ami sok esetben csupán elvi jellegűnek tekinthető. Hiszen a támasztott feltételek az egyes községek számára valójában erősen korlátozóak voltak.[767] A néhány száz fős összlakosságú községekben aligha volt a jogszabályi feltételeknek megfelelő gyereklétszám és négy, megfelelő képzettségű pedagógus. A tanév kezdetéig hátralévő egy hónap alatt a szülői értekezleteket sem lehetett megszervezni. Az eljárási mód – a felmérést bizalmasan kellett kezelni, amit a „legmegbízhatóbb elvtársak" végezhettek – pedig aligha volt alkalmas arra, hogy a német közösség félelmét és passzivitását oldja.[768]

Az előírt szülői értekezletek túlnyomó többségét azonos forgatókönyv szerint 1951 decemberében tartották meg. Az értekezleteket az iskola igazgatói hívták össze, amelyen a megyei tanács oktatási osztályának munkatársán kívül, a tanácsi és pártapparátus helyi képviselői is részt vettek. Ők a konkrét tájékoztatást megelőzően a sztálini nemzetiségpolitika elveit és az Alkotmány biztosította jogokat ismertették. Az értekezletről beszámoló jelentések szerint a szülők a német nyelv oktatásának bevezetését általában kedvezően fogadták, csak néhány helyen fogalmazódott meg félelem – „nem akarunk úgy járni, mint a volksbundisták" – vagy tartózkodás.[769]

[766] MNL OL XIX-I-1-o 0076/5/szig.biz.1950.

[767] Ezt támasztja alá az is, hogy egy 1954. november 20-i jelentés 25 olyan községet említ, ahol az 1951/52. tanévben a német nyelv tanítása megkezdődött. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e.

[768] Az érintett megyék válaszait nem ismerjük. – MNL OL XIX-I-1-o 007665/szig.biz.1950.

[769] A Baranya megyében 1951 decemberében megtartott szülői értekezletekre vonatkozóan részletesen lásd *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1950–1990.* (Szerk. és válogatta: Füzes Miklós.) Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2003. 131–168. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 10.)

A mintegy féléves előkészítés után, tanév közben, 1952 februárjában néhány Bács-Kiskun és Baranya megyei településen megkezdett német nyelvoktatás tapasztalatai jelezték, hogy fontos kérdések végiggondolására, alapvető feltételek biztosítására nem került sor. Az érintett iskolák nehezen tudták tanrendbe illeszteni a német órákat, ezért azok megtartására többnyire a délutáni órákban került sor. Hiányoztak a tankönyvek, a tanrend, tisztázatlan volt a pedagógusok túlóradíjának kifizetése is.

A minisztérium a nehézségek ellenére, illetve azok megoldása nélkül a struktúra további bővítését szorgalmazta. A negatív tapasztalatok ellenére az eljárási módon nem változtattak. A minisztérium utasítására 1952 augusztus elején immár tíz megyében tartottak szülői értekezleteket. Az előző évben csak a dél-alföldi és dél-dunántúli településekre korlátozódó német nyelvoktatást kiterjesztették egy-egy Győr-Moson-Sopron és Békés, kettő Veszprém megyei, három Vas megyei, nyolc Pest megyei, hét Tolna megyei településre, míg Baranyában újabb 21, Bács-Kiskunban pedig újabb 2 községben javasolták. A Nógrád megyei Szendehelyen és Berkenyén viszont a megyei tanács javaslatára nem került bevezetésre.[770]

Az utasításban az előző évihez viszonyítva több új elem is megfogalmazódott. Egyrészt ahol nem volt szakmai és politikai szempontból egyaránt megfelelő pedagógus, ott az oktatás bevezetését nem engedélyezték. Másrészt az újonnan szervezett iskolákban a rászoruló tanulóknak a tankönyvet egy évig ingyen kellett biztosítani. A rászorultságot az iskola igazgatója állapította meg. Harmadrészt egységes, központi óratervet ígértek, „mely biztosítja az anyanyelv oktatása mellett az orosz nyelv oktatását".[771] A részletkérdések szabályozása azonban nem tudta elfedni a nemzetiségi oktatás – nemcsak a német – strukturális problémáit.

A dokumentumok cáfolják Fehér Istvánnak azon megállapítását, miszerint a német nemzetiségű szülők félelmükben egyöntetűen elutasították a német nyelv tanításának bevezetését. Inkább a kivárás volt jellemző. – Fehér, 1993. 157.

[770] 1952 szeptemberétől az alábbi megyékben és településeken került sor a német nyelvoktatás bevezetésére.

Baranya megye: Kisújbánya, Bezedek, Töttös, Ibafa, Lovászberény, Pusztaottlaka, Kisjakabfalva, Villánykövesd, Palkonya, Nagynyárád, Villány, Bóly, Feked, Fazekasboda, Szederkény, Kisnyárád, Görcsönydoboka, Ófalu, Liptód, Olasz, Mohács-Szőlőhegy.; Bács-Kiskun megye: Harta, Bácsalmás.; Békés megye: Elek; Győr-Moson-Sopron megye: Ágfalva; Fejér megye: Újbarok.; Pest megye: Pilisvörösvár, Taksony, Dunabogdány, Törökbálint, Budaörs, Budakeszi, Pilisszentiván, Solymár.; Tolna megye: Nagymányok, Kismányok, Majos, Hőgyész, Diósberény, Szakadát, Németkér.; Vas megye: Vaskeresztes, Pornóapáti, Kőszegfalva; Veszprém megye: Úrkút, Herend. – MNL OL XIX-I-5-a 859. tétel 6013/1952. és 6014/1952.

[771] MNL OL XIX-I-5-a 859. tétel 6014/1952.

Holtpont: hiányzó döntések, tisztázatlan célok (1950–1953)

Kovács Péter, a Nemzetiségi Osztály vezetője 1952. november 5-én kelt jelentésében sommásan azt írta, hogy ötletszerűség és kapkodás jellemzi a nemzetiségi oktatást. Az osztály munkatársai ugyan rendre jelezték ezeket a súlyos anomáliákat, s megfogalmazták szakmai javaslataikat is, de elvi döntések és kompetenciák hiányában, a gyakorlati megvalósításhoz szükséges anyagi feltételek nélkül változást nem tudtak elérni. Alapvető problémának látta, hogy nincsenek megbízható statisztikai adatok a nemzetiségek létszámára vonatkozóan. Ez legnagyobb mértékben a németeket érintette, hiszen az 1949. évi népszámláláskor 2617 személy jelezte német nemzetiségét, ugyanakkor a Belügyminisztérium adatai szerint 220 ezer, míg a Német Szövetség becslése szerint 240 ezer német nemzetiségű élt az országban. A népszámlálási adatok és becslések közötti különbség a többi nemzetiség esetében is fennállt. A nemzetiségi iskolahálózat kialakítása előtt föl kellett volna mérni a helyi igényeket. Részben ezt pótolták a szülői értekezletek, de mivel az egész struktúra kizárólag felülről épült, csak kevés lehetőség nyílt korrekcióra. Ennél is meghatározóbb volt annak az elvi döntésnek a hiánya, hogy középtávon az állam a nemzetiségek anyanyelven történő oktatását (tannyelvű iskolák) vagy a nyelv oktatását (nyelvoktató) kívánja-e biztosítani. A célok megfogalmazása nélkül az egyes intézménytípusok feladatának meghatározása is nehézségekbe ütközött. Így az iskolák szervezése politikai érdekek mentén, az egyes kisebbségi vezetők érdekérvényesítő erejének alárendelve valósult meg. Az osztályvezető ezzel magyarázta a majd egy évtized alatt kialakított nemzetiségi intézményhálózat továbbra is meglévő aránytalanságát. Ami az egyes kisebbségek számára biztosított intézmények számában, területi megoszlásában, tanulólétszámában, a pedagógusok számában, illetve az intézmények – tannyelvű vagy nyelvtanító – megoszlásában is megfigyelhető.[772]

Összevetve a nemzetiségi oktatásra vonatkozó, 1950 tavaszán, illetve 1953 őszén készült statisztikákat, több dolog is szembeötlő.[773] Egyrészt az utóbb összeállított jóval részletesebb: több szempont – iskolák területi megoszlása, tanulócsoportok nagysága és pedagógusok száma, az egyes évfolyamokon tanulók megoszlása – együttes vizsgálatát teszi lehetővé. Másrészt az 1950-ben előrelátott/tervezett iskolaszám és tanulói létszám túlzottan optimistának bizonyult, egyik nemzetiség esetében sem valósult meg. Harmadrészt az egyes nemzetiségek iskolahálózata, valamint a tannyelvű és nyelvoktató iskolák közötti aránytalanság

[772] MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. Kovács Péternek, a Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztály vezetőjének jelentése a nemzetiségi oktatás helyzetéről és problémáiról. 1952. november 5. és Pártállam, 2003. 48–54.

[773] A két időmetszetre vonatkozóan elkészített statisztikákat lásd MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel és 35. tétel.

továbbra is megmaradt.[774] A 278 nemzetiségi iskolában összesen 21 656 gyerek tanult, s 542 pedagógus dolgozott. Nemzetiségenként különböző mértékben, de túlnyomó többségben voltak az anyanyelvet csak heti néhány órában tanító nyelvoktató iskolák. Az iskoláknak csak 13%-a volt anyanyelven oktató intézmény, ahol a tanulók 12%-a tanult, a tanároknak pedig 22%-a dolgozott. Ezek az átlagok azonban nemzetiségenként nagy különbségeket fednek el. A németek és szlovénok ekkor még nem rendelkeztek tannyelvű iskolával, s bár legnagyobb iskolahálózattal (122) a szlovákok rendelkeztek, a gyerekeknek csak 9%-a tanult anyanyelvén, míg a szerbhorvátoknak 25%-a, a románok esetében pedig kétszer többen (913/443), mint ahányan nyelvoktató iskolákban. A szerbhorvát tanítási nyelvű iskolák csaknem egyharmada szerb volt, ami szintén aránytalanságot jelentett.[775]

Az iskolák területi megoszlására vonatkozó adatok egyrészt azt mutatják, hogy nemzetiségi iskolák valóban azokban a megyékben jöttek létre, ahol élnek nemzetiségek. Másrészt vannak olyan megyék, ahol nincsen nemzetiségi iskola, vagy az iskolatípusok általi lefedettség nem tekinthető arányosnak. Területi lefedettség és az iskolák típusa tekintetében is legarányosabb a román iskolahálózat. Bár a nagyságrendekkel nagyobb szlovák iskolahálózaton belül már az összesítő adatok is jelezték, hogy döntő többségben a nyelvoktató iskolák voltak, több olyan megyében, ahol nagyobb számban éltek a közösség tagjai – Heves, Komárom, Nógrád –, nem hoztak létre anyanyelven oktató iskolát. A szerbhorvát iskolák területi megoszlása arányosnak mondható, bár Vas és Zala megyében számukra is hiányzott a tannyelvű iskola. A németeknek ekkor még nem volt tannyelvű oktatásuk, a nyelvoktató iskolák területi megoszlását vizsgálva föltűnő, hogy Somogy megyében nem hoztak létre egyetlen iskolát sem, s éppen csak megnyílt a német nyelvoktatás lehetősége Komárom-Esztergom, Győr-Sopron és Békés megyében.[776]

A nemzetiség anyanyelvén oktató román és szerbhorvát iskolák esetében az alsó tagozatos évfolyamokon lényegesen több gyerek tanult, mint a felső tagozatban, míg a szlovákok esetében ez a trend éppen fordított. A felső tagozatban megfogyatkozó létszámot befolyásolhatta, hogy sok helyütt osztatlan iskolák voltak, ami alacsonyabb oktatási színvonalat jelentett, s ez automatikusan csökkentette az idejáró gyerekeknek a gimnáziumi továbbtanulási esélyeit. Továbbá egyáltalán nem volt az országban nemzetiségi nyelven oktató szakiskola vagy szakközépiskola. Kiegyensúlyozottabb a tanulói létszám az egyes évfolyamokon a nyelvoktató nemzetiségi iskolákban. A szlovákoknál a növekvő tanulólétszám ebben az esetben is megfigyelhető.

A kialakított óvodai hálózat már számszerűségében is az esetlegességet tükrözi. Az 59 délszláv általános iskola mellett majdnem ugyanannyi óvodát szervez-

[774] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Jelentés a nemzetiségi oktatásról az általános iskolákban, 1953. szeptember 15.

[775] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Jelentés a nemzetiségi oktatásról az általános iskolákban. 1953. szeptember 15.

[776] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Jelentés a nemzetiségi oktatásról az általános iskolákban. 1953. szeptember 15.

tek, mint a 122 szlovák általános iskola mellett, ugyanakkor a 73 német iskolához egyetlenegyet sem. Az országban sehol nem folyt nemzetiségi óvónőképzés, nem volt döntés arról, hogy az óvodai csoportok szervezése csak a tannyelvű iskolákmellett engedélyezett, vagy a nyelvoktató iskolák mellett is.[777]

Nemzetiségi tannyelvű általános iskolában összesen 2620 gyerek tanult, akiket 156 pedagógus tanított, míg nyelvoktató általános iskolában a 19 036 gyerekre 386 pedagógus jutott. Az arány tekintetében tehát jobb volt a helyzet a tannyelvű általános iskolákban. A nyelvoktató nemzetiségi általános iskolákba 7-szer több gyerek járt, mint a tannyelvűekbe, a pedagógusok létszáma viszont csak 3-szor volt nagyobb. Így a tanulócsoportok létszáma a nyelvoktató iskolákban lényegesen magasabb volt. A pedagógusok képzettsége tekintetében is jobb helyzetben voltak a tannyelvű általános iskolák. Ezekben a pedagógusok 62%-a rendelkezett szakos végzettséggel, a nyelvoktató iskolákban csak 23%-uk. A nyelvoktató nemzetiségi általános iskolákban tanító pedagógusok 59%-a képesítés nélkül tanított. A képzettség nemcsak a nyelvismeretre vagy nyelvtudásra vonatkozik, hanem arra is, hogy arra a szakra vonatkozóan, amit tanított, volt-e megfelelő képesítése az adott személynek.[778]

Ha az egyes nemzetiségi iskolák helyzetét vizsgáljuk, akkor valamennyire vonatkozóan megállapítható – mint ahogyan arra fentebb utaltam –, hogy mind a pedagógus–gyerek arány, mind a pedagógusok szakképzettsége tekintetében a tannyelvű iskolák lényegesen jobb helyzetben voltak, de ennek mértéke nemzetiségenként nagy eltéréseket mutat. A román tannyelvű általános iskolákban átlagban 20 gyerekre jutott egy pedagógus, míg a nyelvoktatóban 40-re. A szerbhorvát tannyelvű iskolákban átlagban 13 gyerekre jutott egy pedagógus, a nyelvoktatóban 35-re. S még ennél is rosszabb a helyzet a szlovák iskolákban. Ott a tannyelvű iskolákban 18 gyerek jutott egy pedagógusra, a nyelvoktatókban több mint 3-szor annyi (62).

A pedagógusok szakképzettsége tekintetében, összehasonlítva a többi nemzetiséggel, kiemelkedően jónak tűnik a román és a szlovák nemzetiségi iskolák helyzete. A román tannyelvű iskolákban tanító pedagógusok 70%-ának volt szakképesítése, a nyelvoktatókban dolgozók 45%-ának, míg a szlovákoknál ez az arány 74%, illetve 30%. A szerbhorvát tannyelvű általános iskolákban tanító pedagógusok több mint fele nem rendelkezett szakképesítéssel, a nyelvoktatókban tanítóknak pedig csak 28%-uknak volt képesítése. A csak nyelvoktató iskolákkal rendelkező szlovén és német iskolák pedagógusainak képzettsége sem tekinthető jónak, hiszen a szlovén iskolákban csak képesítés nélküli pedagógusok tanítottak, míg a német iskolákban ez az arány 79% volt, s csak az ott tanítók 13%-a rendelkezett képesítéssel. Ebben közrejátszhatott az is, hogy e közösségek politikailag

[777] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Jelentés a nemzetiségi oktatásról az általános iskolákban. 1953. szeptember 15.

[778] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Jelentés a nemzetiségi oktatásról az általános iskolákban. 1953. szeptember 15.

megbízhatatlannak minősültek, és a háború előtt tanító pedagógusok nagy részét eltávolították a pályáról.

Nemzetiségi oktatás az „új szakaszban" (1953–1955)

A Sztálin halálát követően a Szovjetunióban elkezdődő nyitási folyamat következményeként, illetve a szovjet pártvezetés direkt utasításainak megfelelően a magyar kommunista párton belül is hatalmi átrendeződésre került sor. Bár az MDP KV 1958. júniusi határozata[779] és Nagy Imre kormányprogramja közvetlenül elsősorban a politikai, gazdasági, társadalmi élet legsúlyosabb válságterületeire reflektált, néhány hónap elteltével valamennyi terület – így az oktatás vagy egészségügy – helyzetének fölmérésére is sor került. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya 1953. október 24-én kelt jelentésében tájékoztatta a Politikai Bizottságot a közoktatás, ezen belül is az általános iskolák rendkívül súlyos helyzetéről. Az országban működő 6108 általános iskolának több mint felében csak 1–3 pedagógus tanított, így mintegy 100 ezer falusi tanuló nem részesült szakosított oktatásban. Az iskolák felszerelése nagyon hiányos volt, a kétszemélyes padokban 3-4 gyermek ült, a szükséges szemléltetőeszközöknek csak 20–30%-a állt rendelkezésre. A pedagógusok fizetése volt az értelmiségiek között a legalacsonyabb, az iskolákból pedig közel ezer pedagógus hiányzott. Az első ötéves terv keretében a középiskolákban és a felsőoktatásban is túlméretezett felvételi tervet írtak elő, ezért a középiskolákban 45 ezerről 75 ezerre kellett növelni a tanulók számát. Egyrészt ekkora kapacitással nem rendelkeztek az intézmények, másrészt nagy számban kerültek felsőbb iskolába az arra alkalmatlan tanulók is.[780]

A közoktatás helyzetére reagált az MDP KV 1954. február 15-i határozata is, amely egyrészt rögzítette a hiányosságokat, másrészt megfogalmazta a változtatás irányait is. Ez utóbbi kapcsán nagy hangsúlyt kaptak a tartalmi kérdések. A dokumentum kimondta, hogy a szovjet pedagógia „tapasztalatait a mi viszonyainknak megfelelő alapos, elemző feldolgozás nélkül vették át. Ugyanakkor a közoktatásunkban nem kapott megfelelő helyet a magyar nyelv, helyesírás, a helyes beszéd,

[779] MDP KV 1953. június 27–28-i határozata. In: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956, 1998. 188–206.

Az 1953. június – 1955. március közötti magyarországi „új szakaszra" vonatkozóan bővebben lásd Romsics, 1999. 374–382. és Gyarmati, 2011a 345–357.

[780] Kardos József: Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak oktatáspolitikája. *Iskolakultúra,* 2006. 6–7. 73–80. 78.

Az általános iskolai tanítás színvonalának emelése érdekében fölmerült a tanítóképzés idejének meghosszabbítása, s tartalmi megreformálása is. – Donáth, 1999.

irodalmunk, történelmünk, nemzeti kultúránk értékeinek megfelelő oktatása és megszerettetése, ifjúságunk hazafias nevelése".[781]

Az oktatás színvonalának emelése érdekében az általános iskolákban 1960-ig a falvakban is előírta a szakrendszerű oktatás kialakítását, az osztatlan osztályok megszüntetését. Az egész közoktatásban nemzeti kultúránk értékeinek fokozottabb megbecsülését, az esztétikai és testi nevelés biztosítását hangsúlyozták. Új tantervek és tankönyvek kiadását írták elő, amelyek esetében az állandóságot hangsúlyozták, hogy kiiktassák a bizonytalanságot. Az oktatás tartalmi és módszertani követelményeinek, a neveléstudomány fejlesztésének és az iskolákban folyó pedagógiai munka színvonalának emelése érdekében a határozat kezdeményezte a Pedagógiai Tudományos Intézet létrehozását. Ezért az iskolákban nagyobb hangsúlyt kell fektetni az anyanyelv, a magyar irodalom, történelem s Magyarország földrajzának oktatására. „A hazafias nevelés elmélyítésével együtt le kell küzdeni a nacionalizmus maradványait (nemzeti gőg, más népek lebecsülése, múltunk egyoldalú és kritikátlan dicsőítése, a múltnak a jelen harcaitól való elválasztása)."[782] Leszögezte azt is, hogy a pedagógusok munkájának megítélésénél az oktató-nevelő munkában elért eredményeiket kell figyelembe venni.

Az MDP KV 1954. február 15-i határozata egyetlen szóval sem említette a nemzetiségi iskolákat mint a közoktatási struktúra részét. Az abban megfogalmazottak azonban hatással voltak erre a területre is. Az Oktatásügyi Minisztérium Miniszteri Kollégiuma 1954. július 15-én ismét foglalkozott a nemzetiségi oktatás helyzetével és továbbfejlesztésével.[783] A Kollégium ezt megelőzően csak négy évvel korábban, a német nyelvoktatás bevezetése kapcsán nyilvánított véleményt. A Nemzetiségi Osztály a Kollégium ülésére készített részletes összefoglalójában jelezte is, hogy számos kérdésben azért nem történt előrehaladás vagy változtatás, mert az osztály hatáskörét meghaladó kérdésekben nem születtek döntések. Az előterjesztés[784] tárgyalta az iskolaszervezés, az oktató-nevelő munka, a pedagógusok képzésének és továbbképzésének, valamint a Nemzetiségi Osztály tevékenységének kérdéseit. Az osztály gyakorlatilag a már korábban is megfogalmazott, döntést igénylő kérdéseket, problémákat foglalta össze. Így a tannyelvű és a nyelvoktató iskolák arányának, az egyes iskolatípusok – általános iskola, középiskola, felsőfokú oktatás – egymásra épülésének hiányosságait. Különösen súlyos problémaként említették, hogy a németeknek csak nyelvoktató általános iskoláik

[781] A határozatot 1954. február 15-én küldték ki. – MNL OL Magyar Dolgozók Pártja Nyomtatott határozatai. A KV határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól. (a továbbiakban: 276. f. 60. cs. 415. ő. e.)

A dokumentumot lásd még Dokumentumok, II., 1990. 17–24.

[782] MNL OL 276. f. 60. cs. 415. ő. e.

[783] MNL OL Oktatásügyi Minisztérium Kollégiumi értekezletek 1953–1956. (a továbbiakban: XIX-I-2-k) 1954. július 15-i ülés jegyzőkönyve.

[784] Az előterjesztést, amely 'Titkos' minősítésű volt, Szabó Sándor jegyezte. – MNL OL Oktatásügyi Minisztérium Kollégiuma 1953-1956. (a továbbiakban: XIX-I-2-k) 1954. július 10-i előterjesztés.

voltak, s az sem elég számban, anyanyelven oktató iskolák szervezését pedig mind ez ideig nem engedélyezték.

Az oktató-nevelő munka tartalmi elemei közül két kérdést emelt ki az előterjesztés. Egyrészt a nyelvoktató vagy anyanyelvű oktatás kérdésében az anyanyelvű oktatás mellett foglalt állást. A tapasztalat ugyanis azt mutatta, hogy a nemzetiségi anyanyelven oktató iskolákban a felső tagozatra a gyerekek jól elsajátították az irodalmi nyelvet, így nem okozott problémát a szaktantárgyak anyanyelven történő tanítása sem. Azokban a családokban pedig, ahol a közösség nyelvét még használták, a gyerekek megőrizték anyanyelvük lokális, tájnyelvi, családi változatát is. A heti néhány órában nyelvet tanulók azonban nem értek el előrehaladást anyanyelvük irodalmi nyelvváltozatának elsajátításában, ugyanakkor megkopott náluk annak tájnyelvi változata is. Mindkét iskolatípusban gondot okozott azonban, hogy a „magyar nyelv oktatásának színvonala egyes kivételektől eltekintve, a magyar iskolák színvonala alatt áll".[785] Ezt egyrészt a tanrendek, tankönyvek, módszertani útmutatók hiányával, illetve azzal magyarázták, hogy azok nem a nemzetiségi iskolák speciális feladatait figyelembe véve kerültek kidolgozásra, másrészt pedig a pedagógusok nem megfelelő felkészítésével indokoltak. A másik kardinális kérdés, amelyben az osztály javaslatot várt, a hazafias nevelés tartalma. Utalva az MDP KV 1954. februári határozatának a hazafias nevelésére vonatkozó megállapítására, leszögezte, hogy a nemzetiségi iskolák erre vonatkozó tanterveinél ezek eltérő szempontjait is figyelembe kell venni.[786]

A kollégiumi ülésen a felvetett kérdések kapcsán éles vita bontakozott ki, de valójában egyik kérdésben sem született érdemi állásfoglalás. A nemzetiségi általános iskolák fejlesztése kapcsán a résztvevők többsége az anyanyelvű oktatást támogatta. Igaz, nem elsősorban elvi megfontolásból, hanem mert „ezt a népi demokratikus országokkal való barátságunk is megkívánja". A nyelvoktató iskolák támogatói viszont azzal érveltek, hogy a gyerekeknek csak egy kis hányada tud anyanyelvén középiskolában továbbtanulni, így fontosabb a magyar nyelv tökéletes elsajátítása. Azt hangoztatták, hogy az anyanyelv megőrzése – amely úgyis valamely tájnyelv – a családon és közösségen belül is lehetséges. A hazafias nevelés kapcsán pedig még ennyi konkrétum sem fogalmazódott meg. A „nemzetiségi iskolák magyar állampolgárokat, hazafiakat nevelnek, és azt soha nem szabad szem elől téveszteni. Így például a történelem és irodalom területén lényegében ugyanazt kell tanulniuk, mint a magyar gyermekeknek, természetesen nagy súlyt helyezve az anyanyelvi irodalom és az illető ország történelmének tanulmányozására".[787]

Andics Erzsébet zárszavában úgy fogalmazott, hogy a minisztérium „egy komoly hibát próbált helyrehozni azzal, hogy napirendre tűzte a nemzetiségi iskolák

[785] MNL OL XIX-I-1-k 1954. július 10-i előterjesztés.

[786] MNL OL XIX-I-1-k 1950. július 10-i előterjesztés.

[787] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Jegyzőkönyv az oktatásügyi minisztérium 1954. július 15-i kollégiumi üléséről.

helyzetét". Elismerte azt is, hogy sok fontos elvi kérdés fogalmazódott meg a vitában. Ugyanakkor azt javasolta, hogy a Nemzetiségi Osztály alaposabban tanulmányozza a Szovjetunió nemzetiségi iskolapolitikáját, s a minisztérium egy fél év múlva ismét foglalkozzon ezekkel a kérdésekkel.[788]

A Kollégium határozatai csupán két kérdésben jeleztek elmozdulást a holtpontról. Egyrészt a Nemzetiségi Osztály feladatul kapta, hogy 1955. január 1-ig dolgozza ki a német nyelvű óvoda, tannyelvű általános iskola, gimnázium, pedagógiai főiskola német tanszékének megszervezését. Másrészt előírták, hogy a megyei tanácsok oktatási osztályainak átszervezése során függetlenített, vagy szükség szerint félig függetlenített szakfelügyelőket biztosítsanak azokban a megyékben – Baranya, Bács-Kiskun, Békés –, ahol nagyszámú nemzetiségi iskola, illetve osztály működött.

Kálmán György főosztályvezető[789] néhány hónappal a Kollégium semmitmondó állásfoglalását követően közvetlenül az MDP KV Kulturális Osztályához fordult. Vélhetően a főosztályt és magát is védendő kérte, hogy a nemzetiségi oktatás problémáival a minisztériumot ne hagyják magára, s egyértelműen határozzák meg az elvi-politikai irányvonalat. A feljegyzésben, kivéve az illetékes osztályt, a minisztérium nemzetiségi oktatással kapcsolatos tevékenységét „nagyon hézagosnak és esetlegesnek" minősítette. A feljegyzés rávilágít arra, hogy a főosztályvezető – a nemzetiségi osztállyal ellentétben – valójában elítélt minden olyan törekvést, amely az egyes nemzetiségek anyanyelvű oktatásának kiszélesítésére, oktatási-kulturális jogainak biztosítására törekedett. Véleménye szerint az eddig kialakított iskolahálózat alapvetően megfelelő. Bár az anyanyelvű iskolák száma évek óta nem változott, a főosztályvezető mégis számuk megnövekedésére hivatkozva nem javasolta bővítésüket. Új nyelvoktató iskolák létrehozását is csak kifejezett szülői kérésre támogatta. Elítélte a nemzetiségi szövetségeknek az anyanyelvű oktatás érdekében kifejtett tevékenységét is, holott a folyamatra semmilyen ráhatásuk nem volt.

„A helyzet az előbbi években az volt, hogy a természetes asszimilálódást szinte akadályozták a nemzetiségi szövetségek, erőszakolták az anyanyelven folyó oktatást olyan helyen is, ahol a lakosság ezt nem kívánta. A becsületes politika véleményem szerint az, hogy ki kell elégíteni a nemzetiségi kultúra igényeit, de csak olyan mértékben, amilyen mértékben ezt lakosságunk kívánja. A természetes asszimilálódás helyes folyamat, lakosságunk kapcsolatai és keveredése, egész állami létünk vonja ezt maga után. […] Az asszimilálódás szempontjából különböző a helyzet az egyes nemzetiségeknél. A románok sokkal erősebben asszimilálódtak már, mint például a szlovákok. Egészen sajátságos a helyzet a hazai németségnél.

[788] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Jegyzőkönyv az oktatásügyi minisztérium 1954. július 15-i kollégiumi üléséről.

[789] Kálmán György (1921–?): A Művelődésügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztályának 1959-ig a vezetője. Ezen a főosztályon belül működött a Nemzetiségi Osztály is.

A külpolitikai helyzettől függően egyre inkább jelentkeznek a németek is a nemzetiségi iskola igényekkel."[790]

Alapvetően eltúlzott, pozitív megkülönböztetésnek tekintette a diákotthonok létrehozását. „Egy-egy iskolához diákotthon létesítése mellett vonták össze a tanulókat. Ez messzemenő jogot biztosított számukra a magyar tanulókkal szemben, akik számára a szakrendszerű oktatást sehol sem tettük lehetővé diákotthonok nyitásával. […] Nemzetiségi diákjaink felé dédelgető és helytelen politikát folytatunk a diákotthoni elhelyezésnél."[791]

Mint ahogyan a nemzetiségpolitikai fejezetben arra már utaltam, az MDP különböző szervei 1954 végétől több ízben és részletesen foglalkoztak a magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetével. Közrejátszhatott ebben az oktatás terén meglévő kérdések rendezetlensége, az általános politikai nyitás hatására a kisebbségek – különösen a németek és délszlávok – társadalmi integrációjának elősegítése, valamint külpolitikai megfontolások is. Az MDP Kulturális és Tudományos Osztálya által koordinált felmérés 1954 végén, illetve 1955 első felében kizárólag az oktatás és kultúra területére fókuszált. Az Oktatásügyi és a Népművelési Minisztérium nemzetiségi osztályai által készített helyzetértékelések a korábbiaknál kevésbé ideologikusak, konkrétabbak és szakszerűbbek voltak. A helyi viszonyokból kiindulva fogalmazták meg differenciált megoldási javaslataikat.[792]

Az előző tíz évben visszatérő problémaként fogalmazódott meg a nemzetiségek létszámának meghatározása. Bár természetesen a jogok biztosítása mellett fontos a jogalanyok meghatározása is, megítélésem szerint a korszakban a létszám bizonytalanságára való hivatkozás az anyanyelvi oktatáshoz való jog korlátozott érvényesülésének elfedésére szolgált.

Valójában először azt kellett volna tisztázni, hogy a magyar állam a nemzeti közösségei identitásának megőrzését vagy asszimilációjukat támogatja-e. Az iskolai oktatás és a kulturális jogok biztosítása kapcsán kibontakozó viták részletkérdésekre korlátozódtak. Az elvi kérdés tisztázása nélkül a részletkérdések szabályozása szükségszerűen esetlegessé, napi politikai törekvések eszközévé vált. A nemzetiségek ügyeinek intézésével nem a legfelsőbb párttestületek foglalkoztak, s az államigazgatás keretén belül kialakított intézményi struktúra – az Oktatásügyi és a Népművelési Minisztérium egy-egy osztálya – csak ezen részterületek napi feladatainak ellátására volt alkalmas, de arra is csak korlátozott mértékben.

[790] MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 82–85.

[791] Nyilvánvalóan téves a jelentésnek az az állítása, hogy magyar anyanyelvű diákok számára nem volt diákotthonos elhelyezés. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 82–85.

[792] Előterjesztés a magyarországi nemzetiségi oktatás és népművelés helyzetéről, 1954. november 15. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e., Az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának tájékoztató jelentése a nemzetiségi oktatás helyzetéről, 1955. augusztus 10. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Jelentés az Oktatásügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztálya által szervezett ellenőrzésről, 1955. május 26. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e.

A dokumentumok közölve a Pártállam, 2003. 85–96., 137–145., valamint 109–125. Itt most a dokumentumoknak csak az oktatásra vonatkozó részeit foglalom össze.

A szóban forgó osztályok kompetenciái és tevékenysége sem volt összehangolva, az pedig végképp tisztázatlan volt, hogy a megyei párt- és tanácsi szervek közreműködésére milyen módon és mértékben számíthatnak. Bár Magyarországon a felszabadulást követően valamennyi jogszabály deklarálta a nemzetiségek – kivéve a németek – jogegyenlőségét, illetve oktatási-kulturális területen elismerte speciális kisebbségi jogaikat, valójában az állami intézkedések nagy része, pontosabban azok gyakorlati megvalósítása asszimilálódásukat segítette elő. Kovács Péter nem talált partnereket az asszimilációs folyamat okainak elemzéséhez, s egyszerűbb volt megmaradni a formális létszám-meghatározás kérdéseinél. Bár ekkor a felsőbb állami és pártszervek már a németek esetében is szorgalmazták az anyanyelvi oktatás kiépítését, valójában nehezen mozdult a dolog. A helyi párt- és tanácsi vezetők sok helyütt maguk is a kivárást választották, sőt sok településen továbbra is megkülönböztető módon bántak a németekkel. Így az érintettek azokon a településeken sem bíztak a szándék őszinteségében, ahol ezt megtehették volna. A jogszabályokban deklarált jog ugyanis sok esetben írott malaszt maradt. A helyi párt- és tanácsi apparátus több településen egyszerűen fékezte, akadályozta azok végrehajtását.[793]

„A német nyelvoktató iskolák szervezése során Baranya megyében és más megyében is azt tapasztaltuk, hogy a bizonyos fokú asszimiláción túl, a döntő részben népi demokratikus rendszerünkhöz hű német lakosság között még ma is megtalálható a kitelepítések következtében kialakult bizalmatlanság és félelem, visszhangra talál a külföldről uszító rokonok és az itthoni ellenséges elemek aknamunkája. A lemaradást nagyban elősegítette a hatósági szervek tájékozatlansága, mulasztása."[794]

„Külön probléma a német ajkú lakosság bekapcsolása a kulturális életbe, annál is inkább, mert egyes párt és állami funkcionáriusok megkülönböztető politikát alkalmaznak velük szemben. Például gyakoriak az olyan kijelentések, hogy »jó lesz vigyázni a svábokkal, nagyon bennük van a náci hajlam«. Csolnokon az Államvédelmi Hatóság tagjai megverték a német fiatalokat, mert anyanyelvükön beszéltek. Kercseligeten a kitelepítés óta a faluban még ma is találhatók falakra festett felírások, »ki a svábokkal az országból!«. Balinkán a községi vb-titkár a feleknek ilyen kijelentéseket tesz: »minden svábot fel kellene akasztani«, a sváb asszonyok nemegyszer sírva jönnek ki a tanácsházáról. Vértesacsán viszont a német nacionalizmusra is lehet példát találni: a német–magyar futballmérkőzés után a német legények azt kiáltották, hogy »nem lehet a germánokkal kukoricázni«, és demokráciaellenes jelszavak is hallatszottak."[795]

[793] MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának tájékoztató jelentése a nemzetiségi oktatás helyzetéről, 1955. augusztus 10.

[794] MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának tájékoztató jelentése a nemzetiségi oktatás helyzetéről, 1955. augusztus 10.

[795] Előterjesztés a magyarországi nemzetiségi oktatás és népművelés helyzetéről, 1954. november 15. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e.

Az ’50-es évek közepétől mind gyakrabban fölmerült a nemzetiségi oktatás külpolitikai vonatkozása is. Az Egyesült Nemzetek főtitkára 1954 áprilisában összefoglaló jelentést kért a magyarországi nemzetiségek helyzetéről. A több minisztérium bevonásával elkészített, „A Magyar Népköztársaságban élő nemzeti kisebbségek kultúrája” című memorandum kizárólag pozitív értékelést tartalmazott. A nemzetközi szervezet szakelőadója azonban az országjelentésben más, nem kormányzati forrásokra és dokumentumokra támaszkodva számtalan kritikai észrevételt megfogalmazott. Nem látta bizonyítottnak az egyenlő bánásmód elvének alkalmazását, az anyanyelvi oktatáshoz való jog érvényesülését. A dokumentum elfogadása kapcsán a nemzetközi szervezet és a magyar kormány között vita alakult ki, aminek a lezárására csak 1955 második felében került sor.[796]

A Nemzetiségi Osztályt vélhetően taktikai megfontolások is vezették – az állami és pártszervezetek egyértelmű döntéseinek kikényszerítése –, amikor egy másik jelentésükben szintén erre a szempontra hivatkoztak: „csehszlovákiai, romániai, németországi látogatóinkat rendkívüli módon érdekli és befolyásolja az, hogy miképpen oldottuk meg az illető nemzetiségű lakosság iskolaproblémáit, s tapasztalataikról, benyomásaikról nemcsak itt, de odahaza is beszámolnak”.[797]

A német anyanyelvű oktatás megszervezése

1955 második felében jelentős változás következett be a magyarországi nemzetiségi kérdés kezelésében. Az ’50-es évek első felében, a kényszermigrációs folyamatok lezárulását követően, a hatalom a nemzetiségi kérdést az egyes közösségek oktatási és kulturális igényeire redukálta. Ennek megfelelően ezeknek a területeknek a napi feladataival az Oktatásügyi és Népművelési Minisztérium egy-egy osztálya foglalkozott. Ugyanakkor mind az állam, mind a párt irányítóinak kevés megbízható információja volt e közösségek gazdasági, társadalmi, politikai helyzetéről, belső tagoltságáról. A németek esetében 1949–1953 között eltörölték a velük szemben hozott jogkorlátozó, jogfosztó intézkedéseket, ennek a hatása nem, vagy alig érvényesült. A közösségnek az állammal szembeni bizalmatlansága, félelme nem oldódott, mert azt fenntartotta a helyi közigazgatás továbbra is megkülönböztető, a bűnösség stigmáját alkalmazó bánásmódja.

[796] Itt nem foglalkozom részletesen az ENSZ részére készült memorandum elkészítésének egyes fázisaival, illetve utóéletének minden kérdésével. A magyar fél a jelentésnek az oktatás területén megnyilvánuló diszkriminációra vonatkozó megállapításait tendenciózusnak és megalapozatlannak nyilvánította, s visszautasította. Az ENSZ szakelőadója mindenekelőtt azt nem látta bizonyítottnak, hogy a különböző nemzetiségű diákok azonos feltételekkel vehetnek részt az anyanyelvi oktatásban, illetve úgy ítélték meg, hogy pusztán politikai okok miatt sok nemzetiségi pedagógust bocsátottak el. – MNL OL Oktatásügyi Minisztérium TÜK iratok 1954–1956. (a továbbiakban: XIX-I-2-g) 0076/1955.

[797] Az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának tájékoztató jelentése a nemzetiségi oktatás helyzetéről, 1955. augusztus 10. – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e.

1955 második felében, az MDP Központi Vezetőségének irányításával kezdődött meg az az elemző munka, amely a magyarországi nemzetiségek társadalmi helyzetének föltárását tűzte ki célul. Az adatgyűjtés során most is nagy figyelmet fordítottak az oktatási és kulturális területre, de emellett a nemzetiségek legfontosabb demográfiai jellemzői – létszámuk, területi megoszlásuk, gazdasági helyzetük – és politikai megnyilvánulásai is figyelmet kaptak. Az MDP KV az általa megadott szempontok szerint már nem csak az Oktatásügyi és a Népművelési Minisztérium illetékes osztályaitól, de az érintett megyék párbizottságaitól, valamint a Központi Statisztikai Hivataltól is elemzéseket kért.[798]

Az MDP KV Kulturális és Tudományos Osztálya 1955 decemberében, a készülő párthatározat egyik előkészítő anyagaként, először a nemzetiségi oktatás helyzetét tekintette át részletesen.[799] A feljegyzés a minisztérium által az előző hónapokban készített jelentések megállapításait foglalta össze. A szlovák, délszláv, román nemzetiségi iskolahálózat kiépítését – legalábbis ami az intézmények számát illette – befejezettnek tekintette. Ezeknél a nemzetiségeknél a nyelvoktató és anyanyelvű iskolák közötti arányon akartak változtatni, illetve az óvodák számának emelését tervezték. Ugyanakkor a német iskolahálózat azonnali és gyors fejlesztését javasolták. A németeknek még ekkor is csak 8 óvodájuk, közel 100 nyelvoktató és csupán 2 anyanyelvű általános iskolájuk volt. Nem volt lehetőségük német tannyelvű gimnáziumban vagy tanítóképzőben továbbtanulni, és egyik pedagógiai főiskolán sem folyt német tanárképzés. *Pozitívumként* említették a nemzetiségi iskolák szakmai színvonalának lassú emelkedését, az intézmények javuló elhelyezési körülményeit, tárgyi feltételeit, a minisztérium hatékonyabb irányító-ellenőrző munkáját. *Negatívumként* emelték ki, hogy még az anyanyelvű iskolákban is probléma a gyerekek beszédkészsége, a nyelvoktató iskolákban pedig a 25–30%-uk akadozva, gyengén olvas. A tanulók előképzettségében tapasztalható nagy különbségek gondot okoztak a középiskolákban is. S ehhez járult még az általában túlméretezett tantervi anyag, a pedagógushiány, illetve a pedagógusok között meglévő nagy szakmai különbségek. Érintették a hazafias nevelés, a magyar és nemzetiségi tanulók közötti elkülönülés és az egyház befolyásának problémáját. Nyíltan megfogalmazták a nemzetiségi iskolahálózat létrehozását gátló kül- és belpolitikai okokat – németek kitelepítése, szlovák–magyar lakosságcsere, a Jugoszláviával megromlott viszony –, illetve ezek következményeként a nemzetiségi szülőknek a teljes anyanyelvű oktatástól való elzárkózását. Ezt tovább erősítette az a tény, hogy az anyanyelvű középiskolai továbbtanulást nem biztosították. A hi-

[798] Ezek közül a legfontosabbakat lásd Pártállam, 2003. 158–222., valamint A Magyar Népköztársaság területén élő nemzetiségek oktatása, 1955. november 14., illetve Tájékoztatás a délszláv iskolák helyzetéről, 1955. november 17. – MNL OL 276. f. 91. cs. 84. ő. e., és Előterjesztés a nemzetiségi iskolák továbbfejlesztésére, 1955. december 22. – MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Ezeknek a dokumentumoknak itt most csupán az oktatásra vonatkozó megállapításait használtam föl.

[799] MNL OL 276. f. 91. cs. 84. ő. e. Az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának feljegyzése a magyarországi nemzetiségek oktatásáról, 1955. december és Pártállam, 2003. 195–202.

ányosságok megszüntetésében prioritást állítottak föl: mindenekelőtt a német iskolahálózat ötéves fejlesztési tervének kidolgozását, valamennyi nemzetiség esetében a tantervek és tankönyvek felülvizsgálatát, valamint a pedagógusképzés szabályozását tartották fontosnak.

Az Oktatásügyi Minisztérium Kollégiuma 1954. július 10-i ülésén utasította a Nemzetiségi Osztályt, hogy dolgozzon ki konkrét javaslatot a német iskolahálózat fejlesztésére. Az Osztály erre vonatkozó javaslatát, amely már az 1954/55. évi tanévtől minden intézménytípus (óvodák, általános iskolák, gimnáziumok) esetében jelentős bővítést tartalmazott, fél évvel korábban eljuttatta a minisztérium illetékeseinek. A Kollégium, valamint a minisztérium vezetése azonban a fölvetett kérdésekben hónapokig nem döntött. Bár mind a minisztérium, mind a párt különböző testületei a nyilvános kommunikációban a német anyanyelvű oktatás mielőbbi bevezetése, a német nemzetiségi intézményhálózat azonnali bővítése mellett foglaltak állást, valójában halogatták azt. A Nemzetiségi Osztállyal az újabb és újabb, gyakorlatilag azonos tartalmú tervek kidolgoztatása, azok különböző testületekkel való megvitatása az időhúzást szolgálta.[800] Ugyanakkor a Nemzetiségi Osztály számára a kollégiumi ülés határozata lehetővé tette, hogy szakmai elképzeléseiket a minisztériumi apparátuson belül nyíltabban és határozottabban képviselhessék. A holtpontról való elmozdulás szükségességét immár nemcsak bel-, de külpolitikai okokkal is alátámasztották. Azzal érveltek, hogy az NDK egyre inkább érdeklődik a magyarországi német nemzetiségi oktatás iránt. A delegációk minden esetben el akartak látogatni egy-egy ilyen iskolába, illetve Nyugat-Németországból is kértek adatokat. Ugyanakkor a kialakult helyzet – a német iskolahálózat fejlesztésének kudarca – okaként egyoldalúan a németek passzivitását jelölték meg.[801] Igaz, elismerték azt is, hogy a közigazgatás egyes szintjein sem tettek meg mindent az ügy érdekében: a racionalizálás következtében például a minisztériumban nem töltötték be a német előadói státuszt, így ügyes-bajos dol-

[800] MNL OL XIX-I-4-g 47. tétel. Javaslat a német nemzetiségi iskolahálózat fejlesztésére, 1954. február 13., valamint MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. AZ MDP Tudományos és Kulturális Osztályának tájékoztatója a német nyelvű oktatás kialakításáról, 1954. november 20. és Pártállam, 2003. 96–99.

Kovács Péter a német anyanyelvű oktatás bevezetését a *Freies Leben*ben jelentette be. – Kovács Péter: Zur Einführung der Deutschen Sprache in den Grundschulen. *Freies Leben,* 1954. november. 2. 1.

A cikk megjelenését követően Lánycsókról a szülők arról számoltak be, hogy fenyegetik őket amiatt, mert kérték a német nyelvoktatást. A „német oktatás majd megint hoz valamit rátok, mert ha ez a kormánytól jönne, lehetséges és szabad volna a magyar gyermekeknek is részt venni benne" – írták. – Kovács Péter: A német nyelvoktatás fejlesztéséért. *Köznevelés,* 1954. 13. 310–311.

Az 1955. szeptember 4-én, immár a minisztérium munkatársának jelenlétében megtartott szülői értekezleten 74 tanuló jelentkezett német nyelvtanulásra, ami négy tanulócsoportban meg is kezdődött. – Kovács Péter: A német nyelvoktatás továbbfejlesztéséről. *Köznevelés,* 1955. 21. 500.

[801] MNL OL XIX-I-4-g 47. tétel. Javaslat a német nyelvű óvoda, tannyelvű általános iskola, gimnázium, pedagógiai főiskola, német tanszék megszervezésére, 1954. december 29.; A nemzetiségi német oktatás helyzetéről, 1955. február 10.; Vázlat a német oktatás fejlesztésének tervéhez, 1955. március 4.

gaikkal nem volt kihez fordulni az iskoláknak, vagy a megyei tanácsok figyelmen kívül hagyták a központi utasításnak erre a területre vonatkozó részét.

Kétségtelen, hogy az előző évek, illetve a jelen tapasztalata alapján a német nemzetiségű szülők bizalmatlanul fogadták az anyanyelven való oktatás bevezetésének ígéretét. A minisztérium munkatársai az egyes településeken tett tájékozódó jellegű látogatásaikon rendre azzal szembesültek, hogy a szülők nem akartak élni az anyanyelvű oktatás lehetőségével, sőt a „személyes propaganda" sem járt sikerrel. A mecseknádasdi iskolaigazgató a következőkkel magyarázta a sikertelenséget: „Kiszler Henrik német ajkú kartársammal elmentünk a tekintélyesebb, »hangadó« német nyelvű szülőkhöz, s a megadott szempontok szerint ismertettük a német anyanyelvű I. osztály beindításának fontosságát, célját. A legnagyobb meglepetésünkre egyetlen szülő sem akadt, aki helyeselte volna gyermeke német anyanyelven történő tanítását. […] Hiábavalónak bizonyult minden érvünk. Arra hivatkoztak, hogy öregek is így tanultak és ha most a vásárba, vagy faluból távol mennek, tolmácsra van szükségük, hogy megértsék, amit akarnak. Pedig azt is elmondottuk, hogy a magyar nyelvet is tanulják heti több órában. Hasztalan volt minden érv és felvilágosítás."[802]

Az osztály munkatársai mindenekelőtt a bizalom helyreállítását kívánták elérni, ezért a német tannyelvű általános iskolák szervezését egy évvel elhalasztották volna. Kezdő lépésként egy-két önálló német óvoda, illetve néhány magyar óvodában működő német csoport elindítását szorgalmazták. Ezzel párhuzamosan 4-5 gimnáziumi és tanítóképzői német tagozat elindítását javasolták, valamint a budapesti pedagógiai főiskolán a német tanszék megalapítását. A javaslatok azt jelzik, hogy az iskolaalapítást megelőzően a személyi feltétel biztosítására törekedtek: tanárok és tanulók tekintetében egyaránt. Csak a következő, 1956/57. évi tanévben és kifejezett szülői kérésre látták célszerűnek az anyanyelvű általános iskolák, illetve gimnáziumok és tanítóképzők szervezését. Kidolgozták a fejlesztés gyakorlati megvalósításának menetét és egyes konkrét lépéseit is, ami a német nemzetiségi nyelvoktatás területén jelentős lépést jelentett.[803] (28. TÁBLÁZAT)

Az évtized közepén a németek által lakott községek nem egészen 1/6 részében volt német nyelvoktatás. S bár a tervezetben nem tüntették föl, hogy pontosan mennyi idő alatt akarták megvalósítani az elképzelést, annak teljesülésekor is csak a németek által lakott községek felében számoltak a nyelvoktatással.

A kérdés kapcsán a minisztériumon belül meglévő kettős beszédet érzékelték a Nemzetiségi Osztály munkatársai, ezért a vezetés egyértelmű állásfoglalását sürgették arra vonatkozóan, hogy „milyen irányú és mérvű agitációs munka kifejtését tartja szükségesnek a német anyanyelvű lakosság, az apparátus és a pedagógusok között".[804] Az osztály megfelelési kényszerét jelzi ugyanakkor, hogy a brennbergbányai iskolaigazgató közlésére hivatkozva –„a német felfegyverkezés-

[802] MNL OL XIX-I-2-f 859 17/1955.

[803] MNL OL XIX-I-4-g 47. tétel. A nemzetiségi német oktatás helyzetéről, 1955. február 10.

[804] MNL OL XIX-I-4-g 47. tétel. A nemzetiségi német oktatás helyzetéről, 1955. február 10.

28. TÁBLÁZAT: *A német általános iskolai oktatás fejlesztésének terve, 1955–1956*[805]

Megye	Német lakosság száma[806]	Németek lakta községek száma	Működő német nyelvoktató iskolák száma	Tervezett német nyelvoktató iskolák száma
Baranya	60577	189	40	40
Bács-Kiskun	26154	20	10	5
Békés	4136	6	1	2
Csongrád	693	2	–	1
Fejér	10690	15	1	10
Győr-Moson-Sopron	16705	19	2	18
Komárom	17405	26	3	15
Nógrád	1324	2	–	2
Pest (Budapesttel)	58784	38	11	20
Somogy	4423	32	–	6
Tolna	19748	74	7	9
Vas	4674	11	2	6
Veszprém	13416	37	1	20
Összesen	238729	471	78	154

sel kapcsolatban kóválygognak a fasiszta erők" – óvatosságra, a tanítók kiválasztásánál gondos mérlegelésre intenek. „Vigyáznunk kell, hogy túlfejlesztéssel lovat ne adjunk a még itt-ott vezető pozícióban lévő volt volksbundista elemek alá."[807]

A holtpontról való elmozdulást a minisztérium 1955. május 31-én a megyei tanácsok oktatási osztályainak kiadott utasítása és az ahhoz mellékelt részletes „Tájékoztató" jelentette.[808] Az utasítás, hivatkozva a nemzetiségek anyanyelvi ok-

[805] A táblázat összeállításánál a Nemzetiségi Osztály a Belügyminisztérium szig.biz. 00564/1950. számú kimutatását vette alapul. A Belügyminisztérium a kitelepítések lezárulását követően vonta meg annak mérlegét, akkor készítette el összeírását, amely településenként vette számba a német lakosság létszámát. A Nemzetiségi Osztály a német és a magyar lakosság településenkénti arányát vette alapul. Bekerült a tervezetbe minden olyan település, ahol bármilyen százalékos arány mellett a német lakosság száma az 1000 főt meghaladta. Az 500–1000 fő közöttiek, ahol az összlakossághoz viszonyítva a németek aránya legalább 25%, a 300–500 fő közöttiek, amelyekben a németek aránya eléri az 50–75%-ot, valamint a 200 fő alattiak is, amelyekben a német lakosság aránya 75–100%. – MNL OL XIX-I-g-4 47. tétel. Vázlat a német oktatás fejlesztéséhez, 1955. március 24.

[806] Az adott megye német lakosságszámának meghatározása is a belügyminisztériumi dokumentumon alapul.

[807] MNL OL XIX-I-4-g 47. tétel. A nemzetiségi német oktatás helyzetéről, 1955. február 10.

[808] MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 125–132.

A 858-17/1955. számú utasítás első változatát 1955. március 28-án már eljuttatták néhány németek által lakott megyébe. A Nemzetiségi Osztály ezzel egyrészt tesztelni akarta a központi elképzelés fogadtatását, másrészt a beérkező adatok alapján hatástanulmányt készítettek a fejlesztés

tatását biztosító jogszabályokra – az Alkotmány 49. § 3. bekezdése, valamint a 15/1951. évi törvényerejű rendelet 13. § 2. bekezdése –, leszögezte, hogy a német nemzetiség nem élt még számarányának megfelelő mértékben ezzel a joggal. Az okok között a nem megfelelő tájékoztatási munkát, a magyarosodási folyamatot és a németek tartózkodását említi.

Az utasítás értelmében a megyei és járási oktatási osztályoknak – a pártbizottságokkal és a tanácsok végrehajtó bizottságaival egyeztetve – fel kellett mérni területükön a német oktatás fejlesztésének módját és ütemét.

A német nemzetiségi oktatás fejlesztését előíró és szabályozó dokumentumok kettősséget tükröznek. A felszínen, a retorikában, lehetőségeket kínáló, a német közösség integrációját elősegítő stratégiát fogalmaztak meg. Ugyanakkor a megvalósítást szűk korlátok közé szorítják. Egyrészt a Nemzetiségi Osztály javaslatával ellentétben, a hátrányos megkülönböztetés megszüntetése érdekében már az 1955/56. tanévben szorgalmazták a német anyanyelvű oktatás bevezetését, amihez semmilyen központi forrást nem biztosítottak, hanem azt a már meglévő költségvetés terhére kellett megvalósítani. Ez az eljárási mód, ismerve a regionális, helyi források szűkösségét, óhatatlanul konfliktusokat generált a helyi társadalmon belül. Másrészt az iskolák vezetőitől elvárták, hogy a német lakosság bizalmatlanságát feloldják, s a szülőket rábeszéljék arra, hogy az anyanyelvű oktatás lehetőségével éljenek, ugyanakkor az erre irányuló helyi kezdeményezések a minisztériumot semmire nem kötelezték. A megyei tanácsoknak a helyi fölmérés eredményeiről július 15-ig kellett tájékoztatni a minisztériumot, de a nyári szabadságok miatt ez augusztus közepéig is elhúzódott. Az engedélyek kiadására csupán néhány nappal a tanév megkezdődése előtt, vagy sok helyen azt követően került sor. A fentieken túl az eredeti szándékokról már önmagában az a tény is sokat elárult, hogy a Nemzetiségi Osztálynak megtiltották a minisztériumi utasítás közzétételét, mondván, az a hatályos jogszabályokon alapul, tehát ismert tényekről van szó, ezért közzététele nem fontos.[809]

Az 1955 júliusában–augusztusában felterjesztett megyei jelentések minden téren a bizonytalanságot igazolták vissza. Csupán néhány településen – Pécs, Nemesnádudvar, Bácsalmás, Katymár, Elek, Vértessomló, Leányvár, Perbál, Taksony – sikerült nemzetiségi nyelvoktató óvodai csoportot szervezni. Egyetlen megyében sem tudták azonban megszervezni az anyanyelvű német oktatást, olyan településeken sem, ahol az előző években a nyelvoktatást már bevezették.[810] A megyei jelentések a kudarc okaként rendre a szülők politikai bizonytalanságát, a kitelepítések és internálások hatását, a pedagógusok hiányát vagy az iskola elhelyezési körülményeit jelölték meg. A korábbiakhoz viszonyítva azonban 47 újabb településről

nagyságrendjére vonatkozóan, harmadrészt finomította a végrehajtás módját, egyes lépéseit. A minisztérium az utasításhoz részletes Tájékoztatót csatolt, amelyben az elvi kérdések értelmezésén túl a végrehajtás konkrét teendőit is meghatározták. – MNL OL XIX-I-2-f 859 17/1955.

[809] MNL OL XIX-I-2-f 859-17/1955.

[810] Más adatok szerint Garán és Nemesnádudvaron 1955 szeptemberében egy-egy első osztályban megindult a német anyanyelvű oktatás. – Kovács P. –, 1955. 500.

jelezték a német nyelvoktatás elindítását vagy a nyelvoktatásban részt vevő tanulók létszámának emelkedését.[811] Ezeket a kéréseket a minisztérium jóváhagyta.

Még töredékesebb volt a német tanítás a közép- és felsőoktatásban. A gimnáziumi nemzetiségi német nyelvoktatás 9 intézményre korlátozódott. Ezeknek egy részében a korábbi években a német nyelvet rendkívüli tárgyként már tanították, most rendes tárgyként vezették be. Néhány óvónő- és tanítóképzőben megkezdték a német nyelv rendkívüli tárgyként való tanítását.

A nyelvoktató nemzetiségi iskolákban nagyon különböző csoportbontásokban és sok helyütt csak a felső tagozatban kezdődött meg a nyelvoktatás. Ezeken a településeken a nemzetiségi nyelvoktatást többnyire az orosz helyett vezették be, a csoportokban magyar anyanyelvűek is tanultak. Az oktatás módja és alacsony színvonala alkalmatlan volt a nemzetiségi tanulók anyanyelvének megőrzésére. A minisztérium ezen kívánt javítani, amikor 1955 júliusában elrendelte, hogy minden iskolában, valamennyi évfolyamon – tehát az 1–8. évfolyamokon egyszerre, párhuzamosan – egységesen kell bevezetni a nemzetiségi nyelvoktatást.[812]

Megállapítható, hogy az oktatásirányítás különböző szintű szervezeteinek a német nemzetiségi iskolahálózat fejlesztése érdekében kifejtett, sok esetben látszattevékenysége 1955 nyarán kudarcot vallott. Az 1955/56. tanévben a német nemzetiségi oktatásban a nyelvoktató iskolák számának csekély mennyiségi növekedése következett be, minőségi változást – az anyanyelvű oktatás bevezetését – azonban nem sikerült elérni. Nyilvánvaló volt, hogy a német közösség bizalmatlansága és félelme az eddigieknél lényegesen egyértelműbb elvi állásfoglalások s főleg hatékony állami intézkedések nélkül nem csökkenthető.

A Nemzetiségi Osztály valójában már az 1956. május 21-i – központi vezetőségi határozatot megelőzően – a korábbi kudarcot részben a rendelkezésre álló rövid időnek tulajdonítva – megkezdte a német anyanyelvű oktatás 1956/57. tanévtől való bevezetésének a szervezését. A megyékhez 1955. szeptember 29-én eljuttatott utasítás a következőket írta elő. Az ősz folyamán ki kellett jelölni a településeket, illetve fölmérni, hogy milyen személyi és dologi feltételei hiányoznak az oktatás megindításának. Erről december 31-ig kellett a minisztériumot tájékoztatni. Az érintett családok személyes meggyőzését az év első két hónapjában, míg a szülői értekezletek összehívását márciusban tervezték. A beiskolázásról az összesítő jelentés fölterjesztését 1956. április 30-ig írták elő.

[811] Több településen azonban a szülők kérése ellenére sem tudták bevezetni a német nyelv oktatását. Baranyaszentgyörgyön például tanítóhiány, könyvek, szótár, módszertani útmutató hiányában már 1953 óta nem tudtak eleget tenni a szülők kérésének. Veszprém megyében Lókúton, Bakonyoszlopon tanár és pénz hiányában nem tudták a nyelvoktatást bevezetni. – MNL OL XIX-I-2-f 859-17/1955.

[812] A rendelkezés végrehajtása azonban nehézséget jelentett, különösen a kis létszámú tagiskolákban, így konkrétabban meg nem határozott átmeneti időre megengedte a korábbi gyakorlatot is. Azaz: egy-egy csoportban több évfolyam tanulóit vonták össze, illetve csak a felső tagozatban vezették be a nyelvoktatást. – MNL OL XIX-I-2-f 859-44/1955.

A fölmérések eredményeiről a megyék már 1955 októberében tájékoztatták a minisztérium Nemzetiségi Osztályát.[813] A jelentésekben egyrészt megismételték a német tannyelvű oktatás bevezetését akadályozó néhány hónappal korábbi negatív tapasztalataikat, másrészt megfigyelhető a központi elvárásokkal szembeni formális megfelelés kényszere. Azaz: minden megyében találtak immár egy-két települést, ahol a német tannyelvű oktatás bevezetését elképzelhetőnek tartották. Tolna megyében komoly nehézségnek nevezték, hogy a szülők ugyan még tudnak németül, de a beiskolázandó gyerekek már nem. Otthon a családban kizárólag magyarul beszélnek, továbbá egyetlen pedagógus sem vállalta a német tannyelvű tanítást. Bár többször hangsúlyozták, hogy „a szervezés során igen komoly nehézségekkel kell megbirkóznunk és egyelőre nem látjuk biztosítva azt, hogy a feladatot meg tudjuk oldani", Nagymányokon lehetségesnek tartották az anyanyelvű oktatás bevezetését. Itt már a korábbi években is volt nyelvoktatás az általános iskola valamennyi évfolyamán. A többi megyében is elsősorban azokon a településeken próbálkoztak a német oktatás minőségi fejlesztésével, ahol korábban már a nyelvoktatás működött. Baranyában Gyódon, Ófalun ugyan 3–5 tanulócsoportos kisiskolák működtek, de miután a kitelepítés nem, vagy alig érintette ezeket a községeket, a tanulók majd 100%-a német anyanyelvű volt. Ezek mellett Mecseknádasd, Somberek, Bóly került felterjesztésre, amelyekben osztott csoportokban évek óta folyt a német nyelv oktatása. Ezeken a településeken azonban a „tavalyi kísérlet a szülők nagy ellenállása miatt nem sikerült". A megyei tanács nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy Himesházán, Mágocson, Véménden, Püspöklakon és esetleg Liptódon is tudnak anyanyelvű oktatást indítani. Komárom-Esztergom megyében ahhoz, hogy Baj és Leányvár településeken a német anyanyelvű oktatást el tudják indítani, amire egyébként a szülők részéről is igény mutatkozott, jelentős fejlesztésekre – 3 új nevelőre és pedagóguslakásra, a tantermek bővítésére – volt szükség. Békés megyében Eleken és Almáskamaráson jártak eredménnyel. Bács-Kiskun megyében a bajai járás 3 községében – Bácsbokod, Csátalja, Gara –, valamint a kalocsai járás területén fekvő Hajós községben tervezték az anyanyelvű német oktatás bevezetését. Ehhez mind a négy településen pedagógusok alkalmazását kérték.[814]

A megyei visszajelzések, az összes nehézség ellenére, az 1956/57. tanévre a német tannyelvű oktatás terén jelentős változásokat prognosztizáltak. Ugyanakkor ezek a jelentések nem már megszületett döntésekről, sokkal inkább szándékokról tájékoztattak, másrészt a szervezés gátló tényezőit túlhangsúlyozták. Megítélhetetlen, hogy az egyes településeken a különböző okok – szülők ellenállása, az iskolák személyi és dologi lehetőségei – milyen mértékű nehézséget jelentettek. Túlzottnak tűnik a kudarc okaként a szülők ilyen nagy mérvű ellenállására hivatkozni, amit éppen a diszkrimináció megszüntetésére tett nem egyértelmű állami intézkedések, illetve a helyi tanácsi apparátus eljárási módja tartott fönt. Külö-

[813] MNL OL XIX-I-2-f 859-17/1955.
[814] MNL OL XIX-I-2-f 859-17/1955.

nösen azokban a megyékben és településeken, ahol a kitelepítések és internálások nagyobb mértékben érintették a német lakosságot, erősebb volt az állammal szembeni bizalmatlanság is, mint a németek által kisebb létszámban lakottakban.

Az ősz végén az MDP KV határozata deklarálta, hogy a párt legfelsőbb vezetése a magyarországi német nemzetiségnek az oktatás terén megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetését föl akarja számolni. Az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya ezt követően megerősítve érezte saját eddigi törekvéseit. A határozat hivatkozási alapot jelentett számára mind a minisztériumon belül, mind pedig az alsóbb fokú párt- és közigazgatási hatóságokkal szemben. Kiss Gyula miniszterhelyettest 1955. december 16-án tájékoztatták a KV-határozat minisztériumra háruló feladatairól, egyben javaslatot is tettek azok ütemezésére és megvalósítására.[815]

1956. március 5-én a nemzetiségi szövetségek, az érintett megyék oktatási osztályai, a népművelési minisztérium és a nemzetiségi lapok szerkesztőségei munkatársainak tartottak közös értekezletet. A KV-határozat nem volt nyilvános, a párt és a közigazgatás alsóbb szervezetei is csak szóbeli tájékoztatókon ismerhették meg annak tartalmát. Az értekezlet lehetőséget nyújtott a határozatok ideológiai értelmezésére, illetve a nemzetiségi oktatással kapcsolatos konkrét információk közlésére is, amitől a Nemzetiségi Osztály hatékonyabb együttműködést remélt az érintettekkel. Bár a határozat nem foglalkozott a nacionalizmus, internacionalizmus, sovinizmus kérdésével vagy a határon túl élő magyarság problémáival, az értekezleten ezen fogalmak aktuálpolitikai értelmezései is nagy hangsúlyt kaptak.[816]

A minisztérium a német tannyelvű általános iskolák szervezése kapcsán alapvetően továbbra is a megyékre támaszkodott, azaz a középszintű közigazgatásra bízta a helyi kezdeményezések fölmérését, illetve támogatását. Egyes esetekben maga is kezdeményezte általános iskolák nyitását. Az 1955. május 31-én kiadott azonos tartalmú utasítással, negyedévente ismételten felmérte, hol, mi történt, történt-e egyáltalán elmozdulás. Az adatszolgáltatás folyamatossá tételével az állandóan változó struktúráról legalább némi áttekintése volt. Az általános iskolákat érintette az a rendelkezés is, miszerint az 1956/57. tanévtől kezdődően az alsó tagozat 1–4. osztályában egyszerre kellett elindítani a német anyanyelvű osztályokat. Az előírást a tanterem- és pedagógushiány miatt a megyék egyszerűen nem tudták teljesíteni. A minisztérium forrásokkal azonban továbbra sem ren-

[815] MNL OL XIX-I-2-f 842-859-2-16/1955.

[816] MNL OL XIX-I-2-f 859-9/1956.

A minisztérium Nemzetiségi Osztálya az elkövetkező hónapokban nyitott a nemzetiségi szövetségek felé is. Egy körlevélben kinyilvánították, hogy a „párthatározatban szereplő oktatási és kulturális feladatok megoldása csak a szövetségekkel szoros együttműködésben valósítható meg. S hogy a szövetség az iskolaszervezési feladatok megoldásához segítséget nyújthasson, ismernie kell a nemzeti kisebbségi iskolákat és óvodákat". Ezért a minisztérium engedélyezte a szövetség által megnevezett munkatársaknak a nemzetiségi intézményekben történő tájékozódó látogatásokat. – MNL OL Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége 1955–1995. (a továbbiakban: XXVIII-I-1) Anyanyelvi oktatás 1956–1995. – Kovács Péter osztályvezető levele az MNDSZ-nek, 1956. október 28. 17. d.

delkezett, szerepe arra korlátozódott, hogy a megyéktől beérkezett költségvetési igények kielégítésénél igyekezett közbenjárni. Az 1956/57. tanévtől a minisztérium előírta azt is, hogy a német nemzetiségi iskolákban a vezetőváltást úgy kell biztosítani, hogy az intézmény egyik vezetője – igazgató vagy igazgató-helyettes – tudjon németül. Hiszen csak ebben az esetben tudják megítélni az oktatás színvonalát, de szempont volt az is, hogy az iskolát meglátogató delegációkkal tudjanak kommunikálni.[817]

A minisztérium Nemzetiségi Osztályának minden igyekezete ellenére sem következett be érdemi változás az 1956/57. tanévben a német általános iskolai oktatás terén. (29. TÁBLÁZAT) Az egyes megyék által 1955 őszén még 17 településen tervezett anyanyelvű oktatás valójában csak 3 községben indult el. Mind az MDP KV 1955. november 2-ai határozata a német nemzetiségi oktatás fejlesztéséről, mind a KV 1956. május 21-i határozata a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról formálisnak bizonyult. Az a tény, hogy a határozatokat nem hozták nyilvánosságra, jelzi a valódi szándékot. A különböző állami és pártszervek, nem beszélve a közvetlenül érintett nemzetiségekről, csak fölsőbb hatóságaik tájékoztatása révén – akik a maguk szája íze szerint interpretálták azt – szereztek tudomást az azokban foglaltakról. A helyi közigazgatási apparátus azon része is, amely a német oktatás terén érdemi lépéseket támogatott, miután az intézményhálózat bővítésére központi forrás nem állt rendelkezésre, vergődött a helyi igények és a központi elvárások hálójában. Nyilvánvaló, hogy a kommunista párt valójában továbbra sem akarta biztosítani a németek számára az anyanyelvű oktatást.

Az összesítő táblázat (30. TÁBLÁZAT) adatai megerősítik, hogy megmaradt a nagyfokú aránytalanság a német, illetve a többi nemzetiség iskolahálózatának nagysága között. Leszögezhető az is, hogy sem a délszláv, sem a román, sem a szlovák iskolák száma, s ezen belül az anyanyelvű, illetve nyelvoktató iskolák aránya sem változott érdemben. Gyakorlatilag az '50-es évek elejére kialakított struktúra változatlan maradt. Konzerválta az egyes kisebbségek iskolahálózata között az első években kialakult aránytalanságokat, mind az iskolatípusok, mind területi eloszlásuk tekintetében. Az összesítésben új, összehasonlító elemként tüntette fel a minisztérium a magyar és nemzetiségi iskolák számát és arányát, amivel nyilvánvalóan az intézethálózat arányosságát akarták bizonyítani. Önmagában ezek az adatok azonban csak országosan, s egyetlen szempont – létszám és iskolahálózat nagyság – tekintetében támasztják alá az arányosságot. Mélyebb összefüggéseket csak a lakosság nemzetiségi összetételének korcsoportos, megyei területi bontású adatai alapján lehetne megállapítani. Ezek közlésére azonban nem került sor.[818]

[817] MNL OL XIX-I-2-f 859-71/1955., 859-1/1956., 859-2/1956. és 14-859/1957.

[818] A MDP KV 1956. május 21-i határozatának elfogadását követően Kovács Péter a *Köznevelés*-ben értékelte a nemzetiségi oktatás helyzetét. Mindenekelőtt a KV-határozat jelentőségét méltatta: „A Központi Vezetőség referátumának felolvasása, megvitatása a taggyűléseken felkeltette a párt- és tömegszervezeti funkcionáriusok érdeklődését az ügy iránt, s amint ez lenni szokott, egy-egy ilyen beszámoló után – fellendülőben van a munka ezen a területen is". A nemzetiségi oktatás kapcsán

29. TÁBLÁZAT: *Az 1956/57. tanévben megnyíló német nemzetiségi oktatási intézmények*[819]

Megye	Általános iskola		Szakkörök		Középfokú oktatás	Felsőfokú oktatás
	Nyelvoktató	Tannyelvű	Általános iskola	Középiskola		
Baranya	Máriakéménd		Mecseknádasd		Pécs, Tanítóképző	Pécs, Pedagógiai Főiskola
	Hidas		Püspöklak			
	Babarc					
	Nagybudmér					
	Liptód					
	Nagykozár					
	Szajk					
	Bár					
Bács-Kiskun		Nemesnádudvar			Baja, gimn. I. oszt.	
		Gara				
Békés	Almáskamarás	Elek				
	Mezőberény					
Fejér	Mór leány					
	Mór fiú					
	Gánt					
Győr-Moson-Sopron		Ágfalva	Sopron, Mátyás kir.	Berzsenyi D. Gimn.		
Komárom	Tatabánya, Széchenyi isk.		Baj	Esztergom, Dobó I. Gimn.		
	Tatabánya, Ady Isk.		Máriahalom	Tatabánya, Radnóti M. Gimn.		
	Tarján					
	Csolnok					
Pest	Ceglédbercel					
	Iklad					

leszögezte, hogy a délszláv, román, szlovák iskolahálózat kialakítása lényegében befejeződött. „Ezeken a területeken csak minőségi továbbfejlesztésre, a tartalmi munka megjavítására van szükség". A német iskolahálózat kapcsán viszont tételesen számba veszi azokat a fejlesztési igényeket, amely a hátrányos helyzetük megszüntetéséhez szükséges. – Kovács Péter: Nemzeti kisebbségeink oktatásügyéről. *Köznevelés,* 1956. 16. 365–367.

[819] A kimutatást az OM Nemzetiségi Osztálya 1956. július 30-án a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége vezetőinek kérésére állítja össze. – MNL OL XIX-I-2-f 859-29/1956.

A Külügyminisztériumnak 1967 májusában készült jelentés 3 német tannyelvű – Nemesnádudvar, Gara, Elek – és 115 német nyelvoktató általános iskolát említ. Az országban ekkor 15 német nemzetiségi óvoda, német tannyelvű általános gimnázium, 1 tanítóképző és 1 főiskolai tanszék működött. – MNL OL XIX-I-2-f 859-21/1957.

Megye	Általános iskola		Szakkörök		Középfokú oktatás	Felsőfokú oktatás
	Nyelvoktató	Tannyelvű	Általános iskola	Középiskola		
Somogy	Szulok			Kaposvár, Óvónőképző		
Tolna	Gyönk		Nagymányok			
Vas	Kőszegfalva					
Veszprém	Bánd					
	Városlőd					

A közép- és felsőfokú oktatásban a német anyanyelven történő tanítás a minisztérium által kijelölt helyeken kezdődött el. A Nemzetiségi Osztály 1956. április 5-én, előzetes egyeztetések után utasította a Bács-Kiskun Megyei Tanács oktatási osztályát, hogy Baján a III. Béla Gimnáziumban az 1956/57. tanévben indítsa el a német tagozatot.[820] Az ehhez szükséges átalakításokról, annak költségvonzatairól jelentést kért. Minden évben újabb első osztály indításával – egy-egy osztályba negyven gyerek, vegyesen fiúk és lányok fölvételével –, négy év alatt tervezték a gimnázium kiépítését. Az első évben a létszámra vonatkozó minisztériumi elképzelés túlzottnak bizonyult. 1956 májusában Tolna, Komárom és Baranya megyékben egyáltalán nem volt jelentkező, Bács-Kiskun megyében 2 gyerek akart a német gimnáziumban továbbtanulni. A megyék azzal érveltek, hogy a szülők általános tantervű megyei magyar gimnáziumokba se szívesen engedik a gyerekeiket, főleg akkor, ha az kollégiumi elhelyezéssel jár. A minisztérium az eredménytelenség láttán értetlenségének adott hangot, és a megyéket újabb gyerekek fölkutatására utasította. Ide kellett átirányítani a pécsi tanítóképzőbe föl nem vett hallgatókat is. Végül az 1956/57. tanévben 13 tanulóval indult meg az oktatás. Valamennyi tárgyat, természetesen a magyar nyelv és irodalom kivételével, német nyelven oktattak. A tagozat vezetésével Schwalm Pált[821] bízták meg.[822] A tagozat indításáról az információk nem, vagy csak nagyon szórványosan jutottak el az érintett szülőkhöz. Schwalm Pál 1957 nyarán nemcsak a Bács-Kiskun megyei, de a baranyai, tolnai falvakat is fölkereste, hogy a szülőket személyesen tájékoztassa, illetve megfelelő létszámú tanulót toborozzon. A helyi tanácsi és pártapparátus tagjaival, valamint a szülőkkel való találkozásai megerősítették abban, hogy erre mindenképpen szükség volt. Egyrészt a szülők túlnyomó többsége nem tudott az iskola létezéséről, arról pedig végképp nem volt információjuk, hogy mit és hogyan oktattak, melyek a továbbtanulási lehetőségek. A szülők politikai aggá-

[820] „Német tannyelvű gimnázium létesítése Baján", az OM 859-B3/2/1956. számú utasítása. Az utasítás foglalkozott az elhelyezés, a tantestület, a tankönyvek és a beiskolázás problémáival is. – MNL OL XIX-I-4-g tétel nélkül (a továbbiakban: t. n.) kis számos-34/1959.

[821] Schwalm Pál (1918–2001): Magyar–német szakos tanár, 1947–1958 között a bajai III. Béla Gimnázium tanára, 1958–1973 között a Frankel Leo Német Nyelvű Gimnázium vezetője. Több néprajzi tárgyú kötete jelent meg. 1992-ben megkapta a Magyar Köztársaság Érdemrend Középkeresztjét. – Treszl, 1993. 145–146.

[822] MNL OL XIX-I-2-f 859-B-3/1956. és XIX-I-4-g t. n.–kis számos-34/1959.

30. TÁBLÁZAT: *A magyar és nemzetiségi általános iskolák száma és aránya megyénként, 1956/57. tanév*[823]

Megye	Magyar	Délszláv		Német		Román		Szlovák		Nemzetiségek összesen		Nemzetiségi iskolák aránya a magyarhoz
		T	Ny	T	Ny	T	Ny	T	Ny	T	Ny	
Baranya	402	3	15		51					3	66	17,1 %
Bács-Kiskun	510	5	8	2	13				1	7	22	5,6 %
Békés	340	1		1	2	6	7	4	39	12	48	17,6 %
Borsod-Abaúj-Zemplén	480							1	19	1	19	4,1 %
Csongrád	363	3				1			3	4	3	1,9 %
Fejér	238				3						3	1,2 %
Győr-Moson-Sopron	258		3		5						8	3,1 %
Hajdú-Bihar	287					3	5			3	5	2,7 %
Heves	173								2		2	1,1 %
Komárom-Esztergom	131				7				6		13	9,9 %
Nógrád	198								19		19	9,6 %
Pest	369	3	2		17				17	3	36	10,5 %
Somogy	337		4								4	1,1 %
Szabolcs	411								7		7	1,7 %
Szolnok	293	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tolna	198				7						7	3,5 %
Vas	264		13[824]		5						18	6,8 %
Veszprém	329				6						6	1,8 %
Zala	292		7								7	2,3 %
Budapest	296	1						1		1	1	0,6 %
Összesen	6 169	16	52	3	116	10	12	6	113	34	294	5,3 %

T. = Tannyelvű; Ny. = Nyelvoktató

lyokat – „egy Bund-iskola feltámasztásától félnek, aminek esetleg ismét komoly következményei lesznek" – is megfogalmaztak, amit a kitelepítés végrehajtásának tapasztalata, s a helyi tanácsi és pártapparátus viselkedése erősített. Többen anyagi okokra hivatkozva nem taníttatták tovább jeles, vagy kitűnő előmenetelű

[823] MNL OL XIX-I-2-f 859-21/1957.

[824] Ebből 6 szlovén.

gyermeküket. Végül 34 gyerek iratkozott be az 1957/58. tanévre. Schwalm Pál a minisztériumnak küldött jelentésében hangsúlyozta, hogy a személyes felvilágosító munkára a következő években is mindenképp szükség lesz.

Érintette az általa vezetett német tagozatot, a személyét, illetve az ott tanítókat ért támadásokat is. „Sajnos van olyan szélsőséges vélemény is, amely németországi szállászcsinálót lát az iskolában, és mindenféle ferde tendenciát magyaráz bele a német tagozat létezésébe. […] Szeretném itt világosan leszögezni, hogy a német tagozatban és annak egész munkájában nem látok a magyarság érdekeit sértő tendenciát. Ellenkezőleg. Azoknak, akik ma azzal vádolnak bennünket, hogy »kiütközik ismét sváb vérünk«, azt szeretném felelni, hogy ifjan, 23 éves fejjel nem kábultam el az akkori hatalom ígéretétől, s ma érettebb fővel még inkább tudom, hogy mi a teendőm."[825]

A megyei, járási és a városi tanácsi és pártapparátus mindent megtett a tagozat ellehetetlenítéséért. A megyei tanács korábbi ígéretével ellentétben a német tagozatra az 1957/58. tanévre beiratkozott 34 gyerek közül csak egyharmaduknak akart kollégiumi elhelyezést biztosítani. Ezzel erodálta Schwalm Pál személyes tekintélyét, lehetetlen helyzetbe hozta őt a szülők előtt, akik a teljes bizonytalanság hatására néhány gyereket átírattak másik iskolába. A gimnázium épületében a német osztályok részére kijelölt tantermek tanításra alkalmatlanok voltak, padlózatukat nem cserélték ki az évkezdésre. Így a német osztályok nem tudtak együtt kezdeni a többi diákkal. A szűkös anyagi források elosztása, a tanterem beosztások miatt a tagozat és a III. Béla Gimnázium vezetői között állandósultak a konfliktusok.[826]

A minisztérium a fenti okok miatt, s mert a többi nemzetiségi gimnáziumok mind önállóan működtek, a tagozat mielőbbi önállóvá válását akarta elérni. Ezért utasította a megyei tanácsot, hogy az 1958/59. tanévtől a bajai német gimnázium önálló működésének feltételeit biztosítsa. Forrást azonban ehhez nem tudott adni, így a helyi apparátus könnyen negligálhatta az utasítást.[827]

A kialakult helyzet miatt 1958 augusztusában Schwalm Pál lemondott a német tagozat vezetéséről. Nyilvánvalóvá vált számára, hogy a helyi vezetők a tagozat működését minden lehetséges módon akadályozzák. Nem biztosítottak számukra önálló épületet, nem alakulhatott önálló tantestület, sőt egyetlen egyetemi vég-

[825] MNL OL XIX-I-2-f-14/859-S2/1957.

[826] MNL OL XIX-I-2-f-14/859-S2/1957.

[827] A minisztérium 1957. november 29-én adta ki utasítását, amely kimondta, hogy a megye a „német gimnázium beiskolázásának feltételeiről (épület, tanerők, iskoláztatás) valamint – a tagozat önállósítását figyelembe véve – a fejlesztési igényekről az 1958-as költségvetésben gondoskodjék". – MNL OL XIX-I-2-f 859-B-1-8/1957.

Miután az 1958. évi költségvetések elfogadása ekkorra már megtörtént, a helyi apparátus forráshiányra hivatkozva megtagadta a minisztériumi utasítás végrehajtását, s leszögezte, hogy a „bajai német gimnázium beiskolázási feltételeit jelenleg csak a Művelődésügyi Minisztérium biztosíthatja a Pénzügyminisztériummal egyetértésben". – MNL OL XIX-I-2-f 859-B-1-9/1957.

zettségű szaktanár alkalmazását sem sikerült elérni.[828] Nem engedélyezték a nagy létszámú osztályok bontását, nem oldódott meg a német diákok kollégiumi elhelyezése, s a tankönyvek beszerzése is jóval több problémát okozott, mint a magyar tagozaton. Az utolsó csepp a pohárban mégis az lehetett, hogy a helyi tanácsi vezetők a német tagozatra jogszerűen felvett 3 magyar gyerek kizárására kötelezték. „A jelenlegi körülmények között nem a küzdelmektől és a nehézségektől riadok vissza. Azért lépek vissza, mert az iskolának semmi fejlődési lehetőségét nem látom, az itt végzendő növendékek jövőjét és elhelyezkedési lehetőségét veszélyeztetettnek látom. Így legszűkebb korlátok közé szorított, éppen csak megtűrt, tanulmányi szempontból pedig alacsonyan mozogható iskolának igazgatóhelyettese nem kívánok lenni. Mivel pedig a tanulmányi színvonal biztosításához a feltételeket nem láttam biztosítottnak, ezen a tagozaton tanítani nem kívánok ezentúl. Ha vállalnám ilyen adottságok, ilyen körülmények és ilyen hangulat mellett a munkát, jogos lenne a felelőtlenség vádja"[829] – írta. Schwalm Pál lemondását a minisztérium nem fogadta el.

A minisztérium nem engedett az önálló intézmény létrehozásából, de érdemi változást nem tudott elérni. Jól tükrözi ezt a Baján 1959. február 19-én megszületett megállapodás. Eszerint a német gimnázium önállósága csak az oktató-nevelő munkára és igazgatási feladatokra korlátozódott. Az 1959/60. tanévben is a III. Béla Gimnázium épületében működött a tantermek kis száma miatt, délután folyt a tanítás. Önálló költségvetéssel nem rendelkezett.[830] Végül 1959. március 3-án az iskola Német Nyelvű Gimnázium néven önálló intézménnyé alakult, igazgatójának Schwalm Pált nevezték ki.

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének vezetője, Wild Frigyes, egyrészt érzékelve a bajai német gimnázium bizonytalan helyzetét, másrészt a területi egyensúly érdekében 1957. április 27-én kezdeményezte Budapesten is német gimnázium létrehozását. Kérését azzal indokolta, hogy az ország délnyugati csücskében fekvő Bajára egyes megyékből a távolság miatt nem szívesen engedik el gyermekeiket a szülők, mert a kapcsolattartás nagyon nehézkessé válik. Elegendő, jól képzett pedagógus is csak Budapesten van, akikkel azt a „színvonalat, amelyet egy hazai német gimnáziumtól jogosan megkövetelünk", biztosítani lehet. Véleménye szerint egy ilyen gimnázium létrehozása fontos lenne a Budapest környéki bányásztelepülések – Csolnok, Pilisvörösvár, Pilisszentiván, Tatabánya, Oroszlány, Brennbergbánya – német lakói számára, akiket a kitelepítés nem

[828] Wild Frigyes egy évvel korábban a bajai német gimnáziumi tagozat és a pécsi tanítóképző tanári karának megerősítése érdekében kérte, hogy a minisztérium tegye lehetővé egy-egy NDK-beli német tanár beosztását. Erre azonban akkor nem került sor. – MNL OL XXVIII-I-1 Anyanyelvi oktatás 1956–1995. Wild Frigyes levele a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának, 1957. június 22. 17. d.

[829] MNL OL XIX-I-4-g 1. tétel. Személyi ügyek 1958. Schwalm Pál lemondása, 1958. augusztus 23. Az aktára a következő megjegyzést írták: „1958. augusztus 30-án folytatott személyes megbeszélés alkalmával a lemondást visszavonta".

[830] MNL OL XIX-I-4-g-t. n.–kis számos-72/1957.

érintett. Továbbá egy német tannyelvű gimnázium fontos lenne a pedagógusképzés – az ELTE német szakos hallgatói itt végezhetnék tanítási gyakorlatukat – és a továbbképzés szempontjából is. De hangsúlyozta azt is, hogy a gimnázium létrehozása baráti gesztust jelentene a „nekünk annyi támogatást nyújtó Német Demokratikus Köztársaság felé is. Emellett a nagyvárosi elhelyezés, hasonlíthatatlanul kulturáltabb légkörével, mindenképpen elősegítené a sokoldalú kádernevelés célszerű megoldását".[831] Budapesten, Kőszegen és Pécsett az 1958/59. tanévben egy-egy osztállyal kezdte meg működését a gimnáziumi német tagozat.

A bajai német gimnázium működésével egy időben, 1956 szeptemberében kezdődött meg a német tanítóképzés a pécsi Teleki Blanka Tanítóképzőben. Itt is először csak egy, az I. osztályt indították el, és minden évben újabb osztály indítását tervezték. A teljes vertikum kiépüléséig a német osztályok a tanítóképző tagozataként működtek. Egy-egy osztályba 25 tanuló felvételét engedélyezték, bár a túljelentkezéstől itt sem kellett tartani. 1956 nyarán két időpontban is lehetett felvételizni.[832]

A működés alig egyéves tapasztalatait, a hallgatók túlterheltségére s bizonyos tárgyak magyarul oktatására vonatkozó kéréseket 1957 őszén nevelőtestületi értekezleten vitatták meg. Dr. Szántó Károly igazgató a minisztérium Nemzetiségi Osztályát mindenekelőtt arra kérte, hogy határozzák meg az intézmény jellegét, tantervét, azaz milyen nyelvű iskolában való tanításra képesít, s vizsgarendjét is. Az első tanévben mindezek tisztázatlanok voltak. A hallgatók a pedagógusok által feldolgozott tananyag vázlataiból tanultak. Így a német szaktárgyi képzés, összevetve a magyar nyelvű tanítóképzéssel, szükségszerűen alacsonyabb színvonalú lehetett. Az NDK-ból behozott tankönyvek használhatatlanok voltak, csakúgy, mint a magyar nyelvű tanítóképzős könyvek mechanikus fordításai, amelyek a nyelvi, didaktikai szempontokat nem érvényesítették. A gyakorlóiskolának kijelölt Pécs-Bányatelepi Általános Iskolában csak heti 3 órában folyt nyelvoktatás, tehát a német tanítóképző hallgatói egy olyan iskolában végezhették tanítási gyakorlatukat, ahol a tanítás nyelve túlnyomórészt magyar. Az általános iskolában tanító pedagógus a „maga bevallása szerint sem tud megfelelni azoknak a követelményeknek, amik a német tanítóképzéshez szükségesek".[833] Általában gondot okozott a hallgatók nyelvtudása. A szaktantárgyak német nyelven való elsajátítása olyan megterhelést jelentett számukra, hogy a nevelés- és lélektan tárgyak tanítását magyar nyelven kérték. Ehhez azonban a minisztérium nem járult hozzá. Szántó Károly igazgató a minisztériumtól a hallgatók nyelvtudásának megerősítésére 4–6 hetes NDK-beli táborozás biztosítását kérte. Nehezményezte, hogy

[831] MNL OL XIX-I-2-f 859-13/1957.
[832] MNL OL XIX-I-2-f 859 P-1/1956., P-1/3/1956., és P1/5/1956.
[833] MNL OL XIX-I-2-f 859-P10/1957.

tényleges segítséget a szóbeli tanácsokon és elvi támogatáson kívül nem kaptak a minisztériumtól.[834]

Magyarországon a háború után több mint egy évtizedig szünetelt a német szakos tanárképzés is. Így mind a tannyelvű, mind a nyelvoktató német általános iskolákban németül beszélő, de annak tanítására nem képesített pedagógusokat alkalmaztak. A tervezett német iskolahálózat fejlesztése – újabb 25-30 tannyelvű, illetve 150-200 nyelvoktató iskola, illetve tagozat – elodázhatatlanná tette a német szakos általános iskolai tanárképzés megszervezését. A Pénzügyminisztérium csak úgy járult hozzá a képzés elindításához, ha az sem a beiskolázási, sem az oktatói létszám, sem az előirányzat növekedését nem jelenti. Az Oktatásügyi Minisztériumnak saját költségvetéséből, póthitel igénylése nélkül kellett a szak indítását biztosítani. A Pécsi Pedagógiai Főiskolán nappali és levelező tagozaton egyaránt 1956 szeptemberében indult el ismét a német szakos tanárképzés.[835]

Törekvések és realitások (1956–1957)

Az 1956-os forradalmi események a pedagógusok disszidálása, a tanulók lemorzsolódása – a diákotthonban lakók nagy számban tértek haza – révén érintették a nemzetiségi iskolákat is. Több helyen sor került a nemzetiségi, főleg szlovák iskolák bezárására, vagy átmenetileg a tanítás szüneteltetésére. Ugyanakkor a megyei jelentések alapján az is megállapítható, hogy a nemzetiségi iskolahálózat összességében stabil maradt.

A Nemzetiségi Osztály 1957 első felében mindenekelőtt a forradalom hatására bekövetkezett változásokat mérte föl, majd az 1957/58. tanévben a megszűnt iskolák és csoportok újjászervezésén dolgozott. 1957. január 29-én körlevélben szólította föl a megyei tanácsok művelődési osztályait, hogy készítsenek össze-

[834] MNL OL XIX-I-2-f 859-P10/1957.

A német tanítóképző hallgatói még az 1959/60. tanévben is a pécsi magyar gyakorló iskolában hospitáltak. Néha látogatták a Pécs-Bányatelepi Általános Iskolában a németórákat. Pusztai János, aki a német nyelvet tanította, nem rendelkezett okleveles gyakorlóiskolai képesítéssel, több évtizedes gyakorlata és német nyelvtudása alapján esett rá a választás. – MNL OL XIX-I-4-g t. n.–kis számos-6/1957.

[835] A minisztertanácsi előterjesztés, illetve az egyes tárcák véleménye titkos minősítésű volt.

A képzés kétszakos volt, a szakpárosítást az oktatási miniszter határozta meg. Az iskolák igényei alapján német–magyar, német–történelem, német–ének és német–testnevelés szakpárosítással indult el a képzés. – MNL OL XIX-I-2-g 0021/21/1956.

A tanszék vezetésére Vargha Károly kapott megbízást. – MNL OL XIX-I-2-f 14/859-11/1956.

Ezekkel a pozitív lépésekkel – német közép- és felsőfokú oktatás megszervezése, a MDP KV 1956. májusi határozata – párhuzamosan a minisztériumi szakapparátus egy része a tannyelvű oktatás megszüntetéséért, illetve a csökkenő létszámú nemzetiségi iskolák magyar tannyelvűvé alakításáért szállt síkra. – Tilkovszky, 1998. 149.

foglaló jelentést a nemzetiségi oktatásban bekövetkezett változásokról.[836] A változások kevésbé érintették a román és német iskolákat, nagyobb mértékben a szlovákokat. Román tannyelvű általános iskola bezárására nem került sor. Kétegyházán a nyelvoktatás ideiglenesen szünetelt. A román tannyelvű iskolákban 15-tel, a nyelvoktatókban 29-cel, a gyulai román gimnáziumban 11-gyel csökkent a tanulói létszám. Azaz ennyi gyerek évközben átiratkozott magyar tanítási nyelvű iskolákba. A jelentés szerint a román iskolákban tanító pedagógusok közül 4 személy disszidált. A német tannyelvű iskolák többsége is működött tovább. Bezárásra került viszont „a tanulók elköltözése miatt" a nyelvoktató iskola Kiskassán. További öt településen – Újpetre, Kátoly, Mohács-Szőlőhegy, Nagyárpád, Gyönk – a pedagógus betegsége, letartóztatása vagy elköltözése, illetve tanterem építése miatt szűnt meg ideiglenesen a német nyelvoktatás.[837] A tannyelvű iskolák közül csak Elekről jelentették 4 tanuló kimaradását. A nyelvoktató iskoláktól beérkezett adatok ellentmondásosak. Az egyes megyei kimutatások 34 tanuló kimaradását jelzik, de a Pest megyei jelentés nem tartalmazta a nemzetiségi iskolákat elhagyó tanulók létszámát, sőt a jelzett tanulólétszám 438 fővel magasabb az év elejinél. Vas megye 3 községéből – Pornóapáti, Felsőcsatár, Szentpéterfa – egész osztályok, összesen 120 gyerek disszidált. Ezek egy része is részt vett német nemzetiségi oktatásban. A bajai gimnáziumot 3 tanuló hagyta el. A Győr-Sopron és Vas megyei pedagógusok közül hat személy, Bács-Kiskun megyéből egy személy hagyta el az országot. Tolna megyében sem történt számottevő változás, sem a tanulók létszámában, sem a nyelvoktató iskolák számában.[838]

[836] Ebben településenként föl kellett sorolni a megszűnt vagy szünetelő nemzetiségi intézményeket, az eltávozott pedagógusok nevét, érinteniük kellett a tanulói létszám csökkenését és annak okát, a szakfelügyelet további biztosításának módját. Részletesen ismertetniük kellett, hogy milyen idegen nyelv tanítását vezették be. – MNL TML Tolna Megyei Tanács VB Művelődési Szakigazgatási Szerve Művelődés Osztálya (a továbbiakban: XXIII. 16. b) 74 175/1957. A jelentést március 1-ig kellett megküldeni a minisztériumnak.

[837] Az 1956 utáni baranyai iskolaszervezésekre részletesen lásd Füzes Miklós: A nemzetiségi oktatás fejlődése a Délkelet-Dunántúlon 1949–1972. In: *Baranyai Helytörténetírás 1983–1984.* (Szerk. Szita László). Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1985. 575–602., valamint Füzes Miklós: *Az alsó- és középfokú nemzetiségi oktatás története Délkelet-Dunántúlon 1945–1985.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1990.

[838] Kismányok: „Vezetésem alatt álló iskolában nem szűnt meg a nemzetiségi nyelvoktatás. A nyelvoktató személyében változás nem történt. Létszámcsökkenés nincs. Idegennyelv-oktatást eddig nem vezettünk be. A magyar szülők egy része kívánja a német nyelv bevezetését, de erre nem kaptam semmiféle útmutatást".

Gyönk: „Jelentem, hogy a nemzetiségi német nyelvoktatást nem vezettük be, mert október 1-én terveztük a beindítást, de ekkor az iskola nevelőinek száma oly kevés volt, hogy ennek alapján a járási oktatási osztály nem engedélyezte annak bevezetését. […] Az októberi eseményekkel kapcsolatban a szülők a német nyelv tanítását kérték idegen nyelvként a VIII. osztály kivételével, ahol megtartottuk az orosz nyelvet. Február elejével terveztük bevezetni a német nyelv tanítását, de távbeszélőn a Megyei Művelődési Osztálytól azt a felvilágosítást kaptam, hogy várjunk a német nyelv bevezetésével". – MNL TML XXIII. 16. b 74 175/1957.

Bár a szlovák tannyelvű általános iskolák (6) és középiskolák (2) is tovább működtek, a tanuló-létszámban nagyobb veszteséget könyvelhettek el, mint a német, vagy román iskolák. A hat szlovák tannyelvű általános iskolában 1956 szeptemberében 762 tanuló kezdte meg a tanévet, számuk 1957 tavaszára 79 fővel csökkent. A szlovák tannyelvű középiskolák ugyanebben az időszakban a 138 tanulóból 15-öt vesztettek el. A pedagógusok száma nem változott. A szlovák nyelvoktató iskolák száma 19-el csökkent. Pedagógus hiány miatt 7, betegség miatt 3, míg „az októberi események hatására a szülők kívánságára 9 iskolában szűnt meg a nyelvoktatás. A nyelvoktatásban részt vevő tanulók létszáma 1387 fővel, mintegy 15%-al csökkent.[839]

A forradalmi eseményekkel összefüggésben az 1956/57. tanévről beszámoló megyei tanácsi és szakfelügyelői jelentések sem fogalmaztak meg a fentiektől eltérő tendenciákat. Egyébként pedig pragmatikusan ismétlik a már eddig is számtalanszor hangoztatott – a tanárhiányra, a tanteremhiányra vagy a továbbra is taníthatatlan tankönyvekre vonatkozó – véleményüket, az iskolák működését nehezítő, vagy ellehetetlenítő körülményeket.[840]

Az 1957/58. tanév előkészítése során mind a minisztérium, mind a megyék alapvetően az eddigi struktúra megszilárdítására törekedtek. Egyetlen megye részéről sem fogalmazódott meg új nemzetiségi iskola nyitásának igénye. Stabilizálni igyekeztek viszont az előző évben megkezdett, az 1–8. évfolyamon párhuzamosan bevezetett nyelvoktatást, továbbá a nagyobb létszámú csoportok bontására törekedtek. Mindettől az oktatás minőségének javulását várták, ami, tekintettel arra, hogy több helyütt továbbra is nagymértékű volt a pedagógushiány, önmagában a szervezeti változtatásoktól, aligha következett be.[841]

1957 szeptemberétől vezették be a magyar nyelvű gimnáziumokban a nemzetiségek nyelvének rendkívüli tárgyként való oktatását. Ezzel lehetővé vált, hogy a gimnáziumban továbbtanuló nemzetiségi gyerekek anyanyelvük – német, román, szerb, szlovák – tanulását folytathassák. Az intézkedés a nyelvi asszimiláció lassítását szolgálta, de erre csak részben volt alkalmas. Egyrészt a magyar nyelvű gimnáziumokban csak szórványosan szerveztek egy-egy ilyen csoportot, elsősorban a német nyelv tanítása vált általánosabbá. Másrészt a heti néhány óra elégtelen a nyelvi asszimiláció megakadályozására, legjobb esetben is csak annak lassulását eredményezhette.[842]

A forradalmat követő időszakban mind a nemzetiségi szövetségek vezetői, mind a Nemzetiségi Osztály munkatársai azt a tényt, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, valamint a Magyar Szocialista Munkáspárt különböző testületei mind elvi, mind gyakorlati kérdések kapcsán ismét foglalkoztak a magyarországi

[839] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. Jelentések a német, román, délszláv iskolák helyzetéről, 1957. március 14–15. – A délszláv iskolákra vonatkozó jelentést nem leltem föl.

[840] XIX-I-4-g 34. tétel és Pártállam, 2003. 254–265.

[841] MNL OL XIX-I-2-f 859-11/1957.

[842] MNL OL XIX-I-2-f 859-21/1957.

nemzetiségek helyzetével, egy konszolidációs folyamat kezdeteként, nyitásként értelmezték. Úgy ítélték meg, hogy mindez lehetőséget teremt az elmúlt évtizedben állandósult problémák megoldására, az oktatás tartalmi és szervezeti kereteinek modernizálására, rugalmasabbá tételére. Erre lehet következtetni azokból a nemzetiségi szövetségek és a Nemzetiségi Osztály által 1958/59-ben tett konkrét kezdeményezésekből, amelyeket az MSZMP PB határozatának előkészítésével párhuzamosan igyekeztek keresztülvinni. Mindenekelőtt a struktúra centralizáltságát igyekeztek oldani, a döntéseknél a helyi körülmények nagyobb mértékű figyelembevételére törekedtek. A minisztérium Nemzetiségi Osztálya a döntések előkészítésekor, illetve a végrehajtás során a korábbiaknál nagyobb mértékben támaszkodott a nemzetiségi szövetségek véleményére, tapasztalatára.

A minisztérium Nemzetiségi Osztálya 1958 elején ismét elővette a nemzetiségi iskolahálózat fejlesztésének kérdését. 1958. január 14-én, a tervezett miniszertanácsi előterjesztésre hivatkozva, arra kérte a szövetségeket, hogy értékeljék a nemzetiségi oktatás eddigi tapasztalatait. A kérésre a szlovák, román és német szövetség vezetése reagált.

Bielik György, a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének elnöke 1958. február 19-én írott levelében mindenekelőtt leszögezte, hogy átfogó javaslatot nem tud tenni.[843] Egyrészt nem álltak rendelkezésére a megfelelő adatok, másrészt gépkocsi hiányában alig tudtak kapcsolatot tartani a helyi közösségekkel. Bár elismerte, hogy az elmúlt 8-9 évben születtek eredmények is – kialakult a szlovák értelmiség magva, az anyanyelvi kultúra továbbfejlesztésének alapjai –, de a változásokat nem tartotta megfelelő üteműnek, tartalmát pedig egyértelműnek. A pedagógushiány továbbra is nagy, ennek ellenére a végzett szlovák fiatalokat sokszor nem nemzetiségi területen helyezik el. Javasolta, hogy a minisztérium által készítendő fejlesztési terv értékelésére hozzanak létre egy 7-8 tagú bizottságot, amelybe a legjobb megyei szakembereket is vonják be. Az egyes intézménytípusok kapcsán jószerével megismételte a már korábban is tudott és hangoztatott problémákat.

Wild Frigyes, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének elnöke levelében hasonló érveket fogalmazott meg, mint Bielik György. Ő is támogatta, hogy a minisztérium a nemzetiségi oktatás hosszú távú fejlesztési/fenntartási tervét kidolgozza. Ugyanakkor leszögezte, hogy a rendelkezésére álló rövid idő, valamint a szövetség körülményei – gépkocsi, illetve a németoktatásra vonatkozó adatok hiánya – miatt, valamennyi szempontra kiterjedő javaslatot nem tud adni. A német iskolahálózat fejlesztését alapvetően gátló tényezőnek nevezte a közösség tagjainak félelmét mindattól, „ami német mivoltukat bizonyítja", „bizonyos

[843] Az alábbiakban a levél legfontosabb elemeit foglalom össze. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 012/1958. – A dokumentumban tett javaslatokhoz a minisztérium egyik munkatársa ceruzával lapszéli jegyzeteket tett. A javaslatok nagy részével nem értett egyet, azt nem támogatta. Különösen a nyelvoktatás felülről történő szorgalmazását vetette el, a lemorzsolódást csupán az asszimilációnak tulajdonította.

társadalmi és gazdasági kérdések rendezetlenségét", valamint a helyi lakosság, a tanácselnökök, iskolaigazgatók – „főleg ha azok egyidejűleg telepesek is – körében meglévő nacionalizmust.[844] Az anyanyelvű oktatás kapcsán egyrészt azt sürgette, hogy legalább azokban a községekben építsék ki az óvodai hálózatot, ahol a lakosság túlnyomó többsége német, és a gyerekek jól beszélik anyanyelvüket. Enélkül ugyanis iskolás korukra ezek a gyerekek is jelentősen vesztenek német nyelvi kompetenciáikból. Másrészt olyan iskolák létrehozását sürgette, amelyekben mind a magyar, mind a német nyelv tökéletes elsajátítását biztosítani tudják. Úgy vélte ugyanis, hogy a szülőket az anyanyelven történő taníttatástól sokszor az a félelem tartja vissza, hogy gyerekeik nem tanulnak meg jól magyarul.

Kifogásolta az univerzalitás hiányát is. Azaz: „Mindaddig, amíg csak elszigetelten tudunk egy-két iskolát létrehozni, igen nehezen fog menni az iskolahálózat fejlesztése. A kezdet megállott, és ha nem fog folytatódni, a megállott kezdet már a véget is jelenti".[845] Érthetetlennek nevezte, hogy számos olyan településen – Pula, Óbánya, Ófalu, Gyód, Csolnok, Dunaszentmiklós – sem sikerült német nyelvű iskolát létrehozni, ahol gyakorlatilag a teljes lakosság német anyanyelvű. Éppen ezért ő is elképzelhetőnek tartotta, hogy „általánosságban, vagy bizonyos helyeken" kötelezően vezessék be a német nyelv oktatását. Azzal érvelt, hogy az iskolában a magyar gyerekek számára is kötelező anyanyelvük tanulása, ami alól nem kaphatnak felmentést. Ennek analógiájára akarta a nemzetiségi gyerekeket is anyanyelvük oktatására kötelezni. Mindezt azzal támasztotta alá, hogy így a félelem miatt ki nem nyilvánított igények is kielégítésre kerülnének. Hivatkozott Czapp Ferenc mágocsi kosárfonó hozzá írt levelére, amely szerint: „12 évi rugdosás után merne valaki szólni? Mi kérni, vagy kérvényezni semmit sem fogunk, hogy utána valaki piszkáljon, de ha elrendelik, elfogadjuk".[846]

Rámutatott a nyelvoktató iskolák egyenetlen területi eloszlására is. E szempontból különösen Somogy megyében, Tolna megye egy-egy járásában, Komárom-Esztergom és Pest megyében látott hiányosságokat, ezért 92 települést fölsorolva konkrét javaslatot is tett a nyelvoktatás bővítésére. Nehezményezte, hogy nem került még sor német diákotthon létrehozására, rámutatott a pedagógusképzés, -továbbképzés, valamint a tankönyvkiadás hiányosságaira. Végezetül leszögezte, hogy a német iskolahálózat kiépítését jelenleg objektív és szubjektív nehézségek szövevénye akadályozza, amelyek fölszámolásához – megítélése szerint – évekre lesz szükség. Egyetlen biztató jelként a már létrehozott nyelvoktató iskolákat nevezte.[847]

[844] MNL OL XXVIII-I-1 Anyanyelvi oktatás 1956–1995. Wild Frigyes levele a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának, 1958. február 13. 17. d.

[845] MNL OL XXVIII-I-1 Anyanyelvi oktatás 1956–1995. Wild Frigyes levele az OM Nemzetiségi Osztályának, 1956. február 13. 17. d.

[846] MNL OL XXVIII-I-1 Anyanyelvi oktatás 1956–1995. Wild Frigyes levele az OM Nemzetiségi Osztályának, 1956. február 13. 17. d.

[847] MNL OL XXVIII-I-1 17. d. Anyanyelvi oktatás 1956–1995. Wild Frigyes levele az OM Nemzetiségi Osztályának, 1956. február 13. 17. d.

Önkritikusan elismerte, hogy az oktatásra a szövetségnek is több figyelmet kell fordítania, ezért a szövetség egyetlen betöltetlen státuszán pedagógus alkalmazását tervezte. Néhány héten belül pedig létrehozták az Országos Német Pedagógiai Tanácsot, amelynek feladata az volt, hogy a szövetség vezetőinek kérésére elvi kérdésekben állást foglaljon, illetve a gyakorlati problémák megoldására javaslatot tegyen. A testületet olyan, az oktatás különböző területein dolgozó szakemberekből állították össze, akik szakmai tudásukkal segíteni tudták a szövetség vezetőit a különböző hatóságokkal szemben, ugyanakkor a szülőkkel és pedagógusokkal is el tudták fogadtatni a szövetség törekvéseit.[848]

A Nemzetiségi Osztály a román és szlovák szövetségtől beérkezett javaslatok alapján 1958. március 6-án körlevélben utasította Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Komárom-Esztergom, Nógrád és Pest megyéket, hogy a szövetségek által megjelölt településeken „a múlt évek szervezeti munkájától eltérően alapos és minden szempontra kiterjedő gondos felmérést végeztessen", s kedvező feltételek esetén az intézmények szervezését is kezdjék meg.[849] A szövetség a román anyanyelvű oktatás bevezetését a Kétegyháza-Petőfi-telepi iskolában javasolta. Bár a helyi tanácsi és pártszervek ezt támogatták, az iskola tanulói összetétele – a 35 gyerek közül 25 román, 6 magyar, 3 vegyes házasságból származó, egy pedig cigány –, illetve a román gyerekek hiányos nyelvtudására hivatkozással elhalasztották a váltást.

A Nemzetiségi Osztály még ugyanennek az évnek az őszén újabb erőfeszítést tett a szlovák iskolahálózat stabilizálására. Az eddigi kudarc okait is számba véve dolgozták ki az 1958/59.–1961/62. időszakra vonatkozó fejlesztési tervet. Ledényi Ernő, aki a tervezetet készítette, mindenekelőtt az óvodák számának növelését és az anyanyelven való oktatás kiszélesítését tartotta fontosnak. Három év alatt összesen 20 új óvoda, 8 szlovák tannyelvű és 27 nyelvoktató általános iskola alapításával számolt. Mindkét oktatásiintézménytípusban, figyelembe véve a végzős pedagógusok számát, biztosítottnak látta a személyi feltételeket.[850]

A Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségének vezetői 1958 tavaszán–nyarán, a meglátogatott németek által lakott településeken az anyanyelvű oktatás terén tapasztalt hiányosságok kapcsán több ízben a Nemzetiségi Osztály intézkedését kérték. Kifogásolták például, hogy Rábafüzesen és Rönökön a szülők kérése, illetve a jogszabályi előírások ellenére, pedagógushiány miatt továbbra is csak a felső tagozatban volt német nyelvoktatás. Somogy megyében olyan községekben sem biztosították a németoktatást, ahol a tanulók több mint

[848] MNL OL XXVIII-I-1 Anyanyelvi oktatás 1956–1995. Wild Frigyes levele az OM Nemzetiségi Osztályának, 1956. május 25. 17. d

[849] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 092/1958. és Szesztay Ádám: Az 1960-as nemzetiségi iskolareform. In: *Anyanyelv, oktatás- közösségi nyelvhasználat.* (Szerk. Osvát Anna–Szarka László). Budapest, Gondolat Kiadói Kör–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003. 54–68. 57.

Figyelemreméltó, hogy a körlevél összeállításakor a német szövetség javaslatait nem vették figyelembe. A körlevél a németoktatás kérdéseit meg sem említi.

[850] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 054/1959. és Szesztay, 2003b 57.

fele német származású volt. A Baranya megyei Liptódon, ahol a lakosság 95%-a német volt, az iskolában bevezették ugyan a német nyelvoktatást, de a 78 német anyanyelvű gyerek közül csak 26 tanulta a németet. A szövetség vezetői ennek okát a községi tanács soviniszta magatartásában – a „németeknek csak a munkához van joguk" –, valamint abban látták, hogy a szülők nem ismerik jogaikat.[851]

A bajai német gimnázium kultúrcsoportja 1958. június 30. – július 7. között Győr-Sopron, Vas és Tolna megyei településeken lépett fel. A csoportot Krix György, a szövetség munkatársa is elkísérte, aki jelentésében nemcsak a műsor fogadtatását, de a felkeresett településeken a németek helyzetét érintő körülményeket is összefoglalta. Fertőrákos: „A tanács jó véleménnyel van a német ajkú dolgozókról, igyekszik többet foglalkozni problémáikkal. A németek kifogásolják, hogy a tanácsban nincs senki, aki a német nyelvet beszélné. A német lakosság kb. 20%-ot tesz ki. 38 tanácstag közül 3 német. Az iskolában kb. 100 német gyerek van. Sürgősen kérnek német nyelvoktatást. Szakerő van: Poór Endre személyében. A népkönyvtárban 600 könyv közül 50 német, ezeket sűrűn olvassák. Több német könyv kellene, a meglévőket pedig már sürgősen ki kellene cserélni. Ismeretterjesztő előadásokat kérnek".[852] Ágfalva: „A lakosság 35%-a német. Az iskolában 230 gyerek van, ezekből 50 gyerek jár német nemzetiségi nyelvoktatásra, 30-an német külön órára, 30-an iratkoztak be a német tagozatra. Az előadás alatt igen sokat foglalkoztunk az iskolakérdéssel. A német szülők ugyanis félnek gyerekeiket német iskolába küldeni, mivel a pap is körüljárta a falut, és a német iskola ellen agitált. Sőt ő még a járásnál is kérte ennek a beszüntetését".[853] Pári: „Az 1400 lakosból 1000 német. Végtelenül kedves, barátságos emberek. A nemzetiségi politikáról és eredményekről még nem hallottak. Újságot, naptárt nem ismertek. Előadásunkat kb. 300-an nézték meg. Okvetlenül kérnek német nyelvoktatást. Ennek bevezetését már a jövő tanévben szeretnék. Német szakos tanító nincsen! […] Német óvodát kérnek. Népkönyvtárból teljesen hiányoznak a német könyvek. Az iskolában 400 gyerekből 300 német ajkú. (Német tannyelvű iskola?) A tanács és a lakosság közt a viszony jó. Németek képviselve vannak a tanácsban. A templomban kérik az anyanyelv bevezetését. Ha szükséges, aláírásokat fognak gyűjteni. A pap, Szabados (Szeitz) András nem veszi figyelembe kérésüket".[854]

A jelentésben foglaltak egyrészt megerősítik, hogy a jogi lehetőségek és a szülők kérése ellenére az anyanyelvi oktatás biztosítására számos németek által lakott településen még nem került sor. Az anyanyelv ápolásának – minőségi irodalomhoz való hozzájutás – és használatának más lehetőségei pedig még korlátozot-

[851] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 378/1958.

[852] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 292/1958.

A körút eredeti tervében Kőszeg és Balatoncsicsó is szerepelt. Mindkét településen különböző okokra hivatkozva – nem tudnak szállást és közönséget biztosítani, nincs föllépésre alkalmas terem – az utolsó pillanatban lemondták a csoport fellépését. A fölkeresett települések Fertőrákos, Sopron, Ágfalva, Brennbergbánya, Pornóapáti, Pári, Mözs, Várdomb.

[853] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 292/1958.

[854] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 292/1958.

tabbak voltak. Nyilvánvaló az is, hogy e centralizált államigazgatási struktúrában a mozgástér nagyon korlátozott volt, éppen ezért felértékelődött a helyi vezetők szerepe, viszonyulása a nemzetiségekhez.

Az 1956-os forradalmat követően a Német Demokratikus Köztársaság is nagyobb figyelmet fordított a magyarországi németek helyzetére. A két ország közötti kultúregyezmény értelmében a német szakos tanárok számára az NDK-ban nyári továbbképző tanfolyamokat szerveztek. 1958 tavaszán a német fél kifogásolta, hogy a kiküldendő 20 pedagógus között csak 4 olyan szerepelt, aki német nemzetiségi iskolában tanított. A csoport nagyobb része magyar iskolák német szakos tanáraiból tevődött össze. A német fél ezért az arányok megváltoztatását kérte. Bár a közbelépést elsősorban politikai okok – a nyugatnémet befolyás ellensúlyozása és az NDK szerepének és jelentőségének megerősítése – motiválták, a német nemzetiségi iskolákra való odafigyelés is vitathatatlan.[855]

A párt- és a szakapparátus küzdelme (1958–1960)

A fentebb bemutatott gyakorlati lépésekkel párhuzamosan az 1956-os forradalmat követő konszolidációs folyamat részeként – mint ahogyan már korábban is jeleztem – a Forradalmi Munkásparaszt Kormány, valamint a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése is foglalkozott a magyarországi nemzetiségek helyzetével.[856]

Az MSZMP Politikai Bizottsága által 1958. október 7-én elfogadott a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról szóló határozata hosszú időre meghatározta a hazai nemzetiségpolitika alapelveit. A határozat megalkotásának szükségességét azzal indokolták, hogy az 1956. május 21-i párthatározat, amely bár „helyes volt, megfelelően alkalmazta a marxizmus-leninizmus tanítását hazai viszonyok között", nem vált eléggé ismertté, végrehajtását „az ellenforradalom és az azt megelőző események meggátolták". Ezért szükséges a határozat felújítása és az „ellenforradalom leverése utáni tapasztalatokkal való kiegészítése.[857] Bár a határozat érintette a háború után a németeket és délszlávokat

[855] Az NDK parlamenti küldöttsége 1957 októberében több német nemzetiségi iskolát is fölkeresett, s megállapították, hogy az „ott folyó politikai felvilágosító munka és nevelés meglehetősen alacsony fokon áll". – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 54 292/1958.

[856] A fejezetben a legfelsőbb állami és pártszervezetekben hozott döntéseknek csak az oktatással összefüggő részével, illetve az arra gyakorolt hatásával foglalkozom.

1957 nyarán újabb jelentés készült a magyarországi nemzetiségek helyzetéről az ENSZ számára is. Az oktatásra vonatkozó anyagot ismét a Nemzetiségi Osztály állította össze. – MNL OL XIX-I-2-f 859 21/1957. Erre vonatkozóan részletesen lásd Föglein Gizella: A nemzetiségi-kisebbségi kérdés, mint külpolitika államhatáron belül. Adatszolgáltatás az ENSZ-nek és párthatározat a magyarországi nemzetiségekről – 1958. *Jogtörténeti Szemle,* 2009. 1. 1–13.

[857] „A határozat az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos és Kulturális Osztályának, valamint a Művelődésügyi Minisztériumnak szeptember 12-i, „Előterjesztés a Titkársághoz a nemzeti-

ért állami diszkriminatív politikát, ezt egyoldalúan tette, mint ahogyan elítélőleg nyilatkozott az egyházaknak a nemzetiségek identitása megőrzésében játszott szerepéről is. Mind a magyar többségi társadalom, mind a nemzetiségi közösségek kapcsán a nacionalizmus elleni harcra helyezte a hangsúlyt, a nemzetiségi kérdést az állampolgári jogegyenlőséggel megoldottnak tekintette, közösségi szintű igények elismerése föl sem vetődött. Mindez az 1956. évi határozat szelleménél zártabb, keményvonalasabb nemzetiségpolitikát vetített előre, amit a hangoztatott elvek, illetve a megfogalmazás nyelvezete ideig-óráig elfedett.

A nemzetiségek anyanyelvhasználata kapcsán leszögezte, hogy a „nemzetiségek általában jól beszélik a magyar nyelvet, csupán a legidősebbek között akad magyarul gyengén tudó. Anyanyelvi szókészletük szegényes, az általuk beszélt nyelv általában tájnyelvi jellegű. Nemzetiségi fiataljaink egy részére jellemző, hogy az iparosodás, a falu szocialista átalakulása, a vegyes házasságok növekedése következtében még azok sem használják anyanyelvüket, akik ezt egyébként az utóbbi évek során a különböző nemzetiségi iskolákban irodalmi szinten elsajátították".[858] Nem egyértelmű, hogy azt a tényt, miszerint a nemzetiségek idősebb tagjai nem beszélték jól a magyar nyelvet, negatívan ítélték-e meg, olyan jelenségként, mint amin mindenképpen változtatni kell. Mindenesetre a dokumentumban fontosnak tartották annak leszögezését, hogy a nemzetiségek többsége jól beszéli a magyar nyelvet. A közösségek tagjai által használt tájnyelvi dialektusokat az irodalmi nyelvnél értéktelenebbnek tartották, a nyelvi asszimilációt kizárólag a modernizáció számlájára írták. A diagnózis kapcsán semmilyen elvi jellegű álláspontot nem fogalmaztak meg, a nyelvhasználat térvesztésére, az asszimiláció fékezésére gyakorlati javaslatot nem tettek. Ami a valóságban a folyamat támogatását jelentette.

Ismertették a nemzetiségi iskolahálózat adatait is, amit az 1956-os párthatározat óta elért eredménynek tüntettek fel. Valójában az óvodák és a német iskolahálózat kivételével a többi nemzetiség intézményhálózata már az '50-es évek elejére kialakult. Ezt követően a korszak végéig már sem jelentősebb számszerű, sem minőségi változás nem következett be. Helyesnek ítélték azt is, hogy a nemzetiségi tanulók többsége a „mi sajátos viszonyainknak megfelelően" magyar általános iskolákban, heti három órában külön tantárgyként tanulta az anyanyelvét. S bár előírta a határozat az anyanyelvi oktatási igények kielégítését, azt is hangsúlyozta, hogy ezt minden erőltetéstől mentesen kell megtenni. Azt, hogy ez mit jelentett, a következő évek gyakorlata mutatta meg. Ebben az esetben nemcsak arról volt szó, mint a korábbi években, hogy a határozat által deklarált jogokkal az érintettek nem élhettek. Az 1958. októberi párthatározatban, ha burkoltan is, de elvileg is megfogalmazódott a nemzetiségek asszimilációjának fölgyorsítása.

A Nemzetiségi Osztály, illetve ekkor már főosztály munkatársai úgy tűnik nem érzékelték, vagy nem akarták tudomásul venni a párthatározat valódi törekvéseit.

ségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról" című közös dokumentuma alapján készült". – Pártállam, 2003. 282–296.

[858] Pártállam, 2003. 284.

Az 1958–59. évben éppen a határozatra hivatkozva számos olyan folyamatot igyekeztek elindítani, ami a nemzetiségi oktatás tartalmi megújítását szolgálta.

Látszólag technikai megfontolásból, a statisztikai adatszolgáltatás egyértelművé tétele miatt határozták meg a nemzetiségi iskolák besorolását. Valójában azonban az elnevezések révén tartalmi kérdéseket tisztáztak. 1958 szeptemberétől nemzetiségi tannyelvű iskolának csak azokat az intézményeket tekintették, amelyek szervezetileg és jogilag is önállóan működtek. Azt a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolát azonban, amelyik a magyar iskolával közös igazgatás alatt, legtöbbször azzal egy épületben, csak külön csoportokkal működött, nemzetiségi tagozatú iskolának nevezték. Nem változott a nyelvet csak tantárgyként tanító iskolák „nemzetiségi nyelvet oktató iskola" megnevezése.[859]

31. TÁBLÁZAT: *Nemzetiségi oktatási intézmények Magyarországon, 1959. szeptember 1.*[860]

	Intézmények	**Tanulók**	**Tanárok**
Óvoda	44	1 379	44
Általános iskola			
tannyelvű	25	2 377	160
tagozatú	10		
nyelvoktató	286	23 768	407
Középiskola			
gimnázium	5	248	49
tanító- és óvónőképző	4	124	
Pedagógiai főiskolai tanszék	4	72	10
Összesen	378	27 968	670
Diákotthon	8	669[861]	16

A nemzetiségi intézményhálózatnak az 1950-es évek végi nagyságára vonatkozó adatok jelzik, hogy az intézmények teljes vertikuma – óvoda, általános iskola, gimnázium, felsőoktatási intézmények és diákotthonok – kiépült. Ha az egyes intézménytípusok számában bekövetkezett változásokat vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy az évtized második felében elsősorban az óvodai oktatás bővült, illetve minimális számú közép- és felsőfokú német intézményt hoztak létre. A teljesen önállóan működő tannyelvű és ugyan anyanyelven képző, de csupán magyar iskolák tagozataként működő intézmények elkülönült módon való számbavétele még inkább kiemelte a nemzetiségi általános iskolahálózat aránytalanságait.

[859] MNL OL XIX-I-2-f 859-sz. n. (161) 1957.

[860] MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának összesítő kimutatása a nemzetiségi intézményekről, 1959. december 15., és Pártállam, 2003. 288.

[861] Ebből 90 német tanuló magyar diákotthonban tanul.

Az országban összesen 25 önállóan működő, anyanyelven oktató nemzetiségi általános iskola működött. Továbbra is a románok iskolahálózata tekinthető a legideálisabbnak. Egyrészt stabil az intézmények száma, másrészt ezen belül az anyanyelven tanító iskolák aránya magas. Kiegyensúlyozottnak tekinthető a délszláv iskolákon belül is a tannyelvű és nyelvoktató iskolák aránya. Bár mindkét típus esetében némi csökkenést figyelhetünk meg, s közöttük még az évtized végén is sok alacsony tanulólétszámú, egy-két pedagógussal működő iskolát találunk. Ha csak három iskolai év adatait vesszük alapul és hasonlítjuk össze, akkor is nagyobb, tektonikusabb mozgásokat figyelhetünk meg a szlovák iskolahálózaton belül. A közösség létszámához viszonyítva – a vizsgált időszak egészére vonatkozóan – némileg eltúlzottnak tekinthető az iskolák száma. Az iskolák döntő többsége csak nyelvoktatást végzett, különösen a békési tanyavilágban szórványban élő tanulók között volt magas a lemorzsolódási arány, ami az iskolák megszűnéséhez vezetett. A szlovák iskolák között is sok a kis létszámú, összevont csoportban oktató. Az pedig egyértelmű – amit a táblázat adatai is alátámasztanak –, hogy német anyanyelven oktató általános iskolák létrehozására nem volt tényleges állami, illetve pártakarat. Mással nem magyarázható, hogy az évtized végére egyetlenegy önállóan működő német tannyelvű általános iskola sem jött létre. A négy települési általános iskolában biztosított anyanyelven való képzés csak formálisnak tekinthető, hiszen aligha jelentett valódi lehetőséget a német anyanyelven való képzésre. A nyelvoktató iskolák száma ugyan kissé emelkedett, de ezek is csak a németek által lakott települések töredékében működtek.

32. TÁBLÁZAT: *Nemzetiségi általános iskolák az 1956/57. és az 1959/60. tanévben*[862]

Nemzetiség	1956/57. tanév			1959/60. tanév			
	Tannyelvű	Nyelvoktató	Összesen	Tannyelvű	Tagozatú	Nyelvoktató	Összesen
Délszláv	16	52	67	14	1	51	66
Német	3	116	119	–	4	123	127
Román	10	12	22	6	4	10	20
Szlovák	6	113	119	5	1	102	108
Összesen	35	293	327	25	10	286	321

Az évtized végére valamennyi nemzetiség gimnáziumi továbbtanulásának lehetőségét megteremtették egy-egy önállóan működő intézetben. A németeknek

[862] A táblázatot a MNL OL XIX-I-2-f 859-21/1957. és XIX-I-4-g 35. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának összesítő kimutatása a nemzetiségi intézményekről, 1959. december 15. alapján állítottam össze. Egy másik statisztikai kimutatás a német nyelvoktató általános iskolák számát 1959 márciusában 145-ben határozza meg. – MNL OL XIX-I-4-g 43. tétel. Jegyzék a nemzetiségi tannyelvű és nyelvoktató általános iskolákról, 1959. március 1.

ezenfelül Budapesten, Kőszegen és Sopronban gimnáziumi tagozatuk működött. A gimnáziumok tanulólétszáma az egyes nemzetiségek között nem mutat kirívó aránytalanságot. A gimnáziumok elhelyezésében, körülményeiben voltak ugyan eltérések, de valamennyi intézmény hasonló problémákkal – megfelelő képzettségű pedagógusok, tanítható tankönyvek, anyanyelvű irodalom hiánya – küzdött.[863]

33. TÁBLÁZAT: *Nemzetiségi gimnáziumok összesítő adatai, 1959. szeptember 1.*[864]

Nemzetiség	Település	Osztályok				Tanulók összesen
Német		I.	II.	III.	IV.	
	Baja	35	25	29	16	105
	Budapest	42	37	–	–	79
	Kőszeg	29	12	–	–	41
	Pécs	24	27	–	–	51
Román						
	Gyula	25	26	14	14	79
Szerbhorvát						
	Budapest	38	31	16	6	91
Szlovák						
	Békéscsaba	24	21	9	12	66
	Budapest	13	13	7	–	33

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. október 7-ei határozatának gyakorlati megvalósítása során rövid idő alatt kiderült a párt vezetésének valódi szándéka. A Nemzetiségi Osztály 1959 első felében tett kezdeményezései – a szakfelügye-

[863] Schwalm Pál, a bajai német gimnázium igazgatója Wild Frigyes kérésére foglalta össze az intézmény helyzetét: „Hogy a német gimnázium komolyan megfelelhessen hivatásának, szükséges, hogy megfelelő, németül jól beszélő szakemberekkel legyen ellátva. […] Csak az a nevelő képes ezen a területen jó munkát kifejteni, akinek ez a fajta iskola bizonyos fokig szívügye. Az a kartárs, aki ellenséges szemmel nézi az iskolát és annak tanulóit, nagy romboló munkát fejthet ki. […] A tankönyv kérdése is elrendezendő. Meg kellene íratni folyamatosan a rendes, véglegesnek tekinthető tankönyveket. A tankönyvek könnyű nyelvezetűek, könnyen áttekinthetőek, ízlésesek, szépek legyenek. A tankönyvírók ne a quantumra törekedjenek, ne minél több ívet akarjanak produkálni. Az előírt anyagot elsajátítható terjedelemben és nyelvezeten írják meg" – MNL OL XIX-I-4-g 1. tétel. 1959. Személyi ügyek. Schwalm Pál levele Wild Frigyesnek, 1959. április 10.

Kiemelte még a pedagógusok nyelvi továbbképzésének szükségességét, a tanulócsere kialakítását és rendszeressé tételét az NDK-val, önálló iskolai könyvtárak alapítását, a média szerepét a nemzetiségi intézmények elfogadtatásában.

[864] MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának összesítő kimutatása a nemzetiségi intézményekről, 1959. december 15. alapján állítottam össze. Ekkorra már a tanító- és tanárképzés teljes vertikumát is kialakították.

let szakmaiságának erősítése, a beiskolázás biztosítása, tanárok továbbképzése – rendre kudarccal végződtek.

A kialakult helyzetben tarthatatlanná vált Kovács Péternek, a Nemzetiségi Osztály vezetőjének helyzete. Nyilvánvalóvá vált, hogy szakmai elvei, pragmatikus megközelítési módja, elvszerű magatartása akadályozta a nemzetiségi oktatásnak a párt- és minisztériumi testületekben elhatározott átalakítását.[865] Vendégh Sándor, a Nemzetiségi Osztály új vezetője a nemzetiségi intézményhálózat kiépítését befejezettnek tekintette. Ezzel egyrészt kizárta újabb intézmények alapításának lehetőségét, ami különösen a németeket érintette hátrányosan, hiszen sem intézményeik száma, sem területi megoszlása nem biztosította a közösség tagjainak az anyanyelvi oktatásban való részvétel lehetőségét, másrészt ezzel megerősítették az egyes nemzetiségek intézményi struktúrájában és területi megoszlásában korábban kialakult aránytalanságokat. Harmadrészt nagyobb szerepet kapott a pedagógusok és a gyerekek ideológiai, politikai megbízhatóságának ellenőrzése. A legnagyobb veszteséget azonban az anyanyelven való oktatás lehetőségének gyors fölszámolása jelentette.

Az ősz folyamán a nemzetiségi oktatási intézmények – óvodák, tannyelvű és nyelvoktató általános iskolák, gimnáziumok, diákotthonok – igazgatóinak számos megyei értekezletet szerveztek, amelyeken a kormányzati elvárásokat ismertették. Mindenekelőtt a nemzetiségi oktató-nevelő munka tervezett szervezeti változtatásairól adtak tájékoztatást. Egyúttal fölkészítették az igazgatókat arra is, hogy a tantestületekben a „még esetleg fellelhető helytelen (nacionalista) nézeteket könnyebben felszámolhassák".[866] Ledényi Ernő, a Nemzetiségi Osztály munkatársa 1959. október 20-án arra utasította a megyei művelődési osztályokat, hogy az értekezletekre azokat a nem nemzetiségi általános iskoláknak az igazgatóit is hívják meg, akik olyan településeken működtek, ahol a lakosság túlnyomó része német, vagy délszláv nemzetiségű. Kérését azzal indokolta, hogy az értekezleteken elvi kérdésekről lesz szó.[867] Az igazgatók egy része az értekezleten elhangzottakat nem ismertette a tantestülettel, sőt a nemzetiségi pedagógusokat sem tájékoztatták. Ezért 1959. december 3-án a Nemzetiségi Osztály újabb körlevélben szólította föl a megyéket, hogy az elmaradt értekezleteket tartsák meg.[868]

[865] Kovács Péter leváltásának részleteit a nemzetiségi oktatás irányítását tárgyaló fejezetben ismertetem.

[866] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 668/1959.

[867] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 668/1959

Az értekezleteken elhangzottakról nem találtunk dokumentumot.

[868] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 749/1959. és Szesztay, 2003b 57. Az értekezletek megtartásáról egyedül Győr-Moson-Sopron megye jelzett vissza.

Ezzel párhuzamosan fölmérték a nemzetiségi intézményekben dolgozó pedagógusokat, aktualizálták az 1958. október 15-én kiállított személyi lapokat. Az indoklás szerint a nyugdíjazások, áthelyezések, a változások követése miatt kérték be az adatokat. Valójában minden intézkedés a központosított struktúra megerősítését, az ellenőrzések kiterjesztését szolgálta. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 568/1959.

A minisztérium Nemzetiségi Osztálya az ideológiai előkészítő fázist követően 1960. február 12-én körlevélben tájékoztatta a nemzetiségi tannyelvű (tagozatú és diákotthonos) iskolák igazgatóit, valamint a nemzetiségi szövetségek vezetőit az iskolareformmal összefüggő feladatokról. A körlevélben gyakorlatilag bejelentették az anyanyelvű oktatás megszüntetését, s ezekben az intézményekben a kétnyelvű oktatás bevezetését. Ez azt jelentette, hogy az anyanyelven kívül még a földrajzot, történelmet, éneket és a rajzot a nemzetiség, míg a reál tantárgyakat és a testnevelést magyar nyelven kellett tanítani. A változtatást – a jól ismert hatalomtechnikai módszernek megfelelően – az iskolaigazgatók, a szülők és a szakfelügyelők kéréseként tüntették föl.[869]

Azzal érveltek, hogy „az iskolákat, az oktatás világnézeti tartalmát illetően következetesen szocialistává kell tenni és közelebb kell hozni a gyakorlati élethez. […] Amikor különböző nemzetiségek élnek egy államban (pld. magyarok, délszlávok, németek, románok, szlovákok) a gazdasági, jogi, politikai és kulturális élet és az életmódból adódó sajátosságok sok-sok szála fűzi őket össze. Nem lehet és nem szabad az oktatásügyet, az iskolát sem kiszakítani ezekből az összefüggésekből, hanem az oktatásügyben is arra kell törekednünk, hogy az iskola előkészítse azt, ami az életben megvalósul.

Mint ahogy a gyárakban, a termelőszövetkezetekben a nemzetiségek a magyar lakossággal közösen dolgoznak, a nemzetiségi iskolákat sem lehet kiragadni és elszigetelni az oktatásügy egészétől. Ez természetesen nem korlátozza az anyanyelvi kultúra művelését. Viszont az anyanyelvi oktatás nem lehet öncél".[870]

Egyértelművé tették tehát, hogy az iskolák feladata az életben is tapasztalt folyamatok, azaz a nyelvi asszimiláció előkészítése. Álságos módon úgy tüntették föl, hogy az anyanyelv elsajátítása megakadályozza a nemzetiségi gyerekeket abban, hogy a magyar nyelvet is megfelelően megtanulják. Még utalás sem történt az elmúlt évtizedekben a nemzetiségi intézményekben végzett munkára, illetve az annak sikerét gátló tényezőkre. Bár eldöntött tényről volt szó, a demokrácia látszatára ügyelve arra utasították az iskolaigazgatókat, hogy a tantestületekkel sokoldalúan és körültekintően vitassák meg a kétnyelvűség kérdését. A vita eredményeként kialakult javaslatot – amelyben „őszintén és nyíltan fejtse ki álláspontját" – március 1-ig kellett a minisztériumnak megküldeni.[871] Sem az egyes intézményekből beérkezett, sem a minisztérium értékelő elemzését nem sikerült

[869] Ezt alátámasztandó helyi példákra hivatkoztak: A budapesti szerbhorvát tannyelvű gimnáziumban a tanulók gyenge nyelvismerete miatt az ez évi I. osztály (38 tanuló) kettéosztásának engedélyezését kérték. A kőszegi gimnázium német tagozatának vezetői, valamint a tótkomlósi szlovák tannyelvű általános iskolában tanulók szülei maguk kérték a természettudományos tantárgyak magyar nyelven történő oktatását. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44040/1960. és Szesztay, 2003b 58.

[870] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 040/1960. és Szesztay, 2003b 58.

[871] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 040/1960.

A viták és jelentések elkészítésére adott határidő is azt jelezte, hogy a minisztérium érdemi vitát nem akart nyitni. A jelentéseknek ki kellett térnie a szülők véleményére, a beiskolázási trendekre, a tanulók magyar nyelvi és anyanyelvi készségére, a továbbtanulás, illetve a végzett tanulók munká-

föllelni. Annyi azonban a korábbi események ismeretében nagyobb kockázat nélkül föltételezhető, hogy az intézményi javaslatok támogatták a kétnyelvű oktatás bevezetését.

A központi igazgatói értekezletet, amelyre meghívták a nemzetiségi szövetségek főtitkárait, a lapok főszerkesztőit, a szakfelügyelőket és az érintett megyei tanácsok nemzetiségi ügyekkel foglalkozó munkatársait is, 1960. június 8-án, Budapesten tartották meg. A részvétel kötelező volt.[872] Jogszabályi rendelkezés hiányában hivatalosan ezzel a fórummal mondatták ki a kétnyelvűség bevezetését, illetve itt határozták meg a megvalósítás gyakorlati lépéseit. A bevezető előadást a Nemzetiségi Osztály vezetője, Vendégh Sándor tartotta. Az értekezletről nem készült jegyzőkönyv, csupán Fekete Tibor, az osztály munkatársa által készített összefoglaló értékelés áll rendelkezésünkre. Nem meglepő, hogy az ő megítélése szerint az értekezlet „várakozáson felül, jól sikerült". A bevezető előadás „elvi és gyakorlati szempontból is jó és érdekes volt; szakszerű és logikusan felépített, elgondolkoztató és meggyőző, bizonyító és cáfoló, előadásmódjában is figyelmet keltő volt. Mindenki feszülten figyelt és jegyzetelt, gondolkodott".[873] Az interpretáció szerint a résztvevők felszólalásaikban természetesen támogatták a minisztériumi elképzeléseket. Sőt helyi példákat sorolva újabb és újabb érveket sorakoztattak fel mellette. A közösség meggyőzésének részét képezte a szövetségek vezetőinek megtörése. Hallgatásuk az elképzelés nyílt elutasítását jelentette volna, ezért a minisztérium számára fontos volt támogató megszólalásuk. Vélhetően ezt a célt szolgálta a néhány nappal korábban velük való egyeztetés is. E tekintetben lehetett némi bizonytalanság a szervezőkben, mert az összefoglaló készítője fontosnak tartotta leszögezni, hogy mind a délszláv, mind a német szövetség főtitkárának hozzászólása „okos, politikailag nevelő és az ügyhöz méltó volt".[874]

---

ba állása terén eddig szerzett tapasztalatokra. Jelezték azt is, hogy a jelentések kiértékelését követően központi értekezletet fognak tartani.

[872] A szövetségek vezetőivel ezt megelőzően június 1-jén külön is egyeztettek. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 148/1960. és Szesztay, 2003b

Az értekezleten részt vett az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának, és a Művelődésügyi Minisztérium Pártbizottságának, a pedagógiai főiskolák nemzetiségi tanszékeinek, valamint a Tankönyvkiadó Vállalatnak a munkatársa is.

[873] MNL OL XIX-I-4-g 40. tétel. Nemzetiségi tannyelvű iskolák igazgatóinak értekezlete, 1960. június 8.

[874] A kételkedők meggyőzésének hatékony módja, ha a korábbi ellenzőket immár az adott ügy támogatóiként – függetlenül az állítás igazságtartalmától – tüntetik föl. Valószínűleg az sem véletlen, hogy a német és délszláv közösség egy-egy prominens tagjának „véleményváltozására" hivatkoztak.

„Voltak olyan hozzászólók is, akik őszintén megmondták, eddig nem értettek egyet a probléma felvetésével. Minél mélyebben elemezték azonban a kérdést és minél jobban megismerték a valóságos helyzetet, annál inkább meggyőződtek a kétnyelvű oktatás helyességéről. Hambuch Géza *(Neue Zeitung)* eddig a németórák számának felemelésében látta a megoldást, ma már azonban világosan látja, hogy az élet a kétnyelvűséget diktálja, hiszen eddig is két nyelven folyt a német iskolákban a tanítás. Ognyenovics Milán pedig nagyon őszintén bevallotta, hogy az előtte elhangzott felszólalások is meggyőzték őt arról, hogy a legtöbb nemzetiségi községben kétnyelvűség van, az iskolákban pedig hol a magyar, hol a nemzetiségi anyanyelv oktatásával van baj. (Ő volt a 24. hozzászóló.) Eddigi

Az összefoglalóban kevés hangsúlyt kaptak a kétnyelvűség bevezetését nem, vagy csak feltételekkel támogatók. Arányuk ugyan nem állapítható meg, de még az egyoldalú beszámolóból is kiderül, hogy voltak ilyen személyek a résztvevők között. Kritikájukat, ellenvetésüket nem az egész koncepció elvetése, hanem a helyi körülményekből fakadó kéréseik révén fogalmazták meg. Mindenekelőtt a reform bevezetésénél fokozatosságot kértek. Eszerint csak az 1960 szeptemberétől induló osztályokra vonatkozott volna, felmenő rendszerben. Ez egyrészt nem azonnal, és nem a teljes vertikum szétverését (átalakítását) eredményezte volna, másrészt a kétnyelvű oktatás kudarca esetén korrekcióra adott volna lehetőséget. Más hozzászólók az alsó tagozatban megtartották volna a teljes anyanyelű oktatást. Megint mások – különösen a román iskolák igazgatói és szakfelügyelője – az egyes iskolák közötti differenciált elbírálást kérték. Például Bedőn és Méhkeréken a teljes anyanyelvű oktatás meghagyását javasolták, mert ezeken a településeken a gyerekek jól beszélték anyanyelvüket. Egyedül a battonyai délszláv iskola vezetője, Pandurovity György „hozzászólásából csendült ki aggódó hang, amidőn elismerte, hogy nagy társadalmi ráhatás alatt vannak a nemzetiségek, s ő csak azért dolgozik, hogy a nemzetiségek felszívódása [sic!] ne most, hanem csak 15-20 év múlva történjék meg".[875]

A megfogalmazott kritikai észrevételek kapcsán még a dokumentum készítője is elismerte, hogy „1–2 iskolával tényleg kivételt kell tennünk, azaz minden tannyelvű iskolát – a szülők döntését is figyelembe véve – külön-külön kell kezelnünk, illetve elbírálnunk".[876] Jóváhagyták azt is, hogy a bevezetés időpontját – mikor, melyik évfolyamon – a szülők dönthessék el.

Az értekezlet valódi funkciója az volt, hogy a közösségek reakcióit az átalakítás kapcsán fölmérjék. Erre a dokumentum összefoglaló megjegyzései nyíltan kitérnek. „Az értekezlet anyagához 29 elvtárs szólt hozzá. Ezek közül 11 német, 7 román, 5 szlovák és 5 személy délszláv részről szólalt fel. Az első felszólalók a német, a román és a szlovák nyelvterületről valók voltak. […] Megfigyelhető volt a délszláv nevelők tartózkodása a vita első felében. Az első felszólaló Sztipanov Tihamér a 18. hozzászóló volt. Csak 17 felszólalás után szólaltak meg a délszlávok! Ognyenovics elvtárs a 24. hozzászóló volt, Gorjanác József az utolsó."[877]

Az értekezleten a jelenlévők döntő többsége támogatta ugyan a kétnyelvű oktatást, de az elfogadott kompromisszumok – a fokozatos bevezetés, az egyes is-

merev állásfoglalását, amelyet csak 5-6 délszláv iskola helyzetének ismeretében tartott, feladja, és a beszámolóval egyetért. Ognyenovics elvtárs önkritikája nagymértékben emelte emberi és főtitkári tekintélyét." – MNL OL XIX-I-4-g 40. tétel. Nemzetiségi tannyelvű iskolák igazgatóinak értekezlete, 1960. június 8.

[875] MNL OL XIX-I-4-g 40. tétel. Nemzetiségi tannyelvű iskolák igazgatóinak értekezlete, 1960. június 8.

[876] MNL OL XIX-I-4-g 40. tétel. Nemzetiségi tannyelvű iskolák igazgatóinak értekezlete, 1960. június 8

[877] MNL OL XIX-I-4-g 40. tétel. Nemzetiségi tannyelvű iskolák igazgatóinak értekezlete, 1960. június 8.

kolák helyi igényeinek és a szülők döntésének tiszteletben tartása – azt a reményt keltették, hogy lehetséges egy későbbi korrekció. Tévedtek. A további intézkedések már csak a kétnyelvű oktatás mielőbbi bevezetésének legfontosabb technikai feltételeire fókuszáltak, annak tartalmi kérdései többé föl sem merültek.

A minisztérium néhány nap múlva kiadott újabb körlevele arra utasította a megyéket, hogy a nemzetiségi tannyelvű iskolák igazgatói „minden adminisztratív módszert kiküszöbölve", a tanévzáró vagy a beiratkozás napján ismertessék a szülőkkel a kétnyelvű oktatás alapelveit, előnyeit és bevezetésére a szükséges intézkedéseket – például tankönyvrendelés – azonnal tegyék meg. A fentiekről készített jegyzőkönyveket július 15-ig kellett a minisztérium Nemzetiségi Osztályának megküldeni.[878]

1960. július 1-jén valamennyi nemzetiségi tannyelvű iskolához eljuttatták a bevezetés ütemezésére vonatkozó utasítást. Az általános iskoláknál két vagy három éves, a középiskoláknál négyéves ütemezésben engedélyezték az átállást. Lehetővé tették azonban, sőt támogatták, ha a tanulók anyanyelvi nehézségei miatt az igazgatók a gyorsabb átállás mellett döntöttek. A körlevél a kétnyelvűség tartalmát is meghatározta. Eszerint a számtan, mértan fizika, biológia, testnevelés oktatásában kellett áttérni a magyar nyelvre. A természettudományos tárgyak esetében mind az óra vezetése, a tananyag átadása és a tanulók számonkérése is magyar nyelven történt. Ezeknél a magyar nyelven oktatott tárgyaknál is előírta azonban, hogy a szakszavakat anyanyelven is meg kell tanítani. A nemzetiségi nyelven oktatott tárgyaknál – történelem, földrajz, ének, rajz – viszont a magyar szakkifejezések tanítását írta elő. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a tanárok mindkét nyelv használatakor fokozottan ügyeljenek a nyelvművelésre. A javasolt módszer didaktikai problémáiról, hatékonyságáról nem esett szó.[879]

A 32 általános iskolából és 8 középiskolából beküldött jegyzőkönyvek visszhangozták a minisztériumi elvárásokat. Azaz a beküldött jelentések döntő többsége arról számolt be, hogy „mind a nevelők, mind a szülők egyöntetűen helyeselték a kétnyelvű tanítás bevezetését", a „szülők régi vágya teljesül ezzel", illetve a „szülők helyesnek tartják ezt a módosítást, mert nem érinti a nemzetiségi iskolák belső tartalmát".[880] Megelégedéssel állapította meg az összefoglaló, hogy a szülők nagy része világosan látja a kétnyelvű tanítás minden előnyét. A beleegyező nyilatkozatok indoklásából a következőket emelték ki: „a kétnyelvűség bevezetése könnyebbé és biztosabbá teszi gyermekeinknek mind a magyar, mind a német

[878] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 167/1960. és Szesztay, 2003b 59.

1960 nyarán a nemzetiségi szövetségek munkaértekezleteivel is kimondatták a kétnyelvű oktatás bevezetését, amit a délszláv szövetség munkaértekezletén csak másodszorra sikerült elérni. – Szesztay, 2003b. 61–62.

[879] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 203/1960. és 44 208/1960.

[880] MNL OL XIX-I-4-g 39. tétel Jelentés a kétnyelvű oktatás bevezetéséről, 1960. augusztus 18.

A szülőknek az esetek nagy részében külön szülői értekezleteket hívtak össze, néhány településen a tantestületi értekezletekkel együtt tartották azokat, amelyeken többnyire részt vettek a szakfelügyelők, illetve a helyi tanácsi- és pártvezetők is.

nyelv elsajátítását", ennek megvalósításával gyermekeink nem kerülnek a nyelvismeret hiánya miatt hátrányos helyzetbe, illetve „az élet így kívánta, szükségszerűnek mutatkozott".[881]

A délszláv szülők azonban több településen továbbra is ellenálltak. Garán azt hangoztatták, hogy „eddigi álláspontunkat továbbra is megtartjuk", tehát „maradjon a jelenlegi iskolatípus". Hercegszántón is valamennyi szülő az eddigi nemzetiségi tannyelvű iskola mellett foglalt állást. Battonyán kijelentették, hogy „megmarad az anyanyelvi oktatás mindaddig, amíg a körülmények ezt megengedik". Lóréven az iskolaigazgató kénytelen volt rögzíteni, hogy „a szülők […] a fent említett rendeletben leírtakat nem fogadják el, ragaszkodnak és követelik, hogy a délszláv iskolában a tanítást ugyanilyen formában folytassák, mint amilyen eddig volt, a saját anyanyelvükön, mivel ezt az Alkotmány biztosítja, és ez a nemzetiségeknek évszázados jogaik voltak" [sic!].[882] A gimnáziumok közül csak a budapesti délszláv – ahol a szülők szintén ellenezték a kétnyelvű oktatást – és a pécsi német gimnáziumi tagozat nem jelzett vissza. Az iskolák döntő többsége az átállásra vonatkozóan a minisztérium által javasolt hosszabb, 3 éves periódust választotta.

Azokban az iskolákban, ahol az első évben a kétnyelvű oktatás nem indult el, az ősz során a szakfelügyelőknek nevelőtestületi és szülői értekezleteken kellett annak előnyeit ismertetni, s bevezetésére a szükséges intézkedéseket megtenni.[883] Formálisnak tekintették tehát a szülők véleményének kikérését, beleegyező nyilatkozataikkal magától értetődő módon számoltak.[884]

Az anyanyelvű oktatás megszüntetésének következményei (1961–1968)

Ezzel párhuzamosan a politikai hatalom fönntartotta annak a látszatát, hogy a magyarországi kisebbségek részesülhetnek anyanyelvű oktatásban. A Magyarország oktatási rendszeréről kiadott 1961. évi III. törvény 2. §-ának 1. bekezdése kimondta, hogy a „nemzetiséghez tartózó tanköteles gyermekek számára továbbra is lehetővé kell tenni, hogy anyanyelvükön részesüljenek oktatásban".[885] Lényegében az 1961. évi III. törvénynek a nemzetiségi oktatással kapcsolatos bekezdését egészítette ki a tankötelezettséget szabályozó 1962. évi 13. számú törvényerejű rendelet. Eszerint: „3. § (1.) A nemzetiséghez tartozó tanköteles gyermekek számára – azokban a községekben (városokban), ahol legalább 15 ugyanazon nemzetiség-

[881] MNL OL XIX-I-4-g 39. tétel. Jelentés a kétnyelvű oktatás bevezetéséről, 1960. augusztus 18.

[882] MNL OL XIX-I-4-g 39. tétel. Jelentés a kétnyelvű oktatás bevezetéséről, 1960. augusztus 18.

[883] MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 320/1960. és Szesztay, 2003b 60.

[884] A nemzetiségi anyanyelvű oktatás megszüntetését, illetve a kétnyelvű oktatás bevezetését a minisztérium 142/1960. számú határozata rögzítette Szesztay, 2003b 60.

[885] *Magyar Közlöny,* 1961. október 17. 566. és Föglein, 2006. 100–101.

hez tartozó tanköteles gondviselője kívánja – biztosítani kell, hogy *a)* anyanyelvükön részesüljenek oktatásban, vagy *b)* anyanyelvüket az iskolában kötelező tantárgyként tanulják. (2) Az anyanyelvükön oktatott gyermekek számára a magyar nyelvet és irodalmat kötelező tárgyként kell tanítani".[886]

A törvényi szabályozás azonban nem írta felül a gyakorlatban már végkifejletéhez közeledő folyamatot. Korrekcióra nem került sor. Valószínűleg ez nem is volt cél. Sokkal inkább a tényleges folyamatok elfedését szolgálta. Folytatódott az a korábbi évtizedekben is megfigyelhető gyakorlat, amikor a magyar állam a területén élő nemzetiségeknek az anyanyelvi oktatáshoz, kulturális igényeihez való jogát az elvi deklarációk, a jogi szabályozás szintjén elismerte, de a gyakorlatban annak feltételeit nem biztosította, sőt annak korlátozására törekedett.

Ledényi Ernő, a Nemzetiségi Osztály munkatársa 1961. január 23–28. között a Békés megyei szlovák iskolákban tájékozódott a kétnyelvű oktatás bevezetésének gyakorlati tapasztalatairól. Ledényi önkritikusan jegyezte meg, hogy nem „fordítottunk kellő gondot a kísérleti év kétnyelvű oktatásának értékelésére. Ez főképpen a módszertani előadó személyében sorra kerülő változással állt összefüggésben. Kellő elemző és értékelő munka sok segítséget nyújtott volna a jelenlegi tanévben bevezetett kétnyelvű oktatás elvi és módszertani irányításához".[887] Ő maga is megdöbbenve állapította meg, hogy Tótkomlóson valamennyi órán, míg az általa Békéscsabán és Szarvason meglátogatott 16 tanítási óra közül 11-en teljes egészében magyar nyelven folyt az oktatás. Természetesen mindezért a pedagógusokat és igazgatókat tette felelőssé, mint akik nem jól értelmezték a kiadott utasítást, módszertanilag fölkészületlenek, ezért jelent nehézséget számukra a szakkifejezések két nyelven való megtanítása.[888] Megállapította azt is, hogy a szlovák nyelv gyakorlatilag az egyéb – jelentés, fölszólítás, felelés – órai kommunikációból is kiszorult.

Az 1961 január–februárjában készített szakfelügyelői jelentések kihangsúlyozták, hogy az áttérés a szülők kérésére s zökkenőmentesen ment végbe. A reáltárgyak esetében – megfelelve a minisztérium elvárásának – máris jobb tanulói eredményeket mutattak ki. Ugyanakkor a megoldatlan és tisztázatlan kérdések sokaságát sorolták. Elbizonytalanodott, tanácstalan igazgatókról és pedagógusokról, kaotikus működésről számoltak be. Nehezményezték, hogy a minisztérium

[886] *Magyar Közlöny,* 1962. június 16. 389. és Föglein, 2006. 101.

[887] MNL OL XIX-I-4-g 12. tétel. Jelentés a Békés megyei kiszállásról, 1961. február 6.

[888] „Az igazgatók nem látják tisztán, hogy mit értünk a kétnyelvűség elve alatt, és a tanítási órákon a gyakorlati megvalósítás módszeres útját sem ismerik megfelelő módon. A kétnyelvű oktatás bevezetésére kiadott utasításból csak az adminisztratív rész (a magyar tanítási nyelvre való áttérés ütemezése) végrehajtására helyezték a fő hangsúlyt. […] A pedagógusok a szakkifejezések ismertetése céljából kérik a szakszótárak mielőbbi kiadását, ugyanakkor azonban a szakkifejezések gyűjtésére nem veszik igénybe az eddig használt számtan-, fizikakönyveket. Szarvason olyan kijelentés is elhangzott, hogy a kétnyelvűség megvalósítása a tanítási órán időveszteséget jelent, ami a tananyag elvégzésének rovására megy". – MNL OL XIX-I-4-g 12. tétel. Jelentés a Békés megyei kiszállásról, 1961. február 6.

a korábbi ígéretekkel ellentétben a kétnyelvű oktatás számos gyakorlati kérdésének megoldásában magára hagyta ezeket az intézményeket.

Jellemző problémákat fogalmazott meg Barabás Ferenc román szakfelügyelő: „A jelenlegi tankönyvek nem felelnek meg a mi viszonyainknak. A tankönyveket a kétnyelvűség figyelembevételével kellene elkészíteni. A könyvek szövege igen nehéz, […] helyes lenne, ha az alsó tagozati román nyelvű tankönyveket ellátnák szótárral. Ez nagy segítséget jelentene azokban az iskolákban, ahol a tanulók beszédkészsége igen gyenge.

Sokat küszködnek a nevelők a különböző szakszavak megtanításával, sok esetben eredménytelenül. […] A nevelők hiányolják, hogy a beígért szakszótár még mindig nem került kiadásra".[889]

Kétegyházán, ahol a tanulók román nyelvtudása anyanyelvi szintű volt, a szaktantárgyi fogalmak elsajátítása mindkét nyelven gondot okozott. A kétnyelvű oktatás következtében az anyanyelven oktatott humán tárgyak esetében csökkent a tanulók román szókincse, a reál tárgyak esetében pedig a magyar nem volt megfelelő. A szakkifejezéseknek változatlan óraszámban két nyelven való elsajátítása a nevelők minden igyekezete ellenére a gyerekek túlzott megterhelését jelentette. Emiatt az iskola esetében a 3 éves átmeneti időt túl rövidnek tartották, továbbá más iskolák tapasztalatairól is kértek információkat.[890]

A szlovák szakfelügyelő a tótkomlósi, a szarvasi és a békéscsabai iskolákban tett óralátogatást. Általános bizonytalanságot okozott, hogy a kétnyelvű oktatás bevezetéséhez a pedagógusok nem kaptak módszertani segítséget, nem szerveztek számukra bemutató tanításokat. De tisztázatlan volt az is, hogy az egyes tárgyak esetében mely szakkifejezéseket kell mindkét nyelven megtanítani. Ehhez a tankönyvekhez kapcsolódó szószedetek, szakszótárak mielőbbi kiadását kérték.[891]

Bár a Nemzetiségi Osztály a minisztérium vezetésének készített összefoglaló értékelésében hivatkozott a beérkezett jelentésekre, azok kritikai megjegyzéseit teljes egészében elhallgatta. A problémákról egyáltalán nem vett tudomást. „Az áttérés általában nem volt nehéz és nem tartott soká. Szülők és pedagógusok egyöntetű véleménye, hogy a kétnyelvűség bevezetése zökkenőt nem okozott. A félévi tanulmányi eredmények fejlődést mutatnak.

[889] MNL OL XIX-I-4-g 39. tétel. Jelentés a körösszakáli általános iskola félévi osztályozó értekezletén tapaszttaltakról, 1961. február 6.

[890] MNL OL XIX-I-4-g 39. tétel. Kétegyházán a kétnyelvű oktatás bevezetésének tapasztalatai, 1961. február 2.

[891] MNL OL XIX-I-4-g 39. tétel. A Békés megyei szlovák szakfelügyelő jelentése a kétnyelvű oktatás bevezetésének tapasztalatairól, Szarvas, 1961. február 5.

A kétnyelvűség mibenlétének tartalmi meghatározását hiányolta Schwalm Pál, a bajai Frankel Leo Gimnázium igazgatója is: „A kétnyelvűség bevezetése azt jelenti-e, hogy a humán tárgyakat németül, és a reál tárgyakat magyarul tanítsuk, s ezen belül a magyarul tanítandó tárgyakat teljesen magyarul tanítsuk-e, vagy ezeken belül valósítsuk meg a kétnyelvűséget". – MNL OL XIX-I-4-g 39. tétel. A kétnyelvűség bevezetésének tapasztalatai, 1961. február 3. A kétnyelvű oktatás helyi tapasztalataira vonatkozóan lásd még Fehér, 1993. 185–189.

Tanítóink, tanáraink figyelme fokozottabban fordul most a nyelvoktatás módszertani kérdései felé. Mind többen keresik az utat a kétnyelvű oktatás minél jobb végzéséhez, igényesebbek lettek, s nemcsak az oktatás könnyebbségéből adódó lehetőségeket használják ki, hanem minőségi fejlesztésre is gondolnak"[892] – írták.

34. TÁBLÁZAT: *Nemzetiségi intézmények Magyarországon, 1962. január 30.*[893]

Óvodák						
Nemzetiség	Tannyelvű óvodák			Nyelvoktató óvodák		
	Száma	Tanulói létszám	Óvónők száma	Száma	Tanulói létszám	Óvónők száma
Délszláv	7	214	7	7	206	8
Német	2	51	2	17	588	22
Román	7	333	10	4	99	4
Szlovák	1	43	1	24	1042	29
Szlovén						
Összesen	17	641	20	52	1935	63

Általános iskolák						
Nemzetiség	Tannyelvű iskolák			Nyelvoktató iskolák		
	Száma	Tanulói létszám	Pedagógusok száma	Száma	Tanulói létszám	Pedagógusok száma
Délszláv	10	556	43	45	3519	76
Német	3	154	14	130	10767	204
Román	10	1079	64	12	404	14
Szlovák	6	756	54	112	10308	159
Szlovén				7	473	10
Összesen	29	2545	175	306	25471	463

[892] MNL OL XIX-I-4-g 39. tétel. A kétnyelvű oktatás első félévi tapasztalatai, 1961. március 18. A Nemzetiségi Osztály jelentéseiben a későbbiekben is pozitívan értékelte a folyamatot, annak romboló hatásával nem kívánt szembesülni, sőt a kétnyelvű oktatás bevezetését csupán egy folyamat első lépésének tekintette. „A kétnyelvű oktatás lehetővé teszi az anyanyelv és a magyar nyelv tökéletes elsajátítását. A szülők állásfoglalását hűen tükrözi az a tény, hogy a tannyelvű iskolák 90%-a kétnyelvű oktatásra tért át. Az első év tapasztalatai biztatóak. A kétnyelvűség bevezetésével azonban csupán az első lépést tettük meg. Ahhoz, hogy a kétnyelvű oktatás valóságos rendszerré épüljön ki, nemzetiségi iskoláinkban néhány fontos politikai, pedagógiai, módszertani problémát kell megoldani." – MNL OL XIX-I-4-g 10. tétel. Jelentés a Nemzetiségi Osztály oktatási és népművelési területen végzett 1960/61. évi munkájáról, 1961. május 17.

[893] XIX-I-4-g 35. tétel. A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségi intézmények helyzetéről és módszertani problémáiról, 1962. január 30. és Pártállam, 2003. 332–337.

Középiskolák			
Nemzetiség	**Száma**	**Tanulói létszám**	**Pedagógusok száma**
Délszláv	1	146	8
Német	4[894]	445	21
Román	1	127	7
Szlovák	2	158	14
Szlovén			
Összesen	8	876	50

Az 1959–1962 közötti időszakban a nemzetiségi intézmények mennyiségi mutatói – intézmények száma, tanulólétszám, pedagógus szám – 10–15%-al nőttek. Legalábbis ezt támasztja alá a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya által 1962 elején készített összefoglaló jelentés a nemzetiségi intézmények helyzetéről és módszertani problémáiról.[895] Az 1959. szeptember 1-jei adatokkal összevetve[896] az intézmények száma – beleértve az óvodákat, általános iskolákat, középiskolákat és a pedagógiai főiskolai tanszékeket is – 10%-al, (378-ról 416-ra) nőtt. Kissé magasabb arányokat tükröz a tanulói létszám és a pedagógusok számának változása. Előbbi 12%-kal (27 968-ról 31 468-ra), míg utóbbi 15%-kal (670-ről 771-re) emelkedett. Legnagyobb mértékben az óvodák száma emelkedett. Míg 1959-ben összesen 44 nemzetiségi óvoda volt az országban, addig számuk 3 év alatt másfélszeresére (69) nőtt. Ugyanakkor elmondható, hogy az óvodai hálózat megerősítése formális volt. Az ott folyó minőségi munka feltételei – a német óvodák számára egyáltalán nem volt anyanyelvi segédanyag, a kétnyelvűség bevezetése után nem készültek új óratervek, és megoldatlan volt az óvónők nyelvi továbbképzése – nem voltak biztosítva.

Csökkent viszont a – végbement folyamatok valódi tartalmát elfedve – továbbra is tannyelvűként megnevezett kétnyelvű általános iskolák száma, 35-ről 29-re. További megszűnéseket vetített előre, hogy a 29 közül háromban az előírt 15 fő alatt volt a tanulók létszáma. S volt néhány olyan, részben osztott 50 fő alatti kis létszámú iskola is, amelyek mellett teljesen osztott magyar iskolák működtek. Tehát megszűnésük, megszüntetésük várható volt.[897] Ugyanakkor a kétnyelvű általános iskolákban összességében valamelyest nőtt mind a diákok (2377-ről 2545-re),

[894] Ebből három nem önálló intézmény, hanem csupán német tagozat.

[895] XIX-I-4-g 35. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségi intézmények helyzetéről és módszertani problémáiról, 1962. január 30. és Pártállam, 2003. 332–337.

[896] Az alábbiakban a dokumentum megállapításait foglalom össze. – MNL OL XIX-I-4-g 35. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának összesítő kimutatása a nemzetiségi intézményekről, 1959. december 15. és Pártállam, 2003. 288.

[897] Már 1959-ben több iskola kért kivételezettséget, mert nem érték el a rendeletben előírt 15 fős csoportlétszámokat. – MNL OL XIX-I-4-g 3. tétel 44 127/1960.

mind a pedagógusok (160-ról 175-re) létszáma. A nyelvoktató általános iskolák és pedagógusaik, valamint a tanulók létszáma átlagosan 10% körüli emelkedést mutatott. Időközben egy középiskolai tagozat megszűnt, így az intézmények száma 9-ről 8-ra változott. A gyakorlatilag változatlan számú pedagógus majd egyharmaddal több diákot tanított.

Egyes intézménytípusoknál – mint ahogyan fentebb rámutattam – már önmagukban a statisztikai adatok is jelezték a leépítési tendenciát. Ha mindezt a képzés tartalmában végbement változásokkal együtt vizsgáljuk, még jelentősebb veszteséget állapíthatunk meg. Az általános és középiskolákban folyó munka – figyelembe véve a kétnyelvű oktatás tartalmát és tapasztalatait – gyakorlatilag nyelvoktatásra korlátozódott. A kétnyelvű oktatáshoz több év elteltével sem készültek módszertani útmutatók, tankönyvek, tantervek, óratervek, s nem adták ki az egyes tárgyakhoz kapcsolódó szakkifejezés-gyűjteményeket sem. A nyelvoktató iskolák hasonló problémákat másfél évtizede hurcoltak magukkal. Az olyan egyszerű, szervezéssel megoldható kérdést, mint a nemzetiségi nyelv órarendbe iktatását sem oldották meg.

Általános és középiskolás diákotthonok a román gyerekek számára Gyulán, a délszláv gyerekek számára Budapesten és Pécsett, a szlovák gyerekek számára Békéscsabán, Budapesten, Sátoraljaújhelyen és Szarvason működtek. A német nemzetiségű tanulók számára sem általános, sem középiskolai diákotthont nem létesítettek. A budapesti gimnázium tanulóit a bolgár kollégiumban, a pécsi, a kőszegi és a bajai gimnázium tanulóit pedig magyar diákotthonokban helyezték el.

A tanárutánpótlást a négy pedagógiai főiskolai tanszékkel megoldottnak látták, holott a gyakorlat az állandósult pedagógushiányt jelezte. A főiskolai tanszékek 10 éves működéséről készült számvetés is pozitívan értékelte az elmúlt évtizedet, de kitért a nehézségekre is. Megemlítette az első 5-6 évben a tanulók rendkívül alacsony előképzettségét – „a szó legszorosabb értelmében a betűvetésnél kellett kezdeni" –, ami csak a tannyelvű gimnáziumokban érettségizettek főiskolára kerülését követőn változott meg. Negatívumként emelte ki a tanárképzés folyamatos átszervezését, a képzés tartalmi bizonytalanságait.[898] Nem sikerült elérni azt sem, hogy a megyék a nemzetiségi nevelőket magyar iskolákba csak akkor helyezhessék át, ha a területükön a nemzetiségi oktatás zavartalanságát biztosították.

A nemzetiségi oktatás marginalizálását jelentette, hogy ügyeinek intézése a Nemzetiségi Osztály hatásköréből a Közoktatásügyi Főosztályhoz került át.

[898] A román tanszék 1949-ben a budapesti Pedagógiai Főiskolán, a délszláv tanszék 1950-ben Pécsett alakult meg, amely 1951 szeptemberétől szintén a budapesti főiskolán működött. 1955 szeptemberében a budapesti Pedagógiai Főiskola megszűnt. A román, szlovák, délszláv tanszék a szegedi Pedagógiai Főiskolán folytatta munkáját. A német tanszék 1956. szeptember 1-jén kezdte meg működését a pécsi Pedagógiai Főiskolán, s ebben az évben oda helyezték át a délszláv tanszéket is. A szegedi Pedagógiai Főiskolán 1951–1959 között 1696 hallgató végzett, közülük 150 a nemzetiségi tanszékek hallgatója volt. – MNL OL XIX-I-4-g 43. tétel. A nemzetiségi tanárképzés tíz éve, (1959.) dátum nélkül.

A kétnyelvű oktatás bevezetése különösen súlyosan érintette a német közösséget. A többi nemzetiség számára már 1945/46-tól bizonyos mértékben biztosított volt – mind nyelvoktató, mind tannyelvű iskoláik révén – az anyanyelvi oktatás. Ezzel szemben a német nemzetiségűeknek egy generációja úgy nőtt föl, hogy anyanyelvén az iskolában egyáltalán nem tanulhatott. Számukra csak 7-8 év késéssel engedélyezték a nyelvoktatás bevezetését. De ezen iskolák száma, területi eloszlása azt támasztja alá, hogy a németek számos településen nem élhettek ezzel a joggal. A tíz év késéssel megszervezett tannyelvű oktatás – ami 4 általános iskolát, 4 gimnáziumot, illetve tagozatot jelentett – esetükben végképp formálisnak tekinthető. A politikai hatalom a német anyanyelvű oktatás kiszélesítését a későbbiekben is megakadályozta, így a '60-as évek elejéig ezen iskolák száma változatlan maradt. A kétnyelvű oktatás bevezetése azért is hatványozottabban erodálta a német nemzetiségi oktatást, mert kisszámú, kevés ideje működő intézmény jelentette a bázisát.

A Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségének (MNDDSZ) vezetői 1962 tavaszán elemzést készítettek a német nemzetiségi iskolahálózat helyzetéről, amit Kállai Gyulának; a Hazafias Népfront Országos Tanácsa elnökének juttattak el. A dokumentum elkészítését a mezőgazdaság szocialista átszervezésével a társadalom struktúrájában végbement változásokkal és az iskolareform hatásával indokolták. A kialakult új helyzetben szükségesnek ítélték annak vizsgálatát, hogy a „német nemzetiségi iskolahálózat jelenlegi formái, az ezekben elsajátított nyelvi és általános tudás, a káderellátottság mennyiben felel meg azoknak a célkitűzéseknek, melyeket pártunk és kormányunk megvalósítani kíván"[899] – írták. A Szövetség vezetői a dokumentumban rámutattak a deklarált kisebbségi jogok, valamint azok gyakorlati érvényesülése között meglévő ellentmondásokra.

Nehezményezték, hogy a nyelvoktató iskolák száma az utóbbi években számottevően nem változott, sőt a minisztérium befejezettnek tekintette az iskolaszervezéseket. Pedig még számos olyan településen nem működött német nyelvoktatás, ahol a német nemzetiségű lakosság aránya ezt indokolttá tenné, illetve ahol ezt a szülők kérték. A megtorpant iskolaszervezések okai között említették, hogy a Nemzetiségi Osztály referense nem fordított kellő figyelmet a helyi igényekre, miközben a Szövetséget eltiltották attól, hogy érdemben foglalkozzon a német iskolahálózat ügyeivel. Helyben pedig „egy sor ismert politikai és társadalmi tényező akadályozta az igények napfényre kerülését". Ezek közül kiemelték, hogy a szülők nincsenek tisztában lehetőségeikkel, illetve erre a helyi iskolaigazgatók – „nem egy helyen nacionalista beállítottságból" – nem hívták fel a figyelmüket.

„Az a tény, hogy az egyik német nemzetiségiek által is lakott községben van német oktatás, ugyanakkor a szomszédos községben, ahol a lakosság arányszáma hasonló, és a nyelvjárás is éppen olyan elevenen él, nincs német oktatás, szintén

[899] MNL OL 288. f. 35. cs. 10. ő. e. A német nemzetiségi iskolahálózat helyzete és problémái, 1962. április 24. Az alábbiakban a szövetség által érintett kérdéseket a dokumentum alapján foglalom össze.

politikai félelmet szül, mert ahol van német oktatás, azon aggályoskodnak, hogy vajon helyes-e mégis gyermekeiket németre járatni."[900]

A teljes anyanyelvi képzés kapcsán részletesebb indoklás nélkül szögezték le, hogy az „a gyakorlatban kétségtelenül megbukott", ami nem jelentette azt, hogy a kétnyelvű iskolák képesek feladatuk – a német beszédkészség és az általános iskolai tanterv elsajátíttatása – ellátására. A német tájnyelvi változatát beszélő gyerekeknek csökkentett óraszámban kellett volna az irodalmi német nyelvet s a magyar szakszókincset elsajátítani. Ezért ezek az intézmények egyrészt csekély számuk, másrészt a kétnyelvű oktatás negatív következményei miatt a középiskolai tanulók utánpótlását nem tudták biztosítani. Diszkriminatívnak tartották, hogy a többi nemzetiséggel ellentétben a németeknek egyetlen általános iskolai kollégiumuk sem volt. A kétnyelvű gimnáziumok problémái közül kiemelték az önállóság kérdését. A bajai gimnáziumot kivéve a többi csupán magyar gimnáziumok tagozataként működött. Önálló költségvetéssel nem rendelkeztek, az anyaintézmények érzéketlenek voltak speciális igényeikkel szemben, a forráselosztásnál hátrányosan bántak velük. A német gimnáziumok mellett sem hoztak létre kollégiumokat, a férőhelyek hiánya miatt az is előfordult, hogy a gyerekeket több kollégiumban osztották szét, ami hátráltatta közös tanulásukat, közösséggé válásukat.[901]

A német iskolahálózat legégetőbb problémájának a pedagógus-utánpótlást, illetve az aktív pedagógusok képzettségét tekintették. Hiszen ez alapvetően meghatározta az oktatás színvonalát, illetve gátat szabott – a Szövetség által szorgalmazott – iskolafejlesztéseknek. A Baranya megyében ekkor aktív 70 nyelvoktató pedagógus közül csak 19 volt német szakos, a többi csupán németül tudó, a há-

[900] MNL OL 288. f. 35. cs. 10. ő. e. A német nemzetiségi iskolahálózat helyzete és problémái, 1962. április 24.

Az anyanyelvű oktatás megszüntetése miatt az ágfalvai szülők levélben tiltakoztak a minisztériumnál. „Felháborodva beszélgettünk több asszonnyal, hogy mit csinálnak velünk itt. Pár éve, hogy tyerekeink [sic!] tanulhatnak anyanyelvet a németet és most meg megint megszüntetik. Van itt egy Németh József nevezetű tanító, aki telekürtöli a falut, hogy ne tanuljon senki németet, mert abból csak baj lesz. Hát mi baj lehet? […] Akik itt maradtunk a határszélen 1956 után hűségesen, mikor sok rokonság kinn van, az csak szereti ezt az országot, ha németül beszél is. Hát miért kell minket a beszéd végett bántani?" – írta Holzhofer Anna több szülő nevében. – MNL OL XIX-I-4-g 1. tétel. 1960. Személyi ügyek.

Irat felzetén kézírással: „Farkas elvtárs a helyszínen tisztázta a problémákat. További intézkedést nem igényel".

[901] A budapesti Eötvös Gimnáziumban működő német tagozatnak egy nemzetiségi jellegű kerületbe, például Óbudára történő áthelyezését kérték. A tagozatra több fővárosi, mint nemzetiségi tanuló járt, akik a német irodalmi nyelvet jól beszélték. A „jól szituált pestiek kissé le is nézik a sok nehézséggel küzdő nemzetiségieket, akikből ez erős kisebbségi érzést vált ki. […] A nemzetiségi szülőknek az a véleményük, hogy a tagozat nem az ő iskolájuk, gyermekeik ott csak megtűrt személyek, akikkel szemben a nevelők sem tanúsítják a megfelelő megértést, […] az egész nemzetiségi problematika távol áll tőlük, és valójában kivételeznek a szebben öltözködő, kulturáltabb pesti gyerekekkel". – MNL OL 288. f. 35. cs. 10. ő. e. A német nemzetiségi iskolahálózat helyzete és problémái, 1962. április 24.

ború előtt kiegészítő vizsgát tett személy volt. Az arányok a többi megye esetében is hasonlóak voltak. A budapesti tanítóképzőben 12, a pécsi pedagógiai főiskolán 29 hallgató tanult, ami egyetlen megye – lásd Baranya példáját – sem volt elegendő a szaktanári utánpótlásra. A képzés tartalmi elemeit szintén érték kritikák. A pécsi pedagógiai főiskola német tanszékén, amely a német nemzetiségi általános iskolák számára képzett szaktanárokat, munkáját egy adaptált egyetemi tanterv alapján végezte, ami nem felelt meg sajátos feladatainak. A hallgatók sem a tanító-, sem a tanárképző főiskolán, de az Eötvös Loránd Tudományegyetem német tanszékén sem kaptak képzést a hazai német nyelvjárásokról, a közösség történetéről, néprajzáról. A Szövetség legalább egy speciálkollégium bevezetését kérte.

Az „iskolareformot" követően megszűntek a nemzetiségi pedagógusok számára a továbbképzések is. Igaz, a korábbiak esetében sem beszélhetünk egységes, átgondolt tematikáról. A tapasztalatcserék többnyire egy-egy németóra elemzése vagy ad hoc jelleggel kiválasztott módszertani, nyelvészeti előadás meghallgatása után a pedagógusok panasznapjává váltak. Alkalmat teremtettek azonban a találkozásra, információcserére, és bizonyos támpontot mégis nyújtottak az érintettek munkájához. Ezért mindenképpen szükségesnek ítélték a továbbképzések tervszerűbb módon való újjászervezését.[902]

Érintették a minisztériumon belül a nemzetiségi oktatás irányításának átszervezését is. Először a Nemzetiségi Osztály oktatással kapcsolatos jogosítványait korlátozták, majd megszüntették az osztályon belül a német nemzetiségi előadói munkakört. Ennek következtében a „német nemzetiségi oktatási problémák szinte gazdátlanul hányódnak. Magunk sem vagyunk egészen tisztában azzal az átszervezési folyamattal, amely a Művelődésügyi Minisztérium nemzetiségi vonalán folyik" – írták a német szövetség vezetői.

A folyamatos szervezeti átalakítások, átszervezések következtében a feladatokhoz kapcsolódó kompetenciák és a felelősség kérdései tisztázatlanok maradtak. Mind a közigazgatás e területein dolgozók, mind a nemzeti közösségek számára a struktúra működése átláthatatlanná vált. Megszűnt annak még a formális lehetősége is, hogy a nemzetiségi közösségek tagjai érdekeiket érvényesíteni tudják. Vélhetően ez volt a cél.

Vendégh Sándor 1961. május 17-i jelentésében elnéző jóindulattal és kétséget kizáró optimizmussal jelentette ki, hogy akik „a kétnyelvűség bevezetését ellenezték, sok esetben jóhiszeműek voltak. Nézeteikben ott kísértett a múlt, amikor az átmeneti típusú iskolákat magyarosításra használták fel. A jóhiszemű kétkedőket az eredmények győzik meg arról, hogy a kétnyelvűség bevezetése lépést jelent előre, az egynyelvű oktatásra jellemző túlterhelés és felszínesség megszüntetését

[902] Nehezményezték azt is, hogy a minisztériumnak a némettanárok NDK-ban történő továbbképzését érintő kiválasztási gyakorlata áttekinthetetlen. Munkájukat évek óta kiválóan végző tanárok rendre nem kapták meg ezt a lehetőséget. 1961-ben a helyi iskola igazgatója, a tanács és a pártalapszervezet ajánlása ellenére indoklás nélkül elutasításra került Bártfai Erzsébet hajósi, Hargita Péter pilisszentiváni és Mayer György kaposfői némettanár kérelme is. – MNL OL XIX-I-4-g 1. tétel. 1961. Személyi ügyek.

eredményezi, lehetővé teszi a nemzetiségi nyelv belterjesebb művelését és egyúttal a magyar nyelv tökéletesebb elsajátítását".[903]

Az osztályvezető optimizmusát az élet nem igazolta. Olyannyira nem, hogy a '60-as évek közepére a visszaesés mind az intézmények, mind a képzésben részt vevő tanulók számának jelentős csökkenésében megmutatkozott. Sok korábban anyanyelven tanító iskola megszűnt, vagy átalakult nyelvoktatóvá. Néhány év alatt nyilvánvalóvá vált az is, hogy a kétnyelvű iskolák alkalmatlanok az anyanyelvi kompetenciák megerősítésére, ugyanakkor a tantárgyak oktatásának eredményessége alatta maradt a nyelvoktató iskolákénak. A pedagógusok nem kaptak módszertani segítséget, és vergődtek a velük szemben támasztott, ám nem egyértelmű elvárások között. Sokan közülük magyar iskolákba való áthelyezésüket kérték.

A nemzetiségi iskolák ügyeivel a minisztériumon belül ekkor már a Közoktatásügyi Főosztály foglalkozott. A főosztály munkatársai a nemzetiségi területen sem szak-, sem hely-, sem személyismerettel nem rendelkeztek. Tevékenységük a nemzetiségi intézményhálózat teljes szétesésének megakadályozására, illetve fékezésére korlátozódott.[904]

A minisztérium a nemzetiségi oktatás valódi kérdéseire azonban nem reflektált, az érintetteket a korábbiaknál is kevésbé tekintették partnernek. Róluk, de teljes egészében nélkülük kívántak dönteni.[905] Az 1964. július 4-i összefoglaló jelentés a nemzetiségi iskolahálózatot mind nagysága, mind működése szempontjából ideálisnak tartotta. A dokumentum az általánosságok szintjén tárgyalta az oktatási intézményekben folyó munkát, s azokat a lépéseket, amelyeket a minisztérium az elmúlt években tett. Nagy hangsúlyt kaptak viszont benne az ideológiai, politikai kérdések. Az állításokat konkrétumokkal nem támasztották alá.

„Azt kell mondanunk, hogy államunk az anyanyelvi oktatás igényein túlmenően [sic!] biztosít személyi és anyagi erőket a nemzetiségi lakosság gyermekeinek oktatásához. Nem egy esetben a nemzetiségi iskolák hálózata a nemzetiségiek tudatos vagy spontán, de mindenképpen természetes asszimilációja ellenében fejt ki hatást. Így van ez elsősorban a német nemzetiségnél."[906] Az 1963/64-es tanévben a

[903] MNL OL XIX-I-4-g 10. tétel. Jelentés a Közoktatásügyi Főosztály oktatási és népművelési területen végzett 1960/61. évi munkájáról, 1961. május 17.

[904] A pedagógusok elvándorlásának megakadályozása érdekében 1963–64-ben több tanterv és tankönyv is elkészült. Azok a pedagógusok, akik olyan tárgyat tanítottak, amelynek a tankönyve még nem készült el, havi 100 Ft pótlékban részesültek. Újraindították a továbbképzéseket is. – MNL OL XIX-I-4-g 31. tétel. Utasítás az egyes nemzetiségi iskolákban tanító pedagógusok részére folyósítható pótlék feltételeiről, 1964. július 18.

[905] „A Pártközpontban történt megbeszélésen leszögeztük, hogy a szövetségek és a lapok ne foglalkozzanak közvetlenül az iskolákkal, ez nem tartozik szorosan feladataik közé. Ennek ellenére igen gyakori a lapokban az iskolai munkával [foglalkozó], sok esetben helytelen irányú, cikkezés, értekezés. A szövetségek részéről is gyakran kapunk jelzéseket, hogy a nemzetiségi iskolahálózat csökkenő tendenciát mutat." – MNL XIX-I-4-g 10. tétel. Jelentés a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1964. július 3. és Pártállam, 356–369.

[906] MNL OL XIX-I-4-g 31. tétel. A Közoktatásügyi Főosztály jelentése a nemzetiségi oktatásról, 1964. július 4. – Kifogásolta a jelentés írója, hogy a „materialista világnézet" a németek és szerbhor-

németeknek összesen két kétnyelvű általános iskolájuk volt. Vajon a jelentés írója valóban úgy ítélte meg, hogy ez a két intézmény képes arra, hogy a „természetes" asszimiláció ellenében hasson?

Az évtized második felében a folyamat tovább folytatódott. Azaz mind az intézmények száma, mind a nemzetiségi anyanyelvi képzésben részt vevő gyerekek száma csökkent.

Az 1950-es évek közepétől szórványosan kiépített óvodák száma 1960–67 között összességében mintegy 40%-al, az oda járó gyerekek száma pedig majd felére csökkent. A legnagyobb veszteség e téren a németeket és szerbhorvátokat érte.[907]

Az általános iskolai struktúra aránytalanságai is szembeötlőek. A németek az 1955/56-os tanévig, a szlovének pedig a tárgyalt korszak egészében nem rendelkeztek anyanyelvű általános iskolával. Ez a lehetőség a németek esetében is formálisnak tekinthető, hiszen csupán négy intézményt hoztak létre számukra, s legmagasabb számban az 1959/60. tanévben összesen 189 (!) gyerek tanulhatott anyanyelvén. Legstabilabbnak a román anyanyelven történő oktatás tűnik, mind az intézmények, mind az ott tanulók számát tekintve. Az '50-es évek közepére kialakult szlovák anyanyelvű iskolák száma a másfél évtized alatt nem változik. A szerb-horvát tannyelvű iskolák számának változása a közösség politikai megítélésének változásait tükrözi. Míg a háború után a hatalom elsősorban külpolitikai megfontolásokból engedélyezte az iskolaalapításokat, az '50-es években a megromlott magyar-jugoszláv viszony hatására iskolabezárásokra került sor. Az '50-es évek végére némileg stabilizálódott intézményi- és tanulószám a '60-as évek elejétől újra csökkenést mutat.

Nyelvoktató iskolákat a németek számára ugyancsak több mint fél évtizedes késéssel, 1951/52-ben hoztak létre. A legtöbb nyelvoktató iskolával az 1959/60. tanévben (146) rendelkeztek, de az 1963/64. tanévben volt a legmagasabb a tanulólétszám. A románok a vizsgált két évtized folyamán nagyobb létszámban jártak tannyelvű általános iskolába, mint nyelvoktatóba. A szerbhorvát nyelvoktató iskolahálózat is csak az '50-es évek közepére-végére, a politikai megkülönböztetés megszűnését követően stabilizálódott.

Az 1960. évi iskolareform valamennyi közösséget hátrányosan érintette. A románok és szlovákok esetében már a következő évtől megfigyelhető az intézmény- és tanulószám-csökkenés. A szlovákok esetében 3 év alatt a felére csökkent

---

vátok által lakott községekben lassan alakul ki. „A németség vallásosságát az Ausztriából és főként Nyugat-Németországból származó könyvek, folyóiratok és kalendáriumok táplálják, de ébren tartják a falusi papok is. (Cikkeket írnak a *Neue Zeitung*ba, fényképeket, leveleket küldenek külföldre, megemlékeznek a kitelepítésről stb.) A görögkeleti szerb szülők és pedagógusok eddig csak a szerb karácsony megünneplésére kértek (és kaptak) engedélyt, az idei tanévben már a szerb húsvét megünneplésére is iskolai szünetet kértek."

[907] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolák helyzetéről, lásd még Pártállam, 2003. 389. és a XIX-I-4-g 31. tétel. Kimutatás a nemzetiségi tanítási nyelvű és nyelvoktató általános iskolákról, 1968. április 1. dokumentumok alapján állítottam össze.

a nyelvoktatásban részt vevők száma, ami összefüggésben lehetett a tanyasi iskolák bezárásával, a körzetesítéssel. A németeknél és szerbhorvátoknál az iskolareform később, a '60-as évek közepétől éreztette hatását. Vélhetően azért, mert kihasználták a kétnyelvűség bevezetésére a minisztérium által engedélyezett átmeneti időszakot.

35. TÁBLÁZAT: *A nemzetiségi tannyelvű és nyelvoktató általános iskolák száma és tanulólétszáma, 1945–1968*[908]

Év	Tannyelvű általános iskolák									
	Német		Román		Szerb-horvát		Szlovák		Szlovén	
	iskola	tanuló	iskola	tanuló	iskola	tanuló	iskola	tanuló	iskola	tanuló
1945–46	–	–	6	290	22	483	2	400*		
1946–47	–	–	5	369	28	860	13	400*		
1947–48	–	–	6	384	24	778	16	400*		
1948–49	–	–	7	458	26	695	2	485*		
1949–50	–	–	7	642	27	734	4	846		
1950–51	–	–	8*	700*	25*	700	4*	900*		
1952–53	–	–	11	905	22	713	5	951		
1953–54	–	–	11	913	20	749	5	958		
1954–55	–	–	11	907	18	620	5	732		
1955–56	1	24	11	865	17	638	6	681		
1956–57	3	114	10	894	16	561	6	752		
1957–58	4	152	10	928	15	502	6	795		
1958–59	4	183	10	966	12	508	6	727		
1959–60	4	189	10	1 044	13	547	6	687		
1960–61	2	142	10	1 087	13	548	6	740		
1961–62	2	180	10	1 100	9	547	6	756		
1962–63	2	82	10	1 100	8	522	6	800		
1963–64	2	61	10	1 055	8	510	6	849		
1964–65	1	31	10	1 050	8	485	6	823		
1965–66	1	31	10	951	8	457	6	778		
1966–67	1	29	9	926	8	469	6	740		
1967–68	1	28	9	904	8	469	6	734		

*Becsült számok

[908] MNL OL XIX-I-4-g 31. tétel. Kimutatás a nemzetiségi tanítási nyelvű és nyelvoktató általános iskolákról című dokumentum alapján állítottam össze.

A tannyelvű általános iskolákra vonatkozóan részben eltérő adatok találhatók a XIX-I-4-g 10. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának jelentése a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról, 1964. július 3., közölve Pártállam, 2003. 356–368.

Év	Nyelvoktató általános iskolák									
	Német		Román		Szerb-horvát		Szlovák		Szlovén	
	iskola	tanuló	iskola	tanuló	iskola	tanuló	iskola	tanuló	iskola	tanuló
1945–46			11	542	36	2575	12	684	3*	50*
1946–47			10	518	25	1749	35*	3000*	3*	50*
1947–48			13	889	28*	1500*	57*	6000*	3*	60*
1948–49			14	959	30	1200	73	9900*	3*	70*
1949–50			22	1752	21	950	121	12000	4*	90*
1950–51	–		20*	800*	24*	1500*	120*	11000*	4*	110*
1952–53	56	3677	11	534	30	2580	109	9627	5	158
1953–54	73	4796	13	443	36	2896	117	10675	3	226
1954–55	75	4415	11	315	40	2741	113	10050	3	212
1955–56	102	6503	10	482	44	2909	108	11012	5	349
1956–57	116	7201	10	452	46	3010	113	9692	6	546
1957–58	123	9213	10	415	45	3167	102	10467	6	506
1958–59	126	9391	13	587	50	3428	111	10187	6	505
1959–60	146	11127	11	464	50	3696	112	10835	6	478
1960–61	141	11075	13	472	51	3721	118	10760	6	512
1961–62	140	10916	12	398	54	3760	111	10308	6	473
1962–63	139	11219	12	296	54	3876	106	9902	7	513
1963–64	128	11236	11	281	50	4037	104	9221	6	478
1964–65	131	11000	8	166	48	3632	90	6851	6	493
1965–66	127	10716	9	233	47	3502	80	6107	7	492
1966–67	120	9866	9	292	51	3603	65	5132	7	499
1967–68	122	10199	7	186	54	3366	65	4490	6	482

*Becsült számok

A németek hátrányos megkülönböztetése, illetve az iskolareform negatív következményei a gimnáziumok kapcsán is megfigyelhetők.[909] (36. TÁBLÁZAT)

Az évtized végén az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által a nemzetiségi kérdéshez kapcsolódó zárt terjesztésű kiadványban összefoglalták a nemzetiségi oktatás problémáit. A megfelelő irányítás visszaállítását, a decentralizáció szükségességét, a pedagógusképzés megújításának szorgalmazását ugyan a szövetségek kéréseként tüntették föl, de egyetértettek azzal. A kétnyelvű oktatás kapcsán azonban semmilyen engedményt nem tudtak elfogadni. „A kétnyelvű oktatás jelenlegi gyakorlatát helytelennek tartják, mert ennek keretében magyarul ugyan jól megtanulnak a tanulók, de anyanyelvüket irodalmi szinten nem sajátítják el. A kétnyelvű oktatást elvileg ugyan helyeslik, bevezetését, végrehajtásának gyakorlatát mégis kellően át nem gondolt intézkedésnek tartják [ti: a nemzetiségi

[909] Az 1960. évi iskolareform hatására vonatkozóan lásd még Imre Anna: Nemzetiségi oktatás és oktatáspolitika Magyarországon a hatvanas években. *Kisebbségkutatás,* 2008. 3. 432–455.

szövetségek], sőt egyesek a nemzetiségek asszimilációját siettető lépést látnak benne. Mások keveslik az anyanyelven tartott órák számát, igénylik a kétnyelvűség módszertanának kidolgozását, s ennek a munkának az Országos Pedagógiai Intézet hatáskörébe utalását kérik. A nemzetiségi szövetségekkel szemben a Művelődésügyi Minisztériumban – a nemzetiségi iskolák helyzetéről 1967 januárjában készített jelentés szerint – az a vélemény alakult ki a kétnyelvűségről, hogy a bevezetett rendszer helyesnek bizonyult, a tanulók mind a magyar, mind a nemzetiségi nyelv elsajátításában jó eredményeket érnek el".[910]

36. TÁBLÁZAT: *A nemzetiségi gimnáziumok adatai 1949–1968*[911]

Tanév	Német nyelvű				Román	Szerb	Szlovák		Összesen
	Baja	Budapest	Pécs	Kőszeg	Gyula	Budapest	Békéscsaba	Budapest	
1. A gimnáziumi tanulók száma összesen:									
1949–50	–	–	–	–	27	52	23	–	72
1950–51	–	–	–	–	49	43	52	–	144
1951–52	–	–	–	–	55	53	58	–	166
1952–53	–	–	–	–	79	61	80	–	220
1953–54	–	–	–	–	75	70	96	–	241
1954–55	–	–	–	–	74	77	83	–	234
1955–56	–	–	–	–	69	61	66	–	196
1956–57	17	–	–	–	66	68	80	–	231
1957–58	51	–	–	–	57	55	56	14	233
1958–59	84	38	34	15	67	70	62	25	395
1959–60	105	79	51	41	79	91	66	33	545
1960–61	104	117	71	56	96	116	71	52	683
1961–62	112	151	106	75	127	146	94	64	875
1962–63	123	148	111	77	136	135	106	66	902
1963–64	126	152	119	51	146	139	111	78	922
1964–65	133	146	131	36	145	136	127	79	933
1965–66	136	140	131	18	119	120	115	69	848
1966–67	148	132	120	–	99	102	107	64	772
1967–68	144	135	121	átszervezödött	79	96	93	65	733

[910] *Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika.* (Szerk. Csatári Dániel). Budapest, Kossuth Kiadó, 1968. 42–43.

[911] MNL OL XIX-I-4-g 33. tétel. A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolák helyzetéről, lásd még Pártállam, 2003. 389. és a XIX-I-4-g 31. tétel. Kimutatás a nemzetiségi tanítási nyelvű és nyelvoktató általános iskolákról, 1968. április 1. című dokumentum alapján állítottam össze.

Tanév	Német nyelvű				Román	Szerb	Szlovák		Összesen
	Baja	Budapest	Pécs	Kőszeg	Gyula	Budapest	Békéscsaba	Budapest	
2. Az érettségi bizonyítványt kapott tanulók száma:									
1952–53	–	–	–	–	20	10	19	–	49
1953–54	–	–	–	–	15	15	13	–	43
1954–55	–	–	–	–	17	15	15	–	47
1955–56	–	–	–	–	13	12	15	–	40
1956–57	–	–	–	–	13	16	19	–	48
1957–58	–	–	–	–	15	11	13	–	39
1958–59	–	–	–	–	12	7	11	–	30
1959–60	16	–	–	–	14	6	12	–	48
1960–61	25	–	–	–	15	14	9	7	70
1961–62	23	33	24	9	25	28	20	10	172
1962–63	22	22	18	21	18	26	18	13	158
1963–64	27	35	22	13	24	33	16	13	183
1964–65	32	30	31	18	38	45	30	21	245
1965–66	25	32	31	18	31	25	33	22	217
1966–67				–					
1967–68				–					
1953–66-ig érettségi bizonyítványt kapott összesen:									
	527				270	263	329		1 389
1967-ig érettségi bizonyítványt kapott összesen:									
	612				302	287	367		1 568

A nemzetiségi oktatás mérlege (1950–1970)

A második világháború utáni magyarországi nemzetiségi oktatás történetében négy periódust különböztethetünk meg. Az első a háború utáni másfél évtizedet öleli föl, amikor a jogi szabályozás az anyanyelvi oktatás két formáját – az anyanyelven való tanulást, illetve a nemzetiségi nyelvnek heti néhány órában való tanulását – tette lehetővé. 1960 februárjában egy minisztériumi körlevéllel megszüntették a tisztán nemzetiségi anyanyelven való oktatás lehetőségét, helyette az ún. kétnyelvű oktatást vezették be. Ennek keretében a humán tárgyakat anyanyelven, míg a reál tárgyakat és a testnevelést magyar nyelven oktatták. Az oktatásról szóló 1985. évi I. törvény adott ismét lehetőséget a nemzetiségi tannyelvű oktatás fokozatos visszaállítására. A törvény nemcsak azt mondta ki, hogy a magyar mellett minden, az országban beszélt nemzetiségi nyelv is az iskolai oktatás nyelve, de kinyilvánította azt is, hogy a nemzetiségi gyerekek anyanyelvükön, illetve két

nyelven részesülhetnek óvodai-iskolai oktatásban".[912] A törvény tényleges hatását azonban csak a rendszerváltozást követően fejtette ki. Ezért az 1960–1985 közötti éveket, amely időszakban a nemzetiségi gyerekeknek nem volt lehetőségük anyanyelvükön tanulni, tekintem a második meghatározó időszaknak. A harmadik periódus a '80-as évek második felétől 1993-ig, a kisebbségi törvény elfogadásáig tartott, míg az ezt követő időszak a negyedik periódus, amikor a személyi elvű kulturális autonómia biztosítása révén lehetővé vált a közösségek számára, hogy saját intézményhálózatot alakítsanak ki.

A korszakok meghatározásánál a jogi szabályozás tartalmát vettem alapul, azaz volt-e lehetőségük a nemzetiségi gyerekeknek anyanyelvükön tanulni. Ez alapján az általam vizsgált 1950–1970 közötti időszakon belül két nagy periódus határozható meg. Természetesen ezen az alapvető periodizációs elven kívül az egyes időszakokra vonatkozóan számos más jellemző is megállapítható, amelyek alapján a nagyobb korszakok további alperiódusokra bonthatók.

A vizsgált korszak egészére jellemző azonban, hogy a nemzetiségi oktatás struktúrája és működése a mégoly szűkre szabott keretek között sem volt változatlan. Bár az érintettek – tanárok, iskolai vezetők, a helyi párt- és tanácsi, valamint a minisztériumi szakapparátus tagjai, illetve a gyerekek és szüleik – nem egyenrangú partnerként álltak egymással kapcsolatban, érdekeik argumentációja nyomon követhető. A nemzetiségpolitikában bekövetkezett irányváltások, sőt a hangsúlyeltolódások is leképeződtek a nemzetiségi oktatásban végbement folyamatokban. Megállapítható az is, hogy a politikai hatalom az oktatást nemzetiségpolitikai célkitűzései végrehajtásának hatékony eszközeként tekintette. Joggal, hiszen az általa generált változások hatása hosszú távú volt. Az egész időszak jellemzője, hogy az egyes nemzetiségek intézményhálózatának kialakítása nem egy alulról építkező folyamat részeként ment végbe, de a politikai hatalom a közösségek vezetői és a szülők kérésére történő állandó hivatkozással igyekezett fönntartani ezt a látszatot.

Nem vették figyelembe az egyes nemzetiségek belső nyelvi tagoltságát sem. A nemzetiségi gyerekek által beszélt dialektusokat az irodalmi nyelvnél alacsonyabb értékűnek minősítették, s erre hivatkozva csak az irodalmi nyelvet oktatták. A két nyelv egymáshoz való viszonyával, illetve ezen adottság módszertani problémáival egyáltalán nem foglalkoztak. Megfigyelhető az is, hogy a tannyelvű/tanítási nyelvű/nyelvet oktató fogalmak tartalmának tisztázására nem került sor, az egyes dokumentumokban való használatuk nem következetes.

[912] „7. § (1) Az óvodai nevelés és az iskolai nevelés-oktatás nyelve a magyar, valamint a Magyar Népköztársaságban beszélt minden nemzetiségi nyelv. (2) A nemzetiséghez tartozó gyermekek, tanulók anyanyelvükön, illetőleg két nyelven – anyanyelven és magyarul – részesülhetnek óvodai nevelésben, valamint iskolai nevelésben és oktatásban. (3) A nemzetiségi nyelvek az iskolai nevelés-oktatás valamennyi fokán tanulhatók. (4) A nevelés-oktatás az iskolai nevelés-oktatás valamennyi fokán idegen nyelven is folyhat. (5) Az állam az (1)–(3) bekezdésben foglaltak feltételeiről szervezetten gondoskodik". *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1985.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 3. és Föglein, 2006. 117–122.

A korszakban végig ellentmondásos a jogi szabályozás is. Egyrészt a különböző rendeletek sokszor túl gyorsan követték egymást. Azaz a gyakorlatban még végig sem vitt folyamatokat újra szabályoztak, a megkezdett lépések hatását nem vizsgálták. Másrészt a jogi keretek nyújtotta lehetőség sokszor formálisnak bizonyult, hiszen azok gyakorlati megvalósítását a helyi tanácsi és pártapparátus különböző okokra hivatkozva hatékonyan akadályozta. Ez az attitűd leginkább a német oktatás megszervezésekor figyelhető meg, de a többi nemzetiség intézményszervezése kapcsán is előfordult. A németek diszkriminációja a vizsgált korszakon belül folyamatosnak tekinthető. Nyilván a helyi tanácsi és pártapparátus mindezt a politikai hatalom támogatása nélkül nem tehette volna meg. Az eljárási módot egy sajátságos munkamegosztásnak tekinthetjük. A politikai hatalom a nemzetiségek oktatási igényeit nem akarta kielégíteni. Az ebből fakadó konfliktusokat, társadalmi feszültségeket lokális szintre szorította le. Miután az intézmények létrehozásához nem biztosított központi forrásokat, a helyi apparátus erre való hivatkozással eredményesen gátolhatta azok létrehozását. A valódi döntéseket azonban nem helyben hozták meg.

A döntési folyamatokra – ugyancsak az egész korszakon átívelően – jellemző, hogy fedett, nem nyilvános és követhetetlen. Sőt maguk a döntések sem, vagy csak korlátozott módon voltak megismerhetők. A nemzetiségekkel kapcsolatos valamennyi, a párt különböző testületeiben és a minisztériumokban keletkezett dokumentumok „szigorúan titkos" minősítést kaptak. Megállapítható az is, hogy a korszakon belül az egyes nemzetiségek oktatásával kapcsolatos államhatalmi magatartást különböző intenzitással, de a külpolitikai tényezők is befolyásolták.

A vizsgált időszakban a nemzetiségi oktatás minőségét meghatározó körülmények sem változtak alapvetően. Bár az '50-es évek második felére a nemzetiségi tanárképzést valamennyi közösség számára létrehozták, a képzés tartalmában erre a speciális feladatra való felkészítés nem, vagy alig jelent meg. A nemzetiségi oktatás igényeihez igazodó tankönyvek, tantervek, tanmenetek egyáltalán nem, vagy eleve az ideiglenesség igényével készültek el. Megállapítható az is, hogy a nemzetiségi intézmények elhelyezési körülményei, technikai felszereltsége a magyar intézményekhez viszonyítva mindvégig rosszabb volt.

A fentebb ismertetett, az egész 1950–1970 közötti időszakra vonatkozó jellemzők mellett – mint említettem – az egyes korszakokra, illetve az alperiódusokra más karakterjegyek is megállapíthatók. Az általam vizsgált időszakon belül az első, az 1945–1960 között tartó szakaszban a nemzetiségi gyerekeknek lehetőségük volt az anyanyelven való tanulásra. Ez látszólag ellentmond a politikai hatalom asszimilációs törekvésének. Ha figyelembe vesszük azonban a nemzetiségi oktatás struktúráját, az intézmények helyzetét, a tanítás tartalmi elemeit, könnyen belátható, hogy csak formális, a valódi célt elfedő jogosultság megadásáról volt szó.

Ezen az időszakon belül három – 1945–1952, 1953–1957 és az 1958–1960 – alperiódust különböztethetünk meg. Az 1945–1952 közötti időszak meghatározó eleme volt, hogy a háború utáni jogi szabályozásban a '20-as évek eleji struktúra

jelent meg. Azaz az A és C típusú – anyanyelven oktató és a nemzetiségi nyelvet csak heti néhány órában biztosító – iskolák alapítását tették lehetővé. Nem történt viszont utalás az előzményekre, a két világháború közötti időszak tapasztalataira. Valójában nem, vagy nem elsősorban a kisebbségek anyanyelven történő oktatásának elvszerű szabályozása volt a cél, hiszen valamennyi nemzetiség alapvető jogaként nem ismerték el. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyik tervezetében pedig expressis verbis leszögezték, hogy a németek 1950 januárjáig nem élhetnek ezzel a joggal.[913] Ebben az időszakban jelentős szerepet játszott az is, hogy a kormány a béketárgyalásokon a szomszédos országok területén élő magyar kisebbségi közösségek érdekében minél hatékonyabban tudjon érvelni. Részben ezzel magyarázható, hogy a kormány engedett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jugoszláv missziója, valamint a délszláv vezetők nyomásának, s a háború utáni első években számukra támogatta iskolák alapítását. Cserébe elvárta azonban, hogy Jugoszlávia támogassa Magyarországot Csehszlovákiával szemben a lakosságcsere kérdésében. A csehszlovák–magyar viszony befolyásolhatta azt is, hogy ebben az időszakban nagyszámú szlovák iskolát, illetve tagozatot alapítottak. A jogszabályokat tehát szelektív módon alkalmazták, amit kül- és belpolitikai okok befolyásoltak. Míg az 1945–1948 közötti időszakban a délszlávokkal, 1948–1952 között a szlovákokkal, s némileg a románokkal szemben pozitív diszkriminációt alkalmaztak, addig a vizsgált időszakban a németeket negatívan különböztették meg. A német nemzetiség számára csak 1952-ben tették lehetővé a német nyelv oktatását, a tannyelvű oktatás bevezetésére pedig a többi közösséghez viszonyítva egy évtizeddel később, 1955-ben került sor.

Az 1953–57 közötti időszakot jellemezte leginkább az építkezés, a szakszerűség irányába való elmozdulás. A Sztálin halálát követően megkezdődött enyhülési folyamat az '50-es évek közepén a nemzetiségi oktatásban is éreztette hatását. Ennek fontos eleme, hogy kiépült, illetve megszilárdult a nemzetiségi oktatásirányítás – Nemzetiségi Osztály a minisztériumon belül, megyei szakfelügyelői rendszer kiépítése, a megyei tanácsok művelődési osztályain nemzetiségi referensek alkalmazása – szakapparátusa. Az általános enyhülés és demokratizálódás tette lehetővé azt is, hogy megkezdődött a német tannyelvű oktatás megszervezése.

Igaz, a német tannyelvű oktatás a kísérleti fázison gyakorlatilag nem jutott túl, ami a gyors visszarendeződést jelzi. A nemzetiségi iskolahálózat kialakítását a kormányzat 1956-ban már befejezettnek tekintette. A nemzetiségi oktatás szervezése terén az '50-es évek végéig fennálló gyakorlat – a szülői értekezleteknek a tanév előtti utolsó pillanatban való összehívása, az indítandó csoportok időigényes és bonyolult engedélyezési eljárása, az állandó egyeztetési kötelezettség – a végrehajtásért felelős helyi intézményeket rögtönzésre, ideiglenes megoldásokra kényszerítette. Ilyen körülmények között sem a struktúra szervezeti (intézményhálózat), sem személyi (pedagógusok és tanulók) stabilitása nem következhetett be.

[913] Föglein, 2006. 60.

Megállapítható, hogy az '50-es évek közepén a nemzetiségi és a magyar közoktatási intézmények is hasonló problémákkal – nem megfelelő elhelyezés, elégtelen tárgyi felszereltség, rossz tankönyvek, szakképzett pedagógusok hiánya – küzdöttek. A centralizált, bürokratikus, direkt politikai nyomás alatt álló struktúrában az egyetlen korrigáló tényező, a pedagógus személye lehetett. Ezért a nyelvet bíró, szakképzett pedagógusok hiánya a magyar intézményeknél nagyobb mértékben sújtotta a nemzetiségi intézményeket.[914] Az intézmények vezetői vergődtek az állandóan változó elvárások és szabályozás hálójában. A megyei párt- és tanácsi szervek, valamint a minisztérium munkatársainak gyakori ellenőrzései sok helyütt inkább a fenyegetettség érzését erősítették, mintsem érdemi segítséget, s így az oktatás színvonalának emelését eredményezték volna.[915]

Az 1956-os forradalom utáni egy-másfél év a változtatás reményét keltette. Ebben a rövid időszakban néhány kérdésben – például a német tannyelvű oktatás bővítése, a nemzetiségi vezetők véleményének figyelembevétele – történt pozitív elmozdulás, lényeges, az oktatás színvonalát meghatározó minőségi változtatásokat nem sikerült elérni.

Az 1958–1960 közötti időszakban a korábbiaknál lényegesen korlátozóbb nemzetiségpolitika alapjait teremtették meg. Az 1958. évi PB-határozat ennek a nemzetiségpolitikának az elvi megfogalmazása, bár a politikai hatalom retorikájában 1958–59-ben a korábbiaknál megengedőbb, a decentralizációt elfogadó, a nemzetiségi szövetségekre valamelyest támaszkodó nemzetiségpolitika körvonalazódott. Ezzel párhuzamosan végbement a minisztériumi szakapparátus teljes ellehetetlenítése. A minisztériumban az átszervezések, illetve a személycserék révén létrehoztak egy olyan személyi összetételű Nemzetiségi Osztályt, amely immár fönntartások nélkül végrehajtotta a nemzetiségi oktatásban elhatározott változtatásokat.

A '60-as évek elején a nemzetiségi oktatás gyors átszervezését biztosító intézkedéssorozat kapcsán magától értetődő módon fogalmazódik meg a kérdés: ki/k és miért tartották fontosnak az anyanyelvi oktatás megszüntetését egy olyan országban, ahol a nemzetiségek létszáma alacsony volt, s ahol a többségi társadalom és a nemzetiségek együttélését különösebb konfliktusok nem terhelték.

[914] Pest megyében 1955 novemberében 40 iskolának volt engedélye nemzetiségi nyelvoktatásra, ez azonban pedagógushiány miatt 7 iskolában szünetelt. Anyanyelvű iskola Lóréven, Szigetcsépen és Pomázon működött, mindegyik osztatlan volt. Egyedül a szigetcsépi iskolában tanított hosszabb ideje jó felkészültségű pedagógus. A másik két helyen állandó volt a fluktuáció. – MNL OL 276. f. 91. cs. 81. ő. e. 1955. november 9., Scholz Gyula feljegyzése Pest megye nemzetiségi nyelvoktatási helyzetéről

[915] „Adataink szerint az olyan nagyobb iskolákat, mint a méhkeréki román általános iskolát a folyó évben 29-szer, a gyulai román gimnáziumot 16-szor, a tótkomlósi szlovák általános iskolát 11-szer, a békéscsabai szlovák általános iskolát 9-szer látogatták meg." – MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Jelentés a Békés megyei nemzetiségi intézményeknek az Oktatásügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztálya által szervezett ellenőrzésről, 1955. május 26.

A kétnyelvű oktatás bevezetése csak látszólag volt előzmények nélküli. Igaz, a rendelkezésre álló dokumentumok alapján a döntés sem egyetlen testülethez, sem egyetlen személyhez nem köthető. A cinikus és képmutató utólagos indoklás a szakfelügyelői tapasztalatokra és a szülők kérésére hivatkozott. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az anyanyelvi oktatás megszüntetésének lehetősége már az '50-es évek elején megfogalmazódott. Az oktatásirányítással foglalkozó személyek – akik a döntéshozatalt meghatározó állami és párttestületekben szerepet töltöttek be –, mindvégig két egymással szöges ellentétben álló véleményt fogalmaztak meg. Az egyik álláspont szerint a nemzeti közösségek számára az anyanyelvi oktatást hatékony állami részvétel mellett biztosítani kell. Figyelembe kell venni az egyes nemzeti közösségek között, sőt egyes közösségeken belül is meglévő, az asszimiláció által meghatározott különbségeket s az ebből fakadó eltérő igényeket. A nyelvoktató, illetve az anyanyelven tanító intézményeknek a feladata ezeknek a differenciált igényeknek a kiszolgálása volt. Az anyanyelv használata így is a személyes, családi terekbe szorult vissza, a vegyes lakosságú településeken a társadalmi érintkezés során a magyar nyelv megfelelő szintű elsajátítása biztosított volt.

A másik álláspont képviselői az anyanyelven történő oktatást, illetve a nemzetiségek anyanyelvi tudásának megerősítését – legalábbis ezzel érveltek – a közösség szeparációjaként értelmezték. Az asszimilációt támogatók, sőt sürgetők álláspontjukat nyíltan nem vállalták föl. Sokszor a valódi szándékokat elfedő kommunikációt folytattak. Az '50-es évek elejétől, a '60-as évek közepéig a magyarországi nemzetiségi oktatásban végbement folyamatokat alapvetően meghatározta, hogy mely álláspont képviselői kerekedtek felül.

Nyilván nem hagyhatók figyelmen kívül a kérdés külpolitikai összefüggései sem. Bár e tekintetben is számos részletkérdés föltárásra vár még, annyi bizonyos, hogy ezekben az években hasonló folyamat játszódott le a többi szocialista országban is. Mindenütt egy kicsit másként, de az anyanyelvi oktatás jelentős mértékű háttérbe szorítása következett be.[916]

A külpolitikai szempontoknak a folyamatban játszott szerepét erősíti Andics Erzsébetnek, a Népművelési Minisztérium Miniszteri Kollégiuma, 1954. július 15-i ülésén tett kijelentése is. Arra utasította a Nemzetiségi Osztály munkatársait, hogy vizsgálják meg e tekintetben a Szovjetunió gyakorlatát, s tegyenek javaslatot annak adaptálhatóságára.

Mindenekelőtt a Szovjetunió példájával érvelt Vendégh Sándor is, aki „A tanulók kétnyelvűsége nemzetiségi iskoláinkban" című tanulmányában megismételte a korábban hangoztatott érveket. Eszerint a kétnyelvű oktatás bevezetése társadalmi szükségszerűség volt, a nemzeti közösségek kérésére került rá sor. Ezt követően hosszan tárgyalta a nemzetközi tapasztalatokat, amelyek sorában a szomszéd országok gyakorlatán kívül nagy hangsúlyt szentelt az NDK-ban a szorb iskolákat

[916] Szesztay, 2003b 64–67.

érintő reformnak. Ezenkívül röviden, konkrétumok nélkül tárgyalta még a kétnyelvű oktatás pedagógiai és pszichológiai problémáit is.[917]

A nemzetiségi oktatást alapvetően érintő változtatást jogi szabályozás nélkül hajtották végre. Azaz sem törvény, sem miniszteri rendelet nem született erre vonatkozóan. Jogforrássá a minisztériumi körlevelek, illetve az érintetteknek tartott szóbeli tájékoztatók váltak. Az intézmények a közösség vezetőinek és a szülőknek a döntési folyamatba való formális bevonásával egyrészt legitimizálták magát a döntést, másrészt hatékonyan ellenőrizni tudták az érintetteket. A többségi társadalomnak a változtatásokról nem volt információja. A kommunikáció egyébként is megtévesztő és kettős volt. Azaz a kétnyelvűség bevezetését követően is a tannyelvű megnevezést használták. A változtatás tartalmi elemeiről a lehető legkevesebb szó esett, azok jelentőségét csökkentették, illetve igyekeztek úgy beállítani, hogy a kétnyelvű oktatás megfelel az anyanyelvi oktatás kritériumának. Holott az általános iskolákban és gimnáziumokban jelentősen csökkent az anyanyelvi órák száma, a természettudományos tárgyakat és a testnevelést tanító pedagógusok egy része pedig nem beszélte az adott nemzetiségi nyelvet.

Az erózió tovább folytatódott. Az évtized végére mind a kétnyelvű iskolák, mind az abban részt vevő gyerekek száma csökkent. Ezt befolyásolta egy az oktatásügy hatáskörén kívül eső folyamat is. A '60-as,'70-es években az iskolahálózat racionalizálása és az oktatás feltételeinek javítása érdekében iskolakörzetesítésekre került sor. Az iskolakörzetesítések méretük és földrajzi elhelyezkedésük miatt hatványozottan hátrányosan érintették a nemzetiségi iskolákat. Az iskolák körzetesítésével több tanyasi osztatlan nyelvoktató román, szlovák, délszláv iskola beolvadt a magyar iskolába. A kistelepüléseken működő osztatlan iskolák esetében pedig sokszor felső tagozatban nem volt mód a tannyelvű oktatásban való részvételre.

A fentiekben alapvetően azt vizsgáltam, hogy az 1945–1970 közötti nemzetiségi oktatás szervezeti felépítésében, az oktatás tartalmában hogyan képezte le az állami nemzetiségpolitika törekvéseit. Miben és mikor tapasztalható eltérés, fáziskésés, a hozott intézkedések milyen hatással voltak az egyes nemzetiségekre. A korszak mérlegének megvonása csak a vizsgált időszakra vonatkozóan volt lehetséges. Annak megállapításához, hogy ez a két évtized a nemzetiségek nyelvvesztéséhez milyen mértékben járult hozzá, további kutatásokra van szükség. Egyrészt föl kell tárni az asszimilációt befolyásoló többi tényezőt és ezek kölcsönhatásait, másrészt a nemzetiségi oktatásban a '90-es évek második feléig végbement folyamatok hasonló szempontok szerinti elemzése szükséges.

[917] MNL OL XIX-I-4-g 39. tétel. Kétnyelvű oktatással kapcsolatos levelezések, tapasztalatok. Lásd még *Pedagógiai Szemle,* 1961. 7–8. 632–642.

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége

A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének megalapítása (1954–1955)

Az anyanyelvi oktatás mellett egy kisebbségi közösség önazonosságának megőrzésében fontos szerepet játszanak saját szervezetei. Egy nemzetiség demokratikusan létrehozott kulturális, gazdasági, politikai intézményi struktúrája lehetőséget ad arra, hogy a közösségen belül meglévő különböző elvárásokat és érdekeket összehangolja és a hatalom felé közvetítse. A második világháború után a korábbi évtizedekben kialakult élénk nemzetiségi egyesületi életet – olvasó- és önképző körök – a totalitarizmus kiépítésével párhuzamosan elsorvasztották. A politikai hatalom a nemzetiségek országos szervezeteinek létrehozását és működését kezdettől fogva döntő módon befolyásolta. Bár közvetlenül a háború után még adva volt a demokratikus önszerveződés lehetősége, erre azonban az egyes nemzetiségek – pontosabban azok vezetői – sem törekedtek, sokkal inkább a kínálkozó hatalmi lehetőségeket próbálták a maguk javára fordítani. Meggyőző példa erre a hazai délszlávok 1945–1948 közötti törekvése. Az általuk lakott déli határ menti területeken már a háború utolsó hónapjaiban kihasználták a szovjet-orosz hadsereg jelenlétét, a pánszláv tudat megerősödését, valamint azt a kedvező körülményt, hogy Jugoszlávia a győztesek oldalán fejezte be a háborút, s így a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságban is képviseltethette magát. A helyi politikai életben, a közigazgatásban meghatározó szerepre törekedtek, és támogatták a bajai háromszög Jugoszláviához csatolását is.[918]

Népmozgalmának szervezeti kereteit is legelőször a magyarországi szláv kisebbség teremtette meg. 1945. február 18-án Battonyán megalakították a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontját. Míg azonban a hazai szlovákok képviselői az áttelepedés lehetőségei felé tájékozódtak, addig a délszlávok a SZEB jugoszláv missziójára támaszkodva az országos és helyi politikai élet aktív szereplőiként akarták sorsukat irányítani. Így az elkövetkező időszakban a Fronton belüli törésvonalak egyre erőteljesebbé váltak, ami végül szakadáshoz vezetett. A délszláv

[918] Tóth, 2016.

szekció 1947. október 5-én Bácsalmáson önálló délszláv szervezetet alakított Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége (MDDSZ) néven.[919]

A Tájékoztató Iroda 1948. június 28-i határozatát követően nemcsak a problémák elfojtásán alapuló, konszolidálódó magyar–jugoszláv viszony romlott meg, de a magyarországi délszláv kisebbség helyzete is gyökeresen megváltozott. A közösség vezetőit nyilvános önkritikára, Jugoszlávia elítélésére akarták kényszeríteni. Antun Robot és az MDDSZ végrehajtó bizottságának tagjait kizárták az MDP-ből. Az MDDSZ főtitkárát, Milan Ognjenovićot (Ognyenovics Milánt), a végrehajtó bizottság egyik tagját, Edvard Karagićot, Ljubomir Lastić és Milutin Dordević ifjúsági vezetőket, továbbá a központi igazgatás két tagját, Milutin Brcant és Mata Babićot letartóztatták. Az MDDSZ vezetője, Rob Antun Jugoszláviába menekült, a szervezet működését a belügyminisztérium felfüggesztette.[920]

Az 1948. augusztus 1-ére összehívott rendkívüli kongresszus – eleget téve a magyar kormány elvárásának – elítélte a Jugoszláv Kommunista Párt politikáját, új vezetőséget és Hován András személyében új főtitkárt választott. A titói politikai törekvések mellett elkötelezett személyeket a szövetség szervezeti átalakítása, a helyi csoportok feloszlatása, illetve vezetőinek leváltása révén marginalizálták. A magyar kormány azonban nem tartotta elég gyorsnak és hatékonynak a szövetségen belüli politikai irányváltást, ezért 1952 szeptemberétől Matécz Jánost bízták meg a vezetésével. A szövetség részben alulról építkező struktúráját megszüntették, a helyi alapszervezeteket feloszlatták, a *Naše Novine* új főszerkesztője Boár Miklós lett.[921]

A szlovák kisebbség országos szervezetét 1948. december 19-én azért kellett újjáalakítani, mert a közösség korábbi vezetői a szlovák–magyar lakosságcsere melletti kiállásukkal diszkvalifikálták magukat a Magyarországon maradó szlovák nemzetiség tagjai előtt, illetve távoztak az országból.[922]

A magyarországi románok, a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának döntése alapján, 1948. március 21-én Gyulán alakították meg a Magyarországi Románok Kultúrszövetségét. Az elnevezés is tükrözi, hogy a szervezet megalapítói eleve az oktatás és kultúra területére kívántak koncentrálni. A szervezet 1949. január 15-én vette fel a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége nevet.[923]

[919] Tóth, 2016. 366–367.

[920] Fehér, 1993. 96–97., Tilkovszky, 1998. 142–143., Sajti Enikő, A.: Jugoszláv kommunista káder a külügyben: Rex József. In: Sajti Enikő, A.: *Bűntudat és győztes fölény.* Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modern kori Program, 2010. 301–322., valamint Sajti, A. 2012.

[921] Pártállam, 2003. 70.

[922] A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének főtitkára 1948–1950 között Boldoczki János, majd ezt követően Keleti Ferenc volt. – Pártállam, 2003. 76.

[923] Föglein Gizella: A nemzetiségi érdekképviseleti szervezetek megalakulás és elnevezésük szimbolikája Magyarországon a második világháború után (1945–1955). *Jogtörténeti Szemle,* 2007. Különszám. 34–42.

A Magyar Dolgozók Pártja vezetőtestületei a Német Szövetség megalakításának lehetőségével és szükségességével 1954 tavaszán kezdtek foglalkozni.[924] Ekkorra a német nemzetiség állampolgári jogegyenlőségének biztosítása – az 1953-ban visszaadott választójog révén – megtörtént, ami azonban nem jelentette a közösség társadalmi integrációját. A politikai hatalomnak érdeke fűződött ahhoz, hogy a német nemzetiség marginalizált helyzetét oldja, hogy politikai befolyását hatékonyabban érvényesítse s a közösség ellenőrzését biztosítsa.

„A német ajkú lakosság egy része, különösen az idősebbek, a társadalmi, kulturális életben való részvételt illetően meglehetősen passzív. Anyanyelvük használatában a közösségi életben is több tartózkodással találkozunk, mint a többi nemzetiségnél. Ezt elsősorban annak tulajdoníthatjuk, hogy politikai és gazdasági vonatkozásban sok megválaszolatlan kérdésük van. Gyakran halljuk, hogy nagyon vonakodva vesznek részt a kultúrotthonok, kultúrcsoportok életében. Félnek a nacionalista szervezkedés vádjától. Ezt a félelmet igyekeznek bizalmatlansággá hangolni a németlakta községben élő ott maradt volksbundisták, kulákok stb. De mert a probléma nem tisztázódott, sok helyen a párt és állami funkcionáriusok is megkülönböztető politikát folytatnak velük szemben. Bizalmatlanságukat táplálja az is, hogy a többi nemzetiségtől eltérően sem nemzetiségi szövetségük, sem sajtójuk nincsen. Nincsenek magasabb iskoláik: gimnázium, tanítóképző stb."[925] – fogalmazott némi önkritikával Jánosi Ferenc népművelési miniszterhelyettes előterjesztésében.

A Politikai Bizottság 1954. május 12-i ülésén azonban csak a német nyelvű lap indítására vonatkozó javaslatot fogadták el. Ennek alapján 1954 júliusában megjelent a *Freies Leben* című német nyelvű havi lap első száma.[926]

Egy évvel később, 1955 tavaszán a KV Kulturális Osztálya előterjesztésében már a *Freies Leben* megjelenésének a németségre gyakorolt pozitív hatását emelték ki. Eszerint a „lapon keresztül kapnak már irányítást, tájékoztatást, sokan leveleznek a lap szerkesztőségével. A *Freies Leben* hatása azonban nem elegendő, magát a lapot nem tudjuk megfelelően terjeszteni. De a lap hatása azt mutatja, hogy nagyobb fokú, szervezettebb irányítással, amihez a német szövetség létrehozása szükséges, fokozni tudjuk a németség társadalmi aktivitását, kulturális tevékenységét, s megfelelő nevelőmunkát tudunk folytatni az ellenséges nézetek és propaganda ellen".[927]

A nemzetiségpolitika és az intézményrendszer összefüggéseire vonatkozóan lásd még Dobos, 2007. 147–172.

[924] A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint a Népművelési Minisztérium javaslata alapján Jánosi Ferenc készített előterjesztést a Titkárság 1954. május 10-i ülésére. – MOL M-KS 276. f. 53. cs. 174. ő. e.

[925] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 314. ő. e.

[926] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 174. ő. e.

A szövetség alapítását elutasító döntést nem indokolták.

[927] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e.

A pártvezetésen belül sem lehetett egyetértés a szövetség létrehozásának időpontjáról. Erre utal a változatlan tartalmú előterjesztések különböző fórumokon való ismételt tárgyalása, érdemi döntés nélkül. Andics Erzsébet a szövetség mielőbbi megalakítása mellett a halasztás negatív politikai hatásaival érvelt: „ahol nem mi irányítunk, ott a reakció lesz hangadó".[928]

Végül a Politikai Bizottság 1955. július 18-i ülésén hagyta jóvá a Titkárságnak a Német Szövetség létrehozására vonatkozó előterjesztését, amely a korábbiakhoz viszonyítva a szervezet neve tekintetében jelentős változást tartalmazott. Az előző dokumentumok – a többi nemzetiségi szövetséghez hasonlóan – a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége elnevezést tartalmazta. A PB határozat viszont a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének (Kulturverband der deutschen Werktätigen in Ungarn) létrehozásáról rendelkezett. A névváltoztatást nem indokolták. A szervezet megnevezésében nyelvileg is kifejezésre jutott a politikai hatalomnak a németséggel szemben megnyilvánuló gyanakvása. A kommunista frazeológia nyelvezetében a Szövetség nevéből a „demokratikus" szó elhagyása azt jelentette, hogy a hatalom a közösség egészét politikailag megbízhatatlannak tartotta. A névadással direkten kifejezték, hogy a szervezet csak kulturális tevékenységet fejthet ki, de ezt is csupán a német „dolgozók" – azaz dekódolva a kor fogalomhasználatát, a német nemzetiség rendszerhűnek bizonyuló tagjai – körében.[929]

A határozat szerint a Szövetség céljai között a közösség kulturális életének szervezése és irányítása, a népművészet feltárása és terjesztése mellett a „német dolgozók fokozottabb bevonása a szocializmus építésébe", a helyi tanácsok munkájának segítése, illetve a „*Freies Leben* szerkesztési és terjesztési problémáinak megoldása" is szerepelt. A Szövetség megalakításával és működésével – költségvetés, szervezeti felépítés, alapszabály – kapcsolatos részletkérdések kidolgozásával a KV Tudományos és Kulturális Osztályát bízták meg.[930]

A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége 1955. október 1-jén a *Freies Leben* szerkesztőségében alakult meg. Az alapító ülésen Frank László, a lap főszerkesztője, Wild Frigyes egyetemi lektor, Nagy Endre, a Népművelési Minisztérium főelőadója, valamint Fürst György, Ilosvay Ferenc és Konrád Tamás újságírók vettek részt. Az ülésen kimondták a Szövetség megalakulását, továbbá Frank László javaslatára Wild Frigyest[931] egyhangúlag megválasztották főtitkárnak.[931]

[928] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 238. ő. e.

[929] A szervezet 1956 szeptemberétől Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége, 1969 áprilisától Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége néven működött tovább, ami a Szövetség szervezeti felépítésében, feladataiban és kompetenciáiban, valamint megítélésében bekövetkezett változásokat is jelezte. A továbbiakban a szövegben a Német Szövetség megnevezést használom.

[930] MNL OL M-KS 276. f. 60. cs. 526. ő. e. Az előterjesztések Wild Frigyest mint a Szövetség leendő vezetőjét nevezték meg. A határozat, ügyelve a demokratikus játékszabályok formális betartására, személyi javaslatot nem tartalmazott.

[931] Wild Frigyes (1910–1990): Majd két évtizeden keresztül vezette a Német Szövetséget. Apja üveggyári munkás, majd kőművessegéd volt. Gyulafehérváron érettségizett, egyetemre Bécsben és

A német közösség tagjait a Szövetség megalakulásáról Wild Frigyes „Gründung des Kulturverbandes der deutschen Werktätigen in Ungarn" című, a *Freies Leben* következő számában megjelent cikke tájékoztatta.[933]

A Szövetség néhány nappal később írott alapszabálya a szervezet céljai között egyrészt megismételte a PB határozatban fölsoroltakat, másrészt direkt politikai törekvéseket is megfogalmazott. Így például a „Kultúrszövetség meg akarja ismertetni a magyarországi német dolgozókat a Német Demokratikus Köztársasággal, az NDK eredményeivel, az egységes és demokratikus Németországért és a világbékéért folytatott harcával, kultúrájával és tudományával, tehát politikai, gazdasági és kulturális életével. Egyidejűleg a Szövetség a nyugati eszmék és propaganda befolyása ellen megfelelő nevelőmunkát akar végezni".[934]

Az alapszabályban a Szövetséget egyesületként és kulturális szervként határozták meg, „amely a németlakta területek népművelési dolgozóinak bevonásával végzi munkáját", de alapszervezeteket nem hozhat létre. A Német Szövetség felügyeletét és irányítását a többi nemzetiségi szervezethez hasonlóan a Népművelési Minisztérium látta el, de céljai megvalósítása érdekében együtt kellett működnie az Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályával, a tanácsokkal, illetve a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Párt- és Tömegszervezetek Osztályával.

A Német Szövetséget a többi nemzetiségi szövetséggel megegyező struktúrával, minimális létszámmal – 10 munkatárs – és 600 ezer Ft[935] költségvetéssel hozták létre. A szövetség munkájáért egy személyben a főtitkár felelt. A főtitkárok személyének kiválasztásakor a hatalom alapvetően kétféle szempontot érvényesített. Természetesen elsődleges szerepet játszott az adott személy politikai megbízhatósága, ugyanakkor csak akkor tudta betölteni a tőle elvárt integráló szerepet, ha saját közössége is elfogadta. A főtitkárok folyamatos legitimációs

---

Kolozsvárott járt; német–latin szakos középiskolai tanári oklevelet kapott. 1940. októbertől 1944 júniusáig a marosvásárhelyi II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban kisegítő tanár, majd helyettes és végül rendes tanár. 1944. júniusban frontszolgálatra vitték, 1945. májusban hadifogságba esett, 1947. februárig tolmács és táborsegédtiszt, majd a magyar kormánymegbízott helyettese hazatelepítési ügyekben. Hazaérkezése után, 1947. májusban a Körmendi Állami Községi Gimnázium rendes tanárává nevezték ki, augusztusban a gyulai Román Általános Iskola és Gimnázium tanára, majd igazgatója lett. 1954 szeptemberében a Veszprémi Műszaki Egyetem idegen nyelvű lektorátusán tanszékvezetővé nevezték ki. 1955–1974 között a Magyarországi Németek Kulturális Szövetsége főtitkára. 1958. november 16. és 1975. április 11. között országgyűlési képviselő volt. Előbb a HNF Veszprém megyei, 1963. február 24-én a HNF Pest megyei listáján kapott mandátumot. 1948-ban lépett be a Magyar Kommunista Pártba, MDP-, majd MSZMP-tag volt. –Treszl, 1993. 175. – http://tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6515&catid=95:w&Itemid=67&lang=hu (Letöltés: 2017. március 5.)

[932] Poprády Judit: A Magyarországi Németek Szövetségének története. *Fons,* 1995. 2. 221–257., itt: 228.

[933] *Freies Leben,* 1955. november 5. 1.

[934] MNL OL XXVIII-I-1 Alapszabály, 1955. október 5. 1. d. Az alapszabályt 1955. október 5-én Wild Frigyes főtitkár, Hollós Lajos főelőadó és Endrődi Lajosné gazdasági vezető jegyezte.

[935] Mai értéke 82 millió Ft.

hiánnyal küzdöttek. Egyszerre kellett volna megfelelniük megbízóik állandóan változó politikai elvárásainak és a közösségük igényeinek. Feladataikat a politikai hatalom mindvégig csak általánosan határozta meg, konkrét elvárásait aktuális igényei szerint változtatta. A szövetségek vezetői soha nem rendelkeztek megfelelő kompetenciával a tőlük elvárt feladatok ellátásához, személyi és tárgyi feltételeik – megfelelő szakalkalmazottak, elhelyezés, gépkocsihasználat, költségvetés – is meglehetősen mostohának tekinthetők.

Az egyes magyarországi nemzetiségek országos szervezeteinek létrehozása tehát időbeli eltolódásokkal és más-más aktuálpolitikai céllal történt. Bár az 1945–1949/50 közötti időszakban saját, alulról építkező törekvéseik még befolyásolták szervezeteik felépítését, munkájuk tartalmát, az évtizedfordulón bekövetkezett államosításuk után vezetőik légüres térbe kerültek, közösségeik előtti legitimitásuk megszűnt. Megfigyelhető az is, hogy az önszerveződés rövid és viszonylag szabad időszakában sem működtek együtt, illetve nem léptek fel egységesen. Ami egyrészt az egyes nemzetiségi csoportok nagyon különböző társadalmi helyzetével, másrészt vezetőik eltérő felfogásával magyarázható.

Szervezeti felépítés – feladat – kompetencia

A szövetségek helykeresése (1955–1959)

A nemzetiségi szövetségek érdekképviseleti szervezetekként való megszüntetése illeszkedett abba a folyamatba, amely során a totalitarizmust kiépítő politikai hatalom megszüntette a társadalom különböző csoportjai önszerveződésének a lehetőségét. A szövetségeknek az ’50-es évek első felében felülről kialakított szervezeti struktúrája, tevékenységének köre – kulturális rendezvények szervezése, hagyományaik gyűjtése –, vezetőinek végrehajtó szerepe harmonizált a kisebbségek automatikus asszimilációját elváró nemzetiségpolitikával.

A fenti törekvéseket, s nem a különböző gazdasági-társadalmi helyzetű nemzetiségek érdekeit tükrözte Tamás Istvánnak, az MDP KV Kulturális Osztálya vezetőjének 1955. második felében a KV elé terjesztett javaslata is. A nemzetiségi szövetségek egyetlen központba való összevonását részben a szövetségek széttagolt elhelyezésével, részben az állami- és pártirányítás nehézségeivel indokolta. Az elképzelés szerint a Nemzetiségi Szövetségek Központján belül osztályként tovább működő szövetségeket egy főtitkár irányította volna. A szövetségeken belül csupán művészeti és sajtócsoport működhetett volna. Ezzel párhuzamosan a Népművelési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának munkatársai is a Szövetségek Központjába kerültek volna át. A nemzetiségi lapoknál dolgozókat szintén beköltöztették volna a Központba, de munkáltatójuk továbbra is a Lapkiadó Vál-

lalat maradt volna. A javaslatot az 1956. májusi párthatározat előkészítése során elvetették.[936]

A szövetségek egyetlen helyre – Budapest, Nagymező utca 49. – való összeköltöztetését azonban megvalósították. A szövetségek az épület első emeletén kaptak helyet. A korábban lakásként használt ingatlanokból 54 személy – a három szövetség és négy lapszerkesztőség munkatársai – számára 21 irodát alakítottak ki. A szövetségek vezetői beköltöztetésükkel egy időben jelezték, hogy a kialakított irodák kicsik és sötétek, a meglévő létszám elhelyezésére szűkösek. Ennek ellenére itt akarták elhelyezni a Gyuláról fölköltöztetendő Román Szövetség és az újonnan alakított Cigány Szövetség munkatársait is. Nehezményezték, hogy az épület romos homlokzatát, lépcsőházát nem újították föl, s a többi szinten megmaradtak a lakások is. A megfelelő székház biztosítását a külföldi újságírók és a diplomáciai képviseletek tagjaival való kapcsolattartás miatt is fontosnak tartották.[937] Bár a szövetségek vezetői az elhelyezés problémáját folyamatosan napirenden tartották, eredményt nem tudtak elérni.[938]

A politikai hatalom a szövetségek vezetőitől nem a közösség identitásának megőrzését, s végképp nem annak erősítését, hanem az asszimilációs folyamat végigkísérését várta. Ezt támasztja alá, hogy némi autonómiával csupán a tánccsoportok, zenekarok szervezése, támogatása kapcsán rendelkeztek. Bár kétségtelen, hogy egy-egy művészeti csoport működése a helyi közösség identitásának fontos eleme volt, a nekik szánt tényleges szerepüket tükrözi, hogy föllépéseikre jórészt politikai nagygyűlések kísérő rendezvényeként került sor. Formálisan a nemzetiségi lapokat a szövetségek adták ki, de tartalmukat illetően nem rendelkeztek mozgástérrel. Minden olyan cikk, amely a közösség problémájával foglalkozott, nacionalizmusnak minősíttetett, s a főtitkárnak mint felelős kiadónak, illetve a szerkesztőségnek a megrovásával járt. A szövetségek a nemzeti önazonosság megőrzése szempontjából oly fontos anyanyelvi oktatás kapcsán sem rendelkeztek jogosítványokkal. E területen is szélmalomharcot vívtak hol a minisztérium vezetőivel, hol az alapvetően ellenérdekelt helyi tanácsi és pártapparátussal.[939] Sokszor az egyes területeket felügyelő miniszteriális, illetve pártszervezetek egymásnak is ellentmondó utasításait kellett (volna) végrehajtaniuk, miközben saját kezdeményezéseik elakadtak a hivatali útvesztőben.

[936] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. és Poprády, 1995. 230.

[937] MNL OL XXVIII-I-1 A Délszláv, a Német, és a Szlovák Szövetség vezetőinek levele a Fővárosi Tanács elnökéhez, 1956. április 6., és MNL OL XIX-I-2-f 859-33/1957.

[938] „A munkatársak munkafeltételei azonosak a minisztérium dolgozóinak munkafeltételeivel, csupán Wild és Ognyenovics elvtársak szobái, méretüket tekintve, kevésbé reprezentatívak. A főtitkár elvtársak már korábban is fordultak Veres József elvtárshoz a Fővárosi Tanács VB elnökéhez, székház-kiutalási kérelemmel. Mindez ideig nem biztatták őket a kérdés közeli megoldásával". – MNL OL XIX-I-4-g 11. tétel. Gönyei Antal osztályvezető feljegyzése Ilku Pál miniszter részére, 1962. január 4.

[939] Erre vonatkozóan részletesen lásd a Nemzetiségi oktatás című fejezetet.

A szövetségek vezetőinek mindenekelőtt az őket kiválasztó/kinevező politikai hatalom elvárásainak kellett megfelelniük, de nem tehették meg, hogy közösségeik problémáit ne vegyék figyelembe, hiszen saját személyük valamilyen mértékű elfogadtatásához elemi érdekük fűződött. E többes présben tehát a szűk mozgástér kihasználására, a határok tágítására törekedtek. Orientációs zavart okozott körükben a nemzetiségekkel kapcsolatos döntéshozatal többközpontúsága. Ezért az '50-es évek közepén számos alkalommal kérték, hogy a szövetségek felügyeletét egyetlen magasabb állami- vagy pártszervezet lássa el.

Matécz János, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének főtitkára 1955. június 10-én közvetlenül Rákosi Mátyáshoz fordult, jelezve azt is, hogy kérése nem előzmények nélküli. „A nemzetiségi szövetségek hiányát érzik annak, hogy nincs közvetlen kapcsolatuk a Pártközponttal. Ezt a hiányt fokozottabban érzi a Délszláv Szövetség, különösen most, hogy közeledés van Népköztársaságunk és a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság között. A Népművelési Minisztériumban, amelyhez a nemzetiségi szövetségek tartoznak, van egy három tagból álló nemzetiségi osztály, amelynek hatásköre csupán a kulturális tevékenységre terjed ki. Éppen ezért a nemzetiségi szövetségek kb. egy évvel ezelőtt írásban fordultak a Népművelési Minisztérium kollégiumához, hogy tegye lehetővé a szövetségek vezetői részére, hogy egyes fontosabb elvi és gyakorlati kérdésekben a Népművelési Minisztérium egyik miniszterhelyetteséhez vagy a Pártközpont által megbízott személyhez fordulhassanak, hogy időnként megtárgyalhassák a nemzetiségi problémákat. Erre a kérelemre választ még nem kaptunk."[940] Matécz János kifogásolta a velük szemben támasztott elvárások változékonyságát, az információhiányt, ami miatt sokszor azt sem tudják, melyek az igazodási pontjaik, minek kellene megfelelniük. Aktuálisan abban várt segítséget, hogy a jugoszláv–magyar közeledés hatása hogyan tükröződhet a napi munkájában. Azaz: pártengedély nélkül részt vehet-e a jugoszláv követség rendezvényein, vagy lecserélheti-e a *Naše Novine* szerkesztőségének többségében politikai emigráns tagjait.[941]

Köböl József, az MDP Párt- és Tömegszervezetek Osztályának vezetője Rákosi kérdésére válaszolva a szövetségeknek a Népművelési Minisztérium általi állami felügyeletét megfelelőnek tartotta, a pártellenőrzést azonban a Kulturális és Tudományos Osztályra bízta volna.[942]

[940] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 132–133.

[941] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 133–134.

A jugoszláv politikai emigránsok tevékenységére vonatkozóan lásd Vukman, 2017. Vukman az általa részletesebben bemutatott személyek kapcsán Savo Novaković esetében jelzi, hogy propagandatevékenységet fejtett ki a *Naše novine* szerkesztőségében. – Vukman, 2017. 235.

[942] A megszólítás mellett a levélen a következő kézírással írt szöveg olvasható: „Köböl Elvtárs! Úgy tudom, azelőtt ez a szövetség a PTO-hoz tartozott. Tegyen javaslatot, hogy kihez kapcsoljuk, mert így nem maradhat 55-VI-14. Rákosi". Köböl József 1955. június 16-án írott levelében a következőket válaszolta: „Informálódtam a nemzetiségi szövetségek ügyében. Állami ellenőrzés és vezetés szempontjából a Népművelési Minisztériumhoz tartoznak. Minden jel arra mutat, hogy ez a beosztás helyes, ugyanis a nemzetiségi szövetségek túlnyomórészt kulturális jellegű munkával

A négy szövetség vezetői 1956 decemberében közös föllépésre szánták el magukat. Marosán György államminiszterhez benyújtott javaslatukban arra a légüres térre mutattak rá, amelyben munkájukat végzik. Nehezményezték, hogy az állami és pártszervek, az általuk jelzett problémákkal nem foglalkoznak, sőt akadályozzák a szövetségek munkatársainak a helyi közösségek tagjaival való kapcsolattartását. Személyes legitimációs deficitjüket jól tükrözte, hogy törekvésükhöz a pártvezetéstől sem kaptak támogatást.[943] A szocialista nemzetiségpolitikával, s az 1956. májusi párthatározatokkal ellentétesnek minősítették tevékenységüknek a népművelés területére való korlátozását, mert „a nemzetiségek még nagyon sok olyan gazdasági és politikai problémával küzdenek, amelyek kifejezetten kisebbségi helyzetükből adódnak".[944]

Ezért azt javasolták, hogy a szövetségek főfelügyeleti hatósága a Minisztertanács legyen, s annak egy a nemzetiségek ügyeinek intézésében széles hatáskörrel fölruházott tagjához fordulhassanak. Követelték az állami és pártapparátusokban a nemzetiségek létszámarányos képviseletét, a kétnyelvűség – rádió, feliratok – bevezetését, a nemzetiségi hetilapok újraindítását, a kalendáriumok kiadását. Mindenekelőtt azonban amellett érveltek, hogy a szövetségek valódi politikai, gazdasági és kulturális érdekképviseleti szervezetekként működhessenek. Hangsúlyozták, hogy a javaslatok a négy szövetség közös álláspontját tükrözik. Az egyes nemzetiségek problémáit a kormány által kijelölendő megbízottal külön-külön akarták megtárgyalni.[945]

Kérésüket nem teljesítették, de Mihályfi Ernő népművelési miniszterhelyettes kormánybiztosként megbízta Bíró Líviát a szövetségek ügyeinek a különböző minisztériumok felé történő koordinációjával és ellenőrzésével.[946]

---

foglalkoznak. […] Mindebből következik, hogy leghelyesebb lenne, ha a Kulturális és Tudományos Osztály végezné a nemzetiségi szövetségek pártellenőrzését". – MOL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam, 2003. 134.

[943] „Az elmúlt években a pártszervezetek és tanácsok jobb esetben egyáltalán nem, vagy csak formálisan, rosszabb esetben pedig egyenesen sérelmesen foglalkoztak a nemzetiségi dolgozók sajátos problémáival. Több próbálkozás ellenére sem sikerült a szövetségek és a tanács-, illetve tömegmozgalmi szervek közötti együttműködést kiépíteni, sőt az ilyen kísérletet számos helyen úgy tekintették, mintha az egész nemzetiségi kérdést a szövetségek dolgozói erőszakolnák, és hogy ez senki másnak nem érdeke, így a szövetségek a maguk módján 2-3 emberrel erőlködtek a területen." – MNL OL XXVIII-I-1 Javaslatok a nemzetiségi politika főbb kérdéseinek megoldására, 1956. december 4. 10. d.

[944] MNL OL XXVIII-I-1 Javaslatok a nemzetiségi politika főbb kérdéseinek megoldására, 1956. december 4. 10. d.

[945] MNL OL XXVIII-I-1 Javaslatok a nemzetiségi politika főbb kérdéseinek megoldására, 1956. december 4. 10. d.

Kovács Péter, 1957. január 7-én Kiss Gyula miniszterhelyettesnek készített feljegyzésében nem támogatta a szövetségek vezetőinek kérését, s azt javasolta, hogy a Hazafias Népfront keretei között működjenek. – MNL OL XIX-I-2-f-859-sz. n.-(1)-1957. 690. d.

[946] Eiler Ferenc: A magyarországi német kisebbség kronológiája 1945–2000. – http://adatbank.transindex.ro/regio/eiler/?nevmutato=B%C3%83%C2%ADr%C3%83%C2%B3+L%C3%83%C2%ADvia (Letöltés: 2015. január 10.)

A szövetségek vezetőinek kérése, közvetlenül a forradalom leverését követően, minden politikai racionalitást nélkülözött. Jóllehet a hatalom új birtokosai ezekben a hónapokban pozíciójuk megszilárdítása érdekében még nyitottnak mutatkoztak a kisebbségi igények iránt, s értékelték azt is, hogy a forradalomban az egyes nemzetiségek közösségként nem, vagy alig aktivizálódtak. Ez a nyitottság azonban már a nemzetiségek helyzetével foglalkozó 1958. évi párthatározat előkészítő anyagaiban sem mutatkozott meg. Az új politikai hatalomnak többé már nem volt szüksége arra, hogy taktikai megfontolásból gesztust gyakoroljon a nemzetiségek felé. Sőt a szövetségek eszközlétét megerősítették, s kulturális, hagyományőrző tevékenységük mellett fő feladatukká a párt szavának közvetítését tették.

A „szövetségeknek nemcsak kulturális feladatokat kell megoldaniuk, hanem a maguk sajátos eszközeivel segítséget kell nyújtaniuk ahhoz, hogy a nemzetiségi dolgozókat minél aktívabban bevonjuk a szocializmus építésébe, a nemzetiségi szövetségek jellegét meg kell változtatni és működési körüket ennek megfelelően ki kell szélesíteni. Így ki kell alakítani a szövetségek politikai tömegmunkáját (gyűlések tartása, aktívahálózat-szervezés)."[947]

„Meg kell szüntetni a szövetségek hivatali jellegét. Nincs szükség azonban monopoljellegű, alapszervezetekkel rendelkező tömegszervezetekre, mert maga a népi állam és helyi szervei védik a nemzetiségi dolgozók érdekeit. […] A szövetségek feladata, hogy maguk is őrködjenek az alkotmány nemzetiségekre vonatkozó elveinek megvalósulásán, és az ezzel kapcsolatos panaszokat, javaslatokat továbbítsák és megfelelően képviselhessék az illetékes állami szerveknél."[948]

A hatalom a nemzetiségek vezetőitől ismét lehetetlent kívánt. A szövetségek tömegszervezeti jellegének erősítését, a közösségek politikai aktivizálását a vertikális struktúra kialakítása nélkül kellett megvalósítaniuk. Nyilvánvaló volt, hogy ezt a néhány fős központi apparátus, ha megfeszül, sem tudja elérni. A hatékonyság érdekében a szövetségek vezetői és a közösségek tagjai közötti kapcsolattartást intenzívebbé, és élőbbé kellett tenni. Egyrészt biztosítani kellett, hogy a szervezetek vezetői saját tevékenységükről vagy a párt- és kormányzati elképzelésekről tájékoztathassák a közösség tagjait, másrészt rendszeresen információkat kellett kapniuk a helyi történésekről, problémákról.

Az 1958. évi párthatározat a Művelődésügyi Minisztériumnál hagyta a nemzetiségi szövetségek felügyeletét. Ugyanakkor politikai tevékenységüket a Hazafias Népfront keretei között kellett végezniük.[949] A szövetségeket a HNF megalakulá-

---

Másutt a kormánybiztos kinevezőjeként a minisztertanácsot említik. – MNL OL XXVIII-I-1 Előterjesztési tervezet, 1957. május 16. 10. d.

[947] MNL OL XXVIII-I-1 Előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz a Magyarországon élő nemzetiségek néhány problémájáról, 1957. június. 10. d.

[948] MNL OL XXVIII-I-1 Határozati javaslat a nemzetiségek közötti munka egyes kérdéseiről, 1957. április 15. 10. d.

[949] A Hazafias Népfrontot 1954-ben azzal a szándékkal hozták létre, hogy a társadalom azon tagjainak politikai szerepvállalását is elősegítse, akik a kommunista pártba nem léptek be. Tényleges

sát követően arra kötelezték – bár formailag ezt természetesen maguk kérték –, hogy csatlakozzanak ehhez a szervezethez.[950] A szövetségek vezetőit automatikusan beemelték a HNF Országos Tanácsába, ez azonban alig növelte érdekérvényesítő lehetőségeiket.

A szervezeti átalakítás valójában még nehézkesebbé tette a szövetségek tevékenységét, hiszen megyei vagy helyi szinten semmit nem tehettek a HNF jóváhagyása nélkül. S állandó egyeztetésre kényszerültek az országos testületekben is. Több évbe telt, mire a HNF-on belül a nemzetiségi ügyekkel foglalkozó helyi bizottságok létrejöhettek. Míg a szövetségek érthető módon a nemzetiségi bizottságok teljes vertikumának – helyi, megyei, országos – kialakítását szorgalmazták, addig a HNF csak a helyiek megalakítását támogatta. A megkettőzött struktúra azonban állandó vitákra – azaz a szövetségek, vagy tőlük függetlenül a HNF határozhatja meg ezeknek a bizottságoknak a munkáját – adott okot. Barati József, a HNF osztályvezetője e jogkör tisztázatlansága miatt nem támogatta Wild Frigyes azon kérését, hogy a megyei nemzetiségi bizottságokat egy országos testületben is összefogják. Sőt nehezményezte, hogy a Békés megyei Pártbizottság a HNF Titkárságának határozatát figyelmen kívül hagyva hozta létre a megyei nemzetiségi bizottságot.[951]

Egyes megyékben a HNF ellenállása hiúsított meg helyi kezdeményezéseket, míg más helyütt nagyszabású rendezvényeket a szövetségek megkérdezése nélkül szerveztek.[952]

A kompetenciaviták ellenére a HNF-nak is érdekében állt a helyi nemzetiségi aktívahálózat kiépítése. Vezetői tisztában voltak azzal, hogy a meglévő struktúrá-

---

szerephez az 1956-os forradalom leverése után jutott. A kádári restauráció időszakában a „szocialista nemzeti egység kifejezője" volt. Kiemelkedő szerepet kapott az országgyűlési és tanácsi választások előkészítésében és lebonyolításában.

[950] „A Hazafias Népfront Országos Tanácsának Elnöksége folyó hó 22-i ülésén tárgyalta a Szövetség csatlakozásának ügyét. Az Országos Tanács Elnöksége határozatot hozott, mellyel tudomásul vette és örömmel üdvözli a Szövetségnek a Hazafias Népfronthoz való csatlakozását". – MNL OL XXVIII-I-1 Szabó Pálnak, a HNF OT elnökének levele Wild Frigyesnek, 1955. november 24.

[951] MNL OL XXVIII-I-1 Barati József levele Wild Frigyesnek, 1957. december 3. és MNL OL Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály) 1957–1989. (a továbbiakban: M-KS 288. f. 22. cs.) 8. ő. e./1959. Tájékoztató a nemzetiségek körében végzett munkáról, 1959. január 16.

[952] „Egyes bizottságaink a kényelmesebb megoldást választották, és – néhány esettől eltekintve – nem foglalkoztak a nemzetiségek közötti munkával, nem tartottak anyanyelvű előadásokat (Somogy, Győr, Vas, Fejér megyék). A bajai járási titkár nem is ismeri a nemzetiségi munkáról szóló határozatot. Népfrontbizottságaink és a nemzetiségi szövetségek kapcsolata nem mindig kielégítő. Előfordul, hogy nagyszabású nemzetiségi rendezvényeket tartanak anélkül, hogy a szövetségeket arról értesítenék. Pl. Veszprém megyei irodánk országos nemzetiségi fesztivált rendezett 24 községi kultúrcsoport részvételével anélkül, hogy előzőleg kikérte volna a szövetségek véleményét arra vonatkozólag, hogy melyik csoportot hívják meg. Így fordulhatott elő, hogy országos hírű csoportok nem kaptak meghívást a fesztiválra" – ismerték el önkritikusan. – MNL OL M-KS 288. f. 22. cs. 8. ő. e./1959. Tájékoztató a nemzetiségek körében végzett munkáról, 1959. január 16.

ban a pártvezetésnek a nemzetiségek pacifikálására vonatkozó elvárása nem teljesíthető.

„A politikai nevelő munka szélesebb körű kibontakoztatását akadályozza, hogy a szövetségeknek nincs kiépített aktívahálózata. Ezért a nemzetiségi munka túlságosan központosított, a szövetségek vezetői, illetve munkatársai utaznak le egy-egy akció megszervezésére. Ebből adódik, hogy a szövetségek munkája egy-egy kampány alkalmával csak néhány megyére korlátozódhat. Ez a választások során is megmutatkozott"[953] – fogalmazta meg a HNF Titkársága 1960. augusztus 30-i ülésén.

A szövetségek vezetői természetesen már korábban is támaszkodtak a helyi közösséget jól ismerő személyekre. Ez az együttműködés azonban a személyes ismeretségen alapult, s a kapcsolattartás módját tekintve is alkalomszerű volt. A '60-as évek elejétől viszont immár arra törekedtek, hogy a nemzetiségek által lakott területeken településenként, illetve legalább járásonként egy-egy személyt bevonjanak a szervezőmunkába, akiknek a tevékenységét a megyei megbízottak fogták össze.

Wild Frigyes a megyei pártbizottságok javaslata alapján kérte fel a megyei koordinátorokat, majd azok, illetve a járási pártbizottságok véleménye alapján kereste meg az egyes településeken megbízandó személyeket. „Szövetségünk a közeljövőben vidéki aktívahálózatot szándékszik kiépíteni. Megbízottaink személyét minden esetben az MSZMP véleményezése alapján szeretnénk kiválasztani. Szempontjaink: politikai érettség, német nyelvismeret, megfelelő műveltség, megfelelő aktivitás a német ajkúak problémái iránt" – kért jóváhagyást a főtitkár Rieder Antal vértessomlói általános iskolai igazgató, szakfelügyelő megbízását megelőzően.[954]

A pártbizottságok több helyütt elhárították a javaslattételt, illetve nem német anyanyelvűeket, hanem kommunista veteránokat neveztek meg.[955]

[953] MNL OL XXVIII-M-4 1960. augusztus 30-i ülés jegyzőkönyve.

[954] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele az MSZMP tatai járási titkárának, 1959. november 14. 13. d.

„A Magyar Szocialista Munkáspárt Járási Bizottságától hozzánk beérkezett pozitív véleményezés alapján megbízzuk Önt a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége ügyeinek intézésével Komárom-Esztergom megyében. Kérjük, javasoljon német ajkú ismerősei köréből olyan megfelelő politikai beállítottságú személyeket a megye területéről – lehetőség szerint Hazafias Népfront-aktívákat –, akik Szövetségünk aktívahálózatának kiépítése szempontjából számba jöhetnek." – MNL OL XXIII-J-1 Wild Frigyes levele Rieder Antal vértessomlói iskolaigazgatónak, 1959. november 21.

Természetesen előfordult az is, hogy a Szövetség javaslatát a járási vagy a megyei pártbizottság fölülbírálta. Így például Veszprém megyében nem támogatták Véber István, Friss József hárskuti és Kostyik Béla hidegkúti lakosoknak a HNF-be való bevonását. – MNL Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: VML) Az MSZMP Veszprém Megyei Bizottságának iratai 1957–1989. (a továbbiakban: XXXV. 1. 1. f.) 47/4. ő. e. Levelezés a nemzetiségek Népfrontba való beválasztásáról, 1960. március 7–26.

[955] „Községünkben alkalmas és politikailag szimpatizáns német ajkú egyének nincsenek". – MNL OL XXVIII-I-1 Az Almáskeresztúri MSZMP Alapszervezet titkárának levele Wild Frigyesnek, 1960. február 1.

A nemzetiségi aktíva tagjai többnyire tanárok, kultúrotthon-igazgatók, tanácsi dolgozók, a művészeti csoportok vezetői lettek. Tevékenységüket a HNF-en belül végezték, a nemzetiségi szövetségekkel nem álltak jogviszonyban. Munkájukért díjazásban nem részesültek. Általában a helyi kulturális élet szervezésében vettek részt, megfelelő feltételek és anyagi eszközök nélkül. Az 1960-as évek elején a Rétsági járás német – Szendehely, Berkenye –, illetve szlovák aktívái azt kérték, hogy közösen megtartandó járási gyűlésükre a szövetségek olyan, kulturális munkában jártas személyt küldjenek, aki segítséget tudnak nyújtani a kulturális élet fellendítésében. „Nagyon megköszönjük, ha német nyelven írt énekfüzeteket, műsorkönyveket hoztok magatokkal, ami által a beindulást nagyban elősegítenénk."[956]

Az 1958. évi párthatározatnak a nemzetiségi szövetségek felépítését és működését érintő előírásai látszólag e szervezetek demokratizálását, illetve nagyobb mozgástér biztosítását célozták. Valójában a HNF keretein belül a nemzetiségi bizottságok vertikális struktúrájának kialakítása a szövetségek eszközszerepét erősítette meg. A szervezeti változtatásokkal a közösségek politikai aktivitását – országgyűlési és tanácsi választásokon való részvétel, tsz-szervezés – akarták kikényszeríteni.

A HNF és a szövetségek egyenlőtlen erőviszonyait jelzi, hogy a helyi aktívák tagjaira a szövetségek csak javaslatot tehettek, a döntés a helyi pártapparátus kezében volt. A Népfront a számára fontos időszakokban intenzíven használta a szövetségeket, illetve helyi aktivistáit, utána azonban negligálta kéréseiket. Wild Frigyes 1959 őszén a HNF Országos Tanácsának írt levelében nehezményezte, hogy a két szervezet közötti kapcsolat jószerével csak országos szinten, illetve néhány megyében működik, s számarányuknak megfelelően még ezekbe a testületekbe se választottak be német nemzetiségű személyeket, helyi szinten pedig teljes elutasításban részesültek.[957]

A nemzetiségi bizottságok hálózatának a HNF-en belüli létrehozása azonban óhatatlanul pozitív hatással is járt. A vertikális struktúra hatására kapcsolat alakult ki a közösségek vezetői és tagjai között, teret nyitott a helyi kezdeményezéseknek és a korlátozott önszerveződésnek. Ezekben a bizottságokban az önkéntes munkavégzést olyan személyek is fölvállalták, akik az aktív politikai szerepválla-

[956] MNL OL XXVIII-I-1 A Rétsági Járás HNF titkárának levele Wild Frigyeshez, 1961. július 17. 13. d.

[957] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele a Hazafias Népfront Országos Tanácsához, 1959. szeptember 28. 13. d.

Néhány hónappal korábban azt tette szóvá, hogy a HNF nem vonja be a Német Szövetség munkatársait olyan országos rendezvények előadóiként sem, amelyeket németlakta megyékben tartanak. A Szövetség részéről a következő személyeket javasolta: Magát, illetve Mádl Antal germanistát politikai, kulturális és oktatási előadások tartására, Háy Gyulánét a *Neue Zeitung* szerkesztőjét, Krix Györgyöt, a Szövetség előadóját, valamint Reményi Andrást, az Építésügyi Minisztérium főmérnökét politikai és kulturális előadások, míg Hambuch Gézát, a *Neue Zeitung* munkatársát kulturális és iskolai előadások tartására. – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele a Hazafias Népfront Országos Irodájához, 1958. április 16. 10. d.

lást elutasították. Munkájuk eredményeként az eddig többnyire fölülről kezdeményezett hagyományőrző művészeti csoportok mellett helyi amatőr (tánc, ének, zenekar) csoportok is alakultak. Bár a következő években e csoportok tevékenységének szakmai színvonalát sok jogos kritika érte, a közösségek kohéziójának megerősítésében fontos szerepet játszottak.

Az MSZMP szolgálatában (1960–1967)

A nemzetiségi szövetségek 1960. március 26. – április 22. között megtartott első munkaértekezletei politikai agitációs tevékenységük és beszámoltatásuk újabb fórumát jelentették, egyszersmind a Hazafias Népfront II. kongresszusának előkészítését is szolgálták.[958]

A munkaértekezletre delegálandó személyeket elvileg választani kellett, de annak módját, illetve a választható és választó személyek körét nem határozták meg. E testületekbe is a HNF helyi szervezetei állítottak jelölteket, akiket azután a nemzetiségi közösség pontosabban meg nem határozott tagjai erősítettek meg. A formális választásokat a termelőszövetkezeti vagy földműves-szövetkezeti taggyűléseken, kulturális rendezvényeken, falugyűléseken tartották meg.[959] Emellett az értekezleteken meghívottként a helyi aktívahálózat, illetve természetesen a tanácsi és pártapparátus tagjai is részt vettek. Elvárásként fogalmazódott meg, hogy a meghívottak a nemzetiségi lakosság minden rétegét képviseljék, és nagy számban legyenek közöttük a pártonkívüliek.

Az eljárás esetlegességét jelzi, hogy a munkaértekezleteken részt vevők száma – délszláv 126 fő, német 112 fő, román 128 fő, szlovák 143 fő – nem a nemzetiségiek arányait tükrözte. A mezőgazdaság kollektivizálásának véghajrájában a főtitkári beszámolók középpontjában az állt, hogy a „fő feladat a szocialista társada-

[958] A Német Szövetség 1960. április 8–9-én Budapesten tartotta munkaértekezletét, a szervezetnek ez volt az első országos jellegű tanácskozása. A Központi Bizottságot Benke Valéria, a Népfrontot Harmati Sándor képviselte. – MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya számára a nemzetiségi szövetségek munkaértekezleteiről, 1960. június 14., valamint Pártállam, 2003. 317.

[959] „A szövetségek jellegének és feladatainak megváltoztatása, kiszélesítése szükségessé teszi, hogy a vezetést a jelenleginél demokratikusabb alapokra fektessük. Ennek érdekében javaslom, hogy minden nemzetiségi szövetségnél a Hazafias Népfront (főleg a helyi bizottságok) közreműködésével hozzák létre mint társadalmi vezető testületet az illető szövetség Országos Bizottságát, amely szövetségenként 25–35 főből állna; tagjai a legtekintélyesebb nemzetiségi dolgozók, továbbá a Párt- és állami szervek delegáltjai. A jövőben sem szükséges, hogy a szövetségeknek tagságuk és alapszerveik legyenek." – MNL OL XXVIII-I-1 Előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz a Magyarországon élő nemzetiségek néhány problémájáról, 1957. június. 10. d

A szövetség vezetőjénél még a '60-as évek közepén is rendszeresen érdeklődtek a szervezetbe való belépés lehetőségéről, a tagság feltételeiről.

lom építése, s minden más kérdést ennek kell alárendelni, beleértve a nemzetiségi kérdést is".[960]

A munkaértekezletek egész szcenárióját – főtitkári beszámolók, határozati javaslatok megfogalmazása, alapvető kérdések elemzési szempontjai – jó előre meghatározták, a végrehajtással a megrendelő pártvezetés alapvetően elégedett volt.

„A beszámolók és határozati javaslatok egységes alapelvek szerint készültek, alapvető politikai kérdésekben egységes állásfoglalást képviseltek, helyesen jelölték ki a feladatokat, és a fő kérdésekre irányították a figyelmet. A résztvevők meggyőződhettek arról, hogy szűnőben van a szövetségekben az a nézet, amely szerint a szövetségek feladata a nemzeti öntudat ébresztése, fejlesztése és fenntartása, s egyre inkább érvényesül a párthatározatban szereplő feladatkör […], egyszóval a párt és a kormány szavát közvetítsék a nemzetiségi dolgozókhoz."[961]

Egyértelmű elvárás. Nem meglepő tehát, hogy a pártvezetés a legkisebb bírálatot vagy kérést is nacionalista elhajlásnak, irreális követelésnek minősítette. A legkritikusabb észrevételek a Délszláv Szövetség munkaértekezletén hangzottak el. A fölszólalók a szövetség valódi érdekképviseleti szervezetté alakítását, az asszimiláló nemzetiségpolitika megváltoztatását, az anyanyelvű oktatás visszaállítását, a közösség politikai rehabilitációját követelték. Vendégh Sándor jelentésében különösen nehezményezte, hogy a főtitkári referátumban módosíttatott mondatok eredeti formájukban hangzottak el, illetve jelentek meg a sajtóközleményben. Ugyanakkor előrelépésként értékelte, hogy a szövetség jelenlegi vezetői végre elhatárolódtak azoktól a személyektől, akik 1956-ban nemzetiségi követeléseket fogalmaztak meg, s akik tevékenységét a politikai hatalom revizionista-nacionalista elhajlásnak minősítette.[962]

A résztvevők a Szlovák Szövetség munkaértekezletén az asszimiláció erősödésére – „a szocialista tudat fejlődése nem párosul a nemzetiségi jogokkal való élés igényével" – szintén rámutattak. Ezért a nemzetiségi nyelvoktatás kötelezővé tételét és anyanyelvű rádióadást kértek. A nemzetiségi osztály vezetője viszont azt kifogásolta, hogy a szlovákságon belül még mindig nagy az egyház befolyása, s ez

[960] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya számára a nemzetiségi szövetségek munkaértekezleteiről, 1960. június 14., valamint Pártállam, 2003. 316.

[961] A felszólalók azt is hangsúlyozták, hogy a „szövetségek politikai és kulturális munkájukkal segítették a falu szocialista átszervezését. Helyesnek tartották, hogy a szövetségek szembeszálltak a tsz-szervezések során az egyes helyeken megnyilatkozó nemzetiségi elkülönöző törekvésekkel". – MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya számára a nemzetiségi szövetségek munkaértekezleteiről, 1960. június 14., valamint Pártállam, 2003. 315.

[962] „Szemléletükre jellemző pl. a főtitkári referátum tervezetének kitétele: „Amikor a párt hozzálátott, hogy az említett hibákat helyrehozza, sor került a délszláv dolgozók rehabilitációjára is". Ezt »igazságtalanul kezelt délszláv dolgozókra…« módosítottuk. A beszámolóról szóló sajtóközleményükben azt a módosítást szintén nem vették figyelembe." – MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya számára a nemzetiségi szövetségek munkaértekezleteiről, 1960. június 14., valamint Pártállam, 2003. 305–311.

ellen sem a *Ludové noviny*, sem a szövetség vezetői nem lépnek fel elég erélyesen. Figyelemreméltó, hogy a szlovákság körében a nacionalizmus megnyilvánulásaként említette az antiszemitizmust, „amelytől a szövetség egyes munkatársai sem mentesek".[963] Állítását azonban tényekkel nem támasztotta alá.

A Román és a Német Szövetség munkaértekezlete zajlott leginkább az elvárások szerint. A pártvezetés számára készült összefoglaló értékelés kiemelte, hogy a „főtitkári beszámoló bátran nyúlt a hazai német nemzetiség problémáihoz […]. A német ajkú dolgozók általában elégedettek jogaikkal, az ezzel való élésnek vannak problémái, szinte tudatos beolvadási szándék van közöttük".[964]

A munkaértekezletek az egyes határozati javaslatok elfogadását követően megválasztották a szövetségek Országos Társadalmi Bizottságait, amelynek a szervezetek függetlenített vezető munkatársai – főtitkár, főszerkesztő – automatikusan a tagjai lettek.[965]

A Német Szövetség Társadalmi Bizottságának alapszabálya értelmében a testület szükség szerint, de évente legalább kétszer ülésezett. Mandátuma a következő országos munkaértekezletig tartott. A testület a két munkaértekezlet közötti időszakban kooptálás útján új tagokkal bővülhetett. Éltek is ezzel a lehetőséggel, hiszen a testület létszáma három év alatt 39 főre nőtt. A bizottsági tagok lakóhely szerinti megoszlása nem a közösség területi megoszlását tükrözte. Legnagyobb arányt a Pest (9 fő), illetve a Bács-Kiskun és Baranya (7–7 fő), majd a Komárom-Esztergom megyében (6 fő) élők képviseltek. A Veszprém, Sopron, Tolna, Békés és Somogy megyei küldöttek (6 fő) csak a Bizottság 15%-át adták. Ez rávilágít a személyek kiválasztásának/választásának anomáliáira is. Egyes megyékben nem, vagy alig találtak jelentkezőket, illetve a hatalom számára is elfogadható jelölteket. A mezőgazdaság kollektivizálása idején a „vörös Volksbunddal" szembeni bizalmatlanság a német parasztság körében erősen megmutatkozott. A testület összetételét az első időszakban a Német Szövetség vezetőinek kapcsolatai, az adott személyek lakóhelyének Budapesttől való távolsága, illetve az utazási lehetőségek határozták meg.[966]

A Társadalmi Bizottság első ülését 1960. november 29-én tartotta meg. Az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztálya számára készült jelentés pozitívan értékelte a megbeszélést, ahol vita bontakozott ki a német lakosság gazdasági, kulturális és politikai helyzetéről, a *Neue Zeitung* szerkesztési és terjesztési prob-

[963] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 10. ő. e./1960., valamint Pártállam, 2003. 301–305.

[964] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e./1960., valamint Pártállam, 2003. 314–320.

[965] A délszláv 35 főből, a német 27 főből, a román 30, a szlovák 33 főből állt. – MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya számára a nemzetiségi szövetségek munkaértekezleteiről, 1960. június 14., valamint Pártállam, 2003. 314–320.

[966] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele azoknak a pártbizottságoknak, akiknek területén az Országos Társadalmi Bizottságba beválasztott személy élt, 1962. november 22. 13. d. Wild megküldte a Társadalmi Bizottság működési szabályzatát is.

lémáiról. Kifogásolták a Szövetség belső hivatali és területi munkájában megmutatkozó tervszerűtlenséget, ad hoc jelleget.[967]

A Társadalmi Bizottságok fő feladata természetesen az volt, hogy növelje a szövetségek politikai tevékenységének hatékonyságát, tagjainak politikai elkötelezettségéhez kétség sem férhetett. Ugyanakkor a felemás szervezeti-függelmi struktúra arra is lehetőséget adott, hogy a helyi és regionális problémák a szervezeten belül megjelenítődjenek.[968] A kommunikáció kétirányúvá vált. A Társadalmi Bizottság tagjai nemcsak a felülről érkező utasítások végrehajtóivá, de a helyben megszerzett tapasztalatok közvetítőivé is váltak. A testület ülésein a főtitkárnak be kellett számolnia az eltelt időszakban végzett munkájáról. Két ülés között körlevelekben és személyes találkozókon adott tájékoztatást.[969]

A politikai hatalom azonban minden olyan kezdeményezést vagy önálló mozgásteret visszanyesett, ami nem e szervezetek eszközszerepét erősítette. A szövetségek tevékenységének ismételt értékelésekor, alig néhány hónappal a munkaértekezletek után, elégedetten állapították meg, hogy valamennyi munkája – különösen politikai téren – színvonalasabb és célirányosabb lett. A megállapítás egyszerre tükrözi a szövetségek betörésének befejeződését, valamint az állami és pártapparátus saját tevékenysége hatékonyságának bizonygatását.[970]

Azt, hogy a szervezetektől csupán alibi tevékenységet vártak, az is jelzi, hogy féléves, éves munkatervet kellett készíteniük, amelyet a Hazafias Népfrontnak, a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának, az MSZMP Agitációs és Propaganda, valamint Tudományos és Kulturális Bizottságának is jóvá kellett hagynia, végrehajtásukat pedig szintén valamennyi szervezet ellenőrizte. Valójában azonban nem volt mit ellenőrizni. Az aktuális politikai feladatokat a kor frazeológiájában hosszan taglaló dokumentumokban ugyanis alig találhatók konkrét javaslatok.[971]

A szövetségek minimális létszámmal létrehozott központi apparátusai kompetenciák nélkül vergődtek a közösségi igények és a politikai elvárások hálójában. Az alacsony fizetések, a rossz munkafeltételek és a politikai szempontból nem megfelelőnek ítélt munkatársak eltávolítása miatt nagyarányú volt a fluktuáció.

[967] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 10. ő. e./1961., valamint Pártállam, 2003. 329–331.

[968] „A TB tagjai tájékozódjanak területükön az anyanyelvi előadásokkal, olvasmányokkal és sajtótermékekkel kapcsolatos igényekről, […] a községekben a nemzetiségi nyelvoktatás (heti 3x1 órás) bevezetésének esetleges igényeiről, és jelezzék ezeket az igényeket a Szövetségnek. […] kapcsolódjanak be a német tanítási nyelvű általános iskolák és gimnáziumok iskolai káderkutató és beiskolázási munkájába, […] tájékozódjanak, hogy foglalkozik-e valaki néprajzi gyűjtő-munkával a községben. Szorgalmazzák, támogassák az ilyen munkát, közvetítsék a Szövetség felé." – MNL OL 288. f. 35. cs. 10. ő. e/1962.

[969] MNL OL 288. f. 35. cs. 10. ő. e/1962. A tervezettel ellentétben a Társadalmi Bizottságok a '60-as évek második feléig nem évente kétszer, csak egyszer üléseztek.

[970] A szövetségek 1961. évi értékelését lásd Pártállam, 2003. 320–331.

[971] A teljesség igénye nélkül: a szövetségeknek a '60-as években készített munkaterveit, beszámolóit lásd MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e./1965., 10. ő. e./1965., MNL OL XIX-I-4-g 64. tétel, 65. tétel, valamint MNL OL XXVIII-I-1 11. d.

Az '50-es évek végén többször is Wild Frigyes szemére vetették, hogy a Német Szövetség a „nemzetiségi öntudat, a nemzeti öneszmélés ébresztgetését", s nem a „dolgozók szocialista öntudata formálását" tekinti fő feladatának. Fölróták neki azt is, hogy csak többszöri fölszólításra és külső nyomásra vált meg a Szövetség nacionalistának bélyegzett munkatársától Krix Györgytől[972], s elfogadta Schweighoffer Gyula[973] véleményét a kultúrpolitikai kérdésekben.

A főtitkár azzal védekezett, hogy négy munkatárssal a tőlük elvárt feladatok teljesíthetetlenek. Ezért időről időre legalább még egy előadói státusz biztosítását kérte. A minimális alkalmazotti létszámot az állandó fluktuáció tovább erodálta. A kilépett vagy kényszerrel távozók helyébe évekig nem talált új dolgozót. Ennek okát az anyagi és erkölcsi megbecsülés hiányában és a rossz munkafeltételekben látta. A szövetség munkatársainak bérbeállása 80%-os volt. Ami azt jelentette, hogy az engedélyezett béreket sem tudták kifizetni, holott azok már eredetileg is 20–30%-al alatta maradtak a megyei apparátusban dolgozókénál. Ezért az alacsonyabb bérek miatt, illetve lakhatási és letelepedési segítség nélkül vidéki kolléga Budapestre csábítása szóba se jöhetett. A magasabb bérek továbbá megerősítették a megyei apparátus felsőbbrendűségét.[974]

Wild kifogásolta azt is, hogy a dolgozóknak nem adhat nyelvpótlékot, nem tudja honorálni a vidéki körutakon elszenvedett törődést és többletkiadást. „A vidéki kiszállások azonban – különösen ha igen gyakoriak – sok többletkiadást is jelentenek, nem is beszélve arról a nagymérvű fizikai energia befektetésről, amit pl. egy-egy nyolcnapos kultúrkörút jelent (paraszthá zaknál alvás, tisztálkodási lehetőségek teljes hiánya, hányódás, törődés, éjszakázás), és meg kell őszintén mondanunk, hogy igen gyakran, különösen a nagy téli hidegek idején a meleg

[972] Krix György (1928–): Külkereskedő, 1957. augusztus 1. és 1960. január 4. között dolgozott a Német Szövetségben, elsődleges feladata a kultúrkörutak szervezése volt. Magántanulóként végezte el a német gimnáziumot Baján, itt tett érettségi vizsgát. „1959-ben jelentkeztek nemzetiségpolitikai szemléletében és állásfoglalásaiban sváb nacionalista nézetek", ezért más munkaterületre „tanácsolták". A Technoimpex Külkereskedelmi Vállalatnál helyezkedett el. Az 1980-as évek végétől ismét aktív szerepet vállalt a német közösségen belül.

Wild Frigyes 1957. júniusi Bács-Kiskun megyei látogatásakor kereste föl Krixet, s kérte föl munkatársnak, ami elé a helyi pártapparátus sem gördített akadályt. Krix Györgyöt Budapestre költözése előtt néhány nappal meglátogatta Endrődi Lajosné, a Szövetség egyik alkalmazottja is, aki szintén jó véleménnyel volt leendő munkatársáról. „Beszélgettem az édesanyjával, nagyapjával, velük él közös háztartásban a fiú. Közösen gazdálkodnak, saját házuk, szőlőjük (2,5 kishold) van. Szerényen, de jól élnek. Krix elvtársnak nagy kedve van az itteni munkához. Értelmes, jó meglátású, gyors felfogású ember, elég határozott fellépésű is" – írta. – MNL OL XXVIII-I-1 Kiszállások, Jelentés a bajai kiszállásról, 1957. július 30. 24. d.

[973] Schweighoffer Gyula (1917–1981), pap, gimnáziumi tanár. 1948–1959 között különböző segédmunkákból élt. 1959–1963 között Aszódon, majd azt követően különböző iskolákban Budapesten tanított. – Treszl, 1993. 148–149.

[974] A főtitkár bére 3000 Ft, egy főelőadóé 2000 Ft, egy előadóé pedig 1800 Ft volt. – MNL OL XXVIII-I-1 Káderhelyzet. Wild Frigyes levele a Művelődésügyi Minisztériumnak, 1961. július 12. 10. d.

ruha, cipő stb. kérdés egy-egy munkatársamat kiszállás előtt igen nagy nehézségek elé állítja"[975] – írta.

A szövetségek vezetői többes présben vergődtek. Egyrészt egymással szöges ellentétben álló elvárásoknak kellett volna megfelelniük. Míg a közösség tagjai eredményeket, problémáik megoldását várták tőlük, addig a politikai hatalom kizárólag közvetítő szerepet szánt nekik, és a párt szócsövének tekintette őket. Ezért minden olyan kezdeményezésüket elutasította, amely a szervezetek tényleges érdekképviseletét erősíthette volna. Másrészt ezeknek az elvárásoknak a teljesítéséhez semmilyen kompetenciával nem rendelkeztek. Bár ezt időről időre szóvá tették, kéréseiket nem akceptálták. Sőt a politikai hatalom, ha egy-egy nemzetiségi vezetővel elégedetlen volt, és meg akarta regulázni, cinikus módon munkájának éppen azokat a hiányosságait vetette a szemére, amelynek feltételeit nem biztosította. A legkisebb szakmai mulasztást pedig az adott személy politikai megbízhatatlanságaként értékelték.

A pártvezetés a Wild Frigyessel szembeni elégedetlenségének az 1962 őszén lefolytatott vizsgálattal adott hangot, amelynek apropóját Tiborc Géza feljelentése szolgáltatta. Tiborcot, aki szegről-végről Wild Frigyes rokona volt, előző munkahelyén gazdasági visszaéléssel vádolták meg, elbocsátották és büntetőeljárást kezdeményeztek ellene. Wild ennek ellenére alkalmazta őt, de nem volt hajlandó arra, hogy büntetőügyében közben járjon. A Német Szövetségben másfél éve dolgozó Tiborc Géza bejelentést tett Kádár János titkárságán, amelyben Wild Frigyest pénzügyi csalással, vezetői befolyásolással való visszaéléssel és számos más mulasztással vádolta meg. A panaszok kivizsgálásával megbízott Gönyei Antal, a Nemzetiségi Osztály vezetője, arra való hivatkozással, hogy az állítások valóságtartalmának ellenőrzése meghaladja a kompetenciáit, a Belügyminisztérium segítségét kérte. A nyomozás során sem találtak azonban olyan konkrét adatokat, amelyek alapján indokoltan indíthattak volna operatív vizsgálatot.

Mindenki tudta, hogy a bejelentés hátterében Wild és Tiborc személyes konfliktusa állt. Az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztálya azonban a fentiek ellenére sem engedte az ügyet lezárni. A vizsgálat középpontjában immár nem a Tiborc által felhozott vádak, hanem a pártvezetés elégedetlenségének okai álltak. Gönyei Antal kifogásolta a kulturális csoportok előadásainak alacsony színvonalát, a munka szervezetlenségét, az országos sváb bál elszámolásának késedelmes elkészítését. A szakmai, pénzügyi hiányosságok miatt revizori vizsgálatot rendeltek el, ami azonban súlyos szabálytalanságot nem tárt föl. Ezeknél a vádaknál nagyobb súllyal esett latba Wild politikai megbízhatóságának megkérdőjelezése. A pártvezetés nacionalizmussal vádolta a főtitkárt, amit azzal támasztottak alá, hogy ő is szót emelt a Központi Nemzetiségi Táncegyüttes létrehozása ellen, valamint egyetértett Krix Györgynek a *Neue Zeitung*nál való alkalmazásával, holott

[975] MNL OL XXVIII-I-1 Káderhelyzet. Wild Frigyes levele a Művelődésügyi Minisztériumnak, 1961. július 12., valamint Wild Frigyes levele a Művelődési Minisztériumnak, 1961. szeptember 8. 10. d.

„két éve Ilku elvtárs utasítására kellett a Szövetségből leváltani".[976] Nehezményezték azt is, hogy Wild hozzájárult személyének a *Neue Zeitung* kolofonjában felelős szerkesztőként való föltüntetéséhez, amivel a lapnak a Szövetséghez tartozását demonstrálták, holott azt a Tájékoztatási Hivatal adja ki. S természetesen szemére vetették Tiborc alkalmazását is.[977]

A Német Szövetség meghallgatott munkatársai közül Áts Erika[978] és Hambuch Géza[979] illette a legtöbb kritikával a főtitkár tevékenységét. Míg azonban egyikük nacionalizmussal és jobboldali elhajlással vádolta, addig a másik éppen a közösség megmaradásáért tett erőfeszítéseit kevesellte. Ács Erika rendkívül határozatlan, könnyen befolyásolható vezetőként jellemezte Wild Frigyest, akinek meg kell adni a „vörös fonalat", mert önmagától képtelen a határozott állásfoglalásra. Példaként Krix György esetét említette, akit maga is vad nacionalistának tartott. S nehezményezte, hogy a főtitkár – miután Krixet a *Neue Zeitung*hoz nem sikerült bevinni – nem akadályozta meg alkalmazását a Rádió német szekciójában. Kifogásolta azt

[976] MNL OL 288. f. 35. cs. 10. ő. e./1965. Gönyei Antal feljegyzése az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztálya részére dr. Wild Frigyes és a Német Szövetséggel kapcsolatos problémákról, 1962. október 8.

[977] A meghallgatása során Wild maga sem riadt vissza munkatársai, különösen Tiborc politikai diszkvalifikációjától. „Elmondotta azt, hogy Tiborc állítása szerint Gönyei Antal nyomozott Wild után a Partizán Szövetségnél, egy kanál vízben megfojtaná Wildet, áskálódik ellene Kállai Gyula elvtárs titkárságán is. Felajánlotta Wildnek, hogy fogjanak össze ketten Gönyei Antal kinyírására, illetve hogy kisfiú legyen. […] bár igaz az, hogy tudott arról, hogy Tiborc Veszprémben egy hónapot ült már vizsgálati fogságban, a Belügyminisztériumban, Horváth őrnagy közölte vele, hogy Tiborccal szemben semmiféle politikai kifogás nincs, és alkalmazása ellen nem emelnek kifogást, ebből ő azt a benyomást szerezte, hogy a Belügyminisztériumnak érdeke Tiborc alkalmazása. Megjegyezte, hogy az a tény, hogy Tiborc állítólag a Belügyminisztérium embere, a szövetségen belül bizonytalanná tette a légkört. […] Megemlíti, hogy Krix György alkalmazását Hambuch Géza, a lap munkatársa forszírozza, aki egyébként nagyon lehangolt, és három napja kijelentette neki, hogy otthagyja a lapot, „de nem fog közreműködni a magyarországi németek eltemetésében" […] A lapon felelős szerkesztőként való szereplésével kapcsolatban elismerte, hogy a megbeszélés ellenére ő a szerkesztőség által megszövegezett kolofonszöveget jóváhagyta azzal a megjegyzéssel, hogy „a minisztériummal nem így egyeztünk ugyan meg, de ha ez jó a szerkesztőségnek, akkor tőle így is lehet". – MNL OL 288. f. 35. cs. 10. ő. e./1965. Gönyei Antal feljegyzése az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztálya részére dr. Wild Frigyes és a Német Szövetséggel kapcsolatos problémákról, 1962. október 8.

[978] Áts Erika (1934–): Író, fordító, a *Neue Zeitung* helyettes főszerkesztője, később a *Budapester Rundschau* című hetilap szerkesztője. Az első magyarországi német antológia (*Tiefe Wurzeln,* 1974) egyik fő közreműködője és az új magyarországi német irodalom egyik legfontosabb alakja. – http://kulturportal-west-ost.eu/biographien/ats-erika-2 (Letöltés: 2017. július 15.)

[979] Hambuch Géza (1931–2014): Újságíró, 1956-ban az ELTE-n magyar–német szakos tanári diplomát szerzett, ezt követően a pécsi Nagy Lajos Gimnázium tanára. 1957–1970 között a *Neue Zeitung* munkatársa, főszerkesztő, rovatvezető. 1970–1982 között a *Daily News/ Neueste Nachrichten* című napilap munkatársa, olvasószerkesztő, főszerkesztő-helyettes. 1972–1982 között a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége (1989-től Magyarországi Németek Szövetsége) alelnöke, főtitkára, majd 1990-től ügyvezető elnöke. 1957-ben a Rádió pécsi stúdiója német nemzetiségi adásának, 1960–1983 között a Radio Budapest német műsornak a riportere, szerkesztője. 1983-tól a *Deutscher Kalender* felelős szerkesztője és kiadója. – Treszl, 1993. 58–59. és http://www.zentrum.hu/hu/2014/02/hambuch-geza-emlekere/ (Letöltés: 2017. május 20.)

is, hogy Wild egy ideig támogatta a *Neue Zeitung*nak azt a tervét, hogy a német iskolák ügyében egy élesen bíráló cikksorozatot indítson, ami után parlamenti interpellációt nyújtott volna be.[980]

Hambuch Géza a Nemzetiségi Osztály kérésére a Szövetség munkájával kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy „jól ismeri a svábkérdést, de úgy látja, hogy a Szövetség szinte semmit nem csinál ezen a területen. Már sokszor megkérdezte Wild Frigyest, hogy mégis mit gondolnak munkájukról, ér-e az valamit? Ahhoz, hogy valaki nemzetiségi területen dolgozzon, minimálisan az kell, hogy a nyelvet rendesen beszélje, márpedig a Német Szövetségben Wilden és Áts Erikán kívül senki sem tud becsületesen németül beszélni".[981] Az eljárás végül nem járt Wild Frigyes leváltásával, de alkalmas volt megfélemlítésére, zsarolására, a szervezeten belüli törésvonalak megerősítésére.

A nemzetiségi szövetségek második munkaértekezleteit az Agitációs és Propaganda Bizottság döntése értelmében 1964 őszén, a Népfront III. kongresszusa utáni hónapokban kellett megtartani, s azokon 120–140 küldött vehetett részt.[982] Az előzőhöz hasonlóan, most is minden a központi instrukcióknak megfelelően zajlott. Az MSZMP Kulturális Osztálya meghatározta a munkaértekezletek időpontját, a főtitkári beszámolók tartalmát, a munkaértekezleteken részt vevők kijelölésének módját és társadalmi összetételét. A főtitkári beszámolókat legalább egy hónappal az értekezletek előtt a Nemzetiségi Osztálynak kellett leadni. A javasolt átdolgozást követően, miniszterhelyettesi jóváhagyással továbbították a beszámolókat az MSZMP Kulturális Osztályára, ahol a végső elfogadás megtörtént.

A főtitkári beszámolóknak hangsúlyosan kellett foglalkozni Magyarország fejlődésével, kül- és belpolitikájával, a szocialista országokkal való viszonyával, a szövetségek politikai és kulturális tevékenységével. Wild Frigyesnek ezenkívül ki kellett térnie a hazai német lakosság és a Németországi Szövetségi Köztársaságban élő rokonaik kapcsolatára, ennek a közösségre gyakorolt hatására, illetve a két Németország viszonyára. A munkaértekezleteken részt vevőkre a párt és a HNF jóváhagyásával a szövetségek tehettek javaslatot.[983]

[980] MNL OL 288. f. 35. cs. 10. ő. e./1965. Gönyei Antal feljegyzése az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztálya részére dr. Wild Frigyes[sel] és a Német Szövetséggel kapcsolatos problémákról, 1962. október 8.

[981] MNL OL 288. f. 35. cs. 10. ő. e./1965. Gönyei Antal feljegyzése az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztálya részére dr. Wild Frigyes[sel] és a Német Szövetséggel kapcsolatos problémákról, 1962. október 8.

Hambuch azt ígérte, hogy rövid időn belül írásban is eljuttatja Gönyeihez véleményét a Német Szövetség munkájáról és feladatairól. A dokumentumot azonban nem sikerült föllelni.

[982] MNL OL Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság) 1962–1989. (a továbbiakban: 288. f. 41. cs.) 1964. június 10-i ülés jegyzőkönyve.

[983] MNL OL 288. f. 35. cs. 11. ő. e./1964.

A Német Szövetség 1964. november 27-én Budapesten tartotta meg második munkaértekezletét.[984] A pártvezetést Köpeczi Béla képviselte. Wild Frigyes beszámolójában az elvárásoknak megfelelően nagy terjedelemben foglalkozott a mezőgazdaság kollektivizálásával. A termelőszövetkezeteket nemcsak gazdasági eredményességük miatt dicsérte, de kiemelte azt is, hogy általuk megszűntek a nemzetiségi ellentétek. A „falusi svábságnak egy egész sor problémája automatikusan megoldódott. Ettől az időtől kezdve ugyanis minden termelőszövetkezeti tagot aszerint ítélnek meg, hogyan végzi a közösség érdekében munkáját, nem pedig származása, nemzetisége szerint. […] Megszűnt a földszerzés és a birtokolt földtulajdon gyarapításának a vágya és lehetősége. A kisárutermelés megszüntetésével kiküszöböltük a kispolgári nézetek gazdasági alapját, és egyben megteremtettük a szocialista együttélés feltételeit. […] A régi polgári és faji csökevények, mint például a vegyes házasságoktól való húzódozás, saját maguk értékének, szorgalmának, munkaszeretetének a túlbecsülése, a nemzetiségi viszályok szítása, a nacionalista, soviniszta uszítás eltűntek. A termelőszövetkezetekben a magyarok és nemzetiségiek összeforrtak" – írta.[985] Sem a főtitkár beszámolója, sem a hozzászólások nem foglalkoztak a németek egyetlen problémájával sem. A '60-as évek elején megfogalmazott kérések – házak visszaadása, anyanyelvű oktatás – anélkül, hogy megoldódtak volna, lekerültek a napirendről. A problémák szőnyeg alá söprését tükrözték vissza a munkaértekezleten elfogadott határozatok is.[986]

Mészáros György, a Nemzetiségi Osztály vezetője értékelésében a főhatóság szempontjából joggal minősítette eredményesnek a szövetségek elmúlt négyévi tevékenységét, amit azzal is alátámasztott, hogy a főtitkárok körében nem kellett személycserét kezdeményezniük.[987]

A szervezet működésének óvatos demokratizálása (1968–1970)

A nemzetiségpolitikában a 60-as évek közepén bel- és külpolitikai okok miatt végbement fontolva haladó liberalizáció leképeződött a szövetségek szervezeti struktúrájában és működésében is. A soron következő munkaértekezletek előkészítésekor már érvényesítették az MSZMP PB 1968. évi, a nemzetiségek helyzetéről szóló határozatának a szövetségeket érintő irányelveit. Mindenekelőtt az önállóbb és demokratikusabb működést biztosító alapszabályt dolgozták ki.

[984] A Román Szövetség 1969. augusztus 29-én Gyulán, a Szlovák Szövetség november 21-én, a Délszláv Szövetség december 4-én Budapesten tartotta meg munkaértekezletét, amelyeken a pártvezetést Molnár János, Harmati Sándor, Szerényi Sándor képviselte. – MNL OL 288. f. 35. cs. 11. ő. e./1964.

[985] MNL OL XIX-I-4-g Wild Frigyes beszámolója, 1964. november 27.

[986] MNL OL 288. f. 35. cs. 11. ő.e./1964.

[987] MNL OL 288. f. 35. cs. 11. ő.e./1964., valamint Pártállam, 2003. 369–372.

Bár ezeket a szövetségek 1969. április 18–29. között megtartott kongresszusai[988] – a megváltozott fogalomhasználattal is e testületek súlyát jelezték – hagyták jóvá, a küldöttek kiválasztása azonban már az új szabályok szerint történt. A jelölteket továbbra is a helyi népfrontvezetőség tagjai terjesztették elő, vélhetően a szövetségekkel történt egyeztetést követően. Nem szabályozták azonban, hogy a nemzetiségi lakosság mekkora arányánál, s hogyan kell a választást lebonyolítani. Már önmagában a választás intézményének korlátozott módon való bevezetése is pozitívan értékelhető, de a lehetőséggel sok olyan település is élt, és kezdeményezte küldött választását, ahol a szövetségek eredetileg ezt nem tervezték. A választási gyűléseket általában kibővített tanácsüléseken, kulturális rendezvényekhez kapcsolódóan tartották meg.[989]

37. TÁBLÁZAT: *A nemzetiségi szövetségek kongresszusainak összetétele, 1969.*[990]

Nemzetiség	Választottak		Hivatalból részt vevők		Meghívottak		Összesen
	száma	%	száma	%	száma	%	
Délszlávok	124	60	48	23	36	17	208
Németek	81	51	46	29	33	20	160
Románok	46	41	30	26	37	33	113
Szlovákok	67	36	44	23	77	41	188

Mint láthatjuk, a kongresszusokon részt vevők száma nem az egyes nemzetiségek létszámarányát tükrözte. Nagy különbség figyelhető meg a választott küldöttek, a hivatalból jelen lévők – az előzőleg megválasztott társadalmi bizottságok tagja-

[988] A Román Szövetség: 1969. április 18–19-én Gyulán, a Délszláv Szövetség április 21–22-én, a Szlovák Szövetség április 25–26-án, a Német Szövetség április 28–29-én Budapesten tartotta kongresszusát, amelyeken a Művelődésügyi Minisztériumot Kővágó László, a pártvezetést Benke Valéria, Molnár János és Óvári Miklós képviselte. – MNL OL M-KS 288. f. 22. cs. 4. ő. e./1969.

[989] A Komárom-Esztergom Megyei Népfront Bizottság 1969. március 10-én küldte meg Wild Frigyesnek a választási ütemtervet. Eszerint 1969. március 9-én Kecskéden egy Nők napja alkalmából rendezett összejövetelen, március 13-án Vértessomlón, tanácstagok és népfrontbizottsági tagok oktatásán, március 19-én Vértestolnán szövetkezeti közgyűlésen, március 19-én Dunaszentmiklóson, illetve március 27-én Környén és Tarjánban kibővített tanácsülésen választották meg a kongresszus résztvevőit. A főtitkárt arról is tájékoztatták, hogy az egyes községekben ki lesz az előterjesztő és kit terjesztenek elő. Csolnokon, Máriahalmon, Leányváron a választást későbbi időpontban tartották. – MNL OL XXVIII-I-1 HNF Komárom-Esztergom Megyei Bizottságának levele Wild Frigyesnek, 1969. március 10. 8. d

Különösen a kulturális rendezvényekkel egybekötött választási gyűléseken volt nagy az érdeklődés. Kétegyházán 360 román, Mohácson 500 délszláv és német, Györkönyben 600 német, Legénden 300 szlovák jelent meg. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 10. ő. e./1969., valamint Pártállam, 2003. 470.

[990] MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 10. ő. e./1969., valamint Pártállam, 2003. 471. A kongresszusokon a párt- és állami szervezetek képviselői – 20-28 fő – vendégként vettek részt.

inak, a szövetségek központi apparátusának és a lapszerkesztőségeknek a száma – és a meghívottak arányában is. Ez utóbbi csoportba azon települések küldöttei tartoztak, ahol a közösség kis létszáma, vagy egyéb okok miatt nem tudtak választást tartani. Egyáltalán nincsenek adataink a választott és meghívott küldöttek területi megoszlására vonatkozóan, így nem lehet megítélni a képviselet arányosságát sem. Mindhárom csoport tanácskozási és szavazati joggal egyaránt rendelkezett.

A kongresszusok napirendje – bizonyos formai eltérésekkel – lényegében egységesen zajlott: főtitkári beszámoló, az új alapszabály előterjesztése, az országos választmány megválasztása.

A főtitkárok és a küldöttek a párt- és a kormány politikájának kötelező dicséretén túl, immár közösségeik valódi helyzetével is foglalkoztak. Kevés volt a formális, általános, pusztán a gazdasági eredményeket hangsúlyozó felszólalás. Valamennyi nemzetiség problémakatalógusának első helyén továbbra is az oktatás állt. A szövetségek az ún. kétnyelvű oktatás – amely valójában az anyanyelvű oktatás megszüntetését jelentette – 1960. évi bevezetését nem tudták megakadályozni, hatására az eltelt majd egy évtizedben a fiatalabb generációk nyelvismerete drasztikusan csökkent. Ezért az anyanyelvű oktatás mielőbbi visszaállítását követelték. Erőteljes kritika érte – elégtelen adásidő, színvonaltalan műsorok, amit ráadásul nem minden területen lehetett fogni – a nemzetiségi rádió adásokat. Kifogásolták, hogy a televízió és a Kossuth Rádió nemzetiségi témákkal nem foglalkozik. Sok szó esett a nemzetiségi kultúra ápolásának hiányosságairól, amihez kapcsolódóan a helyi nemzetiségi klubok alakítását, a könyvtárak állományának fejlesztését szorgalmazták. Minden kongresszuson szükségesnek tartották, hogy a közösségek múltja, hagyományainak tudományos igényű feldolgozása megkezdődjön, amihez a szükséges intézmények megalapítását – múzeumok, kutatóintézetek – szorgalmazták. Elvárásként fogalmazódott meg az anyanemzeteikkel való intenzívebb kapcsolattartás lehetősége is.[991]

A legkritikusabbak ismét a délszlávok voltak, amihez hozzájárult az is, hogy vezetőik között személyes és politikai ellentétek feszültek. A szövetség meghatározó értelmiségei már a háború utáni években is eltérő elképzeléseket fogalmaztak meg a közösség önszerveződése, politikai szerepvállalása kapcsán. Ezt a törésvonalat tovább mélyítette, hogy 1948 után a megromlott jugoszláv–magyar viszony következtében titóistának tartott vezetőit, illetve a délszlávok ezreit szár-

[991] MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 10. ő. e./1969., valamint Pártállam, 2003. 471.

Barati József, a HNF titkára a Román Szövetség kongresszusát „tartalmában, hangvételében nyugodt, kiegyensúlyozottnak" értékelte, ahol a felszólalók többsége az iskolai, nyelvtanulási, könyvtári hiányosságokat emelte ki. A Szlovák Szövetség kongresszusát két téma uralta: „egyik a szlovákok jó anyagi helyzete, jó politikai közérzete, a másik, sokan beszéltek arról, hogy nem használják ki a szlovákok a lehetőségeket: anyanyelv szabad használata, iskoláztatás anyanyelven, kultúrcsoport alakítása, könyvek olvasása stb. A délszlávokétól eltérő tartalom és hangvétel okát abban látom, hogy a délszlávok kongresszusán a sértett, személyeskedő emberek adták meg az alaphangot, a szlovákok kongresszusán pedig az elmagyarosodott, különböző funkcióba került vezetők" – írta. – MNL OL 288. f. 22. cs. 4. ő. e./1969.

mazásuk miatt politikailag megbélyegezték, egzisztenciálisan ellehetetlenítették, a határsávból kitelepítették. Az igazságtalanul meghurcolt személyeknek csak egy részét rehabilitálták. Így került vissza a szövetség élére Ognyenovics Milán. A rehabilitációban nem részesülők, illetve a markánsabb érdekképviseletet szükségesnek tartók mind a szövetség vezetőit, mind az állami- és pártszervezeteket éles kritikával illették.[992]

A Német Szövetség kongresszusa ellentmondásos volt. A főtitkári beszámoló és néhány magyar felszólaló elsősorban a problémákat exponálta. A közösségen belül még mindig tapasztalható félelem megnyilvánulásaként értékelték, hogy a *Neue Zeitung* megrendelőinek száma nem emelkedett. A németek körében mindenfajta önszerveződéssel szemben meglévő bizalmatlanságot jelezte, hogy a küldöttválasztó gyűlésekre sokan nem, vagy csak vonakodva mentek el. Az ott megválasztottak közül pedig 35-40 küldött nem jelent meg a kongresszuson. Ezzel szemben a felszólalók többsége az eddig elvártaknak megfelelően a „minden rendben van" üzenetet ismételgette. Az egyes emberekre és helyekre bizonyára igaz megállapítások – mint „megszűnőben van a bizalmatlanság", „feloldódott a félelem", „növekedett a német ajkúak közéleti aktivitása", „egyre többen kapcsolódnak be a közéletbe" – ellentétben álltak a főtitkári beszámoló kritikus hangvételével, s főként az általános tapasztalatokkal.

„Az volt az érzésem, hogy a felszólalók részben a svábságtól elszakadt, a kirakat-nemzetiségi szerepet vállaló értelmiségiek voltak, mások pedig nem a tényleges helyzetet tükröző ünnepi felszólalással intézték el szerepüket"[993] – írta Barati József, a HNF osztályvezetője értékelésében.

A kongresszusok elfogadták a központi instrukciók alapján elkészített alapszabályaikat is. Eszerint a szövetségek olyan önálló társadalmi szervezetek, amelyek legfőbb feladata a nemzetiségek érdekeinek képviselete. A közösséget érintő ügyekben azonban önálló jogkörrel, vagy vétójoggal továbbra sem rendelkeztek. Az egyes szakpolitikai kérdésekben – oktatás, kulturális tevékenység, anyaországokkal való viszony – javaslattételi, véleményezési jogukat elismerték, amit azonban az állami vagy párttestületeknek nem kellett figyelembe vennie.[994]

A kongresszust a német nemzetiségű magyar állampolgárok választott képviselői, a Szövetség tisztségviselői és az Országos Választmány testületeként határozták meg.[995] A kongresszus egyetlen döntéshozatali jogköre az Országos Vá-

[992] MNL OL 288. f. 22. cs. 4. ő. e./1969.

[993] MNL OL 288. f. 22. cs. 4. ő. e./1969.

[994] Az 1968. évi párthatározat előkészítésekor Köpeczi Béla javaslatára ismét fölmerült, hogy a szövetségek felügyelete kerüljön át a Hazafias Népfronthoz. Az elképzelést Ilku Pál művelődésügyi miniszter támogatta, míg Orbán László az Agitációs és Propaganda Bizottság vezetője nem. A szövetségek irányítása végül a Művelődésügyi Minisztériumnál maradt, s az biztosította költségvetésüket is.

[995] Az 1969. évi alapszabályban már részletesen szabályozták a kongresszusi küldöttek megválasztásának módját is. Eszerint a küldötteket a német nemzetiségű magyar állampolgárok településenként négy évre választják. Az adott települést ezer lakosig egy, kétezer német lakos esetén 2,

lasztmány megválasztására korlátozódott, amely a németek esetében 60 főből állt. Az Országos Választmány, amely üléseit évente tartotta, tagjai sorából elnököt, illetve két alelnököt választott, s véleményt nyilváníthatott a Művelődésügyi Minisztérium által kinevezett főtitkár s titkár személyével kapcsolatban. A választmány a legfontosabbnak tartott területek – oktatási, kulturális, szerkesztő – felügyeletére bizottságokat alakított.

Két kongresszus között a szövetség kollektív döntéshozó testülete a Titkárság lett. A testület tagjainak kétharmad részét a választott tisztviselők – az Országos Választmány elnöke és két alelnöke, a bizottságok elnökei és titkárai – alkották, míg a főtitkár, titkár és a *Neue Zeitung* főszerkesztője automatikusan a testület tagja lett.

A Szövetség képviseletéről, feladatainak folyamatos ellátásáról a főtitkár gondoskodott. Munkáltatói jogkörrel azonban csak a Titkárság ügyintéző és ügyviteli alkalmazottai felett rendelkezett. Bár közvetlen helyettesét, a szövetség titkárát maga nevezhette ki, ezt azonban csak az Országos Választmány támogatását és a Művelődésügyi Minisztérium egyetértését követően tehette. Véleményét ki kellett kérni a *Neue Zeitung* főszerkesztőjének és munkatársainak – akik a Tájékoztatási Hivatal alkalmazottai voltak – kinevezésekor, ami azonban érdemi befolyást nem jelentett. Holott a lap tartalmáért a politikai felelősséget ő viselte. Nem járt érdemi jogosítványokkal a Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagsága sem.

A Német Szövetség irányító testületeinek személyi összetételére vonatkozóan csak a legalapvetőbb információk állnak rendelkezésemre.[996] Az Országos Választmány elnöke dr. Krauth János[997], a Pécsi Jogtudományi Egyetem Dékáni Hivatalának vezetője, elnökhelyettese a szintén Baranya megyei Rott Antal véméndi tsz-elnök, illetve Éder József, egy Vas megyei falu VB-elnöke lett. Miután nincsenek adatok arra vonatkozóan, hogy a kongresszus résztvevőinek mi volt a területi megoszlása, eldönthetetlen, hogy a választmány összetételében mutatkozó

azon felül 3 személy képviselhette. Ha a küldöttválasztó gyűlés valamely településen valamely oknál fogva nem volt megtartható, a szövetség elnöke és főtitkára hívhatott meg küldöttet. – MNL OL XXVIII-I-1 Alapszabály, 1969. április 29. 8. d.

[996] Nagyon fontos lenne annak részletes vizsgálata, hogy a '60-as évek második felétől kezdődően milyen társadalmi rétegekből rekrutálódott a hazai nemzetiségi elit. Melyek voltak nem, kor, foglalkozási, képzettségi jellemzői, területi megoszlása. Mennyiben játszott szerepet az adott személy egyéni stratégiája a feladatvállalásban. Mennyiben mutat kontinuitást a hazai kisebbségi elit rendszerváltás előtti és utáni személyi összetétele. Az ezekre a kérdésekre adható válaszokat jelen munkában csak marginálisan érintem. Egyrészt a jelenleg rendelkezésemre álló források töredékessége, másrészt a téma komplexitása miatt is. A magyarországi kisebbségi elit létrejöttének és összetételének társadalomtörténeti, szociológiai vizsgálata egy másik kutatás témája.

A választmány tagjainak nevét, foglalkozását, lakhelyét és bizottsági besorolását lásd a Függelékben.

[997] Krauth János (1930–1983): Jogász, német nemzetiségi vezető. 1954-ben a pécsi tudományegyetemen jogi doktori oklevelet szerzett. Ezt követően az Állam- és Jogtudományi Kar Dékáni Hivatalában előbb tanulmányi előadó, majd haláláig a hivatal vezetője. 1957-től aktívan részt vett a magyarországi németek különböző szerveződéseiben. 1969-től haláláig a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének elnöke. – http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC07165/08797.htm (Letöltés: 2017. április 20.)

aránytalanság a kongresszus összetételéből fakadt, vagy a választás során alakult ki. Így csak a tények megállapítására szorítkozhatok. A Választmány tagjainak 30%-a Baranya, 16%-a Pest, 15%-a Bács-Kiskun, 10%-a Fejér, 8%-a Komárom-Esztergom megyéből került ki. A testületbe 1–3 fővel Győr-Sopron-Moson, Nógrád, Somogy, Tolna, Vas és Veszprém megyei küldötteket is beválasztottak.

Az Országos Választmányból 31 személyt választottak meg a bizottságok tagjainak (9 főt a szerkesztőbizottságba, 10 főt az oktatási és 12 főt a kulturális bizottságba). Ezekben a testületekben a Baranya megyei küldöttek 30–45% közötti arányt képviseltek, míg több megyéből – Nógrád, Somogy, Vas, Veszprém – egyáltalán nem választottak be tagokat a bizottságokba. A testületek tagjainak foglalkozási összetétele egyértelmű pedagógus túlsúlyt mutat. Az Országos Választmány tagjainak 35%-át különböző iskolatípusokban tanárként, 20%-át termelőszövetkezetekben – közülük hét személyt tsz-elnökként, egy-egy személyt elnökhelyettesként és üzemgazdászként, illetve egyszerű tsz-tagként – foglalkoztatták. A testület tagjainak 13%-a munkásként, többségük bányászként dolgozott. A megválasztott személyek 13%-a különböző hivatali apparátusok alkalmazottja – 4 személy vb-elnök, két fő párttitkár – volt. Műszaki végzettséggel – mérnök, üzemvezető, technikus – csak három személy rendelkezett. Mint láthattuk, az Országos Választmányban felülreprezentáltak voltak a pedagógusok, a bizottságokban ez a túlsúly még markánsabban jelent meg. Értelemszerűen az oktatási bizottság tagjai teljes egészében közülük kerültek ki, de 50%-os arányt képviseltek a kulturális és 66%-os arányt a szerkesztőbizottságban is. Munkásként, vagy műszaki alkalmazottként dolgozó egy-egy személyt csak a kulturális bizottság tagjai között találhatunk.[998]

Bár ezek az adatok mélyebb összefüggések megállapítására nem adnak lehetőséget, a pedagógusok ilyen mértékű felülreprezentáltsága – megítélésem szerint – két egymással ellentétes folyamatot tükröz. Egyrészt ez a csoport képzettsége, a napi munkája során kialakított kapcsolatai, szélesebb helyismerete révén alkalmas volt a közösségek irányítására, képviseletére. A helyi társadalom szolgálata önmeghatározásuk részét képezte, a lakosság körében presztízzsel rendelkeztek, többnyire elfogadták őket. Másrészt aktivitásukat a politikai hatalom is elvárta, sőt szorgalmazta, helyenként társadalmi feladatok elvégzésére kötelezte.

Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának 1969. augusztus 5-i ülésén a nemzetiségi kongresszusok üléseit eredményesnek minősítették. A testület állásfoglalásában a kongresszusokon elhangzott kritikai észrevételekre reflektált, illetve konkrét megoldási javaslatokat fogalmazott meg. Támogatták egy tanácsadó testület létrehozását a művelődési miniszter mellett. Elfogadták a Hazafias

[998] MNL OL XXVIII-I-1 Az MNDSZ III. kongresszusán megválasztott Országos Választmány névsora, 1969. április 29. 8. d.

Wild Frigyes az egyes megyei tanácsokat és pártbizottságokat a megválasztott tagokról, az elfogadott új alapszabályról és a hozott határozatokról levélben tájékoztatta. – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele, 1969. május 28. 8. d

Népfront és a szövetségek kompetenciáinak szétválasztását, az anyaországokkal való intenzívebb kapcsolattartás szükségességét. Igény szerint támogatandónak tartották a nemzetiségi klubok, olvasókörök, kulturális szakkörök alakítását, a nemzetiségi rádióadások bővítését s a nemzetiségi alapdokumentáció létrehozását. Megerősítették, hogy a nemzetiségi lapokat a szövetségek lapjának kell tekinteni, ugyanakkor továbbra is a Lapkiadó Vállalat diszponált fölöttük. Jogosnak tartották a szövetségek új székházigényét is.[999]

Az állásfoglalásban figyelemreméltónak tartották azt is, hogy a kongresszusok – különösen a szlovák és délszláv – iránt viszonylag nagy külföldi érdeklődés nyilvánult meg. Az MSZMP azonban a kongresszusokat belügynek tekintette, ezért külföldi vendégeket nem hívtak. A Slovenská Matica több vezetője is kérte, hogy részt vehessen a szlovák kongresszuson, de a kérést elhárították, s nem engedélyezték azt sem, hogy a küldöttekkel találkozhassanak. A hírügynökségek munkatársai azonban a kongresszusokon részt vehettek, de ezzel a lehetőséggel csak a csehszlovák és jugoszláv tudósító élt. A hazai médiavisszhang kapcsán önkritikusan állapították meg, hogy a központi napilapok, a tv és a rádió nem megfelelő módon tájékoztatott. A televízió csak a román és német kongresszusról adott hírt, az országos napilapok jobbára csak az MTI rövid híreit vették át. Valamivel kielégítőbbnek ítélték a nemzetiségek által lakott megyék napilapjainak tevékenységét.[1000]

A szövetségek választott testületei egy-másfél évvel később tartották meg első munkaértekezleteiket. A visszajelzések megerősítették, hogy az új alapszabályban rögzített változások a szövetségek belső működését pozitívan érintették. A vertikális struktúra és a választott testületek további bővítése, illetve a közösségen belül rendelkezésre álló szaktudásnak a döntés-előkészítésbe való becsatornázása demokratikusabbá és professzionálisabbá tette a szervezeteket. Ez azonban csak egy nagyon szűk mozgásteret jelentett. A választott testületek túlzott aktivitása

[999] Az ülésre az előterjesztést Molnár János készítette, amely a Hazafias Népfront és a Művelődési Minisztérium jelentésén alapult. Az Agitációs és Propaganda Bizottság az előterjesztés megállapításait változtatás nélkül átvette állásfoglalásába. – MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 121. ő. e./1969.

Barati József a HNF jelentésében önkritikusan jegyezte meg a következőket: „Egy nagy politikai mulasztása volt a kongresszusoknak, pontosabban nekünk: sem a Szövetségek, sem a minisztérium nemzetiségi osztálya, sem mi nem készültünk fel és nem használtuk ki ezt a lehetőséget arra, hogy politikai bátorítást adjunk a közelgő népszámlálás előtt az anyanyelv, a nemzetiség bátor vállalásához." – M-KS 288. f. 22. cs. 4. ő. e./1969.

[1000] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 121. ő. e./1969.

A *Dunántúli Napló* részletesen foglalkozott mind a kongresszusok előkészítésével, mind az ott történtekkel. Erre vonatkozóan lásd Halványuló hagyományok – négy falu szövetsége. *Dunántúli Napló,* 1969. március 5. 3.; Kongresszusra készülnek a baranyai délszlávok. *Dunántúli Napló,* 1969. március 18. 1.; Megkezdődött a magyarországi délszlávok kongresszusa. *Dunántúli Napló,* 1969. április 22. 5.; Befejeződött a délszláv kongresszus. *Dunántúli Napló,* 1969. április 23. 3.; Dr. Vargha Károly: Hazai németségünk. *Dunántúli Napló,* 1969. április 27. 6.; Dr. Vargha Károly: Megnyílt a magyarországi németek kongresszusa. *Dunántúli Napló,* 1969. április 29. 5.; Nemzetiségi politikánk megvalósult – befejezte munkáját a magyarországi németek kongresszusa *Dunántúli Napló,* 1969. április 30. 5. című cikkeket.

a szövetségek vezetőinek sem volt érdeke. Nyilván nem véletlen, hogy a Német Szövetség 1970. április 4-én megtartott munkaértekezletén Wild Frigyes főtitkári beszámolójában a következőket hangsúlyozta: „Megállapítást nyert, hogy a bizottságok feladata elsősorban nem a konkrét javaslattétel és igények felsorakoztatása a főhatóság felé, hanem a helyileg történő segítség lehetőségeinek a kimunkálása. Ha ezután semmiképp nem tudnak a bizottság tagjai a helyi problémák megoldására módot találni, akkor tagjai jelezzék a problémát a Szövetségen keresztül a Művelődésügyi Minisztérium nemzetiségi osztályának".[1001]

Az év őszén a szövetségek munkáját értékelő megbeszélésen is inkább a hiányosságok kaptak hangsúlyt. A nemzetiségi vezetők továbbra is kifogásolták, hogy a megyékben szélmalomharcot kell vívniuk, nem kapnak munkájukat segítő információkat. Az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalásával ellentétben helyi szinten akadályozzák a klubok, irodalmi színpadok, olvasókörök alakítását. Nem biztosítják a nemzetiségi iskolákban a kulturális tevékenység feltételeit. A minisztérium részéről viszont azt kifogásolták, hogy a „jelentésekben kevés figyelmet fordítottak a tartalmi, eszmei értékelésre".[1002]

A szövetségeknek az 1970-es évek elejétől megfigyelhető jobb érdekérvényesítő képességük tehát alapvetően nem jogkörük bővítésével, hanem a politikai, gazdasági, kulturális élet általános liberalizációjával függött össze.

Közösségi igények és politikai elvárások. A Német Szövetség tevékenysége (1955–1970)[1003]

Kulturális tevékenység

Művészeti csoportok szervezése, működtetése

Mint már utaltam rá, a német nemzetiségű lakosság kezdetben igen tartózkodóan, sőt bizalmatlanul fogadta a Szövetség megalakítását. Közülük sokan úgy vélték, hogy az állam a szervezet létrehozásával azt akarja megtudni, hogy ki

[1001] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes tájékoztatója a III. kongresszus óta végzett munkáról, 1970. április 4. 11. d

[1002] MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 12. ő. e./1970.

Az 1970. október 14-én megtartott értekezleten Molnár János művelődési miniszterhelyettes, Kelemen Gyula, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának munkatársa, Ognyenovics Milán, a Délszláv Szövetség, Wild Frigyes, a Német Szövetség, Such János, a Szlovák Szövetség, Szilágyi Péter, a Román Szövetség főtitkára, valamint Kővágó László, a Nemzetiségi Osztály vezetője vett részt.

[1003] Külön alfejezetben nem ismertetem a Német Szövetség munkatársainak politikai „nevelő munkáját", nagygyűléseken, állami ünnepségeken és pártrendezvényeken való szereplésüket. A po-

a német, s valójában egy új kitelepítést készít elő. A németség körében a szervezetet az első években csak „Vörös Volksbund"-ként emlegették. A párhuzam egyrészt jelzi, hogy a közösség a Volksbund tevékenységét tekintette a kitelepítés okának, másrészt utal az államnak a szervezet létrehozásában és támogatásában játszott aktív szerepére.

A Szövetség vezetőinek nemcsak a megyei és helyi apparátus ellenállásával, de a közösség tagjainak ellenszenvével is meg kellett küzdenie. Nem rendelkeztek rendszerezett tudással a németség gazdasági, társadalmi helyzetére vonatkozóan sem. Vertikális struktúra híján elemi érdekük volt nemcsak saját személyük elfogadtatása, de azoknak az együttműködésre kész, a közösség előtt tekintéllyel rendelkező helyi német nemzetiségű személyeknek a megtalálása is, akikre munkájuk során támaszkodhattak.

Wild Frigyes és munkatársai az 1955–1960 közötti első fél évtizedben intenzíven járták az ország németek által lakott településeit. A látogatások során mindenekelőtt kapcsolatot igyekeztek kiépíteni a regionális apparátus tagjaival, tájékozódtak az ott élő németség problémáiról, viszonyairól, és ismertették a Szövetség terveit. Csak fél-egy évvel később kezdődött meg a művészeti csoportok megalakítása, a kulturális területen aktivizálható helyi személyekkel a kapcsolatfölvétel. Ebben az időszakban tehát a közösség szervezése nemcsak országos, de regionális és lokális szinten is fölülről és kívülről történt.

Wild Frigyesnek és munkatársainak az egyes településeken azzal kellett konfrontálódnia, hogy az országos pártvezetésnek a németek integrációját hangoztató törekvése ellenére az alacsonyabb szintű párt- és tanácsi apparátus tagjainak többsége – az anyanyelvi oktatáshoz hasonlóan – elutasítja a közösség kulturális (ön)szerveződését. A helyi apparátus egy része egyszerűen letagadta, hogy a megye területén élnek németek, illetve azt bizonygatta, hogy olyan elenyésző számban vannak jelen, ami irrelevánssá teszi a kérdés fölvetését. Így érvelt a Tolna Megyei Tanács Népművelési Osztályának vezetője, Bősz József is, akit Wild Frigyes 1957. január 17–21-e közötti látogatásakor azzal szembesített, hogy a megyében legalább 38 német nemzetiségű község van. Bősz azzal védekezett, hogy a németek mellett majdnem minden helységben szlovákiai magyarok, Bihar és Békés megyei telepesek, valamint bukovinai székelyek élnek együtt, így az egyes települések igen heterogénné váltak. Azt hangsúlyozta, hogy a nemzeti ellentétek éppen csak elültek, de a megyében élő, különösen a Bonyhád környéki telepesek még mindig irigykedve figyelik a németség gazdasági talpra állását. Ha támogatnák a helyi német csoportok szervezését – érvelt Bősz –, azzal hozzájárulnának az ellentétek ismételt kiéleződéséhez. Wildéknek elemi érdeke volt a megyei, helyi vezetők támogatásának megszerzése, enélkül azok a helyiek sem mertek a Szövetséggel együttműködni, akik egy-egy településen alkalmasak és kaphatók voltak erre a feladatra. A félelmet tovább fokozta az a hír, hogy a belügyi szervek Ham-

litikai kérdések interpretálása kapcsán nem volt mozgásterük, a fejezet előző részében ismertetett elvárásokat teljesítették direkt utasítások szerint.

mer Lajos soproni tanítót azért hallgatták ki, mert német kulturális tevékenységet fejtett ki.[1004]

Wild Frigyes majd egyhetes Tolna megyei tartózkodásáról írt feljegyzésében egyetlen pozitív tapasztalataként említette, hogy Major Mátyásnak, a bonyhádi járási kultúrház igazgatójának volt bátorsága a népviseleti bálok keretében német batyus bált is hirdetni. Kihangsúlyozta azonban, hogy a németség bizalmának megnyerésére, a félelem oldására semmilyen más törekvést nem tapasztalt. A községek vezetői a nemzetiségi kérdéssel nemcsak nem foglalkoznak, de a megyei vezetéstől semmilyen információt, segítséget ezzel kapcsolatban nem kapnak, ezért a pártvezetés törekvéseivel egyáltalán nincsenek tisztában.

„Az volt a meglátásom, hogy ezen a vonalon a megyei tanács és a megyei pártbizottság kultúrfelelőse részéről sem kapunk elég támogatást. Szurtos elvtárs […] jelen volt akkor, amikor Bősz Józseffel beszéltünk, tárgyalásunk egyik passzusát végig is hallgatta anélkül, hogy megmondta volna, ki és milyen minőségben van ott. Váratlanul kezet adott, elbúcsúzott, és mi csak azután tudtuk meg, hogy olyan pártfunkcionáriussal állottunk szemben, akivel tárgyalni akarunk, és akitől elsősorban várunk segítséget. Ezután már hiába kísérleteztünk, hogy Szurtos elvtárssal összejöjjünk, nem sikerült, ez azonban nem rajtunk múlott"[1005] – írta.

A főtitkárt hasonló értetlenséggel és ellenállással fogadták Baranya megyében is. Bár ott a megyei vezetés hozzájárult ahhoz, hogy a Szövetség 1957. május 20-án Szentlászlón nemzetiségi napot szervezzen, ezt a helyi vb-titkár, Ságodi Lajos megtagadta. Azzal érvelt, hogy a vegyes lakosságú településen a nemzetiségi ellentétek éppen csak lecsendesedtek. S ha a helyi kultúrcsoportnak, amely tagjainak felét német nemzetiségűek alkották, megengednék, hogy német dalokat is énekeljen, az a csoport bomlásával járna. Bár azt maga is elismerte, hogy a telepesek irracionális érveléssel – nevezetesen ha a svábok sem teljesítenék adó- és beszolgáltatási kötelezettségeiket, nekik sem lenne ebből problémájuk – igyekeznek gazdasági nehézségeiket nemzetiségi problémává transzformálni, kitartott a nemzetiségi nap elutasítása mellett. Azt hangsúlyozta, hogy nem lenne helyes, „hogy ha most a svábság számára kulturális igényekkel lépnénk fel. Nagy a beolva-

[1004] MNL OL 276. f. 91. cs. 84. ő. e., Wild Frigyes jelentése a Tolna megyei látogatásáról, 1956. január 29.

[1005] MNL OL 276. f. 91. cs. 84. ő. e., Wild Frigyes jelentése a Tolna megyei látogatásáról, 1956. január 29.

Wild Frigyesnek a Bonyhádi járás vezetőivel a későbbiekben is jó tapasztalata volt, aminek a pártközpont felé is hangot adott: „Teljesen pártunk szellemében foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel Vörös István elvtárs, a Bonyhádi Járási Tanács VB elnöke. Minden alkalommal, amikor nemzetiségi kérdésben támogatásra, bátorításra van szükség, készséggel, érdeklődéssel hallgatja meg a problémákat, és azok megoldásában nemcsak tanácsot ad, hanem aktívan részt is vesz. […] Ugyancsak beszélnünk kell a Bonyhádi Járási Pártbizottság titkárának, Szabó István elvtársnak a magatartásáról, aki szívvel-lélekkel támogatja pártunk nemzetiségi politikáját" – írta. – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes tájékoztatása Sági Antalnénak, 1956. május 14. 24. d.

dás, a sváb kultúrát senki sem kéri, nem igényli".[1006] Wild a vb-titkár állítását egyrészt kétségbe vonta, másrészt a németek passzivitását félelmükkel magyarázta, amit Auth András iskolaigazgató is alátámasztott. Ságodit nem sikerült meggyőzni, jobb belátásra csak a megyei vezetőktől kapott utasítás bírta, és az a változtatás, hogy a rendezvényt a magyar–német barátság napjának nevezték, s ennek megfelelő tartalommal szervezték meg.[1007]

A fentiekből nem a megyei, valamint helyi párt- és tanácsi apparátusnak a németek legalapvetőbb kulturális igényeit elutasító magatartása, hanem az elutasítás erőssége a meglepő. Az a tény, hogy hatékonyan tudták fékezni a pártvezetés által meghirdetett törekvést, több kérdést is fölvet, például hogy az alsóbb szintű (köz)igazgatás viselkedése mennyiben saját törekvésének kifejeződése s mennyiben a pártvezetés és a közte meglévő szereposztás tükrözője?

Bár a különböző szintű apparátusoknak a pártállam centralizált fölépítése mellett is volt mozgástere, a központi hatalom deklarált céljainak ilyen mértékű kijátszását, végrehajtásának meghiúsítását azonban az állami- és pártvezetés elnéző magatartása, hallgatólagos támogatása nélkül nem tudta volna megtenni. Ebből az is következik, hogy a pártvezetésnek a németek társadalmi integrációjára vonatkozó deklarációi sokkal inkább kommunikációs stratégiája részét képezte, s nem tényleges törekvéseit tükrözte.

Ebben a helyzetben Wild Frigyes számára a valódi dilemmát az jelenthette, hogy a többes csapda helyzetet hogyan tudja feloldani. A felsőbb pártvezetés által megfogalmazott elvárásokat – a németek politikai, gazdasági pacifikálását – csak az alsóbb apparátusok közreműködésével teljesíthette. Tapasztalva ezek ellenállását többször is megbízóihoz fordult, de nem kapott segítséget, mivel a felsőbb instanciák ez ügyben maguk is kétlelkűek voltak.

De felmerül az a kérdés is, hogy a lakosság különböző csoportjai közötti ellentétek valóban olyan erősek voltak-e, mint ahogyan arra a helyi vezetők hivatkoz-

[1006] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes jelentése a Baranya megyei Szentlászló községben folytatott megbeszélésről, 1956. május 8. 24. d.

[1007] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes jelentése a Baranya megyei Szentlászló községben folytatott megbeszélésről, 1956. május 8. 24. d.

Wild beszámolója szerint a Pápai Járási Tanácson Horváth Ottóné a Bakonyjákóra tervezett nemzetiségi nagygyűlés kapcsán fejtette ki „viszolygását, s megtagadta a segítséget". A község tanácselnöke sem valami nagy örömmel fogadta a Szövetség javaslatát. Az iskolaigazgató is azzal érvelt, hogy Bakonyjákón „igen nehéz a helyzet, legjobb lenne, ha nem piszkálnánk a dolgot. A németek mellé 33 helyről telepítettek ide embereket […]. Különösen a vagyonjogi kérdések miatt vannak ellentétek a lakosság között. Kulturális téren minden pang. Még senkinek se sikerült egy együttest összehozni itt". – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes és Endrődi Lajosné följegyzése vidéki kiszállásáról, 1956. április15., április 20. 24. d.

„Somogydöröcskén ugyancsak fölkerestük a községi tanács elnöknőjét, aki saját és mások véleménye szerint is fázik a németkérdéstől. Következetesen lesvábozza őket, mondván, hogy a németek gazdasági problémái megoldhatatlanok – a beszélgetésre egyelőre nincs lehetőség a községben, talán majd augusztus végén". – MNL OL XXVIII-I-1 Endrődi Lajosné följegyzése Somogy megyei látogatásáról, 1957. július 19. 24. d.

tak? Nyilván a konfliktusok módja és mértéke településenként nagyon különböző lehetett. Elmélyítésében vagy csökkentésében a helyi vezetők maguk is nagy szerepet játszottak. A Baranya és Tolna megyei példák azt mutatják, hogy a gazdasági feszültségek más, jelen esetben kulturális területre is áttranszformálódtak, az ellentétek feloldását minden esetben a németség rovására oldották meg.

A nemzetiségek már az '50-es évek elején, közepén is alakítottak/alakíthattak művészeti csoportokat, amelyek működését szövetségük, illetve a Népművelési Minisztérium anyagi és szakmai támogatása segítette. A németek esetében mindkettő hiányzott. Ilyen körülmények között csak elenyésző számú német művészeti csoport jött létre.[1008] Az 1956-os forradalom után a tagok egy részének disszidálása vagy a helyi vezetés tiltása miatt ezek közül is sok megszűnt.[1009]

A Német Szövetség munkatársai a fölkeresett településeken mindenekelőtt a korábban már működő művészeti csoportok újjáalakítását, illetve természetesen újak szervezését szorgalmazták. Wild Frigyes ezért 1957 februárjában arra kérte a 11 németek által legnagyobb arányban lakott megye tanácsának vezetőjét, hogy mérjék föl a működő kulturális csoportokat.

A Szövetséghez beérkező kérdőívek szerint 54 német művészeti csoport, többségében tánc-, zene- vagy énekkar működött az országban. Néhány helyen olvasókört is alakítottak. A csoportok vezetői többnyire helyi pedagógusok voltak, akiknek a munkáját alkalomszerűen professzionális instruktorok segítették. A csoportok működésének anyagi és technikai feltételei meglehetősen rosszak voltak. Sok helyen a megfelelő próbahelyiség, beépített színpad, szakmai csoportvezető hiányzott, míg másutt hangszer, kotta, a tánccsoportnak föllépőruha, előadásra alkalmas darab hiánya nehezítette a munkát. A csoportok túlnyomó többsége már az '56-os forradalom előtt is működött. Ami azt is jelzi, hogy Wildék intenzív országjárása ellenére az új német művészeti csoportok alakítása, lassan haladt. A helyi vezetők még azokon a településeken is, ahol ab ovo nem utasították el ezeknek a csoportoknak a megalakítását, különböző indokokkal elhárították a kérés teljesítését, illetve húzták az időt. Általános gyakorlat volt az is, hogy a helyi

[1008] Az első német csoport 1951-ben Gyulán jött létre. – MNL OL XXVIII-I-1 Feljegyzés a magyarországi német nemzetiség helyzetéről, 1958. április 30. 10. d.

1955 őszén Baranya megyében kilenc délszláv, hét német és két román kultúrcsoport működött. „Ha összehasonlítjuk a német és délszláv nemzetiségi csoportok életét és működését, meg kell állapítanunk, hogy a délszláv kultúrcsoportok száma nagyobb, de szervezetileg, […] művészi színvonal tekintetében is a német nemzetiségi csoportok a jobbak. Nemzetiségi művészeti csoportjaink főleg ének, tánc, tömegművészeti vonalon működnek. Állandó jellegű nemzetiségi zenekarunk nincs" – írta jelentésében Hajnal Jenő osztályvezető. – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. Az MDP Baranya Megyei VB jelentése, 1955. november 1.

[1009] Ágfalva: „A zenekarból külföldre távozott 5 fő pótlása, betanítása folyamatban van". – MNL OL XXVIII-I-1 Vass János jelentése, 1957. február 4. 23. d.

Vértestolna: „A faluban jelenleg semminemű kultúrcsoport nem létezik. A tavaly igen szépen szerepelt tánc-énekkar és színjátszó csoport megszűnt, a falu kultúrotthonából pedig kocsma létesült". – MNL OL XXVIII-I-1 Hartmann Antalné jelentése, 1957. február 20. 23. d.

vezetők a vegyes lakosságú községekben csak egy közös (magyar-német-délszláv) csoport megalakításához járultak hozzá.

„A faluban lehetne egy zenekart összehozni, azonban nincsen megfelelő vezető. Hangszer lenne elég. […] Ősztől lehetne előadást tartani a betelepülésről és lehetne majd kultúrcsoportot is küldeni szereplésre. Most még mindentől félnek."[1010]

Garán „igen alkalmas lenne egy-egy vegyes, magyar-német műsor nyújtása. Ígéretet tett (a kultúrház vezetője), hogy jövőre ezt meg is valósítják, azonban kérnek támogatást, küldjünk nekik jeleneteket, rövid színdarabokat".[1011]

Magyari Béla, a gyönki művelődési ház igazgatója a bonyhádi sváb bált használta ki arra, hogy Wild Frigyessel a település nemzetiségi kulturális lehetőségeit megvitassa. „Nagyon értékes segítségnek tartanám, ha a megalakítandó fúvószenekar patronálását, szervezését, a hangszerekhez megfelelő egyének összeválogatását Ernőházi Vilmos, budapesti zenetanár végezné. Gyönkre való kiszállását bármely időpontban alkalmasnak találjuk […]. Hőgyész községben lakik egy fúvószenekar-vezető, név szerint: Martin Ferenc, akit ugyancsak be tudnánk szervezni – természetesen munkájának anyagi elismerésével –, aki vállalná a zenekar tanítását. Nagyon képzett ember, valamikor a gyönki Mestyán zenekarában is játszott. Én már beszéltem vele személyesen, részéről a válasz kedvező volt."[1012]

Segítséget főként az instruktorok honoráriumának kifizetéséhez, hangszervásárláshoz és javításhoz vártak. A Szövetség vezetői valamennyi helyi kezdeményezést igyekeztek fölkarolni. Azoknál az együtteseknél, ahol szakszerű vezetőt sikerült találni, minimális havi díjat biztosítottak. Az együttesek munkáját a Szövetség munkatársai rendszeresen ellenőrizték, sőt alkalomszerűen részt vettek a próbákon is.[1013]

A Budapest környéki falvakban néhány tánccsoport esetében a Szövetség maga választotta ki az instruktort, amivel az volt a célja, hogy e csoportok művészi színvonalának biztosítása révén alkalmassá váljanak arra, hogy a német nemzetiség zenei és tánckultúráját országos rendezvényeken és külföldön is bemutassák, reprezentálják.[1014]

[1010] MNL OL XXVIII-I-1 Wild följegyzése Komárom-Esztergom megyei útjáról, 1957. május 20. 24. d.

[1011] MNL OL XXVIII-I-1 Wild följegyzése Bács-Kiskun megyei látogatásáról, 1957. július, 24. d.

[1012] MNL OL XXVIII-I-1 Magyari Béla levele, 1957. május 29. 24. d.

[1013] 1956 elején a villányi művelődési otthon vezetője, Schmidt Károly arról tájékoztatta a Német Szövetség vezetőjét, hogy 18 tagú néptánccsoportot alakítottak, a fúvószenekar és az énekkar megalakítása pedig folyamatban van. A csoportok vezetőinek tiszteletdíjára, illetve hangszervásárlásra kértek támogatást. Wild a kérésnek eleget tett.

Azokon a településeken, ahol ipari üzem vagy bánya működött, általában jobb volt a helyzet, mert a vállalat finanszírozta a zenekar működését. Így például Úrkúton a bányavállalat fizette a 18 fős német fúvószenekar vezetőjének bérét, hangszer- és kottavásárlását is. – MNL OL XXVIII-I-1 Béres Géza zenekarvezető levele a Német Kultúrszövetségnek, 1956. március 2. 23. d.

[1014] Így például a pilisvörösvári táncegyüttest 1957. április és július között Lányi Ágoston, 1957. augusztus és 1959. február között Tímár Sándor, míg a csolnoki tánccsoportot 1955. december és 1957. szeptember között Simai Zsuzsa instruálta. A csoport vezetői minden egyes próbáról írásos

1957 tavaszától a német kulturális csoportok működése a rendszeres anyagi támogatás eredményeként valamelyest stabilizálódott, a képzett instruktorok alkalmazása révén az előadott műsorok színvonala általában emelkedett. Egyre több csoport vált alkalmassá arra, hogy politikai rendezvényeken – évfordulós ünnepek, békegyűlés –, helyi, vagy regionális szórakoztató eseményeken föllépjen. A helyi vezetők kevésbé akadályozták tevékenységüket, amiben közrejátszhatott az is, hogy a Szövetség gyakorlatilag átvette a csoportok irányítását, ellenőrzését.[1015]

A Szövetség a települési kultúrcsoportok stabilizálásával párhuzamosan iskolai csoportok alakítását is szorgalmazta. Nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a gyerekekkel is megismertesse kulturális hagyományaikat, erősítse érdeklődésüket, s biztosítsa a felnőtt csoportok utánpótlását. A közös tevékenység szerepet játszott a fiatalok csoportkötődésének erősítésében. Annál is inkább, mert olyan iskolákban is alakultak német nemzetiségi csoportok, ahol nem volt anyanyelvi tanítás. Ezeken a helyeken a csoportok működésétől az anyanyelvi oktatás iránti igény megerősödését is várták. A Szövetség a német nemzetiségi szakfelügyelőket kérte föl az iskolai nemzetiségi csoportok megalakítására, illetve a megfelelő pedagógusok ösztönzésére.

Wild Frigyes Baranya megyében 1956. április 1-től Guth Erzsébetet bízta meg a feladat ellátásával. A főtitkár a tervét előzetesen egyeztette a megyei tanács művelődési osztályának vezetőjével, aki támogatta a kezdeményezést. A munka megkezdésekor azonban a 32/1956. OM számú rendeletre hivatkozva, amely a tanulók iskolán kívüli terhelését szabályozta, arra kérte Guth Erzsébetet, hogy korlátozza a csoportok alakítását. A szakfelügyelő első körben kilenc (Püspöklak, Véménd, Mecseknádasd, Mágocs, Bóly, Ófalu, Somberek, Gyód, Himesháza) olyan településen kezdeményezte csoport létrehozását, ahol már volt németoktatás, vagy ennek szervezését tervezték.[1016]

A kultúrcsoportok az első években nemcsak a német hagyományápolás bázisai voltak, de a közösség és a Szövetség közötti kommunikáció csatornái is. A színvonalas műsorral rendelkező művészeti csoportoknak a Szövetség évente 4-5 alka-

---

beszámolót készítettek, amelyben tájékoztatták a Szövetség vezetőit az elvégzett munkáról, a repertoár bővüléséről. Erre vonatkozóan részletesen lásd az instruktorok beszámolóit. – MNL OL XXVIII-I-1 Jelentések, 1955–1959. 23. d.

[1015] A havi munkáról szóló beszámolókhoz rendszeresített kérdőíven, amelynek beküldése feltétele volt a honorárium utalásának, a korábbiaknál sokkal részletesebb tájékoztatást kellett adni. Nemcsak a művészeti csoport munkájáról, de a csoport összetételéről (hány százalékban magyar és/vagy német), a műsorszámok jellegéről, a mozgalmi és népdalok arányáról, a kötelezően bemutatandó szocialista tárgyú jelenet tartalmáról, a településen megtartott ismeretterjesztő előadások témájáról, a *Freies Leben* faliújság működéséről, terjesztéséről is be kellett számolni. – MNL OL XXVIII-I-1 Kérdőív a havi kultúrmunkáról, 1957. május 27. 23. d.

[1016] MNL OL XXVIII-I-1 Guth Erzsébet levele Wild Frigyesnek, 1956. április 6. 23. d és Guth Erzsébet jelentése, 1956. május 10. 23. d – Guth iskolai kultúrcsoportok szervezésére vonatkozó tevékenységét részletesen lásd MNL OL XXVIII-I-1 Guth Erzsébet jelentései 1956. április – 1958. április. 23. d.

lommal országos körutat szervezett. Ezek az utak egyrészt alkalmasak voltak arra, hogy azokon a németek által lakott településeken is fölkeltsék az érdeklődést, ahol eddig ilyen jellegű tevékenység nem folyt. Másrészt a csoport tagjai a föllépéseken nagy számban megjelent helyi lakosság körében a *Deutscher Kalender*t árusították, vagy a *Neue Zeitung*nak előfizetőket toboroztak. A csoportok tagjait családoknál szállásolták el, ami alkalmat adott arra, hogy a tagok személyes benyomásokat szerezzenek az adott település német nemzetiségű lakosságának hangulatáról, helyzetéről, amire a turnét értékelő munkamegbeszélésen a Szövetség munkatársa minden esetben rá is kérdezett.

„Az induláskor megbeszélt megfigyelő-elbeszélgető-problémakutató feladatnak kevésbé tudtak eleget tenni. Egyrészt mivel a hosszú utazás és szerepléssel járó izgalmak fizikailag, idegileg erősen igénybe vették őket, s így a vendéglátó házaknál pihenés volt a lényeg, másrészt – különösen a fiatalabbak, lányok – maguk sem eléggé érettek. Saját számukra mindenesetre tanulságos volt az út ebből a szempontból is (pl. Pilisvörösváron nem lévén kitelepítés, ennek kihatásaival most ismerkedtek meg), de számunkra újat nemigen tudtak jelenteni; ha a kultúrkörutaknál a jövőben ezt is el akarjuk érni, többet kellene előzetesen foglalkozni a tagokkal és öntudatos politikai állásfoglalásuk kialakításával is”[1017] – írta Szuchovszky Ida a pilisvörösvári csoport Baranya megyei vendégszereplésén szerzett tapasztalatairól.

A Szövetség munkatársa a műsor összeállítását – magyar és német jellegét – jónak tartotta, amit a közönségsiker is visszaigazolt. Úgy ítélte meg, hogy ennek különösen Palotabozsokon és Véménden volt jó hatása, ahol „erős a nemzetiségi széthúzás”. Az előadással kapcsolatos kritikai észrevételeit – hiányos szövegtudás, a zenei kíséret és az énekkar közötti disszonanciák, a sok esetben fölösleges harmonikakíséret – is fontosnak tartotta megfogalmazni, mert a csoport egy NDK-beli körút tervét dédelgette. „Kívánatos lenne, hogy enélkül is ilyen lelkesen működjenek, hiszen sokat kell még fejlődniük ahhoz, hogy egy külföldi útra indulhassanak”[1018] – fogalmazott. A kritikai észrevételek ellenére is leszögezhető, hogy a nemzetiségi amatőr művészeti csoportok tevékenységének színvonala megegyezett a hasonló jellegű és célú magyar csoportokéval.

[1017] MNL OL XXVIII-I-1 Szuchovszky Ida jelentése, 1957. szeptember 5. 23. d

[1018] MNL OL XXVIII-I-1 Szuchovszky Ida jelentése, 1957. szeptember 5. 23. d

A megyei és helyi vezetés több alkalommal megnehezítette a német nemzetiségi csoportok – így például a csolnoki és mecseknádasdi csoportok 1957. október 11–16. közötti Fejér és Pest megyei – vendégszereplését. Isztiméren és Ceglédbercelen egyáltalán nem szervezték meg a csoport ellátását, elhelyezését, s nem tájékoztatták a helyieket sem érkezésükről. Krix György, a Szövetségnek a csoportot kísérő munkatársa jelentésében a következő tanulságot vonta le: „A szervezést kb. egy hónappal a tervezett körút előtt kell megkezdeni, hogy így a plakátokat is idejében el tudjuk készíttetni. Nem szabad elmulasztani a körút minden egyes állomását meglátogatni, és nemcsak a hivatalos személyekkel kell elbeszélgetni, hanem több falubeli véleményét is ki kell kérni”. – MNL OL XXVIII-I-1 Krix György jelentése, 1957. október 18. 23. d.

A nemzetiségi szövetségek főtitkárai 1957. tavaszi közös előterjesztésükben sürgették, hogy a minisztérium fordítson figyelmet a szakinstruktorok, megfelelő művészeti vezetők képzésére, változatos és színvonalas műsorfüzetek kiadására. A számszerű növekedés helyett a minőségi működés feltételeinek biztosítását kérték. Javasolták, hogy a Népművelési Intézet mielőbb kezdje meg a nemzetiségek körében is hagyományaik gyűjtését, mert „a legidősebbek elhalálával erre nem lesz többé mód".[1019]

A Német Szövetséghez beérkezett jelzések szerint több helyi vezető akadályozta a közösség kulturális önszerveződését, aminek egyik eszköze volt az abban vezető szerepet betöltő személyek politikai diszkvalifikálása. Wild türelemre intette a helyi aktivistákat: „az emberek azt hiszik, a régi módszerekkel dolgozunk, és külön akarjuk választani a németet a magyartól. Biztos vagyok benne, hogy ha tudnák, hogy miről van szó, rugalmasabbak lennének".[1020]

38. TÁBLÁZAT: *Nemzetiségi kulturális csoportok száma, 1956–1968*[1021]

Év	Délszláv	Német	Román	Szlovák	Összesen
1956	81	35	40	15	171
1962	40	30	10	40	120
1967	31	16	10	20	77

A szövetségek minden igyekezete ellenére a nemzetiségi kultúrcsoportok száma a '60-as évtizedben drasztikusan csökkent. Nagy szerepe lehetett ebben az 1958-as párthatározat e területre gyakorolt regresszív hatásának, továbbá a kollektivizálás következtében megszűnt e csoportok utánpótlásbázisa, hiszen fiatal generá-

[1019] MNL OL XIX-J-1 Előterjesztés-tervezet, 1957. május 16. 10. d.

Az MSZMP Veszprém Megyei Bizottsága visszásnak tartotta, hogy egy-egy falu kulturális életét általában a pedagógusok irányítják, mert „zömük idealista világnézetű, annak idején a népies kultúra talaján nőtt fel, és ma is szívesebben választja a kispolgári prűd kultúrát". Ezért kimondták, hogy a pártbizottságnak jobban oda kell figyelni a falusi művészeti csoportok tevékenységére, műsoraik összeállítását ellenőrizni kell, illetve a kultúrotthon-vezetők részére „megfelelő elvi, eszmei irányítást kell adni". – MNL VML XXXV. 1. 1. f. 31. ő. e./1959.

[1020] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Földesi Jánosnak, a Paksi járási HNF titkárának, 1959. június 6. 10. d.

A Mohácsi Járási Pártbizottság 1959 végén arra kérte Wild Frigyest, hogy a Görcsönydobokán meghatározó szerepet játszó Sziebert Ferencet ne engedje tevékenykedni. Egyúttal közölték, hogy Sziebert apja Volksbund-tag volt, ő maga pedig támogatta a forradalom napjaiban a tsz fölöszlatását, s a lányát beíratta hittanra. – MNL OL XXVII-J-1 MSZMP Mohácsi Járási Pártbizottság és Wild Frigyes levélváltása, 1959. december 1. – 1960. január 3. 10. d.

[1021] A táblázatot a MNL OL 276. f. 53. cs. 284. ő. e./1956. és XIX-I-4-g 2. tétel, valamint 288. f. 36. cs. 12. ő. e./1967. alapján állítottam össze.

A csoportok működésének instabilitását jelzi, hogy Wild Frigyes feljegyzésében 1958 elején 50 felnőtt és 50 iskolai kultúrcsoport működését említette. – MNL OL XXVIII-I-1 Feljegyzés a magyarországi német nemzetiség helyzetéről, 1958. április 30. 10. d.

ciók egész sora hagyta el a falvakat. De az eltelt évtizedben részben megváltozott a Szövetségek vezetőinek elvárása is e csoportokkal szemben. A '60-as évek elejétől a vertikális kapcsolatok különböző formáinak kiépülésével – nemzetiségi aktivista hálózat, Országos Társadalmi Bizottság tagjai, a HNF helyi szervezetei – újabb csatornák nyíltak meg számukra a közösség tagjaival való kommunikációra. A nagyszámú hagyományőrző csoportból maguk is néhány kiválasztására és színvonalas működtetésének biztosítására törekedtek. Ezzel párhuzamosan a Népművelési Minisztérium is centralizációra utasította őket.

„A körutak eddigi szétszórtsága helyett a jövőben célszerűbbnek látszik egy vagy két járás, illetve legfeljebb egy megyére koncentrálni egy-egy körút alkalmával a programot. A megfelelő színvonal biztosítása érdekében a kultúrkörúton részt vevő műkedvelő együttest legalább fél évvel hamarabb tájékoztatni kell feladatáról, hogy az együttes produkciója legalább átlagos színvonalon mozogjon. Ezeknek az együtteseknek a munkáját a felkészülés időszakában a szövetség munkatársai közvetlenül patronálják. […] Rendezni kell a kultúrcsoportok elszállásolása és ellátása körül – egyes községek lakossága körében visszatetsző – anomáliákat (az ellátás és elszállásolás sokszor erőszakos „társadalmi" megszervezése)"[1022] – írták.

Továbbá azt javasolták, hogy a szövetségek csak azokat a művészeti csoportokat támogassák, amelyek alkalmasak arra, hogy a Népművelési Minisztérium által évente négy alkalommal az egyes nemzetiségek számára szervezett, egyhetes kultúrkörúton részt vegyenek. Ekkor már a minisztérium biztosította az autóbuszt, szállást és ellátást is.

Ebbe a folyamatba illeszkedett a Magyarországi Központi Nemzetiségi Táncegyüttes 1959-ben történt létrehozása is, amelynek működését a Népművelési Minisztérium finanszírozta. Bár azt a szövetségek vezetői is elismerték, hogy egy professzionális együttes működtetésére nem alkalmasak, a Táncegyüttes létrehozását a megvalósult formájában nem támogatták. Egyrészt a politikai hatalomnak a nemzetiségi közösségeket a többségi társadalomtól, illetve az egyes nemzetiségeket egymástól is megkülönböztető kulturális sajátosságainak eltüntetésére irányuló törekvését látták benne. Ezt a Táncegyüttes neve is kifejezte, hiszen nem nevesítette az egyes nemzetiségeket, illetve egyes számban használta a fogalmat, azt sugallva, hogy egyetlen kisebbség táncegyütteséről van szó.

A Nemzetiségi Táncegyüttes szakmai munkájára a szövetségeknek nem volt ráhatása. Az Együttes Társadalmi Vezetőségébe azonban a szövetségek egy-egy személyt delegálhattak. A számukra évente egy-két alkalommal tartott megbeszéléseken a kisebbségek képviselői rendre kevesellték a repertoáron szereplő nemzetiségi táncok arányát s azt, hogy a Táncegyüttes a szövetségek által szervezett

[1022] MNL OL XIX-I-4-g 2. tétel és Pártállam, 2003. 349.

Az általános tendenciát csak árnyalják azok a '60-as években (újjá)alakult és sikeressé váló együttesek, mint például a Hartán alakított csoport. Erre vonatkozóan lásd Eiler, 2011. 168.

eseményeken nem, vagy alig lép föl. A Táncegyüttes és a szövetségek vezetői közötti ellentétek a '70-es évek elejéig megmaradtak.[1023]

A '60-as évek elejétől több településen is megfogalmazódott a német nemzetiségi hagyományok, különösen a táncok gyűjtésének és dokumentálásának, valamint a korábbi paraszti életforma mindennapi tárgyai megőrzésének igénye. A fiatalabb generációknak a falvakból való elköltözése révén ugyanis nemcsak a csoportok szűntek meg, de megszakadt a tudás-, tapasztalatátadás láncolata is. Ez nemcsak a nemzetiségeket, de az egész magyarországi falusi társadalmat érintette. A '70-es évek elejéig e hagyományok gyűjtése – anyagi támogatás, szakszerű segítség nélkül – egy-egy helyi személy elkötelezettségén, lelkesedésén alapult.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a német nemzetiségi művészeti csoportok a vizsgált időszakban több funkciót is betöltöttek. Természetesen alapvető feladatuk a nemzetiség hagyományainak őrzése, s ezáltal a helyi közösség kohéziójának, identitásának erősítése volt, amit a Német Szövetség lehetőségei szerint mindvégig támogatott.[1024] Emellett azonban az 1955–1965 közötti időszakban biztosították a kapcsolatot a Szövetség légüres térben mozgó vezetői és a közösség tagjai között. A csoportok föllépése a szervezet vezetőinek jó alkalmat kínált a helyiek megismerésére, s a tőlük elvárt politikai agitációra is. A föllépések egyben a közösségrészek kapcsolattartására is alkalmat nyújtottak.

A Német Szövetség vertikális struktúrájának kiépülésével párhuzamosan ez a szerep háttérbe szorult. A csoportok számának a '60-as évek közepére bekövetkezett csökkenése a csoportok utánpótlásának megszűnésével, illetve professzionalizációjukkal egyaránt összefüggésben van.

Ismeretterjesztés, közművelődés

A nemzetiségek közművelődési lehetőségei és színterei megegyeztek a magyar nemzetiségű falusi népességével. A kulturális tevékenységnek otthont adó épületekben általában a háború előtt is olvasókörök, egyletek, egyesületek tevékenykedtek. Az államosítást követően az épületek karbantartására nem fordítottak

[1023] MNL OL XXVIII-I-1 Jegyzőkönyv a Társadalmi Vezetőség üléséről, 1967. december 1. 10. d.
A probléma a nemzetiségi szövetségek főtitkáraival 1969. szeptember 10-én tartott rendes havi megbeszélésen is téma volt. Kricskovics Antal, az együttes vezetője beszámolóját követően a következőképpen fogalmaztak: „Az együttes nemzetiségi jellegét a jövőben erőteljesebben ki kell domborítani. Alapvető feladat: a hazai nemzetiségi kultúra, folklór ápolása, gyűjtése. A megbeszélés alapján a teendőkről részletes tervezetet készíteni". – MNL OL XXVIII-I-1 Emlékeztető a nemzetiségi szövetségek főtitkáraival tartott megbeszélésről, 1969. szeptember 10. 10. d.

[1024] A Szövetség időről időre részletes fölmérést végzett a működő csoportok helyzetéről, működésük személyi- és technikai feltételeiről. Erre vonatkozóan például lásd MNL OL XIX-I-4-g 63. tétel. Wild Frigyes jelentése a Pécsett és Baranya megye területén végzett felmérő munkáról, 1967. március 14.

figyelmet. Ezért azok állapota és fölszereltsége az '50-es évek elejére leromlott, elhanyagolttá vált.

Tevékenységük tartalmi elemeit szintén a forrás- és a szakemberhiány határozta meg. Ebben az időben a falusi művelődési házakat és könyvtárakat nem függetlenített szakemberek irányították. Általában egy pedagógus kapta feladatul a település közművelődésének szervezését. Az '50-es évek második feléig a meglehetősen szegényes kínálatot néhány gazdálkodáshoz, egészségügyi és életmódbeli kérdéshez kapcsolódó ismeretterjesztő előadás jelentette, amelyeket általában hétvégén, késő ősztől tavaszig tartottak. A nemzetiségek esetében dilemmát okozott az előadások, illetve propagandaanyagok nyelve. Az idősebb generációk tagjai közül sokan nem bírták megfelelő módon a magyar nyelvet, de saját anyanyelvük sztenderd, irodalmi változatát sem. Ezért több helyen nyelvtanfolyamokat szerveztek, ahol az írás-olvasást és a német irodalmi nyelvet tanították. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) által a megyékben szervezett nemzetiségi szakosztályok pedig a helyi nyelvjárást jól beszélő pedagógusokat kértek föl az előadások megtartására. Alapvetően azonban a nemzetiségi községekben is kizárólag magyar nyelven tartottak ismeretterjesztő előadásokat.[1025]

Az anyanyelvi kompetenciák, illetve az ismeretek bővítése szempontjából nagy jelentősége lett volna a nemzetiségi könyvtáraknak, amelyeket jellemzően a lepusztult művelődési házak egy-egy helyiségében helyeztek el. Nyitvatartásuk heti egy-két félnapra korlátozódott. A könyvállományt nagyrészt elavult és ideologikus művek alkották. Állománygyarapításra nem, vagy alig volt lehetőségük, de esetlegesen értesültek az új könyvek megjelenéséről is.

Az '50-es évek közepén a nemzetiségi könyvállomány összesen 41 ezer kötetből állt, amelynek 30%-a ugyan szépirodalmi mű volt, de ezek zöme is fordítás. Azaz a nemzetiségi könyvállományhoz sorolták a szerb, horvát, román, szlovák, német írók magyarra fordított műveit is. Teljesen hiányoztak a mesekönyvek. Az állomány 30%-át ideológiai-politikai művek tették ki, melyek az adott országban (Szovjetunió, Románia, NDK) jelentek meg, s valamilyen államközi egyezmény keretében kerültek Magyarországra. A helyi könyvtárak kérés nélkül jutottak a kötetekhez.[1026]

Nem volt jobb a helyzet a vegyes lakosságú megyékben a filmek, illetve filmvetítések tekintetében sem. Az általános helyzetet jellemezte a Baranya Megyei Moziüzemi Vállalat beszámolója, amelyben kiemelték, hogy 1955-ig a megye

[1025] „A legkezdetlegesebb fokon álló kulturális ág. Nemzetiségi nyelven ismeretterjesztő előadások iránt még csak szórványosan mutatkozik érdeklődés – kivételt képeznek a nyelvi kultúrájukban fejlettebb szlovákok –, a nemzetiségi lakosság anyanyelvi szókincse általában nem áll az ehhez szükséges fokon, megfelelő előadógárda kialakítása is nehézségekbe ütközik." – MNL OL XXVIII-I-1 Előterjesztés, 1957. május 16. 10. d.

[1026] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. és Pártállam, 2003. 229.

A hajósi könyvtár az Országos Széchényi Könyvtártól 1957-ben sok Goethe-művet kapott, amelyek régi, értékes, gót betűs kötetek voltak, a falusi lakosság azonban nem tudta őket használni. – MNL OL XXVIII-I-1 Krix György kiszállási jelentése, 1957. szeptember 16. 24. d.

15 délszláv községében anyanyelvű filmet nem tudtak játszani, a megye 47 német községében pedig csak néhány alkalommal tudtak nem szikronizált, német nyelvű filmet vetíteni.[1027]

Az 1960-as évek elejétől a falusi lakosság művelődési lehetőségében lassú pozitív változás zajlott le. A kultúrházak épületeit kezdték felújítani, fölszereltségüket modernizálták.

„A községben elég élénk a kultúrmunka, inkább színjátszás vonalán, a német népi táncnak viszont nincs különösebb hagyománya a községben. Nemrégiben magyar–német barátsági estet tartottak, előadással egybekötve, mely után a cédulákon feltett kérdéseket válaszolták meg. Ennek igen jó hatása volt a községben"[1028] – írta Áts Erika hartai tapasztalatairól.

A művelődési tevékenység tartalmi változását jelezte, hogy általánossá vált a kisebb csoportok közös érdeklődésén alapuló szakkörök és klubok működése. Heti egy-két alkalommal rendszeressé váltak a filmvetítések. Az új szervezeti formákkal és lehetőségekkel a nemzetiségek is éltek. Így például a nemzetiségek által lakott helységekben 1960–1967 között eredeti nyelven, magyar felirattal 127 csehszlovák, 33 jugoszláv, 80 NDK és 38 román nyelvű filmet mutattak be. Évi rendszerességgel megrendezésre kerültek az egyes szocialista országok filmtermését bemutató ünnepi filmnapok.

Jelentős, bár nem elegendő számú nemzetiségi anyanyelvű modern szép-, ifjúsági- és gyerekirodalommal gyarapodtak a könyvtárak. A szövetségeknek a Kiadói Főigazgatóság engedélyezte, hogy költségvetésükből közvetlenül vásároljanak könyveket, s azokat az általuk kiválasztott településeknek adományozzák. A könyvellátást segítette a Csehszlovák és az NDK Kulturális Centrum tevékenysége is.[1029]

Az 1960-as évek végére a nemzetiségi kulturális, közművelődési tevékenységben bekövetkezett pozitív változásokat erősítik meg a megyei jelentések is. Általános érvényűnek tekinthetők a Nógrád megyei pártbizottság megállapításai: „A nemzetiségek által lakott községek kulturális ellátottsága azonos a hasonló jellegű magyar lakosú településekével. A fejlődést jól érzékelteti, hogy 1960 óta 9 községben újították fel, illetve bővítették a művelődési otthont. Az említett időszakokban felszerelésük is igen sokat javult, de így is közepesnek mondható. A klub berendezése még szinte mindenütt gyenge, alkalmatlan a korszerű népművelés megvalósítására. A könyvtári ellátottság 1960 óta szintén sokat javult. A könyvtárak legtöbb nemzetiségi községben új helyiségbe kerültek, a könyvállomány szinte mindenütt megháromszorozódott, a könyvtári olvasók száma pedig

[1027] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. Jelentés a Baranya Megyei Moziüzemi Vállalat nemzetiségi műsorpolitikájáról, 1955. november 1.

[1028] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyesnek az MSZMP Dunavecsei Járási Bizottsága részére küldött tájékoztatása, 1961. április 20. 10. d.

[1029] MNL OL XIX-I-4-g 6. tétel és Pártállam, 2003. 401–402.

másfélszeresére emelkedett. A könyvtári könyvek között viszont csekély számú – többnyire elavult – mű található."[1030]

Állampolgári jogegyenlőség

Elkobzott házak visszaadása (1955–1958)[1031]

A 84/1950. MT rendelet deklarálta a németség állampolgári jogegyenlőségét, kimondta azt is, hogy az áttelepítéssel kapcsolatban hozott korlátozó intézkedéseket nem lehet többé alkalmazni. Ugyanakkor a rendelet megjelenése előtt már végrehajtott hatósági intézkedések hatályukat megtartották, „és ezekből kifolyólag kártérítési, vagy egyéb igényt nem lehet érvényesíteni".[1032] Ezzel azonban a magyar kormány nem oldotta meg annak a több mint százezer német nemzetiségű személynek a helyzetét, akiket évekkel korábban kitelepítésre kijelöltek. Ezektől a családoktól nem csak a megélhetésüket biztosító földbirtokaikat vették el, de házaikat is el kellett hagyniuk és immár évek óta más német családokkal összeköltöztetve éltek. A németségtől elkobzott ingatlanvagyon egy jelentős részét azok rendezetlen tulajdonviszonya, illetve a telepeseknek eredeti lakóhelyükre való visszaköltözése miatt senki nem tartotta karban.

A németektől 1945–1948 között elkobzott házak első lépésben állami tulajdonba kerültek. E házakban helyezték el az ország más részeiből érkező telepeseket, a szlovákiai magyarokat, az adott településen élő szegényparaszt családokat. Az új tulajdonosok jogi értelemben való birtokba helyezése azonban sok helyütt évekig elhúzódott. Előfordult, hogy az új tulajdonos neve még bejegyzésre sem került, amikor ő már elköltözött az adott településről. Az így elhagyott házak is visszakerültek állami tulajdonba.

Az elkobzott házak hasznosítását korlátozta, hogy egy központi utasítás értelmében a vagyonuktól megfosztott németek sem bérlőként, sem tulajdonosként nem kerülhettek vissza korábbi ingatlanjaikba. A helyi tanácsok azonban az összeköltöztetett családok elégedetlensége, rossz lakás-viszonyai, valamint az üresen álló házak pusztulása miatt csak részben tartották be a rendeletet. Annál is inkább, mert azt tapasztalták, hogy a német bérlők a bérleti díj megfizetésén kívül a ház állagmegóvására, tatarozására is költöttek. Még akkor is ha nem egykori tulajdonukról, hanem más falubeli német család házáról volt szó. Nyilvánvalóan abban a reményben, hogy egyszer visszakaphatják/vásárolhatják eredeti tulajdonukat.

[1030] MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 14. ő. e. és Pártállam, 2003. 423.

[1031] Ennek a problémának a németek gazdasági helyzetével való összefüggéseit a V. fejezetben ismertettem.

[1032] Törvények, törvényerejű rendeletek 1951. 271–272.

Egyes falvakban a fentebbi bizonytalanság, illetve az állandó változás következtében néhány év alatt a házingatlan vagyon katasztrofális pusztulása következett be. Ezt a folyamatot megállítandó a 4/1954. VKGM számú rendelet[1033] értelmében az állami tulajdonban lévő házak egy jelentős részét értékesíteni lehetett, de elővásárlási joggal rendelkezett a házat bérlő személy. A rendelet végrehajtása tehát azzal a veszéllyel járt, hogy olyan befejezett tulajdonviszonyokat teremt, amely végképp lehetetlenné teszi, hogy a németek házukat valaha is visszakaphassák/vásárolhassák.[1034]

Az MDP vezetőinek 1954 végén készített feljegyzésében Dénes György is mindenekelőtt a lakásállomány pusztulásának nagyságát emelte ki. Hajós község „1200 lakóházából 450 (!) állami tulajdonban levő, németektől elkobzott ház van. Ebből 30 már összedőlt, a többi is erősen megrongálódott. Érthető a sváb szegényparasztok elkeseredése. Kedvezőbb a helyzet például Dorogon, ahol sok német ajkú bányász házát elvették 1945–46-ban, de az utóbbi években, ha megürült a lakás, a Tanács azt a volt tulajdonosnak utalta ki, aki azonban bért kell hogy fizessen a saját, bányász-munkabéréből épített háza után. Ilyen körülmények között kívánjuk a német bányásztól, hogy lelkesen termelje a szenet és a német paraszttól, hogy több mezőgazdasági terméket adjon az országnak"[1035] – írta.

Azt hangsúlyozta, hogy a német nemzetiség egyik döntő problémájának megoldása nem községgazdálkodási feladat, politikai kihatásai miatt legfelsőbb szintű döntést igényel. Ezért a 4/1954. VKGM rendeletnek az érintett német községekben az azonnali felfüggesztését kérte, s a következő eljárást javasolta: Mindenekelőtt kerüljön megállapításra az ezeken a településeken lévő, eladható állami tulajdonú házak és a házigénylő németek száma. Azokon a településeken, ahol az igénylők száma nem, vagy nem sokkal haladta meg a rendelkezésre álló ingatlanokét, az üresen álló házak ellenszolgáltatás nélküli visszaadását javasolta. Azoknak a házaknak a tulajdonviszonyát azonban, amelyet telepeseknek, szlovákiai magyaroknak vagy helyben lakó szegény parasztoknak juttattak, érintetlenül hagyta volna. Ezen házak eredeti tulajdonosát ingyen házhellyel és kedvezményes építési kölcsönnel támogatta volna, vagy olyan üresen álló sváb ház juttatásával, amelynek tulajdonosát kitelepítették. Más megoldások jöhettek szóba azokban a községekben, ahol az igénylők száma lényegesen magasabb volt, mint az üresen álló ingatlanoké. Itt az eladásra kerülő állami házaknál elővételi jogot biztosított volna eredeti tulajdonosának vagy olyan német személynek, aki a saját házát nem

[1033] A város- és községgazdálkodási miniszter rendelete az állami tulajdonban lévő házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról. – *Magyar Közlöny,* 1954. november 4. 621–624.

[1034] Szentlászlón az egykori német tulajdonos megjavíttatta a más által lakott elkobzott korábbi házát, hogy addig is, amíg visszavásárolhatja, megóvja a pusztulástól. – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e. MDP Szigetvári Járási VB jelentése, 1955. október 27.

[1035] MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Dénes György feljegyzése a magyarországi német dolgozók lakóházproblémájáról, 1954. december 1. és Pártállam, 2003. 100–104.

kaphatta vissza. A vételárat ötéves részletben, az eddigi bérleti díj nagyságában javasolta megállapítani.

Nem tartotta indokoltnak, hogy a nyolc-kilenc évvel korábbi elkobzások hivatkozásait – Volksbund-tagság, német anyanyelv, német nemzetiség – a visszajuttatásnál figyelembe vegyék. Semmilyen körülmények között nem támogatta a bírói ítélettel elkobzott házak visszaadását sem.[1036] Ez utóbbi kitétel, ha figyelembe vesszük a népbíróságoknak a háborús és népellenes bűncselekmény vádját sokszor kizárólag a Volksbund-tagsággal megalapozó ítéleteit, erősen korlátozó hatással bírt. A németek házingatlan visszaadásával kapcsolatban a következő két évben érdemi előrelépés nem történt.

A Német Szövetség munkatársai vidéki útjaikon tapasztalták a közösség elégedetlenségét, és a probléma súlyosságát is. Wild Frigyes és az illetékes minisztériumok azonban csak egy évvel később, 1956 szeptemberében kapták meg az MDP vezető testületeinek jóváhagyását egy javaslattervezet kidolgozásához. Az éppen csak megkezdett fölmérő munkát a forradalmi események megakasztották.

Az 1957. február 5-én megtartott megbeszélésen Wild a Szövetséghez küldött levelek tucatjával bizonygatta, hogy a probléma megoldása tovább nem halogatható. „1945-ben mindenünktől megfosztottak bennünket hamis vádak alapján. 1948-ban megvolt a kitelepítés, de mi itt maradtunk. Jelenleg is itt élünk Magyarországon. Jogainkat 1950-ben visszakaptuk, de a kötelességünk az volt, hogy fájdalmunkról hallgassunk. Itt állunk, ki vagyunk fosztva, s még mindig egy lenézett, s mellőzött nemzetiség vagyunk. Házaink tönkremennek. A telepesek, ha javítani kell, bontási engedélyt kérnek, s egymás után bontják le, s dűlnek össze házaink. Ezzel szemben mi bérletben lakunk, ahol naponta fölmondanak, s ölbe tett kézzel nézzük, hogy ami a sajátunk, hogy megy tönkre. Részünkről ez nem megoldás, hogy jogainkat visszakaptuk, de jogos tulajdonunkat nem. Közöttünk senki se »nagybirtokos«, s hogy azt a kevés kis földet a házzal ne kaphatnánk vissza”[1037] – írták a Somogy megyei Gadácsról.

Reidl Bálint levele arra is rámutatott, hogy egy-egy ingatlan kapcsán milyen kusza jogi helyzet alakulhatott ki. „A német nemzetiségűekkel szembeni vagyonelkobzás engem nem érintett, mivel sem a Volksbundnak, sem más szervezetnek tagja soha nem voltam. A népszámláláskor is magyarnak vallottam magamat. Már megszűnt a községünkből való kitelepítés, amikor 1948. május 9-én néhány felvidéki családot hoztak, s az egyik családot hozzám tették be lakónak, de azok

[1036] MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. Dénes György feljegyzése a magyarországi német dolgozók lakóházproblémájáról, 1954. december 1. és Pártállam, 2003. 100–104.

[1037] MNL OL XXVIII-I-1 Feljegyzés a német lakóházproblémákról tartott megbeszélésről, 1957. február 5. 10. d. Az egykori tulajdonosok érthető módon mindenütt nagyon nehezményezték a telepesek hanyagságát. „Lakóházprobléma is van […] A svábok élénken figyelik, hogy mit csinál a telepes az ő régi házukban. Ha egy cserép lehull, akkor a régi német tulajdonos fut haza és hozza a cserepet, felteszi azt a tetőre. Ha a telepes nem gondozza a házat, ha az romlik, akkor a sváb egykori tulajdonos szidja” – jellemezte a helyzetet Nagytevel tanácselnöke. – MNL OL XXVIII-I-1 Hollós Lajos jelentése a Nagytevelen tett látogatásáról, 1956. május 3. 24. d.

csak másfél évig tűrtek bennünket. Utána a megalakuló tsz igénybe vette a házamat, és a felvidéki családnak a helyi tanács más házat juttatott.

Most az elmúlt hetekben, miután a tsz feloszlott, a házamat a helyi tanács visszaadta lakásnak, és beköltöztünk. A telepesünk ezt megfellebbezte a tabi járásnál, és a járás neki utalta ki a házamat. Közben nemrég átíratták telekkönyvileg is a jogtalanul elvett házamat a telepes lakónk nevére, és minket a rendőrség útján ki akarnak lakoltatni. Megemlítem még, hogy a helyi tanács és az összes helyi szervek az én ügyem igazságát látva, engem pártolnak."[1038]

Wild Frigyes a készülő jogszabály kidolgozásánál a következő alapelvek figyelembevételét javasolta: Mindenekelőtt hatálytalanítsák azokat az átírásokat, amelyre a 84/1950. MT rendelet, azaz a németség állampolgári jogegyenlőségének deklarálását követően került sor, s hatályát terjesszék ki a kitelepített, de visszaszökött családokra is. Automatikusan kapják vissza házaikat azok, akik politikai magatartásuk miatt üldöztetést szenvedtek, vagy mentesültek a kitelepítés alól. Amennyiben ezek már részben vagy egészben más személyek birtokába kerültek, az eredeti tulajdonos kárpótlását – hasonló értékű ház vagy házhely juttatása és építési kölcsön biztosítása révén – kérte. Hasonlóan járt volna el az időközben tönkrement, lakhatatlanná vált ingatlanok esetében is, azaz az eredeti tulajdonosnak az újjáépítéshez államkölcsön biztosítását javasolta. Ha a juttatott személy időközben elhagyta a házat, a volt tulajdonos automatikusan kaphassa vissza. Abban az esetben, ha az egykori tulajdonos időközben másik házat szerzett, Wild lehetővé tette volna, hogy döntsön régi háza, illetve új ingatlana között. Ha a telepes és a régi tulajdonos a házat még közösen használja, akkor a telepes kapjon újat. Az ingatlan eladása esetén a volt tulajdonos elővásárlási jogot kapjon. Amennyiben a ház itthon maradt, illetve kitelepített személyek közös tulajdonát képezte, utóbbi tulajdonrészét az államtól a másik jutányosan megválthassa. Ha a régi tulajdonos visszakapja a házat, akkor előtte tisztázni kell az időközi jelzálogterhek, a beruházások megtérítésének kérdését is. Azt javasolta, hogy a pincék tulajdonviszonyának rendezésekor is azonos eljárást alkalmazzanak. S a fenti elvek érvényesítését kérte az 1952. évi házállamosításkor elkobzott német ingatlanokra vonatkozóan is. Wild Frigyes „a szóba jöhető városok és községek területén az érdekeltek által nyomtatványokban adandó bevallás alapján országos összeírást",[1039] illetve megyénként egy bizottság létrehozását javasolta, amelyben természetesen az MNDSZ képviselői is helyet kaptak volna.[1040]

A Minisztertanács Titkársága 1957 áprilisában a Német Szövetségnek is megküldte véleményezésre a német nemzetiségű magyar állampolgárok egyes lakóházainak és gazdasági épületeinek visszajuttatásáról szóló rendelettervezetet. Wild

[1038] MNL OL XXVIII-I-1 Feljegyzés a német lakóházproblémákról tartott megbeszélésről, 1957. február 5. 10. d.

[1039] MNL OL XXVIII-I-1 Feljegyzés a német lakóházproblémák megoldásának elveiről, 1957. április. 10. d.

[1040] MNL OL XXVIII-I-1 Feljegyzés a német lakóházproblémák megoldásának elveiről, 1957. április. 10. d.

válaszában megdöbbenésének adott hangot, hogy a Földművelésügyi Minisztérium által kidolgozott rendelettervezet 1. §-a még mindig csak az érintett házak visszaadásának lehetőségét deklarálja. S úgy tünteti föl, mintha csupán néhány szórványos esetről lenne szó, s meg sem említi az alsóbb hatóságoknak a túlkapásait.[1041] Nehezményezte azt is, hogy a rendelettervezet értelmében a ház visszaigényléséről a helyi hatóságok hoznak határozatot, s az azzal egyet nem értők fellebbezéseit a megyei tanácsok bírálják el. Mindenképpen szükségesnek tartotta egy országos szintű jogorvoslati lehetőség beiktatását.[1042]

A Német Szövetség munkatársai vidéki látogatásaikon pontosan érzékelték a probléma súlyát, és valósággal ostrom alatt álltak. Nemcsak a németek, de a helyi tanácsi vezetők is a házak visszaadását szorgalmazták. A „németséget nagyon elkeseríti a lakóház-probléma. Igen sok németnek államosították a házát. Ezek az évek folyamán mind visszakerültek a saját lakóházaikba, de azok most is állami tulajdont képeznek. Ha az állam elrendelné, hogy a lakóházakat vissza kell írni az eredeti tulajdonosok nevére, nagy volna az öröm, és a németek azonnal a tatarozáshoz látnának. Senkin nem esne jogsérelem"[1043] – jellemezte a helyzetet Uj Lajos, Bakonyjákó tanácselnöke.

Schweighoffer Gyula 1957 tavaszán a pápai járásban szerzett tapasztalatait a következőképpen foglalta össze: „Földjük elvesztését kevésbé fájlalják. Akut fájdalmuk a házkérdés. Ennek megoldásától tesznek függővé mindent. »Wenn wir nicht heim können, pfeift der Hund auf alles«.[1044] Sérelmeik a lakóházkérdésben ugyanazok, mint az ország egyéb vidékein. 1. Nem értik, hogy miért bűnhődnek még mindig német anyanyelvük miatt, amikor a rádió, sajtó már német nemzetiségű dolgozók teljesítményeivel kérkedik. 2. Nem értik, hogy miért maradhattak volt volksbundisták – akik valamiképpen bekerültek a pártba, majd disszidáltak – saját házukba, amikor sok anyanyelves még most is más családdal, vagy gazdál-

[1041] MNL OL XXVIII-I-1 A Német Szövetség véleménye a német nemzetiségű magyar állampolgárok egyes lakóházainak és gazdasági épületeinek visszajuttatásáról szóló rendelettervezetről, 1957. április 9. 10. d.

[1042] MNL OL XXVIII-I-1 A Német Szövetség véleménye a német nemzetiségű magyar állampolgárok egyes lakóházainak és gazdasági épületeinek visszajuttatásáról szóló rendelettervezetről, 1957. április 9. 10. d.

[1043] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes jelentése Veszprém és Vas megyei útjáról, 1957. április 15. 10. d. A kiszálláson részt vett Bodrogi István, a Művelődésügyi Minisztérium munkatársa is.

Hasonló állapotok uralkodtak más községekben is. „A községben megnéztük a német lakóházakat, melyek enyhén szólva elég rozzant állapotban vannak. Van olyan lakóház, amelyből a telepesnek ki kellett költözni, mert bedőléssel fenyegetett, másikak alá vannak dúcolva, de általános az, hogy mind meg van rokkanva. A falak oldalt elválnak a másik faltól, tető megroggyanva, és ha ezen nem fognak változtatni, akkor kb. pár év múlva a lakóházak nagy része beomlik. Márpedig a telepesek nem javítanak semmit, sőt ha másik lakáshoz hozzájutnak, akkor eladják a nekik juttatott volt német lakóház anyagát. Óriási kár az országra nézve. A németek türelmesek, de nagyon bíznak abban, hogy felülvizsgálják és a lehetőséghez mérten orvosolják helyzetüket." – MNL OL XXVIII-I-1 Endrődi Lajosné jelentése Somogyszilban és Somogydöröcskén tett látogatásáról, 1957. július 19. 24. d.

[1044] „Ha nem vagyunk otthon/nem tudunk otthon lenni, törődjön a kutya bármivel."

kodásra nem alkalmas házakban összezsúfolva kénytelen nézni, hogyan pusztul családi háza, az új gazdáktól teljesen kihasználatlanul és gondozatlanul. 3. Miért jutottak olyan környékbeli, nem felvidéki telepesek sváb házakhoz, akiknek otthon úgy is van. (Pl. Nagytevelen 7 család)."[1045]

Agostyánban – Hantos Ferenc iskolaigazgató tájékoztatása szerint – szintén sok telepes elhagyta a községet és a juttatott házat is. A megyei tanács annak ellenére nem adott engedélyt a németeknek a visszaköltözésre, hogy az ingatlant a telepesnek kifizették. Az elégedetlenkedőkkel szemben a karhatalmat is bevetették. Hantos szerint, aki meg akarja tudni, „hogyan nem szabad nemzetiségpolitikát csinálni, az jöjjön Agostyánba és mindjárt meglátja".[1046]

A lakóházak ügyében sokan fordultak írásban is a Szövetséghez. A levelekből általában nemcsak egy-egy személy helyzete, de a helyi közösség problémáinak összetettsége is kirajzolódik. A két éve tartó eredménytelenséget a közösség tagjai részben a főtitkár nem elég határozott föllépésének tulajdonították, s ki-ki vérmérséklete szerint kérte vagy követelte határozottabb kiállását. Wild azzal védekezett, hogy a „helyzet felismerése az első lépés a javítás felé", s ez már megtörtént. A kormányzat „megértéssel viseltetik a probléma iránt", s előkészületben van egy rendelet az államosított német lakóházakról".[1047] Hangsúlyozta azt is, hogy a Szövetséget kulturális feladatok ellátására hozták létre, de „rá kellett jönni arra, hogy a hazai német nemzetiség alapvető problémákkal küzd és ezek a kulturális fejlődést is hátráltatják, ezért ezekre is figyelmet fordít. Természetesen csak olyan formában, hogy az illetékes hatóságok felé tájékoztatást nyújt".[1048]

A szajki Rott Ferenc azt nehezményezte, hogy a főtitkár *Népszabadság*ban megjelent cikkében csupa olyan dologgal – kétnyelvű feliratok alkalmazása, német nyelvű rádióadás – támasztotta alá a németség helyzetének javulását, amely nem annyira húsba vágó, mint a lakóházak ügye. Ebben azonban több éve semmilyen előrehaladást nem tudott elérni.[1049]

[1045] MNL OL XXVIII-I-1 Schweighofer Gyula jelentése Veszprém megyei kiszállásáról, 1957. április 21. 10. d.

[1046] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes jelentése Komárom megyei kiszállásáról, 1957. április 20. 24. d.

[1047] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele ifj. Zoltai János bólyi lakosnak, 1957. május 27. 36. d.

[1048] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele ifj. Zoltai János bólyi lakosnak, 1957. május 27. 36. d.

A helyi közösségek több helyütt a gazdasági kérdések megoldásához kötötték a kulturális csoportok létrehozását, a helyi közéletben való aktívabb részvételt is. „Nyisztor elvtárs szerint az elekiek nem szívesen vesznek részt kultúrmunkában mindaddig, amíg az anyagi természetű jogsérelmeket nem rendezik. Félnek, mert nem érzik magukat teljes jogú állampolgároknak" – írta. – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes följegyzése eleki útjáról, 1957. július 10. 24. d.

[1049] „Mint fészkéből kiűzött fecske, úgy vált hajléktalanná a németség a világpolitikai események következtében. Volt közöttük olyan, aki méltán megérdemelte ezt a sorsot, de zömmel érintette azokat is, akik a legnehezebb időkben megőrizve józanságukat, magyar hűségükről tanúskodtak. Akad szép számmal olyan, aki pinceodúban, kamrában meghúzódva egészségtelen lakáskörülmények között él. Építkezéshez szükséges anyagi támogatás hiányában komoly és súlyos lakásproblémákkal küzd. […] Arra kérem a Szövetség főtitkárát (aki a minisztériumban többször megfordul), hogy legyen a kisebbségi dolgozóknak, akik kisebbségi érzésben élnek, pártfogója, és harcoljon az

A Politikai Bizottság 1958. július 1-jén tárgyalta a német nemzetiségű lakosság áttelepítéséhez kapcsolódóan állami tulajdonba vett ingatlanok kérdését. A határozati javaslat kimondta, hogy a német nemzetiségűekre is kiterjeszthetők azok a rendeletek, amelyek egy évvel korábban a magyar nemzetiségűektől elkobzott házingatlanok visszaadását szabályozták. Kérelmet azonban csak Magyarországon tartózkodó magyar állampolgársággal rendelkező német nemzetiségűek nyújthattak be. A kérelmezők köréből automatikusan ki kellett zárni azokat, akik az SS-be önként beléptek.[1050] A testület az építésügyi minisztert bízta meg a kiadandó rendelet kidolgozásával és még a hónap folyamán a Minisztertanács elé terjesztésével. Erre azonban sem akkor, sem a későbbiek folyamán nem került sor.[1051]

A közösség tagjai a konkrétumokat sürgették, Wild Frigyes eszköztelenségét hangsúlyozta,[1052] a kormányzat pedig az időt húzta, s igyekezett elhitetni, hogy egyszer majd valóban orvosolja a sérelmeket. A jogtalanul állami tulajdonba vett német házak ügyével azonban 1958 végétől a politikai hatalom többé nem foglalkozott. A továbbiakban kizárólag az érintettek egyéni stratégiái határozták meg, hogy egykori házaik visszavásárlására vagy új megszerzésére törekedtek-e.[1053]

Családegyesítés (1954–1958)

A Magyarország és NDK között 1950 júniusában megkötött egyezmény rögzítette a szétszakított családok egyesítésének elveit és a két fél eljárási módját. A magyar fél azonban bürokratikus eszközökkel – évekig megválaszolatlanul hagyott kérelmek, hiányzó formanyomtatványok, nem egyértelmű eljárási rend –, illetve az eljárásban érintett hivatalok tisztázatlan kompetenciái révén továbbra is akadályozta a családegyesítéseket.

Alkotmányban lefektetett nemzetiségi jogok gyakorlati megvalósításáért, hiszen ezek megbűnhődték már a múltat és jövendőt is. Ügyem, amellyel kapcsolatban tavaly levelezésben álltam Önnel, még a mai napig sem nyert elintézést". – MNL OL XXVIII-I-1 Rott Ferenc levele Wild Frigyesnek, 1957. március 26. 36. d.

[1050] A magyar nemzetiségű magyar állampolgárok jogtalanul államosított házainak visszaadását az Elnöki Tanács 28/1957. számú és 13/1958. számú törvényerejű rendelete, valamint az ezekhez kapcsolódó 17/1957. számú és a 41/ 1957. számú pénzügyminiszteri, illetve a 3116/1958. számú MT bizalmas rendeletei szabályozták. – *Magyar Közlöny,* 1957. április 21. 267–268., 271–274., 1957. december 15. 919., valamint 1958. május 3. 318.

[1051] MNL OL M-KS Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004. Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) jegyzőkönyvei 1956–1989. (a továbbiakban: 288. f. 5. cs. 85. ő. e.

[1052] Erre vonatkozóan bővebben lásd Tarlós János és Wild Frigyes levélváltását, 1958. május 26. – július 11.; Schuller Zoltán és Wild Frigyes levélváltását, 1958. október 24–30., valamint Kerti Nándor, Bernhardt András és Wild Frigyes levelezését, 1958. június 7. – december 1. – MNL OL XXVIII-I-1 10. d és 36. d.

[1053] Egy gannai család több generációjának elvett házához való viszonyát, visszaszerzésére kialakított stratégiáját mutatja be Schleicher, 2006. 187–206.

A korábbi gyakorlatnak megfelelően az érintettek mind Magyarországon, mind az NDK-ban ostromolták kérelmeikkel az illetékesnek vélt hatóságokat. Az NDK-ban a berlini magyar nagykövetséghez beadott kérelmeket előbb helyben vizsgálták felül, majd továbbították Budapestre. Itt a Külügyminisztérium koordinálta a különböző belügyi engedélyek megszerzését. Miután azonban a Belügyminisztérium egyetlen fölterjesztett kérelmet sem tartott „méltánylást érdemlő kivételes eset"-nek, a Külügyminisztérium 1954. január 5-én arra utasította Safrankó Emánuel berlini nagykövetet, hogy valamennyi beadott kérelmet utasítson el, újabbakat pedig ne fogadjon be. Továbbá arra kérte, hogy a fogadó országnak szóbeli jegyzékben jelezze a következőket: „Mivel az NDK-ból visszatérni szándékozók száma állandóan emelkedő irányzatot mutat, a magyar hatóságok viszont már csak közös érdekből sem tartják kívánatosnak az ott letelepült és meghonosodott családoknak és személyeknek a viszonyát és az NDK-hoz való tartozandóságát lazítani, […] magyar részről a visszatérések kérdésében egyöntetűen nemleges álláspontot foglalnak el. […] erre való tekintettel az ottani hatóságok a hozzájuk forduló volt magyarországi lakosoknak ne helyezzenek kilátásba kiutazóokmányt, illetve -engedélyt Magyarországra".[1054] Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a berlini nagykövetséget olyan személyek is megkeresték, akik az NSZK-ban éltek. Az ő esetükben tisztázni kellett a két német állam közötti jogsegélyeljárást is.

Az egyéni kérelmek rendkívül különböző élethelyzetekre és szenvedéstörténetekre világítanak rá, megmutatva a magyar hatóságok kaotikus eljárási módját és farizeus magatartását is. Különösen a munkaképtelen, ellátatlan öregek és gyerekek esetében érthetetlen a családegyesítés megtagadása.

Feigl Ferencné (Weisz Rozália) szigetbecsei lakos 1954 áprilisában fordult a belügyminiszterhez 1947-ben NDK-ba kitelepített hetvenéves beteg szülei hazatérését kérve. Szülei koruk és állapotuk miatt már nem tudtak munkát vállalni, ezért csekély összegű öregségi segélyből éltek. Az NDK-ban nem voltak rokonaik, ezért érzelmi és anyagi segítség nélkül tengették életüket. Lányuk, aki férjével együtt a Csepel Autógyárban dolgozott, hazatelepítésük után vállalta eltartásukat. Vele egy időben szülei is kérelmet nyújtottak be a német hatóságokhoz, ahonnan 1954 őszén a kiutazási engedélyt megkapták. Lányuk azonban hiába várt a magyar belügyminiszteri engedélyre, ezért 1955 folyamán több alkalommal is választ sürgetett.[1055]

A györkönyi özv. Schweigert Györgynét (Bősz Krisztina) 1948 februárjában egyedül telepítették ki a kelet-németországi Steinbrücken községbe. Mindkét lánya Magyarországon maradhatott. Édesanyjuk hazatérését 1954 őszén ők (is) ké-

[1054] MNL OL XIX-J-1 16. d tétel 025/7/2/1954.

A német fél felé a döntést az alábbi semmitmondó érveléssel támasztották alá: „Teszik ezt abból a megfontolásból kiindulva, hogy a szórványosan megadott visszatérési engedélyek híre, mind belföldön, mind az NDK-ban és egyéb külföldön gyorsan terjedne, s a kérelmek számának olyan mérvű növekedését vonhatná maga után, amit – különösen a jelen pillanatban – kerülni ajánlatos". – MNL OL XIX-J-1 16. d tétel 025/7/2/1954.

[1055] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 025/7/2/1954.

relmezték, amit a helyi tanács támogatott. Beadványukban hangsúlyozták, hogy „lakással, fűtéssel, ruházattal és világítással ellátjuk, betegségében ápoltatjuk, netáni elhalálozása esetén pedig tisztességesen eltemetjük akként, hogy Magyarországon való tartózkodásának ideje alatt a magyar állam terhére nem fog esni".[1056] Bár az idős asszony a német hatóságok jóváhagyását megkapta, a magyar Belügyminisztérium a kérelmezőket válaszra sem méltatta.

Tremmel Renáta nagyszüleivel Magyarországon maradt, szülei Németországba kerültek. Kérelmeiket a magyar hatóságok egyszerűen válasz nélkül hagyták. Még az '50-es évek közepén is lányuk „soron kívüli" kiengedésért könyörögtek.[1057]

Ströbl Ferenc és felesége kérelmére öt év elteltével kapta meg az elutasító választ. A férfit a Szovjetunióból 1949-ben Erfurtba szabadították. A férj a Komárom-Esztergom megyei Környebányán élő feleségéhez szeretett volna hazatérni. Kérését a német fél támogatta. A Belügyminisztérium Külföldieket Ellenőrző Országos Hivatala a kérelmet 1954 őszén indoklás nélkül elutasította, és a Külügyminisztériumot arra kérte, hogy a döntésről az érintettet tájékoztassa.

1955 végén mintegy 800-900 elintézetlen kérelem halmozódott föl a berlini magyar nagykövetségen. Safrankó Emánuel nagykövet maga is értetlenül állt a magyar hatóságok eljárásával szemben. 1956. február 13-án írott éles hangú följegyzésében a következőket teszi szóvá: „Elsősorban tarthatatlan állapot, hogy naponta 10–20 levelet kapunk ilyen ügyben és fel sem terjeszthetjük. Másodsorban vannak, akik évek óta írnak rendszeresen, és elkeseredésükben kezdenek sértő hangot használni, mert nem tudják megérteni, miért kell külön élniük gyermeküktől, férjüktől, vagy feleségüktől. Harmadsorban az NDK-ból már üzemi pártalapszervek is írnak, és választ kérnek tőlünk, hogy egyik vagy másik dolgozójuk ilyen ügyét miért nem oldjuk meg, amikor az NDK külügyminisztériuma hozzájárul és a maga részéről segíti is az ügyet. Negyedszer a lengyelek és románok gőzerővel megoldják a problémákat, és mi csak áltatjuk az embereket".[1058]

Safrankó azt javasolta, hogy legalább a közvetlen családtagok (férj, feleség, szülők és gyermekeik) egyesülésére vonatkozó kérelmek felülvizsgálatát kezdjék meg. Mégpedig oly módon, hogy az egyedi kérelmeket külön-külön egyeztessék a német féllel, s ezt követően döntsenek arról, hogy melyik országban teszik lehetővé a családegyesítést. Bár kimondatlanul, de a magyar fél prioritásai között szerepelt a munkaerő megtartása, illetve az esetleges kárpótlási igények ab ovo elutasítása. Safrankó úgy vélte, hogy az érintettek a családegyesítés feltételeként lemondanának kártérítési igényükről, mint ahogyan a német fél is akceptálná, ha csak 45 év feletti személyek kiutazását tennénk lehetővé.[1059] A nagykövet javaslatát a Külügyminisztérium vezetői is támogatták, és az MDP állásfoglalását sürgették. Nyilvánvalóan ez utóbbitól azt remélték, hogy egyrészt egyértelműbbé teszi, hogy

[1056] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 9324/Sch/1954.
[1057] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 13. i tétel 07810/1954.
[1058] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00689/1950.
[1059] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d tétel 00689/1950.

milyen keretek és elvek mentén kell eljárni, másrészt hivatkozási alapot nyújtott volna az egyes ügyek intézése során a Belügyminisztérium illetékes hivatalaival való huzakodásban.

Az ígéretek ellenére semmi nem történt. A forradalmat követő hónapokban az érintettek tömegesen fordultak a Német Szövetséghez is. Wild Frigyes kezdeményezésére jött létre az a megbeszélés, amelyet 1957. március 12-én a Belügy-, Külügy- és Művelődésügyi Minisztérium munkatársai részvételével tartottak meg. Wild konkrét példák tucatjait ismertetve exponálta a problémát, s azt hangsúlyozta: „amíg valaki távol lévő legközelebbi hozzátartozó után kesereg, a sóvárgott viszontlátás reménye nélkül, azt nem érdekelhetik a kulturális kérdések, […] mikor ma is német anyanyelve következményeit nyögi. […] amíg a fenti problémák megoldatlanok, a német nemzetiségűek abban az abnormális állapotban élnek, hogy nem érzik magukat teljes jogú állampolgároknak, és tele vannak jogfosztottságról és kiközösítésről szóló panaszokkal".[1060]

Wild a megbeszélésen mindenekelőtt a legfelsőbb állami és pártszervezeteknek a probléma megoldására vonatkozó állásfoglalását sürgette. Hangsúlyozta, hogy a halogatás már eddig is fölmérhetetlen családi tragédiákat okozott. A maga részéről a következőket javasolta: Azok a személyek, akik a 45. évüket már betöltötték, és rendelkeznek elővízummal, soron kívül kivándorolhassanak. Azok, akik fiatalabbak, de olyan szétszakítottságban (házastársak, szülők és kiskorú gyerekek) élnek, amelynek megszüntetése méltányos, kivándorló-útlevelet kaphassanak. Azok, akik a kitelepítés óta még nem látogathatták meg – különösképpen az orvosilag igazolhatóan beteg – hozzátartozóikat, kapjanak soron kívül látogatási útlevelet.[1061]

Nagy százados, a Belügyminisztérium munkatársa azzal hárította el a fölvetéseket, hogy nincs felhatalmazása hivatalos álláspont megfogalmazására. Csak arra tett ígéretet, hogy javasolni fogja egy kormányhatározat kidolgozását.[1062] Bár újabb félév elteltével megszületett a 3419/1957. korm. határozat[1063] a magyarországi németek családegyesítéséről, abban csak azt rögzítették, hogy kezdődjenek tárgyalások az NDK és Magyarország között, amelynek elveit a Külügy- és Belügyminisztérium dolgozza ki.

Az Ustor Endre külügyminisztériumi osztályvezető által vezetett delegáció – amelynek Wild Frigyes is tagja volt –, csak 1958 tavaszán kezdett tárgyalásokat

[1060] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes feljegyzése, 1957. március 9. 10. d.

[1061] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes feljegyzése, 1957. március 9. 10. d.

Kállai Gyula a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány ülésére készített előterjesztésében is érintette a problémát: „Igen komoly probléma még a németeknél, hogy sok családból legközelebbi családtagokat (szülő, nagyszülő, gyermek) kitelepítettek. Az ilyen itt maradt családtagok kivándorlását a jövőben általában engedélyezni kell, ha különleges szempontok nem szólnak ellene. Kivételesen indokolt esetben az NDK-ból való repatriálást is meg lehetne engedni". – MNL OL XXVII-I-1 Előterjesztés a Magyarországon élő nemzetiségek néhány problémájáról, 1957. június 10. 10. d.

[1062] MNL OL XIX-J-j-NSZK 77. tétel sz. n. 1957.

[1063] Nem tették közzé.

a német féllel. „Ésszerűnek látszanék a tárgyalások eredményeként olyan egyezményt létrehozni, amely meghatározná az áttelepülés lehetőségeinek alapelveit, azonban nagyobb méretű át- és visszaköltözés megakadályozása, illetve annak hosszabb időszakra való arányos elosztása érdekében a tényleges átköltözéshez szükséges útlevelek és beutazási engedélyek kiadása továbbra is az illetékes hazai hatóságok diszkrecionális hatáskörében maradna"[1064] – fogalmaztak. Azaz a magyar fél egyrészt továbbra sem tett érdemi javaslatot a probléma megoldására, másrészt minden tekintetben szabad kezet akart biztosítani magának.

A fentiek ismeretében azt hiszem, nem meglepő, hogy a több mint egy évig tartó tárgyalásokon nem született megállapodás. A magyar hatóságok a szétszakított családok tagjainak kérelmeit a korábbi módon és ütemben bírálták el, az elutasító döntéseket nem indokolták. A Szövetség vezetőinek, minden igyekezetük ellenére, ebben a kérdésben is csupán statisztaszerep jutott.

Egyéni ügyek

A Szövetség vezetőit a közösség tagjai a szervezet megalakulásakor bizalmatlanul fogadták. Wild Frigyessel és munkatársaival szemben országjáró körútjaik, személyes megismerésük, valamint a helyi művészeti csoportok támogatása révén csak lassan oldódott az ellenállás.

„A Német Szövetség létezéséről tudnak, érdekeiknek legalább valamelyes védelmét várják tőle, főleg a szétszóratott családtagok megoldásánál. […] nehézségeik érdemi megoldását illetően szkeptikusak, mert véleményük szerint Wild elvtárs is azt mondja, amit előírnak neki"[1065] – foglalta össze Schweighoffer Gyula a Pápai járásban tett látogatásakor a szervezettel kapcsolatban elhangzott véleményeket. A rövid idézet a közösség tagjainak realitásérzékét tükrözi: tudták, Wild mozgástere minimális, nemcsak azt mondja, hanem azt is teszi, amit megbízói elvárnak tőle.

A vizsgált időszakban a Szövetséghez eljuttatott kérvények, beadványok valójában a „valamelyes védelem" határát tesztelik. Rávilágítanak arra, hogy az egyes személyek miben és hogyan várták (volna) egyéni érdekeik képviseletét, s tükrözik Wild Frigyesnek saját személyével, pozíciójával kapcsolatos fölfogását is. Azaz a politikai hatalom által kinevezett vezetőként mennyire érezte magáénak a közösség gondjait, kettős közvetítő szerepében hogyan járt el?

[1064] MNL OL XIX-J-j-NSZK 77. tétel sz. n. 1957.

Wild ezekben a napokban a közösség helyzetéről a pártvezetésnek írt összefoglalójában is kiemelte, hogy igen „nagy probléma a szétszakított családok kérdése. Ezzel állandóan zaklatják a Szövetséget. Sokan szeretnének kimenni az NDK-ba vagy a Szövetségi Köztársaságba, viszont vannak esetek, amikor onnan akarnak hazatelepülni". – MNL OL XIX-I-1 Wild Frigyes följegyzése a németség helyzetéről, 1958. április 30. 10. d.

[1065] MNL OL XXVIII-I-1 Schweighofer Gyula följegyzése a Pápai járásban tett látogatásáról, 1957. április 24. 24. d.

E kettős közvetítő szerepet jelzi, hogy leveleiben a Szövetséget egyrészt párt- és állami szervezetnek nevezi, másrészt magát, mint annak vezetőjét, a közösség képviselőjeként aposztrofálja. A Szövetség vezetői és a közösség tagjai közötti viszony nem egyenrangú. A '60-as évek második feléig a kérelmek megfogalmazása – „ha soraimmal zavarom", „tudom, sok dolga van", „hálás lennék" – egy paternalista, alá-fölé rendeltségi viszonyt tükröz. A Szövetséghez forduló személyek hivatalként tekintenek a szervezetre, Wildben pedig fölöttük álló, hatalommal rendelkező vezetőt látnak, akinek az adott ügyben való eljárását nem kötelességeként, hanem jóindulata jeleként értelmezik.

A főtitkár a vidéki látogatásain, illetve Budapesten a hozzá fordulókat türelmesen meghallgatta, az írásbeli kérelmekre reagált. Válaszai azonban csak a legritkább esetben tartalmaztak konkrét megoldási javaslatot, a legtöbb esetben udvariasan semmitmondóak. Nevezetesen: elismeri, hogy a gazdasági, állampolgársági jogegyenlőség területén számos probléma megoldatlan, de kulturális téren nagy az előrehaladás. Ezért addig is, míg az előzők megoldódnak, kultúrcsoportok szervezésére biztatta a panasszal élőket. A konkrét kérések nagy részét hatáskör hiányára hivatkozva elhárította. Jobbára csak arról értesítette a kérelmezőt, hogy mely illetékes hatósághoz küldte tovább levelét. A Szövetség vezetéséhez fordulók túlnyomó többsége személyes ügyében várt segítséget, de voltak olyanok is, akik a helyi közösség problémáit – oktatás terén tapasztalt diszkrimináció, a tanácsi vezetés részrehajlása, a tsz földügyeivel kapcsolatos tisztázatlan kérdések, igazságtalannak vélt bírósági ítélet – exponálták.

A vaskúti Surányi Antal az óvodaszervezés kapcsán a helyi párt- és tanácsi vezetés részéről tapasztalt erős nacionalista ellenállásról számolt be. Wild válaszában szinte természetesnek állította be – „számítson arra, hogy egy német ajkú óvoda szervezésénél ellenállást fog tapasztalni" – az eljárást, ugyanakkor Surányit arra figyelmeztette, hogy nem az ő feladata az óvoda szervezése. Bízza azt a Művelődésügyi Minisztériumra.[1066]

A hajósi Hábermajer István egyetemi hallgató a községben 1954 karácsonyán lezajlott kocsmai szóváltás súlyos következményeit ismertette. A veszekedésben, verekedésben svábok, felvidékiek és telepesek vettek részt, a bíróság ezért az esetet politikai ügynek minősítette. A szóváltásban részt vevő svábokat négy-négy évre ítélték, a többieket fölmentették. „Ennek – a meggyőződésem szerint helytelen – ítéletnek rendkívül káros és szerencsétlen a hatása. Elkeseredést szül nemcsak az érdekelt családokban, de az egész környék német falvait felkavarta, és még ma sem nyugodtak meg a kedélyek. A német dolgozó parasztok nemzetiségi elnyomást, németellenes üldözést látnak benne. Különösen szerencsétlen, hogy egy szegényparaszt legényt is sújt az ítélet, mert ez éppen azokat a német szegényparasztokat tartja ma is távol tőlünk, akik egyébként osztályhelyzetüknél fogva

[1066] MNL OL XXVIII-I-1 Surányi Antal és Wild Frigyes levélváltása, 1958. szeptember 10. – szeptember 27. 36. d.

rendszerünk hívei és támogatói lennének”[1067] – írta. Wild a levelet továbbította Non György legfőbb ügyésznek, arra kérve, hogy ha „törvényeink értelmében az ügy felülvizsgálására lehetőség van, […] akkor erre kerüljön sor”.[1068]

Az 1956-os forradalmat követően megnőtt azoknak a száma, akik az eseményekben való részvételük miatt vesztették el munkahelyüket, s megélhetésük alapjainak újbóli megteremtésében vártak segítséget. Wild Frigyes különösen óvatosan járt el a politikai szempontból megbízhatatlannak ítélt személyek kéréseivel kapcsolatban. Semmilyen kockázatot nem vállalt. Az érintettről minden esetben kikérte az illetékes főhatóság véleményét, amely természetesen megerősítette a politikai megbélyegzés tényét.

„Hetényi Adolfné, püspöklaki nevelőnő azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy legyek segítségére férje ügyének tisztázásában. Férjét október után internálták, majd 3 hétre hazaengedték, és három nappal ezelőtt újra elvitték. Állítólag mindez igazságtalanul történt vele. Az ügyben beszéltem Kaszapovits elvtárssal, aki Hetényi októberi Kátoly községbeli magatartását ismeri. Kaszapovits elvtárs szerint Hetényi Adolf ellenforradalmár, aki az ifjúságot emlékműrombolásra buzdította, és abban maga is tevékenyen részt vett. Ügye a továbbiakban a bíróság dolga, így a további lépéseket szükségtelennek tartom.”[1069]

Banner József gyulai tanárért kolléganője emelt szót, aki Wild Frigyes régi ismerőse volt. Arra kérte a főtitkárt, hogy volt tanártársa alkalmi néprajzi gyűjtőmunkát vállalhasson a gyulai múzeumban, amit annak vezetője, Lükő Gábor is támogatott. A Békés Megyei Tanács Művelődési Osztálya ez idő tájt tervezett megjelentetni egy nemzetiségi népdalkiadványt. Wild, bár fontosnak tartotta a német népdalkincs fölgyűjtését, Banner személyével kapcsolatban kikérte a megyei művelődési osztály véleményét. Nem meglepő, hogy azok a személyek, akik állásából eltávolították, „mivel az ellenforradalom oldalán állt”, azt javasolták a főtitkárnak, hogy mást bízzanak meg a gyűjtéssel.[1070]

[1067] MNL OL XXVIII-I-1 Hábermajer István és Wild Frigyes levélváltása, 1956. június 25. – július 6. 36. d.

[1068] MNL OL XXVIII-I-1Wild Frigyes levele Non Györgyhöz, 1956. július 6. 36. d. – Non válaszáról nincs tudomásunk.

[1069] MNL OL XIX-I-1 Wild Frigyes följegyzése Baranya megyei kiszállásról, 1957. szeptember 16. 24. d.

[1070] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes és Kurucz Lajosné, valamint Wild Frigyes és a Békés Megyei Tanács Művelődési Osztályának levélváltása, 1957. július 5–11., valamint 1957. július 12.–július 30. 36. d.

A főtitkár néhány nap múlva Lükő Gáborral is közölte, hogy másvalakit javasoljon a gyűjtési munkák elvégzésére.

Több évig húzódott Breuer Pál örkényi tanító ügye is, akit a faluban tartott október 27-i tüntetésen a tüzet nyitó szovjet katonák megsebesítettek. Egészségi állapota miatt is alkalmatlan volt a munkavégzésre, de állásából is elbocsátották. 1959. március 12-én fordult a Szövetséghez. „Úgy érzem – írta – mint népi német jogot formálhatok ahhoz, hogy t. Cím segítségét kérhessem.”. – MNL OL XXVIII-I-1 Breuer Pál beadványa, 1959. március 12. 37. d. – A főtitkár válaszát nem ismerjük.

Ulrich Pétert szüleivel együtt Máriakéméndről telepítették ki, de 1948 tavaszán visszaszöktek Magyarországra. 1959 augusztusában, amikor Wildhez fordult, brigádvezetőként dolgozott Márokon az állami gazdaságban. Levelében kihangsúlyozta, hogy a gazdaság vezetősége munkájával meg van elégedve. „Most a helyi rendőr apámat fasisztának, meg kuláknak nevezi és a kitelepítés miatt piszkál. Kérném Wild elvtárs véleményét. A kitelepítés miatt érhet-e bennünket támadás? Érvényben vannak-e valamilyen korlátozó rendelkezések? Lehet-e megkülönböztetést tenni magyar meg sváb között, ha a munkáját rendesen elvégzi?"[1071] – írta. Wild válaszát nem ismerjük, de az állami gazdasághoz intézett levelét igen. Eszerint rövid jellemzést várt a kérelmező munkához való viszonyáról és politikai beállítódottságáról.[1072]

Hadirokkant, beteg, ellátás nélkül maradt idős emberek, illetve azok ismerősei is gyakran kérték a Szövetség segítségét. A nyomorúságos élethelyzetben lévő személyek nem igazodtak el a különböző hivatalok útvesztőiben, így még ahhoz a szociális ellátáshoz sem jutottak hozzá, ami járt volna nekik. Kérelmeik elutasításában kimondatlanul is szerepet játszott – hiszen erre jogilag lehetőség nem volt –, ha egykori SS-katonákról volt szó, vagy megtagadták a tsz-be belépést.

A Kisnyárádon lakó Fledrich Ferenc (1919) a magyar hadseregben töltötte ki sorkatonai szolgálatát, majd 1944 őszén kényszersorozás útján lett SS-katona. 1945 tavaszán megsebesült, munkaképtelenné vált. Hadirokkantsági kérelmét arra való hivatkozással, hogy német katona volt, minden esetben elutasították. Felesége tartotta el a négytagú családot. A férfi 1958 végén fordult a Szövetséghez. Wild a kérelmet továbbította az Egészségügyi Minisztériumba, ahol az elutasító határozatot a következőkkel indokolták: az adott személy igénybejelentését elkésetten nyújtotta be, illetve fogyatékosságának hadi eredetét katonai kórházi iratokkal nem tudta igazolni. Az egykori tanúk nyilatkozatát és a községi tanács igazolását elégtelennek tartották.[1073]

A bólyi Hauptmann Ferenc (1885) és felesége érdekében Schuller Zoltán pécsi ügyvéd próbált közbenjárni. „Hauptmann egész életében korrekt, pedáns, jó gazda volt, és mint többszörös községi bíró a községházán mintaszerű rendet tartott. Annak idején magyar nemzetiségű, német anyanyelvűnek vallotta magát, de miként az egész község igazolhatja, igen jó magyar érzésű volt, aki kifejezetten szemben állt úgy a Volksbundnak, mint a nyilas mozgalomnak. Ennek ellenére sem kerülhette el sorsát, mert amikor 1947-ben a felvidékieket Bólyba telepítették és az új telepeseknek ház és föld kellett, az ő házát és földjeit (40 kat. holdja volt) elvették. Ingóságait pedig elcipelték. Így került kis könyörlakásba, ahonnan alkalmi napszámba járogatott"[1074] – írta. Schuller azt kérte, hogy tegyék lehetővé Haupt-

[1071] MNL OL XIX-I-1 Ulrich Péter levele Wild Frigyeshez, 1959. augusztus 12. 37. d.

[1072] MNL OL XIX-I-1 Wild Frigyes levele a Mároki Állami Gazdaság vezetőjéhez, 1959. augusztus 17. 37. d. – A választ szintén nem ismerjük.

[1073] MNL OL XXVIII-I-1 Feldrich Ferenc levele Wild Frigyeshez, 1958. november 26., és Egészségügyi Minisztérium levele az MNDSZ-nek, 1959. szeptember 1. 37. d.

[1074] MNL OL XXVIII-I-1 Schuller Zoltán levele Wild Frigyeshez, 1961. február 4. 37. d.

mann Ferencnek, hogy utólag belépjen a tsz-be, mert így ő is jogosulttá válna egy minimális nyugdíjra. Azzal érvelt, hogy amikor „Hauptmann 40 kat. hold földje, príma bólyi föld, a közösség használatában áll, egy becsületes és a munkás életben megrokkant öregről a szociális gondoskodás mindenképpen kötelező volna".[1075]

A vokányi Leitner János járta be a legextrémebb életutat, idős korára számára is a teljes egzisztenciális kiszolgáltatottság jutott osztályrészül. Azon kevesek közé tartozik, akiknek az életkörülményei javításáért Wild Frigyes is exponálta magát. Leitner János a háború idején négy holdon gazdálkodott, községi bíróként ellenállt az SS-toborzásoknak, és a Volksbund tevékenységét korlátozta. A németek bevonulását követően a Gestapo letartóztatta, majd Mauthausenbe deportálták, ahonnan teljesen megrokkanva tért haza. A földosztáskor antifasiszta magatartása miatt 16 kat. hold juttatásban részesítették, majd rövid idő elteltével épp emiatt került kuláklistára, illetve fiával közös tulajdonú házát is elkobozták, s családjával együtt évekig a falu melletti szőlőhegy egyik présházában lakott. 1956 nyarán lehetővé tették számára, hogy egy házat vásároljon, illetve kapott hat hold földet is. Wild az MSZMP KB-nak írt levelében a következőképpen fogalmazott: „A felszabadulás után törvényesen foganatosított intézkedések bizonyos mértékig paradoxak Leitner János esetében. (Antifasiszta és náciüldözött vagyonkorlátozása német ajkúsága miatt, valamint kuláklistára helyezés, elárverezés és kitoloncolás az állam által juttatott föld miatt.) Ezek alól a dolgok alól való rehabilitálás elévülés, valamint az intézkedések kétségkívül törvényszabta keretek közötti foganatosítása miatt ma már nem várható".[1076]

Figyelemreméltó, hogy Wild a Leitnerrel történteket csak „bizonyos mértékig" tekinti ellentmondásosnak, kártérítésre elévülés miatt maga sem gondolt. A mellette való kiállásban elsősorban Leitner egykori antifasiszta múltja motiválta. Azt kérte, „hogy valamilyen csekély járadékban részesítsék, és erkölcsileg teljesen rehabilitálják, olyan formában, hogy antifasiszta magatartása fejében valamilyen szerény kitüntetést, vagy elismerést juttatnak neki".[1077]

Számos panasz érkezett a Szövetséghez német nemzetiségű szülőktől gyerekeik továbbtanulásának elutasítása miatt is. Rendszerszintű eljárásról volt szó, amely nemcsak a német nemzetiségűeket érintette, illetve nem specifikusan e csoport diszkriminációjának volt a módja. A politikai hatalom az általa valamilyen szempontból megbízhatatlannak minősített társadalmi csoportokat büntette

[1075] MNL OL XXVIII-I-1 Schuller Zoltán levele Wild Frigyeshez, 1961. február 4. 37. d.
Wild kikérte a bólyi tanács véleményét. Az ügy további részleteit nem ismerjük.
Szirom Károly szakfelügyelő a hasonlóan idős, munkaképtelen véméndi Pfilf András nyugdíjának rendezését kérte. – MNL OL XXVIII-I-1 Szirom Károly levele Wild Frigyeshez, 1957. október 10. 37. d.

[1076] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele az MSZMP KB-nak, 1960. február 12. 37. d.

[1077] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele az MSZMP KB-nak, 1960. február 12. 37. d. – Leitner János ügyének további fordulatait nem ismerjük.
Mátyás Marcell hosszúhetényi lakost politikai magatartása miatt a németek szintén deportálták. A kártérítésére vonatkozóan lásd Mátyás Marcell és Wild Frigyes levélváltását, 1961. március 12–15. – MNL OL XXXVIII-I-1 37. d.

gyermekeik mobilizációjának fékezésével. Az elutasításban a helyi tanácsi és pártapparátus tagjainak meghatározó szerepe volt. Wild Frigyes ezekben az esetekben is tájékozódott az elutasítás okáról, amelyek között a szülők vagy a nagyobb család korábbi tevékenysége miatti stigmatizáció – Volksbund-tagság, tsz-be lépés megtagadása, korábban üzemük volt, vallásosság – állt.

A mosonszentjánosi Borsodi Krisztina középiskolai fölvételét a helyi párttitkár véleménye hiúsította meg. „Borsodi János egyéni paraszt, aki jelenleg is 9 kh földön egyénileg gazdálkodik, dacára, hogy községünk szocialista község és 6 termelőcsoport működik. Borsodi János a legnagyobb agitációra sem volt hajlandó tsz-be lépni, sőt a szervezési időszak alatt bizonyos ellenséges magatartást is tanúsított. Akadályozta a tsz fejlesztését még azzal is, hogy erőszakkal belevetett az egyik tsz betagosított táblájába, miért is bírósági eljárás lett ellene indítva. […] A fenti indok alapján mindaddig, amíg a nevezett személy szülei magatartásukon nem változtatnak, nem javasoljuk. Még megjegyezni kívánjuk, hogy a községünk a felszabadulás előtt teljesen német nemzeti és anyanyelvű község volt, és a kitelepítésből visszamaradt németség legnagyobb része, még a volt kulákok is mind tszbe tömörültek, olyanok is, akiknek valamikor 100–150 kh földjük volt”[1078] – írta indoklásában Szabó István párttitkár.

Báling Erzsébet azon kevesek közé tartozott, akinek fellebbezésére pozitív döntés született. Őt a budapesti Eötvös József Gimnáziumba nem vették föl, mondván, apja malomtulajdonos volt. Miután a bátai pártbizottság igazolta, hogy az érintett csak bérelte az üzemet, s abban saját maga is dolgozott, lánya megkezdhette tanulmányait.[1079]

A jogsérelmek, a hátrányos megkülönböztetés sokfélesége ezekben az esetekben is mindenekelőtt azokat az eljárási módokat mutatja meg, amelyeket a politikai hatalom az általa ellenségnek minősített társadalmi csoportok ellehetetlenítésére, korlátozására használt. Maga az eljárási mód nem csoportspecifikus, s a hivatkozási mód is csak részben az. Például a németség esetében a Volksbundtagságot, vagy mint láttuk, az SS-szolgálat tényét már önmagában a politikai megbízhatatlanság ős-karakterjegyének tekintették.

Kétségtelen, hogy Wild Frigyes nem rendelkezett kompetenciával a segítségért, támogatásért hozzá fordulók ügyeiben, az egyes embereket érintő ügyekben személyes kockázatot nem vállalt. Ugyanakkor alapvetően jól látta el transzmissziós szerepét: a közösség problémáinak a politikai hatalom felé, illetve az elvárásoknak a közösség felé való közvetítését. A közösséget kardinálisan érintő – például a

[1078] MNL OL XXVIII-I-1 Szabó István párttitkár levele Wild Frigyesnek, 1959. augusztus 27. 37. d.

[1079] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele az Eötvös József Gimnázium igazgatójának, 1959. július 22. 37. d.

A perbáli Lack Terézt az indoklás szerint azért nem vették fel a budapesti Tanítóképzőbe, mert a „vizsgabizottság azt állapította meg, hogy meggyőződéses idealista, ami családi környezete és iskolai nevelkedése alapján érthető is”. – MNL OL XXVIII-I-1 Békési Lajos levele Wild Frigyesnek, 1959. július 30. 37. d.

házvisszaadások vagy a családegyesítések – kérdésekben maga is kezdeményezően lépett fel, s a probléma általános szintű rendezését sürgette.

Nemzetközi kapcsolatok

Az ’50-es évek elejétől a régió országainak kommunista vezetői a kisebbségi kérdést belügynek tekintették, illetve a marxizmus-leninizmusnak az osztályhelyzet primátusát hirdető elve alapján a nemzetiségi problémák automatikus megoldódásával számoltak. Ezért a ’60-as évek második feléig a kisebbségek gazdaságitársadalmi helyzete a kelet-közép-európai országok kétoldalú kapcsolataiban sem tematizálódott. Ami nem jelenti azt, hogy a politikai elitek nem ismerték az anyaország határain kívül élő közösségeik helyzetét.[1080]

Klasszikus értelemben a vizsgált időszakban – részben a fentiek, részben a nemzetiségi szövetségek eszközszerepe miatt –, nem beszélhetünk e szervezetek önálló nemzetközi kapcsolatépítéséről, sőt még annak lehetőségéről sem. A nemzetiségi szövetségek külkapcsolatai a ’70-es évek elejéig esetlegesnek, illetve formálisnak tekinthetők, a rendszer aktuális külpolitikai törekvéseinek voltak alárendelve, s napi ügyekre korlátozódtak.

A magyarországi németség helyzete külpolitikai szempontból is sajátosnak tekinthető. A kitelepítés a közösséget nemcsak két részre szakította, de rendkívül eltérő (élet)pályákra is állította. Bár az érintettek ebben az időszakban mindenekelőtt a közelmúlt rövid és középtávú hatásainak – egzisztenciális összeomlás, családegyesítés, háborús bűnösség stigmatizációja – csökkentésére törekedtek, a kitelepítetteknek az ’50-es évek közepétől le kellett számolni a visszatérés illúziójával is. A közösség egészének pedig a szétszakítottság véglegessé válását kellett tudatosítania. Eltérő helyzetet teremtett az is, hogy a román, szlovák, délszláv nemzetiségek anyaországa Magyarországgal szomszédos állam volt, és területükön jelentős számú magyar kisebbség élt.

A magyarországi németség számára ennél is meghatározóbb volt az a különbség, amelyet a két német állam létrejötte jelentett. A Magyarországot elhagyni kényszerülő németek túlnyomó többségét a szocialista tömbbel szemben álló, a másik póluson elhelyezkedő Németországi Szövetségi Köztársaság területére telepítették. A két ország ideológiai szembenállása több mint egy évtizedig megakadályozta, a későbbiekben pedig megnehezítette az elszakított családtagok, illetve a közösségrészek kapcsolattartását.

A Magyarországgal egy szövetségi rendszerhez tartozó Német Demokratikus Köztársaságnak a kisebbségben élő német nemzetiségiekhez való viszonyát felemás, kétlelkű hozzáállás jellemezte. Egyrészt ideológiai okok miatt, s mert területén nem éltek nagyobb számban nemzetiségek, nem tulajdonított jelentőséget

[1080] A folyamat hátterének és összefüggéseinek részletesebb ismertetését lásd a nemzetiségpolitikai fejezetben.

a kisebbségi kérdésnek. Másrészt az önálló államiság megerősítése miatt érdeke fűződött ahhoz, hogy a kelet-közép-európai országokban maradt német kisebbségi közösségekkel és az érintett országokkal a maga anyaország státuszát elfogadtassa, illetve az NSZK-val szemben kisajátítsa. Ebben a folyamatban természetesen előnyt jelentett számára, hogy az érintett országokkal egy szövetségi rendszerhez tartozott. Harmadrészt a fentieknél is fontosabb, hogy a külön nemzetépítést is ambicionáló kommunista vezetőknek valamilyen módon reagálniuk kellett arra a tényre, hogy más országok területén német kisebbségek élnek. Ugyanakkor a Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról az NDK területére telepített, előzött német közösségek társadalmi integrációjakor nem vették figyelembe e csoportok különböző szociokulturális hátterét, s megtiltották önszerveződésüket is.

A továbbiakban elsősorban arra keresem a választ, hogy a Német Szövetség ebben az erőtérben hogyan reagált a közösségi igényekre és az állami elvárásokra? Az első fél évtizedben a Német Szövetség külkapcsolatai szinte kizárólag német újságírók, könyvkiadók, kutatók kéréseinek megválaszolására korlátozódtak, amihez természetesen bírta az illetékes főhatóság engedélyét.

Konrad Scheierling[1081] 1955 őszén a *Freies Leben*ből szerzett tudomást a Népművelési Minisztérium által megjelentetett, 100 nemzetiségi népdalt tartalmazó kötetről. A bácskai származású Scheierling maga is népdalgyűjtő, kórusvezető és zenész volt, ezért érdeklődött a 25 Veszprém, Pest, Baranya és Komárom-Esztergom megyei német népdalt is tartalmazó kiadvány iránt.[1082] Miután hosszabb ideig dolgozott a Freiburgi Népdal Archívumban, ahol több száz magyarországi német népdal feldolgozását végezte, felajánlotta ezek katalógusának a megküldését is.[1083]

A levelezés tanúsága szerint tartósabb kapcsolat alakult ki az Österreichisch-Ungarische Vereinigung für Kultur und Wirtschaft által kiadott *Neues aus Ungarn* című lap szerkesztőjével, Peter Achttal. Ő először 1957 júliusában kereste meg Wildet, akitől lapja számára cikkeket és különböző anyagokat kért. A főtitkár, a Külügyminisztérium engedélyét bírva, élt a számára fölkínált lehetőséggel, és negyedévi rendszerességgel küldött anyagokat a lap számára. Cserébe német nyelvű színdarabokat, népdalgyűjteményt kért a kultúrcsoportok számára. Peter Acht 1958. április eleji budapesti tartózkodásakor nemcsak Wild Frigyessel találkozott, hanem megismerkedett a *Neue Zeitung* munkatársaival is.[1084]

Helmut Pagel zittaui újságíró 1958 decemberében a *Deutscher Kalender* számára küldött cikket, s egy előadás-sorozat megtartására kérte föl Wild Frigyest,

[1081] Konrad Scheierling (1924–1992): Népdalgyűjtő, orgonista. – https://kolut.wordpress.com/2010/10/18/lebens-lauf-konrad-scheierling-2 (Letöltés: 2017. május. 10.)

[1082] 100 magyarországi nemzetiségi népdal. (Szerk: Barják jenő, Bernula Mihály, Klamarik Lorant), Budapest, Népművelési Minisztérium, 1955.

[1083] MNL OL XXVIII-I-1 Konrad Scheierling levele a Német Szövetséghez, 1955. november 11. 34. d.

[1084] MNL OL XXVIII-I-1 Peter Acht és Wild Frigyes levelezése, 1957. július 19. – 1958. március 21. 34. d.

s javaslatot tett kultúrcsoportok NDK-beli vendégszereplésére is. A főtitkár a Művelődésügyi Minisztérium engedélyét kérte, bár a válaszról nincs információnk, a kiutazásra és az előadás-sorozat megtartására a következő évben nem került sor.[1085]

Történtek próbálkozások a kapcsolatfölvételre Nyugat-Németországból is. A bácskai Szentfülöpről (Filipovo/Bački Gračac) származó Lorenz Brenner, aki különböző német lapokat tudósított, hosszú levelében a németség legérzékenyebb problémáit érintő kérdései megválaszolására kérte a főtitkárt. Így érintette a házés földelkobzások, a családegyesítések ügyét, a sorkatonai szolgálatukat munkaszolgálatosként letöltő német fiatalok helyzetét, az anyanyelvi oktatás kérdéseit, vagy a forradalom napjaiban az országot elhagyó németek számát. Wild válaszlevelében a németség teljes állampolgári jogegyenlőségét emelte ki, s a szocializmus legfőbb támogatóiként láttatta a közösséget. A konkrét kérdések kapcsán a Külügyminisztériumhoz utasította a kérelmezőt. Brenner a főtitkár válaszát megköszönte, de nem hagyta szó nélkül hurráoptimista helyzetértékelését: „mi itt Nyugaton nem hisszük, hogy a magyarországi németség többsége a szocializmus, illetve a kommunizmus eszméje mögött áll"[1086] – írta.

Helmuth Reinhard Bischoff, a *Westdeutscher Rundfunk* újságírója első ízben 1956-ban kereste meg a főtitkárt. A külügyminisztérium hozzájárult a kapcsolattartáshoz. Wild interjút adhatott, rendszeresen továbbíthatta a *Neue Zeitung* lapszámait, amiért cserébe német szépirodalmi műveket fogadhatott el. Bischoff 1958 nyarán a Művelődésügyi Minisztérium, a Német Szövetség és a megyei pártszervek munkatársainak kíséretében Pécsett német kulturális intézményeket, Babarcon pedig a termelőszövetkezetet látogathatta meg. Tudósításával a magyar fél is elégedett volt, a *Deutscher Kalender*ben „Mit westlichen Augen gesehen" címmel a cikkét is közölték. Bischoff 1959 végén ismét látogatást szeretett volna tenni Magyarországon, amihez a Német Szövetség hivatalos meghívóját várta. A Művelődésügyi Minisztérium támogatása ellenére a Külügyminisztérium nem járult hozzá az újságírónak a Német Szövetség általi meghívásához.[1087]

Hét évvel később, 1966-ban Mato Weiland bácskai származású, Münchenben élő újságíró sem kapott vízumot, aki dokumentumfilmet akart készíteni a Kulturbundról, illetve az abban vezető szerepet játszott személyek – Franz Hamm,

[1085] MNL OL XXVIII-I-1 Helmut Pagel és Wild Frigyes levélváltása, 1957. december 11–17. 34. d.

[1086] „…wir im westen glauben nicht, dass die Mehrheit der Deutschen in Ungarn hinter der Idee des Sozialismus bzw. Kommunismus ist." – MNL OL XXVIII-I-1 Lorenz Brenner és Wild Frigyes levelezése, 1959. január 26. – március 9. 34. d.

[1087] MNL OL XXVIII-I-1 Helmuth Reinhardt Bischoff és Wild Frigyes levelezése, 1958. január 2. – 1959. november 12. 34. d.

1958 nyarán a nyugat-németországi Metzingenben könyvkiadót üzemeltető Gerhard Heinzelmann akart Magyarországra beutazni, de nem kapott vízumot, ezért meghívólevelet kért a Német Szövetségtől. Wild válasza: a felsőbb hatóságok nem adtak engedélyt számára meghívólevél küldésére. – MNL OL XXVIII-I-1 Gerhard Heinzelmann és Wild Frigyes levelezése, 1958. július 25. – október 29. 34. d.

Florian Krämer, Josef Trischler – tevékenységéről. Weiland interjút akart készíteni az ekkor Kalocsán élő Berenz Ádám apátplébánossal, aki a '40-es években az Apatinban megjelenő, *Die Donau* című lap felelős szerkesztőjeként önmérsékletre intette a bácskai németség szervezésében meghatározó szerepet játszó, a nácizmust támogató Kulturbund vezetőit.[1088] Az újságíró a beutazás engedélyezéséhez Wild közbenjárását kérte. A főtitkár természetesen nem tudott segíteni. Tájékoztatása szerint a Belügyminisztérium azért tagadta meg az engedély kiadását, mert az Állami Egyházügyi Hivatal nem járult hozzá, hogy Berenz interjút adjon.[1089]

Az '50-es évek végétől a német anyanyelvű oktatás bevezetése után, a nyelvi kompetenciák elmélyítése érdekében egyre több szülő és iskolaigazgató a cserekapcsolatok feltételeinek tisztázását kérte, illetve azt várta, hogy a Szövetség maga kezdeményezzen ilyen két-három hetes csereüdültetéseket. A leányvári iskola igazgatója 1958 februárjában a „nemzetiségi nyelvet tanuló növendékei részére nyári üdültetés lehetővé tételét" kérte. Elképzelésük szerint először 20-30 magyarországi német gyerek látogatna az NDK-ba, majd a viszonosság alapján szintén családoknál elhelyezve fogadnák a német csoportot. Wild válaszából kiderült, hogy hasonló javaslattal már több nemzetiségi iskola is megkereste. A magyar és német állam közötti megállapodás hiányában azonban az engedélyeztetésre vonatkozóan nem tudott konkrét információt adni. A feltételek tisztázódásáig azt kérte, hogy alakítsanak ki levelező kapcsolatot egy keletnémet iskolával. Arra is ígéretet tett, hogy a növekvő igényeket jelzi a minisztériumnak.[1090]

Több mint egy évbe telt, amíg a cserelátogatások szervezésének feltételeiről a különböző minisztériumok egyezségre jutottak. A rendkívül bürokratikus szabályozás nemcsak időrabló volt, de két baráti ország állampolgárai kapcsolattartásának totális ellenőrzéséről is gondoskodott.

„Ausztriai látogatásra jelenleg még nincs lehetőség. Német viszonylatban egyedül az NDK – és minket főleg csak az érdekel – jöhet számításba. Csoportos látogatásnál szükséges, hogy az érdekelt iskola vagy osztály hosszabb ideje levelezésben álljon egy német iskolával, amelytől aztán a jóbaráti viszony kiépítése után meghívást kapnak egy látogatásra. Természetesen meg kell lenni a viszontlátogatás lehetőségének is, mivel az egészet önköltségi formában kell lebonyolítani. […]

[1088] A bácskai Kulturbund, illetve Berenz Ádám tevékenységére vonatkozóan bővebben lásd Spannenberger, 2005. 253–261. és Manz, Alfred: *Adam Berenz und seine Zeitung* „Die Donau": *ein Widerstand gegen nationalsozialistische Einflüsse in der Batschka 1935–1944.* Pécs, 1984.

[1089] MNL OL XXVIII-I-1 Mato Weiland és Wild Frigyes levélváltása, 1966. március 17. – április 16. 34. d.

[1090] MNL OL XXVIII-I-1 A Leányvári Általános Iskola igazgatójának és Wild Frigyesnek a levélváltása, 1958 február 15. – március 12. 34. d.

Ezekben a hónapokban több hasonló kérés is érkezett a Szövetséghez. Így 1958 őszén a gyulai Óvónőképző hallgatói kértek német nyelvű szépirodalmat és levelezőpartner-címeket. 1959 tavaszán a pécsi Tanítóképző és a Leöwey Gimnázium tanulói akartak az NDK-ba utazni, illetve onnan csoportot fogadni. Ehhez kérték a Szövetség anyagi támogatását. Wild minden esetben a Művelődésügyi Minisztériumhoz továbbította a kéréseket. – MNL OL XXVIII-I-1 Levélváltások, 1958. október 2. – 1959. március 2. 34. d.

Amikor tehát egy meghívással rendelkeznek, kérésüket részletesen papírra fektetik, és beszerzik a szükséges mellékleteket: javaslat az iskolától, községi tanácstól, pártszervezettől, KISZ-től (vagy Úttörőszövetségtől), a járási, majd megyei művelődésügyi osztálytól, és mindezt beküldik a Művelődésügyi Minisztériumba. A kérvényben meg kell írni, hogy kik, hányan, hova, mennyi időre és miért akarnak utazni, aztán pedig ezt legjobb személyesen a minisztériumba, majd a Belügyminisztériumba leadni. Látogatásoknál – úgy az NDK-ban, mint Magyarországon is – a csoportnak állandóan együtt kell maradni, csak közös szállást vehetnek igénybe"[1091] – tájékoztatta a főtitkár Pálmai István várpalotai tanárt. A körülményes szabályozás ellenére az 1960-as évek elejétől rendszeressé vált a különböző korosztályú magyarországi német és NDK-beli diákcsoportok cserelátogatása.

A nemzetiségi művészeti csoportoknak csak a '60-as évek második felétől engedélyeztek külföldi vendégszereplést. Az engedélyező minisztériumok a kiutazás feltételeit az érintettekkel nem közölték, s ezzel teljesen szabad kezet biztosítottak maguknak a döntéseknél. Előfordult az is, hogy egymással ellenkező értelmű döntések születtek, vagy a kérelmet egyszerűen válasz nélkül hagyták. Az összehangolatlan, sokszor önkényes döntési mechanizmusra példa a pilisvörösvári tánccsoport 1964. júliusi ausztriai vendégszereplésének meghiúsulása. Ferdinand Zeltner, a burgenlandi Loisperbach (Lépesfalva) polgármestere, aki a tartományi kulturális ügyeket is felügyelte, vendégszereplésre hívta meg a tánccsoportot. A Szövetség a Kulturális Kapcsolatok Intézete engedélyének birtokában a csoport tagjai számára megszerezte az útlevelet és a vízumot. Az utazás előtt két héttel a Kulturális Kapcsolatok Intézete a csoport kiutazását immár Molnár János miniszterhelyettes támogatásához kötötte. Bár a döntéshozatali mechanizmus ismeretében nyilvánvaló volt, hogy a miniszterhelyettesi engedély megszerzése ennyi idő alatt kétséges, Wild megpróbálta a lehetetlent. Bíró Verához, a Közművelődési Főosztály vezetőjéhez fordult. Arra hivatkozott, hogy a négynapos vendégszereplés teljes költségét a fogadó fél állja, s a meghívás az éppen 10 éves fennállását ünneplő tánccsoport szakmai elismerésének tekinthető.[1092] Figyelemre méltó, hogy az elutasító választ a Nemzetiségi Osztály vezetője, Gönyei Antal írta, akivel Wild személyes kapcsolata minimum ellentmondásosnak nevezhető. „Megkeresését nem áll módunkban kedvezően elbírálni. Az ez év nyarán külföldre utazó műkedvelő művészeti együttesek jóváhagyása megtörtént, újabb ügyekkel foglalkozni nem tudunk"[1093] – fogalmazott.

[1091] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Pálmai Istvánnak, 1959. április 30. 34. d.

[1092] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Bíró Verának, 1964. július 7. 37. d.

[1093] MNL OL XXVIII-I-1 Gönyei Antal levele Wild Frigyesnek, 1964. július 8. 37. d.

Az engedélyeztetési eljárásra vonatkozóan a következőket közölte: „A felterjesztésnek tartalmaznia kell a megyei tanács jóváhagyása mellett a csere anyagi feltételeit, a Magyar Nemzeti Bank Devizaigazgatóságának engedélyét, a csere programját, csak ezután tudjuk szakmailag véleményezni, a Művelődésügyi Minisztérium Utazási Bizottsága, majd a Kulturális Kapcsolatok Intézete elnöke elé terjeszteni". – MNL OL XXVIII-I-1 Gönyei Antal levele Wild Frigyesnek, 1964. július 8. 37. d.

Nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor a pilisvörösvári csoport kiutazását a minisztérium meghiúsította. Bár az együttes időközben már járt Ausztriában, 1968 nyarán a Külügyminisztérium azzal az indoklással utasította el útlevélkérelmüket, hogy a határ menti kulturális csere keretébe Pilisvörösvár nem sorolható be. Az időközben Szocialista Kultúráért kitüntetéssel is elismert együttes tagjai nem hagyták annyiban a dolgot, Kádár Jánoshoz fordultak,[1094] Wild Frigyes pedig Molnár János miniszterhelyettes támogatását kérte. A főtitkár nemcsak a csoport érdemeivel érvelt, de kihangsúlyozta azt is, hogy Fock Jenő miniszterelnök őszi ausztriai látogatását megelőzően „minden tudományos, gazdasági és kulturális kapcsolat hasznosnak minősíthető".[1095]

Bár a fenti részletességgel valamennyi kiutazási kérelmet nem követtem végig, annyi leszögezhető, hogy a pilisvörösváriakkal történtek nem tekinthetők egyedi esetnek. Az engedélyeztetési folyamat más esetekben is hónapokat vett igénybe, az érintettek által követhetetlen, eredményét tekintve pedig bizonytalan volt.[1096] Wild a kiszámíthatóság érdekében a '60-as évek végétől rendszeresen tájékoztatta a Nemzetiségi Osztályt a következő évben általuk tervezett nemzetközi kulturális kapcsolatokról, ami elsősorban néptánctanárok továbbképzésére, csoportok kölcsönös vendégszereplésére korlátozódott.[1097]

A szövetségek vezetőinek anyaországaikba, illetve külföldre tett látogatásai a kölcsönös tájékozódást, tapogatózást szolgálták. A tanulmányutak a '60-as évek második felétől váltak rendszeressé. Wild első útjai egyikén, 1956 júliusában Romániába látogathatott. Mindenre kiterjedő úti beszámolójában a romániai németség helyzetét lényegesen jobbnak ítélte, mint a saját közösségéét. Különösen hosszan foglalkozott a *Neuer Weg* című lap tematikájával, a szerkesztőség ösz-

[1094] MNL OL XXVIII-I-1 A pilisvörösvári német nemzetiségi táncegyüttes levele Kádár Jánoshoz, 1968. június 14. 34. d.

[1095] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Molnár Jánosnak, 1968. július 2. 34. d. – A végleges döntésre vonatkozó dokumentumot nem sikerült föllelni.

[1096] 1968 decemberében a hartai néptánccsoport müncheni útját azzal az indoklással utasították el, hogy az idő rövidsége miatt a vízumkérelmek elbírálása nem lehetséges. – MNL OL XXVIII-I-1 Kővágó László levele Wild Frigyesnek, 1968. december 13. 34. d.

A pilisvörösvári csoport vendégszereplése ügyének intézésével párhuzamosan a Kulturális Kapcsolatok Intézete Wild Frigyesnek a salzburgi Volkshochschule tánccsoportja magyarországi vendégszereplésével kapcsolatos kérését is elutasította: „Intézetünk nem foglalkozik népi együttesek cseréjének lebonyolításával. A cserék lebonyolítása az abban részt vevő együttesek felügyeleti szervének előzetes engedélye alapján, általában maguknak az együtteseknek a feladata. Kérem, szíveskedjék ennek megfelelően a salzburgi Népfőiskola ajánlatát elbíráltatni, és a salzburgiak levelét a kialakított álláspont szerint közvetlenül megválaszolni". – MNL OL XXVIII-I-1 A Kulturális Kapcsolatok Intézetének levele Wild Frigyesnek, 1968. augusztus 23. 34. d.

Az eljárás körülményességét, illetve a főtitkárok kompetenciáinak határait jól tükrözi a szorb állami néptáncegyüttes 1965. évi meghívása. Miután a magyarországi nemzetiségi tánccsoport is viszonozta volna a látogatást, s az valamennyi nemzetiségi közösség együttese volt, Wild Frigyesnek a meghívást megelőzően a többi főtitkárral is jóvá kellett hagyatnia tervét. – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Szilágyi Péternek, 1965. február 19.

[1097] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Kővágó Lászlónak, 1969. szeptember 16. 33. d.

szetételével, struktúrájával, a vidéki levelezőhálózat fölépítésével. Bár maga is hangsúlyozta, hogy kormánylapról van szó, úgy ítélte meg azonban, hogy a *Freies Leben*nél nagyobb önállósággal bír.

Érthető módon nagy figyelmet kapott beszámolójában a romániai németség vagyoni kárpótlásának folyamata. Míg Magyarországon évek óta a rendezés elveiről folyt a vita, s valójában semmi nem történt, Romániában megteremtették a jogi kereteit a német és magyar kisebbség részbeni vagyoni kárpótlásának.[1098]

A nemzetiségi szövetségek főtitkárai 1959 tavaszán közösen kérték a Művelődésügyi Minisztériumot, hogy járuljon hozzá kéthetes romániai tanulmányútjukhoz. Azzal érveltek, hogy Romániában valamennyi hazánkban élő nemzetiség megtalálható, az ő helyzetük megismerése „sok gyakorlati eredménnyel, útmutatással járulna hozzá közös munkánk megjavításához".[1099]

Az NDK-val 1950-ben megkötött kulturális egyezmény értelmében a '60-as évek elejétől német nemzetiségi pedagógusok nyári továbbképző tanfolyamokon vehettek részt, illetve az Országos Német Pedagógiai Tanács tagjai számára a keletnémet oktatási rendszer megismerése céljából tanulmányutakat szerveztek. Ez utóbbiak ugyan vajmi kevés hasznosítható tapasztalattal jártak, de az iskolák közötti kapcsolatfelvételt elősegítették.[1100]

A kulturális területre korlátozódó, szigorúan ellenőrzött kétoldalú kapcsolatokon kívül a kormányzat minden olyan kezdeményezést elutasított, amely a magyarországi nemzetiségi szövetségeknek a nemzetközi kisebbségi szervezetekbe való belépését, s az ottani szerepvállalásukat szorgalmazta. Így 1965 őszén Wild Frigyesnek nem engedélyezte, hogy az 1949-ben alapított, az európai kisebbségeket tömörítő FUEV (Föderalistische Union Europäischer Volksgruppen) vezetőinek az invitálását elfogadja. Arra is csak két évvel később kapott engedélyt, hogy előzetes egyeztetést követően a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó anyagot küldhessen a szervezetnek.[1101]

[1098] „A Román Népköztársaság Nagy Nemzetgyűlésének 81/1954. számú rendelete alapján ezer és ezer esetben igazságos megoldást nyertek a német nemzeti kisebbségi dolgozók vagyoni problémái. Az új rendelet alkalmas arra, hogy világos helyzetet teremtsen valamennyi eddig megoldatlan kérdésben. Az új rendelet többek között kimondja: »Azok a német vagy magyar nemzeti kisebbségi román állampolgárok, akiknek a háza állami tulajdonba került, és akik jelenleg nem rendelkeznek más házzal, azoknak a házat és hozzá tartozó földet visszaadjuk, vagy nekik más házakat juttatunk a megfelelő földdel együtt«." – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes beszámolója az 1956 augusztusában a Román Népköztársaságban a német nemzeti kisebbség helyzetének megismerése miatt tett látogatásáról, 1956. augusztus d. n. 33. d.

A témához kapcsolódóan lásd még Baier, Hannelore: A romániai németek az 1944 és 1956 közötti időszakban. *Pro Minoritate,* 2016. nyár 82–93.

[1099] MNL OL XXVIII-I-1 A nemzetiségi szövetségek főtitkárainak levele a Művelődésügyi Minisztériumhoz, 1958. május 20. 33. d.

[1100] MNL OL XXVIII-I-1 Riedl Antal beszámolója 1960. december 4–19. között tett NDK-beli tanulmányútjáról, 1960. január 12. 33. d.

[1101] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele a FUEV főtitkárának, 1965. október 6. 34. d. és Gönyei Antal levele Wild Frigyesnek, 1967. november 27.

A politikai meghatározottságok miatt nem jöhetett szóba az sem, hogy a főtitkár a Németországi Szövetségi Köztársaságba telepítettek szervezeteivel kapcsolatot tartson. Ugyanakkor azt sem hagyhatta figyelmen kívül, hogy a kitelepített magyarországi németek túlnyomó többsége az ellenséges tömbhöz tartozó német állam területén élt. Egyrészt maximálisan teljesítette a politikai elvárásokat, ezért elutasított a Landsmannschaftoktól érkezett minden kezdeményezést, és elfogadta az NDK kizárólagos anyaországi státuszát. Másrészt maga is természetesnek tartotta a szétszakított családrészek egyesítését, a rokonlátogatások, a kapcsolattartás engedélyezését, ezért kiállt ezen igények érvényesítése mellett.

Az '50-es évek második felében a Landsmannschaftok is csak néhány tapogatózó lépést tettek. Johann Weidlein[1102] 1956 tavaszán a *Freies Leben*hez eljuttatott levelében – ami az iktatás során „szigorúan titkos" minősítést kapott! – készülő tanulmányához a *Kis Újság* és a *Magyar Nemzet* 1945–1946. évi évfolyamait kérte. Weidleint a magyar kormányok nemzetiségpolitikájával szembeni kritikus álláspontja miatt, amelyet számos tanulmányában kifejtett, sok támadás érte. Nyilván ezért is hangsúlyozta levelében: „Nem voltam hitlerista, csak szegény elhagyott és elárvult népem történetét, nyelvét, szokásait kutattam. Ezt ma Önök is teszik, tehát nem bűn Önök előtt sem. Történt persze árulás a mi vonatkozásunkban is, amint azt Szekfű Gyula a *Forradalom után* című művében kimutatta: a magyar kormány eladott bennünket Hitlernek. A végén mi voltunk az árulók. De ezen túl vagyunk, és igyekszünk új hazánknak derék polgárai lenni, amilyenek régi hazánknak is voltunk, éppen csak kidobtak bennünket, mint hazaárulókat."[1103]

A magyarországi németek nyugat-németországi szervezeteinek politikai megosztottsága magától értetődő módon gyökeresen eltérő reakciókat eredményezett. Így például az NDK megalakulásának 10. évfordulója alkalmából Wild üdvözlő táviratot küldött a keletnémet vezetőknek, amit a sajtóban is nyilvánosságra

[1102] Weidlein, Johann (1905–1994): Tanár, nyelvész, 1930–1940 között a szarvasi evangélikus gimnázium tanára, 1940–1944 között a budapesti német Jakob Bleyer Gimnasium igazgatója, a debreceni egyetem magántanára. A württembergi Schondorfban telepedett le, ahol nyugdíjazásáig tanított. A magyarországi németség (művelődés)történetéhez kapcsolódó tudományos munkássága is jelentős. – Treszl, 1993. 172–173.

[1103] MNL OL XXVIII-I-1 Johann Weidlein a *Freies Leben* szerkesztőbizottságának, 1956. március 4. 36. d. A Weidleinnek adott válaszról nincs információm.

1957 végén Anton Tafferner tanár, a *Donauschwäbischen Lehrerblätter* szerkesztője a Szövetségnek írott levelében tájékoztatást adott a szervezet tevékenységéről, a lap irányultságáról. Wild válaszában a hazai német anyanyelvi oktatás eredményeit ecsetelte. – MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Anton Taffernernek, 1958. október 14. 34. d.

Anton Tafferner tevékenységére vonatkozóan bővebben lásd http://kulturportal-west-ost.eu/biographien/tafferner-anton-2 (Letöltés: 2017. március 20.)

A Landsmannschaft der Donauschwaben Baden-Württemberg Regierungsbezirk Nordbaden vezetői a megfelelő okmányokkal (anyakönyvi kivonat) nem rendelkező kitelepítettek ügyintézését megkönnyítendő, egy a háború utolsó hónapjaiban kiadott rendeletre kérdeztek rá, amely a nemzetiségek közösségi szintű elismertetését tette lehetővé. – MNL OL XXVIII-I-1 Karl Ott és Wild Frigyes levélváltása, 1957. december 6. – 1958. február 3. 34. d.

hoztak. A Landsmannschaftok tiltakozása a Szabad Európa Rádió révén nagyobb nyilvánosságot kapott. Az *Unsere Post*ban közzétett állásfoglalás szerint „Wild Frigyesnek nincs joga ahhoz, hogy a magyarországi sváb kisebbség nevében beszéljen. Nemegyszer a múltban tiltakoztunk ellene, hogy jobboldali szélsőséges elemek a magyarországi sváb kisebbség ügyével visszaéljenek. […] Wild Frigyes táviratát kisebbségi népcsoportunk minden becsületes tagja elítéli. Szabad véleménynyilvánításától megfosztott sváb honfitársaink csupán kényszer alatt tűrik, hogy nevükben üdvözöljék azt a keletnémet kommunista terrorrendszert, amelynek magyarországi változata alatt évek óta élnek”[1104] – hangsúlyozták.

A Landsmannschaft der Ungarndeutschen a ’60-as évek elejétől törekedett szervezeti szintű kapcsolatfelvétel kiépítésére a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségével. Hivatalos együttműködésbe Wild Frigyes ha akart volna, se mehetett bele. A főtitkár fogadta a Budapestre látogató nyugatnémet Landsleutéket, de elhárított minden olyan kezdeményezést, amely az udvarias beszélgetéseken, eszmecseréken túlmutatott. Heinrich Reitinger[1105] 1969. május 12-ei levelében NSZK-beli látogatásra hívta meg a főtitkárt, amelyet Wild, konzultálva a minisztériumokkal, betegségére hivatkozva visszautasított. Reitinger a nyár végén megismételte a meghívást: „minden alkalmat föl kell használnunk, hogy a lehetőségek szerint együtt dolgozzunk”.[1106] Wild Frigyes a Külügyminisztérium német referatúrájára írott levelében leszögezte ugyan, hogy a levélre nem válaszolt, de helytelennek tartotta a teljes elzárkózást. Azzal érvelt, hogy a hazai nemzetiségpolitikának vannak eredményei, amelynek megmutatásában olyan erő rejlik, „amellyel ellenünk irányítható támadásokat kivédhetünk”. Kihangsúlyozta azt is, hogy az utóbbi két-három évben több felkérés is érkezett német nemzetiségi kultúrcsoportok NSZK-ban való vendégszereplésére, amelyeket minden esetben vissza kellett utasítaniuk, holott megítélése szerint néhány csoport szerepeltetése csak pozitív hatást válthatna ki. „Summa summarum az a véleményem, hogy az eddigi merevséget lazítanunk kellene, nem szabad folyamatosan és állandóan defenzívában maradnunk, hanem fel kellene használni azokat a politikai, gazda-

[1104] MNL OL XXVIII-I-1 Feljegyzés a Szabad Európa Rádió népi németeknek szóló adásáról, 1959. november 6. 37. d.

Hasonlóan politikai természetű ügy volt az NSZK-beli látogatásuk után Magyarországon letartóztatott Georg Elm (Miszla) és Franz Galambos (Himesháza) esete, amikor is Ludwig Leber arra kérte Wildet, hogy tiltakozzon, és tájékoztassa őt az okokról. A válaszról nincs tudomásunk. – MNL OL XXVIII-I-1 Ludwig Leber levele Wild Frigyeshez, 1965. január 26.

[1105] Reitinger, Heinrich (1919–2000): Mezőgazdasági akadémiát végzett, majd hivatalnokként dolgozott, aktív szerepet vállalt a Volksbundban. 1945–1947 között a Bajor Vöröskereszt magyar referense, a későbbiekben az evangélikus egyház segélyszervezetének munkatársa. 1950-től különböző pozíciókat töltött be a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn-ban, majd vezetője lett. Sokat tett a német–magyar közeledés érdekében. – Treszl, 1993. 128–129., valamint Rudolph, Hartmut: *Evangelische Kirche und Vertriebene 1945 bis 1972.* Band 1.: *Kirchen ohne Land.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. 189.

[1106] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Villányi Imrének, 1969. október 27. 33. d.

sági és kulturális eszközöket, amelyekkel rendelkezünk”[1107] – érvelt a nyitás mellett. Bár a Külügyminisztérium válaszát a konkrét felvetés kapcsán nem ismerjük, a ’70-es évek első felében a személyes rokonlátogatásokon túl szervezett, csoportos kiutazásokra is lehetőség nyílt.

A német–magyar államközi kapcsolatok és a Német Szövetség[1108]

Magyarország az NDK megalakulását követő napokban, 1949. október 19-én elismerte önálló államiságát, és a két ország fővárosában sor került a diplomáciai képviseletek felállítására is.[1109] Néhány hónappal később, az NDK kormányküldöttségének magyarországi látogatásakor, 1950. június 24-én baráti együttműködési nyilatkozatot írtak alá, s ennek szellemében gazdasági, kulturális és műszaki-tudományos keretegyezményeket kötöttek.[1110] A következő években a párt-, kormány- és parlamenti küldöttségek kölcsönös látogatásai rendszeressé váltak, s bár lassan, de megkezdődött a megkötött keretegyezmények tartalommal való megtöltése. A különböző – gazdasági, politikai, kulturális – területekhez kapcsolódó konkrét megegyezést azonban minden esetben hosszadalmas, bürokratikus tárgyalások előzték meg. A végrehajtást rendszerint a német fél által támasztott újabb feltételek tovább korlátozták. Az 1956-os forradalom után a magyar–keletnémet kapcsolatokban minden területen visszaesés következett be. A német fél bizalmatlansága és tartózkodása erősen erodálta a kulturális, művészeti, tudományos területen korábban már meglévő együttműködéseket. A cserekapcsolatok, kiutazások korlátozása érzékenyen érintette a német nemzetiséget is.[1111]

[1107] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Villányi Imrének, 1969. október 27. 33. d.

A Landsmannschaftban aktív szerepet játszó személyekkel való kapcsolattartásra vonatkozóan lásd még Josef Kungl és Wild Frigyes levelezését, 1962. július 16. – 1963. június 7. – MNL OL XXVIII-I-1 34. d.

[1108] Mind a magyar, mind a német történetírás adós még Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság kapcsolatának föltárásával. Alapkutatások híján én sem vállalkozom az 1950–1970 közötti kétoldalú kapcsolatok bemutatására, jellemzésére. Sőt a jelenleg rendelkezésre álló források alapján a magyarországi németségnek a kétoldalú kapcsolatokban játszott szerepéről vagy az NDK anyaország-szerepvállalásának mibenlétéről is csak vázlatos képet rajzolhatok. Ezzel együtt is fontosnak tartottam a téma tárgyalását, mert töredékes ismereteink is rávilágítanak a két állam eljárási módjaira, a közösség törekvéseire.

[1109] A diplomáciai képviseletet 1953. december 5-én emelték nagykövet rangra. – Főkonzulok, követek, 2015. 115.

[1110] A kulturális egyezményt magyar részről Révai József, a tudományos-műszaki egyezményt Vas Zoltán, a pénzügyi egyezményt Olt Károly, az áruforgalmi egyezményt Szobek András írta alá. – MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 105. ő. e. és XIX-J-1-j-NDK 4. b tétel sz. n./1959.

[1111] Az NDK és Magyarország 1950–1960 közötti kapcsolataira vonatkozóan lásd MNL OL XIX-J-1-j-NDK 4. b tétel sz. n./1959., valamint PA AA MfAA A 9246

Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság viszonyát az 1950–1970 közötti időszakban mindenekelőtt a két országnak az azonos politikai tömbhöz tartozásából fakadó kötelezettségei, s nem kölcsönös érdekei mentén határozták meg. A kapcsolatokat a kötelező formalitásokon túl nem lépő korrektség és hűvös távolságtartás jellemezte. A keletnémet diplomácia nem tartotta elég szilárdnak a magyar kommunista vezetők ideológiai elkötelezettségét, minden, a rendszer működését szolgáló korrekciós lépést kritikával illetett, féltékenyen figyelte és nehezményezte az NSZK és Magyarország között a kereskedelmi kapcsolatok kiépítését.

A magyarországi németeknek a kétoldalú kapcsolatokban mindkét állam statisztaszerepet szánt. Föl sem merült partnerként, önálló entitásként való elismerésük. Az NDK figyelemmel kísérte ugyan a magyarországi német kisebbség helyzetét, de viselkedését nem a közösség, hanem saját politikai érdekei, anyaországi státuszának formalizálása határozták meg. A családegyesítési, vagy a Tiszalökön fogva tartottak kiengedését szorgalmazó tárgyalásokon kiállt az érintettek mellett, de már nem támogatta az NSZK-ba kitelepített és a Magyarországon maradt családrészek kapcsolattartását, a rokonlátogatások könnyítését. Ezt az igényt a nyugatnémet fellazító politika részének tekintette, és a Német Szövetség vezetőitől e tekintetben aktív politikai színvallást várt el.

Wild Frigyes 1956 második felétől rendszeres kapcsolatot tartott az NDK budapesti nagykövetségével. Az 1956. október 2-ai megbeszélésen a főtitkár tájékoztatta Rudolf Helmert, a röviddel korábban beiktatott új német nagykövetet a magyarországi németek helyzetéről. Wild őszintén beszélt a közösség részéről a Szövetséggel szemben megnyilvánuló bizalmatlanságról, a háború utáni állami represszió – nyilvánosan nem, csak családi körben mernek németül beszélni, a szétszakított családok, illetve a ház- és földelkobzások – hatásáról. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy ezeknek a problémáknak a megoldásában a magyar kormány elkötelezett, azaz az ígéret szerint rövidesen megteremti a rendezés jogi feltételeit. Részletesen ismertette a Szövetség körülményeit – szervezeti felépítése, munkatársai száma, éves költségvetésének nagysága – és tevékenységét is. A német fél különösen a házvisszaadások iránt érdeklődött. Wild nagyobb mennyiségű német nyelvű irodalmat s politikai előadásaik tartásához az NDK fejlődését bemutató anyagok megküldését kérte.[1112]

[1112] PA AA MfAA Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern den MfAA und der Botschaft Budapest mit ungarischen Funktionären über außen-, wirtschafts-, kulturpolitische und konsularische Fragen und Probleme 1956–1958. [Feljegyzések az NDK budapesti nagykövetsége és külügyminisztériuma munkatársainak magyar hivatalnokokkal kül-, gazdaság-, bel-, kultúrpolitikai és konzuli kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről] (a továbbiakban: A 9083) 64–66.

1958. március 14-én adták át a szakkönyveket. A német diplomatákkal való találkozáson Kovács Péter is részt vett, akitől a magyar felsőoktatás forradalom utáni helyzetéről érdeklődtek. Az osztályvezető pedig az NDK tanárképzéséről kért információkat. – PA AA MfAA Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern der MfAA und der Botschaft Budapest mit ungarischen MfAA

Wild az NDK nagykövetségének tájékoztatásától azt remélte – különösen miután nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar kormány nem váltja valóra a németek integrációjára vonatkozó ígéreteit –, hogy így problémáikat a kétoldalú tárgyalások részévé teheti. Ebbéli reményében (is) csalódnia kellett. A német diplomácia részben nyitott volt a kulturális területhez kapcsolódó konkrét kérések – tanártovábbképzés, cserelátogatások, zenekarok hangszerrel ellátása – teljesítése iránt, de ennél tovább nem ment.[1113]

Némi kritikát csak az oktatás kapcsán fogalmaztak meg. A német parlamenti delegáció 1958. februári magyarországi látogatásakor a garai német tannyelvű általános iskolát és a pécsi Tanítóképző Főiskolát is fölkereste. Az iskolaigazgató följegyzése szerint a német delegáció tagjai a következő véleményüknek adtak hangot: A „németség politikai és gazdasági jogainak rendezése tekintetében a népi demokratikus országok közül Magyarország az utolsók között szerepel. Magyarországi élményeikről Dickmann elvtárs nekem mondotta, hogy a pécsi tanítóképzőben még nagyon sok a tennivaló, főleg a tanulók nyelvkészsége fejlesztése terén".[1114]

A követség munkatársai rendszeresen látogatták azokat a megyéket, ahol német nemzetiségűek is éltek. A megyei vezetőkkel folytatott megbeszéléseken elsősorban a mezőgazdaság szocialista átszervezésének tapasztalatai, az adott régió ipari üzemeinek teljesítménye, a helyi pártbizottság tevékenysége, az egyház reakciója került szóba. Minden esetben tájékozódtak azonban arról is, hogy a német nemzetiség hogyan viszonyul a termelőszövetkezetek létrehozásához, mennyire aktív politikailag. Valóságos problémáikat azonban nem hozták szóba.[1115]

über außen-, wirtschafts-, kulturpolitische und konsularische Fragen und Probleme 1957–1958. [Feljegyzések az NDK Budapesti Nagykövetsége és külügyminisztériuma munkatársainak magyar hivatalnokokkal kül-, gazdaság-, bel- és kultúrpolitikai kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről] (a továbbiakban: A 9086.) 142.

[1113] Magyari Béla, a gyönki kultúrház igazgatója közvetlenül Herbert Meisnerhez, a német nagykövetség kultúrattaséjához fordult a településen működő fúvószenekar hangszervásárlása ügyében. A kultúrattasé bár formálisan készséges volt, de meglehetősen bürokratikus lehetőségeket vázolt föl a hangszervásárlásra. – MNL OL XXVIII-I-1 Magyari Béla levele Wild Frigyesnek, 1958. július 11. 34. d.

[1114] MNL OL XXVIII-I-1 Lovrity Sándor levele Wild Frigyesnek, 1958. február 5. 34. d

[1115] Rudolf Helmer nagykövet 1959. március 3–4-én Baranya megyében tett látogatásáról a berlini külügyminisztériumba küldött beszámolójában sikerként értékelte a mezőgazdaság szocialista átszervezését. A német fél csak azt látta, amit látni akart, illetve amit vele láttattak. Azaz: a parasztok elégedettek a párt és a kormány politikájával, az ellenálló nagygazdák inkább elhagyták a falut, és az iparban kerestek munkát, a termelőszövetkezetek jól működnek, az ellenforradalom a szövetkezetek stabilitását nem érintette. Megelégedéssel szögezték le azt is, hogy a „német nemzeti kisebbség dolgozó parasztjai a szövetkezeti falvak és az új mezőgazdasági tsz-ek megalakításánál különösen jó aktivitást fejtenek ki". A villányi Neuer Weg termelőszövetkezetben tett látogatásról is csupa pozitív tapasztalatot emeltek ki. – PA AA MfAA Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern den MfAA und der Botschaft Budapest mit ungarischen Funktionären über außen, wirtschafts-, innen-, und kulturpolitische Fragen und Probleme 1958–1960. [Feljegyzések a német külügy és a budapesti nagykövetség munkatársainak magyar hivatalnokokkal külügyi, gazdasági,

A'60-as évek első felében a német nemzetiség kulturális igényei mellett, amelyek teljesítésébe ekkor már az NDK budapesti Kulturzentrumát is bevonták, nagy hangsúlyt kapott az NSZK föllazító politikájának a közösségre gyakorolt hatása. Az utazási lehetőségek liberalizációját kihasználva ugyanis a szétszakított családok, rokonok kapcsolattartása a korábbiakhoz viszonyítva lényegesen intenzívebbé vált. A magyarországi németek közvetlen tapasztalatokat szereztek az NSZK-ban végbemenő gazdasági fejlődésről, a kitelepítettek integrációjáról. Formálisan sem volt fönntartható tovább az NDK kizárólagos anyaországstátusza. A magyar pártvezetés a kitelepítettek, illetve a közösség Magyarországon maradt tagjainak differenciált megítélésével reagált, azaz háttérbe szorult a „fasiszta múlt" hangsúlyozása.

„Belpolitikánkban (nyugatnémet militarizmus elleni propaganda, magyarországi német kisebbség között végzett propaganda) meg kell mutatni a kitelepített svábok közötti differenciálódást, a náci vezetők és a kitelepített svábok közötti ellentéteket. Propagandánkban rá kell mutatnunk, hogy e tömegek kitelepítési tényét is elsősorban náci vezetőiknek köszönhetik. […] Bel- és külföldi propagandánkban elsősorban a volksbundisták jelenlegi tevékenységének lényegét és azt, hogy Adenauerék a Landsmannschaftok példáján igyekszenek bebizonyítani, hogy Nyugat-Németországban ezek számára a jövő szempontjából az egyedüli kiút a háború, azaz azon területeknek a visszahódítása, ahonnan a kitelepítettek származnak. Ilyen irányú propagandánkban elsősorban a kitelepítettek náci vezetőit állítanánk pellengérre, hogy a kitelepített tömegek és náci vezetőik közötti ellentéteket tovább mélyítsük, illetve a náci vezetőket végérvényesen leleplezzük."[1116]

Kétségtelen, hogy az '50-es évek közepéig a Magyarországról kitelepített németek egy (jelentős) része egzisztenciális és érzelmi okok miatt egyaránt táplálta a reményt, hogy rövidesen hazatérhet. A Landsmannschaftoknak azonban még azok a vezetői sem láttak erre reális esélyt, akik nem utasították el a Magyarországgal való kapcsolattartást. A '60-as évek elején, a kitelepítettek alapvető egzisztenciális integrációját követően a hazatérés kérdése végleg lekerült a napirendről. A magyar külügy által a kitelepítettek szervezeteinek, vezetőinek revansistaként való beállítása tehát nem reális helyzetértékelésen alapult, elsősorban a két tömb ideológiai szembenállásának alátámasztását és a német közösség megosztását szolgálta, s nem annak valódi törekvését tükrözte.[1117]

A Wild Frigyes és a Külügyminisztérium munkatársai a '60-as évek első felétől rendszeressé váló konzultációinak központi témája az NSZK-nak a magyar-

bel- és kultúrpolitikai kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről] (a továbbiakban: A 9143) 35.

[1116] MNL OL XIX-J-1-k-NDK 12. d tétel 006960/1960. Lásd még Wild Frigyes: Német nemzetiségiek Magyarországon. *Belügyi Szemle,* 1959. 7. 19–27.

[1117] A magyar Külügyminisztérium szolgáltatott dokumentumokat és adatokat a Frankfurt am Mainban megjelenő *Neue Kommentar* 1960. decemberi számához, amely a magyarországi Volksbund történetével és vezetőinek háború alatti, valamint NSZK-beli tevékenységével foglalkozott. – MNL OL XIX-J-1-k-NDK 12. d. tétel 006960/1/1960. és XIX-J-34-b 16. d tétel 3/48/1960.

országi németek között végzett fellazító tevékenysége, a szétszakított családok kapcsolattartásának hatása, Magyarország megítélése, a kitelepítettek szervezeteinek tevékenysége, valamint az NDK külpolitikai törekvéseinek támogatása volt. A megbeszélésekről készült feljegyzések nyilvánvalóvá teszik, hogy a főtitkár külügyi területen végképp nem rendelkezett mozgástérrel, hiszen a legkülönfélébb napi ügyekben is engedélyt kellett kérnie.[1118]

Bár az NDK részéről az 1956-os forradalom után különösen kulturális téren megmutatkozó bizalmatlanság az évtized elejére csökkent, a két ország viszonyát továbbra is távolságtartás jellemezte. Ezt tükrözte az 1961 tavaszán kidolgozott „Irányelvek a Német Demokratikus Köztársasággal folytatandó külpolitikához" című dokumentum. Ebben egyrészt leszögezték, hogy az állami kapcsolatok valamennyi fontosabb területét – kivéve az állampolgársági kérdéseket – már egyezmények szabályozzák. Másrészt a politikai kapcsolatok javítása érdekében a magyar fél szükségesnek ítélte, hogy az NSZK-val kapcsolatos politikáját az NDK-val folyamatosan egyeztesse. S aktív segítséget ígért számára a békeszerződésért, a berlini kérdés megoldásáért, illetve külpolitikai elszigeteltségének felszámolásáért folytatott küzdelmében. Az NSZK-val szemben folytatandó összehangolt külpolitika részeként a Belügyminisztérium összeállított egy részletes dokumentációt az egykori magyarországi Volksbund-vezetők tevékenységéről, akik az NSZK-ban is részt vettek különböző szervezetek – Landsmannschaftok, tartományi parlament, helyi közigazgatás – tevékenységében. A dokumentációt az NDK külügyminisztériumának is megküldték.[1119]

Mind a keletnémet, mind a magyar diplomácia a magyarországi németekre mint a nyugat-németországi politika kiemelt célcsoportjára tekintett. Ebben a kontextusban a szétszakított családok kapcsolattartása fölértékelődött. Wild Frigyes többszöri sürgetést követően 1966 márciusában küldte meg a Szövetség összefoglalóját az MSZMP KB Kulturális Osztálya számára a nyugatnémet fellazító politikáról, illetve annak hatásáról a magyarországi németség körében.[1120] Wild valójában csak a mindenki által ismert tényeket közölte, amit azonban a politikai elvárások szerint értelmezett. A hazalátogató kitelepítettek egy része arra törekszik, hogy „becsületes dolgozóinkban megingassa a rendszerünkbe vetett hitet.

[1118] Így például Wild az általa kezdeményezett 1960. április 20-i megbeszélésen a Külügyminisztérium hozzájárulását kérte, hogy a Szövetség a kérésnek eleget téve évente küldhessen egy-egy példányt a washingtoni Kongresszusi Központ Könyvtárának az *Unser Deutscher Kalender*ből. A minisztérium támogatását kérte ahhoz, hogy az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniójának delegációja megkapja a beutazási engedélyt Magyarországra. Tájékoztatást adott arról is, hogy a Szövetség megbízta Bellér Béla történészt a magyarországi németek 1918–1922 közötti története földolgozására, s megígérte, hogy „nagyon gondosan lektoráltatni fogják". – MNL OL XIX-J-1-k-NDK 12. b tétel 003592/1960.

[1119] MNL OL XIX-J-1-j-NDK-4. b. tétel 003455/1961. és XIX-J-34-b 16. d tétel 3/48/1960.

[1120] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e. 1966. március 22.

Az alábbiakban e dokumentum alapján foglalom össze a Német Szövetség tapasztalatait. Minden egyes megállapítást külön nem jelzetelek.

Lebecsülik eredményeinket, túlzottan jó képet festenek hazájuk életszínvonaláról, gazdasági helyzetükről és a szerintük a kapitalista rendszer által minden ember számára nyújtott lehetőségekről"[1121] – írta. A hosszabb időre családlátogatásra kiutazóknak – különösen a műszaki végzettségűeknek – munkaalkalmat kínáltak, megtérítették az útiköltségüket, és segélyt is intéztek számukra. Az anyagi különbségeknek az érintettek részéről való interpretációja, a családtagok szolidaritása, a kitelepítettek szülőfalujukat segítő gesztusai, a Landsmanschaftok kiadványaiban megjelent hírek Wild értékelésében a nyugatnémet revansista és fellazító politika elemeiként jelentek meg.

Az egyes esetek ismertetéséből kibontakozó kép azonban lényegesen differenciáltabb. A Németországba látogatók családtagjaiknak nemcsak jobb anyagi körülményeit, lehetőségeit, de integrációjuk árnyoldalait – idegenségérzés, a többségi társadalom elutasítása – is látták. „A kitelepült svábok gazdaságilag megtalálják számításaikat, politikailag azonban még ma is bizonyos mértékben másodrendű állampolgároknak számítanak. A birodalmi németek nem látnak bennük teljes értékű németeket, számukra a kitelepültek tulajdonképpen nem is Reichsdeutschok, hanem csak Volksdeutschok. […] ott az életszínvonal általában magasabb, mint nálunk, ugyanakkor azt is látják, hogy mindenért sokkal jobban meg kell dolgozni, mint nálunk."[1122]

Wild Frigyes összefoglalójában kiemelte, hogy a rokonlátogatásra kiutazók közül szinte senki nem disszidált. A hazalátogatók szívesen részt vettek különböző rendezvényeken, s értékelték a magyarországi fejlődés, változás jeleit. A német nemzetiségűek többsége szorgalma és kitartása eredményeként a '60-as évek közepén már ismét a falusi lakosság tehetősebb rétegéhez tartozott. A vegyes lakosságú községekben a kitelepítetteknek a magyarokkal való viszonya általában jó volt, de a németek gyarapodását egyes helyeken nacionalista felhangok kísérték. „A székely telepesek körében nyugtalanság volt észlelhető, és ezt nagyrészt a Németországi Szövetségi Köztársaságból hazalátogatók okozták. […] felkeresik és fotózzák volt házaikat. Ezt a székelyek nem jó szemmel nézik, sőt egyes helyeken riadalmat is okozott, mint például Kakasd községben. Zsók Fábián székely telepes egyik napról a másikra értékesítette juttatott házingatlanát, és felköltözött Érdre".[1123]

[1121] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e. 1966. március 22.

A rokonlátogatásokra vonatkozóan bővebben lásd Slachta Krisztina: *„Rokonlátogatók". A magyarországi németek kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése – egy ellenségkép története.* Pécs, Kronosz Kiadó, 2020.

[1122] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e. 1966. március 22.

[1123] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e. 1966. március 22.

„Akadnak hangok, amelyek arra utalnak, hogy éleződik a magyar nacionalizmus is. […] Bizonyos irigységet kelt a magyar ajkúakban az, hogy a német ajkúak jólétben élnek, igen sokan házat építenek, autóra tesznek szert. »Ezek a svábok mindig jól járnak, kikaparják a gesztenyét a hamuból.«, hallani sok magyar ajkú között. Mindez élesíti a magyar ajkúaknak a svábokat elítélő szemléletét. Igen sok sváb nem elégszik meg házával és autójával. Nagyon sokan balatoni villát és telket vásárolnak. […] Ez köztudomású a falvakban, és ezért egyidejűleg növeli a német és a magyar nacionalizmust. Szükségesnek tartanám a magyarországi németség történetét feldolgozni, rámutatni

Wild politikai hűségét bizonygatta, amikor beszámolójában azt hangsúlyozta, hogy a maga részéről elhárított minden – magánszemélyekkel és szervezetekkel történő – hivatalos kapcsolatfelvételt. Így visszautasította a FUEV delegációjának 1965. szeptemberi látogatását, amely a magyarországi németség jogi és kulturális helyzetét akarta tanulmányozni. Kungl Józsefet, a kitelepítettek prominens képviselőjét 1962 nyarán Komócsin Zoltán előzetes hozzájárulásával fogadta ugyan, de a Landsmannschaft és a Német Szövetség hivatalos kapcsolatfölvételére vonatkozó kérésére nemet mondott. Wild Frigyes Kungl kijelentését, miszerint a Landsmannschaft vezetői a kitelepített és Magyarországon élő németeket egy közösségnek tekintik, a belügyekbe való beavatkozásnak minősítette. Elhárította arra vonatkozó kérését is, hogy a Szövetség járjon közbe a magyar állami szerveknél a szétszakított családok családegyesítése, illetve a kitelepítettek nyugdíjhoz szükséges igazolásai kiadása érdekében. Arra hivatkozott, hogy ezek a problémák csak a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok fölvételét követően oldhatók meg. Meglepő, hogy összefoglalójában Wild Frigyes elutasító álláspontját hangsúlyozta a családegyesítés és a nyugatnémet állam által Magyarországon élő katonaözvegyeknek fizetendő nyugdíj ügyében. Ennek kapcsán vélhetően a tőle elvártak túlteljesítéséről volt szó, hisz e kérdések megoldását az állami és pártvezetőkkel folytatott tárgyalásain évek óta maga is szorgalmazta.

A kitelepítettek és itthon maradók a ’60-as évek elejétől nyújtottak be nagyszámú kérelmet különböző magyar állami szervekhez munkaidő, katonai szolgálat vagy korábbi vagyoni helyzetüket bizonyító okiratok kiadására. A kitelepítettek számára a nyugatnémet állam által fizetendő nyugdíj, illetve a Lastenausgleich (teherkiegyenlítési) törvény értelmében járó kárpótláshoz szükséges dokumentumok kiadását a magyar állam megtagadta. Az érintett minisztériumok – pénzügy, külügy – elutasító álláspontjukat azzal indokolták, hogy egy esetleges nyugatnémet–magyar vagyonjogi tárgyaláson a német fél kártalanítási igénnyel léphetne föl, amihez Magyarország a dokumentumok kiadása révén alapot szolgáltatna. Ugyanakkor a magyar állam 1964 nyarán ahhoz hozzájárult, hogy azok a hadiözvegyek, akiknek a férje a német hadseregben teljesített szolgálatot, a Németországi Szövetségi Köztársasággal szembeni nyugdíjigényüket érvényesíthessék.[1124]

Az összefoglalóban differenciáltan ítélték meg a kitelepítettek különböző szervezeteinek tevékenységét, illetve az általuk megjelentetett lapok irányult-

---

arra, hogy a magyarországi német nemzetiségnek a haladás mellett való állásfoglalása nem új keletű, hanem már hagyománnyá vált tendencia és tény”. – MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e. 1966. március 22.

[1124] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d tétel 006574/1962.

„Hivatkozással 1964. április 13-án kelt, a Magyarországon lakó német ajkúaknak a Német Szövetségi Köztársaságban hozott hadigondozási törvény alapján fizetett járadék ügyével kapcsolatos levelére, valamint a Pénzügyminisztériumban folytatott személyes megbeszélésre közlöm, hogy a Pénzügyminisztériumnak nincs észrevétele az ellen, hogy az illetékes magyar szervek a szóban lévő járadék elnyeréséhez szükséges okmányokat kiállítsák”. – MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e. A Pénzügyminisztérium levele Wild Frigyesnek, 1964. június 9.

ságát, hangnemét, színvonalát. Ugyanakkor nem csak az Alenben kiadott „*Der Donauschwaben* című, radikális jobboldali hangvételű lapot, amely a magyarországi németek 2. világháború utáni helyzetéért kizárólag a magyar kormányok asszimilációs politikáját és a magyar nacionalizmust tette felelőssé, utasították el. Szovjetellenessége és klerikális beállítódottsága miatt elfogadhatatlannak tartották a Ludwig Leber főszerkesztésével megjelent, mérsékeltebb hangvételű *Unsere Post*ot is. Ez utóbbit éppen amiatt tartották különösen veszélyesnek, „mert bizonyos mértékig szemben állónak mutatkoznak a fasiszta kurzussal, a CDU-politikáját a keresztényszocialista Bleyer-féle Kulturbund folytatójának tartják. Saját maguk Volksbund-ellenességben tetszelegnek, a fasiszta Németország áldozatainak tekintik magukat, közben azonban épp úgy elfogadják a volt Oberländer-féle Menekültügyi Minisztérium támogatását és szellemi vezetését, mint a nyíltan fasiszta kurzust vivő lapok. […] Leber ténylegesen gyűlöli a fasisztákat (értsd: volksbundistákat), sok vezetőjükkel személyes ellenszenvet táplál. Ugyanakkor nem veszi észre a jelenlegi Nyugat-Németország fasizálódását, ő a legnagyobb szovjetellenes"[1125] – fogalmaztak. Nyilvánvalóan nem létezett olyan stratégia a kitelepítettek részéről, s ezt Wild Frigyes is pontosan tudta, amely elfogadható lett volna a magyar állam számára. A hazatérésében reménykedőket revansistának, a kint integrálódókat magyar- és szovjetellenesnek, sőt fasisztának bélyegezték.

A kisebbségi kérdésnek a kétoldalú kapcsolatokban való felértékelődése miatt a külügyminisztérium figyelemmel kísérte az 1968. évi párthatározatnak a fogadtatását. Az elemzésben arra keresték a választ, hogy az adott ország hogyan ítélte meg a nemzetiségi kérdést, illetve milyen hatással voltak a kisebbségek a két ország kapcsolatára. Az értékelés szerint a „Magyarországon élő német ajkú lakosság semmilyen vonatkozásban nem befolyásolja a magyar–NDK kapcsolatokat. Ebből is adódik, hogy a nemzetiségi kérdésben hozott párthatározataink az NDK-ban nem találtak nagyobb visszhangra, de mindkét szóban forgó határozatot kedvezően fogadták. Abban a vonatkozásban, hogy milyen hatással lesz a Politikai Bizottság határozata […] a magyarországi német ajkú lakosságra, a német elvtársak tartózkodó érdeklődést tanúsítottak".[1126]

[1125] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e, 1966. március 22.

A kitelepítettek vezetői közötti ellentétek, a stratégiai különbségek megvilágítására Wild Frigyes hosszabban idéz Ludwig Leber egy korábbi, Fäul Györgynek Budapestre írott leveléből: „Az Ostburgenland tervvel kapcsolatosan pillanatnyilag csend van, de egy-két volt volksbundista, dr. Anton Tafferner, dr. Weidlein, Josef Schmidt és mások nagy jövőt jósolnak neki. A Győrtől nyugatra eső területek elcsatolását Ausztriához, valamennyi Magyarországról származó németet Magyarországról, Németországból, sőt az egész világból ide telepítenék, és bárhol a világon élő magyarokat pedig abba a Magyarországba, amelyik még megmarad. Bűnözők és őrültek! Ugyanazok az emberek, akik 1936-tól 44-ig megfutamodtak, és népüket cserbenhagyták. Dr. Tafferner még ma is germanizálja a magyar helységneveket, és büszke arra, hogy erre neki egyedül van Hitlertől és Himmlertől megbízatása". – MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 6. ő. e

[1126] Pártállam, 2003. 495.

A magyar külügyi apparátus értetlenül állt az NDK-nak a német nemzetiségűek kulturális igényei kapcsán megmutatkozó tartózkodó magatartásával szemben. Annál is inkább, mert ezzel a saját magának követelt anyaország-image-t erodálta, s óhatatlanul teret engedett az NSZK törekvéseinek. „Az NSZK-szervek rendszeresen tesznek ajánlatokat iskolafelszerelések ajándékozására a német nemzetiségi iskoláknak, tanulmányutakat szorgalmaznak, együtteseket hívnak meg. Meghívásokkal halmozzák el a nemzetiségi ügyekkel foglalkozó itthoni illetékes tisztviselőket is. Az NSZK felől jövő nyomás ellensúlyozására célszerűnek tűnt az NDK segítségének igénybevétele a német ajkú lakosság igényei kielégítésében. Fenti párthatározatok alapján sikerült elérni, hogy az NDK jobb megértést tanúsítson a kérdések iránt"[1127] – fogalmaztak a helyzetértékelésben. A „jobb megértés" számszerűsítve nem tűnik túl nagyvonalúnak. Eszerint évente 8 német szakos hallgató féléves részképzésre, 8-8 általános iskolai tanár, illetve óvodapedagógus hathetes, míg 30 általános iskolai tanár kéthetes nyári nyelvtanfolyamra utazhatott az NDK-ba. A résztvevők számára az ösztöndíjat minden esetben a magyar fél fizette.[1128]

A '60-as évek második felében az NDK-t a két német állam egymással való szembenállásának újabb fordulatai késztették arra, hogy a német kisebbségi közösségek kulturális igényeit figyelembe vegye. Azaz nem hangoztatott anyaország-státuszából fakadó, önként vállalt kötelezettségei motiválták, csupán pragmatikus megfontolások vezették. Ezt ismerte föl Wild, amikor 1968 októberében a Liga für Völkerfreundschaft képviselőjével folytatott tárgyalásain készségesen ígéretet tett a német béketárgyalásokkal, a nyugatnémet fellazító politikával kapcsolatos cikkeknek, anyagoknak a *Neue Zeitung*ban való közzétételére, de cserében a korábbiaknál határozottabban nyelvi továbbképzések, csereprogramok, támogatását kérte.[1129]

A magyarországi német nemzetiség, az NDK és Magyarország hármas viszonyrendszerének elemzése – mint ahogyan jeleztem – további kutatásokat igényel. A háború utáni másfél évtizedben mindkét ország pártvezetése a szovjet birodalmi nemzetiségpolitika elveit átvéve támogatta az asszimilációt. Az NDK, miután nem éltek területén nagyobb számú nemzeti közösségek, csak a kelet-közép-európai országokban élő német nemzetiségek révén szembesült a kisebbségi kérdéssel. Bár az NDK vezetése e közösségek kollektív megbélyegzettségét nem fogadta el, az őket ért diszkriminációt a kétoldalú kapcsolatokban nem vetette föl. A magyar pártvezetésnek céljai elérésében kedvezett ez a passzív magatartás. Így a németekkel szemben megtarthatta a bűnösség stigmát, s erre hivatkozva majd egy évtizedig elutasította a németek nemzetiségi igényeit.

A '60-as évek második felében a kisebbségi kérdés megítélésében változás következett be. A német és a magyar pártvezetés, a két ország eltérő körülményei miatt más-más stratégiát követett. A politikai elit a Magyarország határain kí-

[1127] Pártállam, 2003. 501.
[1128] Pártállam, 2003. 501.
[1129] MNL OL XIX-J-1-j-NDK 108-2-003584/1968.

vül élő kisebbségi magyar közösségek helyzete miatt nyitásra kényszerült, ezért az ország területén élő nemzetiségekkel szemben is föladta direkt asszimilációs politikáját. Az NDK vezetői továbbra sem fordítottak túl nagy figyelmet a kelet-közép-európai országokban élő német nemzetiségek helyzetére. Bár kizárólagos anyaország-státuszához ragaszkodott, ezt csak saját pragmatikus politikai érdekei mentén értelmezte. A magyarországi németek helyzete a két állam viszonyában alig tematizálódott. Az pedig más-más okok miatt, de végképp egyik félnek sem volt érdeke, hogy tárgyalópartnerként tekintsen a közösségre.

A német kisebbségi sajtó (1954–1970)[1130]

Freies Leben (1954–1956)

Minden média alapvető feladata a tájékoztatás, a nyilvánosság megteremtése, meghatározott közös értékek, normák, szemléletmód közvetítése. A kisebbségi közösségek sajtójának emellett számos más speciális feladata is van, így a nyelv megőrzése, a közösségi tudat, az értékesség érzetének erősítése, a negatív előítéletek elleni föllépés, a csoportot érintő témák, problémák bemutatása, egy közös tudásbázis létrehozása, a kisebbségi reprezentáció megteremtése, s végső soron a csoport politikai befolyásának erősítése.[1131] A sajtó mindezeknek a klasszikus funkcióinak természetesen csak demokratikus körülmények között tud megfelelni, amennyiben nem érvényesül a pluralizmus, a véleménynyilvánítás szabadsága, úgy csupán a politikai hatalom eszközévé válik.

Bár a második világháború után a magyarországi nemzetiségek lapjai formailag a közösségek orgánumai voltak, azaz kiadásukért a hosszabb-rövidebb ideje működő szövetségeik feleltek, valójában a szervezetek vezetőinek vajmi kevés beleszólásuk volt az érdemi kérdésekbe. Legelőször, 1947 októberében a délszlávok hetilapja, a *Naše Novine* indult el. Ezt követte 1949 elejétől kéthetenként, majd néhány hónap múlva hetenként a szlovák nyelvű *Naša Sloboda*. A románok számára 1951-től előbb havonként, majd kéthetente adták ki a *Libertatea Noastră*-t.

[1130] A fejezetben alapvetően a német kisebbség írott sajtójának létrehozásával, tevékenységével, a politikai hatalom által neki szánt feladatok teljesítésével, a Német Szövetséggel való együttműködésével foglalkozom. Tudatosan nem emeltem be az elektronikus médiát – rádió, televízió – az elemzés körébe, mert ezeknek a szerkesztőségeknek a munkájára a Német Szövetségnek nem volt ráhatása. Bár a *Freies Leben* repertóriumát elkészítettem, a *Neue Zeitung* esetében pedig részletes tartalomföltárást végeztem, a két lap alábbiaknál részletesebb tartalomelemzése szétfeszítené e dolgozat kereteit. A *Neue Zeitung* 30 éves fennállásának alkalmából megjelent egy retrospektív cikkválogatás. A kötetbe elsősorban a közösséggel foglalkozó írásokat válogatták be. Lásd *Besinnung.* Neue Zeitung-*Nachlese 1954–1985. 30 Jahre Demokratischer Verband der Ungarndeutschen.* (Szerk. Réger Antal.) Budapest, Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége (Demokratischen Verbandes der Ungardeutschen), 1985

[1131] A kisebbségi sajtó funkciójára, kutatásának elméleti kereteire vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom részletes áttekintését lásd Klein, Judit: *Die Funktion und Geschichte der deutschsprachigen Minderheitenmedien in Ungarn im Sozialismus.* Hamburg, Verlag Dr. Kovač, 2016. 19–34.

A politikai hatalom a magyarországi németség számára 1954 nyaráig ezt a korlátozott lehetőséget sem biztosította. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya 1953. január 10-i ülésén tett arra javaslatot, hogy a többi nemzetiséghez hasonlóan a németek számára is indítsanak egy hatoldalas, egyelőre havonta, 2000 példányban megjelenő „kulturális, politikai újságot", amely „újabb fegyver volna kezünkben a német ajkú lakosság fokozottabb aktivizálására".[1132] A *Freies Leben. Wirtschaftliches, politisches und kulturelles Organ der Deutschen Werktätigen in Ungarn* első száma az eredeti elképzeléshez viszonyítva féléves késéssel 1954 júliusában jelent meg. Ebben közrejátszhatott az is, hogy a lapindítással párhuzamosan a Német Szövetség megalakításának terve is fölmerült. Végül a Politikai Bizottság 1954. május 12-i ülésén csak a német nyelvű lap indítására vonatkozó javaslatot fogadta el.[1133]

Az első szám első oldalán mindkét – művelődési és népművelési – minisztérium nemzetiségi osztálya üdvözölte az olvasókat, s *Dem Leser zum Gruss!/ Üdvözlet az olvasónak!* címmel a szerkesztőség is ismertette elképzeléseit. Figyelemre méltó azonban, hogy a cikket nem írták alá, és a lapnak nincs impresszuma sem. Így az olvasó nem tudhatta, hogy dr. Frank László[1134] főszerkesztőként, Holly Ödön szerkesztőként, Fürst György, Ilosvay Ferenc, Konrád Tamás és Andor Leon pedig munkatársként jegyezték a lapot.[1135]

„Lapunk a Magyar Népköztársaság Alkotmányában a német ajkú dolgozóknak biztosított politikai és kulturális jogok kibontakoztatásához akar hozzájárulni. Nagyra tartjuk a német nép ősi kulturörökségét, haladó hagyományait, a saját szakterületünkön nyíltan és őszintén akarjuk és fogjuk kezelni a német ajkú dolgozók szakmai és kulturális ügyeit. Az önök segítségére akarunk lenni, hogy a népi államunk által biztosított lehetőségekkel élni tudjanak"[1136] – írták.

[1132] MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 14. ő. e.

[1133] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 174. ő. e.

A lap 1954 szeptemberétől Organ der deutschen Werktätigen alcímmel jelent meg. Megrendelni Budapesten a Posta Központi Hírlapirodánál, vidéken a postahivatalokban, külföldön a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalatnál lehetett.

[1134] Frank László (1890–1965): Újságíró, író. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált, ahol a *Bécsi Magyar Újság* szerkesztőségének tagja. Később Berlinben dolgozott mint újságíró. Hitler hatalomra jutásakor 1933-ban visszaköltözött Bécsbe, ahol az Anschluss után börtönbe került. Kiszabadulása után Kínába emigrált, ahol angol és német nyelvű lapot adott ki. A II. világháború befejezésekor Bécsbe költözött, ahol az osztrák kommunista párt hivatalos lapja, a *Volkstimme* munkatársa volt. 1949-ben tért vissza Magyarországra, az *Újítók Lapja,* a *Könyvbarát,* majd a *Freies Leben,* illetve a *Neue Zeitung* főszerkesztője volt. – https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MagyarEletrajziLexikon_1/?pg=2&layout=s (Letöltés: 2017. március 17.)

[1135] Poprády, 1995. 2. 221–257. 228. és Klein, 2016. 85. Frank László személyét több forrás is említi, az újságírókat Klein Judit forrásmegjelölés nélkül említi, de személyükről nem közöl információkat. Más források szerint 1954–1955-ben Gáspár Endre (is) volt a lap főszerkesztője.

[1136] „Unser Blatt will dazu beitragen, dass die in der Verfassung der Volksrepublik Ungarn verbrieften politischen und kulturellen Rechte der deutschsprachigen Werktätigen zur Entfaltung kommen. Indem wir das alte Kulturerbe des deutschen Volkes, seine fortschrittlichen Traditionen hochhalten, wollen und werden wir die beruflichen und kulturellen Angelegenheiten unserer

Miután a lap a Német Szövetség megalakulásáig, 1955 októberéig a német nemzetiség egyetlen orgánuma volt, a párt ideológiai üzeneteinek továbbítása mellett a közösség szervezését is elvárták tőle.

39. TÁBLÁZAT: *A* Freies Leben *rovatstruktúrája, 1954–1956*

Rovat neve	**Tartalma**	**1954**	**1955**	**1956**	**Megjegyzés, gyakoriság**
Deutsche Kulturnachrichten	A német nemzetiség kulturális életének hírei.	×	×		Az 1. évfolyam 4. számától a rovat neve: Deutsche kulturelle Nachrichten. Utoljára a 2. évfolyam 5. számában jelent meg, addig minden számban.
Die Friedensbewegung	Békemozgalommal, békével kapcsolatos gondolatok.	×	×	×	Utoljára a 3. évfolyam 6. számában jelent meg, addig alkalmanként.
Neues aus der DDR	Az NDK fejlődéséről szóló hírek.	×	×		Utoljára a 2. évfolyam 2. számában jelent meg, addig rendszeresen, majdnem minden számban.
Die Welt der Frau	Nőknek szóló rovat, benne háztartási, szépségápolási, gyermeknevelési, főzési tanácsokkal.	×	×	×	Minden számban.
Das geistige Erbe	Idézetek.	×	×		Utoljára a 2. évfolyam 5. számában jelent meg.
Haus und Hof	Jó tanácsok a kerttel, az állatokkal, a növénytermesztéssel kapcsolatban.	×	×	×	Minden számban.
Kreuzworträtsel	Rejtvény.	×	×	×	Szinte minden számban.
Sport	Aktuális sporthírek.	×	×	×	Minden számban.
Der kleine Pionier	Gyermekrovat, benne: érdekességek, találós kérdések, gyermekversek, mondókák, játékok, trükkök, rejtvények.	×	×	×	Szinte minden számban.

deutschsprachigen Werktätigen offen und ehrlich in unserem Sparten behandeln. Wir wollen ihnen behilflich sein, den ihnen von unserem Volksstaat zugesicherten Betätigungsraum zu erfüllen". – *Freies Leben,* 1954. július, 1.

Rovat neve	Tartalma	1954	1955	1956	Megjegyzés, gyakoriság
Weltschau	Színes hírek a nagyvilágból, főként érdekességek.	×	×	×	Minden számban.
Die heitere Ecke	Karikatúrák, viccek.	×	×	×	Minden számban.
Briefkasten	Válasz az olvasói levelekre. Lappal kapcsolatos információk (pl. megrendelés, apróhirdetések), segítségnyújtás az olvasóknak.	×	×	×	Szinte minden számban.
Die Provinz meldet / Aus der Provinz für die Provinz	A vidék hírei, elsősorban mezőgazdasági hírek, de tartalmaz kulturális élettel, oktatással, iparral, bányászattal kapcsolatos írásokat is.	×	×	×	Az 1. évfolyam 3. számig Die Provinz meldet, majd az 1. évfolyam 5. számától kezdve a rovat Aus der Provinz für die Provinz néven jelentkezik. Minden számban.
Der Hausarzt spricht	Háziorvosi tanácsok különböző betegségek kezeléséhez.		×	×	Először a 2. évfolyam 2. számában jelent meg, majd alkalmanként.
Aus den Volks demokratien	Érdekességek a népi demokráciákról.		×	×	Először a 2. évfolyam 20. számában jelent meg, majd alkalmanként.
Nicht vergessen…	Aktuális mezőgazdasági teendők.			×	Először a 3. évfolyam 2. számában jelent meg, majd alkalmanként.
Von Woche zu Woche…	Vegyes, rövid hírek.		×		Először a 2. évfolyam 11. számában jelent meg, majd szinte minden héten, egészen a 2. évfolyam 21. számig.
Sprichwörter / Deutsche Sprichwörter / Schwäbische Bauernsprüche	Szólások, közmondások.	×	×	×	Rovatcímmel ellátva alkalmanként, egyébként minden számban helykitöltésként cím nélkül 1-2-3-asával.

A lap szerkezetéből az a következtetés is levonható, hogy készítői a közösség minél szélesebb rétegeinek – különböző nemű, korosztályú, foglalkozású – megszólítására törekedtek. A cikkek tartalmi áttekintése azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy azok nem a németséget érintő problémákra reflektáltak. A kül- és belpolitikai kérdéseket tárgyaló vezércikkek, amelyek a lap első két oldalán kaptak helyet, nagyrészt a *Szabad Nép* írásainak kivonatai voltak. A cikkek szerzőit többnyire nem tüntették föl, illetve csak abban az esetben, ha külső munkatárs vagy hiva-

talos személy írta. A külpolitikai kérdések közül a kelet–nyugati szembenállás, a német újraegyesítés és a fegyverkezés kapott nagy hangsúlyt. Az ezzel foglalkozó írások démonizálták a nyugati, kapitalista államokat, míg a Szovjetuniót és a szocialista országokat a békés egymás mellett élés élharcosaként tüntették föl. Több alkalommal foglalkoztak a Genfi Konferencia eseményeivel, az Osztrák Államszerződés megkötésével, Magyarország felvételével az ENSZ-be, az SZKP XX. kongresszusával és a szuezi válsággal. Az *Aus den Volksdemokratien/Hírek a népi demokráciákból* rovatban megjelenő cikkek rendszeresen tudósítottak a szocialista országok fejlődéséről, az NDK és Magyarország kapcsolatáról, a magyar–szovjet viszonyról.

A belpolitikai folyamatok kapcsán mindenekelőtt az ország háború utáni töretlen fejlődését – nincs munkanélküliség, folyamatos a gazdasági növekedés, aminek következtében nő az életszínvonal, – sulykolták. Ez esetben sem törődve azzal, hogy a társadalom széles rétegeinek tapasztalatai ellentmondtak a minden területre – egészségügy, oktatás, lakhatás, közlekedés stb. – kiterjedő sikerpropagandának. Részletes, ám semmitmondó cikkek számoltak be a Hazafias Népfront fejlődéséről, feladatairól, a párt különböző testületeinek, az egyes minisztériumoknak, illetve a Minisztertanácsnak a döntéseiről. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy az első két évfolyamban egyetlenegyszer sem nevezték meg az ország vezető politikusait, személyükre vonatkozóan még csak utalásokat sem találhatunk. Rákosi Mátyás neve első ízben 1956 márciusában, az SZKP XX. kongresszusáról beszámoló magyar delegáció vezetőjeként fordul elő.[1137] Ezt követően rendszeresen szerepelt a híradásokban, így az újság olvasói már értesülhettek Rákosi júliusi lemondásáról, s Gerő Ernő pozícióba kerüléséről. A lap hasábjain Nagy Imre nevével is csak egyetlen alkalommal, 1956 októberében találkozhatunk, amikor az egykori miniszterelnök rehabilitációjáról számoltak be.[1138]

A gazdasági kérdésekkel foglalkozó írások mindenekelőtt a mezőgazdaság szocialista átszervezésének sikerességét hangsúlyozták. 1955 közepéig szó sem esett a gazdaság átsrukturálásának a német nemzetiségre gyakorolt negatív hatásairól, vagy az erőltetett iparosításnak a mezőgazdaság modernizációját fékező következményeiről. Bár ettől kezdve a sorok között elrejtve fölfedezhető némi kritika a korábbi hibás döntések kapcsán, de az alapvetően pozitív interpretáció megmaradt. A lap tartalmában és szemléletében a Német Szövetség 1955. októberi megalakulását, illetve az 1956. májusi párthatározat megjelenését követően figyelhető meg először hangsúlyeltolódás.

Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya 1955 tavaszán a lap kéthetenkénti megjelenésére tett javaslatot. A Politikai Bizottság 1955. június 23-i ülésén, amikor a Szövetség létrehozásáról döntött, a heti megjelenést tartotta kívánatosnak, amit a Titkárság néhány héttel későbbi döntése tovább módosított. Eszerint

[1137] Zehn weltgeschichltliche Tage. [Tíz világtörténelmi nap] *Freies Leben,* 1956. március 3. 1.
[1138] Rehabilitierung von Imre Nagy. *Freies Leben,* 1956. október 20. 1.

a *Freies Leben* 1955. július 1. – szeptember 30. között kéthetenként, majd a Szövetség megalakulását követően, annak lapjaként hetente jelent meg.[1139]

Wild Frigyes programadó cikkében azt hangsúlyozta, hogy a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének megalakulása a közösség politikai, gazdasági, kulturális egyenjogúságának újabb mérföldköve. Hosszan méltatta, hogy a kormányzat a felszabadulás után megszüntette a németség állampolgári diszkriminációját, lehetővé tette az anyanyelvhasználatot s hagyományaik ápolását. A szervezet fő céljaként a szocializmus építését, a német népi kultúra, a népművészet és nyelv ápolását nevezte meg.[1140]

A főtitkárnak a múltat elfedő, a jelent problémamentesnek láttató értékelését erősen kifogásolta a lap egyik olvasója. Kovács Éva a főtitkárhoz írott 1955. december 5-i levelében nehezményezte, hogy Wild egy szót sem ejtett a németek háború utáni sérelmeiről, s a Szövetség egyik fő feladatát abban látja, hogy a hagyományokat fölgyűjtse. Kovács Éva a maga és családja példáján mutatta be, hogy mit jelentett számukra a felszabadulás: őt 18 évesen elhurcolták malenkij robotra, a Szovjetunióból öt év után térhetett haza. Apját három évre, anyját két évre internálták, közben mindenüket elkobozták, házukat egy telepes családnak adták. Koldusbotra jutottak. A falujában a szülők még a családban sem mernek gyerekeikkel németül beszélni.

„Ezen tapasztalatok és élmények után jött létre a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége. Az erről szóló cikk azt sejteti, hogy azok, akik a cikket írták, a németek fentebb leírt sorsát nem ismerik, vagy nem akarják ismerni, vagy olyan naivak, hogy tudomásul sem veszik. Milyen gúnyos kérdésfelvetés az, hogy az egyes községeknek milyen módon segített az elmúlt tíz évben a felszabadítás. Nincs szükségünk rémhírterjesztésre. Mi azt a saját bőrünkön érezzük. Egyetlen szóval ki tudom fejezni, hogy mit hozott számunkra a felszabadítás: Koldusbotot. Ennek a szerencsétlen sorsnak az elviselésében egyetlen ördögi vigaszunk van. A kifosztottság nemcsak speciálisan a magyarországi németek sajátja, de napról napra egyre többen viselik azok is, akik magyarnak születtek”[1141] – írta. A levelet természetesen nem tették közzé a lapban, s nem ismerjük a főtitkár válaszát sem.

[1139] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 83. ő. e., valamint M-KS 276. f. 53. cs. 238. ő. e.

[1140] Gründung des Kulturverbandes der Deutschen Werktätigen in Ungarn. [A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének megalapítása] *Freies Leben,* 1955. november 5. 1.

[1141] „Nach solchen Erfahrungen und Erlebnissen kam der Kulturverband der Deutschen Werktätigen in Ungarn zustande. Die diesbezüglichen Artikel lassen vermuten, dass die, die solche Artikel schreiben, das oben geschilderte Schicksal der Deutschen nicht wissen oder nicht wissen wollen, oder so naiv sind, dass sie das nicht bemerkten. Welch spöttische Frage ist das, in welcher Art und Weise einzelnen Gemeinden geholfen wurde, während der vergangenen zehn Jahre seit der Befreiung? Wir brauchen keine Flüsterpropaganda. Wir spürten es am eigenen Leib. Mit einem einzigen Wort kann ich ausdrücken, was uns die Befreiung gebracht hat: Das ist der Bettelsack. Zur Ertragung dieses unglücklichen Schicksals haben wir doch einen teuflischen Trost. Der Bettelsack ist nicht nur spezielles Eigentum der ungarnländischen Deutschen, von Tag zu Tag tragen ihn auch mehr und mehr solche, die als Ungarn geboren sind”. – MNL OL XXVIII-I-1 Kovács Éva levele Wild

A múlt valóban tabunak számított, a *Freies Leben* a Német Szövetség megalakulását követően a közösség akkori helyzetére vonatkozóan közölt híreket, tudósításokat. Az írások – lett légyen szó az oktatásról, a tsz-ek működéséről, együttélésről, gazdasági helyzetről vagy a kulturális lehetőségekről – alapvetően továbbra is a „minden rendben van" üzenetet hangsúlyozták, de már a problémákat sem hallgatták el. Igaz, azokat helyi, egyedi, elszigetelt jelenségként említették. Különösen nagy figyelmet kapott a nemzetiségi oktatás helyzete. Kovács Péter írásaiban a lehetőségeket hangsúlyozta, s azok kihasználására buzdított.[1142] Nagy volt az információértéke azoknak a cikkeknek, amelyek az anyanyelvi oktatásnak az egyes településeken kialakult, kikényszerített gyakorlatáról számoltak be. Az eljárási módok ismertetése révén – akár pozitív, akár negatív példákról volt szó –, lehetséges analógiákat mutatott más helyi közösségeknek.[1143] Szinte valamennyi cikkben megemlítették, hogy az állami represszió miatt a nyelvhasználat családi körbe szorult vissza. A Vecsésen készített riportban a tanácselnök-helyettes arról beszélt, hogy az ottani svábok szorgalmasak, de bizalmatlanok, nem akarnak belépni a tsz-be. Nem szívesen beszélnek németül sem, a fiatalok már nem is tudnak. A tánccsoport vezetője a félelemnek, a korábbi rossz tapasztalatoknak tulajdonította a nyelv visszaszorulását.[1144]

Az 1956. májusi párthatározatot követő cikkekben merült föl először, hogy a nemzetiségi jogok nem korlátozhatók kulturális területre, szükséges a gazdasági, egzisztenciális feltételek javítása is. 1956 júliusában a Baranyai Nemzetiségek Ünnepi Hete lezárásaként Pécsett ankétot tartottak, amelyen a Délszláv és a Német Szövetség főtitkárán, a megyei tanácselnök-helyettesen, a minisztériumok nemzetiségi osztályainak vezetőin – Kovács Péter és Nagy Endre – kívül 130 pedagógus és kultúrreferens is jelen volt. A résztvevők hangot adtak a németekkel és délszlávokkal szemben a háború után elkövetett sérelmeknek. Nagy Lajos

---

Frigyesnek, 1955. december 5. 10. d. – Kovács Éva személyére vonatkozó egyéb információt nem sikerült föllelni.

[1142] Erre vonatkozóan lásd Unsere Regierung für den Unterricht der Nationalitäten. [Kormányunk a nemzetiségek anyanyelvi oktatásáért] *Freies Leben,* 1956. január 28. 1.; Einführung des deutschen Unterrichts in mehr als 30 Grundschulen. Bei den deutschen ABC-Schützen in Nemesnádudvar. [A német oktatás bevezetése több mint 30 általános iskolában. A német ABC-táblánál Nemesnádudvaron. *Freies Leben,* 1955. december 10. 2.; Errichtung einer deutschen Lehrerbildungsanstalt in Pécs. [Egy német tanárképző intézet alapítása Pécsett]. *Freies Leben,* 1956. február 4. 5.

[1143] Erre vonatkozóan lásd Schuldirektoren über die Probleme der Schüler der Nationalitäten. [Iskolaigazgatók a nemzetiségi gyerekek problémáiról] *Freies Leben,* 1956. február 4. 1.; Deutsche Probestunde in Pilisvörösvárer Schule. [Német próbaóra a pilisvörösvári iskolában]. *Freies Leben,* 1956. június 23. 1.; Bedeutsame Schulnachricht. Deutsches Gymnasium in Baja. [Jelentős iskolai hír. Német gimnázium Baján]. *Freies Leben,* 1956. június 30. 1. és Kovács Péter: Die aktuelle Probleme des deutschen Schulwesens in Ungarn. [A német oktatás aktuális problémái Magyarországon]. *Freies Leben,* 1956. október 13. 2.

[1144] V. Á.: „Wir sind Schwaben und keine Deutsche…" [Mi svábok és nem németek vagyunk]. *Freies Leben,* 1956. augusztus 18. 3.; V. Á.: Abstecher nach Vecsés. [Kiruccanás Vecsésre]. *Freies Leben,* 1956. január 7. 4.; Die Deutsche Sprache in Szekszárd. [A német nyelv Szekszárdon]. *Freies Leben,* 1956. szeptember 1. 2.]

mecseknádasdi iskolaigazgató úgy fogalmazott, hogy a volksbundisták bűneit hazájukhoz hű német nemzetiségű patrióták nyakába varrták, s e hibákat jóvá kell tenni. A nemzetiségi és minisztériumi vezetők a kritikai észrevételek élét a jogi értelemben vett egyenjogúság, az iskolai oktatás terén elért eredmények hangoztatásával tompították.[1145]

Természetesen jelentős terjedelemben foglalkozott a lap a Szövetség tevékenységével is. A cikkek, amelyek a vezetőknek különösen a kulturális csoportok létrehozásában, támogatásában játszott szerepét, az anyanyelvi oktatás kiszélesítéséért végzett munkáját, a különböző ügyekben való közbenjárását mutatták be, a tájékoztatáson túl a szervezet elfogadtatását szolgálta.[1146] A lap 1956. március elején például arról számolt be, hogy a Német Szövetség megalakulása óta nemcsak a kultúrcsoportok száma növekszik, de tevékenységük rendszeresebbé vált, előadásaik színvonala pedig lényegesen jobb lett. A pilisvörösvári és a nemesnádudvari kórus munkáját kiemelkedőnek minősítették, de elismerően szóltak a szigetszentmártoni zenekar fejlődéséről is. Kihangsúlyozták, hogy a repertoárból eltűntek a műdalok, a gyenge, erőltetetten viccesnek szánt jelenetek. A cikk szerzője szerint jobb lett a különböző nemzetiségi csoportok együttműködése, bár ehhez sok helyen nem kaptak támogatást a helyi vezetőktől.[1147]

A Német Szövetség vezetői által végzett politikai, agitációs tevékenység kapcsán a cikkek paternalista viszonyt és mennyiségi szemléletet tükröznek. A közösség tagjait úgy állítják be, mint akik nincsenek tisztában saját érdekeikkel és lehetőségeikkel, ezért arra a vezetőknek kell rábeszélni őket. A *Freies Leben* 1956. június 2-ai számában hosszú cikkben ismertették a Német Szövetségnek a közösségen belül végzett felvilágosító munkáját. Az interpretáció értelmében a vezetőknek kiszállásaik alkalmával kapacitálniuk kell a helyieket a német oktatás kihasználására vagy a művészeti csoportok megalakítására. Ennek eredményeként kiemelték, hogy Püspöklakon már nagy létszámú kulturális csoport, színjátszó kör és kórus működik. Hasonlóan virágzónak minősítették a kulturális életet Ófalun, míg a véméndi tánccsoport és kórus tevékenységét ígéretesnek tartották. Kiemelték, hogy a Szövetség júliusban, Pécsett néptáncszakköröket szervezett, amire több településről jelentkeztek.[1148]

[1145] Erfahrungsaustausch über die Kulturarbeit der Nationalitäten. [Tapsztalatcsere a nemzetiségi kulturális munkáról]. *Freies Leben,* 1956. július 7. 1.

[1146] Erre vonatkozóan lásd Erfolgreicher Kulturabend der Nationalitäten. Die Begrüßungsansprache des Ministerstellvertreters Ernő Mihályfi. [A nemzetiségek eredményes kultúrestje. Mihályfi Ernő miniszterhelyettes üdvözlő beszéde]. *Freies Leben,* 1955. december 17. 5.; G. F.: Notenblätter für deutsche Gesangschöre. [Kották a német énekkarok számára]. *Freies Leben,* 1956. január 21. 2. és Konrád T.: Das deutsche Wort in Városlőd. [A német szó Városlődön] . *Freies Leben,* 1956. május 19. 3.

[1147] Nagy E.: Erfolge und Mängel der Tätigkeit unserer deutschen Kulturgruppen. [Német kultúrcsoportjaink eredményei és hiányosságai]. *Freies Leben,* 1956. március 3. 2.

[1148] Aufklärungsarbeit des Kulturverbandes der Deutschen Werktätigen. Erfolge in Püspöklak, Ófalu und Véménd. [A Német Dolgozók Kultúrszövetségének felvilágosító munkája Püspöklakon, Ófalun és Véménden]. *Freies Leben,* 1956. június 2. 1.

A *Freies Leben* elfogadtatása, illetve a közösség tagjaihoz való eljuttatása csak nagyon korlátozott mértékben sikerült. Az első évben szervezett módon csupán néhány iskola rendelte meg. A Német Szövetség megalakulása után bekapcsolták a helyi aktívahálózatot a terjesztésbe, a kulturális csoportok föllépéséhez kapcsolódóan pedig ankétokat szerveztek. Kedvezően hatott az is, hogy hetilapként aktuálisabb tartalmakat tudtak közölni.[1149]

Az 1956. májusi párthatározat előkészítése során a párt különböző testületei több ízben is foglalkoztak a nemzetiségi lapok tevékenységével. Az értékelésekben némi önkritikával jegyezték meg, hogy a „nemzetiségi lapok nagy nehézségekkel küzdenek. Sokan nem értették a nemzetiségi lapok jelentőségét, nacionalista lapnak – a *Freies Leben*t pedig több helyen fasiszta lapnak – tekintették, s ezért gátolták a terjesztését. A nemzetiségi dolgozók, félve a nacionalizmus vádjától, nem merték a lapokat megrendelni. E nézetek maradványai ma is fellelhetők. Nem kielégítő a nemzetiségi lapok tartalmi színvonala sem. Nincs kellően biztosítva a lapok politikai irányítása, szerkesztése teljesen azon a 2-3 elvtárson múlik, aki a lappal foglalkozik. A szerkesztést igen gyakran az ötletszerűség jellemzi. Viszonylag legjobb a *Freies Leben*".[1150]

Az MDP Kulturális Alosztálya, a Magyar Posta és a Hírlapkiadó Vállalat képviselői a terjesztés anomáliáit a példányszámeladásokat a szövetségek aktivistáinak bevonásával, plakátok nyomtatásával, a terjesztésben eredményes postai dolgozók anyagi érdekeltségének megteremtésével akarták elérni. Tervezték az előfizetési lemondások okainak ellenőrzését is.[1151] A későbbi évek lapeladási mutatói azonban azt jelzik, hogy a kisebbségi lapok közösségeik körében nem váltak népszerűvé.

Az értékelések megegyeztek abban is, hogy az '50-es évek első felében a *Szabad Nép* gyakorlatilag nem közölt kisebbségi témájú cikkeket, s a megyei napilapokban is elvétve tudósítottak helyzetükről.[1152]

[1149] Festlicher Tag des Freien Leben's in Alsógalla. [A *Freies Leben* ünneplése Alsógallán]. *Freies Leben,* 1956. május 5. 3.

[1150] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. és Pártállam, 2003. 226.

Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya 1956. márciusi 9-i előterjesztésében a nemzetiségek lapjainak három hónapon belüli felülvizsgálatára tett javaslatot. – MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 284. ő. e. és Pártállam, 2003. 239.

A Politikai Bizottság 1956. május 4-i ülésén fölvetődött, hogy a német nemzetiség számára egy központi napilapot, s emellett az általuk többségben lakott régiókban egy hetilapot adjanak ki. A javaslattal azonban a későbbiekben nem foglalkoztak. – MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 284. ő. e. és Pártállam, 2003. 244.

[1151] MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e.

[1152] A *Szabad Nép*ben 1950–1956 között megjelent húsz-egynéhány cikk elsősorban a szovjet nemzetiségpolitika sikeres adaptációját dicsérte, s néhány kultúrcsoport szerepléséről számolt be.

„Bár nem vagyok híve annak, hogy ott, ahol a gyermekek már elmagyarosodtak, ismét visszaszlovákosítsuk, délszlávosítsuk vagy németesítsük őket, mégis meg kell mondanom, hogy Nógrád megye vezető lapjának foglalkoznia kellene az ott élő szlovák nemzetiség életével […] A *Bács-Kiskun megyei Népújság* és a *Szabad Nógrád* nemzetiségi politikájáról a fentiek szerint nem írhattam

A *Freies Leben* utolsó száma 1956. október 20-án jelent meg. A világpolitikai események közül a vezércikkben az ENSZ Biztonsági Tanácsának a szuezi válságra vonatkozó javaslatait ismertették. A belpolitikai folyamatokhoz kapcsolódóan Nagy Imre rehabilitálásáról, illetve a koncepciós perekben elítéltek újratemetéséről, a tanácsok hatáskörének kiszélesítéséről és a bürokrácia csökkentéséről, valamint a javuló magyar–jugoszláv viszonyról közöltek írást. A német nemzetiséget közvetlenül érintő témákhoz sorolható a pécsi Tanítóképzőben tanuló diákokkal készített interjú, Ludwig Fischer Oroszlányban élő brennbergi bányász panasza vagy a Tolna megyei körkép. Nagy terjedelemben foglalkoztak a HNF és a Német Szövetség munkatársai által Ecsenyben tartott előadással, s az azt követő fórummal. Már a cikk címe is – *Aufrichtige Worte aus Gemeinde Ecseny/Őszinte szó Ecsenyből* – a nyíltabb hangvételre utalt. Berg Péter azt panaszolta, hogy bár a Volksbunddal való szembenállása miatt a Gestapo internáltatta, a házát mégis elvették, s még ma sem mer németül énekelni. Berg János – a cikk szerint – árnyaltabban fogalmazott. Véleménye szerint, bár néhány éve még koszos svábnak nevezték őket, kulturális területen már sokat javult a helyzetük. Azt ő is nehezményezte, hogy a házvisszaadások terén nem történt érdemi előrelépés.[1153]

A *Freies Leben* visszatükrözte azt a folyamatot, ami a német közösség kapcsán a párt vezető testületeiben végbement. Utóbbi cikk önmagában is ezt a szemléleti változást reprezentálja. A lap a kisebbségi jogokat kizárólag kulturális jogokként értelmező felfogásától, a nemzetiségi problémák megoldottságának hangoztatásától eljutott annak beismeréséig, hogy a közösséget a 2. világháborút követően számos jogtalanság érte, s elismerte a gazdasági jogfosztás enyhítésének igényét is. Ugyanakkor a németek diszkriminációját, stigmatizációját helyi, elszigetelt esetekként láttatta, amiben az MDP-nek, vagy a kormánynak nincs felelőssége.

Neue Zeitung (1957–1970)

A nemzetiségi szövetségek vezetői 1957 első felében több alkalommal kérték hetilapjaik újraindítását. A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya által Cservenka Ferencnének az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya helyettes vezetőjének 1957. június 4-én írott feljegyzésükben mindenekelőtt a korábbi hibákat és nehézségeket elemezték. Alapvető szerkesztési hibaként említették, hogy a kisebbségi lapok nagyrészt a magyar sajtó anyagait közölték és nem foglalkoztak eléggé saját közösségeik helyzetével. Úgy ítélték meg, hogy a lapok szer-

sokat, mert maguk ezek a lapok egyszerűen elhallgatják, hogy megyéik területén nemzetiségek élnek" – írta Frank László a lap 1955. novemberi számainak tartalomelemzését követőn. – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e.; Hasonló következtetésre jutott Serfőző László a *Dunántúli Napló* és a *Viharsarok Népe* megyei lapok 1955. szeptemberi számainak átolvasása után. – MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e.

[1153] *Freies Leben,* 1956. október 20. 3.

kesztését politikai bizonytalanság jellemezte, azaz kitértek a nemzetiséget érintő problémák elől, s ezért érdektelenné váltak potenciális olvasóik szemében. Az előterjesztő önkritikusan jegyezte meg, hogy a szerkesztőségekben a közösséget alig ismerő munkatársakat alkalmaztak, akik gépkocsi hiányában ritkán jutottak ki az egyes településekre. A legfőbb gondot azonban a terjesztésben látták: „Sokszor előfordult, hogy az előfizetett lapokat nem kézbesítették, hanem visszaküldték a Szövetségnek. Pl. Boldoczki elvtárs lapját is azzal küldték vissza, hogy nem fogadja. Az is gyakori volt, hogy nem adtak lehetőséget nemzetiségi lapelőfizetésre, nehogy a magyar sajtó terjesztési tervét veszélyeztesse. Mindemellett figyelembe kell venni azt is, hogy délszláv, de főleg a német kisebbségek körében nagy volt a félelem, a passzivitás, a lapmegrendelésben is politikai cselekményt láttak, húzódoztak ettől, mert féltek, nem lesz-e megtorló következménye".[1154] A feljegyzést készítő Bodnár István főelőadó a nemzetiségi lapok újraindítását politikai és kulturális szempontból is fontosnak tartotta, azzal érvelt, hogy a „Szövetségek és a nemzetiségi sajtó együttműködése, együttes ereje hathatósan tudja segíteni a helyes nemzetiségpolitika kialakítását és a nemzetiségi dolgozók fokozottabb tevékenységét".[1155]

A *Neue Zeitung* első száma 1957. szeptember 20-án, a *Freies Leben*hez viszonyítva két oldallal nagyobb terjedelemben jelent meg. Miután a politikai hatalom nem járult hozzá önálló német nyelvű ifjúsági lap indításához, *Für unsere Jugend/ Ifjúságunk számára* címmel rovatot indítottak.[1156] A vezércikket Mihályfi Ernő művelődésügyi miniszterhelyettes jegyezte, aki a lap fő feladatát a Munkás-Paraszt Kormány céljainak elősegítésében jelölte meg. Agitatív hangvételű írásában természetesen azt hangsúlyozta, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek a többségi társadalom tagjaival mindenben egyenrangúak, s megítélésüket az határozza meg, hogy hogyan teljesítik a szocializmus építéséből rájuk háruló feladatokat. Kiemelte azt is, hogy szándékaik szerint a *Neue Zeitung* a jövőben a német oktatás és kultúra különböző eseményeiről nemcsak tudósít, hanem az ezzel kapcsolatos párbeszédnek is fórumot biztosít. Ezért arra biztatta az olvasókat, hogy írják meg tapasztalataikat. A Német Szövetség feladatait az élet valamennyi területére kiterjedőnek nevezte.[1157]

Vélhetően a néhány nappal korábban megkezdődött új iskolai év motiválta a szerkesztőket abban, hogy az első lapszámban több cikk is foglalkozott a német nemzetiségi oktatás helyzetével.[1158] Bár a közösség számára fenntartott iskolák

[1154] MNL OL M-KS 288. f. 22. cs. 3. ő. e./1957.

[1155] MNL OL M-KS 288. f. 22. cs. 3. ő. e./1957.

[1156] Ezekben a hetekben a többi nemzetiség lapjai – a szlovák *Ludové Noviny,* a délszláv *Narodne Novine* és a román *Foaia Nostra* – is megjelentek. Valamennyi lap nevét megváltoztatták.

[1157] Mihályfi, Ernő: Zum Wiedererscheinen der deutschen Zeitung. [A német lap ismételt megjelenése elé]. *Neue Zeitung,* 1957. szeptember 20. 1.

[1158] Kovács, Péter: Schulbeginn im Deutschen Gymnasium in Baja. [Iskolakezdés a német gimnáziumban Baján]. *Neue Zeitung,* 1957. szeptember 20. 2.; Uő: Deutscher Schulbeginn in Pilisvörösvár. [Német iskolakezdés Pilisvörösváron]. *Neue Zeitung,* 1957. szeptember 20. 3.; Uő: Die neuen

túlnyomó többségében – mint láthattuk – nem anyanyelven oktattak, csupán a nyelvet tanították, s mind a helyi, mind az országos vezetés akadályozta a német nemzetiségi oktatás kiépítését, a cikkek írói a nehézségekről egy szót sem szóltak. Ebben a lapszámban egyetlen külpolitikai témájú cikk kapott helyet, amelyben Gábor Anna az NSZK-ban tartott parlamenti választás eredményeiről s Adenauer hatalmának megerősítéséről számolt be. A választási eredményt – nem meglepő módon – a hidegháborús szembenállás megerősítéseként értelmezte, s az NDK-t biztosította Magyarország támogatásáról.

Figyelemreméltó, hogy Wild Frigyes a *Neue Zeitung* első számában nem szólalt meg. Korábban a Szövetség és a *Freies Leben* együttműködése nem volt súrlódásmentes, ami a főtitkár és a főszerkesztő kompetenciáinak tisztázatlanságából és személyi ellentétükből fakadt. A felelősségek és feladatok tisztázására a *Neue Zeitung* kiadásakor sem került sor. Az alcím – Organ des Demokratischen Verbandes der Deutschen Werktätigen in Ungarn/ A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének Lapja – a Szövetség lapjaként határozta meg, de a mindenkori főszerkesztő személyéről nem a főtitkár döntött. A kiválasztást különböző állami és párttestületek hosszadalmas egyeztetése előzte meg, amely során kikérték ugyan Wild Frigyes véleményét is, de a főszerkesztő munkáltatója a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala volt. A lap költségvetését is közvetlenül ettől a szervezettől kapta. Ugyanakkor a lap politikai irányvonaláért a főtitkár felelt. A konfliktus a személyektől függetlenül is kódolva volt a helyzetben.

Nehezíti a lap és a Szövetség közötti viszony megítélését, hogy a *Neue Zeitung* működésére vonatkozóan csak nagyon töredékes információk állnak rendelkezésre. A *Freies Leben*hez hasonlóan a kolofonban 1959. július 3-ig most sem tüntették föl a (fő)szerkesztő személyét, és a szerkesztőség munkatársait sem. Sok esetben nem megállapítható a cikkek szerzősége sem. Nem ismerjük a szerkesztőségen belüli munkamegosztást, a munkatársak alacsony számából azt vélelmezzük, hogy egy-egy személy több rovatot is gondozott, s a feladatok megosztása ad hoc jelleggel történt. Bár a dokumentumokban találhatók utalások arra, hogy egyes munkatársak hosszabb-rövidebb időre (felelős) szerkesztői megbízást kaptak, feladatkörüket nem ismertetik.

A lap előkészítésének lebonyolításával Wild Frigyes a Művelődésügyi Minisztérium utasítására Háy Gyulánét (Micky Háy)[1159] bízta meg, aki aztán 1959 őszéig

---

Aufgaben des deutschen Schulunterrichts. [A német iskolai oktatás új feladatai]. *Neue Zeitung,* 1957. szeptember 20. 4.; Uő: Bei den zukünftigen deutschen Kindergärtnerinnen. [A jövőbeli német óvónőknél]. *Neue Zeitung,* 1957. szeptember 20. 4.

[1159] Személyére vonatkozóan csak az előterjesztésben fölsorolt információk állnak rendelkezésre: Németországban született, így a német nyelvet tökéletesen bírta, 1933 óta újságíróként dolgozott. Hitler hatalomra jutását követően férjével élt Ausztriában, Svájcban, Franciaországban és a Szovjetunióban. 1945-ben költöztek Magyarországra, ezt követően Micky Háy 8 évig a magyar rádió német szekcióját vezette. – MNL OL XXVIII-I-1 Bodnár István levele Wild Frigyesnek, 1957. június 19. 29. d., valamint MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes javaslata a kiadandó német nyelvű hetilap szerkesztőségére vonatkozóan. 29. d.

a szerkesztőséget is irányította. Javasolta továbbá Hambuch Géza alkalmazását, aki német nemzetiségűként a közösséget jól ismerte. Mellette szólt, hogy germanistaként a nyelvet kifogástalanul bírta, s újságírói gyakorlattal is rendelkezett. Bár ekkor főállásban a pécsi Nagy Lajos Gimnáziumban tanárként dolgozott, de riporterként közreműködött a Pécsi Rádió német adásának készítésében is. Hátrányt jelentett viszont számára, hogy nem volt párttag.[1160]

A lap elnevezésének *Neue Zeitung*ra való megváltoztatása a *Freies Leben*nel szembeni elhatárolódást fejezte ki, s azt sugallta, hogy új szerkesztési elvek mentén, gyökeresen más kezdődik. Valójában a '60-as évek elejéig a *Neue Zeitung* szerkezete, rovatstruktúrája és tartalmi súlypontjai megegyeztek a *Freies Leben*évelel.

A *Neue Zeitung*gal szembeni politikai elvárás azonos volt a többi lappal szemben támasztott követelményekkel, azaz a hatalom határozta meg, hogy mely kérdéseket, milyen értelmezésben közvetítsen a közösség felé. A nemzetiségi lapoknál plusz feladatként jelentkezett a párt nemzetiségpolitikájának állandó dicsérete, a bel- és külpolitikai folyamatokban a közösségektől elvárt szerep tudatosítása. Bár a kisebbségeket érintő kérdéseket is alapvetően a hatalom szemüvegén keresztül láttathatták, megfigyelhető a szerkesztőség minimális mozgástere e területen, tehát a németeket érintő problémák bemutatásában.

A lap szerkesztésében az '50-es évek végéig változás nem történt, a nagy terjedelemben közölt kül- és belpolitikai kérdésekről szóló írások többnyire más lapokban megjelent cikkek fordításai voltak, a németség problémáit tárgyaló írások pedig kincstári optimizmust tükröztek. Bár a Szövetség a terjesztésre nagy hangsúlyt fektetett, a közösséggel nem tudta elfogadtatni a lapot. Magyari Béla gyönki kultúrház-igazgató kritikai észrevételeit sokan osztották: „Levelem befejező részében engedd meg, hogy a német újsággal kapcsolatban egy javaslatot tegyek. Javaslatom szerényen csak annyi, hogy az újság ne táplálkozzon az egyéb újságok anyagából, ne közölje azokat a cikkeket, amelyeket más újságok leközölnek, mert ezáltal elveszti értékét. Hanem ezzel ellentétben jelenjen meg az újság hasábjain több német jellegű cikk, lehetőleg jó fényképfelvételekkel alátámasztva, mert az olvasó előtt ezek a hiteles adatok, és ez kelt őszinte bizalmat az újság olvasója és az újság között. […] Ezt a javaslatomat segítségnek szántam, és ebben támaszkodom az olvasók véleményére"[1161] – írta Wildnek.

[1160] MNL OL XXVIII-I-1 29. d. Wild Frigyes javaslata a kiadandó német nyelvű hetilap szerkesztőségére vonatkozóan.

Javasolta még a főtitkár Tímár Pál tördelőszerkesztő alkalmazását is, akinek a munkájával a későbbiekben nem volt elégedett. A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalához írt levelében hiányos német nyelvtudása miatt kérte elbocsátását. – MNL OL MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalához, 1959. november 18. 29. d.

[1161] MNL OL XXVIII-I-1 Magyari Béla levele Wild Frigyesnek, 1958. július 7. 34. d.

Érkeztek reagálások a lap egy-egy cikkére is. Ezeket az olvasói leveleket nem közölték, rendre a főtitkár válaszolta meg. Schwartz Anna a „Szökéd, ein Dorf wie es fiele gibt" (*Neue Zeitung,* 1958. július 18. 3.) című cikk kapcsán, azt kifogásolta, hogy az ekkor egyharmad-egyharmad arányban magyarok, németek, horvátok által lakott falu nemzetiségi összetételét a cikk úgy állította be, mintha

A pártvezetés elvárásait általánosan fogalmazta meg, így a konkrét témák, interpretációk megítélése kapcsán a „tiltott-tűrt-támogatott" kategóriák határait állandóan változtathatta. A nemzetiségi lapok helyzetére az 1958-as párthatározatokban csak egy semmitmondó utalást találhatunk. „A Művelődési Minisztérium, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala és a nemzetiségi szövetségek nyújtsanak fokozottabb segítséget a nemzetiségi sajtónak. Közösen vizsgálják meg a lapok jellegét, tartalmi munkáját, káderhelyzetét és a terjesztés problémáit"[1162] – fogalmaztak.

Az 1958-as párthatározat negatív hatása a nemzetiségi sajtó területén is megfigyelhető. A szerkesztőségektől még harcosabb, agitatívabb hangot vártak el, az ellenőrzést szorosabbá tették, s az elkövetett hibákat megtorolták. A szerkesztőség munkájának ellenőrzésére a főtitkár kezdeményezte egy szerkesztőbizottság létrehozását, amelybe a Művelődésügyi Minisztérium, a Hazafias Népfront és a Szövetség is delegált egy-egy tagot. A szerkesztőbizottság azonban a szerkesztőség ellenállása, illetve a minisztérium részéről megmutatkozó érdektelenség miatt évekig semmilyen tevékenységet nem fejtett ki.[1163]

A *Neue Zeitung* 1959. március 6-i számában a „Mária Gárdos erinnert sich an Klara Zetkin, Karl Liebknecht, und Béla Kun" című cikkében az 1956. októberi eseményeket – amely a Kádár-korszakban mindvégig tabunak számított – forradalomnak nevezte. Háy Gyuláné (Micky Háy), a lap főszerkesztője mind a Szövetség, mind a Művelődésügyi Minisztérium bizalmát elvesztette. Írásbeli figyel-

---

mindig így lett volna. Holott a háború előtt többségében (65%) németek lakták, a magyarok aránya csak 5% volt. A cikket Milica Zélich, a Délszláv Szövetség munkatársa jegyezte, aki kihangsúlyozta, hogy mindhárom nyelvet mindenki természetes módon használja az egymással való érintkezésben. Schwartz Anna nehezményezte, hogy a cikk írója nem tesz említést a kitelepítésről, a németeket ért igazságtalanságokról és a német nyelv használatának tiltásáról sem. – MNL OL XXVIII-I-1 Schwartz Anna és Wild Frigyes levélváltása, 1958. július 27. – augusztus 23. 36. d.

A városlődi Albert Jánosné levelét rossz német helyesírása miatti bocsánatkéréssel kezdte, de mint írta, az iskolában nem tanulhatott németül. Amikor 1941-ben magukat német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották, a volksbundisták „tuskó magyarok"-nak nevezték őket. A háború után tőlük is elvették az újonnan épített házukat, a földjüket, mindent. Miután azt olvasta a *Neue Zeitung*ban, hogy a németek már egyenjogúak, arra vár választ, hogy miért nem kaphatják vissza a házaikat. – MNL OL XXVIII-I-1 Albert Jánosné és Wild Frigyes levélváltása, 1958. augusztus 7–23. 36. d. Wild Frigyes mindkét esetben a „történtek hibák, de azok kiküszöbölése folyamatban van" formulával válaszolt.

[1162] MNL OL XIX-I-4-g 4. tétel és Pártállam, 2003. 287.

[1163] A HNF delegáltja a következő indoklással mondta le a szerkesztőbizottságban való részvételét: „Eddig csak az alakuló ülésen jelent meg a szerkesztőbizottság tagjainak többsége. Ezen az értekezleten személyi viták akadályozták az érdemi munkát. A második értekezleten – mint közölték, félreértés folytán – a szerkesztőség tagjai nem jelentek meg. Az elmaradt megbeszélést nem hívták újra össze. A következő értekezleten a szerkesztőbizottság tulajdonképpeni összehívói sem jelentek meg: sem a Művelődésügyi Minisztérium nemzetiségi osztályának képviselője, sem a szövetség főtitkára" – MNL OL XXVIII-I-1 Sándor Dezső levele Wild Frigyeshez, 1959. július 9. 13. d.

meztetésben részesítették, megvonták prémiumát, majd 1959. szeptember elején fölmentették pozíciójából.[1164]

Főszerkesztőnek ismét Frank Lászlót kérték fel, aki nehezen állt kötélnek, egyrészt kora, másrészt a Szövetséggel való korábbi rossz együttműködése miatt. Nehezményezte Wild Frigyes állandó beavatkozását a lap szerkesztésébe, a segítség hiányát, az elvárások folyamatos változtatását s a rossz munkafeltételeket. A minisztérium munkatársai azzal győzködték, hogy a főtitkárnak elég feladata van más területen, így ideje sem lesz a szerkesztésbe beavatkozni.[1165]

A főtitkár és a főszerkesztő viszonya azonban a továbbiakban sem változott. Wild napi szintű beavatkozási kísérleteit, számonkérését Frank László nehezen viselte. „Hidd el, Wild elvtárs, hogy nem figyelem hiánya az, amikor egyik-másik szövetségi anyag kimarad a lapból. Ti a szövetségben nem ismeritek azokat a súlyos akadályokat, amelyekkel a szerkesztőségnek ma a nyomdában állandóan küzdenie kell. Ezen a téren tehát több megértést kérek."[1166]

A főszerkesztő szerint Wild csak számon kért, de nem adott segítséget. „Hónapok óta az a panasz merült fel a Szövetség részéről a lap ellen, hogy nem elég harcias. […] hogy nem polemizálunk a Nyugat-Németországban megjelenő diszszidens lapokkal. Én utaltam rá, hogy ezeket a lapokat nincs módomban megszerezni, mire Te erre vállalkoztál, de az eredményről nem értesítettél. Most kerülő úton arról értesülök, hogy a fent említett lapok már elég régen rendszeresen járnak a Szövetségnek. Arra kérlek tehát, – feltéve, hogy igényt tartasz még a *Neue Zeitung* ilyen irányú harciasságára – küldd át ezeket az újságokat. Mint minden más igaz ügyben, ebben is képviselni fogja a *Neue Zeitung* a pártos szocialista igazság álláspontját"[1167]– írta Wildnek.

Nem megítélhető, hogy a két személy közötti ellentét mennyiben volt politikai, s mennyiben személyes természetű. Mindenestre a politikai hatalom mindkettőjüket megbízhatónak tartotta. Ugyanakkor Wild Frigyes viselkedése azt jelzi, hogy a hatalomba való beágyazottsága, kapcsolati hálója, támogatottsága erősebb volt, hisz úgy ítélte meg, hogy megengedheti magának Frank Lászlóval szemben az elutasító, ironikus, néhol cinikus hangot. A későbbi események ismeretében ez a feltételezése nem volt alaptalan.

Wild válaszában arra hívta fel a főszerkesztő figyelmét, hogy a *Donauschwabé*t, a *Neuland*ot, vagy az *Unsere Post*ot a szerkesztőség is megrendelheti, ha ennek anyagi akadályai lennének, akkor oldja meg csere útján a lapok beszerzését.[1168] Frank Lászlót végül 1962 nyarán nyugdíjazták.[1169]

[1164] Klein, 2016. 92–93.

[1165] MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel. Naményi Géza feljegyzése, 1960. június 15.

[1166] MNL OL XXVIII-I-1 Frank László levele Wild Frigyeshez, 1960. május 9. 29. d.

[1167] MNL OL XXVIII-I-1 Frank László levele Wild Frigyeshez. 1960. augusztus 23. 29. d.

[1168] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Frank Lászlónak. 1960. augusztus. 29. 29. d.

[1169] MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel Frank László levele, 1962. március 26.

A Frank László által jegyzett utolsó lapszám: *Neue Zeitung,* 1962. július 6.

Figyelemreméltó, hogy az '50-es évek végén az NDK Budapesti Nagykövetsége is több ízben foglalkozott a *Neue Zeitung*gal. Míg a közösség tagjai a magyarországi németség problémáira való reflektálást hiányolták, addig a követség kulturális ügyekkel foglalkozó munkatársa eltúlzottnak tartotta, amennyit a lap a német kultúrcsoportokkal, oktatással, hagyományokkal foglalkozik. Kifogásolta, hogy a belés külpolitikai kérdéseket csak felületesen, a második, harmadik helyen tárgyalják. Nehezményezte, hogy a politikai folyamatokat a lap nem megfelelőképpen interpretálja. Így például a két német állam egyesülésének útját a föderációban jelölték meg, s rossz adatokat közöltek az NDK gazdasági céljairól is. Hiányolta, hogy a lap nem foglalkozik a németkérdéssel, nem népszerűsítik az NDK-t, nem leplezik le az NSZK reakciós törekvéseit, nem írnak politikai kommentárokat, és más lapoktól veszik át a cikkeket. Zibelius végül leszögezte, hogy a *Neue Zeitung* nem teljesíti a feladatát, mert nincs benne politika, és kispolgári hazakultusz jeleit mutatja.[1170]

Jellemző, hogy az 1960. február 18-án a *Neue Zeitung*ról tartott megbeszélésre a lap újságíróit meg sem hívták, azon csak Zibelius és a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának munkatársai vettek részt. A követség alkalmazottja szokatlanul határozott hangon jelezte, hogy elégedetlenek a lappal, s újabb személycseréket követelt. Vendégh Sándor azzal védekezett, hogy Háy Gyuláné leváltása óta javulás figyelhető meg, a lap munkatársai „jó elvtársak", perfekt beszélnek németül és kiváló szakemberek. Frank László korábbi kommunista múltját emelte ki, de munkatársait politikailag nullának minősítette. Zibelius nehezményezte azt is, hogy a *Neue Zeitung* nem teljes terjedelmében közölte le az általa rendelkezésre bocsátott anyagokat.[1171]

Vendégh Sándor és Zibelius április végén újabb megbeszélést tartottak, ahol a követség munkatársa újabb anyagokat adott át az NDK fejlődéséről, s abban egyeztek meg, hogy a követség sajtóosztálya ezután rendszeresen küld anyagokat a minisztériumnak, ahonnan a fontosnak ítélt dokumentumokat továbbítják a *Neue Zeitung*hoz. Zibelius ismételten hangsúlyozta, hogy a lapnál változtatásokra van szükség, s a politikai problémák részletesebb megjelenítése szükséges.[1172]

[1170] MFAA Aktenvermerke über Besprechungen des Leiters und Mitarbeiter der Botschaft der DDR in Ungarn mit leitenden Funktionären und Mitarbeitern des ungarischen Außenministeriums und anderer ungarischer Dienststellen und Einrichtungen 1958. [Feljegyzések az NDK nagykövetségének vezetői és munkatársainak a magyar Külügyminisztérium, más hivatalok és intézmények vezető funkcionáriusaival és munkatársaival folytatott megbeszéléseiről] (a továbbiakban: A 15 307) 75–76.

[1171] MfAA Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern den MfAA und der Botschaft Budapest mit ungarischen Funktionären über außen, wirtschafts-, innen-, und kulturpolitische Fragen und Probleme 1960. [Feljegyzések a német külügy és a budapesti nagykövetség munkatársainak magyar hivatalnokokkal kül-, gazdasági, bel- és kultúrpolitikai kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről] (a továbbiakban: A 9127) 51.

Zibelius hangnemét felettesei is túlzásnak tarthatták, mert a feljegyzés azon részét, amely a személycserékre vonatkozott, aláhúzták és a lap szélén „Z. arrogant"/„Z. arrogáns" megjegyzést tették.

[1172] MfAA A 9127 142.

A nagykövetség kulturális és sajtóügyekkel foglalkozó munkatársa a későbbiekben is igényt tartott arra, hogy direkt politikai elvárásait mind a Szövetséggel, mind a *Neue Zeitung*gal szemben érvényesítse. 1961. augusztus 12-én Wild és Zibelius véletlenül találkozott, amikor utóbbi a Szövetség egyik munkatársával a jövő évi naptárba a békeszerződésről készítendő anyagról egyeztetett. Zibelius egyrészt megköszönte Wildnek a magyar parlamenti delegációnak az NDK-ban tett utazásáról a *Neue Zeitung*ban közölt cikksorozatát, másrészt jelezte, hogy Nyugat-Berlin a militarizmus és revansizmus kérdéséhez újabb anyagokat fog küldeni, mert a lap nem foglalkozik megfelelő súllyal ezekkel a témákkal.[1173]

A nemzetiségi lapok „elvi ellenőrzéséért" felelős Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya 1962 tavaszán értékelte, hogy a szerkesztőségek hogyan hajtják végre a politikai hatalom velük szemben támasztott elvárásait. Eszerint feladatuk, hogy „segítséget nyújtsanak a nemzetiségi dolgozók tudatformálásához, fejlesszék politikai és kulturális színvonalukat, serkentsenek a párt- és állami feladatok maradéktalan végrehajtására, s a nemzetiségi dolgozók anyanyelvén mozgósítsanak politikai, gazdasági és kulturális feladatok végrehajtására, s segítsék elő az anyanyelvi művelődést. Tekintettel arra, hogy az országon belül az egyes nemzetiségi rétegek fejlődése különböző fokon áll, a nemzetiségi lapoknak feladatukat az adott nemzetiség történelmi, politikai fejlődési sajátosságának megfelelően kell megoldaniuk".[1174]

Farizeus módon minden lap esetében kifogásolták, hogy a bel- és külpolitikai kérdésekkel csak regisztratív módon foglalkozik, s nem kommentálja, értelmezi az eseményeket. Ugyanakkor valamennyi nemzetiségi lap politikai vonalvezetését megfelelőnek ítélték. Mindegyik esetében fölvetődtek a nyelvi problémák, mert az újság potenciális olvasói nem ismerték az irodalmi nyelvet. Ezért például a *Ludové Noviny* a nehezebb, nem közhasználatú szavakat magyarul is közölte. Az értékelés szerint a *Neue Zeitung* feladata a legösszetettebb, „mivel a „német nemzetiségnél még széles körben tapasztalhatók nacionalista és klerikális nézetek, sokan szoros kapcsolatot tartanak fent nyugatra települt [sic!] családtagjaikkal, akiken keresztül erős a burzsoá ideológia befolyása".[1175] Kritikaként fogalmazódott meg az is, hogy a *Neue Zeitung* nem közöl a Szövetség főtitkára, illetve munkatársai által írt cikkeket, ezért abban nem tükröződik a szervezet tevékenysége. A munkatársak – Hambuch Géza kivételével – nem ismerik eléggé a közösség problémáit, a szerkesztőség tagjai keveset tartózkodnak terepen. Nem valósítják meg a kollektív szerkesztés elvét, és nem működik a szerkesztőbizottság sem. Összességében

[1173] MfAA Vermerke über Unterredungen von Diplomaten der Botschaft der DDR in Ungarn mit Funktionären des Außenministeriums und anderer Diensstellen Ungarns sowie mit Diplomaten der Vertretungen von Drittenstaaten in Ungarn 1961. [Feljegyzések az NDK Budapesti Nagykövetségének diplomatái, a magyar Külügyminisztérium funkcionáriusai és más hivatalnokok, valamint harmadik országbeli diplomatákkal folytatott megbeszélésekről] (a továbbiakban: A 16 253) 44–46.

[1174] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e./1965. és Pártállam, 2003. 338.

[1175] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e./1965. és Pártállam, 2003. 338.

a *Neue Zeitung*ot rutinos újságírók által szerkesztett lapnak minősítették, amely azonban a lehetőségektől és a politikai szükségletektől elmaradt.[1176]

A nemzetiségi lapok 4–6 fővel látták el feladataikat. Figyelembe véve a napi szintű politikai beavatkozásokat, a kor technikai lehetőségeit – gépkocsi, telefon, fax hiánya –, a nyomdával való együttműködés nehézkes voltát, az újságírók korántsem voltak könnyű helyzetben.

40. TÁBLÁZAT: *A szerkesztőségek munkatársi összetétele, 1962*[1177]

	Neue Zeitung	Foaia Noastra	Narodne Novine	Ludové Noviny
Felelős szerkesztő	1	1	1	1
Olvasószerkesztő	1	1	1	1
Rovatvezető	2	–	1	1
Tördelőszerkesztő	–	–	1	1
Belső munkatárs	1	2	2	1
Gépírónő	1	1	1	1
Hivatalsegéd	1	1	1	1

Nem vált eredményesebbé a lapok újraindulását követő fél évtizedben terjesztésük sem. Egy lap iránti elkötelezettséget, az azzal való megelégedettséget (is) jelzi, az előfizetők száma. A statisztikai adatok alapján a román nyelvű lap példányainak 61%-a, a szlovák és délszláv nyelvű lapnak 40–42%-a, míg a *Neue Zeitung*nak csupán 16%-a került előfizetéssel az olvasókhoz. Az újságárusi forgalomba kiadott remittenda nagyságáról nincsenek adataink, de azt vélelmezzük, hogy ilyen módon csak kevés példányszámot adtak el. Egy-egy településen alkalmanként megemelhette a lapeladást, ha az adott számban helyi relevanciájú cikk jelent meg.

41. TÁBLÁZAT: *A nemzetiségi lapok terjesztési adatai, 1962*[1178]

Lapok	Megjelenő átlagos példányszám	Egyéni és közületi előfizetés	Árusításra kiadott	Térítetlen
Neue Zeitung	3850	625	3058	167
Foaia Noastra	670	412	48	210
Narodne Novine	1570	654	784	132
Ludové Noviny	1180	470	525	185

[1176] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e./1965. és Pártállam, 2003. 339.

Frank László személye elleni támadásnak vette az értékelést. Az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztályának írt hosszú levelében cáfolta a kritikai észrevételek jó részét, s a Wild Frigyes és közte elmérgesedett viszonyra vezette vissza. – MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel. Frank László levele, 1962. március 26.

[1177] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e./1965. és Pártállam, 2003. 345.

[1178] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e./1965. és Pártállam, 2003. 345.

A négy nemzetiségi lap éves költségvetése a '60-as évek elején 2 320 000 Ft volt. A lapeladások csak minimális bevételt jelentettek. A nemzetiségi lapok kiadásának költségeit 91–99%-ban az állam fedezte.[1179]

A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya a lapok további működésére vonatkozóan a következőket javasolta: a nemzetiségek helyzetéről, életkörülményeiről nagyobb terjedelemben és színesebben írjanak. Tekintettel a mezőgazdaság kollektivizálásának véghajtására, több agitatív, mozgósító riport közlését kérték. A kultúra, oktatás, nyelvápolás területéhez kapcsolódóan az intézmények belső életét, a művészeti csoportok tevékenységét kritikusan bemutató írásokat vártak. Egyértelművé tették, hogy a lapok szerkesztőségei és a szövetségek közötti viszony nem mellérendelt. Előírták, hogy a felelős szerkesztők meghatározott időközönként számoljanak be a főtitkároknak, s a lap munkatervét egyeztessék. Miután a társadalmi szerkesztőbizottság ekkor még csak a *Narodne Novine*nél működött, előírták, hogy a német, román, szlovák lapnál is hozzák létre ezeket a testületeket. Nehezítette a lapok működését, hogy hiányoztak a közösségeket jól ismerő munkatársak is. Ezért a minisztérium az újságíró-utánpótlás biztosítása érdekében azt javasolta a szövetségeknek, hogy már egyetemi tanulmányaik alatt válasszanak ki nemzetiségi származású fiatalokat, és foglalkozzanak velük. Részletesen foglalkozott az értékelés a terjesztés problémáival is. A példányszámeladások növelése érdekében arra utasította a szövetségeket, hogy „szinte minden megmozdulásukat" használják ki a lapok reklámozására. A társadalmi bizottságok tagjainak bevonásával bővítsék ki a helyi lapterjesztő hálózatot, és fokozottabb mértékben támaszkodjanak a nemzetiségi iskolák úttörő- és KISZ-szervezeteire. A nemzetiségi tannyelvű általános és középiskolák, diákotthonok, valamint az érintett megyék, járások és községek könyvtárai számára pedig kötelezővé tették a megrendelést.[1180]

A következő hónapokban a szövetségek főtitkárai javaslatot tettek lapjaik megújítására. A tervezetekben azonban szinte kizárólag a minisztériumi értékelésben tett megállapításokat ismételték meg, a felsorolt konkrétumok – rovatstruktúra, tartalmi kérdések – pedig inkább a változatlanság fönntartását jelezték.[1181]

Frank László menesztését követően Kertész György[1182] vette át a *Neue Zeitung*ot. Kertész a Magyar Rádió Német Szekciójának vezetőjeként dolgozott, kikérésére azt követően került sor, hogy a Szövetség és a minisztérium nem talált más alkalmas személyt a főszerkesztői teendők ellátására. A Rádió fél évre engedélyezte Kertész távozását. Figyelemreméltó, hogy Wild a személycserét ki akarta használni arra, hogy saját személyes befolyását a lapnál megerősítse. Az 1962. július 13-ai lapszámot ő jegyzi főszerkesztőként, Kertész Györgyöt felelős szerkesz-

[1179] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e./1965. és Pártállam, 2003. 345.

[1180] MNL OL M-KS 288. f. 35. cs. 9. ő. e./1965. és Pártállam, 2003. 343–344.

[1181] MNL OL XIX-I-4-g 29. tétel. Javaslattétel a *Neue Zeitung* profiljának kialakítására, 1962. június 11.

[1182] Személyére vonatkozó egyéb adatot nem sikerült föllelni.

tőként tüntették föl. A minisztérium utasítására Wild visszalépett, s a következő lapszámot már Kertész jegyzi, de nem főszerkesztőként, hanem szerkesztőként. Eredeti szándékát tehát nem sikerült keresztülvinnie, s vélhetően a lapot irányító személy feladataiban és kompetenciájában sem következett be változás, de megerősítette a *Neue Zeitung* Szövetség alá rendelését.[1183]

A Szövetség az év végén sem tudott megfelelő főszerkesztőjelöltet állítani, ezért Wild 1962 novemberében azért lobbizott, hogy Kertész félállásban továbbra is elláthassa a főszerkesztői teendőket. Kérését azzal indokolta, hogy vezetése alatt sikerült stabilizálni a szerkesztőség munkáját, s ettől nyilván nem függetlenül a lap színvonala emelkedett.[1184] Wild Hambuch Géza kinevezésétől sem zárkózott el, de korainak tartotta, és időt akart nyerni, kérését azonban a pártvezetés nem akceptálta.[1185] Wild kénytelen volt álláspontját megváltoztatni, végül 1963. február 20-án a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának írt levelében kérte, hogy Hambuch Gézát átmeneti időre bízzák meg a főszerkesztői teendők ellátásával.[1186]

Az új főszerkesztő nem volt irigylésre méltó helyzetben. Wild javaslata azt jelezte, hogy kételyei Hambuch személyével kapcsolatban továbbra is fennálltak, s csak az alkalmas jelölt megtalálásáig látott benne megoldást. Nem örökölt stabil újságírói gárdát sem. A szerkesztőségben belső munkatársként csupán Ember Mária[1187] dolgozott. Baternay Béla[1188] volt olvasószerkesztő ekkor már hónapok óta kórházban feküdt. Hambuch megbízása után röviddel a Szövetség munkatársai közül Áts Erikát átvették, majd szeptemberben gyakornokként Mayer Éva[1189] került a *Neue Zeitung* állományába.[1190] A hat újságírói státuszból még fél év múlva

[1183] Az 1962. július 13-i számban közlik az időközben megalakított szerkesztőbizottság összetételét is: Geza Hambuch, Georg Hidas, Dr. Claus Hutterer, Dr. Anton Madl, Katharine Ostheimer, Zoltán Paulinyi, Anton Reger, Georg Sárosi-Schoblocher, Paul Schwalm, Dr. Karl Vargha.

[1184] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Szirmai Istvánnak. 1962. november 27. 29. d.

[1185] MNL OL XXVII-I-1 Haynal Kornél és Wild Frigyes levélváltásai, 1962. december 6. és 1963. február 5. 29. d.

[1186] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Detre Lászlónak, 1963. február 20. és Naményi Géza levele Wild Frigyeshez, 1963. február 21. 29. d.

Az utolsó lapszám, amelyet Kertész György jegyzett szerkesztőként, 1963. február 22-én jelent meg. A lap olvasóit rövid cikkben tájékoztatták a szerkesztőváltásról. Kertész a szerkesztőbizottság tagja maradt. Más elfoglaltságaira hivatkozva ekkor távozott viszont a testületből Dr. Anton Madl és Katharine Ostheimer.

[1187] Ember Mária, 1950-ig Elsner Mária (1931–2001): Író, újságíró, kritikus, műfordító. 1961-től a *Neue Zeitung* munkatársa, 1965-től rovatvezetője. 1974-től a *Pesti Műsor,* 1976-tól a *Magyar Nemzet* munkatársa. 1987-ben nyugalomba vonult. – Új Magyar Irodalmi Lexikon. (Főszerk. Péter László). Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 541.

[1188] Baternay Béla (1917–1963): Újságíró, műfordító. 1961–1963-ban a *Neue Zeitung* munkatársa. – *Új Magyar Életrajzi Lexikon* I. (Főszerk. Markó László). Budapest, Magyar Könyvklub, 2001. 496.

[1189] Mayer Éva (1944–): Újságíró, író, fordító. Pécsett jogi diplomát szerzett, 1965-ben elvégezte a MÚOSZ újságíró-iskoláját. 1963–1991 között a *Neue Zeitung* riportere, a belpolitikai és a kulturális rovat munkatársa. – *Ki kicsoda a hírközlésben?* (Szerk. Bodrits István–Viczián János.) Szekszárd, Babits Kiadó. 1994. 208.

[1190] MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel. Hambuch Géza levele Sarlós Istvánnénak, 1963. október 23.

is három betöltetlen volt, és nem volt a lapnak németül tudó tördelő- és olvasószerkesztője sem.[1191] Ezért a főszerkesztő javasolta Krix György alkalmazását, aki ekkor már évek óta a lap külső munkatársaként dolgozott. Bár Hambuch kihangsúlyozta, hogy „Krix elvtárs ma helyesen ítéli meg a lenini nemzetiségpolitika gyakorlati megvalósítását", tekintettel arra, hogy korábban nacionalista nézetei miatt távolították el a Szövetség munkatársai közül, nem volt elegendő érv állandó alkalmazásához".[1192]

A *Neue Zeitung* első öt évének elemzése alapján megállapítható, hogy mind struktúrája, mind tartalma, mind a kérdések interpretációja alapvetően megegyezett a *Freies Leben*nel. A Német Szövetség 1960. évi munkaértekezletén is arra buzdították a szerkesztőséget, hogy még agitatívabb, harcosabb legyen, küzdjön a nacionalizmus és sovinizmus maradványai és az NSZK revansizmusa ellen, az NDK és más baráti országok eredményeiről pedig hangsúlyosabban számoljon be.[1193]

Óvatos nyitás és útkeresés, nyilván a minisztérium utasításával összhangban, 1962-től figyelhető meg. A régi rovatokat egyrészt megszüntették, másrészt átnevezték, és informatívabb tartalommal töltötték meg. Lényegesen tetszetősebb lett a lap tördelése, több képet – sőt képriportokat is – közöltek. (42. TÁBLÁZAT)

Továbbra is helyet kaptak a lapban mind a külpolitikai írások, amelyek középpontjában az NDK és NSZK kapcsolatának elemzése állt, mind a belpolitikai cikkek, amelyek Magyarország gazdasági fejlődésével és aktuális politikai eseményekkel – választás, szocialista országokkal való viszony – foglalkoztak. Jelentősen csökkent az ismeretterjesztő, kis színes híreket, információkat közlő rovatok súlya. Az újonnan indított rovatok célja egyrészt a tájékoztatás, másrészt a nemzetiségi kultúra és a nyelv megőrzésének elősegítése, a közösségi identitás erősítése, harmadrészt a közösségi események, hírek személyessé tétele. Így ezentúl rendszeresen közölték a Pécsi Rádió német adásának műsorát és a Magyar Rádió heti rendszerességgel sugárzott, a kitelepítettek és itthon maradt családtagok kapcsolattartását is szolgáló, *Gruss und Kuss* adásának vételi lehetőségét. A színvonalas

[1191] MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel. Hambuch Géza levele Sarlós Istvánnénak, 1963. október 23.

[1192] MNL OL XXVIII-I-1 Hambuch Géza levele Wild Frigyeshez, 1963. augusztus 1. 29. d.

[1193] Erre vonatkozóan lásd a következő cikkeket: 15 Jahre nach der Befreiung Deutschlands. Friedensvertrag mit Deutschland sichert den Weltfrieden. Aus der DDR wurde uns geschrieben. [15 évvel a felszabadulás után. A békeszerződés Németországgal biztosítja a világbékét. Az NDK-ból írták]. *Neue Zeitung,* 1960. május 6. 1.; Chuschtschow für Abrüstung und gegen Provokation. Appel an die Westmächte vor der Gipfelkonferenz. [Hruscsov a leszerelésért és a provokáció ellen. A nyugati hatalmak felhívása a csúcstalálkozó előtt]. *Neue Zeitung,* 1960. május 13. 1.; Kann der Volksbund reingewaschen werden? Dr. Endre Arató: Randbemerkungen zu einigen „historischen" Arbeiten Johann Weidlen's. [Tisztára lehet mosni a Volksbundot? Széljegyzetek Johann Weidlein „történeti" munkájához]. [1–3.] *Neue Zeitung,* 1960. október 14. 3., 1960. október 21. 3., 1960. október 28. 3.; Die deutschen Werktätigen in Ungarn pflichten der Politik der Regierung in der Deutschen Fragen bei. Die Parlamentsrede des Abgeoerdneten dr. Friedrich Wild. [A magyarországi német dolgozók helyeslik a kormány német kérdésben folytatott politikáját. Wild Frigyes parlamenti beszéde.]. *Neue Zeitung,* 1960. december 16. 3.

42. TÁBLÁZAT: *A* Neue Zeitung *rovatstruktúrája, 1960–1963*

Rovat neve	Tartalma	1960	1961	1962	1963	Megjegyzés, gyakoriság
Címlaphasáb	Valamilyen aktualitásból kiindulva a szocializmus tökéletességét hangsúlyozó írások.	×	×	×	×	Szinte minden számban megtalálható, Frank László főszerkesztősége alatt kizárólag ő írta.
Vezércikk	Aktualitáshoz kapcsolódó, bel- vagy külpolitikai esemény ismertetése.	×	×	×	×	
Folytatásos elbeszélés	Néhány példa a közölt művekre: Romeo und Julia auf dem Dorfe; Unterwegs nach Ravensbrück; Blut und Wasser. Eine Reportage aus der Vergangenheit von Josef Wilhelm; Thomas Mann: Wie wie Bauschan gewannen; Edgar Allen Poe: Die Mondfahrt des Hans Pfaal.	×	×	×	×	1962 közepétől a Menschen und Werke rovat részeként.
Von Woche zu Woche	Érdekességek, rövid hírek itthonról és külföldről.	×	×	×	×	1962 őszétől Gehört-gesehen-notiert a rovat címe.
Politik der Woche	Rövid összefoglalók külpolitikai eseményekről.	×			×	1960 telén megszűnik. 1963-tól újraindítják, de nagyon rövid, egymondatos hírekkel: Chronik der Woche, Von Woche zu Woche.
Nachrichten aus dem „Wunderland“	Hírek az NSZK-ból.	×				
Welt der Frau	Nőtanácsok eseményei, női gyűlések, tippek és trükkök háziasszonyoknak, gyermeknevelési tanácsok.	×	×	×	×	1962 nyarától rovetmegjelölés nélkül, majd ősszel újra visszatér, de nem minden számban jelent meg.
Haus und Hof	Mezőgazdasági hírek.	×	×	×	×	1962-től nincs rovatmegjelölés. Was soll der Landwirt lesen alrovata van.
Ratschläge des Hausarztes	Egészségügyi tanácsok.	×	×	×	×	Neve egyes esetekben Medizinischer Ratgeber, Kleine Gesundheitsregeln, Hier spricht der Arzt.

Rovat neve	Tartalma	1960	1961	1962	1963	Megjegyzés, gyakoriság
Für unsere Jugend	Hírek a KISZ-ről, ifjúsági kezdeményezésekről, rövid novellák, versek, dalok, találós kérdések, érdekességek, rejtvények, rajzok, viccek, vegyes hírek.	×	×	év közepétől átalakul	×	1962 őszétől Für unsere junge Leser / Kinderecke címmel.
Sport	Sporthírek, anekdoták, érdekességek főleg külföldről.	×	×	év közepéig		1960. júniustól beolvad a Sport aus der Heimatba, 1962-ben Sportmosaik néven fut.
Aus der Heimat	Hazai sporthírek, városi, falusi sportaktivitásról.	×				
Humor	Viccek.	×	×	×	×	
Rejtvény	Különböző néven fut (pl. Silbenrätsel).	×	×	év közepéig		1962 júniustól megszűnik.
Film der Woche	Filmajánló.	×		×	×	Nem minden számban, csak alkalmanként.
Briefkasten	Olvasói levelek.			×	×	1962 augusztus végétől Wir antworten címen.
Die Wand als Turnlehrerin	Mozgásra buzdítás, tippek.	×				
Der Jurist hat das Wort	Jogi tanácsok: válasz írásos megkeresésekre.		×			
Nachrichten aus Sopron und Umgebung	Vegyes hírek Sopron és környékéről.	×	×	×		1960 nyár végétől rendszeresen.
Kultur-nachrichten /Nachrichten aus der Provinz		×	×	×	×	1960 ősz végétől rendszeresen.
Unsere Kurz-geschichte	Rövid történetek.			×		1962 nyarától rendszeresen.
Zeit im Bild	Vegyes képek rövid szöveggel.			×	×	1962 nyarától rendszeresen.
Radio Pécs és Gruss und Kuss	Rádióműsor.			×	×	1962 nyarától rendszeresen.
Familien-chronik	Házasság, születés, halál hírek.			×	×	1962 szeptemberétől rendszeresen.
Neue deutsche Bücher in ungarischer Sprache	Könyvajánló, később Neue Bücher aus der DDR, Deutsche Klassiker auf ungarischer Sprache.		egy	év közepétől	×	Alkalmanként visszatérő.

Rovat neve	Tartalma	1960	1961	1962	1963	Megjegyzés, gyakoriság
Menschen und Werk	Kortárs német írók művei, 1963. nyártól magyar kortárs költők-írók is.			×	×	1962 őszétől rendszeresen.
Aus unserer Vergangenheit	Svábok múltjának bemutatása.			×	×	1962 közepétől rendszeresen.
Muttersprache	Német dialektusok bemutatása.			×	×	1962 közepétől rendszeresen.
Über-lieferungen-Gegenwart-Aufbau	Németek szerepe a magyar városok történetében.			×	×	1962 közepétől, majd 1963-tól falvak bemutatása: Vergangenheit und Gegenwart rovatcímmel.
Für unsere Kulturgruppen	Táncok és népdalok, versek, előadások a kultúrcsoportok számára.			×	×	1962 őszétől rendszeresen.
Leser berichten	Helyi hírek olvasók tollából.				×	1963 tavaszától rendszeresen.

irodalmi alkotásokon túl a közösség nyelvi kötődéseinek megőrzését szolgálta a *Sprachecke / Nyelvrovat* és a *Muttersprache/Anyanyelv* rovat. Míg előbbi az irodalmi német nyelv egyes szabályait mutatta be különböző példákon keresztül, addig utóbbi a magyarországi német dialektusokból hozott példákat. A nyelv megőrzését, fejlesztését szolgálta, de az általános tájékozódást is elősegítette a *Menschen und Werke / Emberek és művek* rovatban a német kortárs irodalom egy-egy kiemelkedő alakjának bemutatása, illetve írásának közlése. A kulturális ajánló szerepét töltötte be a filmajánló, illetve a *Neue Bücher aus der DDR / Új könyvek az NDK-ból* rovat is. A művészeti csoportok munkáját segítette, hogy a *Für unsere Kulturgruppen / Kultúrcsoportjaink számára* cím alatt rendszeresen közöltek tánc- és népdalleírásokat. A korábbiaktól eltérően a közösség múltjához kapcsolódóan több rovatot is indítottak. Így az *Aus unserer Vergangenheit / Történelmünkből* rovat cikkei különösen a betelepítés időszakával foglalkoztak, míg az *Überlieferung-Gegenwart-Aufbau / Áthagyományozás-Jelenlét-Építés írásai* azt járták körbe, hogy milyen szerepet játszottak a németek a magyarországi városok fejlődésében. Némiképp erősítette a lap a közösségen belüli kommunikációt, s személyessé próbálták tenni a híreket. A *Briefkasten / Postaláda* rovatban lényegesen nagyobb terjedelemben közöltek olvasói leveleket, s a *Familienchronik / Családi hírek* alatt lehetővé tették születési, házassági és halálozási hírek megjelentetését. Az egy-egy települést, személyt bemutató írások életszerűbbekké váltak, a riportokat képekkel gazdagon illusztrálták. Ekkor vált általánossá, hogy a cikkekben a magyarországi települések neveit először németül, majd zárójelben magyarul adták meg.

A súlyponteltolódást a tördeléssel is kifejezésre juttatták. A címlapon már nemcsak a kül- és belpolitikai témájú vezércikkek domináltak, ezek mellett a nemzetiség mindennapi problémáit bemutató írások is helyet kaptak. Általánossá vált, hogy egy-egy téma kapcsán német lapokban – *Die Welt, Der Spiegel, Frankfurter Rundschau, Hamburger Abendsblatt, Wochenpost, Süddeutsche Zeitung, Westdeutsche Tageblatt, Die Tat, Stern* – megjelent cikkekre is hivatkoztak, illetve idéztek ezekből. A lap megújítása egyértelműen pozitívnak tekinthető. Bár természetesen így is megadta a császárnak, ami a császáré, azaz a bel- és külpolitikai kérdéseket a politikai hatalom elvárásai szerint tárgyalta, emellett azonban a korábbiakhoz viszonyítva több, aktuálisabb, érdekesebb és színesebb tartalommal a közösséget is igyekezett megszólítani.

Bár a lap megújítását – mint fentebb ismertettem – a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya is szorgalmazta, a belügy a folyamat kontrollálására nem tartotta elegendőnek a minisztériumi ellenőrzést, a szerkesztőség egyik munkatársát beszervezték. Az „Árvácska" fedőnéven jelentéseket író ügynök már Kertész György tevékenységét is a „szocialista újságírástól való eltávolodásként" jellemezte. Hambuch Géza kinevezése után a helyzetet még aggasztóbbnak értékelte, mert a szerkesztőségben a német nemzetiség hátrányos helyzetére, illetve a nem megfelelő anyanyelvi oktatásra vonatkozó kritikai észrevételek is elhangzottak.[1194]

Az 1958-as párthatározat hatására a nemzetiségpolitika valamennyi területén restriktív intézkedéseket hajtottak végre. A *Neue Zeitung*nál 1962-ben megindult megújítási folyamatot néhány hónap múlva csírájában elfojtották, amire a pártvezetés a tótvázsonyi esetként elhíresült cikket használta fel. Wild Frigyes 1963. augusztus végén szóbeli bejelentést kapott, hogy Tótvázsonyban a helyi vezetés a szülők kérése ellenére sem hajlandó bevezetni a német oktatást. A főtitkár Joób Tamást, a *Neue Zeitung* külsős munkatársát kérte meg, hogy a helyszínen tájékozódjon. Az újságíró beszámolóját követően Wild immár a Szövetség egy munkatársát, Szeitl Ferencet és Joób Tamást további tájékozódásra kérte. A kiküldöttek jelentése szerint Tótvázsonyban a szülők Wild 1958-as parlamenti választási beszédét követően – amelyben a németek oktatási jogait is részletezte – kérték a német nyelv tanításának bevezetését. Földesi Lajos, az általános iskola igazgatója azonban nem tett eleget az 50-60 szülő kérésének, csupán heti két órában, rendkívüli tantárgyként vezették be a német nyelv oktatását. Döntését, bár a faluban mintegy 200 német és 80 magyar család élt, azzal indokolta, hogy Tótvázsony színmagyar község.[1195] Miután a Művelődésügyi Minisztérium 1961-ben megszüntette a német nyelv rendkívüli tantárgyként való oktatását, ezt követő-

[1194] Klein, 2016. 98.

[1195] Ebben a szellemben nyilatkozott a kiküldötteknek Gerencsér Mihály, a község vb-elnöke is: „Ebben a községben egyetlen olyan lakos sincs, aki ma német anyanyelvűnek vallaná magát, nincs a községben egyetlen nemzetiségi lakos". – MNL OL XXVIII-I-1 Joób Tamás és Szeitl Ferenc jelentése az MNDSZ főtitkárának a Tótvázsony község általános iskolájában történő német nyelvoktatás helyzetéről, 1963. szeptember 11. 17. d.

en csak szakköri foglalkozásokon, havi 20 Ft térítés ellenében lehetett tanítani. Bár Schönwald Mária némettanár lemondott a díjazásról, a délutáni időpontra száműzött német szakkörről elmaradoztak a gyerekek. A szomszédos Hidegkútról busszal átjárók eleve nem tudtak részt venni rajta, mert akkor csak este tudtak volna hazautazni. A szülők ismételten kérték a német nyelvoktatás bevezetését. Az iskola igazgatója és a vb-titkár nem tartották elégségesnek, ha a szülők ezt a szándékukat a beíratásnál jelzik. Azt követelték, hogy előttük tegyenek írásbeli nyilatkozatot, miszerint német nemzetiségűek. A szülők a történet ezen pontján keresték meg Wild Frigyest. A helyszíni vizsgálaton részt vett Fejes József, a járási oktatási osztály vezetője is, aki a helyi vezetőket támogatta. A Szövetség tájékozódását rossz néven vette, mondván: „miért akarják Önök mindenáron elnémetesíteni a községet".[1196] Az 1963. szeptember 19-re összehívott értekezleten, a szülők nem merték vállalni német nemzetiségüket.[1197] A főszerkesztő ezt követően adott megbízást Joób Tamásnak a cikk megírására. Wild már korábban elküldte a kiküldöttek jelentését a járási pártbizottságra, de sem erről, sem az elutasító válaszról nem tájékoztatta a lap szerkesztőségét.

Az október 21-én lefolytatott fegyelmi eljárás[1198] jegyzőkönyve szerint egyrészt Wild, Hambuch, Joób is egyetértett abban, hogy a problémát a lapban exponálni kell, másrészt az értelmezés módjában – általános jelenségről van-e szó, milyen hangnemet használjanak – kezdettől fogva voltak nézeteltérések. De ezek mértéke és tartalma nem meghatározható, hiszen a fegyelmi tárgyaláson elhangzott eltérő kijelentések – ki mikor látta a cikket, milyen javításokat tett, illetve milyen változtatásokkal tartotta közölhetőnek – már a felelősség el-, illetve áthárítását szolgálták. Annyi bizonyos, hogy a cikket látta Wild, megtárgyalta a szerkesztőbizottság, s Hambuch, érezve, hogy határokat feszeget, megküldte Fekete Tibornak, a Nemzetiségi Osztály egykori munkatársának is, aki ekkor már két éve a Közoktatási Főosztályon dolgozott. Hivatalosan tehát semmilyen joga nem volt a véleménynyilvánításra. Abban is megegyeztek a vallomást tevők, hogy az eredeti cikket, amely magyar nyelven íródott, Áts Erika fordította le, aki a hangnemét már tompította. Wild kérését a főszerkesztő, miszerint az esetet ne általános problémaként, csupán elszigetelt jelenségként mutassák be, teljesítette, azaz a cikk utolsó bekezdését átírta. Fekete Tibor csak késve látta a cikket, s ahhoz, hogy feletteseinek meg tudja mutatni, vissza kellett fordítania magyarra. „Pénteken dél volt már, mire a tótvázsonyi cikk fordításával elkészültem. Mivel sem Miklósvári

[1196] MNL OL XXVIII-I-1 Joób Tamás és Szeitl Ferenc jelentése az MNDSZ főtitkárának a Tótvázsony község általános iskolájában történő német nyelvoktatás helyzetéről, 1963. szeptember 11. 17. d.

[1197] MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel. Joób Tamás feljegyzése Hambuch Gézának, 1963. október 6.

[1198] A fegyelmi eljárást Aczél György október 14-én rendelte el. A fegyelmi bizottság elnöke Sarlós Istvánné, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője, tagjai: Gönyei Antal főosztályvezető-helyettes, Mészáros György osztályvezető, Szalontay Mihály osztályvezető. – MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel. Aczél György levele Sarlós Istvánnénak, 1963. október 14. és XIX-I-4-g 17. tétel. Jegyzőkönyv, 1963. október 21.

et., sem Fekete elvtárs nem volt ott, Aczélné elvtársnőnek mutattam meg a cikket. Ő is fel volt háborodva rajta. Rögtön írtunk Lugossy elvtársnak egy feljegyzést, de mivel ő sem volt benn, Aczél elvtárshoz vitték, akit egy értekezletről hívtunk ki. Ő állíttatta le a lapot"[1199] – emlékezett.

A *Neue Zeitung* 1963. évi 40. száma (október 4.), benne a kifogásolt *In Totwaschon ging es schief / Tótvázsonyban nem sikerült* című írással azonban már kijött a nyomdából, de terjesztése még nem kezdődött meg. A szerkesztőségbe és a Szövetségbe átadott példányokat összeszedték. Az újranyomott lapban a vezércikket *Dr. Karl Vargha: Sinnvolle Tätigkeit / Értelmes tevékenység* című írására cserélték, így lapszámkimaradás nem következett be, a gyanútlan olvasó az egészből csak annyit érzékelhetett, hogy néhány nappal később jutott az újsághoz.[1200]

Fekete Tibor, néhány nappal a fegyelmi tárgyalást megelőzően valószínűleg a KV Tudományos és Kulturális Osztálya kérésére készíthette el jelentését a *Neue Zeitung*nál végbement változásokról. Bár bevezetőjében maga is elismeri, hogy az elmúlt években már nem tartozott hivatali kötelezettségei közé a lap követése, azt „előbb a Nemzetiségi Osztály vezetőjének kérésére, mivel az osztályon áthelyezésem után nem maradt németül tudó előadó, majd felelősségteljes érdeklődésből figyeltem, miután azt tapasztaltam, hogy a lap hangja, vonalvezetése megváltozott – és úgy érzem – helytelen irányba halad".[1201] – írta.

Fekete úgy értékelte, hogy az irányváltásra 1962 augusztusában került sor, azt követően, hogy Kertész György átvette a lap irányítását. Ezt a megállapítását a következőkkel indokolta: *Paulinyi Zoltán: Pécs oder Fünfkirchen?*[1202] című cikkét követően általánossá vált az a gyakorlat, hogy a németek által lakott helységneveket először németül adták meg, s zárójelben magyarul. A német helynevek használatát tudatosította a Hutterer Miklós által augusztus végén a magyarországi németek nyelvjárásairól indított cikksorozat is. Fekete Tibor kifogásolta, hogy a lapban túl sok írás jelent meg a nemzetiségek egyenjogúságáról, a kölcsönös bizalom hangoztatásáról, az anyanyelvápolás jogosságáról.[1203] Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a német ajkú megnevezésről áttértek az „Ungarndeutsche"-re, amit az NSZK-ba kitelepítettek használnak. Említést sem tesz arról, hogy ezt az önmegnevezést a közösség már évtizedek óta használta. Károsnak ítélte a németek történetét, kulturális teljesítményét vagy az egy-egy kiemelkedő személyiség életútját ismertető írásokat, mert azok a nemzeti érzés felkeltését szolgálják. Különösen nehezményezte a nemzetiségi oktatás kapcsán megfogalmazott kritikai észrevételeket. Ezek közül kiemelte Paulinyi Zoltánnak a négy német nemzetiségi gimnáziumról írt cikksorozatát, amelyben „tapasztalatait felnagyította, bőbeszé-

[1199] MNL OL XIX-I-4-g 17. tétel. Jegyzőkönyv, 1963. október 21.

[1200] Mayer Éva közlése. Sem a kinyomtatott lap egy példányát, sem a corpus delictit jelentő cikket nem sikerült föllelni a levéltári források között. Mindeddig sikertelennek bizonyult a magánszemélyeknél történt érdeklődésem is.

[1201] MNL OL M-KS 288. f. 33. cs. 28. ő. e./1963.

[1202] *Neue Zeitung,* 1962. augusztus 3. 3.

[1203] MNL OL M-KS 288. f. 33. cs. 28. ő. e./1963.

dűen tárgyalta – minden előzetes engedély nélkül".[1204] Fekete interpretációja szerint Vargha Károly, Mádl Antal és Ostheimer Katalin is azért lépett ki a szerkesztőbizottságból, mert nem értett egyet a lap megváltozott szerkesztési alapelveivel.

A jelentés szerint 1963. február 21-én, Hambuch Gézának a kinevezésekor folytatott megbeszélésen Gönyei Antal, a Nemzetiségi Osztály akkori vezetője, és Kriston Károly, a Tudományos és Kulturális Osztály munkatársa is közölték aggályaikat az új főszerkesztővel és a főtitkárral. Eszerint bírálták a lapot nem marxista szemléletű cikkei, a német nevek használata, az anyanyelvi oktatás hibáit feltáró írásai miatt. Kifogásolták a cikkek „szabados szellemét, veszélyes fogalmazásának, exponálásának módját".[1205] A figyelmeztetés azonban nem használt. Jelentésében Fekete Tibor nehezményezte, hogy az elmúlt hónapokban már nemcsak a földrajzi neveket, de magyarosított családnevek esetén az eredeti változatot is megadták, s hogy a vezércikkek túlnyomó többsége a németség jogaival, kötelezettségeivel, a Szövetség munkájával, illetve az oktatással foglalkozik. Ugyanakkor a politikai írások csak a külpolitikai események leírására és magyarázatára szorítkoznak, s alig van belpolitikai kérdésekkel foglalkozó cikk. Politikai szempontból különösen károsnak ítélte, hogy a lap beszámolt a dél-bácskai Szentfülöpről a háború alatt Magyarországra menekült, majd itt maradt mintegy 50 személy 1963. július 28-án Budapesten megtartott találkozójáról. A rendezvény apropóját a település 200 éves fennállásának megünneplése adta.[1206] Hasonlóan súlyos megítélés alá esett Hambuch Géza: *Unsere Liebe zur Heimat / Szeretetünk a szülőföld iránt*[1207] című cikke, amelyben a szerző azt fejtegeti, hogy miért lenne az összeegyeztethetetlen, hogy valaki német, s egyúttal szereti szülőföldjét, Magyarországot is. Fekete értékelése szerint a cikk „csak arra volt jó, hogy zavart, bizonytalanságot keltsen az olvasókban. […] Számos válasz érkezett a laphoz e cikkel kapcsolatban […], amelyek ismét félelemről, tartózkodásról, az állampolgári hűségről, jogról és kötelességről, német nyelvű prédikációról és ezért örömkönnyekről szólnak".[1208]

Rendkívül aránytalannak ítélte az irodalmi, filmajánló és a lap utolsó oldalán lévő *Zeit im Bild / Az idő, az események képekben* rovat összeállítását. Kifogásolta, hogy az ajánlott 38 film közül 24 kapitalista országban készült. A 14 szocialista országban gyártott film közül 9 magyar volt. Bár valamennyivel jobb arányokat mutatott a lap képrovata, a jelentéstevőnek ez is elfogadhatatlan volt. A 251 képnek több

[1204] MNL OL M-KS 288. f. 33. cs. 28. ő. e./1963.

[1205] MNL OL M-KS 288. f. 33. cs. 28. ő. e./1963.

[1206] Krix György: Gedenkfeier der Heimat. 200jähriges Jubiläum der Ansiedlung von Filipova. [Emlékezés a hazára. A Szentfülöpre való betelepítés 200 éves évfordulója] *Neue Zeitung,* 1963. augusztus 2. 7.

[1207] *Neue Zeitung,* 1963. augusztus 30. 1.

A következő lapszámokban a vezércikkre érkezett reflexiókat is közölték. Lásd erre vonatkozóan *Neue Zeitung,* 1963. október 4. 5. és október 11. 7.

[1208] MNL OL M-KS 288. f. 33. cs. 28. ő. e./1963.

mint a fele külföldi vonatkozású volt, amelyek közül 20 a Szovjetunióban készült, 13 a környező szocialista országokban, 14 az NSZK-ban, s csak 5 az NDK-ban.[1209]

A Tótvázsonyról írt cikk tehát a fegyelmi eljárásnak csupán az apropóját adta, valójában csak az alkalomra vártak, hogy a főszerkesztő és a főtitkár felelősségre vonása révén a *Neue Zeitung* ismét „friss és pártos" legyen. A fegyelmi bizottság Wild Frigyes politikai elkötelezettségét nem kérdőjelezte meg, de határozatlan, gyönge vezetőnek tartotta. Hibájául rótták fel azt is, hogy nem adott kellő segítséget a főszerkesztőnek. Hambuch Gézát nacionalistának minősítették, de tapasztalatlanságát mentségére hozták föl. Mindketten túlterheltségükkel védekeztek, a főszerkesztő csak abban tartotta magát hibásnak, hogy a lap első oldalán és ilyen nagy terjedelemben hozták a cikket.[1210] Végül mindkét személyt elmarasztalták. Súlyosbította a helyzetüket, hogy a fegyelmi eljárás után az *Unsere Post*ban is reagáltak az esetre. A *Nach der Krise von Tótvázsony I. /* A *tótvázsonyi válság után I.*[1211] című cikkben éles kritikát fogalmaztak meg a Szövetséggel szemben. Megkérdőjelezték, hogy valóban a közösség érdekében tevékenykedne, Wildet pedig túlzottan alkalmazkodónak tartották. A következő cikkben Hambuch tevékenységét méltatták, amelynek következtében a *Neue Zeitung* informatív, érdekes, olvasható újsággá vált.[1212]

A Nemzetiségi Osztály a fegyelmi eljárás után, bár megfelelő személy nem állt rendelkezésre, azt szerette volna elérni, hogy a főszerkesztő önként mondjon le, azaz feltűnés nélkül akartak pontot tenni az ügy végére. Hozzájárultak ahhoz, hogy Hambuch Géza a lapnál maradjon, sőt még az is szóba került, hogy lemondása után addig, amíg nem találnak mást, továbbra is őt bízzák meg a főszerkesztői feladatok ellátásával. Hambuch azonban nem mondott le, arra hivatkozott, hogy az ő munkáltatója a Tájékoztatási Hivatal vezetője, aki viszont támogatásáról biztosította. Nyilvánvaló volt azonban, hogy elmozdítása csak idő kérdése. Hambuch Gézát 1965. január 7-én mentették föl a főszerkesztői teendők alól, de szerkesztőként ott maradhatott a lapnál.[1213] Wild elismerte, hogy a lap súlyos káderproblémái megnehezítették a főszerkesztő helyzetét, de ez nem menti fel az alól, hogy működése alatt olyan cikkek is megjelentek, „amelyeknek tartalma nem tükrözte szocialista világnézetünket, állásfoglalásunkat", ráadásul nem ismerte el hibáit sem.[1214]

Hambuch megítélése felmentése után is ambivalens maradt: „megállapítható, hogy a volt főszerkesztő, Hambuch Géza ottléte bizonyos fokig tehertételt, bizonyos fokig előnyt jelent a szerkesztőség vezetése számára. Nevezett mint főmunkatárs igen nagy ellenőrzésre szorul, miután nacionalista ábrándjairól úgy látszik

[1209] MNL OL M-KS 288. f. 33. cs. 28. ő. e./1963.

[1210] XIX-I-4-g 17. tétel. Jegyzőkönyv, 1963. október 21.

[1211] MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel; *Unsere Post,* 1964. március. 29. 1.

[1212] Nach der Krise von Tótvázsony II. [A tótvázsonyi válság után II.] – MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel; *Unsere Post,* 1964. április 12. 2.

[1213] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Szamosi Károlyhoz. 1965. január 7. 31. d.

[1214] MNL OL XXVIII-I-1 Wild Frigyes levele Mészáros Györgynek, 1965. január 16. 29. d.

nem tud letenni. Ugyanakkor azonban megállapítható, hogy a jelenlegi ellenőrzés tartóssága mellett, mint a területet ismerő rutinos szerkesztő, jól használható".[1215]

Hambuch Géza utóda a főszerkesztői poszton Gráber György,[1216] a Magyar Rádió külpolitikai rovatának munkatársa lett. A visszarendeződés hatására a lap ismét teljesen érdektelenné vált a közösség tagjai számára. A példányszámeladások csökkentek, amit a Szövetség a németeknek az állammal szembeni bizalmatlanságával és passzivitásával magyarázott. Sem saját felelősségüket, sem a szerkesztőségét nem említették. Szarka Sándor pilisvörösvári olvasó levelében konkrétabban fogalmazott. A *Neue Zeitung*gal szemben megnyilvánuló elutasítás okait a következőkkel indokolta: A lap hétről hétre egyhangúbb, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mert nem közöl a németség számára érdekes cikkeket. Az egyszerű olvasók számára túl sok az idegen szó, a hosszú körmondatokat alig tudják értelmezni. Szinte csak a bel- és külpolitikai eseményekkel foglalkoznak, holott azokról a *Népszabadság*ból is lehet tájékozódni.[1217]

A németek számára kiadott lapok – *Freies Leben*, *Neue Zeitung* – a '60-es évek végéig egyáltalán nem tudták betölteni a kisebbségi sajtó közösségszervező funkcióját. Természetesen a politikai hatalom nem is ezzel a szándékkal engedélyezte ezeknek a lapoknak a megjelenését. Mind a többségi társadalom, mind a kisebbség sajtójának fő feladata az volt, hogy a hatalom szolgálólányaként kiszolgálja a felülről jövő elvárásokat, direkt utasításokat. Az országos és a közösséget közvetlenül érintő folyamatokkal, eseményekkel kapcsolatban közölt információk rendkívül szelektívek voltak. Számos témát, különösen a németség 20. századi történelméhez kapcsolódóakat, tabusítottak, s jórészt reflexió nélkül maradtak a közösség egzisztenciális integrálódásának égető kérdései is. Nem teremtett, nem teremthetett nyilvánosságot a csoporton belül, s csak nagyon korlátozottan tudott eleget tenni a kisebbségi sajtónak a nyelv megőrzésével, a saját értékességérzés, a csoporttudat erősítésével kapcsolatos feladatainak. A Szövetség és a szerkesz-

[1215] MNL OL XIX-I-4-g 26. tétel. Feljegyzés a *Neue Zeitung*gal kapcsolatos problémákról és tennivalókról, 1965. augusztus 25.

Hambuch Géza leváltását követően teljesen nem marginalizálódott, 1967-ben, a lap tízéves jubileuma alkalmából Áts Erikával, Ember Máriával és Erdős Lajosnéval együtt a Szocialista Kultúráért kitüntetésben részesült.

[1216] Gráber György (1909–1984): Újságíró. 1945 előtt a textilkereskedelemben dolgozott, majd a honvédség tisztje, a moszkvai Frunze Katonai Akadémián végzett. 1958–60-ban a Magyar Kereskedelmi Kamarában sajtómunkát végzett. 1960–65-ben a Magyar Rádió politikai munkatársa. 1965–1978 között a *Neue Zeitung* főszerkesztője. – http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi- lexikon-7428D/g-gy-757D7/graber-gyorgy-75A1C/ (Letöltés: 2017. július 15.)

[1217] Klein, 2016. 102–103.

A nemzetiségi lapok példányszáma gyakorlatilag a '60-as évek végére sem változott. A *Neue Zeitung* 4570, a *Ludové Noviny* 1175, a *Narodne Novine* 2850 példányban hetente jelent meg, míg a *Foaia Noastrá*t 950 példányban kéthetente adták ki. Az évenként kiadott kalendáriumok példányszáma a következőképpen alakult: *Deutsche Kalender* 10 000, *Nás Kalendar* 3000, *Narodni Kalendar* 4500, *Calendarul Nostru* 1500. – MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 15. ő. e./1967.

tőség kapcsolata a tárgyalt időszakban mindvégig ambivalens, nem partneri. Miután a politikai felelősség nagyrészt a Szövetség vezetőjét terhelte, Wild Frigyes befolyásának növelésére törekedett. Azt azonban ő is belátta, hogy a „politikai termék" eladása, közvetítése a közösség felé nem lehet hatékony, ha a németség valódi problémáival a lap nem foglalkozik. A vita ez utóbbi esetében annak mikéntjén és mértékén volt. Az igen alacsony példányszámeladások folyamatosan a lappal szembeni elégedetlenséget jelezték vissza. A Szövetség azonban az okok kutatásakor megmaradt a technikai jellegű problémák fölsorolásánál.

Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy az 1956-os forradalom hatására a politikai hatalom által rövid ideig elnézett nyitási folyamat a kisebbségi sajtóban – összehasonlítva az oktatási, kulturális területtel – jelentős fáziskéséssel ment végbe. Amikor 1962-ben a *Neue Zeitung* közösség felé fordulása, aktuálisabbá, érdekesebbé tétele megkezdődött, addigra a többi területen már a visszarendeződés is befejeződött. A kérdés tehát az, hogy a minisztérium és a pártvezetés a lap(ok) szakmai megújítását, a profil és a hangnem változtatását, még oly rövid ideig is, miért nézte el. Ekkor ugyanis már végképp nem illeszkedett a keményvonalas nemzetiségpolitika elvárásaihoz.

Összegzés

Munkámban a magyarországi németek 1950–1970 közötti helyzetét alapvetően három szempont – a politikai hatalom céljai, törekvései és azok megvalósításának módja, a közösség, illetve tagjainak reflexiói, valamint az így meghatározható folyamat hatásai – alapján vizsgáltam.

Természetesen a nemzetiségekkel kapcsolatos döntéseket, eljárási módokat nem lehet elvonatkoztatni az országban végbement mélyreható politikai, gazdasági változásoktól. A vizsgált időszakon belül négy alperiódus különböztethető meg: a Rákosi-diktatúra kiépítése, az 1956-os forradalom és szabadságharc, a megtorlások, a régi-új politikai hatalom stabilizációja, illetve a kádári konszolidáció kezdeti évei. A nemzetiségpolitikai döntések csak az ezeket az időszakokat jellemző általánosabb hatalomgyakorlási módok, gazdaság- és kultúrpolitikai törekvések összefüggésében értelmezhetők.

A politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos attitűdjeit mindenekelőtt elvi állásfoglalásai, a párthatározatok, illetve a jogszabályok, döntések alapján vizsgáltam. Közvetlenül a kommunista hatalomátvételt követően a nemzetiségekkel kapcsolatos elvi deklarációk meghatározó toposzává a marxista-leninista nemzetiségpolitikára való hivatkozás vált, miközben annak deformált, sztálinista variánsáról volt szó. Utóbbi a kisebbségek rövid távú asszimilációjával számolt, s e cél határozta meg a nemzetiségekkel szemben alkalmazott eszközeit is.

A magyarországi politikai elit által tételezett, de konkrétan soha meg nem határozott (sztálini)-lenini nemzetiségpolitika elveit egy gyökeresen eltérő helyzetű ország viszonyai és egy teljesen más történelmi szituáció formálta. Pragmatikusan nézve, ezek az elvek adoptálhatatlanok voltak a második világháború utáni Magyarországon. A rájuk való állandó hivatkozás kettős célt szolgált. Egyrészt kifelé a politikai elitnek az e területen is a szovjet mintához, elvárásokhoz való alkalmazkodását demonstrálta, másrészt befelé a vitathatatlan állami autoritás teoretikus megalapozását szolgálta. Emiatt a hangoztatott koncepció, a végrehajtás, illetve annak eredménye szükségszerűen elvált egymástól. Meghatározó eleme volt a koncepciónak az automatizmus elve, ami az osztályhelyzet primátusából kiindulva a kisebbségek hosszabb-rövidebb távon való beolvadásával számolt. A politikai vezetés a proletár internacionalizmusra hivatkozva azt hangoztatta, hogy az egyén identitását a nemzeti hovatartozás helyett döntő mértékben társadalmi osztályhoz tartozása határozza meg. Ebből fakadóan az állampolgári jog-

egyenlőség hirdetésén túl, a külön kisebbségi igények kielégítésével csak átmeneti időre, hatalma megszilárdításáig és taktikai megfontolásokból számolt. A kisebbségi közösségek tagjaitól mindenekelőtt azt várták el, hogy jó állampolgárrá és szocialista hazafivá váljanak. A nemzetiségpolitika lényege tehát a kisebbségek asszimilációjának elősegítése, kikényszerítése volt. S az automatizmus-koncepció alkalmazása a kisebbségpolitika szovjetizálását jelentette, mint ahogyan az az élet más területein – gazdaság, kultúra – is bekövetkezett.

Ebben az értelmezési keretben a politikai hatalom a nemzeti, etnikai identitás mindennemű megnyilvánulását nacionalizmusként értelmezte, amit elítélt, ugyanakkor élt annak társadalomszervező erejével. A háború után végrehajtott belső telepítések következtében a vegyeslakosságú településeken a németek és a magyar telepesek, valamint a bukovinai székelyek közötti konfliktusok – különböző intenzitással – évtizedekig lappangtak, tovább éltek. Míg a magyarországiak önkéntesen, a hatalom által fölkínált gazdasági és politikai előnyökért hagyták el eredeti lakóhelyüket, addig a székelyek menekülését kényszerek idézték elő. Egyik csoport sem rendelkezett azonban megfelelő – tradicionális gazdatudattal párosuló – hozzáértéssel a korábban eredményes német gazdaságok működtetéséhez. A politikailag „pozitív diszkriminációt" élvező telepesek munkaetikája németektől való elmaradásának negatív következményeit azonban jórészt elfedte, hogy a vizsgált korszak kezdetén már rohamtempóban folyt a kollektivizálás, illetve annak elfogadása lett az agrártársadalom megítélésének mércéje. A stigmatizált, vagyonától megfosztott helyi német lakosság ebben a folyamatban csupán megalázott szemtanúja lehetett egykori gazdasága pusztulásának. Érthető módon, más-más okok miatt, az érintett csoportokat frusztrálta a kialakított helyzet. Az alapvetően tehát a politikai hatalom által generált gazdasági-szociális konfliktusokat sok esetben még az '50-es évek végén, a '60-as évek elején is nemzeti(ségi) ellentétként tüntették föl, amivel természetesen a német kisebbségi nacionalizmus meglétét hangsúlyozták, újabb okot szolgáltatva a velük szembeni föllépésre. A magyar társadalomra nézve azonban – Bibó István szavaival élve – nem a rablott holmival való (vissza)élés gazdasági, hanem erkölcsi következményei voltak a legsúlyosabbak. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a helyi vezetés jelentéseiben a szlovákiai magyarok és németek közötti konfliktusok soha nem nemzeti(ségi) ellentétként argumentálódtak.

További meghatározó eleme a vizsgált időszakban a nemzetiségpolitikának, hogy a kisebbségek annak nem alanyai, hanem tárgyai voltak. Már közvetlenül a háború utáni időszakban sem merült fel, később a diktatúra intézményrendszerének kiépítését követően pedig szóba se jöhetett a kisebbségek partnerként való bevonása az őket érintő állami, politikai döntésekbe. A politikai hatalom az '50-es évek elejére fölszámolta a nemzetiségek alulról építkező országos és helyi szervezeteit is. Az érdekképviseletüket ellátni hivatott nemzetiségi szövetségek fölülről létrehozott, nagyon szűk mozgástérrel rendelkező, szigorú kontroll alatt tartott „kirakat"- szervezetek voltak. A nemzetiségi szövetségek minimális létszámmal létrehozott központi apparátusai egyrészt kompetenciák nélkül vergődtek az

alig artikulálható közösségi igények és a politikai elvárások hálójában, másrészt utóbbiak teljesíthetetlenek lettek volna a kisebbségi igények teljes negligálásával. Az egyes területeken – anyanyelvi oktatás, állampolgári jogegyenlőség kérdései – lezajlott folyamatok részletes végigkövetése megmutatta, hogy éppen ez a „lebegő egyensúlytalanság" biztosított némi mozgásteret a nemzetiségi vezetők számára mind a közösség, mind a pártvezetés irányába.

Az elvi állásfoglalásokat és a jogszabályalkotást abból a szempontból vizsgálva, hogy azokban megfogalmazódik-e az egyes kisebbségekkel szembeni diszkrimináció, egyértelműen megállapítható, hogy a háború utáni fél évtizedben vállaltan, majd leplezett formákban, de tetten érhető a különbségtétel. A délszláv kisebbség hatékonyabb érdekérvényesítését 1947-ig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett működő jugoszláv misszió tevékenysége s az a körülmény segítette, hogy a magyar kormány a délszlávoknak tett engedményektől (is) várta a magyar–jugoszláv viszony javulását. A németekkel szemben a kollektív büntetés alkalmazását megkönnyítette, hogy a nagyhatalmak a német kisebbségeket kiszolgáltatták az adott országok nemzetállami törekvéseinek. A magyar kormány szabad kezet adott a Csehszlovák Áttelepítési Bizottságnak is, azaz meg sem kísérelte fékezni, hogy az ország szlovák anyanyelvű lakosai nagy számban hagyják el szülőföldjüket. Az 1949. évi alkotmány kimondta ugyan a Magyarország területén élő valamennyi kisebbség egyenjogúságát, ez azonban nem érvényesült. A diszkrimináció a németekkel szemben jogi értelemben egészen az '50-es évek közepéig fönnmaradt. Bár az állampolgári jogegyenlőséget deklarálta a 84/1950. MT rendelet is, de a német nemzetiséghez tartozók választójogukkal csak 1953-tól élhettek, szövetségük megalakítására pedig 1955-ben kerülhetett sor. A nemzetiségi oktatás jogi szabályozásának áttekintése azt a látszatot keltheti, hogy az évtizedfordulót követően e területen valóban érvényesültek a kisebbségi jogok. A teória és praxis összehasonlítása, illetve a részletszabályok összevetése azonban rávilágít a jogi eszközökkel (is) fönntartott diszkriminációra. Ennek tipikus példája, hogy a helyi vezetők pressziójára a német anyanyelvű oktatás sok helyütt csupán a német nyelvoktatásra korlátozódott, amit viszont nem a nemzetiségi oktatásra vonatkozó, hanem a német mint idegen nyelv tanításának szabályai szerint valósítottak meg, ennek lehetőségét viszont rövid időn belül megszüntették. A többi nemzetiség esetében az anyanyelv idegen nyelvként való oktatása nem volt lehetséges. Ez a szabályozás tehát kifejezetten azt célozta, hogy a politikai hatalom a német nemzetiségi oktatásban részt venni akarók számát korlátozza. Az elvi deklarációk és a konkrét jogi szabályozás inkonzisztenciája más, a németeket kifejezetten súlyosan érintő kérdések, így például a családegyesítések, a házvisszaadások kapcsán is tartósan fennmaradt. Míg az általános szintű kommunikáció e kérdések kapcsán is megengedő, az érintettek érdekeit figyelembe vevő, gyors megoldást vetített előre, addig a konkrét szabályozás, ha megszületett egyáltalán, restriktív, bürokratikus volt, és inkább a probléma fönntartását mint megoldását szolgálta.

Meg kell említenünk azokat a döntéseket, jogszabályokat is, amelyek nem egyegy nemzetiségi közösség ellen irányultak, de velük szemben csoportkötődésük

miatt alkalmazták. Az eljárási mód bepillantást enged a politikai hatalom bűnbakképző mechanizmusába is. A déli és nyugati határsáv létrehozásakor, illetve az erőltetett iparosítás munkaerőigényének kielégítésekor tömegesen távolították el otthonaikból a német, illetve délszláv lakosságot. Az internálási eljárást, a kényszerlakhely-kijelölést minden olyan személlyel szemben alkalmazták, akiket a hatalom a maga szempontjából veszélyesnek ítélt. Az eljárás során a politikai hatalom által önkényesen bűnösnek nyilvánított személyek bizonyítási eljárás, bírósági tárgyalás nélkül kerültek zárt táborokba. A németek és délszlávok esetében megbízhatatlanságukat közösségi hovatartozásukkal támasztották alá.

A trianoni békekötést követően a politikai elitnek a Magyarországon élő nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját különböző módon és mértékben befolyásolta az ország határain kívül élő magyar kisebbségi közösségek helyzete. Ez a szempont a vizsgált időszakban nem érvényesült. A kisebbségi kérdés Magyarországnak a szomszéd országokkal való kapcsolatában sem tematizálódott. A régió országaiban e téren (is) meghatározóbb volt a szovjet minta követése, ami ideig-óráig jegelte a kisebbségi kérdés kapcsán közöttük meglévő érdekellentéteket. E tekintetben az általam vizsgált korszak végén következett be változás, amikor az adott országok politikai vezetése föladta a kisebbségpolitikát addig meghatározó automatizmus elvét. S ezzel párhuzamosan a nemzetiségek helyzete – rapszodikusan, a bilaterális szomszédsági (párt)kapcsolatok függvényében – ismét terítékre került a kétoldalú tárgyalásokon.

A hazai történetírás az általam vizsgált időszakot nemzetiségpolitikai szempontból a fentebb ismertetett jellemzők miatt egy korszaknak tekinti. Ezzel alapvetően egyetértve fontosnak tartottam a korszakon belüli különbségek fölfejtését és általuk alperiódusok kijelölését. Ezáltal ugyanis lehetővé vált annak megállapítása, hogy az országos szinten végrehajtott rendszerkorrekciós lépéseket a kisebbségpolitikai dokumentumok csak részben és fáziskéséssel tükrözik vissza. Így például a Nagy Imre által 1953-ban megkezdett új szakasz politikája csak a társadalom egészére gyakorolt pozitív hatása révén érintette a kisebbségeket. A rövid ideig tartó „új szakasz" alatt, miután az ország szempontjából a nemzetiségi kérdés nem volt centrális jelentőségű, szükségszerűen nem kapott külön figyelmet. A fáziskésésre pedig jó példa, hogy az 1956-os forradalmat követően csak 1960-ban, az anyanyelvű oktatás megszüntetése révén válik egyértelművé, hogy az 1958-as párthatározatban hangoztatott elvekkel ellentétben a kisebbségeknek a korábbiaknál is represszívebb nemzetiségpolitikával kell szembesülniük.

A politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos állásfoglalásai kapcsán kiemelendő még, amire már korábban is utaltam, hogy a dokumentumok megfogalmazása általános, konkrét kötelezettségvállalásokat alig tartalmaz, nyelvezetük viszont visszatükrözi a rendszeren belüli ideológiai nyitási-zárási folyamatokat. Különösen jól megfigyelhető ez az '50-es évek végén, amikor a dokumentumok semmitmondóvá, üressé válnak, információértékük alig van, s ideológiai frázisok uralják. Hasonlóan sokat mond a politikai hatalom kisebbségekkel kapcsolatos attitűdjéről a dokumentumok titkos minősítése.

Munkámban külön figyelmet fordítottam az elvek és a gyakorlat együttes vizsgálatára, mert csak ez teszi lehetővé a politikai hatalom valódi céljainak megvilágítását, az érintett társadalmi csoport reakciójának, mozgásterének megállapítását. Ez utóbbi szempontra azért is külön figyelmet fordítottam, mert a vizsgált időszakban a nyílt, demokratikus eljárási keretek hiánya miatt a társadalmi kontroll egyáltalán nem érvényesülhetett. Azaz az érintett csoportnak, jelen esetben a német kisebbségnek nem volt lehetősége arra, hogy a meghozott döntések negatív hatásait korrekciós lépések kikényszerítésével csökkentse. Más utakat és módokat kellett tehát találnia az egyszerre jelen lévő túlszabályozottság, illetve szabályozatlanság útvesztőiben, hogy a rendelkezések hátrányos következményeit csökkentse.

Az elvek és a gyakorlat együttes vizsgálata mindenekelőtt az eljárási mód kontinuitására világít rá. Nevezetesen: a politikai hatalom kisebbségekkel szemben alkalmazott módszerei a második világháború után, egy a korábbiaktól gyökeresen eltérő kül- és belpolitikai helyzetben, más ideológiai érvelés alapján, de megegyezett a két világháború közötti évtizedekben alkalmazottakkal. Láthatóan ezt az a körülmény sem befolyásolta, hogy a háború után a német kisebbség a különböző politikai erők hatalomért folytatott harcában már semmilyen alkupozícióval nem rendelkezett.

Mint láttuk, az eljárási mód egyik lényegi eleme volt, hogy a kisebbségi vezetőkkel folytatott tárgyalásokon az államhatalom alapvetően megértést tanúsított, számtalan kisebbségi kérést jogos igénynek ismert el, azok teljesítését azonban negligálta vagy évekig halogatta. Másik meghatározó eleme ennek az eljárási módnak, hogy a sokévi késéssel az államigazgatás legfelsőbb szintjén megszületett pozitív döntések, jogszabályok végrehajtását a közép- és alsófokú igazgatási szintek megakadályozták, vagy hatékonyan fékezték.

Ez utóbbi kapcsán az a kérdés, hogy a közép- és alsófokú igazgatás ellenállása mennyiben saját véleményének kifejeződése, és mennyiben az államhatalom által támogatott eljárási mód. A jelenségben nyilvánvalóan mindkét törekvés közrejátszik, ezek mértékének megállapítására azonban nem vállalkozhattam. Annyi azonban leszögezhető, hogy a közép- és alsófokú köz- és szakigazgatási apparátusnak még egy diktatórikus államberendezkedésben is van mozgástere. Egyrészt valamennyi megyében az objektív körülményekből fakadó nehézségeket, a kényszermigráció következtében fölhalmozódott szociális, gazdasági feszültségeket a németek hátrányára igyekeztek orvosolni, másrészt az azonos jogi szabályozás ellenére a végrehajtás során eltérő eljárási módokkal találkozhatunk. Míg egyes megyei vezetők megértést tanúsítottak a németek sorsa iránt, mások túlteljesítették a központi elvárásokat. A végrehajtás vizsgálatakor tehát a funkcionáriusok személyes meggyőződése, ambíciói, szocializációja, mint rendszerstabilizációs tényező, nem hagyható figyelmen kívül.

Megítélésem szerint azonban a közép- és alsófokú apparátusok tagjai, e testületek mozgástere ellenére, semmiképpen nem tudták volna ilyen mértékben fékezni s még inkább megakadályozni a jogszabályok végrehajtását, ha ehhez fe-

lettes szerveiktől nem kapnak – legalább hallgatólagos – támogatást. Az általam vizsgált időszakban egyetlen olyan esetet sem sikerült rekonstruálni, amikor valamely megyei vezetőt vagy hivatalnokot a németekkel szembeni túlkapás, a nemzetiségi oktatás megakadályozása, vagy bármely más, a kisebbség jogait korlátozó magatartása miatt felelősségre vontak volna. Ez az eljárási mód, megítélésem szerint, a döntéshozók és végrehajtók közötti szereposztás része, ami természetesen szintén felülről irányított. Végletesen leegyszerűsítve: a politikai hatalom jó döntései a végrehajtás során, látszólag tőle függetlenül, sérültek, módosultak. A kisebbségi jogok gyakorlati érvényesülését sokféle módon – a jogi lehetőségek nyílt tagadása, az információk visszatartása, a döntési kompetenciákkal való visszaélés, áttekinthetetlen bürokratikus eljárási rend alkalmazása, felelősség áthárítása révén – korlátozták.

Ezekkel az eszközökkel az igazgatási hierarchia valamennyi szintjén éltek. Itt most csak a családegyesítések során alkalmazott metódusra utalnék, ahol nemcsak az érintett személyek, de az eljárást lefolytatni hivatott minisztériumok sem kaptak információt arra vonatkozóan, hogyan kell eljárniuk. Az egymásnak gyökeresen ellentmondó utasítások – például a kérvények befogadása kizárólag a Belügyminisztérium kompetenciája vagy a Külügyminisztériumhoz is benyújthatók – az államigazgatás legfelsőbb szintjeinek együttműködésében is zavart okoztak. A két minisztériumnak a probléma kapcsán kialakított állásfoglalásai rávilágítanak arra, hogy más megoldási alternatívákat preferáltak. Míg a Belügyminisztérium az érintettek kizárását, fedett, átláthatatlan, számára teljesen szabad kezet biztosító, tehát önkényes eljárási rendet kívánt, addig a Külügyminisztérium az érintettek érdekei, illetve a külpolitikai megfontolások miatt a probléma mielőbbi, szabályozott, kiszámítható megoldását szorgalmazta. A két minisztérium közötti kompetencia-viták a konkrét ügyön túlmutatóan jellemzik a kisebbségeket érintő jogszabályok, elvi deklarációk végrehajtását. A döntések nem egyértelmű operacionalizálása révén zavar keletkezett, kompetencia-vita alakult ki a végrehajtásban részt vevő szervezetek között, az érintettek már csak ebből fakadóan sem jutottak egyértelmű információhoz, ami megakadályozta, hogy az adott jogi lehetőségekkel élni tudjanak. Az említett példánál maradva könnyen elképzelhető, hogy milyen kálváriát kellett megjárnia családegyesítési kérelme intézésekor annak az egyszerű falusi parasztembernek, aki mindenfajta ügyintézésben járatlan volt.

A különböző szintű hivatalok saját felelősségének elfedésére gyakran használták a hárítást. Különösen jellemző volt ez a német nemzetiségi oktatás bevezetése kapcsán, ahol az elvi döntés már 1951/52-ben megszületett, de a hegyek vajúdása eredménytelen maradt, azaz fél évtized múlva is alig néhány iskolában folyt németül az oktatás. A hivatali, hatalmi indoklás szerint a szülők nem éltek, nem akartak élni ezzel a lehetőséggel. Kétségtelen, hogy a németekben a politikai stigmatizáció következtében kialakult félelmi, védekezési reflexek működtek. Ugyanakkor a végrehajtás igen részletes, minden körülmény figyelembevételére kiterjedő végigkövetése megmutatta, hogy ez a fajta hivatkozás épp a helyi veze-

tőknek a folyamatot akadályozó tevékenysége elfedésére szolgált. Számtalan példa igazolja, hogy a német szülőknek sok helyütt csak konfliktusok vállalása révén sikerült elérni a német nyelv oktatásának bevezetését. A két jelenség – a németek félelmi reakcióiból fakadó elutasítás és a helyi vezetés akadályozó eljárása –, s emellett számos más praktikus ok együtt vezetett ahhoz, hogy az általam vizsgált korszakban a közösség létszámához viszonyítva elégtelen számú intézményben a német anyanyelvű oktatás súlypontja a heti néhány órában folyó nyelvtanítás maradt. A jelenségek erőssége, illetve az okok egymásra hatása településenként, illetve a vizsgált időintervallumon belül a körülmények függvényében változott.

Általánosan alkalmazott eljárási módnak tekinthető az is, amikor a hatalom ígéretet tett a probléma rendezésére, alibi cselekvéssel fönntartotta a megoldáskeresés látszatát, majd érdemi előrelépés nélkül a kérdés tematizálása kikerült a kommunikációból. Részben ez történt a családegyesítések kapcsán, amikor hosszan tartó, konfliktusokkal terhelt tárgyalások eredményeként 1953-ban csupán néhány fő szabályt rögzítő megállapodás született az NDK-val. Miután a gyakorlatban a megállapodás szükségszerűen nem működött, az 1950-es évek végén újabb tárgyalássorozat kezdődött, ami hasonlóan semmitmondó megállapodást eredményezett. A családegyesítések egészen a ’60-as évek végéig elhúzódtak, de átfogó és átlátható szabályozás nem született a probléma rendezésére. Ezzel természetesen egyrészt fönntartották az érintettek államhatalommal szembeni kiszolgáltatottságát, másrészt biztosították az önkényes eljárás lehetőségét. Hasonló folyamat figyelhető meg a házvisszaadások kérdésében is. Az 1956-os forradalmat követően a politikai hatalom több ígéretet is tett a németek egyik legégetőbb egzisztenciális kérdésének rendezésére. Az évekig tartó egyeztetés eredményeként már a konkrét jogszabálytervezet is megszületett, elfogadására azonban nem került sor. A politikai hatalom számára továbbra is fontosabb volt a németek egzisztenciális talpra állásának akadályozása, mint az államosított házak rohamos értékvesztése, az ország gazdasági érdeke.

Mindkét, utóbb említett eset illeszkedik a politikai vezetésnek az 1956-os forradalom utáni kisebbségekkel szembeni viselkedésébe. A nemzetiségi vezetők is úgy ítélték meg, hogy miután a forradalomban külön kisebbségi követelések nem, vagy alig argumentálódtak, illetve a közösségeknek a hatalma stabilizációját mindennél fontosabbnak tartó új politikai vezetés mögött való fölsorakoztatása révén alkupozícióik erősödtek, erősödhetnek. Ezért 1956 decemberében és a következő év tavaszán közösen kérték, hogy a szövetségek felügyeletét közvetlenül a minisztertanács lássa el, a kisebbségek ügyeivel pedig egyetlen szakminisztérium foglalkozzon. Bár erre a kormány ígéretet tett, a minisztertanácsi előterjesztés, ami főként a németek és délszlávok felé szóló gesztus lett volna, elkészült, de a testület nem tárgyalta. A nemzetiségi vezetőknek nem sikerült elérni, hogy a kisebbségekkel kapcsolatos ügyek az állami hierarchia egy magasabb szintjén jelenjenek meg. Ehelyett a szövetségek és a különböző állami és pártszervek hatékonyabb együttműködésének koordinálására kormánybiztost neveztek ki, aki az állami szervezetekkel folytatott tárgyalásokon hatáskörrel nem rendelkezett. Így a poszt lét-

rehozása inkább a nemzetiségi vezetők ellenőrzését, semmint segítését szolgálta. A megengedő kommunikáció tehát valójában a színfalak mögött zajló folyamatok elfedését, ebben az esetben az 1958-as párthatározat előkészítését, mint a valódi szándékok megjelenítését szolgálta.

Az elmélet és gyakorlat közötti ambivalenciát erősíti, hogy az elvi döntések hatása a kisebbségi intézményrendszerben nem egy időben, hanem jelentős fáziskéséssel érvényesült, s más mélységű következményekkel járt. Így az egyes területeken – oktatás, nemzetiségi sajtó, a szövetség tevékenysége – megállapítható alperiódusok időhatárai, amire az adott fejezeteknél részletesen kitértem, különböznek egymástól. Az 1958-as párthatározat negatív hatása azonban valamennyi területen kimutatható. Nyilvánvaló, hogy a legmélyrehatóbb következményekkel az anyanyelvi oktatás 1960. év eleji megszüntetése járt. De ebben az évben távolították el a Német Szövetség nacionalistának bélyegzett munkatársait is, és megnehezítették a kulturális csoportok működését és újak létrehozását. Figyelemreméltó, hogy a '60-as évek elején egy rövid ideig ezzel ellentétes folyamat zajlott le a *Neue Zeitung*nál. Az addig a közösség számára zömében érdektelen világpolitikai kérdésekkel foglalkozó cikkeket fölváltották a németség helyzetére valóban reflektáló, csoportidentitásuk erősítését szolgáló írások, amit a hatalom csak rövid ideig tolerált, így 1963-ban ezen a területen is bekövetkezett a váltás.

Az állam által létrehozott kisebbségi intézményrendszer voluntarista szemléletet tükrözött, ami szintén a nemzetiségi oktatás területén mutatkozott meg leginkább. A politikai hatalom, figyelmen kívül hagyva az intézményi struktúra működési zavarait, hatékonyságát, a célok megvalósulását kizárólag az oktatásban részt vevő gyerekek számával támasztotta alá. A kisebbségi intézményrendszer másik fontos jellemzője, hogy oktatási és kulturális területre korlátozódott. Ez utóbbi esetében pedig kizárólag a folklórhagyományok megőrzésére helyeződött a hangsúly. Politikai, gazdasági érdekérvényesítésük szóba sem jöhetett.

A német kisebbség minimális eszközökkel rendelkezett, hogy a fent ismertetett folyamatok negatív következményeit csökkentse. Alapvetően mind egyéni, mind csoportos szinten az alkalmazkodó ellenállást választotta. Egyfelől állampolgári kötelességei maximális teljesítésével – beszolgáltatás, adók –, csoportként, közösségként való manifesztációja háttérbe szorításával eleget tett a politikai hatalom elvárásainak. Másfelől igyekezett kihasználni azokat az intézményes kereteket, amiket felkínáltak számára. Az anyanyelvi oktatás lehetőségével – mint láthattuk – sok helyütt a megfélemlítés ellenére is éltek, illetve élni akartak. A közösség a Német Szövetséget és vezetőit kezdetben bizalmatlanul fogadta, a kizárólag felülről létrehozott, szigorú kontroll alatt tartott szervezetre mint az állami ellenőrzés eszközére tekintett. Rövid idő elteltével azonban a német kisebbség tagjai lehetőséget is láttak az autonómiával gyakorlatilag nem rendelkező Szövetségben. Ezzel magyarázható, hogy Wild Frigyesnek néhány év alatt sikerült kiépítenie a helyi aktivisták hálózatát, akik, a politikai üzeneteket sulykoló nagygyűlések szervezése mellett, a helyi német nemzetiségi kulturális élet motorjaivá is váltak. A helyi kul-

turális csoportok nemcsak a hagyományok megőrzésében játszottak szerepet, de más területeken is megerősítették a csoportkohéziót.

Megállapítható az is, hogy bár a német közösség, illetve egyes tagjai a vizsgált korszakban a politikai hatalommal szemben nyílt ellenállást nem tanúsítottak, a hatalomgyakorlás módjaira adott válaszai széles skálán mozogtak. Míg egyes személyek, lokális közösségek inkább az alkalmazkodást, az elvárásokba való belesimulást választották, addig mások a hatalom által biztosított keretek minél jobb kihasználására, sőt e lehetőségek tágítására törekedtek. Szép számmal akadtak olyanok is, akik a politikai hatalom hazug, álságos kommunikációja és a tények között feszülő szakadékra – például a házvisszaadások ügye – mutattak rá.

Wild Frigyes – megítélésem szerint – kiegyensúlyozó szerepet töltött be a Német Szövetség élén, s alapvetően jó reálpolitikusnak bizonyult. A politikai vezetéssel el tudta fogadtatni, hogy elvárásait csak akkor tudja hatékonyan teljesíteni, ha a német kisebbség igényeit is, legalább minimálisan, figyelembe veszik. E magatartásból következett, hogy egyfelől hűen közvetítette a közösség felé a politikai üzeneteket, elítélte a nyugatnémet fellazító politikát, de nem hagyta figyelmen kívül, hogy a magyarországi németek túlnyomó többségét az NSZK-ba telepítették. Elfogadta ugyan, hogy a Szövetség a Landsmannschaftokkal nem tarthat kapcsolatot, de síkra szállt a kitelepítettek és itthon maradottak differenciált megítéléséért. A családegyesítések és rokonlátogatások ügyét igyekezett előmozdítani, nem fogadta el a kollektív bűnösség stigmát, s a ’60-as évek elejétől egyre több helyen hangoztatta a magyar állam által a németséggel szemben elkövetett hibákat. Megítélésem szerint tehát mind a Szövetség vezetői, mind a közösség egy része hatékonyan élt a számára biztosított szűkre szabott lehetőségekkel. Minden területen – 1951-ben néhány kultúrcsoport alakítása, 1952-ben a német anyanyelvi oktatás bevezetése – kitöltötte azt a teret, amit az állam fölkínált számára. Egyéni szinten nem zárkóztak el attól sem, hogy a gazdasági szervezetekben, a közigazgatásban szerepet vállaljanak. A ’60-as évek elejétől egyre több helyi vezető került ki körükből.

Hasonló folyamat játszódott le a *Freies Leben* és a *Neue Zeitung* kapcsán is. Az első években a közösség szempontjából teljesen indifferens tematika és a nyelv miatt is elutasították a lapot. Az idősebb korosztály kizárólag valamely német nyelvjárást beszélte, s bár nehezen megvalósítható lett volna, hogy a *Neue Zeitung* valamely magyarországi német nyelvjárás standardizált változatát használja, ettől még a közösség tagjainak egy része a német irodalmi nyelv használatára mint a hatalom által uralt nyelvre tekintett. A lap tematikai megújításához kapcsolódóan 1962-ben a különböző német nyelvjárásokról szóló cikkeknek azért volt jelentősége, mert időbeli dimenziót adott a használt nyelvváltozatoknak, de nem hagyott kétséget afelől, hogy a standardizálás megkerülhetetlen, azaz „identitásukon belül” kínált egy modernizációs jövőképet is.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a német kisebbséggel kapcsolatos elvi deklarációk, a jogszabályok által biztosított lehetőségek és ezeknek a gyakorlatban való megvalósítása jelentős eltéréseket mutat. A németek számos területen elsősorban a közép- és alsófokú igazgatási apparátusok ellenállása miatt nem él-

hettek jogszabályban biztosított jogaikkal, ami a politikai vezetés hol rejtett, hol nyílt támogatásával valósult meg. A közösség a vele szemben alkalmazott állami represszió hatásának csökkentésére, más társadalmi csoportokhoz hasonlóan, az alkalmazkodó ellenállást választotta.

A munkámban ismertetett folyamatoknak a német kisebbségre gyakorolt hatása vizsgálatakor meg kell különböztetni a közösség társadalmi helyzetére, illetve nemzeti identitására gyakorolt hatását. Míg a társadalmi státuszban bekövetkezett változás egyértelmű, negatív következményei rövid távon is csökkenthetők, addig a nemzetiségpolitikának, illetve a kierőszakolt struktúraváltásnak a német nemzetiség identitására gyakorolt hatása rejtettebb, a változások csak hosszabb időintervallumban értelmezhetők.

A háború utáni években a kollektív stigmatizáció következtében a német kisebbség tagjai a társadalom többi csoportjától elkülönültek, bezárkóztak, lokális szinten a közösség megerősítette belső kohézióját és csoporthatárait, ami kifelé azonban nem minden esetben manifesztálódott. A túlélést szolgálta, hogy a kollektivizálás során saját tsz-eket alakítottak, vagy adott szervezeten belül külön brigádokat hoztak létre. Ez az attitűd érvényesült a falut elhagyó, különböző ipari üzemekben munkát vállalóknál is. A teljes egzisztenciális kiszolgáltatottságban a mindennapokban némi fogódzót adott, hogy a munkavégzés során támaszkodhattak azokra a tapasztalatokra, amit a közös szocializáció, az azonos munkakultúra jelentett. A bezárkózás, az elkülönülés a háború utáni évtizedben védelmi reakció volt, a túlélés záloga. Mérhetetlen szorgalommal, egymás segítésével már rövid távon is képesek voltak az egzisztenciális ellehetetlenítés hatásait mérsékelni. A sikeresen működtetett termelőszövetkezetek nemcsak a kényszerű egzisztenciális újrakezdés létalapját jelentették, de a közösen elért eredmények a csoportidentitást is erősítették. Nem véletlen, hogy a politikai hatalom az '50-es évek végén a kollektivizálás második hullámában megtiltotta a „nemzetiségi", különösen német tsz-ek alakítását, a meglévőket pedig más gazdálkodó szervezetekkel való fuzionálásra kötelezte. Ez a hatalmi törekvés egyszerre szolgálta nemcsak a németek belső csoportkohéziójának a gyöngítését, de a telepes csoportok sikertelen gazdálkodási tevékenységének az elfedését is. Az összevonásokkal nivellálták az egyes társadalmi csoportok között szaktudásban, munkakultúrában meglévő számottevő különbségeket, ami a vegyes lakosságú községekben azzal a hatással járt, hogy az etnikai különbségek elvesztették szociális csoportképző relevanciájukat.

Megfigyelhető az is, hogy a kollektív bűnösség stigmája nemcsak a közösség tagjainak egymás iránti szolidaritását – a Németországból visszaszökötteket segítették, a házaikból kitett családokat befogadták – erősítette meg, de fölülírta a közösségen belüli politikai törésvonalakat is. Míg a háború alatt a Volksbundhoz való viszony megjelenítette a közösségen belüli politikai törésvonalakat, addig ezt az általam vizsgált időszakban egyáltalán nem tematizálták. A tabusítás hosszú évtizedekre megakadályozta, hogy a magyarországi németek a két világháború közötti történelmüket differenciáltan ítéljék meg.

A falusi társadalom többi csoportjához hasonlóan az élet bizonyos területein működött a kontinuitás, azaz egy adott személy közösségen belüli megbecsültségét, státuszát továbbra is a lokális társadalmon belül korábban elfoglalt helye, szerepe határozta meg.

Az össztársadalmi folyamatoknak a német kisebbség identitására gyakorolt hatása tehát kétirányú volt. Egyrészt a sorsközösség növelte a csoportkohéziót, és megerősítette a nemzeti identitást, a falvak tömeges elhagyása, az állami represszió pedig asszimilációs kihívást jelentett. Csak további lokális kutatásokkal igazolható, hogy az ellentétes előjelű hatások régiónként milyen mértékűek lehettek.

A trianoni Magyarország területén maradt nemzetiségek asszimilációja egészen a rendszerváltásig folytatódott. Ez a trend a rendszerváltást követő évtizedekben – amit a 2001. és a 2011. évi népszámlálás adatai is visszaigazolnak – több nemzetiség esetében megtorpant, intenzitása csökkent, sőt a németek esetében a disszimiláció jelei is megfigyelhetők.

Az asszimiláció vizsgálatakor figyelembe kell venni, hogy azt az adott közösség immanens tulajdonságai, a többségi társadalommal való együttélésének módja, valamint állampolitikai tényezők határozzák meg. A második világháború utáni másfél-két évtized asszimilációs trendjére jelentős hatást gyakorolt a kényszermigráció – ami csak a románokat nem érintette – és az állam által alkalmazott politikai stigmatizáció. Ehhez járult a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése, illetve az erőltetett iparosítás következtében a paraszti társadalom fölbomlása, tagjainak városokba áramlása. Ez a modernizációs folyamat hatványozottan érintette a nemzetiségek tagjait. Következtében szórványosodásuk tovább növekedett, ami fölgyorsította a nyelvvesztés, nyelvváltás folyamatát.

A represszív állami törekvésekre a közösség tagjai alapvetően három módon reagáltak: egy része mindvégig megtartotta németséghez tartozásának tradicionális jegyeit – nyelv, szokások, viselet –, egy másik része elrejtette azt, egy harmadik része pedig föladta német kisebbségi csoportkötődését. E csoportok nagysága nem megállapítható, egymáshoz viszonyított nagyságuk állandóan változott. A jelenleg vizsgált időszakon túlmutató tendenciákat is figyelembe véve megállapítható, hogy a ’80-as évek elejétől a nemzeti identitásukat korábban elrejtők a korábbi tradicionális etnikai elemekre építve, de azoktól el is térve mobilizálták nemzeti(ségi) identitásukat. A nyelv identitásban betöltött szerepét más elemek vették át, illetve a ’80-as évek közepétől a szülők tömegesen preferálták gyerekeik német nyelvtanulását, amiben szerepet játszott a nyelvtudás felértékelődése is.

A német kisebbség tehát a vizsgált időszakban az össztársadalmi folyamatokban etnikai, társadalmi csoportként nem játszhatott aktív szerepet. Egyéni és közösségi tevékenysége arra korlátozódott, hogy a különböző változások hátrányos következményeit csökkentse. Megítélésem szerint azonban a legsúlyosabb következménnyel az járt, hogy a politikai hatalom a németekkel szemben állampolgári jogegyenlőségük deklarálását követően még évtizedekig fönntartotta a kollektív bűnösség toposzát.

Függelék

A Német Szövetség szervezeti felépítése, 1955–1973

1955–1960*

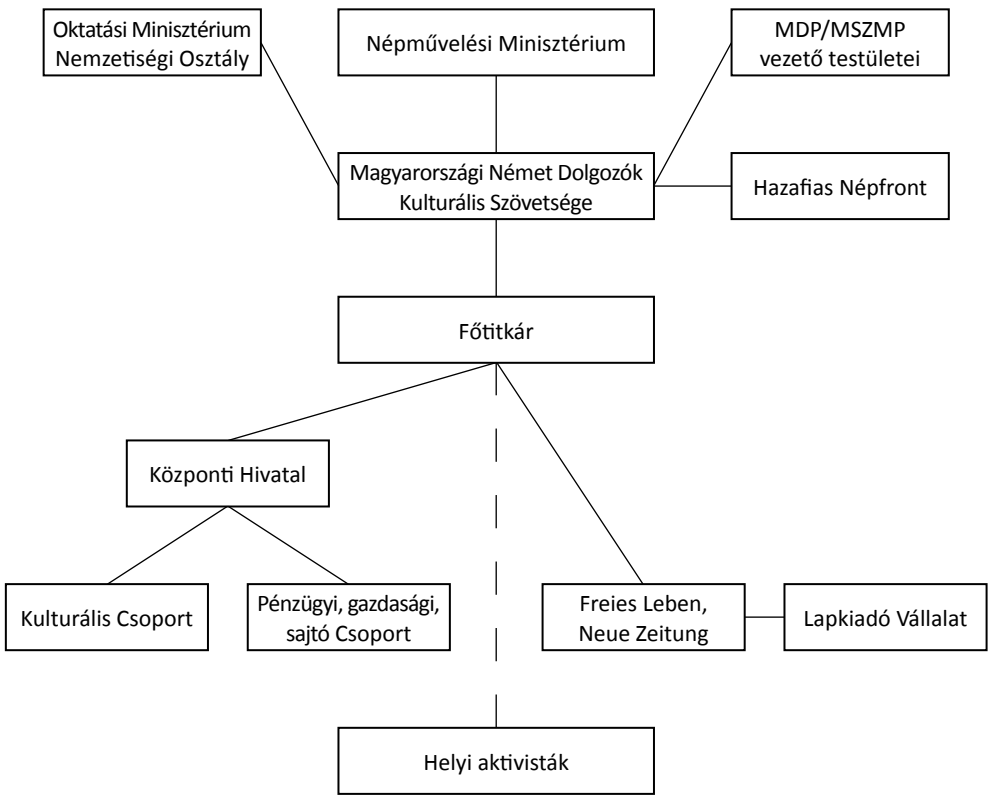

* Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége: 1956 szeptemberétől Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége. Kulturális csoport: 1 főelőadó, 3 előadó, 1 gépíró; Pénzügy, gazdaság, sajtó: 1 gazdaságihivatal-vezető, 1 gépkocsivezető, 1 hivatali segéd.

1957. január 1-jétől a Népművelési és Oktatásügyi Minisztérium összevonását követőn a nemzetiségi szövetségek irányítását a Művelődésügyi Minisztérium látta el.

1961–1968*

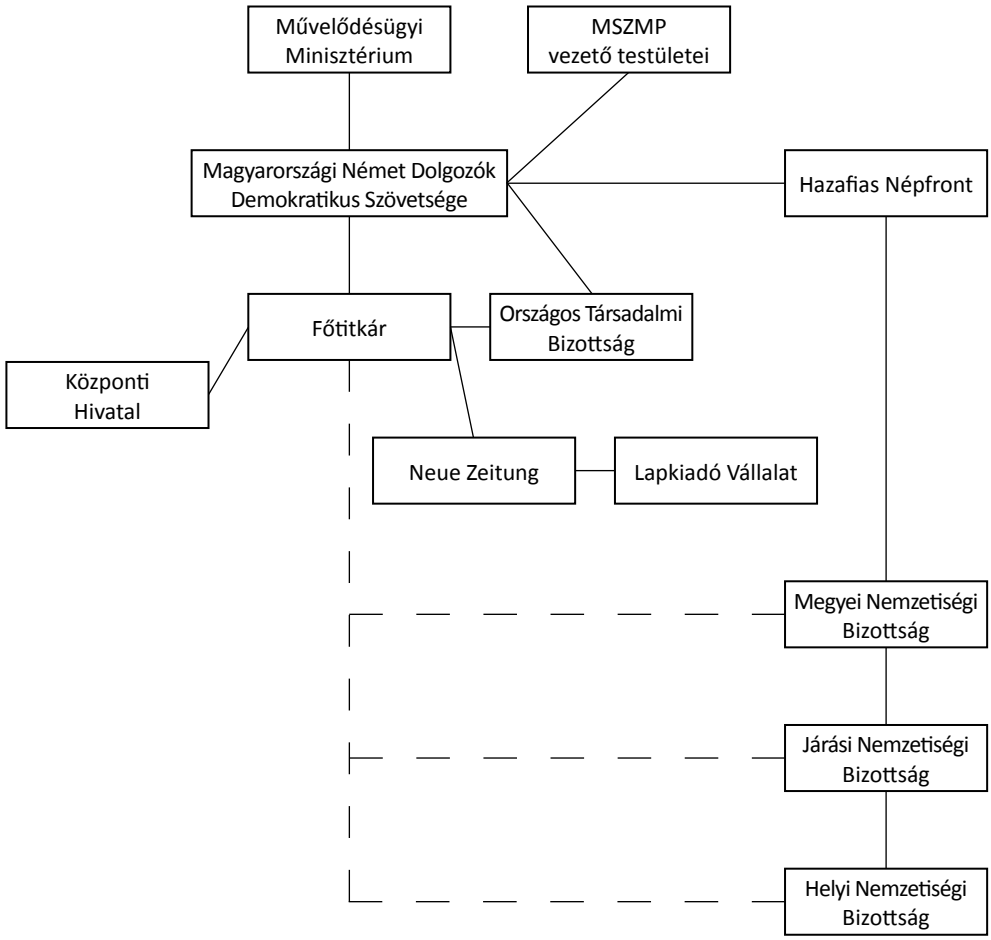

* Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége: 1969 áprilisától Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége.

1969–1973*

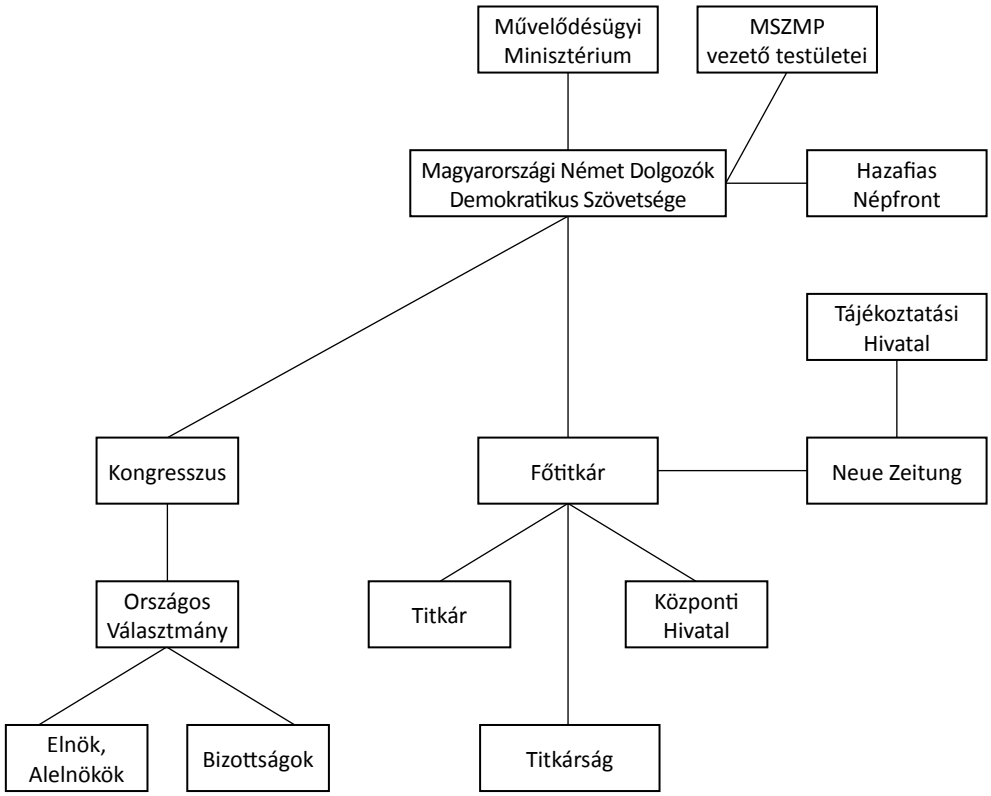

* Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége szervezete: Választott tagok: elnök, két alelnök; Kinevezett tagok: főtitkár, titkár, lapszerkesztő, bizottságok elnökei, titkárai. A főtitkár hatáskörébe tartozott a titkár kinevezése, de a főszerkesztő személyével kapcsolatban csak véleményezési jog illette meg. Az országos választmány tagjai maguk közül választották meg az elnököt és a két alelnököt, de a főtitkár és a titkár személyével kapcsolatban csak véleményezési joguk volt.

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége Országos Választmánya Bizottságainak tagjai, 1969

1.	**Szerkesztőségi bizottság**		
	Elnök	Dr. Wild Frigyes	főtitkár
	Titkár	Szende Béla	adjunktus
		Flock István	nyug. tanár
		Rieder Antal	iskolaigazgató
		Leipold Péter	rádió munkatársa
		Kerner Lőrinc	tanár
		Klinger Lőrinc	tanár
		Ott József	párttitkár
		Schmidt János	tanár

2.	**Oktatási bizottság**		
		Schwalm Pál	titkár, iskolaigazgató
		Dr. Vargha Károly	főiskolai tanár
		Guth Erzsébet	német szakfelügyelő tanár
		Arató Márton	iskolaigazgató
		Gallai Rezső	iskolaigazgató
		Gayer József	német tanár
		Geng Antal	német tanár
		Környei Józsefné	gimnáziumi tanár
		Röckl József	iskolaigazgató
		Zorn Antal	iskolaigazgató

3.	**Kulturális bizottság**		
		Dr. Kiss Gáborné	titkár, művészeti főelőadó
		Donovald Józsefné	tanárnő
		Brieber István	technikus
		Fódi János	zenetanár
		Gráf Vilmos	rádió munkatársa
		Hidas György	tanár
		Mandulás János	tanár
		Kovács Lajosné	kulturcsoport vezető
		Kishegyi Simon	j. t. művelődési előadó
		Polcz Katalin	boltvezető
		Rétfalvi Teofil	tanár
		Krausz György	tanár

A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége III. Kongresszusán megválasztott Országos Választmány tagjai, 1969

	Név	Foglalkozás	Lakhely	Megye
1.	Angeli Mátyás	némettanár	Császártöltés	Bács-K. m.
2.	Arató Márton	némettanár	Fazekasboda	Baranya m.
3.	Arnold János	tsz-elnök	Villány	Baranya m.
4.	Bien Antal	munkás	Gara	Bács-K. m.
5.	Brieber István	technikus	Sopron	Győr-S. m.
6.	Brunner János	bányász-aknász	Balinka	Fejér m.
7.	Éder József	vb-elnök	Vaskeresztes	Vas m.
8.	Flock István	nyug. tanár	Baja	Bács-K. m.
9.	Gallai Rezső	iskolaigazgató	Tatabánya (III. Széchenyi Ált. Isk.)	Komárom m.
10.	Gayer József	némettanár	Nagymányok	Tolna m.
11.	Geng Antal	német tanár	Etyek	Fejér m.
12.	Hambuch Géza	újságíró	Budapest (Neue Zeitung)	Budapest
13.	Hesz Ferencné	tsz-tag	Berkenye	Nógrád m.
14.	Hetlinger Pál	MSZMP J. P. B. titk.	Bicske	Fejér m.
15.	Hidas György	tanár	Pilisvörösvár	Pest m.
16.	Kimmel János	munkás	Mány	Fejér m.
17.	Krausz György	tanár	Szalatnak	Baranya m.
18.	Märtz Jenő	művezető	Budapest	Budapest
19.	Kerner Lőrinc	főisk. hallg.	Pécs (Tanárképző Főiskola)	Baranya m.
20.	Ott József	párttitkár	Soroksár	Pest m.
21.	Reichenbach Ferenc	bányász	Csolnok	Komárom m.
22.	Rétfalvi Teofil	tanár	Harta	Bács-K. m.
23.	Rieder Antal	iskolaigazgató	Vértessomló	Komárom m.
24.	Rott Antal	tsz-elnök	Véménd	Baranya m.

	Név	Foglalkozás	Lakhely	Megye
25.	Röckl József	iskolaigazgató	Csátalja	Bács-K. m.
26.	Rudolf József	vb-elnök	Dunabogdány	Pest m.
27.	Sárosi György	tsz-üzemgazdász	Vaskút	Bács-K. m.
28.	ifj. Steitz János	munkás	Gyönk	Tolna m.
29.	Steixner Ferenc	vb-elnök	Balatoncsicsó	Veszprém m.
30.	Schmidt Imre	vb-elnök	Ecseny	Somogy m.
31.	Schmidt Ferenc	tsz-elnök	Mór	Fejér m.
32.	Schwalm Pál	gimn. igazgató	Baja	Bács-K. m.
33.	Szende Béla		Pécs (Tanárképző Főiskola)	Baranya m.
34.	Dr. Vargha Károly	főisk. tanszékvez. tanár	Pécs (Tanárképző Főiskola)	Baranya m.
35.	Dr. Krauth János	Dékáni Hivatal vez.	Pécs (Jogtudományi Egyetem)	Baranya m.
36.	Wagenhoffer János	tanár	Máriahalom	Komárom m.
37.	Wendler Antal	tsz. vez. tag	Budaörs	Pest m.
38.	Brunn János	tsz. elnök	Györköny	Tolna m.
39.	Leipold Péter	M. Rádió munkatárs	Pécs (M. Rádió)	Baranya m.
40.	Gráf Vilmos	M. Rádió munkatárs	Pécs (M. Rádió)	Baranya m.
41.	Peltz Katalin	boltvezető	Pécs	Baranya m.
42.	Donovald Józsefné	tanárnő	Mecseknádasd	Baranya m.
43.	Schmidt János	tanár	Töttös	Baranya m.
44.	Handler József	munkás	Mohács	Baranya m.
45.	Zorn Antal	iskolaigazgató	Gara	Bács-K. m.
46.	Kishegyi Simon	j. t. népműv. előadó	Baja	Bács-K. m.
47.	Schönberger Vilmos	tsz-elnök h.	Olasz	Baranya m.
48.	Guth Erzsébet	német szakfelügyelő	Bóly	Baranya m.
49.	Zier János	KTSZ-vezető	Murga	Tolna m.
50.	Bauer István	bányász	Gánt	Fejér m.
51.	Láng Lajos	főmérnök	Sopron	Győr-S. m.
52.	Sziebert Ferenc	tsz brigádvez.	Görcsönydoboka	Baranya m.

	Név	Foglalkozás	Lakhely	Megye
53.	Staub László	tsz brigádvez.	Városlőd	Veszprém m.
54.	Rieger János	tsz-elnök	Úrkút	Veszprém m.
55.	Holzmann Miklós	főtitkár h.	Bp. Német Szövetség	Budapest
56.	Dr. Kiss Gáborné	művészeti főelőadó	Bp. Német Szövetség	Budapest
57.	Dr. Wild Frigyes	főtitkár	Bp. Német Szövetség	Budapest
58.	Gráber György	főszerkesztő	Bp. Neue Zeitung	Budapest
59.	Klinger Lőrinc	tanár	Tarján	Komárom m.
60.	Hartmayer Konrád	szk. ig. h.	Olasz	Baranya m.
61.	Szeiti Istvánné	tsz-elnök	Szulok	Somogy m.

Felhasznált források és szakirodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, lásd ÁBTL

1.4.	Államvédelmi Hatóság iratai
2.1.	A volt zárt irattár levéltári anyaga
2.2.1.	Operatív nyilvántartások
2.2.2.	Hálózati nyilvántartások
2.5.6	Kitiltással, kitelepítéssel kapcsolatos iratok
3.1.9.	Tiszalökre internált személyek vizsgálati dossziéi
3.2.1	A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. BT-Dossziék (1902) 1945–1990 (2003)
3.2.3.	A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. MT-Dossziék 1945–1990 (2003).
4.1.	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Szovjetunióból 1950-ben hazatért hadifoglyok névjegyzéke 3. kötet. AZ O-5633/a sz. dosszié fordítása
4.1. A 469	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Szovjetunióból 1950-ben hazatért hadifoglyok névjegyzéke 3. kötet. AZ O-5633/a sz. dosszié fordítása
4.1. A 470	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Szovjetunióból 1950-ben hazatért hadifoglyok névjegyzéke 2. kötet. AZ O-5632/a sz. dosszié fordítása
4.1. A 471	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Szovjetunióból 1950-ben hazatért hadifoglyok névjegyzéke 3. kötet. AZ O-5633/a sz. dosszié fordítása
4.1. A 472	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Szovjetunióból

	1950-ben hazatért hadifoglyok névjegyzéke 4. kötet. AZ O-5634/a sz. dosszié fordítása
4.1. A 472/1	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Névjegyzék azokról a magyar hadifoglyokról, akik hírszerző és kémelhárító szerveknél, csendőrségnél, rendőrségnél, SS-alakulatoknál szolgáltak 1950. AZ O-5634/1 sz. dosszié fordítása
4.1. A 479	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Internálótáborok felülvizsgálati anyaga (szabadulók), 1952.
4.1. A 482	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Az Államvédelmi Hatóság kimutatása az internálásra szánt volt hadifoglyokról (1952)
4.1. A 505	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – 1953. évi jelentések különböző internáló táborokból
4.1. A 507	Kimutatás a tiszalöki internálótáborban lévő hadifoglyokról 1951–1953
4.1. A 508	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Különböző internálótáborokról készült kimutatások, javaslatok, tervezetek, utasítások és határozatok – 1953
4.1. A 1249	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok) (1910)–1945–1990 (1995) – Tiszalöki internálótáborra vonatkozó anyagok, 1951–1953

Bundesarchiv Berlin, lásd BA

DO1	Ministerium des Innern (MdI) 1945–1990 [Az NDK Belügyminisztériumának iratai]
DO1 15 802	Verhandlung über die Frage der Familienzusammenführung von in Ungarn befindlichen Deutschen, [Tárgyalások a Magyarországon tartózkodó németek családegyesítésének kérdéseiről]
DC 20	Ministerrat der DDR 1949–1990 [Az NDK minisztertanácsának iratai]

Hadtörténelmi Levéltár, lásd HL

Budapesti Hadbíróság	HL HB. I.00152/1954. Finn Ferenc és Huber Ferenc peranyaga

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, lásd MNL OL

XIX-A-1-p	Miniszterelnökség. Dobi István iratai, évkör nélkül
XIX-B-1-j	Belügyminisztérium Közrendészeti Főosztály 1945–1963
XIX-B-1-r	Belügyminisztérium Elnöki iratok 1945–1950
XIX-B-3	Belügyminisztérium Népgondozó Hivatal iratai 1945–1948
XIX-B-10	Határőrség Országos Parancsnoksága iratai 1945–2005
XIX-I-1-o	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium TÜK iratok 1949–1951
XIX-I-1-r	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Kollégiumi értekezletek jegyzőkönyvei 1949–1951
XIX-I-2-f	Oktatásügyi Minisztérium Általános iratok 1954–1957
XIX-I-2-g	Oktatásügyi Minisztérium TÜK iratok 1954–1956
XIX-I-2-k	Oktatásügyi Minisztérium Kollégiumi értekezletek 1953–1956
XIX-I-4-eee	Népművelési Minisztérium (1950) 1957–1974 (1977.) Miniszterhelyettesi értekezletek iratai 1957–1966
XIX-I-4-g	Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztály iratai (1943) 1957–1973
XIX-I-5-a	Közoktatásügyi Minisztérium Általános iratok 1952–1953
XIX-J-1-k	Külügyminisztérium Általános iratok 1945–1992. Német Demokratikus Köztársaság 1945–1964
XIX-J-1-j-NDK	Külügyminisztérium Német Demokratikus Köztársaság TÜK iratok 1945–1964
XIX-J-1-j-NSZK	Külügyminisztérium Németországi Szövetségi Köztársaság TÜK iratok 1945–1964
XIX-J-34-a	Külügyminisztérium Berlini Nagykövetség TÜK iratok 1948–1960
XIX-J-34-b	Külügyminisztérium Berlini Nagykövetség Adminisztratív iratok 1944–1961
XIX-J-36-a	Külügyminisztérium Bécsi Nagykövetség TÜK iratok 1946–1960
XXVIII-M-4	Hazafias Népfront iratai 1954–1990

XXVIII-I-1	Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége iratai 1955–1995
XXXII.23-m-B	Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. A népszámlálások ügyiratai (1857–1980)
M-KS 276. f. 53. cs.	Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei. Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei 1948–1956
M-KS 276. f. 54. cs.	Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei. Titkárság iratai 1948–1956
M-KS 276. f. 60. cs.	Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei. KV., PB., Titkárság SZB nyomtatott határozatai, körlevelei 1948–1956
M-KS 276. f. 67. cs.	Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei. Farkas Mihály titkári iratai 1948–1956
M-KS 276. f. 89. cs.	Magyar Dolgozók Pártja és Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M Szekció. Magyar Dolgozók Pártja Központi szervei. Agitációs és Propaganda Osztály, 1950–1956
M-KS 276. f. 91. cs.	Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Tudományos és Kulturális Osztály 1953–1956
M-KS 276. f. 96. cs.	Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. M szekció. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei. Adminisztratív Osztály 1950–1956
M-KS 288. f. 5. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004. Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) jegyzőkönyvei 1956–1989
M-KS 288. f. 20. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004 KB PM. Titkárság nyomtatott határozatai 1957–1989
M-KS 288. f. 22. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály) 1957–1989
M-KS 288. f. 23. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004 Államgazdasági Osztály 1957–1966
M-KS 288. f. 33. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004. Tudományos és Kulturális Osztály 1957–1963
M-KS 288. f. 35. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004. Kulturális Osztály 1964–1966

M-KS 288. f. 36. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának iratai 1967–1988
M-KS 288. f. 41. cs.	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság) 1962–1989

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, lásd MNL BKML

IV. 421.	Bácsalmási járás főjegyzőjének iratai 1945–1949
XXIII. 2. a	A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Titkárságának iratai. Bizalmas és titkos ügykezelésű /TÜK/ iratok 1950–1989
XXIII. 12.	A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB (önálló) Népművelési Osztályának iratai 1950–1956
XXXV. 1.	MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának iratai 1956–1990

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, lásd MNL BML

XXXV. 1.	Magyar Dolgozók Pártja, Magyar Szocialista Munkáspárt iratai 1948–1990. MSZMP Baranya Megyei Bizottsága iratai 1956–1989
XXXV. 1. 4. cs.	Magyar Dolgozók Pártja, Magyar Szocialista Munkáspárt iratai 1948–1990. MSZMP Baranya Megyei Bizottsága iratai 1956–1989. Propaganda és Művelődési Osztálya 1956–1989
XXXV. 36. 1. cs.	Magyar Dolgozók Pártja, Magyar Szocialista Munkáspárt iratai 1948–1990. MDP Baranya Megyei Bizottsága iratai 1948–1956 Az ÁVH megyei osztályának hangulat- és helyzetjelentései
XXXV. 36. 2. cs.	Magyar Dolgozók Pártja, Magyar Szocialista Munkáspárt iratai 1948–1990. MDP Baranya Megyei Bizottsága iratai 1948–1956. Nemzetiségi ügyekben levelezések, feljegyzések

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, lásd MNL BéML

XXIII. 8.	Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai 1950–1990

XXIV. 207.	Termelőszövetkezeti Tanács Békés Megyei Irodája iratai 1950–1956
XXXV. 27. 1. f.	Magyar Dolgozó Pártja Megyebizottsági ülés jegyzőkönyvei 1948–1956
XXXV. 1. 3. f.	Magyar Szocialista Munkáspárt Békés Megyei Bizottsága iratai 1957–1990
XXXV. 1. 10. f.	MSZMP Békés Megyei Bizottsága iratai Agitációs és Propaganda Osztály 1957–1990

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, lásd BAZML

XXIV. 12. 869/1946.	A Magyar Államrendőrség Zemplén Megyei Főkapitányságának iratai 1945–1946

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, lásd MNL PML

XXIII. 288.	Budai Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága Titkárságának iratai 1950–1971

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, lásd MNL TML

XXIII. 16. b	Tolna Megyei Tanács VB Művelődési Szakigazgatási Szerve Művelődés Osztálya 1957–1989
XXXV. 1. a	MSZMP Tolna Megyei Bizottsága iratai 1957–1989 Végrehajtó Bizottság ülés jegyzőkönyvei.

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, lásd MNL VML

XXV. 1. 1. f.	MSZMP Veszprém Megyei Bizottsága iratai 1957–1989

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, lásd PSZL

274. f. 10. cs. A Magyar Kommunista Párt iratai Külügyi Osztály.
283. f. 12. cs. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt iratai A főtitkárság külpolitikai és nemzetiségügyi osztálya.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes [Német Külügyi Levéltár], lásd PA AA

Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten [A Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának iratai] MfAA

A 4564 Informationsberichte der Diplomatische Mission der DDR in Budapest 1955. [Az NDK budapesti diplomáciai missziójának információs jelentései]
A 7869 Repatriierung von deutschen Bürgern in die DDR bzw. BRD aus Ungarn 1950. [Német polgárok visszahonosítása az NDK-ba és az NSZK-ba]
A 7871 Repatriierung und Familienzusammenführung aus Ungarn in die DDR 1950–1951 [Visszahonosítás és családegyesítés Magyarországról az NDK-ba]
A 7872 Repatriierung und Familienzusammenführung aus Ungarn in die DDR 1950–1951 [Repatriálás és családegyesítés Magyarországról az NDK-ba]
A 8999 Entwicklung der Beziehungen zwischen der DDR und Ungarn auf den verschiedensten Gebieten sowie Gespräche Botschafter Heymann mit CD 1950–1951 [A kapcsolatok fejlődése különböző területeken az NDK és Magyarország között, valamint Heymann követ megbeszélései]
A 9000 Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeiter des MfAA der DDR und Mitarbeiter der ungarischen Mission über aussen- und kulturpolitische sowie konsularische Fragen und Probleme 1951–1952 [Feljegyzések a Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának és a magyar misszió munkatársainak kül-, kultúrpolitikai, valamint konzuli kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről]
A 9003 Familienzusammenführungen und Rückführungen zwischen der DDR und Ungarn 1951.

[Családegyesítések és visszahonosítások NDK és Magyarország között 1951.]

A 9024 Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern der Diplomatischen Mission der DDR in Budapest mit Mitarbeitern der ungarischen MfAA über außen-, wirtschaft-, kulturpolitische und konsularische Fragen und Probleme 1952–1953 [Feljegyzések az NDK budapesti diplomáciai missziójának és a magyar külügyminisztérium munkatársainak kül-, gazdaság-, kultúrpolitikai és konzuli kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről]

A 9083 Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern den MfAA und der Botschaft Budapest mit ungarischen Funktionären über außen-, wirtschafts-, kulturpolitische und konsularische Fragen und Probleme 1956–1958 [Feljegyzések az NDK budapesti nagykövetsége és külügyminisztériuma munkatársainak magyar hivatalnokokkal kül-, gazdaság-, bel- és kultúrpolitikai kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről]

A 9086 Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern der MfAA und der Botschaft Budapest mit ungarischen MfAA über außen-, wirtschafts-, kulturpolitische und konsularische Fragen und Probleme 1957–1958 [Feljegyzések az NDK budapesti nagykövetsége és külügyminisztériuma munkatársainak magyar hivatalnokokkal kül-, gazdaság-, bel- és kultúrpolitikai kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről]

A 9127 Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern den MfAA und der Botschaft Budapest mit ungarischen Funktionären über außen, wirtschafts-, innen-, und kulturpolitische Fragen und Probleme 1958–1960 [Feljegyzések a német külügy- és a budapesti nagykövetség munkatársainak magyar hivatalnokokkal kül-, gazdasági, bel- és kultúrpolitikai kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről]

A 9143 Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern den MfAA und der Botschaft Budapest mit ungarischen Funktionären über außen, wirtschafts-, innen-, und kulturpolitische Fragen und Probleme 1958–1960 [Feljegyzések a német külügy- és a budapesti nagykövetség munkatársainak magyar hivatalnokokkal kül-, gazdasági, bel- és kultúrpolitikai kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről]

A 9246	Beziehungsberichte der Botschaft Budapest 1960–1961 [A budapesti nagykövetség jelentései a két ország kapcsolatáról 1960–1961]
A 10 043	Aussenpolitische Beziehungen zur VR Ungarn, Tätigkeit der Mission in Ungarn 1950–1951 [Külpolitikai kapcsolatok a Magyar Népköztársasággal, a budapesti Misszió tevékenysége.]
A 15 284	Namentliche Aufstellung deutscher faschistischer Kriegsverbrecher, die während des 2. Weltkrieges in Ungarn eingesetzt waren [Német háborús bűnösök névsora, akiket a 2. világháború alatt Magyarországon vetettek be]
A 15 307	Aktenvermerke über Besprechungen des Leiters und Mitarbeiter der Botschaft der DDR in Ungarn mit leitenden Funktionären und Mitarbeitern des ungarischen Außenministeriums und anderer ungarischer Dienststellen und Einrichtungen 1958 [Feljegyzések az NDK nagykövetségének vezetői és munkatársainak a magyar külügyminisztérium, más hivatalok és intézmények vezető funkcionáriusaival és munkatársaival folytatott megbeszélésekről]
A 15 332	Diplomatische Mission Budapest 1950–1953 Vermerken über Visiten und Unterredungen. [Az NDK budapesti diplomáciai missziójának iratai. Följegyzések látogatásokról és tárgyalásokról]
A 15 411	Familienzusammenführungen zwischen der DDR und Ungarn 1950–1952 [Családegyesítések az NDK és Magyarország között]
A 15 604	Statssekretär. Berichte über die politische und wirtschaftliche Entwicklung in der UVR [Államtitkár. Jelentések a politikai és gazdasági fejlődésről a Magyar Népköztársaságban]
A 15 614	Berichte, Vermerke, Briefe 1951. [Jelentések, feljegyzések, levelek]
A 16 253	Vermerke über Unterredungen von Diplomaten der Botschaft der DDR in Ungarn mit Funktionären des Außenministeriums und anderer Diensstellen Ungarns sowie mit Diplomaten der Vertretungen von Drittenstaaten in Ungarn 1961 [Feljegyzések az NDK budapesti nagykövetségének diplomatái, a magyar külügyminisztérium funkcionáriusai és más hivatalnokok, valamint harmadik országbeli diplomatákkal folytatott megbeszélésekről]

	Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland [A Németországi Szövetségi Köztársaság Külügyminisztériumának iratai] B
B 10	Politische Abteilung [Politikai Osztály iratai]
B 10 2055	Rückführung der Kriegsgefangenen – Ungarn Band 1. 1950–1953 [Hadifoglyok repatriálása – Magyarország]
B 10 2056	Rückfuhrung der Kriegsgefangenen – Ungarn, Band. 1. 1953–1957 [Hadifoglyok repatriálása – Magyarország]

Sajtóforrások

Dunántúli Napló (1950–1970)
Értesítő. Magyarországi Kiutasítottak Szemléje. (1949–1955)
Freies Leben (1954–1956)
Landpost (1949)
Neue Zeitung (1957–1970)
Neues Deutschland (1950)
Népszabadság (1956–1970)
Szabad Nép (1949–1956)
Tägliche Rundschau (1947–1950)

Internetes hivatkozások

https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100179.TV (Letöltés: 2017. július 6.)
Magyar Életrajzi lexikon 1000-1990. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09732/10582.htm (Letöltés: 2015. április 7.)
Lindenberger, Thomas: Das Land der begrenzten Möglichkeiten. Machträume und Eigen-Sinn der DDR-Gesellschaft. http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/ deutschlandarchiv/232099/ das-land-der-begrenzten-moeglichkeitenmachtraeume- und-eigen-sinn-der -ddr-gesellschaft (Letöltés: 2020. január 20.)
Schmeitzner, Mike: „Seydewitz, Max" In: Neue Deutsche Biographie 24 (2010). 290–292. http://www.deutsche-biographie.de/ppn11861360X.html (Letöltés: 2016. június 30.)
http://www.ldu-online.de (Letöltés: 2016. június 30.)
http://www.uni-magdeburg.de/mbl/Biografien/0014.html (Letöltés: 2015. április 17.)

http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3B-1424.html?ID=6 (Letöltés: 2015.április 17.)
https://www.hdg.de/lemo/biografie/otto-grotewohl.html (Letöltés: 2016. június 30.)
http://www.kas.de/wf/de/37.8271/ (Otto Nuschke) (Letöltés: 2016. június 30.)
http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/princz.html (Letöltés: 2016. június 30.)
Pelle János: A magyar gulágon. Osváth György története. http://www.magyarszemle.hu/volume/2013_2 (Letöltés: 2016. június 30.)
Búza Péter: Ötvenhatban szabadultak. http://www.budapestfolyoirat.hu/archivum/2006/10/147-otvenhatban-szabadultak (Letöltés: 2015. augusztus 8.)
http://szigoruantitkos.hu/szt-tisztek/nagy-laszlo-dr-411.html (Letöltés: 2016. június 30.)
http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7794 (Letöltés: 2016. június 30.)
https://www.neb.hu/asset/phpniOPZw.pdf (Muzslai József biográfia) (Letöltés: 2016. június 30.)
http://www.nytimes.com/2002/11/27/obituaries/27SLAT.html (Letöltés: 2016. június 30.)
http://spartacus-educational.com/USAmccloyJ.html (Letöltés: 2016. június 30.)
https://www.hdbg.eu/biografien/detail/dr-theodor-heckel/8511 (Letöltés: 2020. március 28.)
http://adatbank.transindex.ro/regio/eiler/?nevmutato=B%C3%83%C2%ADr%C3%83%C2%B3+L%C3%83%C2%ADvia (Letöltés: 2015. január 10.)
https://kolut.wordpress.com/2010/10/18/lebenslauf-konrad-scheierling-2 (Letöltés: 2016. június 30.)
http://kulturportal-west-ost.eu/biographien/tafferner-anton-2 (Letöltés: 2016. június 30.)
http://www.zentrum.hu/hu/2014/02/hambuch-geza-emlekere (Letöltés: 2017. május 20.)

Szakirodalom

100 népdal, 1955. *100 magyarországi nemzetiségi népdal.* (Szerk: Barják Jenő–Bernula Mihály–Klamarik Lorant), Budapest, Népművelési Minisztérium, 1955.

„A különböző kultúrák…", 2010. „A különböző kultúrák együtt-létezése, egymásra hatása óriási élmény volt számomra." Beszélgetés Gerhard Seewann-nal. Az interjút készítette Tóth Ágnes. A*etas*, 2010. 1. 182–192.

A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956., 2001. — *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956.* I. Összeáll., a jegyzeteket készítette és a bevezető tanulmányt írta: Kajári Erzsébet. (Szerk. Gyarmati György–S. Varga Katalin.) Budapest, Történeti Hivatal, 2001.

A fordulat évei, 1998. — *A fordulat évei, 1947–1949.* (Szerk. Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János.) Budapest, 1956-os Intézet, 1998.

A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai, 2003. — *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai.* Dokumentumgyűjtemény. (Szerk. Majtényi Balázs–Vizi Balázs.) Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Jogtudományi Intézet–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003.

A magyar állam és a nemzetiségek, 2002. — *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993.* (Főszerk. Balogh Sándor, Szerk. Sipos Levente.) Budapest, Napvilág Kiadó, 2002.

A magyar állam szervei, 1985. — *A magyar állam szervei 1944–1955.* (Szerk. Vörös Károly.) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. I.

A magyar állam szervei, 1993. — *A magyar állam szervei 1950–1970.* (Szerk. Boreczky Beatrix–Müller Veronika–Pető Iván–G. Vass István.) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993.

A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956., 1998. — *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* (Főszerk. Izsák Lajos.) Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1979. — *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948.* (Szerk. Rákosi Sándor–Szabó Bálint.) Budapest, Kossuth Kiadó, 1979.

A Magyar Szocialista Munkáspárt, 1975. — *A Magyar Szocialista Munkáspárt Kongresszusainak határozatai.* (Összeáll. Vass Henrik.) Budapest, Kossuth Kiadó, 1975.

A magyarországi németek kitelepítése, 2004. — *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* (Összeáll. Czibulka Zoltán–Heinz Ervin–Lakatos Miklós.) Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2004.

A. Sajti Enikő → Sajti Enikő, A.

Akten, 1999. — *Akten des Volksgerichtsprozess gegen Franz A. Basch Volksgruppenführer der deutschen in Ungarn Budapest 1945–1946.* (Hrsg. Gerhard Seewann–Norbert Spannenberger.) München, Oldenbourg Verlag, 1999.

Albert, 1983. — Albert Gábor: *Emelt fővel.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.

Állami erőszak, 2015. — *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* (Szerk. Horváth Sándor–Ö. Kovács József.) Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.

Andics, 1946. — Andics Erzsébet: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika.* Budapest, Szikra Kiadó, 1946.

Arató, 1949. — Arató Endre: A nemzetiségi ügyosztály munkája elé. *Köznevelés,* 1949. 3. 44.

Aschauer, 1992. — Aschauer, Wolfgang: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarndeutschen.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1992.

Az 1930. évi népszámlálás, 1936. *Az 1930. évi népszámlálás.* IV. rész. *A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai.* V. rész. *Részletes demográfiai és a lakóházak és lakások adatai.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1936.

Az 1941. évi népszámlálás, 1983. *Az 1941. évi népszámlálás.* 3./a *Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat– Magyar Országos Levéltár, 1983.

Az oktatást és művelődést irányító minisztériumok, 2009. *Az oktatást és művelődést irányító minisztériumok vezetőtestületeinek napirendi jegyzékei.* I. *Kollégiumi értekezletek 1949–1983.* (Szerk. Keresztes Csaba.) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2009. (Magyar Országos Levéltár Segédletei 27.)

Baier, 2016. Baier, Hannelore: A romániai németek az 1944 és 1956 közötti időszakban. *Pro Minoritate,* 2016. Nyár. 82–93.

Balogh–Izsák, 1979. Balogh Sándor–Izsák Lajos: *Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–1948.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.

Balogh, 1982. Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1982.

Balogh, 1988. Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.

Bank, 2004. Bank Barbara: Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban. In: *Az átmenet évkönyve 2003.* Trezor 3. (Szerk. Gyarmati György.) Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 108–130.

Bank, 2015. Bank Barbara: Buda-déltől Recskig: Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953. *Rubicon,* 2015. 10. 4–13.

Bank–Gyarmati–Palasik, 2012. Bank Barbara–Gyarmati György–Palasik Mária: *„Állami titkok". Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó, 2012.

Bank–Őze, 2005. Bank Barbara–Őze Sándor: *A „német ügy" 1945–1953: A Volksbundtól Tiszalökig.* Budapest–München–Backnang, A Magyarországi Németek Országos Szövetsége, 2005.

Bárdi, 2004. Bárdi Nándor: *Tény és való: A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2004.

Beer, 2011. Beer, Mathias: *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*. München, C. H. Beck, 2011.

Békés, 2004. Békés Csaba: *Európából Európába: Magyarország konfliktusok kereszttüzében, 1945–1990*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2004.

Bellér, 1981. Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története.* Budapest, Magvető Kiadó, 1981.

Bellér, 2002. Bellér Béla: A Volksbildungsvereintól a Volksbundig. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2002.

Berend, 1999. Berend T. Iván: *Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990.* Budapest, Vince Kiadó, 1999.

Besinnung, 1985. *Besinnung. Neue Zeitung-Nachlese 1954–1985. 30 Jahre Demokratischer Verband der Ungarndeutschen.* (Szerk. Réger Antal.) Budapest, Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége (Demokratischen Verbandes der Ungardeutschen), 1985.

Bibliographisches Handbuch, 1997. *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas*. (Hrsg.: Gerhard Seewann–Péter Dippold.) Band 1–2. München, R. Oldenbourg Verlag, 1997.

Bindorffer, 2001. Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum Kiadó– MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.

Bodrogi–Szále, 2016. Bodrogi László–Szále László: *Visszaszököttek*. Budapest, Noran Libro, 2016.

Bognár, 1985. Bognár Tibor: Kitelepítés Szulokból, a második világháború után. In: *Somogy Megye Múltjából 16*. (Szerk. Kanyar József.) Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1985. 559–564.

Bognár, 1986. Bognár Tibor: A hazai németségre vonatkozó rendelkezések végrehajtása Szulokon 1945 és 1949 között. In: *Somogy Megye Múltjából 17.* (Szerk. Kanyar József.) Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1986. 109–128.

Bognár, 1988. Bognár Tibor: Nemzethűségi vizsgálatok a Somogy megyei németek körében 1945–1946. In: Somogy Megye Múltjából 19. Szerk. Kanyar József.) Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1988. 309–328.

Bognár, 1989. Bognár Tibor: A német lakosság elleni jogfosztó és korlátozó intézkedések Somogy megyében 1946–1949. In: *Somogy Megye Múltjából 20*. (Szerk. Kanyar József.) Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1989. 353–362.

Bognár, 1991. Bognár Tibor: Adatok a Somogy megyei németlakta települések 1945–1950 közötti helyzetéhez. In: *Somogy Megye Múltjából 22.* (Szerk. Szili Ferenc.) Somogy Megyei Levéltár, 1991. 221–238.

Bottoni, 2015. Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.

Brunner, 1988. Brunner, Georg: Der völkerrechtliche Minderheitenschutz und die deutsche Volksgruppe in Ungarn. *Südosteuropa Mitteilungen,* 1988. 3. 236–250.

Brunner, 1995a Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.

Brunner, 1995b Brunner, Georg: Der Minderheitenschutz in Ungarn. In: *Der Minderheitenschutz in Ungarn und in Rumänien.* (Hrsg. Georg Brunner–Günther Tontsch.) Bonn, Kulturstiftung Vertriebenen, 1995. 9–128.

Cseresnyés, 1999. Cseresnyés Ferenc: Die Ungarndeutschen und die Revolution von 1956. In: *Deutsche in Budapest.* (Hrsg. Wendelin Hambuch). Budapest, Deutsche Kulturverein. 1999. 154–161.

Das Heimatbuch, 2010. Das Heimatbuch. Geschichte, Methodik, Wirkung. (Hrsg. Mathias Beer). Tübingen, V&R Unipress Verlag, 2010.

Dávid, 1980. Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika. *Valóság,* 1980. 8. 87–101.

Dobos, 2007. Dobos Balázs: Kisebbségpolitika és kisebbségpolitikai intézményrendszer Magyarországon 1948–1993 között. *Regio,* 2007. 3. 147–172.

Dobos, 2008. Dobos Balázs: Nyitás vagy visszarendeződés? Az 1968-as párthatározat és következményei. *Kisebbségkutatás,* 2008. 3. 385–405.

Dobos, 2009. Dobos Balázs: A nemzeti és etnikai kisebbségek hatékony közéleti részvétele Magyarországon. *Regio,* 20. 2009. 125–142.

Dobos, 2011. Dobos Balázs: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988–2006).* Budapest, Argumentum Kiadó, 2011.

Dokumentumok II., 1990. *Dokumentumok a magyar oktatáspolitika történetéből.* II. (Összeáll. és a bevezetőket írta: Kardos József és Kornidesz Mihály.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1990. 173.

Donáth, 1999. Donáth Péter: Oktatáspolitika és tanítóképzés – az első Nagy Imre-kormány idején. *Magyar Pedagógia,* 1999. 1. 71–95.

Donáth, 2008a Donáth Péter: *Oktatáspolitika és tanítóképzés 1945–1960.* Budapest, Trezor Kiadó, 2008.

Donáth, 2008b Donáth Péter: *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958.* Budapest, Trezor Kiadó, 2008.

Drahos–Kovács, 1991. Drahos Ágoston–Kovács Péter: A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye 1945–1990. *Regio,* 1991. 2. 167–192.

Egry, 2010. Egry Gábor: *Otthonosság és idegenség. Identitáspolitika és Nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.

Eiler, 2011. Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta 1920–1989.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2011.

Erdmann, 1990. Erdmann Gyula: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban.* Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990.

Erdős, 2015. Erdős Kristóf: A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947). In: *Súlypontáthelyezés a diplomáciában. A NEB külügyi munkacsoportjának tanulmányai* 1. (Szerk. Soós Viktor Attila.) Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2015. 171–196.

Fábián–Ötvös, 2003. Fábián Gyula–Ötvös Patrícia: *Kisebbségi jog.* Kolozsvár, KOMP-Press–Korunk Baráti Társaság, 2003.

Fehér, 1988. Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Fehér, 1993. Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1993.

Feinrich, 1981. Feinrich, Hans: *Gefangen, Geschwunden, Verschwiegen. Erlebnisberichte und Analysen ungarndeutscher Spätheimkehrer aus russischer und ungarischer Kriegsgefangenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg.* Stuttgart, Verlag „Unsere Post", 1981.

Fischer F., 1992. Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1945–1989.* Budapest, Ikva Kiadó, 1992.

Fischer, H., 1991. Fischer, Holger: Karten zur räumlichen Verteilung der Nationalitäten in Ungarn. Darstellungsmöglichkeiten und Grenzen ihrer Interpretation am Beispiel von ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum".* (Hrsg. Edgar Hösch–Gerhard Seewann.) München, Oldenbourg Verlag. 1991. 325–393.

Fischer, H., 1992a — Fischer, Holger: A magyarországi németek 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai. *Regio,* 1992. 3. 147–165.

Fischer, H., 1992b — Fischer, Holger (1992b): Räumliche Aspekte des sozio-ökonomischen Wandels der ungarndeutschen Minderheit im 20. Jahrhundert. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz „The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990".* Inter Universitys Center, Dubrovnik, 8–14. April 1991. (Hrsg. Gerhard Seewann.) München, 1992. 236–264.

Fischer, H., 1997. — Fischer, Holger: Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban. *Regio,* 1997. 1. 65–81.

Fischer, H., 2000. — Fischer, Holger: Zum Zusammenleben der ethnischen Gruppen in Ungarn. Die ungarndeutsche Minderheit in der deutschen Historiographie. In: *Doświadczenia przeszłości. Niemcy w Europie Środkowo-Wschodniej w historiografii po 1945 roku. Erfahrungen der Vergangenheit. Deutsche in Ostmitteleuropa in der Historiographie nach 1945.* (Red./ Hrsg. von Jerzy Kłoczowski, Witold Matwiejczyk, Eduard Mühle.) Marburg, Verlag Herder Institut – Lublin, Institut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. 197–211. (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 9.)

Fordulat a világban, 2000. — *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949.* (Szerk. Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor.) Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.

Föglein, 2000a — Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993.* Budapest, Ister Kiadó, 2000.

Föglein, 2000b — Föglein Gizella: Az ENSZ és a nemzeti kisebbségek – 1945. In: Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993.* Budapest, Ister Kiadó, 2000. 11–16.

Föglein, 2000c — Föglein Gizella: Törvénytervezet a magyarországi nemzeti kisebbségek jogi helyzetéről 1945-ben. In: Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993.* Budapest, Ister Kiadó, 2000. 17–25.

Föglein, 2000d — Föglein Gizella: Nemzetiségpolitika a Kádár-korszakban. Az MSZMP PB 1958. és 1968. évi nemzetiségpolitikai határozatai. In: Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993.* Budapest, Ister Kiadó, 2000. 79–84.

Föglein, 2004. — Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás Magyarországon a koalíciós években (1945–1948). *Új Pedagógiai Szemle,* 2004. 4–5. 156–165.

Föglein, 2005. — Föglein Gizella: Nemzetiségi demográfiai dilemmák Magyarországon (1945–1980). *Kisebbségkutatás,* 2005. 3. 366–377.

Föglein, 2006. — Föglein Gizella: *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásuk állami szabályozása 1945–1985.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.

Föglein, 2007. — Föglein Gizella: A nemzetiségi érdekképviseleti szervezetek megalakulás és elnevezésük szimbolikája Magyarországon a második világháború után (1945–1955). *Jogtörténeti Szemle,* 2007. Különszám. 34–42.

Föglein, 2009. Föglein Gizella: A nemzetiségi-kisebbségi kérdés, mint külpolitika államhatáron belül. Adatszolgáltatás az ENSZ-nek és párthatározat a magyarországi nemzetiségekről – 1958. *Jogtörténeti Szemle,* 2009. 1. 1–13.

Föglein, 2011. Föglein Gizella: A magyarországi délszlávok érdekérvényesítő igényei és a közoktatásügyi kormányzat (1945–1946). In: *Magyar-szerb kapcsolatok a történelemben 2001-ig.* Tanulmánykötet. (Szerk. Batkó János–Majdán János.) Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2011. 27–41.

Főkonzulok, követek, 2015. *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990.* (Szerk. Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos.) Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.

Földes, 2016. Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988.* I. Budapest, Napvilág Kiadó, 2016.

Füzes, 1985. Füzes Miklós: A nemzetiségi oktatás fejlődése a Délkelet-Dunántúlon 1949–1972. In: *Baranyai Helytörténetírás 1983–1984.* (Szerk. Szita László.) Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1985. 575–602.

Füzes, 1990a Füzes Miklós: *Az alsó- és középfokú nemzetiségi oktatás története Délkelet-Dunántúlon 1945–1985.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1990.

Füzes, 1990b Füzes Miklós: *Modern rabszolgaság. „Malenkij robot". Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban 1945–1949.* Budapest, Formatív Kft., 1990.

Füzes, 1990c Füzes Miklós: A rabszolgaszerzés. In: *Magyarországi németek elhurcolása 1944/1945. A kollektív büntetés első állomása.* Dokumentumkötet. (Szerk. Zielbauer György.) Budapest, Magyarországi Németek Szövetsége, 1990. 85–109.

Füzes, 1990d — Füzes Miklós: *Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1990.

Füzes, 1999. — Füzes Miklós: *Valami Magyarországon maradt.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1999.

Gajdos–Frank, 2016. — Gajdos-Frank Katalin: *Megfigyelve. Az Állambiztonsági Szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között.* Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény Heimatmuseum, 2016.

Gáll, 1990. — Gáll Ernő: Nemzeti és nemzetiségi tudat. *Társadalmi Szemle,* 1990. 7. 9–27.

Ganczer, 2013. — Ganczer Mónika: *Állampolgárság és államutódlás.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2013.

Gonda, 2014. — Gonda Gábor: Kitaszítva: Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-Dunántúli településeken 1944–1948. Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola, 2014.

Görbedi, 1989. — Görbedi Miklós: *1020 nap az őrtornyok árnyékában. A tiszalöki hadifogolytábor története.* Tiszalök, Tiszalöki Költségvetési Üzem, 1989.

Görbedi, 1992. — Görbedi Miklós: *Szögesdrótok mögött a Sajó völgyében. Szovjet hadifogságból a barcikai kényszermunkatáborba, 1951. október 6. – 1953. szeptember 16.* Eger, Magyar Ciszterci Diákok Szövetségének Egri Osztálya, 1992.

Görbedi, 2005. — Görbedi Miklós: *Sorsok, életpályák a táborok után.* Tiszalök, „Október 4." Baráti Társaság Tiszalöki Tagozata, 2005.

Görbedi, 2008. — Görbedi Miklós: *Az árnyékok hosszúra nyúlnak. Kiegészítés Kecskemét – Tiszalök – Kazincbarcika kényszermunkatáborainak történetéhez.* Tiszalök, „Október 4." Baráti Társaság Tiszalöki Tagozata, 2008.

Görtemaker, 2003. Görtemaker, Manfred: *A Német Szövetségi Köztársaság története. Az alapítástól napjainkig*. Budapest, Korona Kiadó, 2003.

Gyáni, 1993. Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság,* 1993. 4. 18–28.

Gyarmati, 2011a Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011.

Gyarmati, 2011b Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz: A magyarországi „új szakaszt" megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján. *Századok,* 2011. 75–116.

Hoóz, 1968. Hoóz István: *Nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében.* Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 1968. (Népességtudományi Intézet Közleményei. 18.)

Hornyák, 2016. Hornyák Árpád: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vitás kérdések a magyar-jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet.* (Szerk. Hornyák Árpád és Bíró László.) Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016. 315–335., 323–335.

Hortobágy örökségei, 2014. *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában*. (Szerk. Saád József.) Budapest, Argumentum Kiadó, 2014.

Huszár, 2014. Huszár Ákos: Reinhart Koselleck fogalomtörténete. *Korall,* 2004. május. 89–116.

Imre, 2005. — Imre Anna: The State of Nationality Education in the 1990s. In: *National and Ethnic Minorities in Hungary, 1920–2001.* (Ed. Tóth Ágnes.) New York, Columbia University Press, 2005. 414–460.

Imre, 2008. — Imre Anna: Nemzetiségi oktatás és oktatáspolitika Magyarországon a hatvanas években. *Kisebbségkutatás,* 2008. 3. 432–455.

Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez, 1944. — *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 3. (Szerk. Horváth Ibolya–Solt Pál.) Budapest, Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, 1944.

„Itt volt a végállomás", 2015. — *„Itt volt a végállomás": Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949.* (Szerk. Bognár Zalán–Márkus Beáta.) Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015.

Izsák, 1985. — Izsák Lajos: *A Kereszténydemokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1985.

Janjetović, 2005. — Janjetović, Zoran: *Between Hitler and Tito: The Disappearance of the Vojvodína Germans.* Belgrad, Selbstverlag, 2005.

Joó, 1985. — Joó Rudolf: A kisebbségi demokrácia fogalma. *Tiszatáj,* 1985. 12. 50–56.

Kardos, 2006. — Kardos József: Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak oktatáspolitikája. *Iskolakultúra,* 2006. 6–7. 73–80.

Kertész, 1995. — Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947.* Budapest, Európa Kiadó, 1995.

Kessler, 1979. — Kessler, Wolfgang: *Ost- und südostdeutsche Heimatbücher und Ortsmonographien nach 1945. Eine Bibliographie zur historischen Landeskunde der Vertreibungsgebiete.* München, de Gruyter, 1979.

Ki kicsoda, 1994. *Ki kicsoda a hírközlésben?* (Szerk. Bodrits István–Viczián János). Szekszárd, Babits Kiadó, 1994. 208.

Király, 1978. Király Péter: Arató Endre. *Magyar Tudomány,* 1978. 3. 237–239.

Kiss Gy., 1993. Kiss Gy. Csaba: *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek.* Tanulmányok, publicisztikai írások. Budapest, Pesti Szalon, 1993.

Kiss, 2005. Kiss László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykunságban, 1950–1953. In: *Telepessors.* (Szerk. Saád József.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.

Kisteleki, 2011. Kisteleki Károly: *Az állampolgárság fogalmának és jogi szabályozásának fejlődése. Koncepciók és alapmodellek Európában és Magyarországon.* Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2011.

Kitaszítottak, 2001–2006. *Kitaszítottak.* I–III. (Szerk. Hantó Zsuzsa –Füzes Miklós.) Budapest, Alterra Kiadó, 2001–2006.

Klein, 2016. Klein, Judit: *Die Funktion und Geschichte der deutschsprachigen Minderheitenmedien in Ungarn im Sozialismus*. Hamburg, Verlag Dr. Kovač. 2016.

Komanovics, 1970. Komanovics József: A hazai németség volksbundista – illetve hűségmozgalmi – szervezkedése, különös tekintettel Baranya megyére. In.: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969/1970.* (Szerk. Mándoki László.) Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1970. 183–193.

Komanovics, 1973. Komanovics József: „Hűséggel a hazához" – a német lakosság náciellenes szervezkedése a II. világháború éveiben. *Baranyai Művelődés,* 1973. 4. 115–119.

Komanovics, 1976. Komanovics József: A hazai németek helyzetére vonatkozó rendelkezések a II. világháborút követő években 1945–1950. *Baranyai Művelődés,* 1976. 1. 127–133.

Korom, 1981. — Korom Mihály: *Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Kósa, 1969. — Kósa László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. *Valóság,* 1969. 4. 12–22.

Koselleck, 2003. — Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Budapest, Atlantisz Kiadó, 2003.

Kossert, 2008. — Kossert, Andreas: *Kalte Heimat. Die Geschichte der Deutschen Vertriebenen nach 1945.* München, Siedler, 2008.

Kovács A., 1936. — Kovács Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Budapest, 1936.

Kovács J., Ö., 2012. — Kovács József, Ö.: *A paraszti társadalom fölszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall Kiadó, 2012.

Kovács P., 1954a — Kovács Péter: A német nyelvoktatás fejlesztéséért. *Köznevelés,* 1954. 13. 310–311.

Kovács P., 1954b — Kovács Péter (1954b): Zur Einführung der Deutschen Sprache in den Grundschulen. *Freies Leben,* 1954. november 2.

Kovács P., 1955. — Kovács Péter: A német nyelvoktatás továbbfejlesztéséről. *Köznevelés,* 1955. 21. 500.

Kovács P., 1956. — Kovács Péter: Nemzeti kisebbségeink oktatásügyéről. *Köznevelés,* 1956. 16. 365–367.

Kovács P., 1996. — Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem.* Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 36.

Kovács Z. A.–Számvéber, 2001. — Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. Budapest, Paktum Nyomdaipari Társaság, 2001.

Kővágó, 1976. Kővágó László: *Nemzetiségeink jelene*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1976.

Kővágó, 1977. Kővágó László: *Kisebbség, nemzetiség*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1977.

Kővágó, 1981. Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1981.

Kővágó–Tilkovszky, 1986. Kővágó László–Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon 1945 után*. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1986.

Lázár, 2005. Lázár György: Magyarország és Nyugat-Németország kapcsolatai 1945 és 1958 között. – *Archivnet,* 2005. 2. 1–10.

Lelkes, 1992. Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Budapest, Argumentum Kiadó, 1992.

Lindenberger, 1996 Lindenberger, Thomas: Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR.* (Hrsg. Richard Bessel–Ralph Jessen). Göttingen, 1996. 298–325.

Lindenberger, 1999a Lindenberger, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR. (Hrsg. Thomas Lindenberger). Köln, 1999. 13–44. (Zeithistorische Studien 12.)

Lindenberger, 1999b Lindenberger, Thomas: Creating State Socialist Governance. The Case of the Deutsche Volkspolizei. In: Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR. (Ed. Konrad H. Jarausch). New York–Oxford, 1999. 125–141.

Lindenberger, 2017	Lindenberger, Thomas: Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand. In: *Kultur – Geschichte – Behinderung*. Band 2. *Die eigensinnige Aneignung von Geschichte.* (Hrsg. Oliver Musenberg). [E-Book] Athena, 2017. 21–40.;
Lüdtke, 1991.	Lüdtke, Alf: Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis. In: *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien.* (Hrsg. Alf Lüdtke). Göttingen, 1991. 9–63.
Lüdtke, 1998.	Lüdtke, Alf: Die DDR als Geschichte. *Aus Politik und Zeitgeschichte,* 1998. 36. 3–16.
Lüdtke, 2003.	Lüdtke, Alf: Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte perspektíváiról. *Aetas,* 2003. 1. 149–158.
Magyar történeti szöveggyűjtemény 1., 2000.	*Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999.* 1. (Szerk. Romsics Ignác.) Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
Magyar történeti	*Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999.* 2. szöveggyűjtemény 2., 2000. (Szerk. Romsics Ignác.) Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
Magyarok és szerbek, 2016	*Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet.* (Szerk. Hornyák Árpád–Bíró László). Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016.
Majtényi Gy., 2003.	Majtényi György: „Ön-fejűség”: A „másik” Németország történelme. *Aetas,* 2003. 1. 142–148.
Majtényi Gy., 2011.	Majtényi György: „Uraltak” vagy „önfejűek”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall,* 2001. 5–6. 242–252.
Majtényi B.–Majtényi Gy., 2012.	Majtényi Balázs–Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945-től 2010-ig.* Budapest, Libri Kiadó, 2012.

Manz, 1984. Manz, Alfred: *Adam Berenz und seine Zeitung „Die Donau“: Ein Widerstand gegen nationalsozialistische Einflüsse in der Batschka 1935–1944.* Pécs, 1984.

Marchut, 2014. Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948).* Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat –Budaörsi Passió Egyesület. 2014.

Márkus, 2014. Márkus Beáta: „Malenkij robot” Baranya vármegyében. Döntési folyamatok: hogyan választották ki a civil lakosok közül azokat, akiket a Szovjetunióban végzendő jóvátételi munkára mozgósítottak 1944/1945-ben? *Múltunk,* 2014. 3. 62–104.

Márkus, 2017. Márkus Beáta: A magyarországi németek Szovjetunióba deportálása a „Sváb Törökországból” az egodokumentumok tükrében. In: *Mindennapok a Gulágon.* (Szerk. Miklós Péter.) Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, 2017. 49–62. (Emlékpont Könyvek; 4.)

Márkusné, 2005. Márkusné Vörös Hajnalka: *Nagyesztergár társadalom-néprajza*. Nagyesztergár, Nagyesztergári Német Kisebbségi Önkormányzat, 2005.

Mayer, 2001. Mayer János: „Most menekültnek hívnak…”. PhD-disszertáció. Pécs, 2001

Mayer, 2015. Mayer János: „Ennek az idegen földnek kell hazánknak lennie…” Az elűzött észak-bácskai németek beilleszkedési problémái Nyugat-Németországban. *Forrás,* 2015. július–augusztus. 18–43.

Minderheitenfragen, 1992. *Minderheitenfragen in Südosteuropa.* (Hrsg. Gerhard Seewann). München, Südost-Institut–Oldenbourg Verlag, 1992.

Németek Magyarországon, 1983. *Németek Magyarországon 1945–1975. Bibliográfia.* (Szerk. Käfer István). 1–2. kötet. Budapest, Állami Gorkij Könyvtár, 1983.

Nemzetiségi kérdés, 1968. *Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika.* (Szerk. Csatári Dániel). Budapest, Kossuth Kiadó, 1968.

Nemzetiségi ügyek, 2002. *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1945–1950.* (Szerk. Füzes Miklós). Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2002. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 9.)

Nemzetiségi ügyek, 2003. *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1950–1990.* (Szerk. és válogatta: Füzes Miklós.) Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2003. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 10.)

Niederhauser, 2001. Niederhauser Emil: Nemzetiségi politika Magyarországon a felszabadulás óta. *Társadalmi Szemle.,* 1987. 11. 62–69.

Orgoványi, 2001. Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: *Bács-Kiskun megye múltjából 17.* (Szerk. Tóth Ágnes.) Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2001. 253–298.

Orgoványi, 2012. Orgoványi István: Határvédelem Magyarország déli határán 1948 és 1953 között. In: *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből.* (Szerk. Gyarmati György és Palasik Mária). Budapest, ÁBTL–L'Harmattan, 2012. 153–169.

Oroszné, 2013. Oroszné Takács Katalin: Zwischen Mythos und Realität. Historische Kulminationspunkte in Heimatbüchern der ungarndeutschen Vertriebenen. In: *Migration im Gedächtnis: Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben.* (Hrsg. Fata Márta.). Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2013. 135–154.

Oroszné, 2016. Oroszné Takács Katalin: Heimat im Buch: Ungarndeutsche Heimatbücher als Antwort auf die Fragen der Migration. In: *Wandel durch Migration.* (Szerk. Radek Tünde–Szilágyi-Kósa Anikó.) Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2016. 205–219.

Ö. Kovács József → Kovács József, Ö.

Palasik, 1997. Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). *Társadalmi Szemle,* 1997. 7. 87–94.

Pártállam, 2003. *Pártállam és nemzetiségek 1950–1973.* (Összeáll., jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Ágnes). Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003. 23–34.

Pedagógiai ki kicsoda, 1997. *Pedagógiai ki kicsoda.* (Főszerk. Báthory Zoltán–Falus Iván.) Budapest, Keraban Kiadó, 1997. 284.

Pető–Szakács, 1986. Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története.* I. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

Poprády, 1995. Poprády Judit: A Magyarországi Németek Szövetségének története. *Fons,* 1995. 2. 221–257.

Portmann, 2008. Portmann, Michael: *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur.* Wien, Verlag der Österreichischer Akademie der Wissenschaften, 2008.

Prossel-Schell, 2016. Prossel-Schell, Michael: Az elűzött magyarországi németek megérkezésének és integrációjának néhány aspektusa Észak-Badenben és Délnyugat-Németországban 1945–1946 után. *Pro Minoritate,* 2016. Nyár. 5–18.

Rainer M., 1999. Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz.* II. *1953–1958.* Budapest, 1956-os Intézet, 1999.

Renan, 1995. Renan, Ernst: Mi a nemzet? In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* (Szerk. Bretter Zoltán–Deák Ágnes). Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 185–186.

Romsics, 1999. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 1999.

Rudolph, 1984. Rudolph, Hartmut: *Evangelische Kirche und Vertriebene 1945 bis 1972: Kirchen ohne Land.* Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht. 1984. 189.

Sajti, A., 2010a Sajti Enikő, A.: Külpolitika, magyarság, 1944–1947. In: Sajti Enikő, A.: *Bűntudat és győztes fölény.* Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modern kori Program, 2010. 119–132.

Sajti, A., 2010b Sajti Enikő, A.: Bűntudat és győztes fölény: a magyar-jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: Sajti Enikő, A.: *Bűntudat és győztes fölény*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modern kori Program, 2010. 133–144.

Sajti, A., 2010c Sajti Enikő, A.: Az új kisebbségstratégia lehetőségei és korlátai, 1944–1947. In: Sajti Enikő, A.: *Bűntudat és győztes fölény*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modern kori Program, 2010. 145–155.

Sajti, A., 2010d Sajti Enikő, A.: A délvidéki hadifoglyok hazatérése, 1947–1949. In: Sajti Enikő, A.: *Bűntudat és győztes fölény.* Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modern kori Program, 2010. 301–322.

Sajti, A., 2010e Sajti Enikő, A.: Jugoszláv kommunista káder a külügyben: Rex József. In: Sajti Enikő, A.: *Bűntudat és győztes fölény.* Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modern kori Program, 2010. 301–322.

Sajti, A., 2012. Sajti Enikő, A.: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In: *Egyén és közösség.* Tanulmányok. (Szerk. Bárdi Nándor–Tóth Ágnes.) Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 277–289.

Schell, 2016. Schell Csilla: „…aber wenn man sich Deutsch bekennt darf man nicht mehr nachhause wenn es einmal soweit kommt/ …de ha az ember németnek vallja magát, akkor nem mehet majd haza, ha arra kerül sor". Adatok egy Württenbergbe kiűzött budaörsi család integrációjához magánleveleik tükrében. *Pro Minoritate,* 2016. Nyár. 19–46.

Schleicher, 2006. Schleicher Vera: Ungarndeutsche Hausgeschichte als Heimatgeschichte. Die Hauslebensstrategie einer vertriebenen Familie. In: *Hausgeschichten. Studien zur ungarndeutschen Kultur in Transdanubien.* (Hrsg. Radek Tünde–Szilágyi Anikó). Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. 2006. 187–206.

Schmidt-Schweizer, 2012. Schmidt-Schweizer, Andreas: Das Verhältnis zwischen dem kommunistischen ungarischen Staat und der bundesdeutschen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (1951–1989/90). In: *Minderheiten und Mehrheiten im Donau-Karpatenraum.* (Hrsg. Arens Meinolf–Klaus Rettel) Berlin, Deutsch-Ungarische Gesellschaft e. V. 2012. 468–483.

Schmidt-Schweizer, 2018. Schmidt-Schweizer, Andreas: A Magyarországi Németek Honfitársi szövetsége (1951–1989). – *Történelmi Szemle,* 2018. 4. 595–610.

Seewann, 1989. Seewann, Gerhard: Das Deutschtum in Ungarn seit 1945. In: *Die Deutschen in Ungarn.* (Hrsg. Georg Brunner). München, Südosteuropa Gesellschaft, 1989. 97–107.

Seewann, 1991a — Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: *Aspekte ethnischer Identität.* (Hrsg. Gerhard Seewann – Edgar Hösch). München, Oldenbourg Verlag, 1991. 299–322.

Seewann, 1991b — Seewann, Gerhard: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980. In: *Aspekte ethnischer Identität.* (Hrsg. Edgar Hösch–Gerhard Seewann). München, Oldenbourg Verlag, 1991. 395–409.

Seewann, 2000a — Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000.

Seewann, 2000b. — Seewann, Gerhard: A magyar nemzetiségi politika mérlege az '50-es évektől napjainkig. In: Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000. 69–74.

Seewann, 2012. — Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Band 1. *Vom Frühmittelalter bis 1860.* Band 2. *1860–2006*. Marburg, Herder Institut, 2012.

Seewann, 2016a — Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története a kora középkortól 1860-ig.* 1. Budapest, Argumentum Kiadó, 2016.

Seewann, 2016b — Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 1860–2006.* 2. Budapest, Argumentum Kiadó, 2016.

Simon, 1985. — Simon, Gerhard: *Nationalismus und Nationalitätenpolitik der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft.* Baden-Baden, Nomos, 1986.

Sitzler, 1985. — Sitzler, Kathrin: Ungarische Nationalitäten-politik. Grundsätze, Institutionen und Funktion. *Südosteuropa,* 34. 1985. 23–32.

Slachta, 2020. Slachta Krisztina: *„Rokonlátogatók". A magyarországi németek kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése – egy ellenségkép története.* Pécs, Kronosz Kiadó, 2020.

Spannenberger, 2005. Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest, Lucidus Kiadó, 2005. 241–253.

Szakács, 1996. Szakács Sándor: A földreform és a kisüzemi mezőgazdaság 1945–1948. 441. In: *Magyarország agrártörténete.* Agrártörténeti tanulmányok. (Szerk.: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál). Budapest, Mezőgazda Kiadó, 1996. 437–483.

Szalayné, 2003. Szalayné Sándor Erzsébet: *A kisebbségvédelem jogi intézményrendszere a 20. században.* Budapest, Gondolat Kiadó– MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003.

Szarka, 2004. Szarka László: A magyarországi német kisebbség újjászerveződése 1948–1956 között. In: Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.

Szarka, 2005. Szarka László: A közép-európai kisebbségek típusairól – adatok a tipológiai besorolhatóság kérdéséhez. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* (Szerk. Kántor Zoltán– Majtényi Balázs). Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 158–170.

Szenyéri, 2004. Szenyéri Zoltán: *Német sorsok Dél-Dunántúlon (1700–2001).* Dombóvár, Dombóvári Német Kisebbségi Önkormányzat, 2004.

Szesztay, 1994. Szesztay Ádám: Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban. *Regio,* 1994. 2. 106–126.

Szesztay, 2003a — Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet–Gondolat Kiadói Kör, 2003.

Szesztay, 2003b — Szesztay Ádám: Az 1960-as nemzetiségi iskolareform. In: *Anyanyelv, oktatás-közösségi nyelvhasználat.* (Szerk. Osvát Anna–Szarka László). Budapest, Gondolat Kiadói Kör–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003. 54–68.

Szita, 1981. — Szita László: A magyarországi németség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938–1944. In.: *Baranyai Helytörténetírás.* (Szerk. Szita László.) Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1981. 441–556.

Szociális és kultúrstatisztikai jelentés, 1955. — *Szociális és kultúrstatisztikai jelentés. A nemzeti kisebbségek száma és helyzete 1955*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1955.

Szöveggyűjtemény, 2005. — *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* (Szerk. Kántor Zoltán, Majtényi Balázs). Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005.

T. Varga György → *Varga György, T.*

The History, 1995. — The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life. (Ed. Alf Lüdtke). New Jersey, 1995.

Thirring, 1983. — Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői.* I. rész. (1869–1910). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1983.

Thirring, 1988. — Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői.* II. rész. (1920–1941). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1988.

Thirring, 1989. — Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői.* III. rész (1949). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1989.

Tilkovszky, 1974. Tilkovszky Loránt: *SS-toborzás Magyarországon.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1974.

Tilkovszky, 1978a Tilkovszky Loránt (1978a): Németország és a magyarországi német kisebbség 1921–1924. – *Századok,* 1978. 1. 3–48.

Tilkovszky, 1978b Tilkovszky Lorant: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport politika és Magyarország 1938–1945.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1978.

Tilkovszky, 1979. Tilkovszky Loránt: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására 1932–1933. – *Századok,* 1979. 3. 421–477.

Tilkovszky, 1981. Tilkovszky Loránt: A magyarországi német nemzetiségi kérdés a budapesti osztrák követség jelentéseinek tükrében 1918–1938. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei.* XXX. kötet. (1981) 111–124.

Tilkovszky, 1987. Tilkovszky Loránt: A nemzetiségi kérdés és a magyarországi szociáldemokrácia 1918–1948. *Politikatudomány,* 1987. 3. 90–106.

Tilkovszky, 1989. Tilkovszky Loránt: Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989. Budapest, Kossuth Kiadó, 1989.

Tilkovszky, 1993. Tilkovszky Loránt: Die Deutschen in Ungarn. In: *Ungarn auf dem Weg der Demokratie von der Wende bis zur Gegenwart.* (Hrsg. Georg Brunner). Bonn, Bouvier, 1993. 183–204.

Tilkovszky, 1994. Tilkovszky Loránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig.* Budapest, Ikva Kiadó, 1994.

Tilkovszky, 1997. Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németség történetéből.* Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1997.

Tilkovszky, 1998. Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.

Tóth, 1993. Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1993.

Tóth, 1998. Tóth Ágnes: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. In: *Bács-Kiskun megye múltjából 14.* (Szerk. Iványosi-Szabó Tibor–Tóth Ágnes). Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1998 [!1999]. 285–336.

Tóth, 2006. Tóth Ágnes: „A népeket kihajcsák a legelőre és ök azt viszik getoba akit akkarnak". Internálótábor Lengyel községben. *Kisebbségkutatás,* 15. 2006. 4. 621–641.

Tóth, 2008a Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2008.

Tóth, 2008b Tóth Ágnes: A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* (Szerk. Szederjesi Cecília). Salgótarján-Budapest, Nógrád Megyei Levéltár, 2008. 37–52.

Tóth, 2008c Tóth Ágnes: Elűzött svábok, betelepített bukovinai székelyek. A földreform és a társadalmi szerkezet néhány összefüggése a Dél-Dunántúlon (1945–1949). *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 2008. 1. 145–163.

Tóth, 2010. Tóth Ágnes: Mi hija még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehérfoltok, módszertani hiányok. In: *Jogfosztások Budaörsön 1944–1948.* (Szerk. Grósz András.) Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010. 17–30.

Tóth, 2012. Tóth Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener.* München, Oldenbourg Verlag, 2012.

Tóth, 2014. Tóth Ágnes: Megfigyelési szempontok és megfigyeltek egy több nemzetiségű községben (Vaskút, 1950–1957). *Történelmi Szemle,* 2014. 2. 251–268.

Tóth, 2016. Tóth Ágnes: A „nagypolitika" erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948. In: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet.* (Szerk. Hornyák Árpád–Bíró László.) Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016. 337–372.

Tóth–Vékás, 2008. Tóth Ágnes–Vékás János: A népszámlálások nemzeti-etnikai adatai mögött rejlő politikai tényezők (1949–1990). *Kisebbségkutatás,* 17. 2008. 3. 406–432.

Tóth–Vékás, 2014. Tóth Ágnes–Vékás János: Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében. *Kisebbségkutatás,* 23. 2014. 3. 36–72.

Tóth–Vékás, 2016. Tóth Ágnes–Vékás János: A magyarországi németek disszimilációjának területi jellemzői. – *Demográfia,* 2016. 1. 89–119.

Törvények és rendeletek, 1952. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951.* I. *Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1952. 82.

Törvények és rendeletek, 1953. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1953.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1953.

Törvények és rendeletek, 1986. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1985.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 3.

Törvények, törvényerejű rendeletek, 1951. *Törvények, törvényerejű rendeletek 1950.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1951.

Treszl, 1993. Treszl, Anton: *Wer ist wer? Erstes ungarndeutsches Biographielexikon*. Grünstadt, Eigenverlag von Anton Treszl, 1993.

Trójai faló, 2013. *Trójai faló a belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956.* (Szerk. Gyarmati György–Palasik Mária). Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó, 2013.

Új Magyar Életrajzi Lexikon, 2001. *Új Magyar Életrajzi Lexikon* I. (Főszerk. Markó László.) Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.

Új Magyar Irodalmi Lexikon, 2000. *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* (Főszerk. Péter László.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.

Ungváry, 2015. Ungváry Krisztián: A potsdami határozatok legendái a történetírásban. In: *Magyarok 1945-ben.* (Szerk. Rainer M. János). Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár–1956-os Intézet Alapítvány–Gondolat Kiadó, 2015. 248–302.

Valuch, 2001. Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Varga, T., 2002. Varga György, T.: Adalékok a börtönügy és a rabmunkáltatás történetéhez, 1949–1953. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001.* (Szerk. Gyarmati György.) Budapest, Történeti Hivatal, 2002. 159–175.

Varga, Zs., 2015. Varga Zsuzsanna: Ki a veszélyesebb ellenség: a „kulák" vagy a kétlaki?: Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás, 1949–1953. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* (Szerk. Horváth Sándor–Ö. Kovács József). Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015. 51–77.

Vastagh, 1979. Vastagh Pál: Nemzetiségi jogok hazánkban. *Tiszatáj,* 33. 1979. 12. 49–59.

Vékás, 2005. Vékás János: Színképek. Magyarország nemzeti és etnikai kisebbségei a népszámlálások tükrében. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* (Szerk. Kántor Zoltán–Majtényi Balázs). Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 500–532.

Vendégh, 1961. Vendégh Sándor: A tanulók kétnyelvűsége nemzetiségi iskoláinkban. *Pedagógiai Szemle,* 1961. 7–8. 632–642.

Vidéki Magyarország, 2015. *Vidéki Magyarország 1945–1970: Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.* (Szerk. Ö. Kovács József). Budapest, Balassi Kiadó–Korall, 2015.

Vitári, 2012. Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012.

Volksbund és ifjúság, 2015. *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944.* (Szerk. Vitári Zsolt). Pécs, Kronosz Kiadó, 2015.

Vukman, 2017. Vukman Péter: *„Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen". Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980).* Budapest-Pécs, Kronosz Kiadó, 2017.

Wild, 1959. Wild Frigyes: Német nemzetiségiek Magyarországon. *Belügyi Szemle,* 1959. 7. 19–27.

Zielbauer, 1989 — Zielbauer György: *Adatok és tények a magyarországi németség történetéből, 1945–1949.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Zielbauer, 1990a — Zielbauer György: *A magyarországi németség nehéz évtizede 1945–1955.* Szombathely–Vép, Pannon Műhely Kft., 1990.

Zielbauer, 1990b — Zielbauer György: *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung.* Budapest, Magyarországi Németek Szövetsége 1990.

Rövidítések jegyzéke

Abg.	Abgeordnete
ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
áv.	államvédelmi
ÁVO	Államvédelmi Osztály
ÁVH	Államvédelmi Hatóság
B	Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland
BA	Bundesarchiv Berlin
BESZKÁRT	Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság
BM	Belügyminisztérium
B.V.	Büntetésvégrehajtás
bv.	büntetésvégrehajtási
bzw.	beziehungsweise
c.	című
CDU	Christlich Demokratische Union Deutschlands
cs.	csoport
d.	doboz
DAAD	Deutsche Akademische Austauschdienst
DDR	Deustche Demokratische Republik
DISZ	Demokratikus Ifjúsági Szövetség
d. n.	dátum nélkül
dr	doktor
fhd.	főhadnagy
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
et.	elvtárs
f.	fond
FIB	Földigénylő Bizottság
FKGP	Független Kisgazdapárt
FM	Földművelési Minisztérium
ft.	Forint
FUEV	Föderalistische Union Europäischer Volksgruppen
ha	hektár
HL	Hadtörténelmi Levéltár

HNF	Hazafias Népfront
Hrsg.	Herausgeber
J.P.B.	Járási Pártbizottság
j. t.	járási tanács
kat. hold	katasztrálishold
KB	Központi Bizottság
kb	körülbelül
KEOKH	Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal
KGST	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
Kir.	Királyi
KISZ	Kommunista Ifjúsági Szervezet
korm.	kormány
KÖMI	Közérdekű Munkák Igazgatósága
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
KTSZ	Kisipari Termelőszövetkezet
KV	Központi Vezetőség
M.E.	Miniszterelnökség
MfAA	Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten
MFT	Megyei Földbirtokrendező Tanács
MDDSZ	Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MKP	Magyar Kommunista Párt
MNDDSZ	Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége
MNDSZ	Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége
MNL BAZML	Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára
MNL BKML	Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
MNL BéML	Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára
MNL BML	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL PML	Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
MNL TML	Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára
MNL VML	Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára
MSZDP	Magyar Szociáldemokrata Párt
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
M.T./MT	Minisztertanács
MTA	Magyar Tudomnyos Akadémia
MTI	Magyar Távirati Iroda
MÚOSZ	Magyar Újságírók Országos Szövetsége
NATO	North Atlantic Treaty Organization/ Észak Atlanti Szerződés Szervezete
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NPP	Nemzeti Parasztpárt

NSZK	Németországi Szövetségi Köztársaság
OFT	Országos Földbirtokrendező Tanács
O.M.	Oktatási Minisztérium
ORFK	Országos Rendőrfőkapitányság
OT	Országos Tanács
OTKA	Országos Kutatási Alap
ő. e.	őrzési egység
özv.	özvegy
PA AA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes
PB	Politikai Bizottság
pl./pld.	például
PSZL	Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
PTO	Párt- és Tömegszervezetek Osztálya
r.	rendű
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SS	Schutzstaffel
stb.	s a többi
sz.	számú
SZEB	Szövetséges Ellenőrző Bizottság
SZDP	Szociáldemokrata Párt
szerk.	szerkesztő
szig.biz.	szigorúan bizalmas
szk.	szakiskola/szakközépiskola
SZKP	Szovjet Kommunista Párt
sz.n.	szám nélkül
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
SZTE	Szegedi Tudományegyetem
szül.	születési/született
t./T.	tisztelt/Tisztelt
tc.	törvénycikk
ti.	tudniillik
TIT	Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
t. n.	tétel nélkül
tsz	termelőszövetkezet
tszcs	termelőszövetkezeti csoport
TÜK	Titkos Ügykezelésű
tvr.	törvényerejű rendelet
UDBA	Uprava Državne Bezbednosti/ Állambiztonsági Hatóság (egykori jugoszláv titkosszolgálat)
ún.	úgynevezett
usw	und so weiter
UVR	Ungarische Volksrepublik
V	Vizsgálati dosszié

VB	Végrehajtó Bizottság
VIZÉP	Vízépítő
VKGM	Város- és Községgazdálkodási Minisztérium
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

Személynévmutató*

Acht, Peter 443
Ackermann, Anton 93, 94, 99, 100, 107
Aczél György 486
Aczélné 487
Ádám Gábor 181
Adenauer, Konrad 73, 217, 218, 454, 472
Adolf Lipót 136
Alapy Gyula 195
Albert Jánosné 474
Albert Rudolf 136
Albrecht István 136
Alexa Miklós 195
Amler Ferenc 223
Andics Erzsébet 327, 383, 488
Andó Ferenc 150
Andó György 262, 462
Andor Leon 462
Angeli Mátyás 512
Antal Ferenc 181
Arató Endre 75, 270, 298, 316, 317
Arató Márton 510, 512
Arnold János 512
Arnold, Stefan 222
Aschauer, Wolfgang 36
Áts Erika 404, 405, 425, 480, 486, 490
Auth András 416
Avar Jenő 195

B. Szabó Gyula → Szabó Gyula, B.
Babić, Mata 386
Bach, Elisabeth 210
Bajor László 147
Bakacsi 163
Balázsi Béla 201, 203
Báling Erzsébet 441
Banner János 86
Banner József 438
Barabás Ferenc 301, 302, 304, 366
Baranya Sándor 152
Barati József 395, 408, 409, 412
Barna Péter 173, 176, 182
Bártfai Erzsébet 372
Barth, Peter 125
Baternay Béla 480
Bauer Henrik 161, 172
Bauer István 513
Beck István 137
Beck József 137, 161, 172, 173
Beér János 102
Békési Lajos 441
Bellér Béla 455
Benedek Imre 181
Benedek Jenő 94–96, 125
Benke Valéria 398, 407
Berei Andor 99–102, 104, 105, 108, 212, 213
Béres Géza 418
Béres Miklós 181
Berenz Ádám 445
Berg János 470
Berg Péter 470
Bergner József 200

* A névmutatóba nem vettük fel a gúnyneveket és az ügynökneveket.

Berija, Lavrentyij Pavlovics 166
Bernhardt András 432
Bibó István 494
Bielik György 350
Bien Antal 512
Bikki István 159, 161
Bíró György 117
Bíró Lívia 393
Bíró Vera 285, 446
Bischoff, Helmut Reinhard 444
Bitter, Rudolf 127
Bleyer Jakab 458
Boár Miklós 386
Bodnár István 471
Bodrogi István 430
Boldizsár Iván 97
Boldoczki János 386, 471
Borbély Lajos 176
Borsodi János 441
Borsodi Krisztina 441
Böhm, Maria 128
Bősz József 414, 415
Bősz Krisztina → Schweigert Györgyné
Brandt, Willy 73
Brcan, Milutin 386
Brecska Jenő 146–149, 223
Brenner, Lorenz 444
Breuer Pál 438
Brieber István 511, 512
Brunn János 513
Brunner, Georg 22
Brunner János 512
Brunner Károly 200
Bugár Jánosné 293
Büttner 95

Capotorti, Franceso 21
Czakó Kálmán 166, 206
Czink Lőrinc 201
Czirkelbach János 201

Csapó László 183, 194
Csauth József 154, 223
Cserháti, ÁVH-s tizedes 200, 202
Cservenka Ferencné 470
Csete István 158, 159, 161
Csotka Mihály 181

Darin Antal 153
Dékán István 202
Demény Pál 167, 174
Dénes György 427, 428
Dertinger, Georg 93, 94, 106, 120, 127
Detre László 480
Dinnyés Lajos 40
Dippold Péter 28
Dobi István 117, 165
Dobler András 153
Dobó József 158, 159
Dobrovits Sándor 227
Dojcsák László 144
Donovald Józsefné 511, 513
Dordević, Milutin 386
Dorn, Barbara 126
Dornai Sándor 181, 198–200, 202, 203
Dragutity, Nedusics 57

Éder József 410, 512
Egri László 195
Eich, Elisabeth (szül. Usinger), özv. 128, 129
Eiler Ferenc 36, 257
Elm, Georg 450
Ember (Elsner) Mária 480, 490
Endrődi Lajosné 389, 402, 416, 430
Erdei Ferenc 131, 132, 166, 293
Erdey-Grúz Tibor 280
Erdős Lajosné 490
Ernőházi Vilmos 418
Eszterházy, herceg 205

Fajt József 146–148, 223
Farkas Éva 107, 108
Farkas Mihály 42, 43, 190, 259, 371
Farkas Mihályné 93, 94, 103
Fath, Johann 122

Fäul György 458
Fazekas János 142
Fehér István 32, 35, 318, 321
Fehér Lajos 78, 80
Feigl Ferencné (Weisz Rozália) 433
Fein, Elisabeth → Mülbert, Elisabeth
Fein, Peter 120
Fejes József 486
Fekete Tibor 288, 361, 486–488
Ferencsik József 156
Finn Ferenc 142, 154, 155, 170, 198–200, 204, 205, 222, 223
Fischer, Ludwig 470
Fledrich Ferenc 439
Flock István 510, 512
Florin, Peter 95, 111, 112
Fock Jenő 447
Fódi János 511
Foky Ibolya 176
Folkmann Ferenc 143–145, 171
Forján István 181
Föglein Gizella 36
Föglein Márton 161, 162
Földesi János 421
Földesi Lajos 485
Földvári Rudolf 165
Frank László 388, 462, 470, 475, 476, 479, 482
Franyó Ferenc 151
Fresz József 201
Freund 95
Friss József 396
Fürst György 388, 462

Gábor Anna 472
Galambos, Franz 450
Galambos László 176
Gálffy Mihály („Gábor" ügynök) 188, 198, 204
Gallai Rezső 510, 512
Galovits (Galovics) Ferenc 145, 181
Garasin Rudolf 134, 135, 166, 172, 183, 187, 203
Gáspár Endre 462
Gayer József 510, 512
Gazafy György 200, 201
Geiszlinger Mátyás 200, 201
Geng Antal 510, 512
Gerencsér Mihály 485
Gerger Ede 128, 160
Gerő Ernő 165, 166, 176, 180, 190, 206, 236, 237, 465
Gerstenmaier, Eugen 217
Goethe, Johann Wolfgang 424
Gorjanác József 362
Gotthard János 151
Gönyei Antal 288, 391, 403, 404, 446, 448, 486, 488
Götter József 223
Gráber György 490, 514
Gráf Rezsőné 275
Gráf Vilmos 511, 513
Grebhardt János 204
Gregus József 16
Greifenstein Gyula 142, 170
Groll, Erika 129
Grotewohl, Otto 124, 214, 219
Gulyás István 138, 162
Gungl Mária 120
Guth Erzsébet 419, 510, 513

Györe József 183, 186, 192, 203
Györgyfalvy György 155

Hábermajer István 437
Habuda Péter 150, 155
Hahn Margit 120
Hahn Menyhért 120
Hajdók Béla 170
Hajdú József 91, 93, 94, 96, 99, 103, 107, 108, 111, 112
Hajnal Jenő 417
Halbrücker, Jakob 120
Hallstein, Walter 73, 224
Hambuch Géza 361, 397, 404, 405, 473, 477, 480, 481, 485, 486, 488–490, 512

Hamm, Franz 444
Hammer Lajos 414
Handler József 513
Hantos Ferenc 431
Hargita Péter 372
Harmati Sándor 398, 406
Hartmann Antalné 417
Hartmayer Konrád 514
Hauptmann Ferenc 439, 440
Havasi József 55
Háy Gyuláné (Micky Háy) 397, 472, 474, 476
Haynal Kornél 480
Heckel, Theodor 218
Hegedűs András 165
Heinzelmann, Gerhard 444
Heller, Franz 211
Heller, Stephan 211
Helmer, Rudolf 452
Hesz Ferencné 512
Hetényi Adolf 438
Hetényi Adolfné 438
Hetlinger Pál 512
Heymann, Stefan 111, 212, 213
Hidas, Georg (Hidas György) 480, 511, 512
Hidas István 165
Himmler, Heinrich Luitpold 458
Hirt, Johann 130
Hirt, Regina 130
Hitler, Adolf 11, 44, 219, 449, 458, 462, 472
Hoffmann Gabriella 101
Hoffmann János 61
Hollós Lajos 389, 428
Holly Ödön 462
Holzhofer Anna 371
Holzmann, Martin (Holzmann Márton) 223
Holzmann, Mathias (Holzmann Mátyás) 223
Holzmann Miklós 514
Hoóz István 242, 243
Horthy Miklós 153
Horváth, őrnagy 404
Horváth Imre 88, 89
Horváth Ottóné 416
Hován András 53, 386
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 164
Huber Ferenc 138, 153, 198, 200, 204, 205, 222, 223
Hullai Lajos 156, 160
Hunovics Georg 201
Hunyady-Fekete Mária 263
Hutterer, Claus 480
Hutterer Miklós 487

Ilku Pál 77, 272, 286, 292, 307, 391, 404, 409
Ilosvay Ferenc 388, 462

Jakab Róbertné 297
Jamrich József 173, 178
Jankó Péter 166
Jóború Magda 305
Jónás Béla 195, 196
Joób Tamás 485, 486
Juhász László 138, 147, 153, 154, 156

Kabok János 176
Kádár János 71, 74, 86, 265, 403, 447
Käfer István 28
Kahn Dániel 200
Kállai Gyula 42, 63, 64, 100, 101, 103, 111, 283, 284, 370, 404, 435
Kálmán György 328
Karádi Katalin 155
Karagić, Edvard 386
Kaszapovits elvtárs 438
Keidl, Johann 118
Kelemen Gyula 413
Kelemen István 201
Keleti Ferenc 386
Kemény G. Gábor 75
Kenessey Zoltán 233
Kerner György 154

Kerner Lőrinc 510, 512
Kertész György 479, 480, 485, 487
Kerti Nándor 432
Kessler, Elisabeth 128
Kiesewetter, német köztisztviselő 95
Kiglics László 155
Kimmel János 512
Kishegyi Simon 511, 513
Kiss Ferenc 205
Kiss Ferencné 176
Kiss Gáborné 511, 514
Kiss Gyula 278, 281, 301, 339, 393
Kiss Kálmán 142, 153, 163, 164, 170, 171
Kiszler Henrik 334
Klement András 150, 151
Klinger Lőrinc 510, 514
Koczina Gyula 156
Kocsis László 148
Koleszár 163
Kollár Pál 201
Koloszár Jenő 154
Kolter József 147, 149
Komócsin Zoltán 457
Konrád Tamás 388, 462
Kops, Eric 96, 97, 103
Korbert Károly 147, 149
Kostyik Béla 396
Kovács Béla 40
Kovács Éva 466, 467
Kovács Ferenc 147–149
Kovács Lajosné 511
Kovács Péter 64, 272–286, 300–302, 305, 308, 322, 330, 333, 339, 340, 359, 393, 452, 466, 467
Kovács Tibor 173
Kozma Károly 183, 194
Kozó Ferenc 147, 149
Kozsa József 147, 149
Köböl József 392
Köpeczi Béla 68, 292–294, 406, 409
Környei Józsefné 510
Kővágó László 75, 76, 80–82, 294, 407, 413, 447
Kövecs László 155
Köves András 90
Krämer, Florian 445
Krausz György 511, 512
Krauth János 410, 513
Kricskovics Antal 423
Kristóf István 201, 202
Kriston Károly 488
Krix György 353, 397, 402–404, 420, 424, 481
Krizsán Ferenc 290–292
Kungl, Josef (Kungl József) 451, 457
Kurucz Lajosné 438
Kutika Károly 156

Lack Teréz 441
Lakatos Imre 58
Láng Lajos 513
Láng Mátyás 200
Lange, Fritz 283, 284
Lányi Ágoston 418
Lastić, Ljubomir 386
László Istvánné 107, 108
László János 200, 205
Leányvári Lajos 274
Leber, Ludwig 215–217, 219–221, 223, 450, 458
Ledényi Ernő 352, 359, 365
Lehning, Elisa/Elisabeth → Lehning Henrikné
Lehning, Heinrich 123
Lehning Henrikné (szül.: Elisabeth Richter) 122–124
Leipold Péter 510, 513
Leitner János 440
Lengyel Lajos 181
Lenin, Vlagyimir Iljics 47
Lickel, Jacob 119
Lickel, Katharina 119
Loss András 160, 162
Lovasi János 181
Lovrity Sándor 453
Lőke Gyula 134, 154, 173, 180–183,

186, 187, 194, 195, 198, 202, 203, 205, 208
Lugossy elvtárs 487
Lüdtke, Alf 14
Lükő Gábor 438

Mádl Antal (Anton Madl) 397, 480, 488
Magyar János 159
Magyari Béla 418, 453, 473
Major Mátyás 415
Major Miklós 148
Malenkov, Georgij Makszimilianovics 164, 166
Mandl, Anton 128
Mandl, Hermann 128
Mandulás János 511
Markos Károly 150, 151
Marosán György 393
Marosán Lajosné 290–292
Martin Ferenc 418
Märtz Jenő 512
Matécz János 53, 386, 392
Mátyás Marcell 440
Maurer Antal 201
Mayer Éva 480, 487
Mayer György 372
McCloy, John J. 216, 217
Mehr, Ignatz 109
Meisner, Herbert 453
Mestyán, zenész 418
Mészáros György 289–292, 406, 486, 489
Mészáros Sándor 181
Mihályfi Ernő 285, 393
Miklósvári elvtárs 486
Millok Sándor 87
Mindler János 200
Mindszenty József, bíboros, esztergomi érsek 205
Miskolci Béla 147, 148
Mittelhefer József 200, 201
Molnár Erik 166
Molnár János 289, 292, 293, 406, 407, 412, 413, 446, 447
Morovik János 151
Muzslai József 173
Mülbert, Elisabeth (szül.: Fein) 120
Müller Antal 149, 150
Müller, Katharina 124

Nagy, százados 435
Nagy Endre 388, 467
Nagy Ferenc 40, 263
Nagy Imre 54, 55, 71, 142, 165, 166, 170, 171, 190, 208, 221, 259, 261, 325, 465, 470, 496
Nagy Lajos, iskolaigazgató 467
Nagy Lajos, ifj. 223
Nagy László 142, 150, 152, 163, 171, 181, 199
Naményi Géza 475, 480
Németh József 371
Németh Lajos 304
Nester család 119
Neumann, Annemarie 120
Neumann, János-Johann 120
Niesz Ádám 172
Non György 438
Novaković, Savo 392
Nuschke, Otto 127

Nyisztor elvtárs 431

Ognyenovics Milán (Milan Ognjenović) 361, 362, 386, 391, 409, 413
Olt Károly 451
Olti Vilmos 195, 196
Orbán László 293, 409
Orgoványi János 144
Ortutay Gyula 67
Ostheimer, Katherine (Ostheimer Katalin) 480, 488
Otoltics Vidor 147, 149
Ott József 510, 512

Ott, Karl 449
Óvári Miklós 407

Pagel, Helmut 443, 444
Paillet, Jean-Claude 104, 105, 216, 217
Pálinkás Ferenc 201
Pálinkás Tibor 317
Pálmai István 446
Pandurovity György 362
Pauliny Zoltán 480, 487
Peltz Katalin 513
Pelyák Zsiva 274
Péter Gábor 134, 208
Pfaff Ferenc 159
Pfilf András 440
Pfister, Ludwig 127
Pieck, Wilhelm 128
Piros László 176, 203
Polcz Katalin 511
Pollák György 304
Polyák Anna 313
Poór Endre 353
Popucza György 58
Póta János 173
Potecz Sándor 147
Pozsgay Imre 79
Pőcze Tibor 178, 192
Primus Károly 148
Princz Gyula 134
Pusztai János 347

Radó Sándor 181
Rajk László 42, 86, 115
Rákosi Mátyás 42, 54, 134, 144, 153, 155, 164–166, 213, 219, 248, 259, 392, 465
Rau, Heinrich 213
Reger, Anton 480
Reich Mária 129
Reichenbach Ferenc 512
Reichert József 201
Reidl Bálint 428
Reitinger, Heinrich 450
Rehány Pál 160
Reményi András 397
Renan, Ernest 12
Rétfalvi Terofil 511, 512
Révai József 451
Richter, Elisabeth
→ *Lehning Henrikné*
Richter György 137, 138, 159
Richter Mihály 152, 160
Rieder Antal 396, 510, 512
Riedl Antal 448
Rieger János 514
Rith Ferenc 55
Rob, Antun 53, 386
Rott Antal 410, 512
Rott Ferenc 431, 432
Röckl József 510, 513
Rudolf József 513
Rücskov, Nyikolaj M. 166

S. István 142
Safrankó Emánuel 433, 434
Sági Antalné 415
Ságodi Lajos 415, 416
Sándor Dezső 474
Sándor Imre 102
Sárosi György 513
Sárosi-Schoblocher, Georg 480
Sarlós Istvánné 480, 481, 486
Schäffer Mihály 137, 159
Scheierling, Konrad 443
Schleier, Georg 211
Schmidt Ferenc 513
Schmidt Gyula 159
Schmidt Henrik 55
Schmidt Imre 513
Schmidt János 510, 513
Schmidt, Josef 458
Schmidt József 138, 161, 172
Schmidt Károly 418
Scholz Gyula 382
Schönberger Vilmos 513

Schönwald Mária 486
Schuller Zoltán 432, 439, 440
Schultz József 200, 201
Schwalm Pál 342, 344, 345, 358, 366, 480, 510, 513
Schwartz Anna 473, 474
Schweigert Györgyné (Bősz Krisztina) 433
Schweighoffer Gyula 402, 430, 431, 436
Seewann, Gerhard 28–30
Seres László 195, 196
Serfőző László 470
Seydewitz, Max 88
Simai Zsuzsa 418
Simon Károly 55
Simonyi András 111
Sinka Lajos 181
Sinka Miklós 141
Slater, J. E. 215
Soós László 142, 154, 164, 170
Spannenberger, Norbert 32
Staub László 514
Steitz János, ifj. 513
Steixner Ferenc 513
Strohmayer János 201
Ströbl Ferenc 434
Such János 413
Surányi Antal 437
Suskó András 150

Szabados (Szeitz) András 353
Szabó György 142
Szabó Gyula 275
Szabó Gyula, B. 203
Szabó István 415, 441
Szabó Pál 395
Szabó Sándor 326
Szabó 2. Sándor 143, 161
Szalai Béla 165
Szalai Sándor 181
Szalontay Mihály 486
Szamosi Károly 489
Szántó Károly 346
Szarka László 21
Szarka Sándor 490
Szeder, Adam 214
Szeiti Istvánné 514
Szeitl Ferenc 485, 486
Szekfű Gyula 449
Szende Béla 510, 513
Szép László 176
Szerényi Sándor 406
Szesztay Ádám 70
Sziebele, Anna 210
Sziebele, Konrad 210
Sziebert Ferenc 421, 513
Szilágyi Péter 274, 413, 447
Szirmai István 480
Szirom Károly 304, 440
Sznyida György 304
Szobek András 451
Szosznovszkij, Sz. 88
Sztálin, Joszif Visszarionovics 40, 47, 48, 54, 134, 164, 223, 258, 325, 381
Szuchovszky Ida 420
Szurtos elvtárs 415
Szűcs Béla 155, 181

Tafferner, Anton 449, 458
Tamás István 301, 390
Tangel János 200, 201
Tarjányi Miklós 160
Tarlós János 432
Tasnádi Frigyes 146
Teleki Pál 227
Textor Ferenc 181
Tiborc Géza 403
Tikvicki Géza 76, 77
Tilkovszky Loránt 32, 35
Tímár Pál 473
Tímár Sándor 418
Tito, Joszip Broz 46, 53, 60, 61, 145
Torma Vince 147, 148
Tóth Gyula 181

Tóth István 223
Török Mihályné 176
Tremmel Renáta 434
Trischler, Josef 445
Tuchardt házaspár 124
Turmann László 223

Uj Lajos 430
Újvári József 149–151
Ulrich, német belügyminiszter 217
Ulrich Péter 439
Urbán Rezső 181
Usinger, Elisabeth → Eich, Elisabeth
Ustor Endre 435

Vácz Józsefné 290–292
Valencsák János 201, 202
Varga György 161
Varga Mihály 223
Vargha Károly (Vargha, Karl) 347, 480, 488, 510, 513
Várkonyi Ferenc 134
Vas János 176
Vas Zoltán 451
Vass János 417
Véber István 396
Velyó Sándor 176
Vendégh Sándor 286–288, 307, 359, 361, 372, 383, 399, 476
Veres József 391
Vermes Sándor 111
Villányi Imre 450, 451
Vincze József 181
Virág János 274
Virágh Miklós 201
Vitári Zsolt 32
Vorosilov, Kliment Jefremovics 40
Vukman, 392

Wagenhoffer János 513
Warnke, államtitkár 107
Weidlein, Johann 449, 458
Weiland, Mato 444, 445
Weishaus Aladár 174
Weisz, Katharina 121
Weisz Péter 204
Weisz Rozália → Feigl Ferencné
Weisz, Susanne 119, 121
Weller, Anton 87, 88
Wendler Antal 513
Wenzler János 153
Wild Frigyes 64, 345, 350–352, 358, 388, 389, 391, 395–397, 400, 402–407, 411, 413–419, 421, 423, 425, 428–432, 435–441, 443–459, 466, 472–475, 477–481, 485, 486, 489, 491, 500, 501, 510, 514
Wittmann Ferenc 201
Wolf, SS-főhadnagy 156
Wüscht, Hans 222

Zágor György 76, 77
Zarenbach Ferenc 200
Zélich, Milica 474
Zeltner, Ferdinand 446
Zemmel Ferenc 200
Zentai Ottó 171
Zibelius 476, 477
Zier János 513
Zoltai János, ifj. 431
Zorn Antal 510, 513

Zserai István 223
Zsidi Gyula 172
Zsók Fábián 456
Zsótér Sándor 176
Zsulyevics János 68, 290–292

Helységnévmutató

Ágfalva 321, 341, 353, 371, 417
Agostyán 317, 319, 431
Alföld 9, 140, 319
Almáskamarás 338, 341
Almáskeresztúr 396
Alsógalla 469
Apatin 445
Aszód 402
Áta 262, 263
Auerbach 211

Babarc 341, 444
Bácsalmás 58, 319, 321, 336, 386
Bácsbokod 69, 319, 338
Bad Schandau 94, 95, 107, 109, 212
Baden-Württemberg 214–216, 220, 449
Baj 317, 319, 338, 341
Baja 161, 193, 206, 210, 341, 342, 344–346, 348, 353, 358, 366, 369, 371, 377, 378, 402, 512, 513
Bajmok 143
Bajorország 214
Bakonyjákó 416, 430
Bakonyoszlop 337
Balatoncsicsó 353, 513
Balinka 330, 512
Bánd 320, 342
Bánk 70
Bánkút 198
Bár 341
Baranyaszentgyörgy 337
Barcs 304
Battonya 265, 362, 364, 385
Bécs 90, 91, 221, 222, 388, 462
Bedő 301, 304, 362
Békéscsaba 239, 301, 313, 358, 365, 366, 369, 377, 378, 382
Beremend 50
Berkenye 70, 321, 397, 512
Berlin 93–96, 109, 123, 125, 462
Bernátkút 194
Bezedek 321
Bicske 512
Bikács 86
Bischofswerda 109, 114, 172, 214, 218, 221
Bisse 262, 263
Bóly 321, 338, 419, 431, 439, 440, 513
Bonyhád 153, 319, 414, 418
Branau 136
Brennberg 470
Brennbergbánya 334, 345, 353
Bruck an der Leitha 221
Budafok 316
Budakalász 314
Budakeszi 92, 154, 155, 198, 264, 321
Buda környéke 250
Budaörs 250, 321, 513

* A helységnévmutatóban elsősorban a kötetben előforduló településnevek szerepelnek, de felvettük néhány olyan tájegység, sőt intézmény nevét is, amelyek a történetben kiemelkedő szerepet játszottak.

Budapest 131, 133, 136, 139, 146, 147, 158, 159, 161, 167, 169, 179, 190, 191, 197, 201, 206, 207, 216, 223, 238, 239, 241, 242, 250, 256, 266, 270, 272, 276, 297, 299, 314, 317, 334, 335, 343, 345, 346, 358, 360, 361, 364, 369, 371, 372, 377, 378, 391, 398, 400, 402, 406, 407, 418, 433, 437, 441, 443, 449, 450, 458, 462, 488, 512, 514
– Gyűjtőfogház 224
– Károlyi úti laktanya 219
– Mosonyi úti laktanya (Toloncház) 134, 138, 139, 143, 188, 204, 210, 216, 219

Ceglédbercel 341, 420
Cinkota 156
Cirák 232
Colditz 87
Cresbach 172

Császártöltés 319, 512
Csátalja 319, 338, 513
Csávoly 143, 144, 171, 319
Csobánka 250
Csolnok 319, 330, 341, 345, 351, 407, 418, 420, 512

Darvas 301
Debrecen 92, 94, 95, 105, 106, 118, 119, 120–122, 449
Dél-Alföld 321
Dél-Dunántúl 9, 36, 256, 319, 321
Délkelet-Dunántúl 33, 348
Dietenheim/Iller 127, 128
Diósberény 321
Dombasz 128
Dorog 319, 427
Drávasztára 57, 263
Drezda 86, 137
Dunabogdány 250, 261, 321, 513
Dunántúl 137, 144
Dunaszekcső 319
Dunaszentmiklós 319, 351, 407
Dúzs 159

Ecseny 470, 513
Egyházaskozár 119
Elek 51, 263, 321, 336, 338, 341, 348, 431
Érd 456
Erfurt 433
Esztergom 188, 341
Etyek 512

Fazekasboda 321, 512
Feked 321
Felsőcsatár 348
Felsőmindszent 172
Felsőnána 120, 210
Felsőszentmárton 263, 313
Fertőrákos 353
Freiburg 443
Freistadt (Frajstadt!) 160
Friedersdorf 120
Friedland 224

Gadács 428
Ganna 432
Gánt 341, 513
Gara 69, 319, 336, 338, 341, 364, 418, 453, 512, 513
Genf 73
Geresd 127
Görcsönydoboka 36, 321, 421, 513
Görlitz 129
Grimma 126
Groitzsch 122, 123

Gyód 338, 351, 419
Gyönk 128, 129, 342, 348, 418, 453, 473, 513
Győr 161, 458
Györköny 407, 433, 513
Gyula 263, 298, 301, 348, 358, 369, 377,

378, 382, 386, 389, 391, 406, 407, 417, 438, 445
Gyulafehérvár 388

Hajós 268, 319, 338, 372, 424, 427, 437
Hárskút 396
Harta 36, 85, 124, 125, 250, 257, 268, 319, 321, 422, 425, 447, 512
Hatvan 179
Hegyeshalom 221, 222, 224
Hercegszántó 69, 267, 364
Herend 320, 321
Hessen 214
Hetzdorf 124
Hidas 341
Hidegkút 396, 486
Himesháza 55, 61, 338, 419, 450
Hortobágy 133, 167, 168, 170, 179, 190, 191, 207
Hosszúhetény 440
Hőgyész 319, 321, 418

Ibafa 321
Iklad 341
Illocska 55
Isztimér 420

Jászberény 224

Kakasd 456
Kalocsa 445
Kaposfő 372
Kaposvár 342
Kátoly 348, 438
Katymár 319, 336
Kazincbarcika 130, 134, 138–140, 154–156, 159, 163, 164, 170, 171, 180, 181, 186, 189, 190, 193, 194, 219
Kecskéd 319, 407
Kecskemét 138, 248
Kecskemét-Korhánköz 139, 140, 170
Kelebia 205
Kelet-Berlin 73, 213, 219
Kercseliget 330
Kétegyháza 263, 348, 352, 366, 407
Kéty 123, 124
Kisbér 173
Kisjakabfalva 321
Kiskassa 348
Kiskunhalas 155
Kismányok 161, 172, 321, 348
Kisnyárád 321, 439
Kistarcsa 134, 155, 157, 163, 170, 180, 181, 185–190, 193, 194, 196, 197, 204, 221
Kisújbánya 321
Kisvaszar 137, 161, 172, 173
Komló 130, 179, 191
Kondoros 263
Kópháza 267
Korpád 319
Kőbánya 138, 139
Kökény 261, 262
Königgrätz 137
Körmend 389
Környe 407
Környebánya 434
Körösszegapáti 301
Körösszakál 301, 366
Kőszeg 346, 353, 358, 360, 377, 378
Kőszegfalva 321, 342
Közép-Tisza-vidék 133, 167
Krakkó 161
Kunbaja 137, 319

Lánycsók 50, 333
Lapáncsa 55
László-major 191
Leányvár 336, 338, 407, 445
Legénd 407
Lengyel 129
Linz 160, 221
Lipcse (Leipzig) 122, 137
Lippó 61

Liptód 321, 338, 341, 353
Loisperbach 446
Lókút 337
Lórév 364, 382
Lothárd 262
Lovászberény 321

Magdeburg 93
Mágocs 60, 338, 351, 419
Magyarsarlós 262, 263
Majos 321
Mány 512
Máriahalom 341, 407, 513
Máriakéménd 154, 341, 439
Márianosztra 205
Márok 55, 439
Maros-Magyar Autonóm Tartomány 74
Marosvásárhely 389
Mauthausen 87, 440
Mecseknádasd 257, 319, 334, 338, 341, 419, 420, 468, 513
Medgyesegyháza 198
Méhkerék 51, 262, 263, 301, 362, 382
Metzingen 444
Mezőberény 341
Meződ 138, 161, 172
Mezőpeterd 301
Miklósi 60
Miskolc 179
Mohács 407, 513
Mohács-Szőlőhegy 321, 348
Monyoród 263
Mór 341, 513
Mosonszentjános 204, 441
Moszkva 48, 73, 74, 134, 164–166, 259, 490
Möckmühl 101
Mölcz 161
Mözs 353
Murga 513
München 28, 444, 447

Nagyárpád 348
Nagybudmér 341
Nagykanizsa 206
Nagykovácsi 250
Nagykozár 341
Nagymákfa 137
Nagymányok 319, 321, 338, 342, 512
Nagynyárád 321
Nagytevel 428, 431
Nagyvejke 130
Naidorf 136
Nemesmedves 138, 160
Nemesnádudvar 69, 137, 152, 160, 268, 319, 336, 341, 467, 468
Németkér 319, 321

Nyíregyháza 205
Nyíregyháza-Sóstó 136, 139, 210, 219
Nyugat-Berlin 73, 477
Nyugat-Dunántúl 34

Óbánya 351
Óbuda 371
Ófalu 52, 321, 338, 351, 419, 468
Ókér 137
Olasz 313, 321, 513, 514
Oroszlány 194, 197, 345, 470
Ostburgenland 458
Ostffyasszonyfa 154
Ózd 188, 205, 222

Ölsnitz 95, 107
Örkény 438

Palkonya 321
Palotabozsok 420
Pári 353
Pécs 193, 206, 276, 336, 341, 346, 347, 358, 369, 372, 377, 378, 423, 439, 444, 445, 453, 467, 468, 470, 473, 480, 481, 483, 512, 513
Pécs-Bányatelep 346, 347

Pécsdevecser 55, 58, 61
Pécsudvard 262
Perbál 336, 441
Pest 156, 171
Pest-vidék 205
Pesthidegkút 204
Piding 221, 222
Pilisszentiván 250, 317, 321, 345, 372
Pilisvörösvár 317, 321, 345, 418, 420, 446, 447, 467, 468, 471, 490, 512
Pirna 86, 87
Pócsa 59
Pocsaj 301
Pogány 261–263
Pomáz 382
Pornóapáti 321, 348, 353
Potsdam 43
Pozsony 91, 161, 270
Prága 42, 156
Pula 351
Pusztaottlaka 321
Pusztavám 162
Püspöklak 51, 52, 304, 338, 341, 419, 438, 468

Rábafüzes 352
Rázompuszta 140
Rázom-major 140
Recsk 134, 140, 163, 170, 180, 181, 185, 186, 189, 190, 193, 194
Révfalu 263
Rosztov 123
Roßwein 128, 129
Rönök 352

Salzburg 447
Sarkad 263
Sátoraljaújhely 276, 369
Schondorf 449
Solymár 264, 321
Somberek 36, 338, 419
Somogydöröcske 416, 430
Somogyszil 430
Sopron 341, 353, 358, 415, 483, 512, 513
Sopronbánfalva 223
Soroksár 137, 159, 512
Steinbrücken 433
Stuttgart 209, 212, 219

Szabadka 146, 188, 222
Szajk 341, 431
Szakadát 321
Szakorca 55
Szalatnak 129, 512
Szálka 138, 153
Szarvas 51, 239, 263, 304, 313, 365, 366, 369, 449
Szederkény 321
Szeged 193, 206, 369
Szendehely 70, 321, 397
Szentfülöp (Filipovo/Bački Gračac) 444, 488
Szentlászló 415, 416, 427
Szentmihályhegy 60
Szentpéterfa 348
Szigetbecse 433
Szigetcsép 382
Szigetszentmárton 468
Szilézia 137, 159
Szob 171
Szovjet megszállási övezet (Németország) 161
Szőkéd (Szökéd) 261–263, 473
Sztálinváros 179
Szudéta-vidék 97
Szulok 342

Tabajd 138
Taksony 321, 336
Tarcsa → Kistarcsa
Tarján 319, 341, 407, 514
Tatabánya 155, 319, 341, 345, 512
Tiszadad 141
Tiszalök 130, 134, 136, 138–142, 145–147, 149, 150, 152, 154–157,

159–164, 170–172, 180–182, 185–190, 193–198, 200, 201, 204, 205, 219, 221, 222, 452
Toloncház
→ *Budapest, Mosonyi úti laktanya*
Tordas 155
Tótkomlós 239, 301, 360, 365, 366, 382
Tótújfalu 60
Tótvázsony 485, 486, 489
Törökbálint 321
Töttös 321, 513
Trieszt 217

Újbarok 321
Újpetre 348
Újvidék 188, 222
Ulm-Kienlesberg 128
Úrkút 320, 321, 418, 514
USA-zóna (Németország) 160

Vác 138, 170, 190
Várgesztes 319
Városlőd 342, 474, 514
Várpalota 179, 194, 446
Vaskapu-Szava puszta 129
Vaskeresztes 321, 512
Vaskút 211, 319, 437, 513
Vecsés 250, 264, 467
Vekerd 301
Véménd 36, 58, 120, 338, 410, 419, 420, 440, 468, 512
Vértesacsa 161, 330
Vértessomló 51, 319, 336, 396, 407, 512
Vértesszőlős 304
Vértestolna 317, 319, 407, 417
Veszprém 404
Villány 55, 137, 321, 418, 453, 512
Villánykövesd 59, 321
Vokány 440
Voriszov 158

Wallhausen 124
Wicker-Vorden 143

Zalaegerszeg 206
Zittau 109, 210, 211, 443
Zombor 137
Zschopau 120
Zwetl 161
Zwickau 120

Zsáka 301

ISBN 978-963-446-819-6

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.
Olvasószerkesztő: Tóth Magdaléna
Borítóterv: Hodosi Mária
Tördelte: Láng András
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.